

MİLLÎ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ

FATİH HARP TARİHİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

I. TÜRK ASKERÎ TARİH KONGRESİ

Müstahkem Mevkiler ve Kuşatma Muharabeleri
29-30 MAYIS 2024
İSTANBUL

Editör

Serkan OSMANLIOĞLU

Coşkun ÜNSAL

MİLLÎ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

FATİH HARP TARİHİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

I.TÜRK ASKERÎ TARİH KONGRESİ

MÜSTAHKEM MEVKİLER VE
KUŞATMA MUHAREBELERİ
29-30 MAYIS 2024 İSTANBUL

CİLT-II

MİLLÎ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

I. TÜRK ASKERÎ TARİH KONGRESİ MÜSTAHKEM MEVKİLER VE KUŞATMA MUHAREBELERİ

Editör

Serkan OSMANLIOĞLU

Coşkun ÜNSAL

Grafik Tasarım

Emrah ERCAN

Kapak Fotoğrafi

Panorama 1453 Tarihi Müzesi

Baskı ve Cilt

Milli Savunma Üniversitesi

Merkez Basımevi ve Yayınevi

Sertifika Numarası : 52940

İstanbul, 2025

I. Türk Askerî Tarih Kongresi : Müstahkem Mevkiler ve Kuşatma Muharebeleri
29-30 Mayıs 2024 İstanbul Cilt-I ed : Serkan Osmanlioğlu, Coşkun Ünsal ; graf.
tsrm. Emrah Ercan .-- İstanbul : Milli Savunma Üniversitesi, Fatih Harp Tarihi
Araştırmaları Enstitüsü Yayınları ; No. 17. 2025.

484s. : fotğ., res., tbl., hrt. ; 16 sm.

Kaynakça

ISBN: 978-625-7791-78-6 (Tk)

978-625-7791-80-9 (2.C)

1. Türkiye--Tarih, Askeri 2. Türkiye -- History, Military

UA
810 .
B57
K.1

SUNUŞ

Milli Savunma Üniversitesi Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü (Fatih HATEN), kuruluşundan itibaren askerî tarih alanında ulusal ve uluslararası çalıştay, sempozyum ve kongreler düzenlemektedir. “Harp ve Sulh 300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu”, “Çarlık Rusyası ve Boğazlar Türk-Rus Müşterek Harp Tarihi Çalıştayı”, “Türk-İtalyan Müşterek Harp Tarihi Sempozyumu”, “Türk Askeri Eğitim ve Öğretim Tarihi Sempozyumu”, “Türk Harp Sanayii Tarihi Sempozyumu” gibi pek çok önemli temaya bir yenisi daha eklendi. 29-30 Mayıs 2024 tarihlerinde icra edilen “I. Türk Askerî Tarih Kongresi”nin ilk teması, Türk Askeri Tarih Komisyonu ile yapılan istişareler sonucu “Müstahkem Mevkiler ve Kuşatma Muharebeleri” olarak belirlendi. Müstahkem mevkiler ve kuşatma muharebeleriyle ilgili böyle bir sempozyumun Milli Savunma Üniversitesi’nde düzenlenmesi ayrı bir önem taşımaktadır. 100’ü aşkın başvuru bilim kurulu ve düzenleme kurumumuzca titizlikle incelendi ve 61’i sempozyumda sunulmak üzere kabul edildi. Elinizdeki kitapta yer alan 45 metin alanında uzman akademisyenlerce sunulmuş bildirilerin gelen eleştiriler ve katkılar sonucu vücut bulmuş halidir. En eski çağlardan II. Dünya Savaşı’na kadarki konuların yer aldığı kitap, askerî tarih literatürümüzde önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Sempozyumun düzenlenmesi ve sempozyum kitabının yayınlanması sürecinde verdikleri destek ve himayelerinden ötürü Milli Savunma Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Erhan Afyoncu ve Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yüksel Özgen’e, planlama ve icra aşamasında desteklerini gördüğümüz Prof. Dr. Gültekin Yıldız’a teşekkür ederiz. Sempozyumun icra edilmesinde fedakârca çaba gösteren Fatih HATEN akademik ve idarî personeli ile Türk Tarih Kurumu personeline, kitabın editörlüğünü üstlenen meslektaşlarıma ve sempozyuma katılan kıymetli katılımcılara müteşekkîr olduğumuzu belirtmek isterim.

Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu

Temmuz 2025

İÇİNDEKİLER

CİLT 2

- **VEYSEL GÖGER**
Osmanlı Kuşatma Savaşları Terminolojisinden Üç Terim: Metris, Siper ve Sibe 495
- **ORÇUN NALEZEN**
Taktikten Stratejiye, Fetihden Egemenliğe: Ege Adalarındaki Osmanlı Kalelerinin Savunma Kurgusundaki Yeri 511
- **AHMET UĞUR**
Kale Muhasarası Ve Müdafaasına Dair Vauban ve Rogniat'tan Müstefid Bir Yazma Eser Değerlendirmesi 527
- **İBRAHİM KÖREMEZLİ**
19. Yüzyıl Rus Askerî Stratejisinde Tuna Nehri'ni Aşmak 543
- **EVREN MERCAN**
Kara Ve Deniz: Kıyı Tahkimatları İle Donanmalar Arasındaki Rekabet 559
- **GÜZİN ÇAYKIRAN**
Harekâtın Sevk Ve İradesinde (Sevkuiceyş) Daimi Tahkimatın Rolü ... 579
- **SERDAR OĞUZHAN ÇAYCIOĞLU**
1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Ahıska Kuşatması 593
- **ERAY AKÇAY**
1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nda Kars Kuşatması 603

- **HÜSEYİN SELÇUK**

Melhâme-i Varna: 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Varna
Muhasarası 657

- **GAMZE ERGÜN**

Muhasara Lojistiğinde Dönüşüm: 93 Harbi'nde Kars Kalesi Örneği..... 681

- **TEKİN AYCAN TAŞCI**

93 Harbinde Kars Kuşatması 699

- **SEVCAN KARABIÇAK**

Erzurum Tabyaları ve Savunma Anlayışına Etkileri 727

- **YAKUP KARATAŞ**

Harbiye Nezareti İstihkâm ve İnşaat Dairesinin Dönüşümü 749

- **SALİM AYDIN**

Balkan Savaşı'nda Yanya ve Müstahkem Mevkii Savunması
(1912-1913) 763

- **FİGEN ATABEY**

Osmanlı'nın Kutulamare Kuşatmasından Bir Safha: Hıdeyri Kalesi
Taarruzu (24-25 Aralık 1915) 795

- **NİDAL BİLGAY SİYAM**

İki Osmanlı Subayının İlk Defa Yayınlanacak Günlüklerinde Kütulamâre
ve Bağdat Kuşatmaları İle İlgili Mülâhaza Ve Eleştirileri..... 815

- **EMRE SARAL**

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Cephelerindeki Avusturya-Macaristan Topçuları..... 829

- **TAMÁS PINTÉR**

Memoirs Of Hungarian Gunners From The Palestinian Front Of The Great War 837

- **GÁBOR FODOR**

I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Cephelerinden Macar Anlatıları 845

- **HACER GÖL**

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Haymana'da Savunma Noktaları 861

- **MEHMET FATİH BAŞ**

Eben-Emael: Taktik Yeniliklere Boyun Eğen Stratejik Bir Tahkimat..... 889

- **OĞUZHAN KONUK**

Paul Virilio'ya Göre Tahkimatın Temsiliyeti 915

- **BURAK ÇINAR**

İkinci Dünya Savaşı'ndaki Savunma Hatlarının ve Kale Şehirlerin İşlevselliği 931

Osmanlı Kuşatma Savaşları Terminolojisinden Üç Terim: Metris, Siper ve Sibe

Veyssel GÖGER*

Giriş

Osmanlı askeri tarihinin temel sorunlarından biri terminoloji meselesidir. Araştırmacıların terimlerin manalarına vakıf olup kaynak metinleri hakkıyla anlayabilmeleri ancak terminolojik çalışmalarla sağlanabilir. Bir terimin kullanıldığı yere göre farklı anlamlar içerebileceği, eş veya yakın anlamlı terimlerle olan anlam benzerlikleri, yüzyıllar içinde geçirdiği mana değişimleri hep bu tür çalışmalar sayesinde tebellür eder. Bir terimin manasının olabildiğince belirginleştirilmesi onun kullanıldığı bağlam içindeki anlamının tüm nüanslarıyla meydana çıkarılmasına bağlıdır. Bunu gerçekleştirebilmek tabii ki kolay değildir. Zira hem tarihi hadisenin geneline vakıf olmayı hem de kaynak metinlerin dikkatlice incelenmesini gerektirir. Her türlü zorluğa rağmen, önemi göz önüne alındığında bu işin bir şekilde gerçekleştirilmesi elzemdir.

Osmanlı askeri tarihinde önemli bir yekûn tutan kuşatma savaşlarının temel terimlerinden biri metristir. Farklı kullanım yerleri olmakla beraber, temel olarak metris, kuşatanların kaleye doğru kazdıkları paralel hendekleri ifade etmektedir. Bununla birlikte Osmanlı kaynaklarında siper ve sibe terimlerinin metrisle aynı veya onunla bağlantılı istihkâmlar anlamında kullanıldığı görülmektedir. Hatta bunların birlikte kullanımları da söz konusudur. İşte mezkûr karışıklığın nispeten ortadan kaldırılarak bunların daha anlaşılır kılınması bu çalışmanın amacını teşkil eder. Ele alınan zaman dilimi, Osmanlı Devletinin kuruluşundan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemdir.

Zikredilen terimlerin manasını ortaya koyabilmek için kaynak metinlerde geçtikleri yerlerdeki anlamlarına odaklanılacak ve bu terimlerin etimolojisine de değinilecektir. Ayrıca dilin kendi tabiatı da dikkate alınacaktır. Çünkü dilin tarihi akış içinde yaşadığı tecrübe onu oluşturan kelimelerin zaman içinde yapısal veya anlamsal olarak değişmesine ya da ortadan kalkmasına yol açabilmektedir. Zira dil, kendi kanunları içinde yaşayıp gelişen canlı bir varlıktır¹. Sürekli değişim halindedir. Metris, siper ve sibeyi tanımlarken özellikle dilin bu hususiyeti göz önünde bulundurulacaktır.

* Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi Tarih Bölümü, veyselgoger@yahoo.com.

1 “Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendi kanunları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık; milleti birleştiren, koruyan ve onun ortak malı olan sosyal bir müessese; seslerden örülmüş muazzam bir yapı; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar ve sözleşmeler sistemidir.” (Muharrem Ergin, Üniversiteler İçin Türk Dili, İstanbul 2001, s. 7).

1. Siper

Farsça kökenli olan ve “spar”dan evrildiği² belirtilen siper, güncel Türkçe sözlüklerde beş farklı anlama gelecek şekilde tanımlanmıştır³:

- a. Kalkan
- b. Korunulacak, arkasına, altına veya içine girerek saklanılacak yer
- c. Yağmur, rüzgar gibi dış etkilere ve darbelere karşı engel veya koruyucu olan şey, siperlik
- d. Askerlerin savaşta vurulmamaları ve rahat ateş edebilmeleri için kazılmış, üstü açık hendek
- e. Korunulabilen kuytu yer.

Görüldüğü üzere siperin bu beş farklı anlamı da aynı manadan gelmektedir; bir tür kalkan, koruyucu, engel. Tüm anlamların bu noktadan türediği ifade edilebilir. Öyle ki farklı nesnelerin bu manayı içermesi dolayısıyla siper olarak adlandırıldığı da görülmektedir. Örneğin okun atılırken kabzayı zedelememesi gayesiyle sol elin üzerine konulan alete de siper denilmiştir⁴. Daha birçok nesne de aynı nedenden ötürü siper olarak isimlendirilmiştir⁵. Askeri terim olarak siper, Osmanlı kaynaklarında aynı şekilde zikredilen manayı karşılayacak anlamlarda kullanılmıştır:

▪ Kütük ve toprak dolu torbaların yığılarak askerleri koruması anlamında kullanımı:

“Ve makaslar olduğu semtlere niçe yüz araba kütük ve torba ile toprak yağdırılıp siper eylediler”⁶

▪ Kale varoşundaki evlerin siper olarak kullanımı:

“küffâr-ı hâkisâr varoşda olan büyütu sipere alarak top altına dâhil olur ise”⁷

2 Serkan İnce, “Türkçe Sözlük’te Askerlik Alanındaki Alıntı Terimler Üzerine”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 5, sayı 1 (2020), s. 18.

3 *Misalli Büyük Türkçe Sözlük: Kubbealtı Lugatı*, <https://lugatim.com/s/siper>; TDK *Güncel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr/> “siper” [Erişim tarihleri: 01.07.2024].

4 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, III, 235.

5 Yaşar Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*: Ötüken Türkçe Sözlük, İstanbul 2007, IV, 4259.

6 Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695) (Tahlil ve Metin)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 308.

7 Serkan Osmanlıoğlu, *Mustafa Kesbi’nin 1768-1774 Harbi Vekâyi’i (Değerlendirme-Çeviri*

▪ Kaleye mukabil yapılan top tabyalarını korumak için önlerine konulan toprak dolu sepetler vb. anlamında kullanımı:

“*Hâsseki ‘Ali Aga’nın tâbyesi mahall-i tophâne-i küffâra karîb olmagla iki balyemez top ve üç şâhî darb-zen konulmağa cell-i himmet olunup, şeb-hengâm toplara siper olacak sepetler dolmağa emr olunup*”⁸

“*meterise girüp mu’tâd üzere hâk-i ekin sepetlerden siperler ile toplar yerine nihâde*”⁹

▪ Kuşatma sahasında yapılan top tabyası anlamında kullanımı:

“*cemî’i asâkir-i İslâ[m] Kızıl tabya ile leb-i deryâ mâ-beynine yedi yüz yerden meterisleri rûy-ı arza kazup Ferhâd gibi kûhkenlikler edüp gûnâ-gûn sıçan yolları icâd edüp kırk altı aded yere siperler edüp azîm balyemez toplar koyup sene 1079 (---) da Kızıl tabya nâm kûh-ı Elburz’a yapışmağa şürû’ olunup azîm siperler binâ olundu kim on bir adedi gûyâ kûh-ı Elburz kûh-ı Demâvend ve sedd-i İskenderler yapılup Kızıl tabyaya havâle olup her birinin üstlerine kırkar ve yigirmişer aded balyemez top-ı kal’a-kûblar koyup Kızıl tabyayı subh [u] mesâ dōge dōge niçe balyemez topların falyaları aşınup mukaddemâ evsâfî tahrîr olunan tophâneye münkesir topları getirüp yine yerlerine ma’a’z-ziyâde musanna’ yeni balyemez toplar dökülüp yevmen fe-yevmen yine kal’a-i Kandiyê’yi dōgerlerdi*”¹⁰

▪ Askerin elindeki kalkan anlamında kullanımı:

“*ve fil kulağından masnû’ bir siper ki gergedan postu kaplanmış idi. Tüfeng ve kılıç kâr etmez i’tikâd ile getirilmişti. Padişah-ı kâvi-dest hazretlerine çün her husûsda musta’zamât-ı umûr lâ-şe’y ola-gelmiştir. İzhâr-ı kuvvet-i pehlivîni için hışt taleb eyledi. Siperi meydana koydular, zor-ı bûzû ile ana şöyle bir hışt urdu ki delip öte cânibinden yalman gösterdi*”¹¹

▪ Bir dağın sığınılacak yer anlamında kullanımı:

“*Bu yol ile küffâra varılub hîn-i hamle ve hücûmda askerimize girülemek dahi*

Metin), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 54

8 Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016, II, 873.

9 Anonim Osmanlı Kroniği (1099-1116/1688-1704), haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s. 14. Ayrıca bk. N. K. Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke*, s. 1548.

10 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap: *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, İstanbul 2003, s. 190.

11 Naimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na’îmâ (Ravzatü’l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbârî’l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, II, 880.

*lâzım gelür ise ol sarp dağ bizim elimizde hâzır siper ve melâz olur*¹²

▪ Kale karşısında surlara paralel olarak yapılan koruma hendeklerinin (metrislerin) üst kısmındaki toprak ve sair şeyler için kullanımı:

*“Mukaddemâ Göllük tarafında Fransa küffârının dendân-ı tîğ-ı âteş-tâbdan geçdiği günün (--) gününde vakt-i Şâfi ‘îde rûy-ı deryâda yüz yigirmi pâre kalyon ve kadirğa ve ma‘unalar ile Duka ve Malta ve Papa ve Many gemileri vech-i deryâyı bâdbânlarıyla bezeyüp vakt-i Hanefî oldukda cemî‘i kâfir gemileri Vezîria‘zamin koluna karîb yanaşup sabâhdan tâ vakt-i zuhra dek cümle meteris içre olan asâkir-i İslâm üzre top ve kumbara ve muşkat ve havân taşların bârân-ı la‘net gibi yağdırup meterislerde ve sıçan yollarında ve tabyalar ve siperlerde bir âdem baş göstermeğe aslâ kâdir olamadılar, zirâ meterislerin deryâ taraflarında ardları açık olup siperleri olmayup cümle asâkir-i İslâm meydânda idiler, ammâ kal‘a tarafları metânet üzre siperli idi*¹³

Düşmana karşı korunabilmek için kazılan hendeklerin üst kısmında yığılan toprak ve sair için siper teriminin kullanımına dair başka örnekler de vardır. 1602 yılındaki İstolni Belgrad kuşatmasını anlatan Topçular Katibi, metrisler yapıldıktan sonra yeniçerilerin toprakları önlerine siper ederek hazırladıkları mazgallarda ellerindeki tüfeklerle kaleyi gözetlediklerini belirtir¹⁴. Katib Çelebi, 1646 Resmo kuşatması sırasında huruç hareketına girişen müdafilerin saldırılarını anlatırken, askerlerin onları siperin ön bölümünde püskürttükleri ve metrise erişmelerine izin vermediklerini ifade eder¹⁵. Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa’nın *Zeyl-i Fezleke*’inde 1694 Varadin Kuşatması başlığı altında bilgiler verilirken, yoğun yağmurdan dolayı metrislerin siperlerinin yıkıldığı, yağmur nedeniyle yeniden yapılamadığı ve askerlerin düşman ateşine karşı açıkta kalarak gereği gibi siperlenemedikleri zikredilir. Burada metris ve siper ayrımı açıkça görülebilmektedir. Yine aynı yerde aşırı yağmur sebebiyle suyla dolan metrislerin mümkün oldukça kovalarla boşaltıldığı, bozulan siperlerin de tamir edildiği ifade edilmiş ve iki terim arasında mananın işaret ettiği nokta tefrik edilmiştir¹⁶.

Yukarıda siperin kullanım alanlarından bazıları verilmiş olup, bütün kullanım yerleri bunlarla sınırlı değildir. Burada siperin kaynaklarda geçtiği yerdeki bağlama göre ifade ettiği anlamın farklılaştığı gösterilmeye çalışılmıştır.

12 Büşra Aktaş Kütükçü, *Tevârih-i Banaluka Der-Diyâr-ı Bosna* (İnceleme-Metin), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 39.

13 Evliya Çelebi, *Seyahatname* 8. Kitap, s. 200-201.

14 *Topçular Kâtibi ‘Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, haz. Ziya Yilmazer, Ankara 2003, I, 332.

15 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 913.

16 N. K. Türkal, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke, s. 1553, 1559.

2. Metris

Bu terim metris, meteris, meters, metriz, meteriz, metres gibi şekillerde okunabilmiştir. Bu durum bazen değişik okumalardan bazen de kaynaklardaki yazım farklılıklarından kaynaklanmıştır. Bazı kaynaklarda aynı sayfada bile yazım farklılıkları olabilmektedir. Örneğin, Abdullah el-Hisârî'nin eserinin onuncu varlığında hem meteris hem de meteriz şeklinde bir yazım bulunmaktadır¹⁷. Ana kaynaklardaki bu yazım farklılıklarının dikkate alınarak metin neşirlerinin yapılması önemlidir. Zira dilbilimi çalışmalarında bunların görülebilmesi çok mühimdir. Ancak en azından akademik çalışmalarda bir yeknesaklığın sağlanması gerekir. Terim çoğunlukla Arapça “m, t, r, s” harflerinden müteşekkil biçimde kaynaklarda geçmektedir. Yani son harf olan “s” yerine “z” kullanımı azınlıktadır. Ayrıca bu harflerin birlikte okunması sırasında oluşan farklı yaklaşımlarda metris ve meteris kullanımı daha ağırlıkta olup, meters veya metres kullanımı oldukça azdır¹⁸. Yine bazı kaynaklarda son iki harf arasına “i” harfi eklenerek terim, “m, t, r, i, s: metris/meteris” veya “m, t, r, i, z: metriz/meteriz” biçiminde de yer almıştır¹⁹. Osmanlı tarihi ile ilgili yazılmış önde gelen terim sözlüğü²⁰ ile Türk Dil Kurumunun *Güncel Türkçe Sözlüğü*nde de bu terim metris hali ile yer almaktadır²¹. Biz de bu nedenlerden dolayı terimin metris şeklini tercih ediyor ve akademik çalışmalarda bu şeklinin kullanım birliği sağlanarak yaygınlaşmasını teklif ediyoruz.

Metris teriminin, Arapça “Barikat, siper. Kapı sürgüsü. Arkasında korunulan şey. Arkasına sığınılan şey” anlamındaki *mitrâs* ve bunun çoğulu *metârîsten* gelme ihtimali bulunmakla birlikte bu kesin değildir²². Zira sözlüklerde metrisin, Farsça “korkma” anlamındaki *meters*/metersden geldiği de ifade edilmektedir. Mütercim Âsım Efendi'nin, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eserinde bu durum şöyle açıklanmıştır: “**الْمِتْرَسُ** [el-mitres] (**مِنْ** [minber] vezninde): Kapı açılmamak için ardına vaz' olunan kalın sürgüye ve dayığa itlâk olunur. Bu

17 Abdullah el-Hisârî, *Gazâ-yı Feth-i Çehrîn-i Makhûr ve Terceme-i Abdullâh el-Hisârî, Bir İmanın Kaleminden Çehrîn Seferi* (1678), haz. Mehmet Fatih Gökçek, İstanbul 2021, s. 40. Metnin tıpkıbasımı için bk. s. 95.

18 “Meters” şeklindeki okuma için bk. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 800-801 ve tür yer.; “Metres” şeklindeki okuma için bk. Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusret-nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Ankara 2014, s. 268.

19 Uğur Demir, *Târîh-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 4. Eserin orijinali için bk. http://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_8000142&order=1&view=SINGLE, vr. 3b-4a, 34b, 53a. [Erişim tarihi: 13.07.2024]; *Mehmet Necâti'nin Menâkıb-ı Gazâ ve Cihâd'ı*, haz. Kadir Purde, Ankara 2024, s. 83,85.

20 M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 494.

21 TDK *Güncel Türkçe Sözlük*, [https://sozluk.gov.tr/\"metris](https://sozluk.gov.tr/\) [Erişim tarihi: 11.07.2024].

22 İlyas Karlı, *Arapça-Türkçe Yeni Sözlük*, İstanbul 2013, s. 292.

aslda Fârisî olarak meters idi, mîm'in ve tâ'nın fethi ve râ'nın sükûnuyla ki tersidenden nehy-i hâzırdır, korkma ma'nâsınadır, gûyâ hâne sâhibine bu ağaç kapının ardında oldukça sârik ve sâ'ir mûzilerden sen korkma diye hitâb eder; ba'dehu ta'rîb edip مِثْرَسْ [mitres] dediler. Hâlâ cengâhta meteris ta'bîr olunan vikâye bundan me'hûzdur."²³ Bu iki farklı yaklaşımdan dolayı bazı sözlüklerde kelime Arapça bazılarında ise Farsça kökenli olarak gösterilmiştir²⁴. Tüm bunlar değerlendirildiğinde konunun daha net hale gelmesi için dilbilimcilerin etimolojik çalışmalarına ihtiyaç olduğu aşikârdır.

Bir askeri terim olarak metris, Osmanlı kaynaklarında siper ile aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Ancak siperde olduğu gibi kaynakta geçtiği yerdeki bağlama göre ifade ettiği mana değişmiştir:

Kale varoşundaki evlerin, yıkılan duvarların arkasına/içine girerek korunmak anlamında kullanımı:

*“Ordı içinde mevcûd üç aded top-ı ra'd-aşûbı etraf-ı kal'aya kurup, döğmeğe mübâşeret eyledüklerinde, meters ittihazına ihtiyac olmayup, varoş evlerinden kârgîr binâlu meskenlere beylerbeyiler ve beyler, askerleriyle girüp, oturup, meters idindiler”*²⁵

*“varoş zabt olundukda, keferenin evleri meteris olup”*²⁶

*“Gâziler dahı ol varoşun yıkılan divârlarına meterizlenüp ve ba'zıları 'ale'l-fevr yere meterizler kazup kendülerin topdan ve tüfengden sakınurlardı”*²⁷

- Arabaların arkasına saklanarak korunmak anlamında kullanımı:

*“Ve arabaları metris edip, etrafa tüfeng atarak giderken”*²⁸

*“küffar arabaları arasında metrislenüb ururlar topu tüfengi”*²⁹

- Yüksek bir toprak yığınının arkasına saklanarak korunmak anlamında kullanımı:

²³ <https://kamus.yek.gov.tr/“el-mitres”> [Erişim tarihi: 11.07.2024].

²⁴ Arapça kökenli olduğunu gösterenler için bk. *Misallı Büyük Türkçe Sözlük: Kubbealtı Lugatı*, <https://lugatim.com/s/metris>; *TDK Güncel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr/“metris”> [Erişim tarihi: 01.07.2024]. Farsça kökenli olduğunu gösterenler için bk. Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Ankara 2018, V, 212; Y. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, 3, s. 3177.

²⁵ Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*, haz. Şevki Nezih Aykut, Ankara 2004, III, 582.

²⁶ *Topçular Kâtibi 'Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, I, s. 150.

²⁷ Abdullah el-Hisari, *Gazâ-yı Feth-i Çehrîn*, s. 57.

²⁸ Naimâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Na'imâ*, II, 451.

²⁹ *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân/İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerine Anonim Gazavâtname*, haz. Halil İnalçık-Mevlûd Oğuz, Ankara 1989, s. 23.

“Zağarcı-başı, serdengeçdiler [ile] ilerüde olan kebîr honka[y]ı meterisler etmeğin”³⁰

- Tahta ve ağaç parçası arkasına saklanarak korunmak anlamında kullanımı:

“Her bir gâziler birer ikişer tahta ağaç bulup meterizlenüp kâfirler ile birbirlerine keşâkeş tüfengler ve el kumbaraları ile cenge başladılar”³¹

- Sal üstüne kalın tahtalardan tırabzan benzeri şeyler yapılarak arkasına saklanarak korunmak anlamında kullanımı:

“üç dâne sal binâ olunup üzerine iki dâne şâhî zârb-zen toplar konılacak kulleler peyda olunup ve kalın tahtalardan tarabzan-misal metris yapulup bu vech üzere itmâmı müyesser oldukda suya salınmak için”³²

Metrisin yukarıdaki şekillerine benzer başka kullanım örnekleri de vardır. Ancak Osmanlı kaynaklarında özellikle kuşatma savaşlarında kale karşısında kuşatanların korunmak için kazdıkları paralel hendekleri ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Bu hendek kazma işleminin kaynaklarda “metris kazmak/bağlamak/kurmak/almak/yapmak/çatmak/düzmek” ve benzeri biçimlerde anıldığı tespit edilmektedir³³. Bu hendeklerin üst kısmına yığılan toprak ve sair şeyler metinlerde ayrıca belirtilmemişse metris bu kısımları da kapsayan bir anlam içerir. Ancak yukarıda siper başlığında da zikredildiği üzere hendek ve hendek üzerine yığılan toprağın ayrımının yapıldığı yerlerde metris hendeği, siper ise bu üste yığılan toprak ve sair şeyleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bu nedenle metrisin özellikle mezkûr

30 Topçular Kâtibi ‘Abdulkadir (Kadrî) Efendi Tarihi, I, s. 501. Müellif eserinin 243. sayfasında Honka’yı toprak yığını anlamına gelecek şekilde ifade etmiştir. Bk. s. 243.

31 Abdullah el-Hisârî, Gazâ-yı Feth-i Çehrîn, s. 53.

32 Mehmet Necâtî’nin Menâkıb-ı Gazâ ve Cihâd’ı, s. 95.

33 Mevlânâ Mehmed Neşrî, Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)], haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 176; Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân, s. 41 ; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, neşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992, s. 130, 141, 148; Tursun Bey, Târihi-i Ebû’l-Feth, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 51, 134, 147; İbn Kemâl, Tevârih-i Âl-i Osmân, VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon), haz. Şerafettin Turan, Ankara 1991, s. 288; Merâhî’nin Fetihnâme-i Sigetvar’ı / Kanunî’nin Son Seferinin Şiîrsel Anlatımı, haz. H. Ahmet Arslantürk-Mücahit Kaçar, İstanbul 2012, s. 59; Rumûzî, Fetihnâme-i Tûnus ve Halku’l-vâd/Akdeniz’deki Bir Hâkimiyet Mücadelesinin Manzum Tasviri, (İnceleme-Tenkitli Metin-Diliçi Çeviri), haz. Muhammed Emir Tulum, Çanakkale 2023, s. 253, 324, 371; Cafer İyânî, Tevârih-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585-1595), haz. Mehmet Kirişcioğlu, İstanbul 2001, s. 85; Günhan Börekçi, Macaristan’da Bir Osmanlı Padişahı: Sultan III. Mehmed’in Eğri Seferi Rûznâmesi (1596), İstanbul 2016, 91; Topçular Kâtibi ‘Abdulkadir (Kadrî) Efendi Tarihi, I, s. 215, 217, 223, 364; Üsküdarî Abdullah Efendi, Vâkı’ât-ı Rûz-merre, haz. Muzafer Doğan, Ankara 2017, I, 384; Anonim Osmanlı Kroniği, s. 71-72; Veysel Göger, Nâdir’in Vekâyi’-i Pür-Sanâyi’-i Bedâyi’ Adlı Eseri (İnceleme ve Metin), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 10, 12.

hendekleri tanımlamayan hususi bir mana kazandığı söylenebilir. Bu anlamda siper ve sibe ise nadiren kullanılmıştır. Bu noktada bazen *metris hendeği* şeklinde kullanımların olduğu bazen de metrisin dahi kullanılmayıp bu kazılan yerlerin direkt hendek olarak ifade edildiği de vakidir:

“*kesret-i bârân sebebiyle, tahammüle mecâl ve imkân olmayup, meteris handakları, sıçan yolları su ile dolup*”³⁴

“*metris hendeklerin kazmağa ve toplar tabyaların açmağa mübâşeret olundukda*”³⁵

“*bir mertebe bârân oldu ki, devâbb ve insân medhûş u hayrân olup, irtesi Cum’a gün handaklar ve sıçanyolları suyla dolup, erbâb-ı metris ziyâde bî-tâb ve ehl-i ceng azîm ızdırâba düşmüşler iken*”³⁶

Kaleye karşı paralel olarak kazılan metrisler ile bu metrislerden kaleye doğru dikey şekilde kazılan hendekler (yani yaklaşım hendekleri/yolları) arasında kaynaklar da net bir ayırım yapılmış, buralara sıçan/mûş/fare yolu denilmiştir. Sıçan yolları, metrisler arası bağlantıyı sağlayan ve kaleye doğru kıvrılarak veya zikzaklar çizerek ilerleyen hendeklere denilmektedir³⁷. Bunların aynı şeyler gibi gösterilmesi doğru olmayıp, kuşatma alanında iki farklı yapıyı karşıladığı belirtilmelidir. Bu konuda şu örneklerle bakılabilir:

“*Ve ibtidâ bir virân kenise ardında yeniçeri ocağı azharun mineş-şems meterislere girüp sıçan yolları kazmağa başladılar*”³⁸

“*Yeniçeri Ağası olan Mustafa (Muslu) Ağa sıçan yolunda tüfeng ile urulup, şehîd düşüp, meterisden otaklarına getürdüler*”³⁹

“*Ve asker-i İslam meterislerde çalışup, ‘acele birle hendekler kazup, dahi mûş yolların bir uğurdan*”⁴⁰

34 Mustafa Özbâl, *Peçevi Tarihi*, (80b -114a Metin, Edisyon Kritik, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 93.

35 Mustafa bin Musa, *Tarih-i Sefer ve Feth-i Kandiye*, Fazıl Ahmed Paşa’nın Girit Seferi ve Kandiye’nin Fethi, 1666-1669, haz. Meltem Aydın, İstanbul 2016, s. 106.

36 N. K. Türkal, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke, s. 1553.

37 Veysel Göger, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 101.

38 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. Kitap: *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 2002, s. 189.

39 *Topçular Kâtibi ‘Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, I, 644.

40 *Topçular Kâtibi ‘Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, I, 40.

“meterislerde râh-ı mûş kazılurdu”⁴¹

“meterisler bozulub sıçan yolları doldurulmağa ikdâm olundı”⁴²

“cümle metrise gelenler atlarıyla doğru sıçan yoluna değin gelürler idi”⁴³

“Bu gece meterisler ve sıçan yolları kadem ber-kadem ilerüye varmak üzere ikdâm ve tabyalara azîm sepetler ile metânet ü istihkâm verilmeğe ihtimâm olunduğundan”⁴⁴

Bazı durumlarda ordu çadırlarının olduğu yerden metrislere doğru da sıçan yolları açılarak askerlerin bu noktalardan daha güvenli geçebilmeleri sağlanmıştır. Çadırlar ve metris arası açılan bu hendeklere de sıçan yolu denilmiştir:

“Ve Tepedelen Palankası’ndan topları sahrâyı gözedürdü. Çadırlardan meterislere giden yolları gözedüp, bir ferd gidemezdi. Ve sıçan yolları peyda edüp, asker-i İslam sıçan yollarından meterislere giderlerdi”⁴⁵

Yukarıda ifade edilenlerden ayrı olarak kuşatma savaşlarında kaleye karşı yapılan metrislere benzer metrislerin tabur cenglerinde yapılabildiği de kaynaklarda görülebilmektedir:

“Vezîr-i a‘zam olan Hüseyin Paşa cidd ü ikdâmda; serdengeçdiler tahrîr edüp ve kul-oğulları tahrîr etmeğin, ağaları ile keferenin taburuna girmek için meteris kazup, tûfengli olup, rûz [u] şeb lağımlar ile ve meterislere girüp ve toprak sürüp, tabur cengin ederlerdi.”⁴⁶

3. Sibe

Türkçe kökenli olduğu ifade edilmektedir. Savaşta sığınılan hendek; kale ve şehir çevresine değnek ve otlar ile yapılan duvar, çeper, sur anlamları sözlüklerde yer almaktadır⁴⁷. Kelimenin sonundaki harf yerine elif getirilerek “siba” şeklinde bir kullanımı olduğu ve bunun etrafı duvarlarla çevrili her türlü mekan anlamına geldiği

41 Topçular Kâtibi ‘Abdulkadir (Kadrî) Efendi Tarihi, I, 284.

42 Abdurrahman Sağır, Mehmed bin Mehmed Er-Rûmî (Edirneli)’nin Nuhbetü’t-Tevârih ve’l-Ahbâr’ı ve Târih-i Âl-i Osman’ı (Metinleri, Tahlilleri), Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 470.

43 Mehtap Yılmaz, Vekayî’name (Vekayî-i Bec) (Metin ve Değerlendirme), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 83.

44 Anonim Osmanlı Kroniği, s. 75.

45 Topçular Kâtibi ‘Abdulkadir (Kadrî) Efendi Tarihi, I, 420.

46 Topçular Kâtibi ‘Abdulkadir (Kadrî) Efendi Tarihi, II, 743.

47 <https://vajehyab.com/dekhoda/%D8%B3%DB%8C%D8%A8%D9%87?q=%D8%B3%D-B%8C%D8%A8%D9%87>. [Erişim tarihi: 24.07.2024].

belirtilmektedir⁴⁸. Ayrıca “sibe” kelimesi Moğolca kale anlamına gelmekte olup⁴⁹, mana bakımından bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu nedenle sibenin etimolojik olarak yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulması gerektiğini düşünüyoruz.

Sibe, Osmanlı kaynaklarında siper ve metris anlamlarında değişik noktaları tanımlamak için kullanılmıştır. Kaynaklarda siper ve metrise göre çok daha az geçmektedir. Burada dikkat çeken bir husus olarak belirtilmelidir ki sibe, kuşatma siperini/metrisini ifade etmek için Safevilerin yaklaşık olarak ilk bir buçuk asrında tercih ettikleri bir terim olmuştur. Şah II. Abbas (h. 1642-1666) dönemine kadar Safevi kroniklerinde sıklıkla geçen sibe, daha sonraki zamanlarda yerini Farsça kökenli “senger” terimine bırakmıştır⁵⁰. 18. yüzyıl Osmanlı kroniklerinde de senger terimine rastlanmaktadır⁵¹. Sibenin Osmanlı kaynaklarında bazı kullanım şekilleri aşağıda gösterilmiştir:

- Kaleye karşı paralel olarak kazılan hendekler anlamında kullanımı:

“Mâh-ı recebin on sekizinci günü Vezîr ve nefîr hücum-ı düşmeni kesr için tedbîr-i dil-pezîr kılup, sibeleri basmak murâd itdiler. Ayân-ı Revândan Çolak Hüseyin Ağa bu husûsda sâlâr olup, beş yüz kadar merdân-ı ceng-cû ihtiyâr olundu. Lâkin, a'dâ vâkıf olmağla, mukâbeleye muntazır durdular. Çün Vezîr Haleb kapusunu açup ol semtde olan sibelerin birine 'askeri gönderdi, hurûc idenler merdân-ı kâr-güzâr olmayup, 'âr-ı rücû' ve iyâbı irtikâb eylediler. Ammâ, serdârları kavî-dil ve bahâdır olmağla, bayrak-ı Sultânî'yi sürüp sibelerin birine kazâ-i âsmânî gibi nâzil oldukda, a'dâ perîşân oldu. Çün yanında kafâdârı olmamağla, 'asker-i revâfız dönüp mevâzi'-i 'adideden hücum itdiklerinde, ol dilîr ü cesûr müntehî olduğu sibeye nasb-ı livâ itmişken rücû' ihtiyâr idemeyüp, sihâm-ı kazâda nasîbi isâbet idince muntazır oldu”⁵²

- Kuşatma alanındaki top tabyalarının önüne konulan koruma siperleri (toprak dolu sepet, toprak dolu torba vb.) anlamında kullanımı:

“Hâseki 'Ali Ağa'nın tâbyesi mahall-i tophâne-i küffâra karîb olmağla iki balyemez top ve üç şâhî darbzen konulmağa cell-i himmet olunup, şeb-hengâm toplara siper olacak sepetler dolmağa emr olunup, Köstendil ve Tırhala 'askerleri -ki

48 <https://vajehyab.com/?q=%D8%B3%DB%8C%D8%A8%D8%A7>. [Erişim tarihi: 24.07.2024].

49 Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, Ankara 2017, s. 836.

50 Sertaç Sarıççek, “Safevi Kuşatma Savaşlarında Kullanılan Sahra Tahkimatları”, *Ankara Ana-dolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, sy. 2/3 (2021), s. 134.

51 İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi* (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752), (İnceleme-Metin), haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2019, s. 116.

52 Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016, I, 298-299.

ol tarafda idi- ber-mûceb-i emr-i 'âlî sepet ve sibeleri kemâl mertebe metin ü hasîn dizdiler"⁵³

- Kale karşısında yapılan havale kulesi anlamında kullanımı:

*"Niçe yerden lağımlar ile yürüyüp çâr-kûşeden sibalar bağlayup kal'a-i Mînâ gibi her birini kal'aya havâle eylediler"*⁵⁴

*"çâr-kûşesinden kulle-i Mînâ-misâl sibalar kaldırup"*⁵⁵

4. Terimlerin Birlikte Kullanımları

Metris, siper ve sibenin birlikte kullanım örnekleri de bulunmaktadır. Bunlardan bazılarında zikredilen terimler aynı, bazılarında farklı manayı ifade ederken; bir takım birlikte kullanımlarda ise anlam tam olarak belli olmamaktadır.

- Sibe ve metrisin birlikte kullanımı:

*"Hasan Paşa, Ahmed Paşa ve sâ'ir ümerâ ile pîşgâh-ı topda hıyâm kurup sibeler sürdüler. Murâd Ağa dahi metersi ileri sürdü. Serdâr-ı kâm-gâr dahi küffârın top ve tûfengine aslâ bakmayup, ordu-yı hümâyûnu kaldırup mukabele-i hisârda mukaddemâ tophâne olan tell-i refî'ada kondurdu"*⁵⁶

Buradaki kullanımda sibe sürmek ve metris sürmek ifadeleri aynı manayı karşılıyor izlenimi vermekle beraber, metnin devamında sibe farklı anlama gelecek şekilde de kullanılmıştır. Ancak burada ilk akla gelen kale önündeki paralel hendeklerdir.

*"Kal'a-i ser-firâzın çâr-kûşesinden meteris ve siba ve lağımlar ile kefgîr-misâl delik delik idüp"*⁵⁷

Bu örnekte metris ve sibe kale önündeki paralel hendekleri ifade ediyor gibi görünse de kroniğin bütünü incelendiğinde açık şekilde sibe, kale hendeği yakınında bina edilen havale kuleleri yerine kullanılmıştır. Metnin devamında *"Çâr-etrâfında meterisler yapalar, kulleler kaldıralar, kal'aya havâle ideler"* denilerek sibenin neyi karşıladığı belirtilmiş, ilerleyen sayfalarda *"Niçe yerden lağımlar ile yürüyüp çâr-kûşeden sibalar bağlayup kal'a-i Mînâ gibi her birini kal'aya havâle eylediler"*

53 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 873.

54 Şeyh Vefâyî Mehmed, *Osmanlı-Safevî Savaşlarına Dair Bir Kaynak: Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2019, s. 132.

55 Şeyh Vefâyî Mehmed, *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, s. 148.

56 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 864.

57 Şeyh Vefâyî Mehmed, *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, 59.

gibi ifadelerle konu bariz şekilde aydınlığa kavuşturulmuştur⁵⁸. Bazı kaynaklarda zikredilen terimler aynı metinde farklı manalara gelecek şekilde kullanılmışsa da bu kronikte sibe tek bir manaya gelecek şekilde yani havale kulesi anlamında metinde kendine yer bulmuştur. Havale kuleleri, kuşatma ordularının metrisleri ileriye taşıya taşıya kale hendeği yanına geldiklerinde bu kısımlarda yaptıkları yüksek tabyaları tanımlamaktadır. Bunlar kale suru civarına kadar yükseltilebilmekte, üzerine çıkarılan toplar ve oklu ya da tüfekli askerler ile sur üzerindeki müdafiler ateş altına alınabilmektedir⁵⁹. Havale kuleleri bir tür yüksek koruma tabyası olarak değerlendirildiğinde sibe teriminin bu anlamı karşılayacak bir mana derinliğine sahip olduğu söylenebilir.

- Siper ve metrisin birlikte kullanımı:

*“Dolaşığa giden yol sarp ve düşman dolayı kat kat siperler bulunduğu mâni□ değil, inşâallah [u] te□âlâ ol siperler bizim piyâdelerimize hâzır metris olur”*⁶⁰

Bu örnekte siper ve metris açıkça aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. O siper bize metris olur ifadesinde aynı anlama gelen iki terimin birlikte kullanılmasıyla dil zenginliğinin imkânlarından istifade edilmiştir.

“Ve on üçüncü Şenbih gün muhâsara. Bu gice vakt-i işâda sol kol serdengeçdileri kubûrdan handaka inüp, tabya dîvârına varup, siperlenüp karâr eylediler ve sağ kol kubûru obrulmakla serdengeçdileri açıkdan yürüyüp, anlar da tabya dîvârına varup, metrislendiler. Ve solda Vezîr Ahmed Paşa kolundan lağım atıldıkdan sonra, ol cânibden dahi handaka inilüp, anların önünde tabya olmamağla handak içinde açıkdan siperlenüp metrislendiler”

Siper ve metrisin birlikte kullanımları içinde en güzel örneklerden biri budur. Aynı manaya gelecek şekilde kullanılmışlardır. Mana birliğine sahip farklı kelimeler seçilip kelime tekrarıyla kaçınılarak oldukça dikkat çeken güzel bir anlatım dili yakalanmıştır.

*“Seferlerde piyâde askerimiz metrîse girip siperlendikte, atlımız açıkta duramayiyürürler”*⁶¹

Buradaki ifade tabur cengi için söylenmiştir. Metrîse girmek zaten siperlenmek

58 Şeyh Vefâyî Mehmed, *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, konuyla ilgili alıntılar ve diğer ilgili yerler için bk. s. 64-65, 77, 132, 148.

59 Osmanlı kuşatma savaşlarındaki havale kuleleri için bk. V. Göger, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları*, s. 127-133.

60 B. A. Kütükçü, *Tevârih-i Banaluka Der-Diyâr-ı Bosna*, s. 39

61 Menderes Velioglu, *Cebeciler Kethüdâsı Esirî Hasan Ağâ'nın Osmanlı Askeri Teşkilatına Dair Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 79.

demektir. Bu nedenle eş anlama gelecek şekilde kullanıldıkları ileri sürülebilir. Ancak burada kanaatimize göre şöyle bir nüans vardır. Askerlerin kazılmış hendeklerin içine girmesi ya da önlerine bir engel alması, “metrise girip”; bu şekilde kendilerini korumaya almaları, “siperlendikte” ifadeleriyle belirtilmek istenmiştir. *Yani askerler hendeğe girip ya da önlerine bir engel alıp, kendilerini korumaya alarak savaş pozisyonu aldılar manası* bu iki terimin birlikte kullanılmasıyla kazanılmış bir anlam zenginliği olmuştur, denilebilir. Benzer bir ifade başka bir kaynakta kale kuşatması sırasında da geçmektedir: “*Kala-i Niş’in cânib-i şarkisinden yevm-i merkûmun leyâlinde meteris alup siperlendiler*”⁶². Bu cümlede metrise girip yerine metris alıp ifadesinin kullanılması, bir önceki örneğe göre burada siperlenmekle eş anlamlı olarak kullanılma ihtimalini daha kuvvetlendirmektedir.

■ Sibe ve siperin birlikte kullanımı:

“*Muhâsaranın otuz dördüncü günü Emîrî’l-ümerâ Hasan Paşa, ba’zı beyler ile zîr-i hisârda durup guzât-ı ‘asker ile sibe-i siper sürmeğe mâh-ı şeb-ârâ gurûbuna muntazır iken*”⁶³

Görüldüğü üzere sibe ve siperin aynı anlamı karşılayacak şekilde kullanımları da vardır. Ancak yine de yukarıda da ifade edildiği üzere, terimlerin kullanıldıkları yerlerdeki manalarını tam olarak açıklayabilmek için kullanıldığı metinlerin bütününe de bakmak gerekmektedir.

Sonuç

Siper, Farsça; Sibe, Türkçe; Metris ise Arapça veya Farsça kökenli kelimeler olarak sözlüklerde yer almakta olup, özellikle sibe ve metris için etimolojik çalışmalara ihtiyaç vardır. Bunlar Osmanlı kaynaklarında bazen aynı bazen de manalarının tüm uzanımlarını kapsayacak şekilde farklı anlamlarda kullanılmışlardır. Üç terimin temel olarak kalkan, koruyucu, engel manasına sahip olduğu söylenebilir. Bir askeri terim olarak metris, siper ve sibe Osmanlı kuşatma savaşlarında kale karşısına kazılan paralel hendekleri ve/veya burayla bağlantılı koruma yapılarını ifade etmek için kullanılmışlardır.

Metris, kaynaklarda siper manasında neredeyse her noktada kullanılmış olmakla beraber, özellikle kale karşısında kazılan paralel hendekler manasında hususi bir anlam kazanmıştır. İncelenen dönem içinde bu anlamda Osmanlı kroniklerinde en çok metris terimi yer almıştır. Ayrıca terimin yazım ve okunuş farklılıkları dolayısıyla çeşitli kullanımları bulunduğu, kaynak metinler

62 Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı’ât-ı Rûz-merre*, s. 384.

63 Pîrî Paşazâde Hüseyin’in *Târih-i Feth-i Hanya*’sından nakleden Zeynep Aycibin’in çalışması için bk. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, giriş kısmı, s. CCII.

dışındaki çalışmalarda birlik sağlanması adına “metris” formunun tercih edilmesi teklif edilmiştir.

Siper, kale karşısına kazılan hendeğin (metrisin), kale tarafına bakan yönüne yığılan toprak vb. için kullanıldığı gibi; metris alanında yapılan tabyaların önlerine korunmak için konulan toprak dolu sepet vb. şeyler için de tercih edilmiştir. Kale karşısına kazılan hendek yani metris anlamına gelecek şekilde kullanımı, diğer iki terimle olan bazı birlikte kullanımlarında ihtimal dahilinde görülmektedir.

Sibe, kale karşısına kazılan hendek (metris), kale hendeği yakınında yapılan havale kulesi ve top tabyalarının önüne konulan koruma engelleri manalarında kullanılmıştır. Üç terim arasında sibe diğerlerine nazaran kaynaklarda daha az yer almıştır.

Bir kaynakta zikredilen terimlere mana verileceği zaman, kelime anlamlarından hareketle ezbere bir yaklaşım olmamalı, kaynağın bütünü dikkate alınarak, terimin geçtiği yerdeki bağlam içinde ifade ettiği mana ortaya çıkarılmalıdır. Bazı durumlarda aynı metin içinde aynı terimin farklı yerlerde değişik anlamlarda kullanılabileceği akılda tutulmalıdır. Ayrıca bu terimlerin birlikte kullanımlarında, terimler arasında bir nüans olabileceği ve bunun gerek mana gerek ifade açısından dilde derinlik sağlayacak bir zenginlik için bilinçli bir tercih olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

Günümüzde sibe, tamamen unutulmuş; metris, bazı özel alanlar dışında çok az görünür olmuş; siper, iki terime galebe çalarak içerdği manayı karşılayan neredeyse yegâne kelime olarak kalmıştır. Dilin kendi kanunları içinde yaşayıp gelişen canlı bir varlık olduğunun en açık göstergelerinden biri işte bu üç terimin tarihî serencamında tebellür etmektedir.

Taktikten Stratejiye, Fetihten Egemenliğe: Ege Adalarındaki Osmanlı Kalelerinin Savunma Kurgusundaki Yeri*

Orçun NALEZEN**

Giriş

Strateji ile taktik arasında kapsam bağlamında sınırları vurgulamak; Ege Adalarındaki Osmanlı savunma kurgusu içinde kalelerin yerini tayin etmek için anlamlı bir başlangıç noktası teşkil edebilir. Tarihsel sınırlar, çalışma boyunca başvurulacak kavramlara ilişkin açıklamayı gerekli kılmaktadır. Zira bu çalışma, genel hatlarıyla 15. yüzyıl sonlarından 17. yüzyıl başlarına kadar olan evreyi değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Askerî işlevselliğin etkisi altında anlam bulmuş tabirler kullanmaya mecbur olan tarihçi, mayınlı bir arazide sürekli olarak doğru yolu bulmak zorundadır.¹ Bir başka ifadeyle kavramlara doğru şekilde nüfuz etmeden askerler tarafından var edilmiş dünyaya erişmek mümkün değildir. Strateji, modern yaygın kullanımı dikkate alındığında belki de en riskli kavramlardan biridir. Bu yazıda “strateji” ile kaleleri ilgilendiren umurun geneli yani askerî ve idarî gayretin bütünü, “taktik” ile belli bir harekâtın gereği olarak ortaya konulan yaklaşımlara işaret edilecektir.² Kavramsal izahata, bu metnin iddialarıyla ilgili ilk bakışta fazlaca rasyonel görülebilecek hususiyetlere sağlıklı bir zemin teşkil etmesi için ihtiyaç vardır.³ Zira zaman içinde ortaya çıkan, Osmanlı Devleti tarafından Ege Adalarının müdafaası için hayata geçirilen askerî ve idari tasarım, modern devletin henüz var olmadığı bir çağda, Erken Modern Devir tarihçiliği açısından fazlasıyla “rasyonel” görülebilecek bir çerçevede ele alınacaktır. Buna göre Ege Adalarındaki kaleler, Batı Anadolu kıyı hattını kuzey-güney eksenini boyunca takip eden deniz

* Bu çalışma, 2021 yılında Gazi Üniversitesinde tamamlanan, «Ege Adalarında Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulmasında ve Sürdürülmesinde Kalelerin Rolü» isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, BEUN İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, orcunnalezen@gmail.com.

1 Veysel Göger’in I. Askerî Tarih Kongresi’nde sunduğu tebliğ bu mesele üzerine eğilmekte ve kavramların askerî tarih çalışmaları açısından ne denli tartışmalı bir alanı teşkil edebileceği hakkında değerli ipuçları sunmaktadır. Veysel Göger, “Osmanlı Kuşatma Savaşları Terminolojisinden Üç Terim: Metris, Siper ve Sibe”, *I. Türk Askerî Tarih Kongresi: Müstahkem Mevkiler ve Kuşatma Muharebeleri Kongresi*’nde sunulan yayımlanmamış bildiri, İstanbul, 2024.

2 Bu sözcüklerin dilimizdeki yolculuğu ilgi çekicidir. Modern anlamlarıyla hem taktik hem de strateji, dilimize Fransızcadan girmiştir. Şemseddin Sâmî, *Kamus-i Fransıvi : Türkçeden Fransızca’ya lügat*, İstanbul 1885; *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, 2005. Bununla birlikte kelimeler Eski Yunanca’dır. Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011.

3 Modern anlamda “strateji”, askerlik ilmi ve siyaset felsefesi bağlamında Aydınlanma Çağı’ndan itibaren ortaya çıkan hegamonik söylemin kilit kavramlarından biridir. Lawrence Freedman, *Strateji: Bir Tarih*, çev. Hasan Aksakal, Belkış Çorakçı Dışbudak, ve Taciser Belge, İstanbul 2015.

taşımacılığı güzerâhını etmniyete almak üzere yapılandırılmış ve üç ana unsurdan oluşan savunma kurgusunun en önemli olmayan ancak hayati bir bileşenidir. Diğer iki unsur ise imparatorluğun adalar ahalisi üzerinde ürettiği toplumsal rıza ile elbette donanmadır.

Çalışmada, imparatorluğun stratejik hedefleri bağlamında adaları ilgilendiren savunma kurgusunu açıklayabilmek maksadıyla kalelerin varlık amaçlarını test eden gelişmelere değinilecek, askerî kapasiteleri hakkında bilgi veren defter serilerinden yararlanılacaktır. Bu bağlamda merkez ve maliye bürokrasisi tarafından üretilmiş belgelere ve kalelerin durumunu belgeleyen tanıklıklara başvurulacaktır. Kalelerin varlık sebebi ile imparatorluğun hem hükümranlılığı hem de ekonomik çıkarları arasında ilişki kurulacak, işlevsellik üzerinden kalelerin Ege Adalarındaki Osmanlı savunma kurgusu içindeki yeri açıklanacaktır. Bunu yapabilmek için kalelerin finansmanı için başvurulacak kaynaklara değinilecektir.

1. Stratejik Yaklaşım

Ege Adalarındaki Osmanlı kalelerinin işlevselliği iki temel bakış açısıyla ele alınabilir: adanın müdafaası (yerel ihtiyaçlar), Ege'deki Osmanlı varlığının müdafaası (merkezî ihtiyaçlar). Her iki bakış açısıyla da kalelere yüklenen sorumlulukları coğrafi amillerin belirlediğini ifade etmek hiç de iddialı olmaz. Ege'de çok sayıda ada vardır. Bu durum farklı coğrafi hususiyetleri haiz adaların varlığına işaret etmektedir. Öyleyse daha şümüllü bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Fernand Braudel ile Anthony Luttrell'e ait tespitler adaları “büyük” ve “küçük” olarak ayırmanın görüldüğünden daha karmaşık açıklamalara müsaade edecek kadar anlamlı olduğunu göstermektedir. Luttrell, küçük adaları yalıtılmış, sınırlı bir nüfusa sahip, kaynak ve ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun olarak tanımlamaktadır.⁴ Braudel ise büyük adaları kendi kendine yetecek kaynaklara sahip, bölgesel bir güç odağına dönüşme potansiyelini tarih boyunca muhafaza etmiş, geniş bir ticari ve idari ağa eklenmiş “mini kıtalar” şeklinde tavsif eder. Ünlü tarihçinin tasavvuruna göre Sakız ve Girit gibi adalar, böylesi bir tanıma uygundur.⁵ Bu çeşitliliği kavrayabilmek ve anlatının mekânla olan bağlarını daha da güçlendirmek hedefiyle Osmanlı Devleti'nin hangi adalarda garnizon bulundurduğu sorusuna öncelikli olarak cevap vermek anlamlı olacaktır.

Ege Adaları'nda iskânın Pleistosen Çağa kadar indiği fikri modern çalışmalar tarafından günümüzde daha yüksek sesle dile getirilmektedir.⁶ Böylesi geniş bir tarihsel evre boyunca adalar havalisinin önemli medeniyet merkezlerinin içinde

4 Anthony T. Luttrell, “The Latins and life on the smaller Aegean Islands, 1204–1453”, *Mediterranean Historical Review* 4/1 (Haziran 1989), s. 146.

5 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. Sian Reynolds, New York 1972, 1, s. 148-49.

6 Cyprian Broodbank, *Orta Deniz'in Yapımı: Başlangıçtan Klasik Dünya'nın Doğuşuna Kadar Akdeniz'in Tarihi*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul 2016, s. 82-87.

olması, yukarıda belirtildiği üzere sadece Anadolu'ya komşu adalarda değil, Ege'nin genelinde görece erken dönemde kentlerin ortaya çıkmasını⁷ ve adalarda surlu yapıların, çeşitli tahkimatların, kalelerin inşa edilmesine olanak sağlamıştı.⁸ Ancak 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aşamalı olarak Osmanlı hâkimiyetine giren adalar arasında 17. yüzyıl başlarına gelindiğinde sadece Ege'nin doğusundakilere asker konuşlandırılmıştı. Bu adaların seçilmesinin iki temel sebebi vardı. İlki hiç şüphesiz coğrafi zorunluluklar, ikincisi ise kaynak kullanımıyla ilgiliydi. İlkiyle devam edilecek olursa öncelikle modern öncesi çağın denizcilik alışkanlıklarına değinmek gerekmektedir.

Ege Denizi'deki hâkim rüzgarlar ve akıntılar ile tehlikeki sığlık alanlar ve kayalıklar denizcileri iki önemli ticaret merkezi olan İskenderiye ile İstanbul arasında seyrederken belli bir hat üzerinde hareket etmeye zorlamıştır.⁹ Bu güzergâh ampirik gözlemlerin bir başka ifadeyle acı tecrübelerin yani deniz kazalarının ürünüydü. Üstelik dünyanın en “misafirperver denizi” olan Ege,¹⁰ sadece tüccarlara değil, korsanlara da ev sahipliği yapacak kadar engin ve tehlikeliydi.¹¹ Özetle imparatorluğun hayati güney eyaletleriyle merkezi arasındaki iletişim ve bağların sürdürülebilmesi için deniz yolunun¹² sürekli olarak güvenli ve açık tutulması önemli bir operasyonel hedef hâline gelmişti. Bu sebeple bir zincirin halkaları gibi Rodos'tan Bozcaada'ya kadar uzanan hat boyunca dizilmiş olan adalardaki kalelere garnizonlar konuşlandırılmıştı (Bkz. 1. Tablo).¹³ Söz konusu kalelerin yönetiminde

7 Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek: Dünya, Avrupa ve İslam Tarihi Üzerine Denemeler*, çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, İstanbul 2017, s. 64-65.

8 Ege'de surlu yapıların ortaya çıkışını coğrafi ve tarihsel zeminde açıklama girişimlerinin erken örneklerinden biri Thukydides'e aittir. Bir başka ifadeyle gelişmeleri “stratejik” bir bakışla ele alan ilk tarihçi Thukydides olabilir. Thukydides, *Peloponnesos'lularla Atina'luların Savaşı*, çev. Halil Demircioğlu, Ankara 1975, I.8.

9 John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş: Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, İstanbul 2004, s. 94. Bu durum yalnızca Ege Adalarına özgü değildir. Hüseyin Serdar Tabakoğlu'nun tespitlerine göre, Kuzey Afrika'daki üsleri kullanan deniz akıncıları kuşaklar boyunca aynı limanlardan hareket etme “alışkanlığı” geliştirmişti. Hüseyin Serdar Tabakoğlu, “İspanyol Kaynaklarında Mers El Kebir Kuşatması 1563”, *I. Türk Askerî Tarih Kongresi: Müstahkem Mevkiler ve Kuşatma Muharebeleri* 'nde sunulan yayımlanmamış bildirisi, İstanbul 2024.

10 Bu şiirsel tanım, Braudel'e aittir. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, I, s. 115.

11 Korsanlık üzerine modern araştırmalar en başından beri coğrafi etmenlerin önemine vurgu yapmaktadır. Ege bağlamında erken bir örnek için ayrıca bkz. Ellen Churchill Semple, “Pirate Coasts of the Mediterranean Sea”, *Geographical Review*, 2/2 (1916), s. 139.

12 Fernand Braudel, deniz yolları bağlamında Ege'nin Akdeniz'i doğudan batıya doğru bağlayan güzergâha da ev sahipliği yaptığını ifade etmektedir. Bkz. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, s. 115.

13 Meis Adası'nda da bir Osmanlı garnizonu hizmet veriyordu. Ancak başta mali uygulamalar olmak üzere bu kale ilgili umur Alaiye Sancağı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler* (=MAD), nr. 233, s. 2, hük. 1, h. 24 Ramazan 960/m. 3 Eylül 1553.

ortak bir merkezi iradenin yani stratejik yaklaşımın hayata geçirildiğini düşündüren hususlardan biri kalelere yönelik tesis edilen mali-idari işlemlerin ortaklığıdır. Nitekim söz konusu kalelerdeki personel miktarı ve “yevmiye” üzerinden hesaplanan maaşları ile bu personelin maaşlarının karşılanması için başvuru kaynağın açıklandığı mevacic defterlerinde genellikle kalelerin toplu olarak zikredildikleri görülür.¹⁴

1. Tablo: Ege Adalarında garnizon konuşlandırılan adalar/kaleler

Ada		Kale		
Osmanlı Literatüründeki Adı	Rumca Adı	#	Osmanlı Literatüründeki Adı	Rumca Adı
Bozcaada	Tenedos	1	Bozcaada	-
Limni	Lemnos (Λήμνος)	2	Palukasrı	Palaiokastro (Παλαιόκαστρο)
Midilli	Lesvos (Λέσβος)	3	Midilli	Mytilini (Μυτιλήνη)
		4	Molivo	Molyvos (Μολύβου)
Sakız	Chios (Χίος)	5	Sakız	Chios (Χίου)
İstanköy	Kos (Κως)	6	Andimahi	Antimacheia (Αντιμάχειας)
		7	Pili	Paleo Pyli (Παλαιό Πύλι)
		8	Kefalos	Kefalos (Κεφάλου)
		9	Narince	Neratzia (Νερατζιάς)
Kalimnos	Kalolimnos (Καλόλιμνος)	10	Kalolimnos	Megalo Kastro (Μεγάλο Κάστρο)

14 Bu defterlerin toplu bir listesi için bkz. Orçun Nalezen, “Osmanlı Adalarındaki Garnizonların Finansman Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (Sinop 2022), s. 252.

Leryos	Leros (Λέρος)	11	Leros	Leros (Λέρος)
Rodos	Rodhos (Ρόδος)	12	Rodos	Rodos (Ρόδου)
		13	Mendirek	Agios Nicholas (Αγίου Νικολάου)
		14	Asiyab	-
		15	Köhne	-
		16	Lindos	Lindos (Λίνδου)
		17	Tahtalu	Archangelos (Αρχαγγέλου)

Kalelerin bulunduğu saha, geniş bir coğrafi spektruma sahipti. Buradaki adaların bir kısmı, Luttrell'in tanımına uyacak şekilde, "küçük", bir kısmı ise Braudel'in tanımına uyacak şekilde, "mini kıta" idi. Tam da bu sebeple yukarıda ifade edildiği üzere kalelerin "yerel" sorumlulukları bağlamında bazı açıklamalarda bulunabilir.

2. Kalelerin İşlevi

Kalelerin işlevini tabii biçimde ihtiyaçlar belirliyordu. Adaların çeşitlilik gösteren büyüklükleri başta olmak üzere diğer kontrol edilemez hususiyetleri, kalelere onları inşa edenler tarafından farklı sorumluluklar yüklenmesine yol açmıştı. Bu oldukça önemlidir. Zira 17. yüzyıl başlarına kadar Ege Adalarındaki savunma parametrelerine etki edecek hiçbir tahkimat Osmanlı Devleti tarafından inşa edilmemiştir. Bu yapıların tamamı eski hâkimlerden tevarüs etmiştir. Bu konuda çarpıcı örnekler paylaşılabılır. Leryos Kalesi başlangıçta bir *akropoldü*. Zamanla etrafı surlarla çevrilmiş¹⁵ ve içinde bir iskân merkezi ortaya çıkmıştı.¹⁶ Nitekim Ege Adalarındaki askerî üslerin önemli bir kısmına, adaların idari merkezi konumunda olan yerleşim yerlerini koruma sorumluluğu yüklenmişti. Midilli Kalesi'nin durumuna bu bağlamda temas edilebilir. 1548 tarihli kayıtlar; kalenin başta kale içi olmak üzere 3 ana kısımdan oluştuğunu, surların koruduğu kısım ile sırtını kalenin surlarına yaslamış bir varoş kısmının

15 Michael Losse, "The Development of Gunpowder Defences at the Knights Hospitallers' Fortifications on the Dodecanese Islands (1307–1522)", *Islands and Military Orders, c. 1291- c.1798*, ed. Simon Bttigieg, Emanuel Pihlps, New York 2013, s. 189-90.

16 Ruy González de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1975, s. 26.

sivil iskâna açık olduğunu göstermektedir.¹⁷ Üstelik kale etrafında gelişen bu görece güvenli bölgenin¹⁸ yalnızca imparatorluğun sivil dayanağı olan Müslüman ahaliyle meskûn olduğu görülmektedir. Müslüman/Müslüman Türk halka kale içinde veya güvenli bölgede yaşama ayrıcalığı sağlanmış olması, güvenlik ile iskân arasında güçlü bir ilişki tesis edildiğini ortaya koymaktadır. Sonuçta hâkimiyetin dayanağı olarak görülen kalenin içinde “güvenilir” kişilerin yaşamasını sağlayacak tedbirlerin alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu, merkezî bir iradeyi yansıtmaları bakımından stratejik yaklaşımın aranabileceği konu başlıklarından birini teşkil etmektedir. Tam da bu sebeple güvenlik-iskân ilişkisini oluşturan bağlar, imparatorluğun geleneksel rakiplerine yönelik tehdit algısının etkisi altında güç kazanabiliyordu.

Sakız Adası'nın Katolik Latin sakinleri Maona idaresi döneminden beri adanın surlarla korunan bölgesinde yaşıyorlar ve ticaretle uğraşıyorlardı. 1599 yılında Sakız Adası'nın Floransalı bir grup maceraperest tarafından baskına uğraması ve adanın neredeyse düşecek olması yukarıda vurgulanan güvenlik-iskân ilişkisini gündeme getirdi. Saldırı atlatılmış olmasına rağmen adanın güçlkle müdafaa edildiğinin görülmesi büyük bir travma yaratmış, benzer bir gelişmenin önüne geçmek için ilk akla gelen tedbir, önce Latinlerin sonra da Yahudilerin kaleden sürülmesi olmuştur.¹⁹ Sakız'da merkezî irade radikal çözümler üretmiş görünüyordu. Bu durum Adalarda hayata geçirilmiş olan stratejik yaklaşımdan bir sapma olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti açısından Ege Adalarına hâkim olmanın sağladığı en önemli avantajlardan birinin deniz yollarını kontrol altına almak olduğu açıktır. Bölgenin bir ticari çekim merkezi olarak varlığını sürdürebilmesinin yolu ise adalarda geleneksel olarak sermayeyi kontrol eden çevrelerin güven içinde ticarî faaliyetlerini sürdürebilmesinden geçiyordu. Sakız'ı Braudel'in gözünde mini kıta hâline getiren, eklemlendiği ticaret ağıydı ve bu ağ uzun süren tarihsel tecrübelerin sonunda ortaya çıkmıştı. Ancak söz konusu olan sürdürülebilir güvenlik parametrelerini amil kılmak olunca iskânın sürekliliği geri plana atılabiliyordu. Özetle kalelerin “içeriden fethi” ihtimali, yerleşim yerini müdafaa etme sorumluluğu yüklenmiş kaleler için sürekli olarak göz önünde bulundurulmuş bir tehditti. Bu yaklaşım tarihsel açıdan ironik bir sonuç üretmiş görünmektedir. Zira kalenin en önemli işlevi hâkimiyeti düşmandan önce tebaa için cismanileştirmesidir.

17 BOA, Tahrir Defterleri (=TT), nr. 264, s. 71-72.

18 Kalelerin varoşu sur dışında yer almakla birlikte kale tarafından müdafaa edilen bölgenin bir parçasıydı. Varoş, kaleye konuşlandırılan toprakların menzili içinde kalan sahada gelişirdi. Bu sebeple “top altı” olarak da anılırdı. Mahir Aydın, “Kaleler”, *Osmanlı Askerî Tarihi*, ed. Gültekin Yıldız, İstanbul 2017, s. 15.

19 Saldırının gelişimi, yaşananlar ve alınan tedbirler konusunda detaylı değerlendirmeler için ayrıca bkz. Orçun Nalezen, “1599 Sakız Adası Baskını ve Sakız Yahudilerinin Durumu”, *İsrailiyat*, 9 (2022), s. 75-96.

Modern öncesi dünyanın kendine has algısı içinde kaleler, en göz ardı edilemez hükümlanlık alametleriydi.²⁰ Kaleler toplumsal rıza üretim araçları olarak oldukça etkiliydi. Çünkü adalar ahalisi huzur ve güven talep ediyor, kaleleri de bu talebin gerçekleşmesinde birer araç olarak görüyordu. Bununla ilgili en ikna edici tarihsel verilere tahrir defterlerinden erişmek mümkündür. Adalılar *vigla beklemek* ya da kıyı nöbeti tutmak²¹ gibi geleneksel güvenlik tedbirlerinin yanı sıra bizzat kendileri silahlanarak adalarını korumak için birlikler teşkil ediyorlardı. İmparatorluk ise bu çabaları çeşitli vergi muafiyetleriyle teşvik ediyordu. Silahlanmış ada halkına ilişkin örneklerle Bizans egemenliğinin neredeyse kesintisiz şekilde devam ettiği Boğazönü adalarında tesadüf edilmektedir. Öyle ki Limni'de 1490'a gelirken kalelerden birinin müdafaası tamamen bu yerli gruplara terk edilmişti.²² Söz konusu kayıtları inceleyen hatta Latin harfli çevirisini kazandıran Heath Lowry, ada halkının atalarından beri bu vazifeyi sürdürdüklerini düşündüren onomastik tespitler paylaşmaktadır.²³ Boğazönü adalarındaki örnekler güvenlik-iskân ilişkisi içinde halkın bir tarihsel özne olarak kendisini konumlandığını ortaya koymaktadır.

Adalar halkı huzur talep ediyordu. Bu durum basitçe imparatorluğun toplumsal rıza üretmekte kalelerden istifade ettiğini gösterse de Akdeniz'in bu tarafına hâkim politik atmosferin sıradan insanlar üzerindeki etkileri hakkında da fikir vermektedir. Geniş bir perspektiften mesele ele alındığında İstanbul'un Fethi'ni takip eden süreç adalardaki Türk egemenliğinin kurulması, kökleşmesi ve müdafaasında konjonktürel bir yapının ortaya çıktığını göstermektedir. Bu yapı Rodos'un Fethi gibi bazı önemli gelişmelerin göz ardı edilemez etkileri altında şekillenmişti. İmparatorluk bilhassa 1522'den sonra Ege Adalarında kalelere dayanarak kendisine meydan okuyabilecek güçler karşısında alternatifsiz hâle gelmişti. Bazı tarihsel kayıtlar; fetihler, savaşlar gibi politik olaylar karşısında adaların sıradan sakinlerinin kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Yasemin Demircan'ın tespitlerine göre²⁴ Limni'nin sahne olduğu sürüncemeli fetih süreci ada halkının Venedik kontrolündeki adalara göç etmesine

20 Özellikle imparatorluğun Batılı rakipleriyle mücadelelerinde kaleler, hükümlanlık alanının en önemli belirleyicisi olarak görülüyordu. Antonis Anastasopoulos, "Imperial Geography and War: The Ottoman Case", *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, ed. Sahar Bazzaz, Yota Batsaki ve Dimiter Angelov, Cambridge 2013), s. 115-16. Ayrıca bkz. Palmira Brummett, *Mapping the Ottomans Sovereignty, Territory, and Identity in the Early Modern Mediterranean*, New York 2015), s. 131 vd.

21 Adalar ahalisi tarafından gerçekleştirilen kıyı gözlem faaliyeti kökeni Türk egemenliğinden önceki dönemlere hatta Antik devirlere kadar dayanan bir gelenektir. Şenay Özdemir, "Kıyı Nöbeti: Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de Kıyı Koruması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 23/1 (2008), s. 187-210.

22 BOA, TT. nr. 25, s. 7-15.

23 Heath W. Lowry, *On Beşinci Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri: Limos (Limni) Adasında Yaşam*, İstanbul 2013, s. 20-23.

24 Yasemin Demircan, *Osmanlı İdaresinde Limni Adası*, Ankara 2014, s. 163-73.

yol açmıştı. Bu gelişme bilinmeyene yönelik kaygı gibi saiklarla açıklanabilecekmiş gibi görünse de 1490 ve 1519'a ait kayıtlar adanın henüz Osmanlı egemenliğine girmemiş yerlerden göç aldığını ya da adayı terk edenlerin geri döndüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla adalar halkı gelişmeleri yakından takip ediyordu. İstikrar ve düzen istiyorlar, konjonktürü yeterince okuyabiliyorlardı. Osmanlı Devleti'nin adalara yönelik ürettiği strateji başarılı olmuştu. Bunun en önemli sonuçlarını adaların fethinde görmek mümkündür. Zira fetih süreci kalelerin konjonktürel gelişmeler karşısında nasıl işlevsiz kalabildiğinin çarpıcı örneklerini sunar.

Kalelerin fethi; askerî, idari ve siyasi unsurların bir bütün olarak sahne aldığı bir başka ifadeyle stratejik aklın devreye girdiği bir süreci yansıtır. Bu tarihsel evreyi İstanbul'un Fethi ile başlatmak mümkündür. Ege'nin her iki yakasında kesin olarak kontrolü sağlayan Osmanlı Devleti açısından, imparatorluğun başkentini müdafaa etmek için, geleneksel rakiplerini adalardan uzak tutmak en önemli politik amaçtı. Bu amaç uğruna ortaya konulan hedefler ise öncelikli olarak Boğazların emniyete alınmasıydı ve bu durum Boğazönü Adalarının fethini askerî bir amaca dönüştüyordu. Limni, Bozcaada, Taşoz, Semadirek ve Gökçeada'da Türk egemenliğinin kurulmasında hâkim politik atmosfer etkili oldu. Bir kısmı sürecin tanığı olduğunu iddia eden kaynaklar, adalar ahalisinin Osmanlı hâkimiyetini arzuladığını vurgulamaktadır.²⁵ Boğazönü Adalarında Türk idaresinin tesisinde hiçbir direnç yaşanmamıştı.²⁶ Palukasrı Kalesi (Limni) başta olmak üzere kalelerin kaderini politik atmosfer belirlemiştir. Bu durum, yıkılan imparatorluğun ardından Osmanlı Devleti'nin alternatifsizliğine işaret ediyordu. Yukarıda da ifade edildiği üzere adalar ahalisi kapsamlı etkiler uyandıran karmaşık politik gelişmeleri yakından takip ediyordu ve Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasına yönelik irade göstermiş olmaları bu bağlamda şaşırtıcı değildir.

Osmanlılar; Ege'de ve hâkimiyet iddiasında bulundukları sahanın geneline yeni bir düzen dayatıyordu. Bu yeni düzenin sancıları tabii olarak tereddütler şeklinde kendini gösteriyordu. Nitekim Ege'de Osmanlı varlığını 1458'de test eden ilk haçlı saldırısının kısa süreli başarısı da bu başarının kısa süreli olması da bu yeni politik düzenle ilgiliydi.²⁷ Palukasrı Kalesi, 1463'te bu defa Venedikliler tarafından teslim

25 Kritovoulos, *Kritovoulos Tarihi: 1451 - 1467*, çev. Ari Çokona, İstanbul 2012; Mikhaél Doukas, *Mikhaél Doukas Tarih: Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008.

26 William Miller, "Gattilusj of Lesbos (1355-1462)", *Essays on the Latin Orient*, Cambridge 1921, s. 338-339.

27 Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks* Philadelphia 2009, s. 27-30, 141. Yeni durumun meydana getirdiği paradigmanın belki de en önemli göstergelerinden birisi de Sakız ve Midilli'de hâkim olan Cenevizlilerin haçlı ittifakına dâhil olmak istememeleridir. Doukas, *Mikhaél Doukas Tarih: Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, s. 300.

alındı.²⁸ Bozcaada Kalesi de aynı kaderi paylaştı.²⁹ Bölgedeki kalelerin yeniden Osmanlı egemenliğine girmesi de benzer bir sürecin sonunda gerçekleşti. Midilli'de Gattelusioların sonunu getiren gelişmelerde de aynı durumla karşılaşılır. Midilli Kalesi, hâkimlerine Osmanlılara karşı esaslı şekilde direniş gösterecek kadar etkili bir dayanak noktası teşkil etmemiştir.³⁰ Sakız'daki Maone idaresini sona erdiren gelişmeler ise çok daha çarpıcıdır. 1566'da Piyale Paşa idaresindeki Osmanlı donanmasının adanın açıklarına demirlemesi, adadaki doğrudan Türk hâkimiyetinin tesisi için yeterli olmuştur.

Fethinden sonra Osmanlı garnizonu konuşlandırılacak kaleler içinde yukarıda aktarılan tarihsel anlatının dışına çıkan bir tek örnek vardır: Rodos Kalesi. Rodos, tamamen kale ve onun bütünleyicisi olan kapsamlı güvenlik tedbirlerinin Osmanlılar karşısında etkili sonuç verdiği yegâne tahkimat kompleksine ev sahipliği yapıyordu. Ege Denizi'ni kat eden deniz güzergahını kontrol etmekteki merkezî konumu Rodos'u II. Mehmed Dönemi'nin sonlarından itibaren stratejik bir hedef hâline getirmişti. Katolik bir deniz gücünün bölgeden uzaklaştırılması psikolojik, politik ve askeri sonuçlar doğuracaktı.

Rodos'un Fethi'ne yönelik ilk kapsamlı girişim 1480'de gerçekleştirildi. Osmanlı kuşatma operasyonunun ilk ağırlık merkezi daha sonra Osmanlı kaynaklarında Mendirek (St. Nicholas Burcu) olarak anılacak olan liman tahkimatı oldu.³¹ Bunun amacı sadece kalenin değil, adanın da muhasara altına alınmasıydı. Ancak başarısız olundu. Donanmanın aktif desteği ve çıkarma yapan kuvvetlerin koordinasyonu asla sağlanamadı.³² Nitekim kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanacağını gösteren gelişmelerden biri de Haziran 1480'de Sicilya'dan gelen bir ikmal gemisinin engellenememesi olmuştur.³³ 1480'deki gelişmeler, üstün bir deniz gücünün

28 Geörgios Phrantzēs, İstanbul'un Fethinin Bizanslı Son Tanığı: Yorgios Sfrancis'in Anıları = *Chronicon minus*, çev. Levent Kayapınar, İstanbul 2009, s. 362, 408-10.

29 Kritovoulos, *Kritovulos Tarihi: 1451 - 1467*, s. 603.

30 Hadidi, *Tevârih-i Al-i Osman (1299-1523)*, çev. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s. 265; Fatma Kaytaç, *Behiştî Tarihi (791-907 / 1389-1502) (Giriş, Metin, Dizin)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 240.

31 Osmanlı tarih yazarları bu tahkimatı "Arab Kulesi" olarak anarlar. Bu kaynaklardan biri Kemalpaşazâdedir. İbn Kemal, *Tevârih-i âl-i Osman VII. Defter: Tenkidi Transkripsiyon*, çev. Şerafettin Turan, Ankara 1991), s. 503. Bununla birlikte muhasaranın Hristiyan dünyasındaki en ünlü anlatısı Guillaume Caoursin'e aittir. Caoursin, daha isabetli bir şekilde Mendirek tahkimatına işaret etmektedir. Guillaume Caoursin, *Hospitaller piety and crusader propaganda: Guillaume Caoursin's description of the Ottoman siege of Rhodes, 1480*, çev. Theresa M. Vann ve Donald J. Kagay, Londra 2016, s. 101.

32 Muhammed İbrahim Yıldırım, *İdris-i Bitlisî'nin Heşt Behişt'ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 301.

33 Eric Brockman, *The Two Sieges of Rhodes: The Knights of St. John at War, 1480-1522* (New York 1969, s. 71.

amil olamadığı kuşatma muharebesinde kapsamlı tahkimatlarla başarılar elde edilebileceğini göstermektedir. Üstelik hâkim konjonktürden etkilenmeyecek kadar psikolojik olarak hazırlanmış müdafilere ihtiyaç olduğunu da ortaya koymaktadır.

1522'de ise dirayet zaferi getirecekti. 1480'de yaşananlar dikkate alındığında muhasara boyunca Osmanlı donanması görece daha etkili olduysa da³⁴ Rodos Liman tahkimatı karşısında varlık gösteremedi.³⁵ Kalenin etrafında büyük bir kararlılıkla metrisler kazan Osmanlı ordusu ağır zaiyatlar vermeyi göze alarak ilerledi.³⁶ Sonucu belirleyen çarpışmalar, Rodos Kenti'nin hisarpeçelerle berkitilmiş kapılarının önünde cereyan etti.³⁷ Bir başka ifadeyle mücadeleler Şövalyelerin kara tarafında en kapsamlı savunma tedbirlerini aldığı yerlerde yoğunlaşmıştı.³⁸ Müdafiler, Osmanlı ordusunun kararlılığı karşısında Aralık 1522 sonlarında Rodos Kalesi'ni teslim etmek zorunda kaldılar.³⁹ Rodos'un Fethi'nin uzun sürmesinin birden çok sebebi vardı. Kalenin gelişmiş ve karmaşık mimarisi, yüksek ateş gücüyle donatılmış burçları,⁴⁰ müdafilerin motivasyonu gibi sebepler etkili olmuştu. Öte yandan kuşatma boyunca ada bir türlü etkili şekilde izole edilemediği için Şövalyeler yardım almaya devam etmişti.⁴¹ Öyleyse savunma için donanmanın kilit bir stratejik element olduğunu Rodos'un Fethi'ne ilişkin anlatı da ortaya koymaktadır. Nitekim konvansiyonel bir ordu tarafından gerçekleştirilen ve aylar süren bir kuşatmaya direnmiş olan kale, bundan sonra Osmanlı donanmasının en önemli üslerinden biri hâline gelecekti.

34 Mehmet Yaşar Ertaş, Hacer Kılıçaslan, "Rodos'un Fetih Günlüğü Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Rûznâmesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 12/1 (2017), s. 13-14.

35 Mustafa Çelebi Celâlzade, *Celalzâde'nin Rodos Fetihnâmesi*, çev. Murat Yıldız, İstanbul 2013, s. 120-21.

36 Ertaş ve Kılıçaslan, "Rodos'un Fetih Günlüğü Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Rûznâmesi", s. 13.

37 Bu durum kalenin derin bir hendek sistemiyle sarılmış olmasıyla da ilgiliydi.

38 Çarpışmaların şiddetini bu kapı tahkimatının yüz yüze geldiği yıkım üzerinden de değerlendirmek mümkündür. Osmanlıların "Kızıl Kapı" olarak andıkları St. John Kapısı'nda meydana gelen yıkım hakkında bkz. Anna-Maria Kasdagli ve Katerina Manoussou-Della, "The Defences of Rhodes and the Tower of St John", *Fort: The International Journal of Fortification and Military Architecture*, 24 (1996), s. 19.

39 Şehabettin Tekindağ, "Rodos'un Fethi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8 (Mayıs 1968), s. 59.

40 Rodos Kalesi, Rönesans Dönemi tahkimat inşa pratiklerini yansıtan mimari unsurları barındırsa da yüzlerce yıl süren bir güçlendirme projesinin ürünüydü. Dolayısıyla bir geçiş dönemi kompleksiydi ve yüzyıllar içinde kesin üslubuna kavuşacak olan mimari elementlerin erken örneklerini barındırıyordu. Bu durum literatürümüzde ilişkisi kesin olarak açıklanmamış burç/kule/tabya kavramlarını -Rodos bağlamında- daha da tartışılmalı hâle getirmektedir. Sonuç olarak "askeri devrim" denilen kapsamlı dönüşümün şafağında inşası tamamlanmış olan Rodos Kalesi'nin topçu platformlarının tanımlanması bu yazının kapsamının dışında kalmakta, buradaki "burç" tavsifi Rodos'a has bir öneri olarak ifade bulunmaktadır.

41 Brockman, *The Two Sieges of Rhodes: The Knights of St. John at War, 1480-1522*, s. 136-38.

3. İdari Kurgu

Donanmanın Ege Adalarındaki Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasındaki bu hayati etkisi, kaleleri de ilgilendiren idari düzenlemelerde kendini göstermiştir. Yukarıda listelenen (bkz. 1. Tablo) kalelerin tamamı Gelibolu merkezli olmak üzere, Osmanlı deniz gücünün ihtiyaçları gözetilerek teşkilatlandırılmış olan Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin bünyesinde yer alıyordu.⁴² Bu idari yaklaşımın bir sonucu olarak eyalet yönetimi kaptanpaşanın uhdesine terk edilmişti.⁴³ Eyaleti teşkil eden sancaklar ise yine denizcilerin (derya beyi) idaresine bırakılmıştı.⁴⁴ Kalelerle ilgili genel umurun (strateji) icrası kaptanpaşa ile onun idaresindeki diğer deniz ümerası tarafından gerçekleştiriliyordu. Bununla ilgili emarelere, kalelerin insan kaynağı temimine ilişkin kayıtlarında bile tesadüf etmek mümkündür.⁴⁵ Nitekim bazı tarihsel gelişmeler, donanma tarafından düzenli olarak gerçekleştirilmesi gereken görevlerin aksaması hâlinde kalelerin tehlikeye düştüğünü göstermektedir.

1599'da Sakız Adası'nın Floransalı maceraperestler tarafından saldırıya uğramasına ilişkin anlatıya yakından bakıldığında Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin bileşenlerini oluşturan derya beylerinin doğru zamanda adalar arasında "derya muhafazası" görevine çıkmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁶ Buna göre, her yıl, düzenli olarak, belgelerde belirtildiği hâliyle "nevrüz-ı mübârekte" Osmanlı donanması genellikle bir derya beyinin komutasında adalar arasında dolaşır;⁴⁷ korsanlar ve düşman deniz gücüne karşı tedbir alırdı. Bu uygulamaya ilişkin merkez bürokrasisi tarafından üretilmiş çok sayıda kayıt mevcuttur.⁴⁸ Kâtib Çelebi'nin donanmanın *mutat tarz-ı harekâtı* hakkında verdiği bilgilerde bu operasyonun caydırıcılığına vurgu yapıldığı görülmektedir. Öyleki Akdeniz'deki güçler biribilerini takip ediyorlar, söz gelimi Osmanlı donanmasının Ege'ye açıldığı haberinin alınması hâlinde rakip donanmalar

42 Mahmut H. Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahri Sefid", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, s. 500-501.

43 İdris Bostan, "Kapudan Paşa", *DİA*, XXIV, s. 354-55.

44 Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfârî'l-Bihâr: Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan*, çev. İdris Bostan, Ankara 2008, s. 141-42.

45 17. yüzyıl başlarında Rodos Kalesi'ndeki müstahfızlarına (hisar eri) gedik tevcihine ilişkin her 5 arzdan 4'ü derya beyi ya da onun kaimimakamı üzerinden iletilmişti. Bkz. BOA. MAD nr. 5683, s. 2-19.

46 BOA. *Bâb-ı Âsâfî Divan-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme Defterleri* (=A.DVNSMHM), nr. 75, s. 231, hk. 481, h. 5 Za 1013/ m. 25 Mart 1605.

47 Pal Fodor, tüm operasyonun mühimme hükümlerinden hareketle elde ettiği veriler ışığında belli bir örüntüyü meydana getirdiğini belirtmekte, adalar arasının muhafazasında Midilli ve Rodos'ta bulunan filoların etkin kılındığını sistematik bir yaklaşımla ortaya koymaktadır. Pal Fodor, "The Organisation of Defence in The Eastern Mediterranean (End of the 16th Century)", *The Kapudan Pasha: His Office and His Domain: Halcyon Days in Crete IV, a Symposium Held in Rethymnon, 7-9 January 2000*, ed. Elisavet A. Zachariadou, Rethymnon 2002, s. 89-92.

48 Örnek için bkz. BOA.A.DVNSMHM.nr. 5, s. 346, hük. 913, h. 16 Receb 973 / m. 3 Şubat 1566.

üslerinden ayrılmayarak çatışmadan kaçınıyorlardı.⁴⁹ 17. yüzyıla gelinirken Ege Adalarındaki Osmanlı hâkimiyeti Girit Seferlerine kadar esaslı şekilde bir daha test edilmeyecekti. Girit Seferleri sırasında yaşanalar ise yine Venedik donanmasının Çanakkale Boğazı'nı ablukaya almasının etkisi altında gelişecekti. Venedikliler kısa bir süre Bozcaada Kalesi'ni işgal altında tutacaklardı.⁵⁰ Bu dönemde imparatorluk, bilhassa denizcilik alanında geleneksel gemi üretim tarzında değişikliğe giderek kalyon inşasına yönelecekti.⁵¹ Bu tavır genel stratejik yaklaşımla tutarlılık göstermektedir. İmparatorluğun merkezî iradesine göre, yerinde alınan tedbirler (kaleler, tahkimatlar) yerine caydırıcı ve proaktif müdahaleler için esnek taktikler uygulamaya izin veren tedbirler (donanma) daha uygulanabilir görülüyordu. Bu stratejik yaklaşımın nasıl hayat bulduğuna dair tespitler “kal’asız adalar” olarak anılan Kikladlar üzerinden paylaşılabilir.

Venedik, Bozcaada’da ancak 1 yıl tutunabilmişse de Kikladların merkezî adası Nakşa’yı çok daha uzun bir süre boyunca işgal altında tutmuş ve bölgede geniş bir yağma harekâtı yürütmüştür. Kendi idari yapılanmasını adalarda hayata geçirmiştir. Buna yönelik olarak Osmanlılar tarafından gerçekleştirilen donanma operasyonlarının hiçbirinden sonuç alınamamıştır.⁵²

Ortaya çıkan bu zaaf karşısında Kikladlara kale inşa etmek ya da mevcut tahkimatlara⁵³ asker konuşlandırmak gibi bir cihete gidilmemiştir. Çünkü bu akılcı bir yol değildi. Zira kısıtlı kaynaklarla sürdürülebilir bir savunma yapılanması kurulmalıydı. Bu da *askerî devrim* çağında savunma stratejisinin⁵⁴ önemli bir parçasıydı.

49 Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfârî'l-Bihâr: Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan*, s. 142-43.

50 Cengiz Orhonlu, “Bozcaada”, *DİA*, VI.

51 İdris Bostan, “Kadırga’dan Kalyon’a (XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisi’nin Değişimi)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 24 (2004), s. 69-71.

52 Elias Kolovos, “Insularity and Island Society in the Ottoman Context: The Case of the Aegean Island of Andros (Sixteenth to Eighteenth Centuries)”, *Turcica*, 39 (2007), s. 61.

53 Kikladlarda surlarla çevrili iskân merkezleri ve kule (goula/pyrgos) tipi yapılara rastlanmakla birlikte bu tahkimatların birçoğu konut özelliği taşımaktaydı. Değirmenlik Adası’na ilişkin tespitler için bkz. Levent Kayapınar, “Değirmenlik Adası”, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi: Kikladlar*, Ankara 2020, 1, s. 150. Öte yandan bu türden yapılara daha çok adaların merkezinde rastlanmaktadır. Bu yerleşimlerin fiziksel durumlarına atıf yapan bir ifade olarak “kal’a” tanımlamasına tesadüf edilir. Örneğin Nakşa’nın merkezi “Kal’a-yı Nakşa” olarak anılmaktadır. Bkz. BOA, TD, nr. 800, s. 26.

54 Askerî devrim fikri kaleler de dâhil olmak üzere askerî yapılanma maliyetinin karşılanması için Batı’da ortaya konulan kapsamlı çabaların, modern devletin doğuşunu tetikleyecek bürokratik, ekonomik ve askerî gelişmeleri beraberinde getirdiği görüşüne dayanmaktadır. Michael Duffy, “The Military Revolution and the State, 1500-1800”, *The Military Revolution and the State, 1500-1800*, ed. Michael Duffy, Exeter 1980), s. 1-2.

4. Sürdürülebilir Savunma ve Kaleler

Geleneksel dünyanın koşulları altında Osmanlı Devleti'nin organizasyon becerisini en çok zorlayan konulardan biri askerî harcamalar olmalıdır. Sadece kaynak oluşturmak değil, bu kaynakların doğru yerlere hasredilmesini sağlamak bile işletilmesi son derece güç bir programın sürekli olarak devrede tutulmasını zorunlu kılıyordu. Bu zorunluluk, imparatorluk merkezi iradesini (*stratejik akıl*) belli ilkelerle hareket etmeye mecbur ediyordu. Buradaki en önemli ilkelerden biri “kendi kendine yeterlilik” olmuştur. Osmanlılar sürdürülebilir bir savunma yapılanması içinde savunulan yerin ürettiği katma değer kadar savunma harcaması yapıyorlardı. Bu, kale inşası gibi uzun ve son derece maliyetli bir projenin yürütülmesi fikrini de daha kalabalık denizcilerle donatılmış büyük filolalar oluşturulması fikrini de imkânsız hâle getiriyordu.

Pal Fodor, Doğu Akdeniz'deki Osmanlı savunma düzenini anlamaya yönelik çabalarının başlangıç noktasına ekonomik meseleleri yerleştirir. 1570'lerde büyük ölçüde sona eren Akdeniz'deki Osmanlı-Habsburg mücadelesinin Osmanlı lehine sonuçlandığını ancak bunun Osmanlı Devleti'ni de tükettiğini (*Pyrrhus Zaferi*); uzun vadeli çıkarları gözetecek kapsamlı bir ekonomik stratejinin takip edilemediğini belirtir.⁵⁵ Ege Adalarının barındırdığı ekonomik potansiyel dikkate alındığında bölgenin savunması bağlamında güvenlik ihtiyacıyla harcama kapasitesi arasında realistik bir denge arayışına ilk defa Osmanlı Devleti'nin girdiği düşünülemez. Anthony Luttrell, Katolik dünyanın ileri karakolu olma rolünü fazlasıyla benimsemiş olan Şövalyelerin kısıtlı olanaklarla Rodos Kalesi'nin onarım ve modernizasyonunu büyük bir ihtirasla yürütmelerinin sonucu olarak daimi ekonomik sıkıntılarla yüzleşmek zorunda kaldıklarını ve Venedik'e bağımlı hâle geldiklerini ifade eder.⁵⁶

Sürdürülebilir savunma fikrinin icrasına ilişkin en somut verilere mevacic defterlerinden ulaşmak mümkündür. Zira bu defterlerde personel giderlerinin karşılanmasına ilişkin kaynaklar kaydedilirken kalelerin savunmakla yükümlü olduğu sahadan elde edilen gelirlerin zikredildiği görülmektedir. Örnek olarak Sakız ve Midilli'deki kalelerin durumu ele alınabilir. Her iki adada da personelin giderlerinin karşılanması için 1574'ten 1628'e kadar olan süreçte Sakız ve Midilli gümrüklerinin gelirlerinden yararlanılmıştır.⁵⁷ Özetle kalelerin varlığından

55 Fodor, “The Organisation of Defence in The Eastern Mediterranean (End of the 16th Century)”, s. 87.

56 Anthony T. Luttrell, “Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century”, *Papers of the British School at Rome*, sayı 26 (1958), s. 199.

57 Verilerin derlendiği defterler için bk. BOA.MAD. nr. 7093, s. 13, 18; MAD. nr. 2224, s. 5; MAD. nr. 15835, s. 26, 29-30; MAD. nr. 3975, s. 30-31, 32; MAD. nr. 12760, s. 24, 43-44; MAD. nr. 7374, s. 49, 52, 55.

devşirilen ve sayısal olarak hesaplanması neredeyse imkânsız olan katma değerin bir kısmıyla yine kalelerin giderleri karşılanmıştır.

Sonuç

Kaleler, Ege Adalarında merkezinde donanmanın bulunduğu savunma kurgusunun önemli bir bileşeniydi. Osmanlı Devleti'nde hâkim stratejik yaklaşım kalelerin bulunduğu coğrafyanın gerçekleriyle askerî, politik ve ekonomik hedefler arasında kuvvetli bir bağ kurmuştu. Modern öncesi dünyanın doğası dikkate alındığında fazlaca rasyonel görünen bu çabanın izlerine bilhassa kalelerin mali işlemlerine ilişkin tutulan kayıtlarda tesadüf edilmektedir. İmparatorluğun merkezî iradesi coğrafi gerçeklerin bir sonucu olarak aktif ve yoğun bir deniz güzergahının üzerinde bulunan bu kaleleri aynı ekonomik ve idari yaklaşımın bir parçası olarak görmüştü. Böylece Anadolu kıyılarına komşu bir savunma zinciri ortaya çıkmıştı. Bu organizasyonun etkin bir şekilde yürütülebilmesi için tamamını içeren saha; kaptanpaşa ve ona bağlı hareket eden derya beylerinin idari sorumluluğuna terk edilmişti. Kalelerdeki personelin istihdamına kadar bütün hayati kararlar, derya beylerine bırakılmıştı. Merkezî aklın ya da stratejik yaklaşımın şekil verdiği bir diğer konunun ise kalelerin finansmanı olduğu görülür. İmparatorluk, kalelere savunma sorumluluğu yüklenmiş yerlerde üretilen ekonomik değerle kalelerin ihtiyaçlarını finanse etmiştir. Öte yandan bu rasyonel yaklaşımın da kendi içinde sınırları vardı ki 1599'da Sakız Adası'nda yaşananlar bu sınırlara dair fikir vermektedir.

Kale Muhasarası Ve Müdafaasına Dair Vauban ve Rogniat'tan Müstefid Bir Yazma Eser Değerlendirmesi

Ahmet UĞUR*

Giriş

Barut teknolojisi ve askerî devrim etkisiyle meydan muharebeleri yerini uzun süreli kale muhasaralarına bırakmıştır. Bunun sonucunda kalelerin ve hisarların güçlendirilmesi oldukça önem kazanmıştır. Meydana gelen bu dönüşüm kalelerin muhasarasında ve müdafaasında çeşitli yeniliklerin uygulanmasını da beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin, özellikle XVII. yüzyılda, içinde bulunduğu uzun ve yıpratıcı savaşlar, aldığı mağlubiyetler askerî alanda birtakım yeniliklerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Askerî alanda ıslahat fikrinin temelleri her ne kadar Lale Devri'nde atılmış olsa da I. Mahmud döneminde artık görünür hale gelmiştir.¹

XVIII. yüzyılda mektepli zabıt yetiştirme arzusunun artmasıyla Üsküdar'da Hendesehane kurulmuştur.² Bu dönemde kurulan Humbaracı Ocağı, XVIII. Yüzyılda kara ve deniz mühendishanelerinin teşkilatlandırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Humbaracı Ocağı, Fransız kökenli Humbaracı Ahmed Paşa tarafından matematik ve mühendislik bilgisine dayalı modern bir eğitim yapısı ile teşkilatlandırılmıştır.³ Humbaracı Ocağı'ndan ilham alınarak ilk mühendislik okulumuz olan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn kurulmuştur.⁴ Bu mühendislik okulunun kurulması, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'un kuruluşu için bir tecrübe sağlamıştır. Ancak bazı çekinceler nedeniyle müstakil bir kara mühendishanesi kurulmasına ilk etapta sıcak bakılmamıştır. Bunun yerine, daha etkili bir çözüm olarak mevcut Humbaracı ve Lağımcı Ocağı bünyesinde bir kara mühendishanesi kurulmasına karar verilmiş ve "Mühendishâne-i Cedide der-Kışlak-ı Humbaracıyan" adıyla bir eğitim kurumu oluşturulmuştur.⁵ Kara mühendishanesi görevi ifa edecek bu kurum Humbaracı ve Lağımcı Ocağı'na bağlı bir kurum olarak Hasköy'de

* Arş. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi Deniz Harp Okulu, augur@dho.edu.tr.

1 Levent Düzcü, Tershane Mühendishanesinde Eğitim (Gemi İnşa, Coğrafya, Harita ve Seyrüsefer) (1773-1838), *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX/3 (2019), s. 122.

2 Mehmed Esad Efendi, *Mirât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn*, İstanbul 1312, s. 6.

3 Humbaracı Ahmed Paşa hakkında teferruatlı bilgi için bkz., Uğur Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedî Humbaracı Ahmed Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

4 Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn teferruatlı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (=DİA), XXXI, 514-516.

5 Mustafa Kaçar, *Osmanlı Devleti'nde Mühendishanelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 92, 93.

varlığını devam ettirmiş ve müstakil bir kanunnameye de sahip olmamıştır. İlk olarak Humbaracı ve Lağımçı Ocağı'nın personeline alanlarıyla ilgili eğitim vermek amacıyla faaliyet göstermiş, aynı zamanda askerî teçhizat üretimi, istihkâm faaliyetleri ve mühendislik bilgisi içeren risalelerin tercümesi ile de ilgilenmiştir.⁶ Kara ve deniz mühendishanelerinin kuruluş sürecinde Avrupalı uzmanların bilgi birikimlerinden faydalanılmış, mühendislik okulunun matbaasında Avrupadan getirilen eserler basılmış ve çevirileri yapılmıştır. Bu durum, Osmanlı kamuoyunda hem çeviri eserlerin artmasını sağlamış hem de telif eserlerin gelişmesine önemli katkılar sunmuştur.

Nizâm-ı Cedîd döneminde askerî ve teknik alanda birçok değişiklik yapılmış, eğitim-öğretim faaliyetlerinin geliştirilmesi için çeşitli layihalar hazırlanmış ve yabancı eserlerden istifade edilerek hem çeviriler hem de telif çalışmalar oluşturulmuştur. Bu dönemde özellikle fenn-i harp literatürünün başlamasında önemli bir yeri bulunan ve 1792 yılında İpsilanti tarafından tercüme edilen “*Risâle-i Fenn-i Harb*” adlı eserin tercümesi yapılmıştır.⁷ Bu dönemde III. Selim'e sunulan Muradgea D'Ohosson'un hazırladığı layiha, modern anlamda askerî ve teknik eğitimin ana hatlarını belirlemesi açısından son derece önemlidir.⁸ D'Ohosson, çalışmasında asker sayısının artırılmasından ziyade harp ilminin uygulanmasının önemine vurgu yapmış ve Avrupadan yeterli sayıda askerî uzman ve eğitimci getirilerek bir mühendislik okulunun kurulmasını önermiştir.⁹ D'Ohosson'un bu çalışmasının bir kısmı, 1784-1792 yılları arasında Avrupada bulunurken çeşitli bilimsel eserlerden faydalanılarak oluşturulmuştur.¹⁰

III. Selim'e sunduğu ve “Fünûn-ı Harbiyye Ta'limhânesine dair tertib olunan layihanın tercemesidir” başlığını taşıyan layiha, D'Ohosson'un kurulmasını önerdiği “Fünûn-ı Harbiye” mektebi ile ilgili tavsiyelerini içermektedir.¹¹ D'Ohosson, modern anlamda kurulacak bir askerî okul sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun işlevsel bir eğitim kurumuna sahip olacağını ve buradan yetişecek öğrencilerin zamanla yabancı subay ve çevirmenlere ihtiyaç duymadan kendi kendilerine yeter

6 Kemal Beydilli, “Mühendishâne-i Berri-i Hümayun”, *DİA*, XXXI, 516, 517.

7 Cemal Can Tarımcıoğlu, *Geç Osmanlı Harp Fenni ve Harp Tarihi (Kırım Harbi, 93 Harbi, 1897 Osmanlı-Yunan Harbi) Literatürü*, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 18.

8 Mustafa Kaçar vd., *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, ed. Mehmet Karaca, İTÜ Vakfı, İstanbul 2013, s.116.

9 Kemal Beydilli, “D'Ohosson, Ignatius Mouradgea”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 497.

10 Kemal Beydilli, “İgnatius Muradgea D'Ohosson (Muradcan Tosunyan) Ailesi hakkında kayıtlar, “Nizamı Cedide” dair layihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyasi Hayatı”, *İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 34 (1984), s. 256.

11 Beydilli, “(Muradcan Tosunyan) Ailesi hakkında”, s. 265-266.

hale geleceğini belirtmiştir. Layiha, mektebin kurulacağı yer, okutulacak dersler, mektebe alınacak talebeler ve öğretim üyeleri gibi konuları kapsayan görüşlerini 18 madde halinde sıralamıştır.¹² D'Ohosson'un tavsiyeleri doğrultusunda modern bir kara mühendishanesi kurulmuş ve bünyesinde bir matbaa oluşturularak çeviri faaliyetlerine başlanmıştır. Kara mühendishanesinin teşkilinde ve burada matbaanın kurulup çeşitli eserlerin çevrilmesinde önemli bir rol oynayan diğer isim Ebûbekir Râtib Efendi'dir. Râtib Efendi'nin Viyana'da askeri ve teknik okullar üzerine yaptığı gözlemler, III. Selim tarafından değerlendirilmiş ve Râtib Efendi'nin lâiyhası da dikkate alınarak modern bir okul teşkil edilmiştir.¹³ Kara mühendishanesi, 1795 yılında Hasköy'de inşa edilmiştir. Bu okulda, İstihkâm ve Lağımçı Ocağı'ndan 50 kişi ile Humbaracı Ocağı'ndan 30 kişi olmak üzere toplam 80 personel birleştirilmiş ve başlarına 1 hoca, 5 kalfa ve 1 Fransızca öğretmeni görevlendirilmiştir.¹⁴ Zekeriya Türkmen, Kara Mühendishanesi'nin döneminin teknik ve donanımlı subay, yani mütefennin zabıt ihtiyacını karşılayan modern bir kurum olduğunu söylemektedir.¹⁵

Bu çerçevede, mühendislik okulunda bir kütüphane ve matbaanın kurulması büyük önem taşımaktadır. Kurulan matbaa sayesinde kütüphaneye gerekli kitapların basılması sağlanarak, önemli bir eksiklik giderilmiştir. Mühendislik okulunun kütüphanesine kaynak sağlamak amacıyla çeşitli kütüphanelerden ve terekelerden kitaplar getirilmiş, böylece kitap çeşitliliği artırılmıştır. Mühendishane kütüphanesinde, mühendishanede okutulan kitaplar arasında; Mehâhül-miyân, Logaritma Cetveli, Humbara Cetveli, Usûl-i Hendese, Tableau des Nouveaux de l'Empire Ottoman, Vankulu Lugatı, Atlas-ı Kebir Tercemesi, İcaletül-coğrafiyye, Müselles Risalesi ve Mir'at-ı Âlem'in de bulunduğu toplam 68 eser bulunmaktadır.¹⁶

Hem fen bilimlerinde hem de diğer bilimlerde verilen eğitim için başvuru kaynağı muhakkak kitaplardır. Çalışmanın başında da belirtildiği gibi başta mühendishaneler olmak üzere kurulan askeri okullar modern bir eğitim verme amacını benimsediği için Avrupadan tercüme edilen birçok kitap mühendishane matbaasında tercüme edilmiş ve ders kitabı olarak kullanılmıştır. Tercüme edilen kitaplar arasında, Baron de Tott'un 1772 yılında Paris'ten sipariş ettiği ve mühendishanelerde okutulan eserler

12 Kaçar, *a.g.t.*, s. 85-90.

13 Ebûbekir Râtib Efendi hakkında bkz. Sema Arıkan, "Ebûbekir Râtib Efendi", *DİA*, X, s. 277-278.

14 Mehmed Esad, *a.g.e.*, s.10,13.

15 Zekeriya Türkmen, "XIX. Yüzyıl Askeri Yenileşme Devri Eğitim-Öğretim Kurumlarından Mekteb-i Harbiye-i Şahane", *Osmanlı İstanbulu III*, ed. Feridun Emecen vd., İstanbul 2015, s. 151-152.

16 Basılan kitaplar ve içerikleri ile ilgili teferruatlı bilgi için bkz., Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 254-259.

de bulunmaktadır.¹⁷ Paris'ten getirilen bu kitapların hem orijinalleri hem de Türkçe çevirileri mühendishane kütüphanelerinde öğrencilerin hizmetine sunulmuştur. Çalışmamızda değerlendireceğimiz ve fenn-i harp literatürüne dahil edilebilecek eserin, bu tercüme faaliyetleri kapsamında ele alınması gerektiğini düşünmekteyiz.

Yukarıda kısaca açıklanan modernleşme süreci ve mühendishane okullarında matbaanın kurulup çeviri faaliyetlerine başlanması, Osmanlı Devleti'nde fenn-i harp literatürünün gelişmesini sağlamıştır. Çeşitli yazarların eserleri tercüme edilerek öğrencilere bu eserlerden faydalanma imkânı sunulmuştur. Bu çalışma kapsamında, Vauban ve Rogniat'ın eserlerinden yararlanılarak oluşturulan ve kale muhasarası ve müdafaasında ateşli silah kullanımına dair yöntemleri içeren Türkiye Yazma Eserler Kurumu veritabanında “Kale Muhasarası” adıyla kayıtlı yazma eser incelenmiştir. İncelenen eserin, dönemin önemli isimlerinin çalışmalarından faydalanılarak hazırlandığı ve sağladığı bilgilerin pratikteki işlevselliği sayesinde Osmanlı askeriyesi tarafından bir referans kitap olarak kullanıldığı kabul edilmiştir.

1. Eser

Eser, kale muhasarası ve müdafaasında ateşli silahların nasıl kullanılacağını öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Eserin hiçbir bölümünde eser ismi olarak değerlendirebilecek bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun yanında eserin müellifine veya müstensihine ait herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi eseri tarihlendirmeye yönelik bir kayıt da mevcut değildir. Muhtelif Avrupalı asker ve mühendislerin eserlerinden yararlanılarak hazırlandığı göz önünde bulundurulduğunda, bu eserin derleme bir çalışma olarak değerlendirilmesi isabetli olacaktır. Eserde Vauban ve Rogniat gibi yazarlardan istifade edildiği dikkate alındığında, eserin en iyi ihtimalle 18. yüzyılın sonlarında veya 19. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilebilir.

Kütüphane tasnifinde yazıldığı tahmin edilen ve yazmanın iç kapağında “Kale Muhasarası İçin Akserî Topçuyâna İktiza Eden Tertibat” şeklinde Latin harflerle kaleme alınan bir ifade bulunmaktadır. Bunun yanında “T.C. Maarif Vekâleti Çanakkale Genel Kitaplık Memurluğu Sayı 63/1-97” ibaresinin yer aldığı bir katalog mührü de mevcuttur. Aynı sayfada yine “Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Kitap No: 1631 Tasnif No: 356.4” ibaresinin bulunduğu başka bir kütüphane katalog mührü daha vardır.

Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'nün, Bölge Yazma Eserler koleksiyonunda 355 tasnif numarası ve askerlik bilimi konusu ile kayıtlı eser “Kale Muhasarası” ismiyle 71637 bibliyografik kayıt no ile katalogda yer almaktadır. Deri kaplı bir cilt

¹⁷ Düzcü, a.g.m., s. 129.

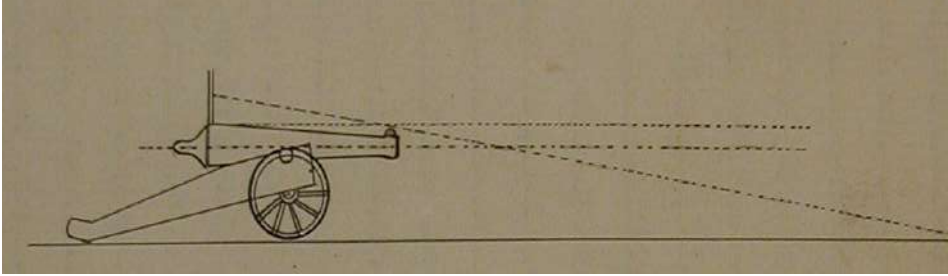
içinde bulunan ve rika harflerle yazılmış eser, toplam 96 varak ve 192 sayfadır. Bunun yanı sıra eser sonunda ek olarak bir yıldız tabya çizimi mevcuttur. Bu çizim çalışma kapsamında Latinize edilerek çalışma sonunda ek olarak sunulmuştur. Yazma eser içinde yer alan başlıkları gösteren bir fihrist bulunmamakla birlikte ana başlık olarak nitelendirebileceğimiz başlıkların isabet ettiği sayfa numaraları şu şekildedir:

	Başlık	Sayfa
1	Kale muhafazası için asakir-i topçıyana iktiza eden tertibat ile asakir-i mezkûrenin istîmâli husûsunun beyanı	1
2	Ale'l 'umûm usûl ve kânûnunun beyanı	2
3	Usûl u hesâbına dâir kavânînin beyanı	3
4	Envâ makinelerün beyanı	22
5	Külliyen eşyâların beyanı	28
6	Cebhânenün uslûl u hesâbının beyanı	35
7	Muhtelifenün usûl u hesâbının beyanı	42
8	Alınacak mahallerün beyanı	43
9	İcâb eden eşyâların beyanı	59
10	Bakır ve çeliğin beyanı	60
11	Nişan âletinün beyanı	60
12	Alet ve edevâtın beyanı	61
13	Topçu zabitinün beyanı	64
14	İcrâsı lâzım gelen hıdmetler	65
15	Alât-ı nariyyelere iktizâ eden zâbitânun beyanı	74
16	Zâbitân ile neferâtın beyanı	76
17	Mecmû' çavuş ve önbaşı ve neferât	82
18	İcâb eden bârgîrlerin beyanı	89
19	Tedârik hıdmetlerinin beyanıww	93
20	Alât-ı nariyyelerin yerlü yerine vaz'ları	96
21	Mahallerin inşası	104

2. Eserin Muhtevası ve Değerlendirme

Eser, kale muhafazası ve müdaafasında kullanılacak araç gereçlerin ve gerekli personelin beyanı; muhasara usullerinin beyanı ve Avrupalı yazarlara göre bu üsullerin ne şekilde olması gerektiği; kalelerde lazım gelen tahkimatların inşasına dair teorik bilgilerin ayrıntıları olmak üzere üç bölümde tasnif edilebilir. Eserin bölümlerinde; kale muhasarasında kullanılacak ekipmana dair teknik bilgiler verilerek muhtelif muhasara usulleri ele alınmış, Fransız Sébastien Le Prestre de

Vauban ve Joseph Rogniat gibi yazarların muhasara usullerinin teknik ayrıntıları ele alınmış, ayrıca, bu yazarların kale muhasarasına dair düşünceleri ve muhasarada uygulanmasını ifade ettikleri yöntemler incelenmiştir. Bunun yanında kalelerde ateşli silah kullanımına dair teknik ayrıntılar tablo ve görsellerle desteklenerek ateşli silahların kalelerde ne şekilde kullanılması gerektiği değerlendirilmiştir. Eserde kale muhasarasına ve müdaafasına dair anlatılan uygulamaların teorik bilgi ile ayrıntılı bir biçimde ele alındığı görülmektedir. Bu bilgilerin neredeyse tamamı muhtelif çizimlerle desteklenerek eserin daha anlaşılabilir olması sağlanmıştır.¹⁸

(Kale muhafazasında kullanılan bir ateşli silahın menzil ölçümünü gösterir görsel¹⁹)

Eserin 1-22. sayfalarında yer alan “Kale muhafazası için asakir-i topçıyana iktiza eden tertibat ile asakir-i mezkûrenin isti’mâli husûsunun beyanı”, “Ale’l’umûm usûl ve kânûnun beyânı” ve “Usûl u hesâbına dâir kavânînün beyânı” başlıklı bölümlerde genel olarak kale muhasarasının gereği ve kale topçuluğu ile ilgili temel meseleler başlıklar halinde ele alınmıştır. Eserin girişinde kale topçuluğu diye de tabir edilen ve kalelerde ateşli silah kullanımının amacı 5 madde halinde sıralanarak açıklanmış ve teorik bilgiler verilmeden kısa bir değerlendirmede bulunulmuştur. Bu husus eserde şu şekilde ifade edilmektedir:

“1 madde kal’a topculuğundan murâd-ı matlûb ne olduğunun beyânı kal’a topculuğundan murad-ı matlub bervech-i âtî beyân olunacak mevâdd-ı hamseye tevakkuf idüp şöyle kim evvelâ kal’ayı muhasara itmek murâd iden düşmanın bilâ-siper top menziline takrîb itdirilmemesine say u gayret olunmasıdır. Sâniyen düşman her ne kadar kal’aya takrîb itmege amel ider ise de muayyen ü müstahkem siper inşa etmedükce takrîb itmemesine sa’y olunup yani düşman kavî ve müstahkem siper inşasında tazyî iderek suhuletle takrîb idemeye. Sâlisen düşmanın kal’aya takrîb itmesi için inşa ideceği siper ve gerek sıçan yolları ve gerek sâ’ir tedarikâtına

18 Bu çizimler için bk., *Kale Muhasarası*, Konya Yazma Eserlerler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler koleksiyonu, nr. 71637. s. 99, 101, 103, 104, 111, 124, 125, 126, 148, 151, 155, 157, 160, 161, 163, 165, 168, 170, 173, 175, 185,

19 *Kale Muhasarası*, s. 99.

muhafaza olunmasıdır. Râbian düşmanın kal'aya her hücumu esnasında derûn kal'aya olan piyâde asakirimizde hendek-i kebîr derûnuna endaht eylediği tüfenk kurşunu sâ'irinden hucûm iden asker üzerine daha ziyade sâ'ir icrâ olunmak üzere hendeğin muhafaza olunmasıdır. Hamse derûn kal'adan piyâde askeri huruc iderek düşman üzerine hucûmunda gerek asakir-i mezkûr muayeninde ve gerek derûn kal'ada olan asakir-i topçiyânun hucûm iden askere i'âne itmesidir.”²⁰

Eserin 2. sayfasında bulunan “Ale'l ‘umûm usûl ve kânûnun beyânı” başlığında, kale muhafazası için temel kaidelerin neler olduğu paylaşılarak kale topçuluğu ile alakalı genel kanaatin değerlendirilmesi yapılmaktadır. 5. sayfa ile 22. sayfa arasında “Usûl u hesâbına dâir kavâninün beyânı” başlığı ile verilen bölümde ise bir önceki bölümün daha da ayrıntılı şekilde açıklandığını görülmektedir. Bu bölümde Vauban ve Rogniat'ın kale muhafazası için uygun yöntemleri incelerener, kalelerde kullanılacak ateşli silahların açıklaması yapılmak suretiyle hangi burçta ne kadar ateşli silah kullanılacağına dair ayrıntılar verilmektedir.

Vauban'ın kale müdaafasına dair görüşlerinin paylaşıldığı kısım eser içinde şu şekilde ifade edilmektedir:

“Vauban nâm mühendisin usûlü mucebince bir kal'anın muhafazasına lâzım gelen âlât-ı nariyyenin mikdâr-ı adedi beyân olunur. Şöyle ki zikr olunan Vauban nâm mühendis altı burçludan on iki burçluya kadar inşa olunmuş bir kal'anın muhafazası için iki burçludan daha ziyâde olur ise de ol vakt yine on iki burcuna onar aded top hesap idüp mâ'adâ burçlarına sekiz aded top hesap itmişdür ve havan âlât-i nariyyeleri için dahi bir kala-yı sagir diye beher burç için beşer aded havan hesap idüp ve kala-yı kebir için dahi umûmen atmış aded havan âlât-i nariyyesi hesap itmişdür. İşte zikr olunduğu vech üzere iki burçlu bir kal'anın muhafazası için mezkûr mühendisin usûlü mucebince yüz yigirmi aded top ve altmış aded dahi havan âlât-i nariyyesi kifâyet ider.”²¹

Vauban'ın kale müdaafasına dair görüşlerine yer verildikten sonra kale müdaafasında kullanılacak top ve havanların çap ve sayılarının gösterildiği bir cetvel hazırlanarak muhtelif çaplardaki yüz seksen tane topun ayrıntıları cetvel olarak paylaşılmıştır.

20 Kale Muhasarası, s. 1, 2.

21 Kale Muhasarası, s. 10.

Hesap olunan top ve havan alât-ı nariyyelerinin çaplarının ne vechle olacağı yek nazarda bilmek için ber vech iki adet cetvel tertib ve tanzim olundu

Top Alet-i Nariyyesine mahsus cetveldir		Havan Alet-i Nariyyesine mahsus cetveldir	
Çap	Mikdar-ı adedi	Çap	Mikdar-ı adedi
9	20	22, 44, 15	20
7	22	Taş Havanı	20
5	24	9, 14 vesâir havanlar	20/60
3	26		
1½	28/120		

(Kale muhasarasında kullanılacak top, havan gibi ateşli silahların çapları ve miktarları²²)

Vauban'ın görüşlerinden sonra Fransız subaylardan Rogniat'ın kale muhasarası ve müdaafasında ateşli silah kullanımına ilişkin uygun olduğunu düşündüğü usul paylaşarak, Vauban'ın görüşlerine eklemeler yapılmıştır. Rogniat'ın kalelerde ateşli silahların kullanımına dair usulü eserde şu şekilde verilmiştir:

Obüs ve Havan		Top	
Çap	Mikdar-ı Adedi	Çap	Mikdar-ı Adedi
65, 45	22	7	64
22, 14 Obüs	39	5	66
Taş havanı	8/69	3	24
		1½	48/202
			69/271

(Rogniat'ın usulüne göre kale muhasarasında kullanılması gereken ateşli silahlar²³)

Rogniat'a ait olarak verilen bu cetvelden sonra, kalenin hangi yüzünde ne miktarda ateşli silah kullanılması gerektiği ve bu ateşli silahların adetlerinden çaplarına ve türlerine kadar ayrıntıları listeler halinde detaylandırılmak suretiyle belirtilerek kale muhafazası için ateşli silahların doğru şekilde kullanılması adına teknik ayrıntılar verilmiştir. Bu ayrıntılı liste aşağıda görüldüğü şekilde belirtilmiştir.

“Zikr olunan on iki burçlu kal'anun muhafazası için dört cetvelde muharrir icâb eden iki yüz yetmiş bir adet alet-i nariyyenin hücum yüzü malum-ı farz olduğuna göre taksimatının ne vechle olacağı yek nazarda bilmek için şekline nazar olundukda andan layıkıyla ma'lûm olur lâkin hücum yüzü olmazdan muhaddem kal'a-yı

22 Kale Muhasarası, s. 11.

23 Kale Muhasarası, s. 12.

mezkûr muhafazası için tertibi lâzım gelen âlât-ı nariyyelerin mikdar-ı adedi iş bu:

top çap 7 adet 24	top çap 5 adet 24	top çap 3 adet 24	top çap 1½ adet 48	obüs çap 22 adet 24
----------------------	----------------------	----------------------	-----------------------	------------------------

Hücûm yüzü olduktan sonra yüz-i mezkûra tertibi lâzım gelen âlât-ı nariyyelerin mikdar-ı adedi dahi işbu:

Top çap 7 adet 6	Top çap 5 adet 66	Top çap 3 Adet 00	Top çap 1½ Adet 00	Obüs çap 22 Adet 7	Hafif obüs 15	Havan 22
---------------------	----------------------	----------------------	-----------------------	-----------------------	------------------	-------------

İşbu esnada hücum yüzünün gayrı mahallere vaz'ı lâzım gelen âlât-ı nariyye işbu:

top çap 7 adet 00	top çap 5 adet 00	top çap 3 adet 20	top çap 1½ adet 30	obüs çap 22 adet 14
----------------------	----------------------	----------------------	-----------------------	------------------------

“İşbu cetvelden ma'lûm oldur ki General Rogniat'ın usûlü mucebince on iki burçlu bir kal'anun hücum yüzü ma'lûm olmazdan mukaddem muhafazası için icâb eden âlât-ı nariyye yigirmi dört aded yedi kıyyelik ve yigirmi dört aded beş kıyyelik ve yigirmi dört aded üç kıyyelik ve kırk sekiz aded bir buçuk kıyyelik top ve yigirmi dört aded dahi yigirmi iki kıyyelik obüs kifâyet ederse de hücum yüzü ma'lûm olduğu yalnız yüz-i mezkûra tertibi lâzım gelen âlât-ı nariyye dahi zikr olunan beş ve yedi kıyyelik yigirmi dörtder aded top dâhil olmak üzere altmış dört aded yedi kıyyelik ve altmış altı aded beş kıyyelik top ve yedi aded yigirmi kıyyelik ve on beş aded hafif obüs ve yigirmi iki aded dahi havan tertibi lâzım gelüp ve hücum yüzünün gayrı mahallere dahi yigirmi aded üç kıyyelik ve kırk aded bir kıyyelik top ve on yedi dahi yigirmi iki kıyyelik obüs vaz'ı icab ider hal bu ki hücum yüzü malum olmazdan mukaddem vaz'ı icâb eden kırk sekiz bir buçuk kıyyelik ve yigirmi dört aded üç kıyyelik top âlât-ı nariyyelerine hücum yüzü ma'lûm olduktan sonra vaz'ı iktiza eden kırk aded bir buçuk kıyyelik ve yigirmi adede üç kıyyelik top âlât-ı nariyyeleri tarh olundukda bâkî kalan sekiz aded bir buçuk kıyyelik dört aded üç kıyyelik top âlât-ı nariyyeleri ihtiyat bırakıyor.²⁴”

Eserin 28. sayfasından başlayarak 104. sayfasına kadar kale muhafazasında kullanılacak malzemelerin ayrıntıları ve cinsleri müstakil başlıklar halinde verilerek açıklamaları yapılmıştır. Bunun yanında kalelerde kullanılacak personel ve diğer canlıların da ayrıntılarına değinilmiştir. Bu bahislerin büyük oranda ateşli silahlarla ilgili ayrıntıları içerdiği görülecektir. 104. sayfadan itibaren kale savunmasında faydalı olacak tahkimatların detayları ele alınmış, kalenin nasıl muhkem hale getirileceğine dair bilgiler sunulmuştur. Bu kısım içinde ara siperler kurulması, kale pencerelerinin

ve mazgallarının konumu ile teknik ayrıntıları gibi hususlar da değerlendirilmiştir.

Eserde, her bir havan topu için altı adet nişan çubuğu bulunması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, yağmurlu havalarda kullanılmak üzere bir adet boş fıçı ve yirmi iki kıyyelik yani yirmi sekiz kilogramlık obüs peşrevinin taşınması için yeterli miktarda ip ve tomar bulunması gerektiği vurgulanmıştır.²⁵ Bu konuları ele alan diğer bir başlık da eserin 59. sayfasında yer almaktadır. Bu bölümde da yine kale muhafazasında kullanılacak eşyalar hakkında bilgiler verilmiş, muhtelif çapta bulunan top kundaklarından her ikisinden birinin ihtiyaten kundak yan tahtası ve her iki obüs topu için bir adet kundak tahtası bulundurulması gereği belirtilmiştir. Ayrıca her bir kundak için bir adet çemberli tekerlek ve dört adet çembersiz tekerlek olması gerektiği de ifade edilmiştir. Her on adet toparlak için bir dingil bulundurulmasının elzem olduğu da eserde bahsedilen diğer bir husustur.²⁶

Kale içinde kullanılan alet ve edevatın dört parçaya ayrılması, üçünün muhasara bölgelerine yerleştirilmesi ve birinin ise ihtiyaten depolarda tutulmasının gerekli olduğu söylenmektedir.²⁷ Kale içinde top imal etmek için bakır tedarik edilmesi ve beş, dokuz ve daha büyük çaptaki topların imali için çelik temin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca her dört adet ateşli silah için bir adet nişan aletinin bulunması gerektiği de vurgulanmıştır.²⁸

Kale müdafaasında kullanılmak üzere istihdam edilecek personel sayısı, zabıt, çavuş, onbaşı ve neferât olarak ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Eserde, istihdam edilecek personelin detaylı sayısı şu şekilde belirtilmiştir:

	Zabıtân	Çavuş-Onbaşı	Neferât
Topçu	6	40	285
Piyâde	11	49	570
Toplam	17	89	855

(Kale muhasarasında istihdam edilecek personel sayısı²⁹)

Eserde üzerinde durulan diğer mesele istihdam edilen personelin görev dağılımıdır. Bu hususta; Ateşli silahların kullanımı ve atış talimleri, mühimmatın konumlandırılması ve nakli, alet edevatın tamir faaliyetleri, barutun depolanması ve muhafazası, kale tamiri ve inşaa faaliyetleri olarak 5 farklı işkolunda personel planlaması

25 *Kale Muhasarası*, s. 28, 29.

26 *Kale Muhasarası*, s. 59.

27 *Kale Muhasarası*, s. 61.

28 *Kale Muhasarası*, s. 60.

29 *Kale Muhasarası*, s. 68.

yapılmıştır. İlgili görevlerden ilki kaledeki ateşli silahların kullanıma daima hazır olmasını ve düzenli olarak atış talimlerinin yapılmasını sağlamaktır. Bu görevde istihdam edilen kişinin ehemmiyetli bir görev ifa ettiği belirtilmiştir. Mühimmatın kale içinde konumlandırılacağı yerin belirlenmesi ve uygun bataryaya nakledilmesi de söz konusu iş kollarından birini oluşturur. Bu görevin layıkıyla icra edilmesiyle düşmana karşı ateş devamlılığı sağlanması amaçlanmıştır. Kale muhasarasının herhangi bir aksamaya uğramaması adına tamir faaliyetlerinin sorunsuz yürütülmesi de ehemmiyetli görülen diğer bir husustur. Belirli sayıda personel atış öncesinde kullanılacak mühimmatın denetimi ve atış sonrasında kullanılan ekipmanın tamiri için görevlendirilmiştir. Ayrıca, kaledeki mevcut barutun depolanması ve muhafazasında görevli personeller bulunmaktadır. Bu personelin, barutun nemli kalmamasını sağlaması beklenmektedir. Ayrıca, herhangi bir görevlinin patlayıcılarla barut deposuna girmesi kesinlikle yasaklanmıştır. Son olarak da kalenin çeşitli bölümlerindeki aksaklıkların giderilmesi ve herhangi bir yıkım durumunda yıkıma müdahale etmek maksadıyla kalenin tamir ve inşaa faaliyetleri için görevlendirilen çeşitli sayıda personel bulunmaktadır. Bu personellerin inşaa faaliyetlerini bilen, tecrube sahibi ustalar olması gerekmektedir.³⁰

Görevlendirilen personelin yanı sıra, kale savunmasında kullanılan önemli bir diğer unsur da bargir olarak adlandırılan yük taşıyan hayvanlardır. Eserde, kale içinde yaşayan halkın bargirleri varsa, bu hayvanların kale içi sevkியatta kullanılmasının uygun olduğu belirtilmektedir. Eğer bu kişilerin hayvanları mevcut değilse, kale dışından kalenin her burcu için altı bargir ve her altı bargire üç adet bargirci temin edilmesinin zorunlu olduğu ifade edilmektedir.³¹

Eserde 104. sayfada 173. sayfaya kadar devam eden bölüm ise “Mahallerin inşâsı” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde kale müdafaasını güçlendirmek amacıyla yıldız tabyalarda inşaa edilen muhtelif özelliklere sahip mahallerden bahsedilmektedir. Bu bölümde kale içinde veya dışında inşaa edilecek metris, sıçan yolu, ara siper, barbaka vb. ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Ayrıca bu bölümde ara siperlerin kale müdafaasında önemli bir rol oynadığı vurgulanmıştır. Eserde, yıldız tabya formundaki kalelerde toplamda kırk üç adet ara siperin inşaa edilmesi gerektiği belirtilerek bu ara siperlerin hangi alanlara inşaa edileceği ise detaylı bir şekilde açıklanmıştır.³²

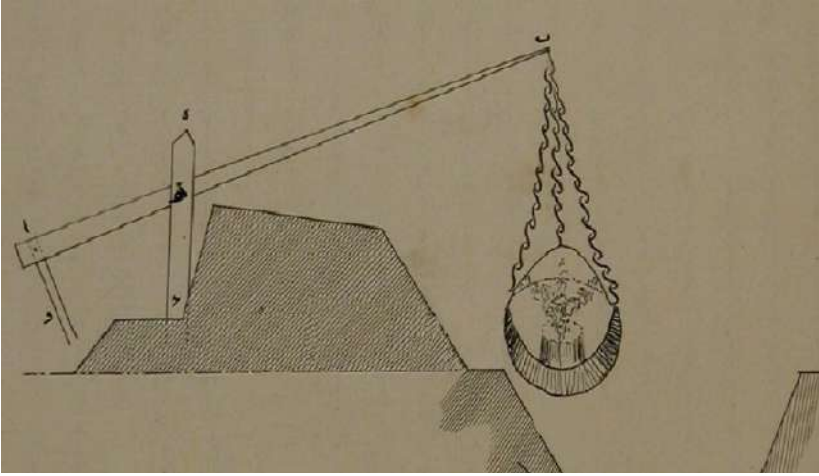
Eserde üzerinde durulan diğer önemli bir husus, yıldız tabyanın ön yüzündeki mazgallara açılır kapanır kapakların yerleştirilmesidir. Bu kapaklar, kale müdafaasını

30 Kale Muhasarası, s.74.

31 Kale Muhasarası, s.89.

32 Kale Muhasarası, s.47,48.

kolaylaştırmak ve olası bir hücum durumunda avantaj sağlamak amacıyla önerilmektedir. Kundaklı toplar için kapak yapılması zorunlu olmamakla birlikte, ihtiyaten her top için bir kapak yapılması gerektiği belirtilmiştir.³³ Ayrıca eserde, kalelerde gerekli tahkimatların inşasına yönelik çok sayıda çizim ve teknik bilgi yer almaktadır. Özellikle, kaledeki tahkimatın güçlendirilmesine yönelik on yedi detaylı şekil çizimi verilmiştir. Bu ayrıntılar arasında barbaka adı verilen kale pencerelerinin çapları, kale burcunun daha korunaklı olması için kullanılacak ateşli silahların yerleştirileceği alanlar ve bu ateşli silahların kale muhasarasında etkili bir şekilde kullanılabilmesi için gereken düzenlemeler bulunmaktadır.³⁴ Bu bölümde ele alınan bir diğer önemli konu, tahkimatların inşa edileceği bölgelerin titizlikle seçilmesidir. Örneğin, barut ve silah muhafazası için inşa edilecek bir deponun, kalenin kayalık zeminine inşa edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, bu tür yapıların bir dere yatağına, bataklığa ya da düşmanın ele geçirebileceği muhtemel alanlara inşa edilmemesi gerektiği belirtilmiştir.³⁵

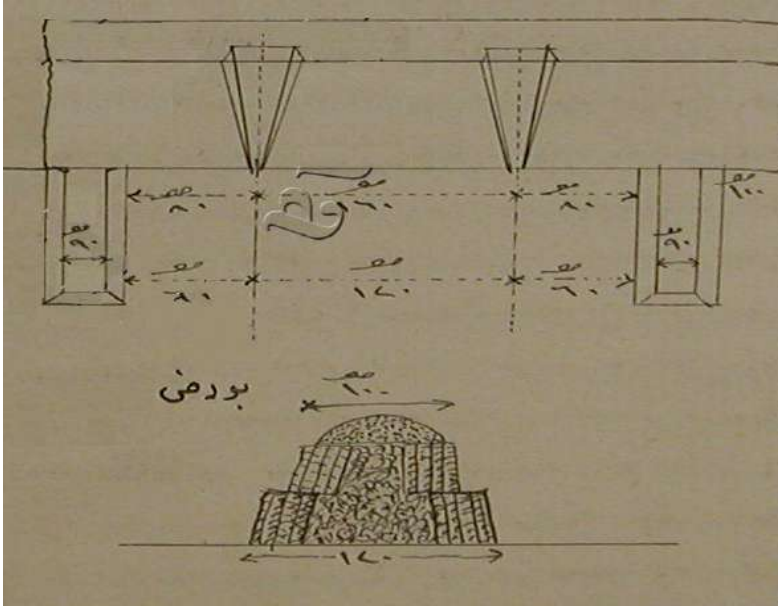
(Kale muhafazasında kullanılacak ateşli silahın etkin kullanımına yönelik yerleştirilen kol ile ateşli silahın aşağı yukarı hareketini gösteren görsel³⁶)

33 *Kale Muhasarası*, s.52.

34 *Kale Muhasarası*, s.168-170.

35 *Kale Muhasarası*, s.173,174.

36 *Kale Muhasarası*, s.111.

(Kale muhafazası için oluşturulacak ara siper ve kale mazgallarının teknik ayrıntısı³⁷)

Sonuç

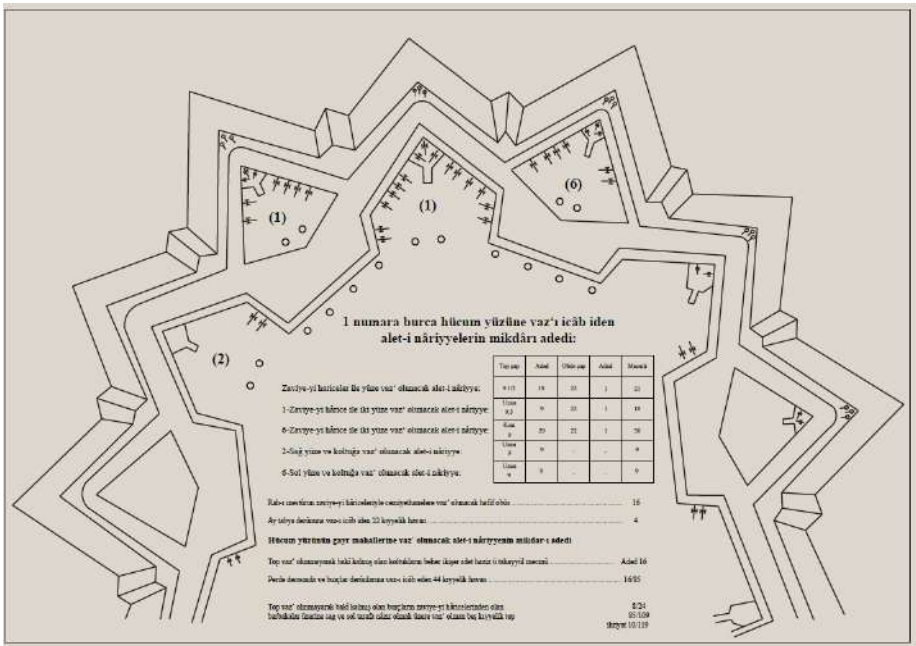
Lale Devri'nden itibaren Osmanlı kamuoyunda, Avrupâî eğitim ve teknoloji transferinin yanı sıra, Avrupâdan getirilen kitapların tercüme faaliyetleri de önemli bir yer tutmuştur. Fen bilimlerinde Avrupalı rakiplerini yakalamak isteyen Osmanlıların bu çabaları II. Mahmud döneminde daha belirgin bir şekilde devam etmiştir. Genel olarak Fransızcadan yapılan kitap çevirileriyle başlayan bu süreç, Avrupalı hocaların istihdam edilmesiyle hız kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, modern eğitim kurumlarının tesis edilmesinde Avrupâdan yararlanılmış ve bu eğitim kurumlarında Avrupâdan getirilen kitapların orijinaleri ve çevirileri kullanılmıştır. Bu eserlerden faydalanılarak daha sonra telif eserler de oluşturulmuştur. Bu durum, Osmanlı idarecilerinin mevcut duruma hızlı bir şekilde uyum sağlama ve çözüm üretme yeteneklerini ortaya koymaktadır. Çalışmamızı oluştururken de temel olarak Avrupalı askerlerin eserlerinden istifade edilmek maksadıyla hazırlanmış ve verdiği ayrıntılı bilgiler sayesinde ders kitabı olarak okutulduğu düşünülen bir derleme-çeviri eserden istifade etme yoluna gittik.

Çalışmamızda, bu bağlamda Avrupalı askerlerin eserlerinden yararlanılarak hazırlanmış, detaylı bilgileri sayesinde ders kitabı olarak kullanılması muhtemel bir

37 Kale Muhasarası, s.161.

derleme-çeviri eserden faydalanılmıştır. Eserin adı, bulunduğu kütüphane ve fiziki özellikleri incelenmiş, içeriği hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Elde edilen bulgular, eserin birden fazla Avrupalı askerin eserlerinden yararlanılarak oluşturulan, kale muhasarası ve kale müdaafası hakkında pratik bilgiler sunan bir derleme eser olduğunu göstermektedir. Eserin askeri okullarda kullanıldığına dair doğrudan bir bilgi bulunmamakla birlikte, ayrıntılı bir derleme kitap oluşu bu ihtimali güçlendirmektedir. Bu çalışma sonucunda, eserin herhangi bir okulda okutulup okutulmadığını belirlemeye yönelik araştırmalarımız devam edecektir. Çalışmamızın başında da vurgulandığı üzere, Osmanlı askeriyesinde kullanılan bir referans kitap olarak eserin fenn-i harp literatürüne katkı sağlamak amacıyla araştırmacılara tanıtılması hedeflenmiştir.

Ek 1:

(Kitabın sonunda ek olarak bulunan yıldız tabya çizimi ve ateşli silah kullanım tablosu)

19. Yüzyıl Rus Askerî Stratejisinde Tuna Nehri'ni Aşmak

İbrahim KÖREMEZLİ*

1. Giriş

Osmanlı-Rus savaşlarının Balkan coğrafyasına kayması ile birlikte Rus ordusu iki doğal engelle karşılaştı: Tuna Nehri ve Balkan Dağları. 19. yüzyılda Osmanlı savunması avantajlı bir topoğrafya üzerine bina edilmiş; Tuna Nehri birçok kale ve istihkâmla güçlendirilmiş bir savunma hattına dönüşmüştü.¹ Bu geniş nehri geçmek büyük bir ordu için oldukça meşakkatli ve zaman isteyen bir teşebbüstü. Bununla birlikte Tuna muhacim ordunun ilerleyişini hiçbir savaşta durduramadı.² Rus ordusu bu hattı ilk kez 1768-74 Harbi'nde aşarken barış antlaşması Tuna'nın güneyindeki Küçük Kaynarca kasabasında imzalanmıştı. Ruslar bu tarihten 1877 yılına kadar yaklaşık yüz yıllık dönemde onlarca kez Tuna savunma hattını aştılar.³

Aslına bakılırsa Rus ordusu bu nehri geçmek zorundaydı; çünkü Osmanlı-Rus savaşlarının akıbeti Tuna'nın güneyinde belli olmaktaydı. Diğer taraftan işgâlcî ordunun düşman topraklarında uzun süre kalması güvenli ve sağlıklı değildi. Ruslar Tuna'nın güneyindeki askerî operasyonlarda her zaman kuşatılma veya arkadan vurulma korkusunu hissetti. Ordunun ana ikmâl üsleriyle bağlantısının zayıflaması lojistik birçok problemi beraberinde getirdi. Bu yüzden St. Petersburg'un istediği bir sefer döneminde savaşın neticelenmesiydi. Dolayısıyla Rus komutanlar nehri en az zayıyla geçip savaşı hızlıca sonlandırmaya çalıştı; ne var ki Tuna'yı aşmada zorlanmayan ordular hızlı bir galibiyet konusunda hiç başarılı değildi. Rusya'nın yeterli hazırlıkları yapmadan savaşa girmesi, uluslararası şartların Rusya lehine olmaması ve Osmanlı ordusunun müdafaa becerisi bu cephedeki mücadelelerin uzamasını beraberinde getirdi. En mühimi zaman isteyen lojistik faaliyetler ve

* Dr. Öğr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ikoremezli@ogu.edu.tr

1 Balkan coğrafyasındaki Osmanlı kalelerinin büyük bir kısmı Tuna boyunca sıralanmaktaydı. Batıdan Doğu'ya doğru Vidin, Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Tutrakan, Silistre, Hırsova, Maçin, İsakçı ve Tulça nehrin sağ yakasında Kalafat, Turna, Yergöğü, İbrail, Kalas, İsmail ve Kilya ise nehrin sol yakasında yer alan başlıca kale ve istihkâmlardı.

2 Clausewitz nehirlerin önemli stratejik bariyerler olduğunu ifade etmekle birlikte başarılı savunmadaki yerlerini tasdik eden tarihi örneklerin çok az olduğunu da teslim etmektedir. Carl von Clausewitz, *On War*, ed. ve terc. Michael Howard ve Peter Paret, Princeton 1984, s. 433.

3 Rus askerî tarihçi ve stratejist Leer'e göre 1877 Osmanlı-Rus Harbi'ne kadar Rus orduları Tuna'yı yirmi iki kez aşmıştır. G. A. Leer, *Oçerk voennih deystviy v Turtsii*, St. Petersburg 1878, s. 24. Rus ordusunun Dobruca'daki bazı keşif ve yağma faaliyetleri nedense bu hesaba dâhil edilmemiştir. Başka bir kaynağa göre ise bu sayı otuzdan fazladır. *Russko-Turetskaya voyna 1877-78*, ed. İ. İ. Rostunov, Moskova 1977, s. 84.

kale kuşatmaları ile hızlı bir zafer hedefi daha en başta birbiriyle çelişmekteydi. Bu durum Rus ordusunun Osmanlı ile savaşlarında yüz yıl boyunca çözemediği bir ikilemdi.

Bu çalışmada öncelikle Tuna seferlerindeki Rus askeri stratejisi genel hatları ile değerlendirilecek, sonrasında Tuna Nehri'nin Rus taarruz planlarındaki yeri ve anlamı ele alınacaktır.

1. Rus Askeri Stratejisinde Tuna Seferi

Tuna Nehri Avrupa'daki en önemli fiziki bariyerlerden biriydi. 19. yüzyılda bir ordunun bu geniş nehirden geçmesi kolay değildi. Yağışların artması ve karların erimesiyle birlikte bölgedeki ada ve göllerde değişimler geçişi daha da zorlaştırmaktaydı. Nehrin derinleşmesi ve genişlemesi askeri operasyonları etkilediği için muhtemel bir operasyon öncesi nehrin durumu ile ilgili mutlaka keşif yapılmalıydı.⁴

Ordu iâşe, ibate ve ulaşımında ihtiyaç duyulan malzemenin nehrin güneyine taşınması iyi bir planlama ve uzun bir hazırlık dönemi gerektirmekteydi. On binlerce askerin yanında, kuşatma toplarını ve hayvanları bu nehirden geçirmek hiç kolay değildi. Örneğin, 1828-29 Harbi'nde Rus ordusu ile birlikte hareket etmesi planlanan yaklaşık 50,000 civarında at ve 35,000 civarında öküz vardı.⁵ Savaşın uzaması halinde ordunun güneyde kışlayabilmesi için köprü bağlantısının müdafaası hayatî önemi haizdi. İşgal ordusu ilerledikçe ana ikmal hattıyla bağlantısı zayıflıyordu. Bu ordu işgal ettiği topraklardan beslenmek zorundaydı. Fakat bir ordu uzun süre yabancı ve düşman bir coğrafyada barınamazdı. Rus askerinin alışkın olmadığı bir iklimde yaşaması, ekmek ve meyveyi tüketmesi hasta olmasına sebep olmaktaydı.⁶ Rus askeri tarihçi Bogdanoviç Rusların 1768-74 Harbi'ndeki Tuna geçişini anlatırken topoğrafya ve iklimin zorluğundan şu şekilde bahsetmektedir:

... bu geçişin mayıs ayı sonundan önce yapılması mümkün değildir; çünkü ilkbaharda karların erimesi sebebiyle Tuna Nehri geniş bir alana yayılmaktadır. Yazın gelmesiyle birlikte tüm dereler kurumakta, bitki örtüsü tamamen kaybolmakta ve ülke kurak bir bozkıra dönüşmektedir. Gün boyunca kavurucu sıcaklık hüküm sürmekte; geceleri sıcaklık yerini soğuk ve rutubete bırakmakta,

4 A. N. Petrov, *Vliyaniye Turetskih voyn c polovinu prošlogo stoletiya na razvitiye russkogo voennogo iskusstva. Voyna 1769-1774 gg.*, St. Petersburg 1893, I, s. 59-69.

5 N. A. Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Evropeyskoy Turtsii*, St. Petersburg 1905, I, ss. 220-233.

6 İ. P. Liprandi, *Obozrenie prostranstva, slujivşego teatrom voyn Rossii s Turtsiei s 1806 po 1812 god*, St. Petersburg 1854, s. 75-82.

bu durum sıcaktan bitkin düşen insanlar üzerinde zararlı etki yapmaktadır. Hastalıklar sonucu birlikler daha düşmanla savaşmaya vakit bulamadan eriyip gitmektedir.⁷

Bir nehri güvenli bir şekilde aşmak için karşı tarafta bir köprübaşı tutmak ve nehrin iki yakasını da kontrol etmek gerekmekteydi. Bu yüzden Rus birlikleri öncelikle nehrin sağ yakasındaki Osmanlı birliklerini uzaklaştırıyor ve Tuna geçişini güvenli hale getirmeye çalışıyorlardı. Nehrin daraldığı ya da adaların bulunduğu noktalarda geçiş daha kolay olmakla birlikte bu noktaların önemli bir kısmı güçlü Osmanlı kaleleri ile korunmaktaydı.⁸ Silistre, Rusçuk, Niğbolu ve Vidin gibi kalelerin en önemli amaçlarından bir tanesi Tuna geçişini zorlaştırmaktı. Ancak bütün Tuna boyu aynı oranda savunma kabiliyetine sahip değildi. Dobruca'daki Tulça, Maçın, İsakçı, Hırsova veya Eflak'taki Zıştovi ve Tutrakan gibi noktalar düşman saldırısına uzun süre direnemeyecek zayıf müstahkem mevkiilerdi. İsmail önündeki Çatal, İbrail önündeki Bindo, Rusçuk ve Yergöğü arasındaki Radoman ve Çaroy, Silistre'nin karşısındaki Çıplak ada, Vidin ve Tutrakan önündeki adalar sahip oldukları istihkamlar ve bataryalar ile zaman zaman önemli muharebelere ev sahipliği yaptılar.

Memleketeyn barış zamanında iki devlet arasında bir tampon bölgeyken, savaş zamanında bir Rus ordugâhına dönüşmekteydi. Memleketeyn'in savaşçı olmayan Hristiyan nüfusa ev sahipliği yapması ve zengin bir tarım ülkesi olması Rus ordusunun lojistik faaliyetlerini kolaylaştırıyordu. Rus kurmayları Bükreşe bir Rus şehrine yerleşir gibi yerleşiyorlar, bölgenin imkânlarını savaş boyunca istedikleri gibi kullanıyorlardı.⁹ Bölgedeki nehir araçları ve zengin kereste kaynakları Rus ordusunun köprü yapmasını ve nehir geçişini kolaylaştırıyordu. Diğer taraftan askerî harekât bölgesi işgalci ordu için oldukça geniş bir coğrafyayı ifade ediyordu. Memleketeyn, Dobruca, Balkanların özellikle doğu kesimi ile Karadeniz'in batı kıyılarını içine alan cephenin kontrolü için büyük bir orduya ihtiyaç vardı. Ne var ki Rus ordusu hiçbir zaman ihtiyaç duyduğu sayıdaki birlikleri cepheye süremedi.

Kuzeyden gelen bir ordunun Tuna'yı geçmesi için en uygun dönem ilkbahar sonlarıydı. Kış mevsiminde nehrin donması teorik olarak geçişi kolaylaştırırsa da soğuk havada askeri operasyonları devam ettirmek zor ve riskliydi. Bu yüzden havalarda soğumasıyla yeni bir sefer dönemine kadar askeri operasyonlar büyük oranda durmaktaydı. Mayıs veya Haziran aylarında Tuna'yı aşan bir ordu kış

7 M. İ. Bogdanoviç, *Pohodi Rumyantseva, Potyomkina i Suvorova v Turtsii*, St. Petersburg 1852, s. 57-58.

8 Baron [Helmuth] Moltke, *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829*, Londra 1854, s. 40.

9 Moltke, *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829*, s. 58-59.

gelmeden bölgedeki kaleleri düşürmek için yeterli zamanı bulabilirdi. Diğer taraftan yazın yürütülen askeri operasyonlarda ordular bu sefer de sıcak ve kuraklık ile yüzleşmekteydi.

Rus ordusu Tuna'yı genellikle nehrin aşağı kısmındaki Hırsova ve Tulça arasındaki bir noktadan geçmiştir. Daha az kullandıkları diğer bir bölge ise Silistre ve Niğbolu arasındaki Eflak kıyısıdır. Bu geçiş noktaları Rus ordusunun güneye doğru ilerleyiş stratejisiyle uyumludur. Tuna üzerinden İstanbul'a ilerlemek için Rus ordusu dört farklı güzergâhı kullanabilirdi.¹⁰ Bunların ilki Karadeniz kıyısı ve Varna üzerinden ilerlemekteydi. Bu yolu kullanacak ordunun lojistik açıdan Karadeniz'i kontrol etmesi gerekmektedir. İkinci yol Silistre ve Şumnu üzerinden ilerliyordu. Burası topoğrafyanın işgalci ordunun ilerlemesini çok da zorlaştırmadığı kısa bir yoldu. Bu sebeple Osmanlı Devleti burayı güçlü kaleler ile müstahkemleştirmişti. Osmanlı ordugâhı da bölgeden geçen yolların kesişim noktası olan Şumnu idi. Üçüncüsü Rusçuk ve Tırnova güzergâhıydı. Bu yol Büyük Balkan Dağlarına çıktığı için zorlu Balkan geçitlerini kullanmak gerekmektedir. Ruslar 93 Harbi'ne kadar bu yolu tercih etmedi. Dördüncü yol Vidin ve Sofya üzerinden ilerliyordu. Burası kağıt üzerinde işgalci ordunun en kolay ilerleyeceği yoldu. Burada Vidin'in düşmesi halinde ne coğrafya ne müstahkem mevkiller ne de yerel halk bir engel olarak gözükmektedir. Diğer taraftan Rus ordusunun bu bölgeyi kullanması siyasi açıdan riskliydi. Buradaki bir askeri operasyonun Avusturya'nın tepkisi ile karşılaşması muhtemeldi. Bu yüzden Rus ordusu harp planlarında yer verse de bu bölgeden ilerlemeyi hiçbir savaşta tercih etmedi.

Diğer taraftan hemen her savaşta Rus ve Osmanlı orduları Küçük Eflak ve Sırbistan'ın birleştiği bölgeden düşmanın yapacağı büyük bir çıkarma harekâtı bekledi. Vidin ve karşısındaki köprü başı mahiyetindeki Kalafat her zaman dikkat edilmesi gereken bir nokta olarak görüldü. Sırbistan'a girme planları aynı Karadeniz yoluyla İstanbul'a saldırmak gibi siyasi açıdan tehlikeli bulunduğu için pratiğe geçirilmedi. Sonuç itibarıyla Rusya'nın Balkan stratejisinde Avusturya ile ilişkisi ve Rus donanmasının Karadeniz'deki konumu önemliydi.¹¹ Rus birlikleri genel olarak Karadeniz kıyısı ve güçlü kalelerin bulunduğu Küçük Balkanlar bölgesinden ilerlemeyi tercih etti. Varna ve Burgaz gibi Karadeniz limanları hem asker çıkarmak hem de ordunun ihtiyaç duyacağı levazımâtın taşınması için önemliydi. 93 Harbi'nde ise Balkan Dağları'nın zorlu geçitleri kullanılarak Osmanlı kaleleri bypass edildi.

Tuna Nehri'ni aşan Rus ordusunun neyi hedeflemesi konusunda iki farklı

10 Leer, *Oçerk voennih deystviy v Turtsii*, s. 5-6.

11 Leer, "Usloviya teatra voyni na Balkanskom poluostrove dlya Russkoy armii", s. 176-177.

görüş mevcuttu. Bunlardan ilkinine göre Balkan Dağları aşılamazdı; dolayısıyla Tuna Nehri ile Balkanlar arasındaki güçlü kalelerin ele geçirilmesi ve bölgede Osmanlı ordusunun yenilgiye uğratılması hedeflenmeliydi. 1819 yılında Hans Karl von Diebitsch (İvan İvanoviç Dibiç)¹² Balkanların geçilemez olduğunu düşünenlerdendi. Diğer bakış açısına göre ise Balkan Dağları aşılabileceği gibi İstanbul'a ulaşmak da mümkündü. Dolayısıyla ikinci görüşü savunanlar Osmanlı sarayına ve İstanbul halkına Rus ordusunu göstererek barış masasına oturulması gerektiğini düşünmekteydi.¹³ Rus askeri stratejisinin merkezinde Osmanlı pahitahtına yaklaşmak ya da ulaşmak yer almaktaydı. Herhalde sonradan fikrini değiştiren General Diebitsch 1829 yılında Balkanları aşarak Edirne'ye ulaştı ve Zabalkanskiy'i (Tuna ötesi) ismine ekledi. Bu savaştan yarım asır sonra 1878 yılında Tuna ve Balkanlar yoluyla Yeşilköy'e kadar ilerleyen Rus ordusu Bâbiâli'yi çok ağır barış şartlarına zorladı. Ne var ki Rus ordusunun doğrudan İstanbul'u ele geçirme planları da bulunmakla birlikte Ruslar İstanbul'a saldırmaya askerî ve daha mühimi siyasî sebeplerle teşebbüs etmedi.¹⁴

St. Petersburg'un Osmanlı harplerindeki hedefi kararlı bir hücum hareketiyle hızlı bir galibiyetti. Cephedeki komutanlar başkente göre daha ihtiyatlıydı. Rusların ani bir saldırıyla Balkanlarda ilerlemesi pek mümkün değildi. Öncelikle sefer için bir hazırlık dönemine ihtiyaç vardı. Eğer sefer uygun mevsimde başlamamış ise durum daha da problemlili hale geliyordu. Rus kumandanlar ilerleyen ordunun geriden ve kanatlardan bir saldırıya uğrama ihtimalinden endişe duydular. Örneğin Kırım Harbi'nde Tuna geçişi oldukça isteksiz bir şekilde gerçekleştirildi. Rus ordusunun güvende olmadığı konusunda Çar'ın ikna edilmesiyle birlikte Rus birlikleri hemen nehrin kuzeyine çekildi. Dolayısıyla Tuna sadece aşılabacak bir engel değil aynı zamanda ordunun lojistik bağlantılarını zayıflatılacak bir bariyerdi. Aslına bakılırsa nehrin güneyinde devam eden bir savaşın kısa zamanda tamamlanması bu savaş stratejisiyle daha en baştan mümkün gözüküyordu.¹⁵

2. Tuna Nehri'nin Bir Savunma Hattına Dönüşmesi: 1768-74 ve 1787-92 Savaşları

Rusların Tuna Nehri ile ilk tanıştıkları ve büyük ihtimalle en rahat geçtikleri askeri karşılaşma 1768-74 Savaşı'dır. Bu savaş öncesinde Tuna Nehri henüz

12 Alman asıllı Rus subaylarının isimleri Almanca orijinalinde verilmiş, Rusça versiyonları parantez içinde gösterilmiştir.

13 Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Evropeyskoy Turtsii*, II, s. 9-10.

14 İstanbul'a saldırı projeleri için bakınız, Oleg Ayrapetov, "Predpolozhenie ataki Tsargrada. Ruskie proekti desanta na Bosfor pervoy polovinu 19 veka", *Rodina*, 3 (2009), s. 60-63.

15 G. A. Leer, "Usloviya teatra voyni na Balkanskom poluostrove dlya Russkoy armii. Strategičeskij etyud", *Sbornik gosudarstvennıh znaniy*, IV (St. Petersburg 1877), s. 173.

Osmanlı Devleti'nin ilk savunma hattı olarak tebarüz etmemiştir; bu sebeple Tuna üzerindeki kontrol ve engelleme faaliyetleri zayıftı. Rus ordusu Tuna'dan önce Bug, Dnyester ve Prut gibi nehirleri aşmalı, Özü, Hotin ve Bender gibi güçlü kaleleri ele geçirmeliydi. Ne var ki Balkanlara doğru ilerleyen bir ordunun karşılaşacağı ilk zorlu coğrafi engel Tuna idi.¹⁶ Rus askeri bu engeli ilk kez 1771 yılında aştı. Otto Adolf Weismann'a (Veysman) bağlı birlikler Dobruca'da keşif faaliyetlerinde bulundu, Tulça ve Babadağ'ı ele geçirdi, buradaki mühimmat, top ve işeyi yanlarına alarak Tuna'nın kuzeyine döndü.¹⁷ Savaş boyunca Ruslar defalarca Dobruca'ya geçip keşif faaliyetlerinde bulunmaya devam etti. Ayrıca Tuna'daki ilk Rus ince donanması 1771 yılında İsmail merkezli olarak kuruldu.¹⁸

Diğer taraftan Rus ordusu Tuna'nın güneyine inmek ve savaşı buraya taşımak konusunda kararsızdı. Aleksandr Suvorov 700 askerle Tutrakan'a geçerek Osmanlı birliklerine saldırmış, aynı gece Tuna'nın sol tarafına geri dönmüştü. Bu harekât sonrası Başkomutan Rumyantsev'in Tuna'yı geçmeme emrine uymadığı gerekçesiyle Suvorov askeri mahkemeye sevk edilmişti. Fakat Çariçe II. Yekaterina muzaffer komutan mahkeme edilmez diyerek Suvorov'un yargılanmasına mâni oldu.¹⁹

Sonraki Osmanlı-Rus Harbi 1787-92 yılları arasında daha çok Özü ve İsmail merkezli cereyan etti. 1790 yılının Kasım ayında Rus ince donanması Tulça ve İsakçı'yı ele geçirdi. Bu operasyonun amacı Tuna'nın güneyinde ilerlemekten ziyade İsmail kuşatmasına yardımcı olmaktı.²⁰ Rus birlikleri 1791 yılının Nisan ayında yine Dobruca'ya girdi ve İsakçı ile Maçin'e saldırdı.²¹ Mihail Kutuzov haziran ayında Babadağ'daki Osmanlı kuvvetleri ile karşılaştı. Temmuz ayında Kalas üzerinden karşıya geçen Nikolay Repnin Tuna filosunun da yardımıyla 6 saat süren Maçin Muharebesini kazandı. Maçin'deki mağlubiyet Bâbıalı'yı barış anlaşması imzalamaya zorladı.²²

1768-74 ve 1787-92 Harplerinde Rus komutanların Tuna'nın güneyine inmek

16 A. N. Petrov, *Vliyaniye Tuetskih voyn c polovinu prošlogo stoletiya na razvitiye russkogo voennoro iskusstva. Voyna 1769-1774 gg.*, St. Petersburg 1893, I, s. 59.

17 Leer ilk geçiş tarihi olarak Suvorov'un Tutrakan'a yaptığı 1773'teki hücumu almaktadır. Leer, *Oçerk voennih deystviy v Turtsii*, s. 24.

18 Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiey 1769-74*, III, s. 17-23. Bu ilk girişim uzun ömürlü olmadı. Sonraki savaşlarda Rus Karadeniz donanması Tuna'ya tekne ve botlar gönderdi. Ayrıca Rus ordusu bölgede el koyduğu tüccar gemilerini kullandı.

19 Leer, *Oçerk voennih deystviy v Turtsii*, s. 24.

20 A. N. Petrov, *Vtoraya turetskaya voyna v tsarstvovaniye imperatritsi Yekaterini II 1787-1791 gg. Voyna Rossii s Turtsiey 1787-91*, St. Petersburg 1880, II, s. 155-157.

21 A. N. Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiey 1787-9*, II, s. 199-202.

22 A. N. Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiey 1787-91*, II, s. 213-223.

konusunda istekli olmadıkları görülmektedir. Zaten bu yüzyılda asıl mücadele alanı Tuna'nın kuzeyidir. Yine de savaşları bitiren gelişmeler Rus ordusunun Bulgaristan'a sarkarak burada kazandığı zaferler olmuştur.

3. 19. Yüzyılda Rus Ordusu ve Tuna Nehri

Napolyon ordularının Avrupa'daki bütün dengeleri değiştirdiği bir dönemde Rus ve Osmanlı orduları bir kez daha karşı karşıya geldiler. 1806-12 Savaşı'nda Napolyon tehdidi iki devleti de mütereddit hareket etmeye itti. İlk birkaç yıl Rusların Tuna'da ilerleme konusunda ciddi bir girişimi olmadı. Osmanlı'nın Tuna'nın sol yakasında güçlü İsmail ve İbrail kaleleri vardı. Haziran 1807 tarihinde Osmanlı ordusu Tuna'nın kuzeyine geçti; fakat Miloradoviç'in ani saldırısıyla Obileşti'de yenilgiye uğradı.

1809 yılında Rus ordusunun savaşı bitirmek için planı basitti: Tuna'nın kuzeyindeki kaleleri ele geçirmek, Tuna'yı geçmek ve Osmanlı ordusunu açık alanda yenilgiye uğratmak. Rusya'nın hâlâ Napolyon tehdidini hissettiği sırada İstanbul üzerine yürümek gibi bir plan yoktu.²³ İsmail ve İbrail'i perdelemek için bazı birliklerini bölgede bırakan Rus ordusu, savaş başladıktan ancak üç yıl sonra 1809 Temmuz sonunda Kalas'a kurdukları köprü ile Tuna Nehri'ni aştı.²⁴

Ağustos ayında Tulça, İsakçı, Babadağ direniş göstermeden teslim oldu. Rus birlikleri daha sonra Maçın ve Hırsova'yı aldı; fakat Silistre teslim olmadı. Kışın yaklaşmasıyla Ruslar Tuna'nın kuzeyine çekildi.²⁵ 1810 yılında Ruslar bu sefer Hırsova üzerinden Tuna'yı geçerek Pazarcık'a ilerledi. Tutrakan ve Silistre'yi ele geçiren Kamenskiy Şumnu üzerine yürüdü. Diğer taraftan Rus ordusu bu kaleyi ele geçirecek güçte değildi. Aynı yıl Ruslar Rusçuk önünde Osmanlı birliklerini yenilgiye uğratmayı başardılar. Fakat bütün bunlar savaşı sonuçlandıracak zaferler değildi. Kışın gelmesiyle askeri faaliyetler yine bir sonraki bahara kaldı.

1811 yılında Rus başkumandanı Kamenskiy hayatını kaybedince komuta Mihail Kutuzov'a geçti. Kutuzov'un hedefi Rusçuk'tu. Bu sırada Osmanlı birlikleri Tuna'yı aşarak diğer yakaya hücumla girişti. Lom Nehri üzerinde Kadıköy mevkiinde iki ordunun karşılaştığı muharebe Osmanlı ordusunun Tuna'nın kuzeyindeki son büyük harekâtı oldu. Büyük bir Osmanlı birliği Yergöğünü işgal etti. Fakat Tuna'nın sağ kıyısını ele geçiren Kutuzov tarafından kuşatılan Osmanlı kuvvetleri 6 Aralık 1811'de teslim olmak zorunda kaldı.²⁶ Bu yenilgi Bükreş Anlaşması'nın yolunu açtı.

Napolyon Savaşları ile uğraşan Rus ordusunun Osmanlı karşısında savaş

23 L. G. Beskrovniy, *Russkoe voennoe iskusstvo XIX v.*, Moskova 1974, s. 59.

24 A. N. Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiey 1806-12*, St. Petersburg 1885, II, s. 316-323.

25 Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiey 1806-12*, II, s. 365-422.

26 Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiey 1806-12*, III, s. 356-57.

boyunca takip ettiği net bir askeri stratejisi yoktu. 1809 yılında Prozorovskiy'nin ölümü sonrası Bagration Rus kumandasını almıştı. Bagration önceki kumandanın evrakları arasında herhangi bir savaş planı olmadığını ifade etmekteydi.²⁷ 1811 yılında Kutuzov Rus ordusunun üçe bölünmesi, bunlardan birinin (sol kolun) Şumnu'nun güneybatısında bulunan Pravadi kasabası üzerinden Balkanları aşarak Edirne'ye yürümesini diğer ikisinin ise Şumnu (orta kol) ve Sofya (sağ kol) üzerinden gelebilecek Osmanlı birliklerini engellemesi üzerine bir savaş planı hazırlamıştı. Bu şekilde Küçük Balkanlardan güneye inilmiş olacak ve Rus ordusu Şumnu'yu ele geçirmek zorunda kalmayacaktı.²⁸ 1812 yılında ise Osmanlı'yı barışa zorlamak için artık İstanbul'a çıkarma yapma planları tartışılıyordu.²⁹ Sınırını Prut ve Tuna'nın aşağı kısmına dayayan Rusya artık bir Tuna gücü haline gelirken Tuna Nehri iki devlet arasındaki resmi sınıra dönüşmüştü. Osmanlı Devleti Tuna'nın Karadeniz ve Prut Nehri arasındaki kısmını güçlü İsmail kalesi ile birlikte kaybetmişti.

Yunan İsyanı sebebiyle iki devlet arasında yeni bir savaş ihtimalinin ortaya çıktığı 1826 yılında Binbaşı Friedrich Wilhelm von Berg (Fyodor Fyodoroviç Berg) Osmanlı'nın Tuna üzerindeki ve Balkanlardaki kaleleri, Tuna'dan Edirne ve İstanbul'a ulaşan önemli yolların durumu ve Karadeniz'in Batı kıyısı hakkında istihbarat toplamak üzere görevlendirildi. Berg'in Balkan halklarının Rusya'ya yaklaşımını da öğrenmesi bekleniyordu.³⁰ Osmanlı ordusu ve topoğrafyası hakkında toplanan bilgiler 2. Ordu karargahına yollandı. Savaş öncesinde Rus genelkurmayı Osmanlı Balkanları üzerine haritalar hazırladı ve daha önceki Rus-Osmanlı seferleri hakkındaki bilgileri bir araya getirdi.³¹

Yeni savaş 1828 yılında patlak verdi. Nisan ayında Prut Nehri'ni geçen Rus birlikleri İbrail'i kuşattı. Rus ordusu geçiş bölgesi olarak yine aşağı Tuna'yı belirledi. Geçiş noktası Tuna'nın sığ aktığı Satunova yakınlarıydı.³² Fakat bu yerin taktik açıdan bazı dezavantajları da vardı. Tuna'nın sol yakası bataklıktı ve buradan geçmek için bir yol döşenmesi gerekiyordu. Böyle bir hazırlığın gizlenmesi ise imkansızdı. Haziran ayında geçiş yapılacak yere bir batarya kuruldu, köprü malzemesi ve Tuna filosu bölgeye ulaştı. Bu sefer Rus ordusunu bizzat Çar I. Nikolay kumanda ediyordu. Çar'ın da bölgeye ulaşmasıyla 8 Haziran'da 3. kolordunun Tuna geçişi başladı. Önce dubalarla karşıya geçen Rus birlikleri Tuna'nın sağ tarafının kontrolünü sağladı. Kayıplar toplam 112 yaralı ve

27 Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiey 1806-12*, I, s. 332.

28 Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Evropeyskoy Turtsii*, II, s. 10-11.

29 Beskrovniy, *Russkoe voennoe iskusstvo XIX v.*, s. 74.

30 Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Evropeyskoy Turtsii*, I, s. 128-130.

31 Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Evropeyskoy Turtsii*, I, s. 178-181.

32 A. N. Petrov, *Vliyaniye Tuetskih voyn c polovini prošloro stoletiya na razvitiye russkogo voennoro iskusstva. Voyna 1769-1774 gg.*, St. Petersburg 1893, I, s. 61.

ölüden ibaretti. Daha sonra duba köprü'nün inşasıyla nehir geçişi devam etti. 11 Haziran'da 35 bin asker karşı tarafa ulaşmıştı. Aynı gün İsakçı Kalesi teslim oldu.³³

Satunova'dan karşıya geçen Rus ordusunun ilerlemek için önünde iki yol vardı. Bunlardan biri Karadeniz'in batı kıyısını takip etmekte. Burada Rusların önündeki en mühim engel Varna idi. Karadeniz'in kontrolü Ruslarda olduğu için kıyından ilerlemek lojistik açıdan avantajlıydı.³⁴ Diğer yol ise Küçük Balkanlar üzerinden ilerliyordu ve burada güçlü Şumnu Kalesi ve Osmanlı ordugâhı bulunmaktaydı.

İbrail Rus hücumunu püskürterek düşmana ağır zayıat verirse de 19 Haziran'da teslim oldu. Rus ince donanması kalenin düşürülmesinde önemli rol oynamıştı. Böylece Rus ordusu arkasını güvene almış oldu. Rusların Dobruca'da ilerlemeleri daha önceki savaşlardaki gibi kolay oldu. Buradaki Osmanlı istihkamları kısa zaman içerisinde Rusların eline geçti. Yine de Dobruca'ya girmenin Rus ordusuna maliyeti ağırdı. 1828 yılındaki salgında Rus ordusu büyük kayıplar verdi. Bölgede içme suyu kaynakları az olduğu gibi asker ve hayvanlar için yiyecek bulmak da zordu.

1828 yılında Rus ordusu hedeflerinin çok azına ulaşabildi. Aynı anda Silistre, Şumnu ve Varna gibi güçlü kaleleri ele geçirmeye çalışmak kötü bir stratejiydi. Rus ordusu bu operasyonları gerçekleştirebilecek güçte değildi. Diğer taraftan işgal ordusu hastalıktan günbegün kırılmaktaydı. 1828 yılının ekim ayında teslim olan Varna Rus ordusu'nun Tuna'nın güneyinde sığınabileceği güvenli bir limandı. Dolayısıyla işgalci ordu nehrin kuzeyine çekilmek zorunda kalmadı. Yine de Silistre'yi alamadıkları için Tuna'nın sağ tarafında pozisyonları güçlü değildi. İsteddiği hızlı zafere ulaşamayan I. Nikolay sonbaharda cepheyi terk etti.

Sefer kışın devam ettiğinde Rusların işi zorlaşıyordu. Yollar askerler ve hayvanlar için yiyecek temin etmeyi nerede imkânsız hale getiriyordu. Seret ve Yalomnitsa arasında sadece bir ay içerisinde 30.000 öküz ve 20.000 ineğin telef olduğu bildirilmekteydi.³⁵ Yepançin'e göre Osmanlı ordusu ve savaşın şekli değiştiği için Rus savaş stratejisi de buna uyum sağlamalıydı:

Minih [Burkhard Christoph von Münnich] ve Rummyantsev komutasındaki birliklerimiz Tuna ovalarında faaliyet gösteriyordu ve düşman Türk süvari yığınlarından oluşuyordu. Artık koşullar değişti. Birlikler muhtemelen Türklerle yalnızca Tuna Nehri'nin ötesinde, belki Balkanlar'da ve ötesinde, engebeli, kapalı ve dağlık arazide karşılaşacaklardı ve Türklerin artık eskisi kadar çok sayıda süvarisi yoktu.³⁶

33 Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Evropeyskoy Turtsii*, I, s. 362.

34 Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Evropeyskoy Turtsii*, I, s. 364.

35 Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Evropeyskoy Turtsii*, II, s. 99.

36 Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Evropeyskoy Turtsii*, I, s. 100.

Rus ordusu ilerlerken arkasını güvene almak zorundaydı. Dolayısıyla arkasında önemli bir Osmanlı gücü kalmamalı, önemli Osmanlı kaleleri ya ele geçirilmeli ya da perdelenmeliydi. Böyle bir askeri harekât ise doğal olarak orduyu yavaşlatıyor ve istenilen hızlı galibiyetin gelmesine mâni oluyordu. 1829 yılının haziran ayında Şumnu yakınlarındaki Külefçe mevkiinde Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattıktan ve temmuz başında Silistre düştükten sonra Rus birlikleri Küçük Balkanları aşarak Aydos ve Karinabâd şehirlerini ele geçirdi. Bu sırada bir kısım Rus kuvveti Şumnu'yu perdeledi. Balkanları aşan Rus birlikleri Edirne'ye hızlı bir şekilde ulaştı. Ağustos ayında Edirne şehrinin Ruslara teslim olmasıyla savaş sona erdi. Rusların Osmanlı savunmasını hafife alması ilk yıldaki başarısızlığın sebebiydi. Savaşın maliyeti Rus ordusu için ağırdı; hastalıktan ölen asker sayısı 85.000 civarındaydı. Bu savaşta Rus ordusu ilk kez Balkanları aşmış ve İstanbul'a bir adım daha yaklaşmıştı. Edirne Anlaşmasıyla Osmanlı ordusu artık Tuna'nın sol tarafında müstahkem bir mevki inşa etmemeyi taahhüt ediyordu. Bir sonraki savaşta Tuna savunması nehrin güneyinde başlayacaktı.

1853 yılında Rusya ve Osmanlı Devleti arasında yeni bir savaş patlak verdi. Avrupa diplomasisi bu savaşta Rusların kararlı askerî harekâtına mâni oldu. Avusturya'nın kendilerine karşı savaşa girip girmeyeceği konusunda emin olmadıkları için Rus komutanlar, özellikle de İvan Paskeviç, Tuna'yı aşma konusunda tedirgin ve isteksizdi. İngiliz ve Fransız ordularının Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemek amacıyla bölgeye ulaşması da Rus komutasının tereddüdünü artırdı. Dolayısıyla bu savaşta Rus ordusunun Tuna üzerinde uyguladığı kararlı bir askeri planı yoktu.

Ekim 1853'te savaşın başlamasıyla Tuna üzerindeki istihkâmlara hücum eden Osmanlı birlikleriydi. İlk önemli çatışma Osmanlı bataryasının Rus buharlı gemileri Prut ve Ordinarets'i hedef almasıydı. Nehrin sol tarafına geçen Osmanlı ordusunun Kasım 1853'te Olteniçe'de ve Ocak 1854'te Çatanada gerçekleştirdiği sürpriz saldırılarda Ruslar savunmada kaldı. 1854 baharına kadar Rus ordusu nehrin güneyine ne keşif ne de geçiş harekâtı düzenledi.

Bu savaşta uluslararası şartlar Rusya'nın lehine gelişmedi. Rusya Alman devletlerini kendi tarafına çekememişti, İngiltere ve Fransa ise Osmanlı Devleti tarafında savaşa müdahil olmuşlardı. Bu ortamda savaş isteksiz ve kararsız bir şekilde nehrin güneyine taşındı. Savaş ilanından ve Rus ordusunun Memleketeyne ulaşmasından aylar sonra 23 Mart'ta Rus birlikleri Tuna Nehri'ni aşıp Dobruca'ya girdiler. Rus ordusunun nehri geçme tarihi olarak 21 Mart belirlenmişti; fakat rüzgâr operasyonu iki gün geciktirmişti. 23 Mart tarihinde 45.000 asker ve 168 toptan oluşan Rus kuvvetleri üç koldan Tuna'yı geçti. Asıl geçiş yerini gizlemek amacıyla aynı günde Hırsova, Tutrakan, Zıştovi, Niğbolu ve Kalaraş gibi noktalarda

da gösteri harekâtları düzenlendi. Öncelikle Lüders'in emri altındaki birlikler Kalas'tan hareket etti. Kotsebu ise İbrail üzerinden Maçin'e yürüdü. Birlikler dubalarla karşı kıyıya geçip buranın güvenliğini sağladı. Kıyıdan, gambotlardan ve Bindo adasındaki Rus tabyalarından açılan topçu ateşi yardımıyla Rus askerleri karşı kıyıya çıktı. Prut Vapuru da topçu ateşiyle birliklerin geçişine yardımcı oldu. Bölgedeki Osmanlı direnişi daha önceki harplerdekine benzer şekilde oldukça zayıftı. Rus güçleri kolaylıkla nehrin diğer tarafını ele geçirdiler. Üçüncü çıkarma harekâtında ise Aleksandr Uşakov'un birlikleri 15 gambottan oluşan bir filonun yardımıyla İsmail üzerinden önce Çatal Adası'na oradan da Tulça'ya ilerledi. Bu noktada Rus ordusunun geçişi bir kısmı bölge halkından alınan muhtelif duba ve kayıklarla devam etti.³⁷

Rus ordusu kısa zaman içerisinde Dobruca'daki bütün Osmanlı kale ve istihkamlarını ele geçirerek Karasu'ya ulaştı. Osmanlı birlikleri bölgede direnmektense geri çekilmeyi tercih etti. Bölgedeki askeri depolar Rusların eline geçti. Rus ordusunun hedefi Silistre Kalesi'ni alarak Tuna'nın güneyinde bir dayanak noktasına sahip olmaktı. Tuna Cephesi'nin en mühim askeri operasyonu Rusların yaklaşık 40 gün süren Silistre Kuşatmasıydı. Kuşatmanın başarısız olmasıyla Rus ordusu önce Tuna'nın sonra Prut'un gerisine çekildi. Bu tarihten sonra Ruslar İngiliz ve Fransız ordularına karşı bir savunma savaşına hazırlandı. Tuna Cephesi kapandı. Böylelikle uzun bir zaman sonra ilk kez bir Osmanlı-Rus savaşının kaderi Tuna'da çizilmedi.

Kırım Harbi'nden yaklaşık 20 yıl sonra Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki yeni bir kriz savaşla sonuçlandı. 1876 tarihinde henüz diplomatik kriz devam ederken Genelkurmay Başkanı Nikolay Obruçev İstanbul'a bir yıldırım harekâtıyla ulaşarak zaferi hedefleyen bir plan hazırlamıştı. Bu plana göre Moldova'daki Rus birlikleri hızlı bir yürüyüşle Tuna'yı Rusçuk veya Niğbolu üzerinden aşarak Balkan geçitlerini ele geçirecek, buradan da vakit kaybetmeden İstanbul'a ulaşacaktı. Böylelikle Rus ordusu güçlü Osmanlı kaleleri Silistre, Varna ve Şumnu'yu ele geçirmek zorunda kalmayacaktı. Obruçev planını şöyle açıklıyordu: "Tuna'dan geçiş en iyi Zimniç-Ziştovi üzerinden (ya da yakınlarından) yapılabilir, böylelikle kalelerden uzak durarak Bulgaristan'ın içlerine girilebilir ve Romanya tarafında manevra yapılabilecek yeterince yol bulunabilir." Obruçev'e göre Kalas, İbrail ve Vidin yakınlarında sahte geçişler yapılmalı ve geçişin güvenliği batarya ateşi ve mayınlar ile sağlanmalıydı.³⁸

37 Ordu Başmühendisinden Ordu Kurmay Başkanına, 26 Aralık [7 Ocak] 1876, Kişinev, *Sbornik materialov po Russko-Turketskoy voyne 1877-1878 g.g. na Balkanskom poluostrove*, St. Petersburg 1899, XXIII, s. 2-3.

38 *Russko-Turetskaya voyna 1877-78*, ed. İ.İ. Rostunov, Moskova 1977, s. 56.

Söz konusu plan uyarınca cepheye yedi kolordu gönderildi. Bunlardan bir kısmı ordunun gerisini korurken diğer birlikler Tuna'yı ve Balkan Dağlarını hızlı bir şekilde aşarak İstanbul'a ulaşacaktı. Tuna üzerindeki mücadele ilkbaharda başladı. Rus genelkurmayı geçişi planlarken Osmanlı ince donanmasının ateş gücünden çekindikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı filosundaki gambot ve monitörler Tuna'nın kontrolü için önemliydi.³⁹ Bu yüzden Ruslar Tuna'yı geçiş için güvenli hale getirmek amacıyla öncelikle Osmanlı ince donanmasını hedef aldı. Tuna kıyısındaki Rus bataryalarının topçu ateşi Osmanlı gemilerine zarar verdi. Ayrıca Rus istihkâmcılar Osmanlı gemilerinin hareketini daha da sınırlandırmak amacıyla Aşağı Tuna'ya mayın döşedi.⁴⁰

Rus ordusu Tuna'yı haziran ayının başlarında geçmeyi planlamıştı. Fakat hazırlıkların tamamlanması Haziran'ın sonlarına kaldı. 22 Haziran'da Apollon Zimmermann (Tsimmerman)'a bağlı birlikler Kalas'tan hareket ederek İsakçı ve Maçın arasında karşı kıyıya çıktı. Ruslar 7'si ölü olmak üzere 139 asker kaybetti. Rus ordusu önceki savaşlarda olduğu gibi Dobruca'ya çıkarma yapmıştı; fakat bu sefer aşağı Tuna'daki harekâtın amacı Osmanlı ordusunu şaşırtmaktı. 24-27 Haziran tarihleri arasında Niğbolu'ya karşı gerçekleştirilen yoğun topçu ateşinin sebebi de aynı idi. Ruslar asıl çıkarma harekâtını gizlemeye çalışıyordu.

Niğbolu ve Tutakan da muhtemel geçiş yapılabilecek noktalardı. Fakat ana kuvvetlerin Tuna'nın güneyine geçeceği nokta olarak Zimniç belirlendi. Rus ordusunun Zıştovi'ye geçişi sadece Osmanlı birlikleri için değil kendi askerleri için bile sürpriz olmuştu. Harekat hazırlıkları büyük bir gizlilikle yapılmış, geçiş noktası sadece bazı komutanlar ile paylaşılmıştı.⁴¹ Zimniç'ten geçecek Rus ordusu 8., 9., 12. ve 13. kolordulardan oluşuyordu. 11. kolordu ise Zimniç ve Kalaraş arasındaki bölgeyi korumakla görevlendirilmişti. Zimniç'ten Zıştovi'ye geçiş operasyonunun başında 8. Kolorduya bağlı 14. Piyade tümeni komutanı Mihail Dragomirov vardı. Askeri akademide dersler veren Dragomirov askeri taktik ve strateji üzerine birçok makale kaleme almıştı.

Dragomirov komutasındaki birlikler dubalarla Zimniç üzerinden Zıştovi'nin doğusundaki Tekirdere'ye geçişi 26 Haziran'ı 27'ye bağlayan gece saat bir civarında başladı. Zıştovi'deki Osmanlı karakolu Rusların geçiş hazırlıklarını fark etmedi. Ancak Rus dubaları karşı tarafa yaklaştığında topçu ateşi başladı. Dubalar bu ilk birlikleri karşı kıyıya taşımak için altı sefer yaptı. Piyadelerin yanında atlı Kazaklar

39 Leer, *Oçerk voennih deystviy v Turtsii*, s. 12.

40 Beskrovnny, *Russkoe voennoe iskusstvo XIX v.*, s. 319-320.

41 *Russko-Turetskaya voyna 1877-78*, s. 96; Leer'e göre sürpriz bir şey yoktu, çünkü Rus ordusunun nereden geçeceğini herkes biliyordu. Leer, *Oçerk voennih deystviy v Turtsii*, s. .

ve sahra topları karşıya taşındı. Saat üç gibi Osmanlı askeri güçlü topçu ateşiyle düşmanı durdurmaya çalıştı. İki saat içinde 14. Piyade tümeni karşı kıyıya geçti. 18 saat içinde 30.000 asker ve bir batarya top karşı kıyıya çıkmıştı.

Rus birlikleri Tuna'nın sağ tarafını kontrol altına aldıktan sonra duba köprüsü inşasına başladı. Köprü malzemesi Oltu Nehri'nde hazırlanmış ve Niğbolu üzerinden Tuna Nehri'ne taşınarak Zimniç'e getirilmişti. İlk köprü 29 Haziran'da neredeyse tamamlanmıştı ve sert rüzgâr dubalara büyük zarar verdi. Köprü nihayet 1 Temmuz'da tamamlandı. Köprü Adda Adası'na bağlanan yaklaşık 1200 metreyi bulan iki parçadan oluşmaktaydı. Nehrin biraz yukarısında ilk köprüye paralel ikinci bir köprü 11 Temmuz'da tamamlandı. İkinci köprü Bujiresku ve Adda adalarını Tuna'nın iki yakasıyla birleştiren ve toplam uzunluğu 1200 metreyi aşan üç parçadan müteşekkildi.⁴² Bu iki köprü hem Rus askerinin ve yüklerinin karşıya geçişini hem de savaş sırasında Tuna'nın güneyi ve kuzeyi arasındaki bağlantının devamını sağladı. Rus raporlarına göre 291 ölü ve 446 yaralıdan ibaret olan kayıplar beklentinin altındaydı.⁴³ Rus tarihçiliğine göre Zıştovi'ye geçiş parlak bir askeri operasyondur.

Ruslar orta Tuna'dan geçtikten kısa bir zaman sonra Balkan geçitlerini tuttular. İstanbul'a hızlı hücum planı çalışmıştı. Ancak planın uygulanmasını engelleyen başka bir gelişme oldu. Osman Nuri Paşa Vidin'den hızlı bir yürüyüşle Plevne'ye ulaşarak burayı tahkim etti. Rus ordusunun arkasını tehdit eden Plevne savaşın akıbetini değilse de süresini belirledi. Savaş yine bir sefer döneminde sonuçlanmamıştı. Rus savaş planında Balkan geçitlerinin önem kazanması ile Tuna geçiş noktası değişti. Rusların ana kuvvetleri Eflak ve orta Tuna üzerinden Bulgaristan'a girerken Dobruca'nın bir askerî güzergâh olarak önemi azaldı.

42 “Dubâ taburlarının Zimniç ve Zıştovi şehirlerinden Tuna geçişini organize etme faaliyetleri”, *Sbornik materialov po Russko-Turketskoy voyne 1877-1878 g.g. na Balkanskom poluostrove*, St. Petersburg 1899, XXIII, s. 144-146.

43 “14. Piyade Tümeni Kumandanından 8. Kolordu Kumandanına”, 19 [31] Temmuz 1877, Zıştovi, *Sbornik materialov po Russko-Turketskoy voyne 1877-1878 g.g. na Balkanskom poluostrove*, St. Petersburg 1899, XXIII, s. 80-86.

Sonuç

Rus askeri tarihçi Leer'e göre Tuna geçişini harp stratejisinin bir parçası olarak değerlendirmek doğru değildir. Bu operasyon teknik bir mesele olup büyük oranda mühendisliği ilgilendirmekte ve savaşın genel planlamasını etkilememektedir. Tarih boyunca nehirlerle hücum eden ordular zaten durdurulamamıştır; dolayısıyla Tuna geçişleri hücum eden ordu için zorlu bir operasyon değildir. Leer nehir savunmalarının muhacim ordunun ilerleyişini engelleyemeyeceğini, sadece yavaşlatabileceğini iddia etmektedir.⁴⁴ Benzer şekilde Osmanlı'ya karşı savaşlarında Tuna Nehri Rus ordusunu durdurabilen bir bariyer olmadı. Rus orduları 1771 ve 1878 yılları arasında ciddi bir yıpranmaya uğramadan defalarca Tuna'nın güneyine indi. 1768-74 Savaşı'nda Weismann ve Suvorov'un birlikleri Tuna'yı geçmişti. 1806-12 Savaşı'nda Prozorovskiy, Kamenskiy ve Zass Tuna'nın güneyine ilerledi. 1828'de Tuna'yı geçen Ruslar çok başarılı olamazken bir yıl sonra Diebitsch kumandasında Edirne'ye kadar geldiler. 1854 yılı ilkbaharında Gorçakov'un emrindeki birlikler üç koldan Dobruca'ya girdi; fakat başarısız Silistre Kuşatması sonrası birkaç ay zarfında geri çekilmek zorunda kaldı. Haziran 1877 tarihinde Dragomirov kumandasındaki birlikler Zimniç üzerinden Zıştovi'ye geçti. Bu savaşta Ruslar kısa zaman içerisinde Tuna geçitlerini kontrol altına aldı. Ordunun ana kuvvetlerinin geçişi yanında daha küçük birlikler de muhtelif savaşlarda birçok defa Dobruca'ya keşif ve yağma harekâtında bulundu. Rus ordusu ayrıca düşmanı şaşırtmak için gösteriş mahiyetinde Tuna'nın farklı noktalarına pek çok defa hücum etti.

Osmanlı ordusunun pasif savunması Rusların işini kolaylaştırmaktaydı. Rus ordusunun köprü geçişinde kullanacağı malzemenin yok edilmesi, düşmanı şaşırtacak sürpriz saldırılar ya da nehri geçen düşmanın arkasının tehdit edilmesi Rus ordusunun Tuna'nın güneyine inmesini zorlaştırabilirdi. Düşmanın hangi bölgelerden nehri geçeceği tahmin edilebilse de hangi noktadan ne zaman hareket edeceğini bilmek zordu. Aslına bakılırsa Osmanlı tarafı Rusya'nın Dobruca'ya girmesine engel olabilecek bir harp stratejisine sahip olmadığı görülmektedir. Asıl savunmanın Tuna geçildikten sonra başladığı söylenebilir.

Rus ordusu Tuna'daki savaşlarında Eflak'ı işgal etmesine ve Bükreş'i bir karargâh merkezi olarak kullanmasına karşın ordunun ana geçiş güzergahı olarak 1877 yılına kadar aşağı Tuna ön plana çıktı. Balkan geçitlerinden ilerlemeyi düşünmeyen Rus ordusu için Küçük Balkanlardan ve Karadeniz kıyısından ilerlemek daha mantıklıydı. Burası en başta İstanbul'a ulaşan en kısa yoldu. Dahası Dobruca'da güçlü kaleler yoktu, Osmanlı ordusu bölgede az sayıda birlik bulunduruyordu ve nehir bu bölgede daha sığdı.

44 Leer, *Oçerk voennih deystviy v Turtsii*, s. 19-20.

19. yüzyılın başlarında Tuna'nın kuzeyindeki Osmanlı askerî varlığı nehrin sol kıyısındaki İsmail, İbrail ve Yergöğü gibi birkaç kale ile sınırlanmıştı. 1812 yılında İsmail'i kaybeden Osmanlı Devleti 1829 Edirne Antlaşması ile nehrin sol kıyısındaki bütün müstahkem mevkieinden vazgeçti. 1829 itibariyle Osmanlı savunması artık nehrin sağ kıyısından başlıyordu. İsmail ve daha sonra da İbrail'in kaybedilmesiyle aşağı Tuna savunma yapabilme kabiliyetini büyük oranda kaybetti. Sonraki savaşlarda Osmanlı Devleti Dobruca'ya güçlü bir kale inşa etmek gibi bir girişimde bulunmadı. Artık bölgedeki birlikler düşman hazırlıklarını izlemek, istihbarî faaliyetlerde bulunmak ve düşmanın Tuna geçişinde birtakım zorluklar çıkarıp zaman kazanmak gibi hedeflere yoğunlaştı. Osmanlı ordusu düşmanın karşıya geçmesini engelleyemeyeceğini biliyordu. Osmanlı kumandanları Rus ordusunun Dobruca üzerinden ilerlemesini belki de kendileri için daha avantajlı gördüler.

Tuna üzerindeki kaleler ilerleyen düşmanın arkasını tehdit edeceği için bu kaleleri ele geçirmeden ilerlemek riskliydi. Rus ordusunu yavaşlatan şey de uzun zaman isteyen kuşatma faaliyetleriydi. Diğer taraftan Rus ordusunun Tuna geçişi sonrası hızlı bir galibiyet elde edememesi hem bölgeye ulaşan birliklerin sayısal yetersizliği ve kuşatma savaşı için hazır olmaması hem de Osmanlı kalelerinin direnciyle ilgiliydi. 93 Harbi'nde Rus ordusu savaş stratejisini değiştirerek asıl birliklerini Tuna'nın yukarı kesiminden geçirdi ve güçlü Osmanlı kalelerinden uzak durmayı tercih etti. Bu sefer de Osman Nuri Paşa'nın Plevne'de Rus ordusunun gerisini tehdit etmesi Osmanlı savunmasına zaman kazandırmayı başardı.

Bu çalışmada Tuna Nehri'nin Rus harp stratejisi ve planlamasındaki yeri genel hatlarıyla değerlendirilmiştir. Tuna üzerindeki mücadeleyi daha iyi anlamak için muhtelif harplerde nehir geçişi için kullanılan köprüleri ve deniz araçlarını münhasıran ele alan, ince donanmaların özelliklerini ve zaman içindeki değişimlerini ayrıntılarıyla tartışan çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kara ve Deniz: Kıyı Tahkimatları ile Donanmalar Arasındaki Rekabet

Evren MERCAN*

Alman düşünür Carl Schmitt tarihi, kara ve deniz arasındaki mücadelelerin karmaşıklığını ve stratejik önemini yansıtan bir çatışma sahnesi olarak telakki etmektedir. Schmitt'e göre, denizler üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi, insanlığın "kara varlığı" olma kaderine karşı bir tepki olarak doğmaktadır.¹ Bu perspektiften bakıldığında, kıyı tahkimatları ile donanmalar arasındaki rekabet, kıyı ve deniz arasındaki kadim mücadelenin modern bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Tahkimatlar, müdafilerin ateş gücünü artırmak, burada konuşlu birlikler için koruma sağlamak, taarruz eden taraf için taktik ve gerektiğinde stratejik engeller teşkil etmek amacıyla tasarlanmış tahkimli askerî yapılarıdır. Bu yapılar, esasen taarruz edeni caydırmak, düşman ilerlemesini geciktirmek veya karaya yapılacak kuvvet aktarımını askerî, siyasi ve iktisadi açıdan maliyetli hâle getirmek için inşa edilmektedir. Ana hedef, minimum insan gücüyle etkili bir müdafaayı sürdürmek ve büyük bir karşı taarruz imkânı ortaya çıktığında kuvvetlerinin ana kısmını yedekte tutarak kuvvet tasarrufunu sağlamaktır.

Uçakların harp sahasına çıkmasından önceki dönemlerde, bir muhasım kontrolündeki kıyıya ulaşmanın yegâne yöntemi deniz yoluyla'dır. Bu durum, kıyı tahkimatlarını büyük ordulara veya güçlü donanmalara kıyasla maliyet etkin bir savunma çözümüne dönüştürmüştür. Dolayısıyla kıyı tahkimatı, kuvvetini karaya dayandıran kıta gücünün deniz gücüne karşı stratejik geçiş güzergâhlarının, kritik liman ve üslerin savunulmasında uzun yıllar boyunca can alıcı rol oynamıştır. 1940'larla birlikte uçakların ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında güdümlü mermilerin ortaya çıkışıyla kıyıdağı sabit savunma tahkimatlarının stratejik önemi ve askerî etkinliği sorgulanmaya başlanmıştır.²

Bir yerde karayı temsil eden kıta gücüyle donanmayı temsil eden deniz gücü arasındaki mücadeleyi odağı alarak kıyı tahkimatlarıyla donanmalar arasındaki ilişkinin neredeyse hiçbir akademik çalışmada yer bulmaması, bu çalışmanın ortaya

* Doç. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Harp Tarihi Anabilim Dalı, emercans@gmail.com.

1 Eduardo Mendieta, "War the School of Space: The Space of War and the War for Space", *Ethics, Place & Environment*, (2006), s. 220-221.

2 Shang-su Wu, "Naval Fortresses: An Old Concept for a New Era?" *The Diplomat*, <https://thediplomat.com/2014/08/naval-fortresses-an-old-concept-for-a-new-era/> (Erişim Tarihi: 21.06.2024).

çıkışındaki önemli motivasyonların başındadır. Özellikle tek başına tahkimatlarla ilgili çalışmaların bile göz ardı edildiği düşünüldüğünde kıyı tahkimatlarının gelişimi gibi daha spesifik bir konunun donanma ile etkileşim içinde nasıl bir anlam kazandığı üzerinden bir anlatı sunmak bu çalışmanın en büyük sınırlamasıdır. Bu çalışmanın amacı, Schmitt'in ifade ettiği kara ve deniz karşıtlığı üzerinden kıyı tahkimatları ile donanmalar arasındaki mücadelenin gelişim sürecini ortaya koymak ve buna paralel birbirlerine karşı gösterdikleri asimetriyi ele alarak geçmişten günümüze kadar olan bu dinamik etkileşime ilişkin bir değerlendirme sunmaktır.

1. Denize Karşı Kara: Carl Schmitt'in Deniz-Kara Dikotomisi Üzerinden Kıyı Tahkimatlarının Gelişimi

Carl Schmitt, “*ister gerçek ve maddi ister kavramsal ve metaforik olsun, sonuçta tüm mekân savaş tarafından üretilir*” kaziyesini ileri sürerek, dünya tarihini “*deniz güçlerinin kara/kıta güçlerine karşı ve kara güçlerinin deniz güçlerine karşı yürüttüğü mücadelenin tarihi*” olarak tanımlamaktadır. Bir yerde, mekânı savaşla, savaşı da mekânla kavramsallaştıran Schmitt, meselenin özünde deniz ve kara arasındaki dikotomiyi ortaya koyarak bu iki farklı mekânın paradoksal doğasına vurgu yapmaktadır. Ona göre deniz, fiziksel olarak karadan farklıdır ancak aynı zamanda karayla etkileşime giren bir yönü de bulunmaktadır. İnsanlığın denizde birbirleriyle ve doğayla olan mücadelesi dahi kara ile deniz arasındaki temel zıtlık üzerine kurgulanmıştır. Bu bağlamda Schmitt, Kitab-ı Mukaddes'i referans alarak ortaya koyduğu analojisinde, karayı dev bir kara canavarı olan Behemoth ile sembolize etmiştir. Schmitt'e göre Behemoth, toprak mülkiyet merkezli, durağan ve sabit sınırları olan bir kıtasal gücü temsil etmektedir. Buna karşın deniz ise dev bir deniz canavarı olan Leviathan ile sembolize edilmekte ve esnek, değişken, sabit sınırları olan değil; akışkan ve dinamik bir devlet yapısını temsil etmektedir.³

Elbette, Schmitt'in ortaya koyduğu bu dikotomi, donanma ile kıyı tahkimatları arasındaki ilişkiyi anlamlandırmakta önemli bir rehber konumundadır. Öyle ki donanmalar ile kıyı tahkimatlarının arasındaki karşılıklı süregelen dinamik etkileşimin özünde deniz ile karanın karşıtlığı üzerinden bir mücadele yer almaktadır. İnsanın denizle olan ilişkisinin tarih boyunca güç ve çatışma bağlamında evrim geçirmesi, özellikle denizdeki donanmaların etkinliği karşısında karanın tepkisi olarak kıyı hattında tahkim edilmiş yapıların ortaya çıkmasına yol açmıştır. İlk bakışta bu yapılar, insanın saldırıya uğrama ile hayatını, özgürlüğünü ya da malını kaybetme korkusunun somut bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim tahkimatın temel ilkesi savunan ile taarruz eden arasına bir engel teşkil etmektir. Küçük bir kuvvetin büyük bir hasım kuvvete, en azından daha etkili ve belirgin bir

3 Carl Schmitt, *Kara ve Deniz*, çev. Gültekin Yıldız, İstanbul 2018, s. 22-23.

direnış gösterilmesine olanak tanıyacak kadar uzun bir süre direnmesine izin vermesi ve savaşma azim ve iradesini (moral) koruyabilmesi bakımından tahkimatlar anahtar bir role sahiptir.⁴ Schmitt'in dikotomisi üzerinden bakıldığında kıyı tahkimatları, denizdeki rakibi alt etmek veya kesin sonuçlar almak gibi imkânları bulunmayan kara gücünün stratejik avantaj elde etmek ve kıtasal hakimiyetini berkitmek için sahil şeridini müdafaa etme niyetinin de bir sonucudur.⁵ Bu anlamda kıyı tahkimatlarını kara gücünün denize karşı kıtasal kontrolünü sağlama eğiliminin açık göstergeleri olarak ifade etmek yanlış değildir. Bundan dolayı, tarih boyunca bir körfezin veya limanın methalini kontrol etmek amacıyla kıyıda savunmada avantaj sağlayacak bir mevki fark eden karadaki müdafilerin gösterdikleri ilk refleks genellikle buralara tahkimat inşa etmek olmuştur. Bu askerî nitelikteki yapılar, genellikle karadaki muadillerine benzer biçimde denizin en iyi hendek işlevi gördüğü, sarp kayalıklar ve üstündeki sağlam surlarla birlikte mükemmele yakın bir savunma hattına karşılık gelmektedir.⁶

Peki bu inşa edilen bir sur mu? Kale mi? Genel olarak kıyı tahkimatı olarak mı adlandırılmalıdır? Literatürde, başlı başına tahkimat kavramına ilişkin bile net bir tanım bulunmadığı görölmektedir. Kavramın hem teorik hem de tarih yazımı açısından dönemine bağılı belirsizlikler içermesi, her medeniyetin kendi kültürel, teknolojik, stratejik kodları ve imkanları ölçüsünde birbirinden farklı savunma yapıları ortaya koyması, hangi savunma yapılarının tahkimat olarak kabul edilip edilmeyeceğı konusunda tartışmalara yol açmaktadır. Tahkimatın işlevine dönük olabildiğince çeşitlilik arz etmesi, özellikle sabit ve geçici yapılar arasındaki farklılıklar, bu belirsizliğı daha da artırmaktadır.⁷ Bu kavramsal karmaşa, kıyı tahkimatları gibi spesifik bir alana geldiğinde daha da belirgin hâle gelmektedir. Bu nedenle, meseleyi daha geniş bir çerçevede, kıyı savunması üzerinden değerlendirmek faydalı olacaktır.

Ansiklopedik Askerî Terimler Sözlüğünde kıyı savunması, “*kıyı hattına veya yakınına yapılacak bir taarruza karşı korunmayı sağlamak amacıyla deniz kuvvetleri, topçu vb. tarafından alınmış bütün önlemler*” olarak tanımlanmaktadır.⁸ Britanya Kraliyet Ordusu'nda İstihkam Birliğı'nde (Royal Engineers-RE) görev yapmış Tuğgeneral William Baker Brown ise kıyı savunmasına daha geniş bir anlam

4 Ian V. Hogg, *Fortress: A History of Military Defence*. New York 1977, s. 8-9.

5 Colin Gray, *Leverage of Seapower: The Strategic Advantage of Navies in War*, New York 1992, s. 56-58; Nic Fields, *Mycenaen Citadels c. 1350-1200 BC*, Oxford 2004, s. 4.

6 Naval Encyclopedia, “Naval Fortifications – The art of coastal defence”, <https://naval-encyclopedia.com/tech/naval-fortifications.php> (Erişim Tarihi: 10.06.2024).

7 Jeremy Black, *Fortification and Siegecraft: Defense and Attack Through the Ages*, London 2018, s. 11-12. Benzer bir çalışma için bkz. The National Archives ve Jeremy Black, *Forts: A Visual Survey of Building For Defence*, Oxford 2018.

8 Nurhan Sabuncuoğlu, *Ansiklopedik Askerî Terimler Sözlüğü*, Ankara 2018, s. 151.

yüklemektedir. Ona göre kıyı savunması bir sahil şeridinin, limanların, tersanelerin, ikmal üslerinin vb. düşmanın güçlü bir deniz kuvvetiyle giriştiği geniş ölçekli bir taarruza, denizden kıyı bombardımanına, düşman amfibi hücumuna veya istilasına karşı karadan ordunun ve denizden donanmanın savunmasını ifade eden daha kapsayıcı bir terimdir.⁹ Dolayısıyla, kıyı savunması, sadece tahkimat inşasını değil, aynı zamanda bu yapıların stratejik konuşlanmasını ve kullanım amaçlarını da kapsamaktadır.

Bilinen ilk kıyı tahkimatı örnekleri Antik Çağ'a ve hatta Bronz Çağı'na kadar uzanmaktadır. Antik Dönem'de deniz ulaştırmasına bağımlı ve buna dönük ticaret limanlarına sahip olan Mikenliler, denize bakan Akropollerini korumakta kıyıda inşa edilmiş tahkimli ileri karakol mevkillerine ihtiyaç duymuştur.¹⁰ Yunanlılar ve daha sonra Romalılar da MÖ 60 yılından itibaren Akdeniz'i, özellikle de Adriyatik, Ege Denizi ve Anadolu sahillerinden Suriye kıyılarına kadar korsanlıkla başa çıkmakta ve istilaya karşı askerî üs ve savunma hattı işlevini yürütecek "castra" olarak adlandırılan ahşaptan inşa edilmiş, kayalıklara sırtını dayamış tahkimatlar inşa etmişlerdir. Roma İmparatorluğu sınırları içinde Ostia ve Portu'sta bulunanlar gibi müstahkem limanlar ve tahkimatlar inşa edilerek kıyı savunması daha da geliştirilmiştir. Düşman gemilerine zarar verebilecek deniz topçuğunun icat edilmesinden önce, kıyı hattındaki ilk askerî nitelikteki bu yapılar, yaklaşan deniz istilalarını önceden tespit edebilecek bir erken ikaz sistemi olarak işlev görmektedir. Bu nedenle, Barut Çağı'ndan önce tahkimatlar sadece kıyıda yerleşik garnizon/kale şehirleri görünümündedir. Düşmanın olası yağma ve istilalarını püskürtmek için başlangıçta sapan, ok ve yay gibi oldukça sınırlı askerî etkinlik sergileyen bu yapılar, MÖ 5'inci yüzyıla birlikte uzun menzilli ve daha etkili ateş destek vasıtaları olan balista, mangonel veya trebuchetlerle donatılarak düşman harp gemilerine bir nebze de olsa mukabele etme fırsatı elde edebilmişlerdir.

Orta Çağ'da kritik liman yaklaşımları ve geçiş güzergâhlarına yakın, sahil şeridinde düşman istilasına hassas olan kritik mevkiller üzerinde taştan yapılmış ve granit kayalık üzerine konumlandırılmış kale ve kulelerden oluşan müstahkem yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu müstahkem yapılar, düşman gemilerini tespit etmek için bir görüş noktası sağlamakla birlikte kuşatmalar sırasında yerel nüfusa sığınak ve istilaya karşı karanın derinliklerinde konuşlu ordunun intikaline kadarki sürede adeta bir ileri savunma hattı görevi görmektedir. Daha çok kale olarak adlandırılan bu kıyıdaki askerî yapılar genellikle Orta Çağ teknolojileriyle inşa edilmiş ve feodal toplumun stratejik ve siyasi çıkarlarına hizmet etmektedir. Haçlıların Lübnan'daki 1228 Sidon

⁹ William Baker Brown, "Coast Defence" *Encyclopædia Britannica*. Vol. 6, Cambridge 1911, s. 599.

¹⁰ Nic Fields, *Mycenaen Citadels*, s. 10-11.

Kıyı Tahkimatı, Normandiya'daki Mont St. Michel, Türkiye'deki Bodrum Kalesi, Viking istilalarına karşı İskoçya'da inşa edilen Eilean Donan Kalesi bu tip savunma yapılarının mimari ihtişamla harmanlanmış ilk örnekleri olarak verilebilir.¹¹

14. yüzyılda ateşli silahların ortaya çıkmasıyla birlikte hem karada hem de denizde harbin doğası köklü bir dönüşüme uğramıştır. Ortaçağ kaleleriyle karşılaştırıldığında, toprakla güçlendirilmiş yeni kıyı tahkimatları sadece savunma amaçlı olmaktan çıkmış, özellikle düşman gemilerine karşı etkili bir reaksiyon göstermek için tasarlanmış safi askerî yapılar olarak ön plana çıkmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısında ise metalurjideki ilerlemeler dökme demir top güllerinin gelişimine olanak tanıyarak eski tarz savunma yapılarının kullanım dışı kalmasına yol açan başlıca etken olmuştur.¹² Dahası, toprakların, trebuchet dahil olmak üzere Ortaçağ'da hiçbir diğer silahın erişemediği bir mesafeden düşman gemileriyle angaje olması, bir koy, ada, liman ve kritik düğüm noktalarının (*choke points*) müdafaasında kıyı tahkimatını önceki dönemlere kıyasla çok daha popüler bir savunma çözümü hâline getirmiştir. Özellikle, denizdeki iktisadi çıkarlarını gözetken ve daimi işgal tehdidiyle karşı karşıya kalan ülkeler, kıyı tahkimatını kendi savunma stratejilerinin temel dayanağı olarak görmeye başlamışlardır. Örneğin, VIII. Henry döneminde 1539-1547 yılları arasında İngiltere'nin güney ve doğu sahillerini Fransız istilasından ve Habsburg İmparatorluğu'nun meydan okumasından korunmak amacıyla inşa edilen 30'dan fazla kıyı tahkimat zinciri, istisnai olarak düşmanın harp gemilerini batırmak veya püskürtmek için tasarlanmış ilk savunma yapılarıdır.¹³ Sonraki 250 yıl boyunca kıyı tahkimatı, ölçek, koruma ve ateş gücü bakımından önemli gelişmeler gösterse de temel gereksinimleri neredeyse değişmeden kalacaktır.

17. yüzyıl askerî mühendisi Sébastien Le Prestre de Vauban da yenilikçi tasarımlarıyla kıyı savunma uygulamalarında 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'daki ve aynı zamanda diğer kıtalardaki askerî mimariyi etkileyerek adeta bir devrim yaratmıştır.¹⁴ Gerçekte, tabya-burç tahkimat sistemi, ilk defa İtalya'da ortaya çıkmış ve bu tekniğe Avrupa genelinde ilk olarak bu sistemi kullanan mühendislerin

11 Naval Encyclopedia, "Naval Fortifications – The art of coastal defence".

12 "The Modern and Contemporary Fortification", *Les Fortaleses Catalanes*, <https://lesfortalesescatalanes.info/en/the-military-monuments/la-fortificacion-moderna-y-contemporanea/> (Erişim Tarihi: 23.06.2024).

13 İronik biçimde kıyı tahkimatlarının yanında daimi bir Kraliyet Donanması teşkil eden de VIII. Henry'nin kendisiydi. English Heritage, "Forts And Defences", <https://www.english-heritage.org.uk/about-us/our-places/forts-and-defences/> (Erişim Tarihi: 10.06.2024).

14 Vauban ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Jean-Dennis G. G. Lepage, *Vauban and The French Military Under Louis XIV: An Illustrated History of Fortifications and Strategies*, McFarland 2010.

milliyetinden dolayı “italienne” denmiştir.¹⁵ Vauban mevcut bu sistemi geliştirerek, kör noktaları en aza indirirken ateş kavsini maksimuma çıkaran ilave burçlarla birlikte denizden gelebilecek taarruzlara karşı oldukça etkili olan yıldız şeklindeki açılı tabya formlarıyla kıyı tahkimat sistemine yeni bir soluk getirmiş ve bu yeni yöntemle Manş Denizi’nden Meuse Nehri’ne kadar iki dev tahkimat kuşağı inşa etmiştir. Fransadaki Fort Boyard ve Fort National gibi tasarımları, Avrupa çapında etkili olmuş ve kıyı tahkimat mimarisinin geleceğini şekillendirmiştir. Vauban, çağdaş bir görünüm kazandırdığı kıyı tahkimatlarına sadece yeni nesil savunma sistemiyle koruma sağlamanın yanında topçuluğu istihkam sınıfının önemli bir parçası haline getirerek hatırı sayılır bir ateş gücünün de ortaya çıkışındaki başat aktörlerden biri olmuştur.¹⁶ 19. yüzyıla kadar kıyı tahkimatları, sahilde sabit konumlandırılan büyük çaplı toplarıyla ahşaptan imal edilmiş harp gemilerinin taşıdıkları toplardan bariz biçimde daha etkilidir. Dolayısıyla beka (koruma-zırh), yüzerlik ve hareketlilik endişesi olmayan kıyı tahkimatları hem yeni bir donanma kurmaya göre çok düşük maliyetli bir savunma çözümüdür hem de daha az teknik kabiliyet gerektiren, oldukça sağlam askerî yapılarıdır.¹⁷

Sanayi Devrimi’ne ve buharlı, zırhlı harp gemileri ile yivli topların kademeli olarak devreye girmesine kadarki süre zarfında taktikler, silahlanma ve tahkimatlar belli belirsiz, oldukça yavaş bir seyirde değişim geçirmiştir. Bir yerde 1588’de Falmouth’taki Pendennis Kalesi’nin surlarında bir uzun menzilli tunçtan imal edilen culverin topunu kullanan bir kıyı topçusu, 1805’te aynı yerden bir 24 librelik topu ateşlemesi gerektiğinde yöntemlerin çok az değiştiğini müşahade etmesi kuvvetle muhtemeldir. Benzer şekilde, kıyı tahkimatlarının denizdeki rakibi olan yelken gücüyle hareket eden, ağızdan dolan kaval toplar taşıyan ahşap harp gemilerinde de teknik ve taktik gelişim seyri pek hızlı sayılmazdı.¹⁸ Kara ile deniz arasındaki rekabet dengesinde, kıyı tahkimatları hâlâ denizden taarruz girişimine karşı mutlak bir savunma olarak görülmemekte, daha çok ani baskınları önlemek ve düşmanı önemli askerî hedeflerden uzak bölgelerde karaya çıkmaya zorlamakta işe yaramaktaydı. Bu da müdafilere civardaki garnizonlardaki birlik ve yerel milisleri harekete geçirmek için yeterli zaman sağlamaktaydı.¹⁹

15 “The Modern and Contemporary Fortification”, *Les Fortaleses Catalanes*.

16 Rorbert A. Doughty ve Ira D. Gruber, *Warfare in the Western World: Military Operations From 1600 to 1871*, Boston 2001, s. 36-37.

17 Christopher Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban And Frederick The Great 1660–1789*, London 1985, s.1.

18 Colonel K. W. Maurice-Jones, *The History of Coast Artillery in the British Army*, Uckfield 2012, s.3.

19 Rorbert A. Doughty ve Ira D. Gruber, *Warfare in the Western World*, s. 309.

Gelgelelim, Sanayi Devrimi yeni bir çağın başlangıcını işaret ederek makine, insan ve deniz arasındaki ilişkiyi yeniden kurgulamış, adeta Leviathan canavarını bir makineye dönüştürmüştür. Kara cenahında ise topçu ve istihkâm sınıfının yanında sivil mühendisler de tahkimat ve kuşatma harbini sil baştan şekillendirmek zorunda kalmış ve bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısında askeri teknoloji ve düşünce yapısını derinden etkilemiştir. Bu yeni dönemin askerî mimariye en belirgin etkilerinden biri kıyı tahkimatı tasarımıdır. Yüzyılın ilerleyen yıllarında, tüm önde gelen askerî güçler, kıyı şehirlerini, limanlarını, tersanelerini ve stratejik su yollarını korumak amacıyla güçlü topraklarla donatılmış kıyı tahkimatları geliştirmiştir. Bu süreçte, kıyı savunmasının kilit unsuru olan topraklarda önemli teknolojik ilerlemeler kaydedilmiştir. Karada yüksek açık grubu sahra topraklarının ortaya çıkışına karşılık deniz harbi için optimize edilen namludan dolan demir-tunç kaval toprakların yerini, kademeli olarak dik mahrekli kuyruktan dolan yivli çelik toprak almıştır. Yeni nesil topraklar, daha hızlı yükleme süreleri ve metalurji ile kimya alanındaki teknik ilerlemelerle birlikte, geleneksel kara barut yerine yüksek patlayıcı güçte sevk barutuyla daha yüksek namlu çıkış hızı elde etmiş ve uzun menzilden daha büyük kalibreli mermileri yüksek hassasiyetle ateşleme imkânı sunmuştur. Bu dönemde, kıyı topçuluğu, optik-mekanik ekipmanlarla desteklenen barbet veya taret kaideli sabit veya hareketli topraklarla, önemli liman ve deniz üslerini düşman gemilerine karşı etkili bir ateş gücüne karşılık gelmektedir.²⁰ Bu yüzden, 19. yüzyılın son yılları ve 20. yüzyılın ilk on yılı, kıyı topçuluğunun “altın çağı” olarak kabul edilmektedir. Kıyı tahkimatlarındaki topraklar, denizdeki harp gemilerinin topraklarından daha etkili olmasa da hatta muharebe gemilerinin yüksek ateş gücü karşısında tahkimatların doğrudan isabetlere dayanma kabiliyeti tartışmalı olsa da sabit bir zemine konuşlandırılan büyük kalibreli topraklar, hareket halindeki gemilerdekilerden çok daha isabetlidir.²¹ Ayrıca, karmaşık hidrolik mekanizmalar sayesinde 16 inçlik devasa toprak tabya içinde hareket ettirilebilmekte, geri tepmesi azaltılmakta, hatta gerektiğinde yerin altına dahi çekilebilmektedir. Bu toprakların kalın toprak yığını, çelik kirişler ve güçlendirilmiş betonla tahkim edilmesi, düşman gemilerinin yüksek ateş gücünden korunulması bakımından da hayati önemi haizdir. Artık kıyı tahkimatları telgraf-telefonla muhabere sayesinde daha koordineli ateş idaresi ve komuta kontrol ifa edebilen, gerektiğinde demiryolu ile kolaylıkla ikmal ve takviye alabilen, korugan ve gömülü makineli tüfek mevzileriyle desteklenen, yerin metrelerce altındaki korunaklı sığınaklar, tüneller, atölyeler, hastaneler, depolama alanları ve elektrik sistemleriyle donatılan modern müstahkem mevkilere dönüşmüştür. Bu güçlü tahkimatlar, büyük kalibreli toprakların yanı sıra deniz mayınlarının (tarassut ve müsademeli mayınlar)

20 William Baker Brown, “Coast Defence”, s. 5.

21 “Coastal Defenses Part 6”, *Naval Gazing*, 2020, <https://www.navalgazing.net/Coastal-Defenses-Part-6> (Erişim Tarihi: 23.06.2024).

kademeli olarak yaklaşma sularına dökülmesiyle birlikte düşman filosunun denizi kullanımını (*sea denial*) ve sahaya girişine engel olmak (*anti-access*) noktasında donanmaya karşı ciddi bir avantaj elde etmiştir.²² Kırım Harbi'nde (1854-55) Rusların ve Amerikan İç Savaşı (1861-65) sırasında her iki tarafın hassas limanları korumak için deniz mayınlarından istifade etmesi, kıyıyı üstün donanmalara karşı savunmanın yeni bir müşterek yöntemi olarak kıyı tahkimatı ve topraklarla birlikte kullanılmasını sağlamıştır. Karayolu ve demiryolu ile geliştirilen kara ulaşımı, denizden gelen taarruzlara karşı orduları hareket ettirme kapasitesini büyük ölçüde arttırsa da tüm bu ilerlemeler donanmaların sağladığı manevra avantajını tamamen ortadan kaldırmakta tek başına yeterli olamamıştır.²³

Yine de kıyı tahkimatındaki bu çarpıcı gelişmeler, top sayısının azaltılmasını ve tahkimatlar arasındaki mesafenin artırılmasını sağlamış ve genel olarak kıyı savunma tasarımı yeniden şekillendirmesinde dikkate değer bir etkisi olmuştur. Kıyıdaki tahkimatın tek başına deniz güçlerinin denizden darbe ve amfibi harekât tehdidini bertaraf etme noktasında yetersiz kalması, karada piyade unsurlarına denizde ise kıyı savunmasını tesis edebilecek, gerektiğinde kıyı tahkimatlarıyla müşterek hareket edebilecek ufak çaplı bir donanmaya da dayanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Özellikle düşmanın sürpriz taktik taarruz ve amfibi akın girişimlerini püskürtmek için kıyı tahkimatlarına destek olarak piyade birliklerinden sıklıkla yararlanılmıştır. Tahkimatlarla bitişik olan veya tahkimatın bulunmadığı uzun kıyı hattının müdafaasında ve çıkarma safhasında düşmanı baskı ateşiyle karşılamakta piyade birlikleri kritik rol üstlenmektedir. Denizdeki savunmada ise muharebe gemileri, monitör, karakol gemisi, torpidobot ve denizaltı gibi kıyı savunma unsurları, kıyı tahkimatına bağlı yüzer istihkam olarak savunmanın önemli parçaları hâline gelmiştir. Modern kıyı savunması, düşmana karşı ilk bariyer olarak denizdeki muharebe gemileri ve denizaltıların önlemesiyle başlayıp, iç savunma hattında torpidobot ve diğer hafif kıyı savunma unsurlarının karşılamasıyla devam eden, son aşamada ise mayın hatları ve kıyı tahkimatının bulunduğu derinlikte bir savunma stratejisiyle kurgulanmaktadır.²⁴

Amerikalı deniz harp teorisyeni Alfred Thayer Mahan'ın belirli bir bölgede kendi filosuna ateş desteği sağlayarak düşmanın filosunu dengelemeye yönelik "tahkimat/müstahkem mevki filosu" (*Fortress Fleet*) stratejisi olarak adlandırdığı bu uygulama,

22 Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "coastal artillery". *Encyclopedia Britannica*, 2015, <https://www.britannica.com/technology/coastal-artillery> (Erişim Tarihi: 10.06.2024); William Baker Brown, "Coast Defence", s. 11-12.

23 Ian Speller, *Understanding Naval Warfare*, London 2014, s. 96.

24 Frank T. Hinnes, *The Service of Coastal Artillery*, New York 1910, s.66-75; Steven J. Zaloga, *The Atlantic Wall: France*, Oxford 2007, s. 5-6.

önemli savunma avantajları sunsa da kıyı tahkimatının ateş desteğinin sınırlı menzili ve manevra kabiliyetinden yoksun olması nedeniyle düşmanın deniz hakimiyetine veya kontrolüne karşı tesirli bir tehdit oluşturmadığı da açıktır. Keza Mahan da 1905 Rus-Japon Harbî'nde Port Arthur'da Rus Donanması'nın kıyı tahkimatlarının gölgesinde kalmasını sert bir dille eleştirerek, bu durumu ilk defa müstahkem mevki filosu terimiyle tanımlamıştır. Kendisi, donanmanın sadece tahkimata destek veren ikincil bir kuvvet hâline gelmesini kınamış, bunun donanmanın manevra özgürlüğünü küçük deniz alanlarıyla sınırladığını iddia etmiştir. Ona göre, bu tür savunma tertiplenmesi, donanmanın kıyı şeritleri boyunca dağılmasına neden olup gemi komutanlarını ürkek ve savunmaya meyilli hale getirmekte, bu yönüyle de ülke savunmasını kıyı tahkimatına yükleyen bir karacı savunma zihniyetini yansıtmaktadır.²⁵

20. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, özellikle Birinci ve İkinci Dünya savaşları sırasında, hava ve deniz gücünün önemi ve harekât kabiliyetleri arttıkça, kıyı tahkimatlarının rolü de göreceli olarak azalmaya yüz tutmuştur. Schmitt'e göre uçak, kara ve denizle ilişkili olarak 'üçüncü bir boyutu' temsil etmekte ve insanoğlunun kendisini hem kara hem de deniz yüzeyinin üzerine çıkarmasına izin vermektedir. Bunun sonucunda 'hava kuvvetleri' (*Luftwaffe*) ve 'uzay kuvvetleri' (*Raumwaffe*) ortaya çıkmıştır.²⁶ Buna mukabil, kıyı tahkimatları da kıta gücünün deniz gücü eksikliğini telafi etmekte önemini korumayı bir şekilde form değiştirerek sürdürebilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi'ndeki kıyı tahkimatları, İkinci Dünya Savaşı'nda Malaya Seferi'nde Singapur (Siloso) Tahkimatı ve Norveç'ten İspanya/Fransa sınırına kadar 5.000 km'den fazla uzanan Atlantik Duvarı örneğinde olduğu gibi ülkeyi/kıyayı düşman amfibi harekâtına karşı savunmakta eldeki yegâne çözüm olarak görülmeye devam etmiştir. Ancak, uçak gemisi ve buna bağlı hava gücünün etkinliğinin henüz başladığı ve mayınların Müttefik Filo için beklenmedik düzeyde bir tehdit teşkil ettiği Çanakkale Cephesi haricinde, İkinci Dünya Savaşı'nda neredeyse hiçbir kıyı tahkimatı düşman donanmasının taarruzunu ve akabinde işgalini önlemekte tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Kıyı tahkimatları topçu menzilinin sabit tanzim noktalarından görüş hattı hedeflemesiyle sınırlı kalırken, donanmanın karaya darbe yetenekleri, özellikle uçak gemilerinin merkezde olduğu deniz havacılığı sayesinde, belirgin bir ivme kazanmıştır. Öyle ki, uçaksavarların sınırlı menzilleri ve düşük isabet oranları kıyı tahkimatlarını havadan gelen tehditlerle baş edemez

25 Alfred Thayer Mahan, *Naval Strategy Compared and Contrasted with the Principles and Practice of Military Operations on Land*, Boston 1918, s. 387; Nathan Jennings, "The Army and The Fortress Fleet: Reimagining Landpower in Maritime Warfare", <https://mwi.westpoint.edu/the-army-and-the-fortress-fleet-reimagining-landpower-in-maritime-warfare/> (Erişim Tarihi: 21.06.2024).

26 Peter Murphy, "Land versus sea", *Thesis Eleven: Critical Theory and Historical Sociology*, (2017), s.136.

hâle getirmiştir. Örneğin Pearl Harbour'daki tahkimat, Amerikan Pasifik Filosu'nu Japon İmparatorluk Donanması'na ait uçaklar tarafından gerçekleştirilen hava saldırısından koruyamamıştır. Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşı boyunca kıyı tahkimatları, ekseriyetle düşmanın amfibi harekâtına karşı Antik Çağ'daki görev gamına benzer biçimde bir erken ikaz sistemi olarak kullanılmış ve kıyıya çıkan düşman kuvvetlerini geciktirerek karşı taarruz yapacak birliklerin intikaline kadar yeterli zamanı sağlamayı amaçlayan sınırlı bir askerî işlevi olmuştur.²⁷

Soğuk Savaş döneminde, nükleer silahların taktik kullanıma uygun şekilde geliştirilmesiyle birlikte kıyı tahkimatları, askeri planlamacılar tarafından nükleer başlıklara karşı savunmasız ve ilkel olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Jet uçakları ve 1960'lı yıllarla birlikte ortaya çıkan güdümlü füzelerle darbe yeteneği artan hava kuvvetlerine karşı, sabit kıyı topları düşman taarruzlarına direnememiş ve açık hedefler haline gelmiştir. Özellikle ABD'nin küresel askerî varlığı ve deniz hegemonyası, *GBU-28 Bunker-Buster* gibi altı metrelik en kalın betona bile nüfuz edebilen yeni teknolojiler karşısında kıyı tahkimatlarının stratejik önemini de giderek azaltmıştır. Soğuk Savaş boyunca, nükleer tehditlerin yanı sıra, çoğu geleneksel savaş ve çatışmanın Washington ve Moskova'nın etkisi altında cereyan etmesi ve iki süper gücün diğer devletlerle kurdukları iş birliği ve ittifaklar neticesinde denizden gelebilecek tehditlerin daha sınırlı görünmesi, idamesi oldukça maliyetli kıyı tahkimatlarının hızla hizmet dışına çıkarılmasında bir diğer nedendir. Hizmet dışı bırakılan kıyı tahkimatlarının birçoğu önce hapisane olarak kullanılmış, daha sonra ise tarihi anıtlar ve turistik gezi alanlarına dönüştürülmüştür. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra topçu ile donatılmış geleneksel kıyı tahkimatları aşamalı olarak devre dışı bırakılmış olmasına rağmen, bazı ülkeler, gemi karşıtı güdümlü mermilerin kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte muhasım donanmanın hareketini kısıtlamak amacıyla kıyılarda bu tür mühimmatları ateşleyebilecek güçlendirilmiş betondan birtakım sığınaklar inşa etmişlerdir.²⁸

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından, ABD'nin 1991 ve 2003'te Irak'a karşı kazandığı hızlı zaferler, askerî teknoloji ve denizden kuvvet aktarımı açısından yeni bir dönemin başlangıcını simgelemektedir. Bu konvansiyonel başarı, Rusya ve Çin gibi küresel aktörleri, caydırıcılığı yüksek kıyı savunma tedbirleri almaya sevk ederek deniz ile kara arasındaki mücadeleyi yeniden kurgulamalarına yol açmıştır. Özellikle gemi karşıtı güdümlü mermilerin kıyılarda kolayca konuşlandırılabilmesi ve bunların hava savunma ile erken uyarı sistemleriyle koordineli bir şekilde kullanılması, kıyı

27 Georgy Forty, *Fortress Europe: Hitler's Atlantic Wall*, Shepperton 2002, s.4; Glen Williford ve Terrance McGovern, *Defenses of Pearl Harbor & Oahu 1907-50*, Oxford 2003, s. 38. Singapur ve Malaya tahkimatıyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Bill Clement, *The Fatal Fortress*, Barnsley 2006.

28 Shang-su Wu, "Naval Fortresses: An Old Concept for a New Era?"

tahkimatının taş, beton ve çelik korumasına ihtiyaç duymayan esnek ve etkili bir yapıya dönüşmesini sağlamıştır. Artık müstahkem yapılar yerine, uydular, radarlar, deniz devriye uçakları ve insansız hava-deniz araçlarından alınan istihbarat desteğiyle uzun menzilli gemi karşıtı güdümlü mermiler, obüsler ve torpidolarla desteklenen, çoğu boğazı ve yarı kapalı deniz alanlarını kapsayan erişimi engelleme ve bölgeden men etme (A2/AD) bölgeleri oluşturulmuştur. Yetenekli kara konuşlu kıyı savunma birimlerini teşkil etmek, donatmak ve konuşlandırmak, açık denizleri kontrol etmek için büyük bir donanmayı konuşlandırmaktan (daha az prestijli olsa da) daha uygun maliyetli bir askerî seçenek olmaya devam etmektedir.²⁹

2. Teorik Tartışma: Karaya Karşı Deniz

Kara ile denizin karşıtlığı, deniz gücü devletleri ile kıtasal hegemonlar arasındaki kadim mücadele ekseninde kıyı tahkimatlarıyla donanmalar arasındaki çatışma dinamiğini de belirlemiştir. Kara ile deniz arasındaki mücadele pratiğinde kara tarafında denizden gelebilecek istilayı engellemeye dönük askerî bir niyetin yanında deniz gücü devletlerinin sahip olduğu liberal, ilerici ve kapsayıcı fikirlerin hegemon kıtasal güçlerin otokratik merkezî devlet yapısına, baskıcı tutumuna ve aşırı kontrolcü ekonomik sistemine bir tehdit olarak görülmesi de yer almaktadır. Andrew Lambert, monokültürü dayatan monarşik kıtasal güç olan Roma'nın Kartacın deniz gücü kültürünü ezmesini örneklem kabul ederek, 1945'ten sonra Batıdaki ilerici ve kapsayıcı siyasi sistemleri kendi varlığına tehdit gören hegemonik kıta imparatorlukları olarak Sovyetler Birliği ve son dönemde Çin Halk Cumhuriyeti'nin hasmane tutumunun arkasında stratejik olduğu kadar kültürel bir kimlik çatışmasının da tezahürü olduğu savunması boşuna değildir.³⁰

Bu bağlamda, kıyı tahkimatları deniz gücünün karaya kuvvet aktarımını engellemek veya sekteye uğratmanın yanında kültürel kimliğinin de yayılmasını önleyen bir bariyer işlevi görmektedir. Bu nedenle birçok kıta gücü kendisine hatırı sayılır büyüklükte bir donanma inşa ettiyse de bu deniz gücünün niteliğinden ziyade niceliğine önem veren, donanmanın açık denizde deniz kontrolünü ele geçirmesinden daha çok, büyüklüğüyle övünülmesine odaklanan bir düşünce kültürünün ürünüdür. Tarihteki Zheng-He döneminde Çin, Petro devrinde Rusya veya II. Wilhelm'in Almanya'sının hummalı donanma kurma girişimlerine bakıldığında hedefleri bir deniz gücü olmaktan öte kıta devletine tehdit oluşturan

29 Benjamin David Baker, "Land-Based Coastal Defence Is Indeed No Joke", 2014, The Diplomat, <https://thediplomat.com/2014/12/land-based-coastal-defence-is-indeed-no-joke/> (Erişim Tarihi: 27.06.2024).

30 Andrew Lambert, *Sea Power States: Maritime Culture, Continental Empires And The Conflict That Made The Modern World*, London 2018, s. 311-316.

deniz gücünü caydırmak veya yok etmekten ibarettir.³¹ Diğer bir ifadeyle İngiltere gibi dış kaynağa bağımlı bir ada devleti için deniz gücü kurmak varoluşsal tehdide karşı jeopolitik zayıflığı telafi etmekte bir zorunluluk addedilirken Çin, Rusya, Almanya ve diğer kıtaya dayanan güçler için stratejik bir tercihin yanında genellikle hükümdarın kişisel ihtiraslarıyla da sıkı sıkıya bağlanmaktadır.³² Bu yüzdendir ki hegemonik kıta güçlerinin deniz gücü teşkil etme girişimleri, uzun vadeli döngüsel denizci siyasetin, sürekli güçlenen ve yenilenen bir kurumsal kültürün parçası olamadığı için eldeki donanma kıta savunmasında ikincil sıklıkta bir kuvvet olarak görülmüş ve birkaç istisna dışında kara kuvvetlerinin gölgesinde kalarak ağırlıklı kıyı savunmasında görev almıştır.

Diğer taraftan, bir ülkenin deniz güvenliğini tesis etmekte kaynaklarını kıyı tahkimatlarına mı yoksa donanma kurmaya mı harcadığına ilişkin stratejik kararı, o ülkenin denizi kullanma kabiliyeti ve denizle olan kültürel kimliği kadar, karşı karşıya olduğu varoluşsal tehditlere nasıl yanıt vereceğiyle de yakından ilgilidir. Tarihi genel bir referans noktası alırsak deniz hakimiyeti peşinde koşan ve güçlü donanmalara sahip denizci ülkeler, genellikle kıyı tahkimatlarına daha az önem verirken, deniz kontrolünde yetersiz kalan ve ikincil sıklıkta donanmaya sahip ülkeler kıyı tahkimatlarını savunma stratejilerinin merkezî bir bileşeni olarak kabul etme eğilimindedir. 18'inci yüzyılın sonundan itibaren baskın İngiliz deniz gücünün oluşturduğu tehdidi göğüslemekte Ruslar, Kraliyet Donanması ile rekabet edecek hırs ve kaynaklardan yoksunluğun bir sonucu olarak kıyı tahkimatına ve kıta gücünün bir uzantısı olarak ordusuna bel bağlamıştır. Özellikle Kronstadt'ta çağına göre örneği az rastlanır büyüklükte güçlü bir tahkimatın inşası ve eldeki donanmanın bu kıtasal stratejik savunma anlayışına istinat edilmesi, bu önermeyi destekler mahiyettedir.³³ Ne var ki, bu önerme her durumda geçerli değildir. Örneğin, barutun kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte toplarla donatılmış ilk kıyı savunma tahkimatlarından biri güneybatı İngiltere'de Dartmouth'u korumak için inşa edilen Dartmouth Kalesi'dir. Benzer şekilde, ülke savunmasında donanma gücüne göre çok daha ucuz bir alternatif olduğunu düşünen Amerikalı siyasi ve askerî karar alıcılar, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kıyı tahkimatını ülkenin güvenliğinde

31 Andrew Erickson, Lyle Goldstein ve Carnes Lord, "When Land Powers Look Seaward", *Proceedings*, Vol. 137/4/1,298, 2011, <https://www.usni.org/magazines/proceedings/2011/april/when-land-powers-look-seaward> (Erişim Tarihi: 28.06.2024).

32 Andrew Lambert, *Sea Power States*, s. 230, 311.

33 Andrew Lambert'a göre Rusların hiçbir zaman Kraliyet Donanması ile boy ölçüşecek bir donanması olmamıştır. Kıtasa hegemon bir güç olarak kıyı tahkimatı ve ordu, denizde meydana okumaya karşı olarak stratejik savunma anlayışını yansıtmaktadır. Rus Donanması mütereddit biçimde genellikle tedafii rollerde kullanılmış, çoğu zaman üsler veya toprakları müdafaa etmek için feda edilmiştir. 1854-5'teki Sivastopol Bombardmanı, 1904-5'teki Port Arthur Baskını ve 1942-3'teki Sivastopol Kuşatması bu sava örnek teşkil etmektedir. Bilgi için bkz. Andrew Lambert, *Sea Power States*, s. 260, 265.

öncelikli bir konuma taşınmışlardır.³⁴ Bu örnekler her iki devletin de bir deniz gücü olmadan önce yaptığı girişimler olarak değerlendirilebilir. Ancak, İngiltere'nin küresel bir deniz gücü olduğu dönemde bile Napoléon Fransa'sından gelebilecek ciddi işgal tehdidine karşı adanın savunulmasında, Cebelitarık gibi düğüm noktalarının kontrolünde ve deniz aşırı üslerin (Malta) güvence altına alınmasında birçok kıyı tahkimatı inşa ettiği bir gerçektir. Hatta 1940'ta, İngiltere'nin Manş Kanalı'nın hemen ötesinde Almanlar tarafından karadan, denizden ve havadan varoluşsal bir tehditle yüzleştiği esnada yine ülke savunmasını berkitmekte kıyı tahkimatları kıymetli bir seçenek olarak görülmüştür.³⁵ Tarih boyunca, kıtasal güçlerin deniz güçlerine öykünerek ve denizdeki tehdidi savuşturmakta donanma kurmaya yöneldiği, donanmasıyla neredeyse tüm denizlerde varlık gösteren deniz güçlerinin bile ülke savunmasında kıyı tahkimatına dayandığı durumlar sıklıkla vakidir. Buradaki asıl mesele bir ülkenin sahip olduğu denizci veya kıtasal kültürel kodlarla donanma ve kıyı tahkimatı seçeneklerini kendi askerî gücünde ve savunma örgütlenmesinde nasıl konumlandığıdır. Kıtasal hegemonik güçler deniz gücünü kalıcı bir stratejik vasıta ve ülke savunmasının ana dayacağı olarak görmezken, ülke bekasını, ticaretini ve kamu politikasını donanmaya dayandıran deniz gücü devletleri kıyı tahkimatını tali bir savunma unsuru olarak kıymetlendirmişlerdir. Bu, tarafları birbirinden ayıran stratejik kültürün de bir anlamda tezahürüdür. Deniz gücü devletleri ittifak kurma, gambot diplomasisiyle zorla müzakere, abluka, iktisadi yıpratma, belirleyici deniz muharebesi ve karaya kuvvet aktarımı üzerinden bir strateji güderken, kıtasal hegemon güçler ise kitlesel ordular, seferberlik, topyekûn harp, mutlak imha ve işgal ile kendisini göstermektedir. Bir tarafta deniz gücünün temel aracı ve sembolü donanma iken diğerinin kitlesel ordu ve tahkimattır.

Aslında, kara ve deniz karşıtlığı perspektifinden bakıldığında, donanmalar ve kıyı tahkimatları askerî etki alanları açısından simetrik rakipler değildir. Bu durum, deniz üzerinde ve karadan denize yapılacak askerî harekâtın temelinde yatan farklılıklarından da kaynaklanmaktadır. Denizde donanmaların temel taktik veya operasyonel amacı tüm harekât sahasında veya büyük bir bölümünde deniz kontrolünü elde etmekken, kıyı tahkimatı için ise deniz kullanımının önlenmesi ve sahil kesimine muhasımın müdahalesini engellemektir. İster karadan denize ister denizden karaya olsun deniz üzerinde askerî etki yaratacak her türlü girişim, deniz harbinin sınırlılıkları içindedir. Deniz kontrolünü elde etmek ve hasmının kullanmasını engellemek yüzlerce yıllık geçmişe sahip deniz harbinin ana hedefini teşkil etmektedir. Deniz kontrolünü elde etmek için icra edilen harekât, muhasım deniz kuvvetlerinin imha edilmesini, ona ait deniz ticaretinin baltalanmasını, hayati deniz intikal hatlarının

34 Coastal Defenses Part 1", *Naval Gazing*, 2020, <https://www.navalgazing.net/Coastal-Defenses-Part-1> (Erişim Tarihi: 23.06.2024).

35 English Heritage, "Forts And Defences".

korunmasını ve deniz harekât bölgesinde bölgesel askerî üstünlüğün tesis edilmesini içermektedir.³⁶ “Denizlerin Clausewitz’i” olarak anılan Alfred Thayer Mahan’ın klasik deniz harbi teorisine göre, düşman filosunun kesin sonuçlu bir muharebe ile imha edilmesi temel hedeftir. Bu bakış açısıyla, iki karşıt filo birbirini bulup kesin sonuçlu bir muharebeye girişebilmek için ana kuvvetlerini sürekli açık denizde tutmak zorundadır. Bu zorunluluk, kıyı tahkimatlarına taarruz icra etmek için tahsis edilecek gücü önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Kıyı tahkimatları bu bağlamda, deniz gücünün tamamlayıcısı, kıtasal gücün ise karadaki donanması konumdadır.³⁷ Bu açıdan bakıldığında, deniz harbi yalnızca deniz kontrolünü elde etmek için iki düşman filosunun açık denizde karşı karşıya gelip muharebe etmesinden ibaret değildir. Deniz kontrolünü sağlama çabaları, bir donanmanın öncelikli hedefi olarak gözüke de asıl stratejik amaç, deniz hakimiyetinin tesis edilmesinin ardından karaya askerî, siyasi ve iktisadi olarak nüfuz etmektir. Keza İngiliz deniz düşünürü Sir Julian Stafford Corbett de deniz hakimiyetini bir bariyer olarak görmekte ve bu bariyerin kaldırılması durumunda düşman kıyılarına askerî baskının gerçekleştirilebileceği, nihayetinde deniz gücünün karadaki siyasi sonuca etki etmeye muktedir olabileceği savını ileri sürmektedir.³⁸ Bu doğrultuda, kıyı tahkimatları da deniz gücünün karaya nüfuz etmesini önlemekte donanmadan sonraki en önemli askerî seçenek olarak durmaktadır.

Deniz gücünün kıyı tahkimatı karşısında gerçekleştirdiği askerî harekât nevlere genellikle abluka ve denizden darbe şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Abluka, esas olarak düşmanın ticaretini ve denizaşırı ticaretini kırmak ya da yaralamak amacıyla başvurulmuş bir yöntem olup, düşmanın ana filosunu ya da bir bölümünü bir limana kapatarak denizaşırı harekâta girişmesini önlemektir. Ablukayı tesis eden filo, genellikle düşman filosunu açık denize çıkmaya kışkırtmak dışında kıyı tahkimatlarıyla angajmana girmekten kaçınmakta ve kıyı topçusunun menzili dışında kalarak hasmının iktisadi ve askerî yönden adeta boğulmasını hedeflemektedir.³⁹ Abluka, kıyı tahkimatının askerî etkisinin boşa çıkartılması bakımından deniz gücünü elinde bulunduran taraf için dolaylı bir yöntem olarak görülmektedir. Denizden darbe harekâtı ise kıyı tahkimatı gibi bir hedef ya da yeteneğe zarar vermek ya da yok etmek için tasarlanmış bir deniz kuvveti taarruzudur. Darbe harekâtı, uzun yıllar boyunca deniz topçu ateşiyle bombardıman ve amfibi harekât ile sınırlıyken, 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren uçak gemisinden hava harekâtı, güdümlü mermiler, deniz piyadeleri, özel kuvvetler, elektronik harp ve siber saldırılar gibi çeşitli yöntemlerle karadaki tahkimat ve yetenekleri imha etmeyi hedeflemektedir.⁴⁰

36 Evren Mercan, *1850’den Günümüze Modern Harp Gemileri*, İstanbul 2022, s. 33-36.

37 William Baker Brown, “Coast Defence”, s. 2.

38 Julian S. Corbett, *Some Principles of Maritime Strategy*, London 1911, s. 94.

39 Capt. Edward Maguire, *Attack and Defence of Coast-Fortifications*, New York 1884, s. 19-21.

40 Ian Speller, *Understanding Naval Warfare*, s. 151-159.

20'nci yüzyıla kadar, deniz gücünün tahkimat karşısındaki en büyük avantajı, denizden topçu ateşi ve karaya kuvvet aktarımına dayalı amfibi harekâtla sınırlıdır. Kıyı hattında büyük çaplı topların kullanımı, Yelken Devri'nin sonuna kadarki süre zarfında askerî uzmanlar arasında, tahkimatların donanmalara karşı ateş gücü bakımından taktik bir üstünlük sağladığı inancını ortaya çıkarmıştır. Bu inanış, Yelken Dönemi'nde Hollanda, İspanyol ve Fransız tahkimatına karşı yürüttüğü muharebe deneyimini esas alan İngiliz Amiral Horatio Nelson'a atfedilen "Bir geminin bir tahkimatla savaşması aptallıktır" (*A ship's a fool to fight a fort*) vecizesini haklı çıkaracak düzeydedir. Tahkimatların karadaki konumu gereği her zaman denizdeki gemiye kıyasla daha yüksekte konumlanması, bu doğal avantajla gemiye karşı daha etkili ateş gücüyle karşılık vermesini sağlamaktadır. Ayrıca, kıyı tahkimatları genellikle gemiden atılan demir top güllerine karşı son derece dayanıklı olan taş blok ve toprak yapılardan inşa edilmişken ahşaptan imal harp gemileri, darbe karşılayamayan oldukça kırılğan platformlardır. Bir gemiyle karşılaştırıldığında, tahkimatta genellikle daha çok mühimmat stoğu, daha fazla sayıda personeli ve genellikle daha büyük çaplı toplar bulunmaktadır. Kıyıdaki tahkimatın sabit bir hedef olduğu aşikâr olsa da pruva hattı kalyonları gibi hantal yelkenli harp gemileri de o dönemde çok hareketli değildir. Geminin rüzgâra bağımlılığı nedeniyle sınırlı ve öngörülebilir nitelikte bir manevra kabiliyetine sahip olması, kıyı tahkimatının ateş idaresine avantaj sağlayacak çarpıcı bir zaaf olarak değerlendirilmektedir.⁴¹

Buhar Çağı'na gelindiğinde, makine gücü, harp gemilerinin sığ kıyı sularında daha yüksek hız ve manevra kabiliyetiyle seyir yapmasına olanak tanımış ve bu sayede eski yelkenli gemiler için oldukça zorlu sayılabilecek kıyıya darbe harekâtını daha etkin bir şekilde icra etmesinin önünü açmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, harp gemilerinin zırh korumasında, çelik yivli toplarla ateş gücünde ve üç genleşmeli makinelerle süratinde kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Bu ilerlemeler, kıyı tahkimatlarına karşı yeni taarruz taktiklerinin geliştirilmesine de vesile olmuştur. Bu taktiklerden biri, tahkimatların ana savunmalarını/sıklet merkezini sürat ve zırh avantajıyla aşarak düşman filosunun geniş bir su alanında manevra yapabilmesine olanak tanınması ve donanma ateşine karşı savunmasız olan tersaneler veya diğer hassas askerî hedefleri ateş atlına almayı mümkün kılmasıdır.⁴² 19. yüzyılda Kraliyet Donanması'nın geliştirdiği üstün darbe yeteneği, en güçlü tahkimatları bile aşabilmesine imkan tanımış ve 1855'te Baltık'ta Ruslara karşı gösterdiği başarı ile tüm rakiplerine karşı etkili bir caydırıcılık sağlamıştır. Bu güç, Kraliyet Donanması'nın denizden etkin kuvvet aktarım kabiliyetiyle kıta odaklı Rusya'yı bile tehdit etmesini sağlamış; kıta güçlerine nazaran oldukça küçük sayılan ordusuna da bir kuvvet

41 James R. Holmes, "Anti-Access and the Fortress Fleet: Why regional powers need not run a naval arms race with the United States", 2012, *The Diplomat*, <https://thediplomat.com/2012/09/anti-access-and-the-fortress-fleet/> (Erişim Tarihi: 30.06.2024).

42 William Baker Brown, "Coast Defence", s. 12.

çarpanı olmuştur.⁴³ Elbette, küresel ölçekte kuvvet aktarım yeteneğine ulaşan İngiltere'yi bir kıta gücüne karşı bu denli güçlü kılan etmenlerin başında en son teknoloji ürünü harp gemilerini tasarlayıp inşa edilebilmesi, iyi eğitilmiş personel ve kendine güvenen, deneyimli ve genellikle gözü pek komutanlarla bu gemileri işletebilme imkan ve kabiliyeti gelmektedir.

Donanmalar ve kıyı tahkimatları arasındaki mücadeleye döndüğümüzde, Yelken Devri'ndeki harp gemilerinin en büyük sorunlarından biri, namludan dolan toplarının sınırlı menzili ve kıyı tahkimatlarına tevcih için yeterli irtifa sağlayacak şekilde top atışı yapamamalarıdır. 19. yüzyılın sonlarına doğru, dretnot öncesi muharebe gemilerinde taretlerin içerisine yerleştirilen toplara yirmi dereceye kadar irtifa verilebilmesi, önemli bir teknik ilerlemedir. Bu sayede Kraliyet Donanması'nın standart 12 inçlik topları, en az 20 derece irtifa ile yaklaşık 21,000 yarda gibi uzak bir menzile 520 kiloluk mermisini ulaştırabilmektedir. Ancak, 20. yüzyılın başında muharebe gemileri ile kıyı tahkimatlarının ateş gücü karşılaştırıldığında, gemideki topların daha büyük kalibreli olmasına rağmen, deniz üzerindeki sürekli sarsıntı ve yalpa durumu, topların maksimum etkili menzilde kullanılmasını zorlaştırdığı birçok defa müşahade edilmiştir. Buna karşın, kıyı tahkimatlarındaki bataryalar bu hareketlilikten etkilenmedikleri için daha yüksek bir etkili menzile mermilerini ulaştırabilmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla, kıyı tahkimatları sabit ve yüksekte konuşlanabildikleri için, denizden yapılan taarruzlara kıyasla daha avantajlı bir konuma sahiptiler.

Dahası, büyük kalibreli bir topun bir gemiye monte edilmesi durumunda, bu topun zırhı, mekanizması ve mühimmatı, deniz harp platformlarının sınırlı alan ve ağırlık kapasiteleri nedeniyle ciddi kısıtlamalara tabidir. Buna karşılık, kıyı tahkimatındaki bir top, yüksek maliyet dışında herhangi bir sınırlamadan etkilenmemektedir. Tahkimatlar, gemilerde kullanılan çeşitli silah sistemlerini, yeterli alan ve karada daha düşük maliyetler nedeniyle çok daha fazla sayıda kullanabilmektedir. Bunun yanında denizdeki bir topun bekası, büyük ölçüde teçhiz edildiği platformla sıkı sıkıya bağlıdır. Harp gemileri, deniz mayınları veya denizaltılar tarafından kolayca tehdit edilebilir ve kıyıdaki top ateşine karşı bir o kadar da savunmasızdır. Eğer bir harp gemisi batarsa, üzerindeki silahlar ve platformun sağladığı hareket kabiliyeti de kaybedilir, bu da donanma için stratejik bir kayıp anlamına gelir. Buna karşın, kıyı tahkimatındaki bir kabiliyetin savaş dışı kalması stratejik bir kayıp olarak değerlendirilmez.⁴⁵

43 Kraliyet Donanması'nın kuvvet aktarım yeteneklerine ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Andrew Lambert, "The Royal Navy 1856–1914 Deterrence and the Strategy of World Power", Ed. K. Neilson ve J. Errington, *Navies and Global Defense. Theories and Strategies*, London 1996.

44 Frank T. Hines ve Franklin W. Ward, *The Service of Coastal Artillery*, New York 1910, s. 58.

45 Shang-su Wu, "The Modern Naval Fortress: An Additional Sea Denial Option For Coastal States", *Defence Studies*, 18:1 (2018), s. 83.

Bir harp gemisinin, düşman harp gemileriyle muharebeye girdiğinde bu riski alması mantıklı ve doğrudur. Ancak, bir geminin kıyı bataryaları ve mayın tarlalarıyla muharebeye tutuşması veya uzun menzilden bile olsa bu tür tahkimli askerî yapılarla mücadeleyle girişmesi istisnai bir durum olarak kabul edilmektedir. Lakin böyle bir çatışmada başarılı olmanın maliyeti bir hayli yüksek olabilmektedir. Ayrıca, deniz harp platformları başarılı bir bombardıman gerçekleştirip muhasımın kıyı tahkimatındaki topları susturduğunda bile, gemiler ve mürettebatları bu zaferden tam olarak faydalanacak taktik organizasyona ve kabiliyete tek başına sahip değildir. Tahkim edilmiş mevzilerin kontrolünü ele geçirmek, tabya ve diğer ateş destek vasıtalarını susturmak ve kıyı tahkimatına destek veren sair mevcut piyade birliklerin savunmasını aşmak veya sahile intikalini engellemek için deniz gücünün mutlaka kıyıya amfibi harekâtla asker çıkarması zorunluluk arz etmektedir. Dolayısıyla, donanmanın kıyı tahkimatı karşısında nihai zafer elde edebilmesi için kıyıya sonuç alabilecek miktarda asker çıkartmaya ve bunların savunmadaki gediklerden yararlanmaya hazır olması gerekmektedir. Ancak, düşman denizin kontrolünü ele geçirmeden önce bu senaryonun gerçekleşmesi pek olası değildir. Düşmanın denizde üstünlük sağlaması, amfibi harekâtın başarısı için bir ön koşuldur ve bu gerçekleşmediği sürece kıyı tahkimatlarının etkinliği her türlü devam edecektir.⁴⁶

Sonuç

Bu çalışmada görüldüğü üzere, kara ve deniz arasındaki kadim mücadele, kıyı tahkimatları ile donanmalar arasındaki rekabetin tarihi dinamiklerini analiz etmekte önemli bir şablon oluşturmaktadır. Carl Schmitt'in kara ve deniz dikotomisi esas alınarak incelenen bu karşıtlık, sadece askerî strateji ve savunma mimarisi üzerinde değil, aynı zamanda jeopolitik ve kültürel dinamikler üzerinde de derin izler bırakmıştır. Kara ile deniz arasındaki mücadelenin metaforik karşılığı olarak donanmalar ve kıyı tahkimatları arasındaki mücadele, zahirde salt askerî gözükle de batinîde kültürel kimlikler arasındaki çatışmayı da temsil etmektedir. Kıyı tahkimatları, denizde askerî harekâtın karaya siyasi, askerî ve iktisadi nüfuz elde edilmesine dönük nihai hedefinin yani bir yerde deniz ile karayı ne denli birbirine bağımlı kıldığının bir sonucu olarak doğmuştur. Bu yüzden tarih, kıyı tahkimatlarının yaşamsal kıyı şeridini veya stratejik geçiş güzergâhını savunabilmekte ve savunmayı elinde tutan askerî personeli korurken, taarruz eden muhasım gücün kıta topraklarına girmesini engellemekte deniz güçleri tarafından sınanmasıyla ilgili örneklerle doludur.

“Denize Karşı Kara” başlığı altında anlaşılabileceği üzere kıyı tahkimatları, hegemonik kıtasal güçlerin denizden gelen tehditlere karşı geliştirdiği stratejik bir savunma ve caydırma mekanizması olarak tarih boyunca önemli rol oynamıştır. Bu tahkimatlar,

46 Frank T. Hines ve Franklin W. Ward, *The Service of Coastal Artillery*, s. 68-69.

saldırgan deniz gücünün sahaya girişini tespit etmek (erken ikaz işlevi) ve önlemek, ayrıca denizden kuvvet aktarımıyla karaya nüfuz edilmesini geciktirmek ve harekâtı uzun, kararsız ve maliyetli hâle getirmek maksadıyla kıta gücünün denizdeki uzantısı kabilinden inşa edilmiştir. Ancak, teknolojik ilerlemeler ve buna dönük harbin karakterinin değişmesiyle birlikte, kıyı tahkimatlarının rolü ve etkinliği de sürekli olarak evrim geçirmiştir. Örneğin, barutun icadı ve topçuluğun gelişimi, kıyı tahkimatlarının savunma kapasitesini artırmış, ancak aynı zamanda donanmaların darbe yeteneklerini de geliştirmiştir.

Kıyı tahkimatları ve donanmalar arasındaki bu mücadele istisnalar olsa da Sanayi Devrimi'ne kadar karanın lehine işleyen bir asimetriyle taçlandığı, daha sonrasında buhar gücü, çelik kuyruktan dolan uzun menzilli yivli toplar ve zırhlı gemilerin ortaya çıkışıyla birlikte kademeli olarak simetriye dönüştüğü ve nihayetinde koruma, ateş gücü ve manevra ile deniz gücünün galebe çaldığı sürece doğru evrildiği görülmektedir. 20. yüzyılda, özellikle Birinci ve İkinci Dünya savaşları sırasında, hava ve deniz gücünün önemi arttıkça, kıyı tahkimatlarının rolü belirgin bir şekilde azalmış, ancak tamamen ortadan kalkmamıştır. Hava gücünün yükselişi, kıyı tahkimatlarının etkinliğini sınırlasa da modern savunma teknolojileri ve yöntemleriyle form değiştirerek varlığını sürdürmüştür. Özellikle Soğuk Savaş sürecinde, karşılıklı nükleer imha tehdidi ve akabinde sesten hızlı hareket eden sığınak delici güdümlü mermilerle birlikte savunma mimarisi uzun bir süre anakronizm olarak değerlendirilse de günümüzde bu anlayış kökten değişmektedir. Rusya ve Çin tarafından uygulanan erişimi engelleme ve bölgeden men etme (A2/AD) yaklaşımları, beş katmanlı harekât sahasında (hava, deniz, kara, uzay, siber uzay) etkili olabilen en son teknolojiye sahip silah sistemleriyle birlikte kıyı tahkimatlarının beton yapıların dışına çıkarak yeni bir savunma konseptinde yeniden hayat bulmasında başrol üstlenmektedir.

Gelecekte kıyı tahkimatları ve donanmalar arasındaki bu çekişme, askeri planlamaların merkezinde yer almaya devam edecektir. Devletler, kara ile deniz karşılığı üzerinden jeopolitik çıkarlarını gözetirken, kendi kültürel kimliklerine dayanan askeri çözümler üzerinden rekabet etmeye ve bunu geliştirme noktasında kafa yormaya devam edeceklerdir.

Harekâtın Sevk ve İradesinde (Sevkuiceyş) Daimi Tahkimatın Rolü

Güzin ÇAYKIRAN*

Giriş

İnsanoğlu yerleşik hayata geçtikten sonra kendini koruyacak taştan kalelere ihtiyaç duymuştur. Bu kaleler Ortaçağ sonuna kadar sanayi ve ticaretin geliştiği yerler olmuş ve böylece medeniyetin inkişafı da sağlanmıştı. Daha sonra topluluklar milletleri meydana getirmiş ve milletlerin korunmasında kaleler ordular için erzak, cephane vs. ikmal deposu haline gelmişti. Bu ordular, savunma unsuru olarak büyük arazi kesimlerini, nehirleri, bataklıkları ve gölleri yapay takviyelerle güçlendirerek ülkelerini koruma yolunu tutmuşlardı. Öte yandan Ortaçağ'ın sonuna doğru ateşli silahların gelişimiyle birlikte taş kalelerin de sonu gelmeye başlamıştı. Özellikle kalelerin muhasara ile ele geçirilmesinde kalenin aç bırakılarak düşürülmesi, milletleri kaleler haricinde sahrada netice aramaya mecbur etmişti. Bu suretle de topraktan istifade edilen tahkimat sistemi ortaya çıkmıştı.¹ Prusya Kralı Büyük Friedrich (1712-1786) kaleleri aktif savunmanın yardımcısı olarak görmüştü. Bundan dolayı 1745'te ilk kale Schweidnitz'i (Swidnica) inşa etti. Bu kale araziye uygun, basit ve düz bir hat halinde inşa edilmiş, kale önünde birkaç yüz metre ileri sürülmüş tabyalardan oluşmaktaydı. Bu tarz savunma yanında taarruz da mümkün kılınacaktı. Böylece kale tesislerinde ilk olarak müstahkem mıntika fikri ortaya çıkmıştı.²

Osmanlı'da inşa şekilleri bakımından tahkimat üçe ayrılmaktaydı: Daime tahkimatı (daimi), istihkamat-ı muvakkate (geçici tahkimat), istihkamat-ı hafife (sahra tahkimatı). Daimi tahkimat, stratejik önem taşıyan bölgeleri veya korunması istenen büyük şehirleri uzun zaman elde bulundurmak maksadıyla yapıldı. Barıştan itibaren planlı bir şekilde inşa edilen kalın duvarlar (kale, sur vs.), beton koruganlar³,

* Doç. Dr., MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı, guzincaykiran@gmail.com, ORCID ID: 0000 0002 8524 8405.

1 Vehbi Tınaz, "Daime Tahkimatı (Asrı Barım)", *Askerî Mecmua*, sayı 98, (1935), s. 646.

2 Max Ludwing, *Muhitvari Kaleden Müstahkem Bölgeye Kadar Modern Kaleler*, çev. A. U. Vural, İstanbul 1940, s. 6-7.

3 Bir mevzie korugan yapılması ve korugan yerinin tespiti keyfi olmayıp ve eldeki malzeme miktarına tabi kalmayıp mevziinin ateş istekleri ve önceden hazırlanmış ateş planları esasına uygun seçilmektedir. Bu ihtiyaca göre koruganlar çeşitlendirilmektedir. Koruganlar ya tek makinalı tüfekli ya çift makinalı tüfekli, ya bir top bir makinalı tüfekli ya zırlı vasıta defî toplu veya 7,5'lik sahra toplu olmak üzere birçok şekillerde yapılabilmektedir. Sıtkı Ulay, "Bugünkü Harbin Yeniliklerinden", *Askerî Mecmua*, Sayı 131 (1943), s. 441.

sabit mazgallar ve çelik taretler (silah kulesi), beton ve çelik vb. unsurlarla pekiştirilen mevziiler, komuta yerleri, gözetleme yerleri, sığınaklar, bataryalar, tabyalar, yeraltı geçitleri ve her türlü ihtiyacı karşılayacak barınaklar daimi tahkimat (hazar tahkimatı) veya daimi tahkimatını (asri barım) meydana getirmekteydi.⁴ Kısaca daimi tahkimat, komşu devletlerin kuvvetini dikkate alarak gerek taarruz ve gerekse savunma maksadıyla vaktinde inşa edilen bir tedbirdi. Özellikle askerî kuvveti zayıf olan ülkeler, seyyar ordularının maddi noksanını, daimi tahkimat ile telafi etmeye çalışır ki bu tedbir, zayıf kuvvetleri üstün kuvvetler karşısında mahvolmaktan ve ülkenin önemli bir kısmını işgalden kurtulabilmekteydi. Böylece düşman kuvvetler, azar azar yıpranacak ve daha zayıf hale gelecekti.⁵ *Geçici tahkimat*, kısmen daimi tahkimatın yerini tutmak üzere mevcut malzemeye göre mümkün oldukça kuvvetli olarak inşa edilirdi. Geçici tahkimatta plan ve malzemeler, barış döneminde hazırlanırdı. *Sahra tahkimatı* ise muharebe meydanlarında yapılar ve harekât esnasında belli bir amacın elde edilmesi veya kuvvet tasarrufu için yapıları. Sahra tahkimatı yapılırken genellikle toprak ve ahşap kullanılırdı.⁶

Daimi tahkimatın içerisinde doğal ve yapay manialarla (engel, barikat) meydana getirilen manialanmış mıntıkaların önemli bir yeri vardı. Buna göre daimi tahkimattan beklenen iş ve takip edilen amaç şunlardı:

- Seferber olma ve yığınağı (toplanma) örtmek,
- İktisadi ve siyasi mıntıklarını korumak,
- Harekâta düşman kuvvetlerini bölerek zayıflatmak, harekâtını geciktirerek zaman kazanmak,
- Seyyar ordunun harekâtına mihverlik ederek manevrasını kolaylaştırmak,
- Muhtelif ordular arasında irtibat ve hareket birliği temin etmek,
- Ordulara ve donanmaya üssülharekelik⁷ etmek,
- Örttükleri iâşe ve sanayi mıntıklarını dolayısıyla ordu ve donanmaya tamir ve ikmal kaynağı olmak,
- Düşmanın haberleşme hatlarını taciz etmek,

4 Selim Turhan, *Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü*, Millî Savunma Bakanlığı Kültür ve Sanat Dairesi Başkanlığı Kütüphanesi, (basılmamış daktilo eser), (b.t.y.), (b.y.y.), s. 56.

5 Feyzi, "Daime Tahkimatı Hakkında Bir Tetkik", *Askerî Mecmua*, Sayı 77 (1930), s. 298.

6 Selahattin Karatamu, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, yay. haz. H. Toker, Ankara 1996, III/6, s. 186.

7 Askerî harekâtın başlangıcına esas olan yer, harekât üssü, harekât merkezi.

-Ordunun geri çekilmesi halinde himaye görevi görerek çekilmeyi temin etmek ve geride hazırlanmasına zaman kazandırmaktı.⁸ Bu minvalde daimi tahkimatın, hava ve topçu bombardımanı, tank taarruzu, gaz, biyolojik, nükleer taarruzlara, hücum toplanına, sis, hücum kıtalarının taarruzlarına, paraşüt ve piyade birliklerine karşı koyacak mahiyette olması beklenmekteydi.⁹

Daimi tahkimat sadece karada değil, kıyı ve boğazlarda da inşa edilmekteydi. Kıyılara karşı çıkarma harekâtında az kuvvetle durabilmek için askeri, siyasi ve iktisadi öneme sahip olan kıyı bölgelerinde daha barıştan itibaren kıyı tahkimatı yapıldı. Kıyı tahkimatını şöyle tasnif ediliyordu:

-Barış zamanı yapılacak olan daimi tahkimatı,

-Seferberlik durumunda yapılmak üzere barış zamanı proje ve planları hazırlanmış tahkimat,

-Kıyı tahkimatının diğer tahkimatsız kıyılardan yapılacak çıkarmaya karşı kara tahkimatı. Kıyılarda daimi tahkimatın hazırlanması için çeşitli sınıflardan denizci personel, tahkimat yapılacak sahayı tetkik ederdi. Keşif neticesinde;

-Düşman çıkarma vasıtaları nerelere kadar görünmeden sokulabilir,

-Düşman harp gemileri en müsait olarak nereden bombardımana başlayabilir,

-Mani mıntıklarının tesis edilmesine müsait kısımlar (mayın hatları, set manileri),

-Düşman çıkarmayı müteakip köprübaşı mevzii¹⁰ olarak kolaylıkla elde edeceği kıyı kısımlar tespit edilirdi. Bunun için kara haritaları yanında su derinliklerini, su akıntılarını, deniz dibindeki kayalı ve kumlu yerleri gösteren deniz haritalarından yararlanılırdı. Sonuç olarak düşmanın deniz, hava ve kara kuvvetleriyle yapacağı taarruzda karşılaşacağı zorluklar, elde edeceği kolaylıklar meydana çıkarılır ve bu kolaylıkları zorlaştırmak için kıyı tahkimatı yapılmaktaydı. Kıyı tahkimatında kapalı, ateş etmeye ve tahrip edilmemeye müsait mevziler, dinleme tesisli mevziler, makinalı tüfek mevzileri, piyade havanları ve ışıldaklar için mevziler, sahte mevziler, sabit olmayan değiştirme mevzileri, topçu gözetleme yerleri, mesafe kestirme istasyonları,

8 Feyzi, "Tabiye Tedrisatı: Manialanmış Mıntıklarda Muharebe", *Askerî Mecmua*, Sayı 94 (1934), s. 601-603.

9 Şevket Ozan, "Bugünkü Harp Silah ve Vasıtaları Karşısında Kapalı Müstahkem Mevkilerin Rol ve Vazifeleri Kalmış mıdır? Ne gibi Şartları İhtiva Eden Ülke ve Bölgelerde Kapalı Müstahkem Mevkiler İş Görebilir", *Askerî Mecmua*, Sayı 131 (1943), s. 438-439.

10 Köprübaşı: Bir engelin düşmana ait kenarında elde tutulan veya ele geçirilmesi gereken bir arazi bölgesidir. Engeli doğal veya yapay olup sun engeli, mayınlı arazi gibi. Turhan, *Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü*, s. 161.

cephanelikler, subay ve erat için gizli bölmeler, manialar, torpido kovan bataryaları için mevziler, yol, dekovil ve sahra demiryolu tesisleri, muhabere tesisleri ve geri hizmet tesisleri bulunmaktaydı. Bunların kıyı müstahkem mevkillerde bulunması zorunluydu. Örneğin Çanakkale müstahkem mevki, bir kıyı daimi tahkimatı idi. Kıyı tahkimatının arkasının desteklenmesi içinde kara tahkimatının yapılması ve kıyı tahkimatına çok uzak olmaması gerekmekteydi.¹¹

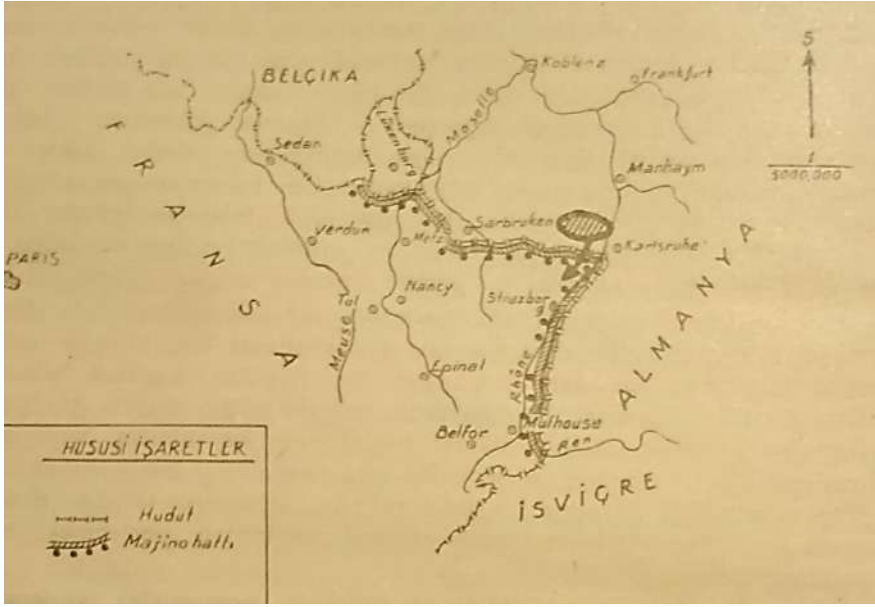
Tahkimat yapma işi her ne kadar istihkâm sınıfının¹² sorumluluğunda gibi görünse de esasen her sınıf, kendi tahkimatını ve mânialarını kendi yapmaktaydı. İstihkâm sınıfı, daha teknik işler için büyük makamlar emrinde uzman bir sınıftı. Müstahkem bölgelere taarruz işinde önemli bir rol oynayan istihkâm sınıfı diğer bir sınıfla işbirliği yaparak ve bunlardan istihkâm hücum kıtaları teşkil ederek mevzilere saldırmaktaydı.¹³ Diğer bir deyişle taarruza başlamak için kardeş sınıflara yol açmak için görevi istihkâm sınıfı üzerine almaktaydı. Böylece piyadeler, zırhlı ve hafif birlikler açılan gedikten ileri saldırırlardı. Ayrıca istihkâm sınıfı, düşmanın harp sahasında keşifler yaparak bu keşiflere göre taarruzu yönlendirebilmekteydi. Örneğin 10 Mayıs 1940'ta Belçika ve Hollanda üzerine Alman taarruzu başlayınca, Majino hattı karşısındaki kıtalara özellikle istihkâm birliklerine keşif için gerekli talimatlar verilmişti. Esasen 1939 yılından beri yapılan keşiflerden alınan bilgilerle bu hatta yapılacak taarruzda girme yeri olarak 685-696-699 numaralı koruganların bulunduğu saha seçilmişti. Bu kısma tahsis edilen istihkâm kıtası bir bölük (100-150 asker) olup, üç hücum müfrezesi halinde tertiplenmişti.¹⁴

11 Feyzi, "Tahkimat İşleri: Kıyı ve Boğazlarda Yapılacak Daimi Tahkimatı", *Askerî Mecmua*, Sayı 81 (1931), s. 519-521.

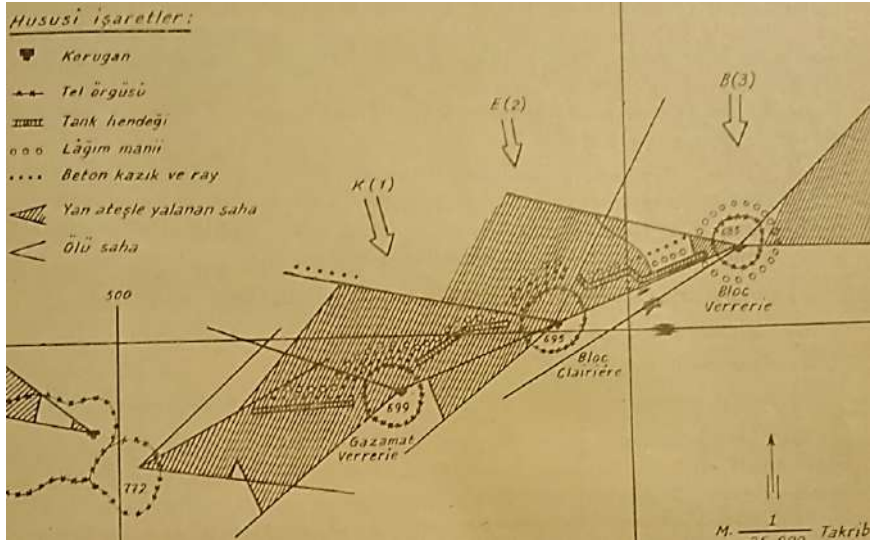
12 Tahkimat, köprü, yol ve tahrip yapmakla görevli teknik sınıftır (Turhan, *Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü*, s. 141)

13 Koruganlı müstahkem bir mevziinin zaptı için bakınız: Ulay, "Bugünkü Harbin Yeniliklerinden", s. 443.

14 Muammer Yalçınar, "Müstahkem Mevkilere Taarruzda İstihkâm Sınıfının Rolü", *Askerî Mecmua*, Sayı 131 (1943), s. 448

Kroki-1: Bir daimi tahkimat olan Majino Hattı

Kroki-2: Majino hattındaki 685-696-699 numaralı koruganlar¹⁵

15 Yalçınar, Müstahkem Mevkilere Taarruzda İstihkâm Sınıfının Rolü”, s. 448-449.

1. Daimi Tahkimatta Taarruz ve Savunma

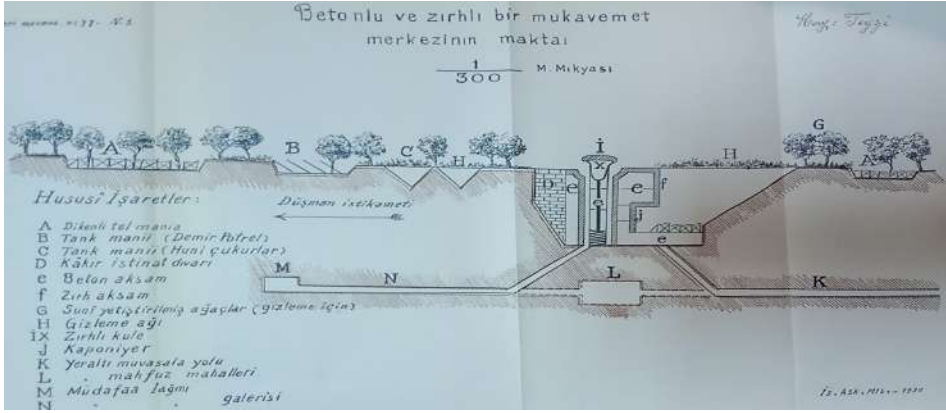
Daimi tahkimatta taarruzlar; baskın, cebri hücum, bombardıman, ihata (kuşatma) ve muntazam hücum şeklinde yapılmaktaydı. *Baskın* topçu hazırlığı yapılmadan yapılan taarruzdu. Ancak daimi tahkimata karşı baskının tatbik sahası yoktu. Örneğin Almanlar barış zamanında yaptıkları birçok hazırlığa rağmen Belçikalıların Liege müstahkem mevkiine yaptıkları baskında başarı elde edememişlerdi. Bunun için ayrıca kuvvete ihtiyaç duymuşlardı. *Cebri hücum*, baskına en yakın yöntemdi. Topçular, müstahkem mevkiinin veya mıntıkanın karşısına gizlice getirilir ve ansızın ateşe başlarlar, piyade de taarruza başlardı (Örneğin Büyük Taarruz). *Bombardıman* ise bütün yük topçuya verilirdi. Müstahkem mevkilere karşı tesiri çoktu. Bombardıman, taarruz sonucunda başarı vaat eden bir usuldü. Ancak müstahkem mıntıkalarla karşı tesiri azdı. Örneğin Almanlar, bir müstahkem mevki olan Nowojoryefski'yi/Modlin Kalesi (Nowogeorgievsk)¹⁶ bu usulle düşürdükleri halde bir müstahkem mıntıka olan Verdun'e karşı bu usulle başarılı olamamışlardı. İhatada müstahkem mevkiiler kuşatılır ve açlıkla teslim mecbur edilirdi. Bu usul de müstahkem mevkilere karşı başarılı olunurken müstahkem mıntıkalarla karşı başarı oranı düşüktü. Çünkü bunların ihatası mümkün değildi. *Muntazam hücum* ise plana göre zaman, kuvvet ve inşa malzemesi ve teçhizat itibarıyla büyük masraf harcanarak yapılan bir taarruz usulü idi.¹⁷

Daimi tahkimatta savunma ise önce ileri arazide mukavemet (karşı koyma) edilir, gerideki topçulardan azami yardım görülürdü. Bu yardımla taarruz eden kuvvetler, önce ileri mevziler önünde yıpratılır ve sarsılır, böylece takviye kuvvetin gelmesi için zaman kazanılırdı. Sonra asıl muharebe sahasına muharebe intikal ettirilirdi ve burada asıl savunma yapılırdı. Düşman taarruzları tamamen burada eritilirdi. Birinci hattaki mukavemet merkezlerinden bazıları düşmanın eline geçse bile ikinci hattaki mukavemet merkezlerinden yapılacak mukavemet sayesinde bunlar geri alınırdı. Savunma, daimi tahkimatta derinliğine tertibat sayesinde gerek mukavemet merkezlerinde ve gerekse aralık sahada olsun adım adım icra edilir ve bütün gereklerine riayet edilerek düşman taarruzu sonuçsuz bırakılmaktaydı.¹⁸

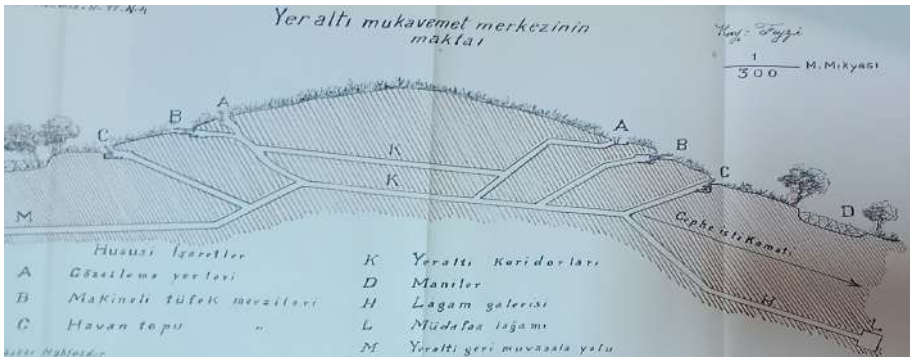
16 Modern şekilde inşa olunan kale, 11 km olup eski bir kale kuşağını içine ala ve 4-5 km ileri sürülmüş, zırhlı grup ve tabyalardan mürekkep bir kaledir. Ludwing, *Muhitvari Kaleden Müstahkem Bölgeye Kadar Modern Kaleler*, s. 40.

17 Feyzi, "Daime Tahkimatı Hakkında Bir Tetkik", *Askerî Mecmua*, Sayı 77 (1930), s. 310.

18 Feyzi, "Daime Tahkimatı Hakkında Bir Tetkik", s. 312.

Kroki-3: Betonlu ve zırlı bir mukavemet merkezi

Kroki-4: Yeraltı mukavemet merkezi¹⁹

2. Ülkelerin Daimi Tahkimat Sistemi

a. Belçika

Belçika'daki müstahkem mevki, 5-7 km aralıkla meydana getirilen tabyalarla çevrilmiş ve tabyalarda zırlı kuleler inşa edilmişti. Bu sisteme müstahkem muhit sistemi²⁰ denilmekteydi. Tabyalar hattının ilerisinde ileri mevzi, tabyalar

¹⁹ Feyzi, "Daime Tahkimatı Hakkında Bir Tetkik", no:1 ve 4.

²⁰ Bir bölgenin düşman saldırılarına karşı korunması amacıyla inşa edilen bir dizi tahkimat, siper, kale, burç, topçu mevziisi, barikat ve diğer savunma yapılarının oluşturduğu kompleksi ifade etmektedir.

arasında aralık tahkimatı, tabyalar arasını dövecek burç kazamatları (kalenin burcunda korunaklı sığınaklar, odalar vs.), geride batarya mevzileri, sığınaklar, muhabere şebekesi yoktu, beton ve zırh sihani (sur) az, mânia şebekesi noksan, atış meydanları ihmal edilmiş, derinliğe savunma düşünülmemiş netice olarak da emir ve komuta işleri düzenlenmemişti. Bunlar bir mukavemet merkezi olamadığından Belçika müstahkem mevkileri (Liege Kalesi, Namur Kalesi, Eben-Emael Kalesi) kısa zamanda Almanların eline geçmişti.

b. Rusya

Rusya müstahkem mevki, 3-4 km aralıkla çevrilen tabyalardan mürekkep müstahkem muhit sistemi idi. Tabyalar arasında aralık tahkimatı ve mânia şebekesi vardı. Topçu ve makinalı tüfekler için zırhlı kuleler yoktu. Sığınaklar az, geri ile yeraltı irtibat yolları noksan tabyalardan cepheye ateş edecek top ve makinalı tesisatı yapılmamış, gözetleme yerleri noksan ve bir iki tabyanın önünde düşmanın istifade edebileceği ölü zaviyeler²¹ vardı. Derinliğe tertibatı noksan olduğu gibi emir komuta işleri de iyi tanzim edilmemişti. Netice itibariyle bu noksanlardan dolayı Rusların müstahkem mevkileri (Brest-Litovsk Kalesi, Sivastopol, Kiev, Smolensk) Almanlar tarafından kolaylıkla aşılmıştı.

c. Almanya

Almanya daimi tahkimat sistemi, müstahkem mevki çeviren festelerden (savunma noktası) meydana getirilmiş müstahkem muhit sistemi idi. Bu festeler, bir mukavemet merkezi halinde idi ve mânia şebekesi ile çevrilmişti Her feste zırhlı kuleler ve bu kulelerde toplar vardı. Festeler arasında da küçük festeler tesis edilmişti. Aralık tahkimatı, yeraltı irtibat yolları, muharebe ve emir komuta işleri iyi tanzim edilmişti. Yalnız burç kazamatları ve derinliğe savunma tertibatı yoktu. Beton, zırh surları azdı. Bu müstahkem mevkilerden en önemlisi olan ve Fransızlara karşı yapılan Metz²² ve Strazburg kaleleri, Birinci Dünya Harb'i'nde bir savunma tecrübesi yapamadan Versay Antlaşması (28 Haziran 1919) ile Fransızlara geçmişti.

d. Fransa

Fransa, 1870-71 Fransa-Prusya Savaşı'ndan sonra tahkimatının esaslı surette değiştirilmesi kararını almıştı. Çünkü tahkimat operatif maksada cevap vermeliydi.²³

21 Kör nokta, müstahkem mevkilerde, savunma sistemlerinin görüş alanı dışında kalan ve dolayısıyla savunmasız olan bir bölgeyi ifade etmektedir.

22 Manevra kalesidir. 1867'den itibaren 3-4 km. kadar ileri sürülmüş tabya kuşağından oluşmaktaydı. Ludwing, *Muhitvari Kaleden Müstahkem Bölgeye Kadar Modern Kaleler*, s. 13.

23 Ludwing, *Muhitvari Kaleden Müstahkem Bölgeye Kadar Modern Kaleler*, s. 15.

Fransa'daki daimi tahkimat sistemi de müstahkem muhit sistemi şeklindeydi. Bu müstahkem muhitler arasında savunma perdeleri yapılarak müstahkem mıntıklar meydana getirilmişti. Belfort ve Epinal müstahkem mevkiileri arasındaki yukarı Moselle tahkimatı Verdun ile Thionville (Tul) müstahkem mevkiileri ve bunların arasına savunma perdesi inşa edilmişti. Tabyalarla birbirlerine bağlanmışlardı. Savunma perdeleri arasında düşmanı cezbetmek için, tahkim edilmeyerek kasten bırakılmış Sharmes ve Stony gedikleri vardı. Müstahkem mevkiilerde sahra tahkimatıyla oluşturulmuş ileri mevzi, tabyaları içeren asıl muharebe sahası, geride ikinci tabya hatları ve daha geride ikinci tabya hattı, daha da geride himaye ve istinat mevzileri kuşak hattı iç kale olmak üzere savunma düşünülmüştü. Fransa'daki daimi tahkimat sisteminin, yukarıdakilere nazaran tesisatı tamdı. 1915 yılından itibaren bir müstahkem mıntika halinde Verdun müstahkem mevkii, savunma amaçlı hazırlandı ve bu suretle kullanıldı. Almanların sekiz ay boyunca birçok can ve malzeme kaybıyla yaptıkları taarruzlar başarısız oldu. Buna sebep olan ise müstahkem mevkiinin bir müstahkem mıntika gibi kullanılması, mütemadiyen takviyeye imkân vermesi ve tahkimat tesisinin noksansız inşa edilmesi idi.²⁴ Söz konusu mevkiilerin içerisindeki insanlar ve silahlar, geriden beslenebilmişlerdi.²⁵ Böylece Fransız kaleleri Almanları, Fransa'yı Belçika'dan kuşatmaya mecbur etmesiyle kıymetini ispat etmişti.²⁶

Görüldüğü üzere örneklenen ülkelerin daimi tahkimatı, *müstahkem muhit sisteminde* inşa edilmişti. Bu sistemin kusursuz çalışması müstahkem mevkiinin noksansız donatılmasına bağlıydı. Belçika, Rusya ve Almanya bu konularda eksik kalırken Fransa'nın müstahkem mevkiilerinin noksansız inşa ettiği ve tesisatını da ona göre kurduğu anlaşılmaktadır. Napolyon'a göre:

*“faal bir general manileri metodik surete yenmeye mecbursa düşmanın durumunu o kadar güçleştirmelidir ki, o yanlış harekât yapsın ve zayıf kuvvetlerle mağlup olunabilsin. Bu suretle zaman kazanılır ve Fransız generalinin durumu o kadar kolaylaşır ki kuvvet yetişinceye kadar büyük hata yapmayabilir.”*²⁷

Fransa'nın daimi tahkimat inşasına niçin özen gösterdiği, Napolyon'un tahkimata bakış açısından anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak daimi tahkimat sistemi, genişliğine ve derinliğine inşa edilen geniş bir mıntika idi. Seyyar ordular bu geniş müstahkem mıntıkaya yerleşip istinat ederek mukavemet ederler, manevra yapmak imkânını bulurlar, böyle bir müstahkem

24 Feyzi, “Daime Tahkimatı Hakkında Bir Tetkik”, s. 300-301.

25 Tınaz, “Daime Tahkimatı (Asrı Barım)”, s. 647.

26 Ludwing, *Muhitvari Kaleden Müstahkem Bölgeye Kadar Modern Kaleler*, s. 32.

27 Ludwing, *Muhitvari Kaleden Müstahkem Bölgeye Kadar Modern Kaleler*, s. 8.

mevki düşmanın harp harekâtına ait planını dahi düşmana dikte ettirecek güçteydi. Ordunun seferber olmasını örter, toplanmayı himaye eder, seyyar ordunun manevrasına mihver olur, düşmana yan ve gerilerden yapılacak taarruzları himaye ve teshil (kolaylaştırma) eder, mukabil taarruz içinde tutamak olmaktadır. Dolayısıyla düşmanın birinci derece kuvvetleriyle ilerlemeleri muhtemel olan müsait ve önemli sahalarda *müstahkem mıntikalar*, tali derecede ehemmiyeti haiz ve hareket icrasına az müsait arızalı ve dağınık sahalara da *müstahkem mevkiller* sistemi tatbik edilmesi uygun olmaktadır.²⁸

3. Daimi Tahkimatın Sevk ve İdareye (Sevkuiceş)Etkisi

Sevk ve idare²⁹ (sevkuiceş)³⁰ bakımından daimi tahkimatın harekâta olan etkileri dikkate alınarak hem kara hem de deniz mıntikası ve yollarda inşa edilmişti. Bundan dolayı daimi tahkimatın sevk idare sırasındaki konumundan şu beklenmişti:

-Düşman ordularının ilerleyeceği belli başlı sevkuiceş istikametleri üzerinde inşa edilerek istikametleri tıkamak,

-Hudut dâhilindeki ordunun manevra ve sevkuiceş harekâtını temin etmek,

-Çeşitli ordular arasında sevkuiceş irtibat ve hareket birliği tesisine ve manevrasına yaramak,

-Sevkuiceş harekât açısından elde bulundurulması gerekli köprübaşların temininde kullanmak,

-Seyyar orduların sevkuiceş harekâtına mihverlik etmek veya cenahlarının birisinin veya ikisinin buraya dayanmasını temin etmek,

-Düşman hattının gerisinde yapılan harekâta üssülharekelik³¹ yapmak gibi. Görüldüğü üzere daimi tahkimat, aktif ve pasif olarak sevkuiceş harekâta tesir etmektedir. Örneğin Osmanlı Devleti, Anadolu'dan Rumeli'ye geçerken İstanbul gibi sevkuiceş harekât için önemli olan bir bölgeyi ele geçirmeyi hedeflemiştir ki, İstanbul'un fethinden sonra geniş mikyasta Balkanlar fethedilebilmişti. Ayrıca İstanbul'un fethine kadar Rumeli'ye yaptığı harekâtlarda Bolayır'ı seçerek İstanbul'un

28 Feyzi, "Daime Tahkimatı Hakkında Bir Tetkik", s. 302-303.

29 Sevk ve idare: Bir görevi başarmak için harekât ortamı ile stratejik ve taktik kurallar göz önünde bulundurularak birliklerin zamanında uygun bölgede ve doğru olarak kullanılması ve diğer faaliyetlerinde yürütülmesi işidir (Turhan, *Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü*, s. 253).

30 Sevkuiceş: Büyük sevk ve idare, strateji (Turhan, *Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü*, s. 253). Sevkuiceş, daima tabiiye (taktik) bağlıdır. Moltke'nin dediği gibi imkândan istifade sanatıdır (Riter ve Ştoyer, *Büyük Harpte Romanya Cephesi*, İstanbul 1929, s. 39).

31 Askerî harekâtın başlangıcına esas olan yerdir.

fethine kadar bu kalenin (İstanbul'un) tesirinden korunacak tedbirler almıştı. Yine Balkan Savaşı'nda İşkodra, Yanya, Edirne Kaleleriyle Çatalca Müstahkem Mevki de aynı suretle etki etmiş ve müttefiklerin sevkulceyi harekâtını tabiye sahası içerisine sokarak düşmanı uzun zaman oyalamışlar ve hatta Çatalca müstahkem mıntıkasının o zaman ki bozuk düzen tertibatı ve buraya sığınan döküntü bir orduyla zafer kazanılmıştı. Böylece Balkan ordularının İstanbul istikametinde ilerletmek istediği sevkulceyi harekât önlenmiş ve ordunun çekilmesine meydan verilmişti. Hatta denilebilir ki bu tahkimat veya kaleler, Balkan Savaşı'nın uzamasına neden olmuş ve sonuç olarak Balkan ittifak devletleri arasında ihtilafların çıkmasına ve bundan istifade eden Osmanlı ordusunun taarruza geçerek aşağı yukarı şimdiki hududu çizen Doğu Trakya'yı müttefiklerden geri alınmasına etki etmişti. Birinci Dünya Savaşı içerisinde ise 1914 Ağustos'unda Batı Cephesi'nde başlayan Alman sevkulceyi harekâtının en kısa istikametten ilerlememesinin tek sebebi Fransız doğu daimi tahkimatının yapmış olduğu tesir idi. Bu suretle Almanlar, sevkulceyi çevirmelerini bu tahkimat mıntıkası kuzeyinden ve daha zayıf tahkimatı olan Belçika üzerinden dolaşarak yapmaya mecbur kalmıştı. Ancak buradaki harekâta Belçika/Liege (Liyej) kalesi, Almanları 14 gün oylamıştı. Bu süre zarfında Fransız ordusu, Marne (Marn) için yeni birliklerin kaydırılması ve yeni teşkilatın kurulmasına vakit bulabilmişti. Dolayısıyla Liege'de Alman ordusunun oyalanması, Fransız ordusuna Marne Savaşı'nı kazandıracak amillerden biri olacaktı. Almanlar Liege'yi düşürdükten sonra bu defa Nemur kalesinde oyalanacaklardı. Verdun kalesi veya müstahkem mevki ise Almanların 1916 ilkbaharında Verdun üzerinden yapmak istedikleri sevkulceyi yarma harekâtına mani olan ve Alman ordularını eriten bir harp mıntıkası olmuştu.³²

Romanya Cephesi açıldıktan sonra İttifak devletleri başkomutanlarının Romanya'nın işgali için hazırladıkları planda 3'üncü Bulgar Ordusunun Dobruca'ya taarruz ederek Tutrukan (Turtukaya) ve Silistre kalelerini ele geçirmek vardı. Zira bu tahkimli mevki, Rumenlerin elinde olduğu sürece Kuzeydoğu Dobruca'ya doğru herhangi bir harekâtın yapılmasına imkân yoktu. Çünkü Rumenler, her zaman bu tahkimli mevzilere dayanarak Dobruca'da kuzeye doğru ilerleyen Bulgar birliklerini kuşatabilirdi. Bulgar ordusu ise buna karşı önlem alacak güce sahip değildi. Bu yüzden Bulgar ordusu, sınırı baskın bir tarzda geçerek Tutrukan ve Silistre'yi almak istiyordu. 2 Eylül 1916'da taarruza geçilmiş ve 5/8 Eylül akşamı Tutrukan Kalesi'ni ele geçirilmişti. 10 gün sonra da Silistre alınmıştı. Bulgar harekâtı kuzeye doğru hız kazanmıştı.³³ Söz konusu müstahkem mevki, Rumen ordusunun maneviyatını bozmuş ve gücünün zayıflığını da göstermişti. Eski sistem bu kaleden

32 M. Celalettin, "Daime Tahkimatının Sevkulceyi Harekâta Tesirleri Hakkında Nokta-i Nazar", *Askeri Mecmua*, Sayı 94 (1934), s. 578-581.

33 *Tarihte Türk-Rumen İlişkileri*, Ankara 2006, s. 134-135.

21.000 nefer ve 400 top alınmıştı.³⁴ Romanya'da Bükreş'in işgalinden sonra İttifak kuvvetleri, Seret Hattı'nda durmuştu. Bu hat da 80 km genişliğinde Tuna ve Karpat arasındaki boğazı kapayan bir müstahkem mevki mıntıkası idi.³⁵

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale daimi tahkimatının oynamış olduğu rol malumdur. Bu tahkimat, Müttefik kuvvetlerin Karadeniz'e olan sevkulceyi yollarını kapadığı gibi savaşın sonuna kadar Osmanlı'nın Avrupa ile olan sevkulceyi ana yollarını da emniyet altında bulundurmuyordu. Batı Cephesi'nde ise Yunanlar, bir sene boyunca Eskişehir-Afyon hattını daimi tahkimat derecesinde sahra tahkimatı ile kuvvetlendirmişlerdi.³⁶ Ancak taarruz hiç beklenmediği yerden geldiği için altı ayda yıkılmaz denilen tahkimat, beş günde paramparça edilmişti. Yunan tahkimatının yarılmasıyla birlikte Yunan ordusunun çözülüşü ve Anadolu'dan kaçışı hızlanacaktı.

Sonuç ve Değerlendirme

Daimi tahkimat, yapılmaya başlandığı andan bu güne savaşın gidişatını değiştiren savunma sistemleri içerisinde yerini korumuştur. Teknolojinin gelişmesine bağlı olarak da yapımında ve donatımında değişiklikler yaşanmıştır. Daimi tahkimatın noksansız inşa edilmesi savaşlarda devletlere başarılar getirebildiği gibi hezimetlerine de neden olabiliyordu. Örneğin 18 Mart 1915'te Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığının gerçekleştirdiği Çanakkale Deniz Savaşı'nda başarılı olan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın uzamasına neden olmuştu. Yine 1916'da Erzurum müstahkem mevkiinin Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle Rus Kafkas Ordusu, Sivas istikametinde çok daha kolay ilerleyebilirdi. Bu ilerleyiş, Müttefiklerin Ruslardan çekinmesine meydan vererek Nisan 1916'da Sykes-Picot Anlaşması'nı imzalamışlardı ve böylece Ruslar, işgal ettiği mıntikalarda tutulmuştu. Türk İstiklal Savaşı'nda ise Eskişehir-Afyon hattı Sakarya Meydan Savaşı'ndan sonra Yunanlar tarafından tahkim edilmişti. Yabancı uzmanlara göre bu tahkimat, altı ayda aşılmazdı. 26 Ağustos 1922'de ise Yunan tahkimatı yarılmış ve 27 Mayıs akşamına kadar da yani iki günde bütün hatlar Türk ordusu tarafından ele geçirilmişti. Netice itibarıyla mütebaki Yunan kuvvetleri, Anadolu'dan kaçmaya başlamıştı.

Daimi tahkimat günümüz teknolojisine bağlı olarak elbette değişikliğe uğramıştır. Klasik tahkimat yöntemleri yerini askeri üslup ve savunma sistemlerine bırakmıştır. Örneğin İsrail'in savunma sistemi olarak bilinen Demir Kubbe, daimi bir tahkimattır. Ancak bu sistemin başarısı teknolojinin kudretine bağlıdır.

34 Riter ve Ştoyer, *Büyük Harpte Romanya Cephesi*, s. 18.

35 Ludwing, *Muhitvari Kaleden Müstahkem Bölgeye Kadar Modern Kaleler*, s. 20.

36 Celalettin, "Daime Tahkimatının Sevkulceyi Harekâta Tesirleri Hakkında Nokta-i Nazar", s. 581-582.

1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Ahıska Kuşatması

Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU*

1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nin büyük bölümü Balkanlar'da devam ederken Rusya İmparatorluğu, Türk ordusunun dikkatini başka tarafa çekmek için Osmanlı'nın doğu vilayetlerine saldırmaya başladı. Kars, Ahılkelek, Faş (Poti), Azgur, Ardahan, Bayezid, Erzurum, Gümüşhane ve Bayburt birer birer kuşatılarak Rusların eline düştü. Bu dönemde Rusların kuşatıp ele geçirdiği kalelerden birisi de Gürcistan sınırında yer alan Ahıska kalesiydi. Güçlü bir garnizona sahip olan Ahıska, Osmanlı doğu serhaddinin en mühim kalelerinden biriydi. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi ile birlikte kaybedilen Ahıska bir daha Osmanlılar tarafından geri alınamadı. Ancak Ahıska uzun yıllar boyunca Türk yurdu olmaya devam etti. Bu çalışmada Ahıska kuşatması Rusça kaynaklar ışığında değerlendirilecek, savaşın detayları incelenecek ve Rusların uyguladığı kuşatma taktikleri izah edilecektir. Acaralı Müslümanların Ahıska'yı Ruslardan geri alabilmek için düzenledikleri saldırıya da yer verilecektir. Kaynaklar; Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanlığı tarafından hazırlanan belgeler, tutanaklar ve merkez ile yapılan yazışmalar, Kafkasya Arkeoloji Komisyonu'nun hazırladığı belgeler, dönemin Rus basınında cephe hakkında çıkan haberler ve diğer ana kaynak niteliği taşıyan imparatorluk dönemi Rusça eserlerdir.

Rusların Ahıska ve Azgur'u Ele Geçirmesi

Ahıska Kalesi, Kura nehrinin kollarından biri olan Posof çayının kıyısında yüksek bir mevkiye kurulmuş tarihi bir yapıdır. Ruslar 1828'de kale önlerine geldiklerinde içeride yaklaşık olarak 10 bin personele sahip bir garnizon bulunmaktaydı. Kaledeki personel sayısı yeterli görüldüğü için kuşatmanın başlarında Serasker Köse Mehmed Paşa'nın yardıma gelmesine gerek görülmemişti. Ancak Rusların hızlı bir şekilde ilerleyişi üzerine Paşa yardım için yola çıktı. Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanı General Paskeviç hazırlıklarını tamamladıktan sonra ordusu ile Ahılkelek'ten yola çıkıp, yaklaşık 70 km mesafeyi üç günde aşarak Ahıska önlerine vardı. Rusların gelişinden bir gün sonra 4 Ağustos'ta kaleden selam topları atılarak Köse Mehmed Paşa komutasındaki Türk ordusunun Ahıska önlerine geldiği duyuruldu. Paşa, orduyu 5-6 km uzaklıkta Kura Nehri'nin kıyısında yerleştirdi. 5 Ağustos'ta yapılan ufak çaplı bir çarpışmadan sonra Ruslar kalenin doğu tarafında güçlü bir hat kurdular. 7 Ağustos'ta Paskeviç'in Kafkas Hattı'ndan beklediği kuvvetler orduya dâhil olunca Rus ordusu 10 binin üzerinde bir sayıya ulaştı. Türk ordusunun mevcudu ise yaklaşık 30 bin civarındaydı. 8 Ağustos'ta Rusların dokuz adet top ile şehre saldırıya girişmeleriyle birlikte Ahıska kuşatması başlamış oldu.¹

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, oguzhan0037@gmail.com ORCID: S.O.Ç. 0000-0002-2396-6022

1 V. Potto, *Kavkazskaya voyna, Turetskaya voyna 1828-1829 g.*, S. Peterburg 1889, IV, 137-138.

Kuşatma başladıktan bir gün sonra Paskeviç, Karadeniz bölgesinden Lazların çoğunluğu oluşturduğu 10 bin kişilik bir Türk birliğinin Ahıska'ya yardım için yola çıktığını ve bir güne kadar kale önlerine varabileceklerini haber aldı. Bunun üzerine savaş konseyini toplayan Paskeviç, Türk ordusu karşısında Ahıska kuşatmasını yürütmek veya Borjom Geçidi aracılığıyla Gürcistan'a geri dönmek arasında bir tercih yapılması gerektiğini tartışmaya açtı.² Konsey, kararını Ahıska Kalesi'ne doğrudan saldırmak yerine Türk kampına bir gece baskını yapmak olarak belirledi. Ertesi gün 9 Ağustos sabahına doğru gün doğmadan başlayıp akşama kadar devam eden savaş sonunda Ruslar Osmanlıların disiplinini bozdular. Yaşanan bu savaşta Köse Mehmed Paşa bacağından yaralandı. Aldığı yaraya rağmen yanındaki 5 bin askerle birlikte kaleye girmeyi başardı. Ruslar bu savaşın sonunda 10 top, çok sayıda gülle, at arabaları ve 10 sancak ele geçirdiler. 3 bin civarında Osmanlı askeri savaş meydanında yaralandı ve onlardan şehit düşenler de oldu. Dağılan diğer birlikler ise Ardahan yolu üzerindeki ormana doğru çekildiler.³

Harita 1: Ahıska Kalesi Kuşatmasının Planı

Kaynak: Utverjdeniye russkogo vladıçestva na Kavkaze, Cilt: 1, ek.

Müstakil Kafkasya Kolordusu 21. Piyade Tümeni 3. Tugay Komutanı Tuğgeneral Korolkov, 9 Ağustos günü gerçekleşen çarpışmalar sırasında öldürüldü.⁴ 9

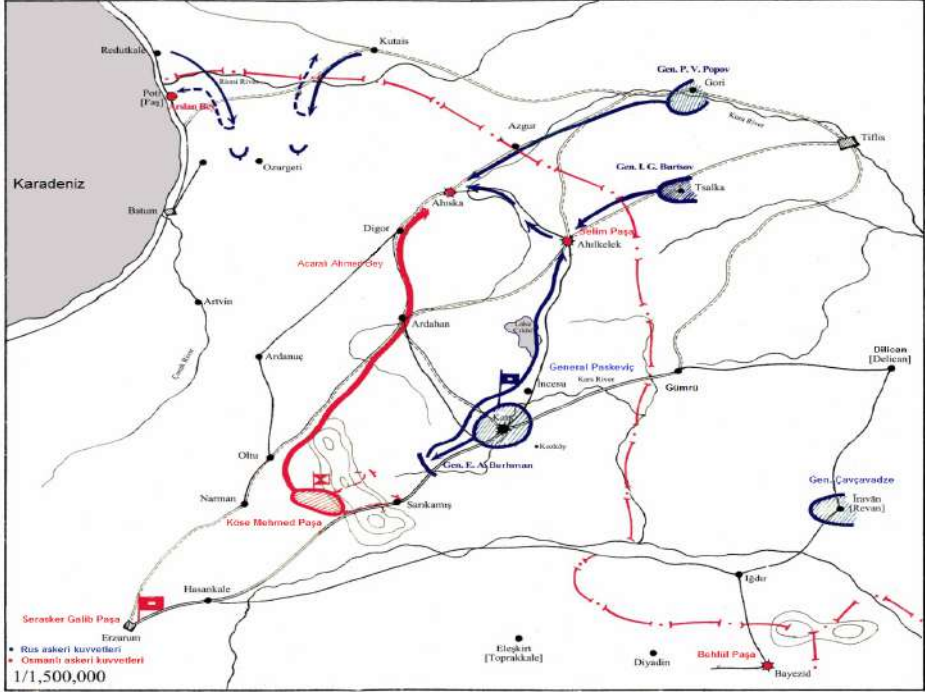
² Potto, *Kavkazskaya voyna...*, IV, 137-138.; Aleksandr Petroviç Şerbatov, *General-feldmarşal knyaz Paskeviç: Yego jizn i deyatelnost*, S. Peterburg 1891, III, 131-132.

³ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, 2. bs., *Kayhan Yayinevi, İstanbul (T.Y)*, s. 199. Şerbatov, *General-feldmarşal knyaz Paskeviç*, s. 131-132.; Paskeviç'in Ahıska Kampından İmparatora yazdığı rapor; "Toje, ot 10-go avgusta 1828 goda", AKAK, Belge No: 763, C. VII, 1878, s. 763; *Tifliskiye Vedomosti*, sreda, Avgusta 29-go dnya 1828 goda, No: 9. (29 Ağustos 1828, Çarşamba); Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 154-155.

⁴ RGIA, F. 1018, Op. 3, D. 192, L. 52b.

Ağustos 1828 tarihinde meydana gelen Ahıska Kuşatmasında Rus ordusundaki subaylardan dokuz ölü 24 yaralı bulunuyordu. Alt rütbeli askerlerden ise 76 ölü 379 yaralı vardı.⁵

Harita 2: Ahıska Kuşatması

Kaynak: Keçeci, *The Grand Strategy of the Russian Empire*, s. 332.

Ahıska'da kasaba, kale duvarları ve onun içinde yükselen hisar olmak üzere üç hat vardı. Yüksek kayalar üzerine kurulmuş olan şehirde yaklaşık 25 bin kişi yaşıyordu. Kalenin etrafında yükselen tepeler surlara karşı dışarıdan düzenlenebilecek saldırılara kolaylık sağlıyordu. Buna karşılık bölgenin dağlık ve arazinin de engebeli oluşu şehir içerisinde yaşayan halkın savunmasına yardımcı oluyordu. Kuşatma hazırlıkları tamamlandıktan sonra Osmanlı ordusunun daha önce bulunduğu tepelere Tuğgeneral Gillenşmind'e bağlı birlikler topları yerleştirdi. Top atışları 14 Ağustos'a kadar devam etti.⁶ Ruslar Ahıska'ya saldırı saatini sabah 04.00 olarak belirlediler.

⁵ RGIA, F. 1018, Op. 3, D. 192, L. 52a-52b; A. L. Gizetti, *Sbornik svedeniy o poteryah Kavkazskih voysk vo vremya voyn Kavkazsko-gorskoy, persidskih, turetskih i v Zakaspiyskom kraye 1801-1885 gg.*, Red. Potto, Tiflis 1901, s. 147.

⁶ *Tifliskiye Vedomosti*, sreda, Avgusta 29-go dnya 1828 goda, No: 9. (29 Ağustos 1828, Çarşamba)

Kars ve Ahılkelek kaleleri de sabahın ilk saatlerinde yapılan saldırılar neticesinde düşürülmüştü. Ancak Paskeviç kaledekilerin dikkatinin sabah saatlerinde yüksek seviyelere çıktığını, öğleden sonra ise gittikçe azaldığını tespit etti. Bunun üzerine kurnazca bir strateji uygulayan Paskeviç, birkaç defa tan vaktinde kaleye sahte saldırı düzenleyerek içeridekileri bu duruma alıstırdı. Gerçek saldırıyı 15 Ağustos günü öğleden sonra düzenleyen Ruslar, yaz sıcağı altında öğle rehabetinin etkisinde bulunan kale halkını hiç beklemedikleri bir anda köşeye sıkıştırdılar. Büyük kuşatma toplarının açtığı deliklerden ilk saldıran birlik Şırvan Alayı oldu. Kale içerisine girenler sıkı bir mücadeleye giriştiler. Ruslar, ele geçirdikleri yerlerden top atışları ile şehri vurmaya devam ettiler. Kale içerisindeki kilise ele geçirildi, evler ateşe verildi. Gece yarısı alevlerin aydınlığı altında uzun süre savaş devam etti. Genç ve yaşlı bütün Ahıskalılar, evlerini savunmak için canla başla ve büyük bir cesaretle savaştılar. Ateşe verilen bir camiye sığınmış olan yaklaşık 400 kişi yanarak can verdi. Kadınlar düşman eline geçmektense alevlerin sardığı evlere girip yanmayı tercih ettiler. Savaşta sert uygulamalar yapıldığına dair eleştirilere maruz kalan Paskeviç savaşın sonunda kadınların namusunun korunduğunu ve çocuklarla birlikte güvenli bir yere götürüldüğünü rapor ederek kendisine yöneltilen eleştirilere cevap verdi.⁷ Ancak savaşta yaşanan olumsuz durumlar kaynaklarda açıkça ifade edilmektedir. 16 Ağustos'un sabah saatlerinde şehir tamamen Rusların eline geçti. Artık geriye sadece şehir içerisinde yükselen kale kaldı. Ruslar kalenin etrafını yakın mesafeden toplarla çevirdiğinde ortaya çıkan koşullar altında çok fazla direnemeyen kale, 17 Ağustos'ta Paskeviç tarafından sunulan teklifi kabul ederek teslim oldu. İçeride bulunan Köse Mehmed Paşa 4 bin civarında askeriyle birlikte silahlı olarak çekilip gitmek şartıyla teslim oldu.⁸

Ahıska'nın ele geçirilmesi için yapılan son saldırıda Ruslar çok sayıda kayıp verdiler. Ahıska Türklerinin kaybı ise çok daha fazlaydı. Şehirde yaşayan halktan 3.000 kişi öldürüldü. Paskeviç'in imparatora yazdığı rapora göre; Ahıska'daki 400 topçunun 350'si öldürüldü. 100 kişiden oluşan Yeniçeri bölüğü⁹ tamamen yok edildi. Aynı rapordaki bir diğer ifadeye göre kaledeki 1800 Laz'dan 500 kişi kurtuldu, geriye kalan 1.300 kişi öldürüldü. Rusların ele geçirdiği ganimetler arasında 67 top,

7 Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 201-203.; Ahıska Kuşatması'nda meydana gelen olaylar için bkz. *Tifliskiye Vedomosti*, Sreda, Oktyabrya 3-go dnya 1828 goda, No: 14. (3 Ekim 1828, Çarşamba)

8 "Toje, ot 17-go avgusta 1828 goda, - Ahaltsih", AKAK, Belge No: 764, C. VII, 1878, s. 763; *Tifliskiye Vedomosti*, sreda, Avgusta 22-go dnya 1828 goda, No: 8. (22 Ağustos 1828, Çarşamba); W. E. D. Allen, Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 28-29; Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti*, s. 155.

9 Yeniçeri Ocağı 1826'da kaldırılmış olsa da merkeze uzak şehir ve kalelerde birkaç yıl daha mevcut olduğu anlaşılmaktadır. 1828-29 yıllarında Ahıska kalesindeki yeniçeri bölüğünün bulunması bu durumu göstermektedir.

52 sancak ve beş tuğ vardı.¹⁰ Paskeviç'in *Tifliskiye Vedomosti* gazetesinde yayınlattığı habere göre Ahıska kuşatmasında toplam 5 bin kişinin öldürüldüğü belirtildi.¹¹ 15 Ağustos 1828 tarihinde meydana gelen Ahıska Kuşatmasında Ruslar, subaylardan 11 ölü 32 yaralı, alt rütbelilerden ise 118 ölü 439 yaralı verdiler.¹²

Resim 1: Yanuariy Suhodolskiy'in Ahıska Kuşatması (1828) Adlı Eseri

Kaynak: www.palacegomel.by

Ruslar, tıpkı İran'a karşı giriştikleri savaşta ele geçirdikleri şehirlerde bulunan yazma eserler gibi Ahıska'da bulunan yazmaları da alıp St. Petersburg'a götürdüler. Ahıska'da yeni bir şehir idaresi kurdular.¹³ Ahıska kuşatması Kafkasya'daki Rus ordularının Başkomutanı Paskeviç'in askeri yeteneğini öne çıkartan bir savaş oldu. Bu

10 RGİA, F. 1018, Op. 3, D. 192, L. 60a-60b; "Vsepoddanneşiy raport gr. Paskeviça, ot 11-go sentyabrya 1828 goda. – Kr. Ahaltsih", AKAK, C. VII, 1878, s. 765.

11 *Tifliskiye Vedomosti*, Sreda, Sentyabrya 19-go dnya 1828 goda, No: 12. (19 Eylül 1828, Çarşamba)

12 Gizetti, *Sbornik svedeniy o poteryah Kavkazskih*, s. 148.; Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti*, s. 156.

13 *Tifliskiye Vedomosti*, sreda, Dekabrya 26-go dnya 1828 goda, No: 26. (26 Aralık 1828, Çarşamba)

dönemde gözlemci olarak bölgede bulunan General Monteith; Ahıska kuşatmasının her askeri öğrenci tarafından incelenmesi gerektiğini belirtti.¹⁴

Ahıska Kalesi'nin ele geçirilmesinden bir gün sonra Paskeviç, Tuğgeneral Vadbolskiy komutasındaki Rus birliklerini Azgur Kalesi'ne gönderdi. Bunun yanı sıra Çıldır vilayetinin kazalarına mektuplar göndererek Rus birliklerine teslim olunmasını istedi.¹⁵ Azgur Kalesi, Gürcistan'a giden Borjom Geçidi'ne hâkim bir konumda bulunuyordu. Kalede 500 kişilik bir garnizonun dışında, civarda yaşayanların da içeriye girmesiyle yaklaşık 1.000 kişilik bir nüfus bulunmaktaydı. Vadbolskiy, kaleye birkaç elçi göndererek Ahıska'nın düştüğü ve eğer Azgur teslim edilmezse Ahıska'da yaşayanların aynısının burada da yaşanacağını bildirdi.

Kalenin etrafının Ruslar tarafından tamamen sarılması üzerine içeridekiler haberci gönderip kaleyi teslim etmeye razı olduklarını açıkladılar. Ancak can ve mal güvenliğinin sağlanması için bir mukavele imzalanmasını istediler. Bunun üzerine Azgur Kalesi'ni teslim eden halkın din, ırz ve namusunun, emlak ve eşyasının korunacağına, buradan çıkmak isteyenlere engel olunmayacağına ve kalanların himaye edileceğine dair Mareşal Paskeviç tarafından taahhüdname verildi.¹⁶ Bundan sonra kalede bulunanlar Rus birliklerinin arasından açılan yoldan çıkarak dağlara doğru çekip gittiler. Ruslar, kalede 14 top, altı sancak ve yaklaşık 300 pud baruta¹⁷ el koydu.¹⁸

14 Lieut.-General W. Monteith, *Kars and Erzeroum: with the Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, Longman, Brown, Green, and Longmans, London 1856, s. 211.

15 BOA, HAT, 1013, 42477 B, H-15-Ra-1244/25 Eylül 1828.

16 BOA, YB. (21), 12, 3, H-05-02-1244/17 Ağustos 1828. (Gürcistan Tarih Arşivi)

17 1 pud = 16.38 kg. 300 pud x 16.38 = 4.919 kg.

18 "Toje, ot 20-go avgusta 1828 goda, - Lager pri kr. Ahaltsiye", AKAK, Belge No: 765, C. VII, 1878, s. 765-766; *Tifliskiye Vedomosti*, sreda, Avgusta 22-go dnya 1828 goda, No: 8. (22 Ağustos 1828, Çarşamba); Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti*, s. 157.

Resim 2: Ahıska Kalesi

Kaynak: <http://georgiavoyage.ge/en/?s=rabati>

Acaralı Müslümanların Ahıska'yı Geri Alma Çabaları

Ahıska'nın Rusya eline düşmesi, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinde önemli bir üssün kaybedilmesine neden oldu. Osmanlılar Ahıska'yı Ruslardan geri almak için çeşitli planlar yapmaya başladılar. Acaralı Müslümanların lideri Ahmed Bey ve diğer yerel beyler etrafında sayıca çok kalabalık bir grup toplandı. Acaralı Müslümanların çok eski zamanlardan beri Padişaha kuvvetli bağlılıkları vardı. Sayılarının fazla olması Rusların onlar üzerinde gönül kazanma siyaseti izlemelerine yol açtı. Bu amaçla Ruslar Ahıska'ya yakın bölgelerde yaşayan ve savaşçı özellikleriyle dikkat çeken Acaralılarla temas kurmaya çalıştılar. Ancak Başkomutan Paskeviç ile gerçekleşen görüşmelerde Acaralılar ileri gelenleriyle Ruslar arasında anlaşma sağlanamadı. Bu görüşmelerden kısa bir süre önce Paskeviç'in Rusya safına geçme teklifini Acaralı Ahmed Bey, "Padişah'ın emrinde olduğunu ve yabancıya tabi olmak dinimize mugayirdir" diyerek reddetmişti.¹⁹ Bir müddet sonra Acaralılar 20 bin kişilik kuvvetleriyle Ahıska üzerine yürüyerek 20 Şubat 1829'da Rusların hakimiyetinde olan kaleyi kuşattılar. Paskeviç'in Çar I. Nikolay'a sunduğu jurnallerinde yer alan bilgiye göre Laz, Acaralı Gürcü ve diğer dağlı halklardan oluşan bu ordu, 4 Mart'a kadar yaklaşık 12 gün boyunca Tuğgeneral Bebutov'un savunduğu kaleyi kuşatma altında tuttu. Ahıska kasabasına yerleştirilen Hristiyanlar kuşatma sırasında Acaralılar tarafından öldürüldü. Ruslar, bu kuşatma sırasında çok sayıda kayıp verdiler.

19 BOA, HAT, 1013, 42477 K, H-29-Z-1244/2 Temmuz 1829.

Ahıska'daki Rus garnizonuna yardım için Albay Burtsov, Borjom Geçidi üzerinden Ahıska'ya ilerledi. Aynı zamanda Ardahan'da bulunan Tuğgeneral Muravyev komutasındaki ordu Ahıska'ya geldi. Albay Burtsov'un kuşatmayı kaldırmak için yaptığı saldırı üzerine Acaralılar geri çekildiler.²⁰ Böylece Acaralılar Ahıska'yı geri alabilmek için düzenlediği saldırı başarısız olarak neticelendi. Çar I. Nikolay, Ahıska savunmasında gösterdiği başarılı faaliyetleri için Bebutov'a Birinci Derece Kutsal Anna Nişanı verdi.²¹

Paskeviç'in jurnallerinde yazılı olan bilgiye göre; Tuğgeneral Hesse, yaklaşık 1.300 kişiden oluşan kuvvetlerinin başında, gönüllü Gorili milislerin de katılımıyla Poti'nin güneyinde yer alan Limanı'deki bir Osmanlı kampına baskın düzenledi. Hesse, deniz ile orman arasında bulunan kampa 5 Mart'ta Megrel Piyade Alayı ve 44. Hafif Piyade Alayı'ndan üç bölük ve Gorili milis kuvvetleri ile birlikte saldırdı. Dört top ile saldıran Ruslar, Türklere yaklaşık 1000 civarında kayıp verdirdiler. Ruslar ise 40 ölü ve 170 yaralı verdiler.²²

Ruslar bu baskın sayesinde dağılan Osmanlı kuvvetlerinin Gori taraflarına saldırma ihtimalini ortadan kaldırdılar. Ahıska'ya saldırı düzenleyen Acaralı Müslümanların püskürtülmesi de Rusları rahatlatı.

Ruslar, Osmanlıların doğu sınırını düşmandan temizlemek için sefer hazırlığında olduğunu öğrendi. Ayrıca Seraskerin Ruslara karşı İran ile iş birliği yaptığı haberleri de duyuldu. Osmanlı Devleti ile savaş halindeyken İran'a karşı harbedemeyecek olan Paskeviç, Savaş Bakanı Graf Nesselrode'a durumu izah ederek Kafkasya'ya takviye asker gönderilmesini talep etti.²³ Paskeviç bir taraftan Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde savaşırken, onun ordusunun bir kısmı da Kafkas Hattı'ndaki Müslüman dağlı ahaliyi kontrol altında tutuyordu. Orada meydana gelebilecek bir ayaklanma, Kuzey Kafkasya'nın tümüne yayıldıktan sonra Tiflis taraflarına da etki edebilir ve bu durum Ruslar'ın Güney Kafkasya'daki varlığını tehlikeye düşürebilirdi. Bu nedenle Paskeviç General Emanuel komutasındaki hattın savunmasına özellikle dikkat ediyordu.²⁴

20 RGIA, F. 1018, Op. 3, D. 192, L. 77b-78a; Allen ve Muratoff, 1828-1921 *Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, s. 33.

21 *Tifliskiye Vedomosti*, Pyatitsa, Maya 10-go dnya 1829 goda, No: 19. (10 Mayıs 1829, Cuma); Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti*, s. 162-163.

22 RGIA, F. 1018, Op. 3, D. 192, L. 79b-80b. Bu sayılar Paskeviç'in jurnallerinde yazılan verilere dayanmaktadır. Gizetti'nin arşiv verileri ışığında hazırladığı tabloya göre Rusların kayıpları (5 Mart 1829) subaylardan iki ölü sekiz yaralı, alt rütbelilerden ise 39 ölü ve 162 yaralı şeklinde verilmiştir. Gizetti, *Sbornik svedeniy o poteryah Kavkazskih* s. 150.; Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti*, s. 164.

23 "Toje, gr. Paskeviça k gr. Nesselrode, ot 27-go fevralya 1829 goda, No: 31", AKAK, Belge No: 656, C. VII, 1878, s. 675-676.

24 RGIA, F. 1018, Op. 3, D. 192, L. 73a-74b.; Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti*, s. 164.

Burtsov ve Hesse'nin Ahıska ve Acara'daki faaliyetleri Rusların bölgedeki durumunu rahatlatmıştı. Ancak Ahıska'daki garnizon yıpranmış durumdaydı; orduda ortaya çıkan veba salgını yüzünden askerler iyice güçten düştü. Bu şartlar altında Paskeviç, Osmanlı ordusuna karşı yürüttüğü savaflara devam edemedi. Baharın gelmesiyle birlikte Mayıs ayı ortalarında yeni bir sefer hazırlığında olan Osmanlı ordusu Ardahan'a doğru ilerlemeye başladı. Ancak buradaki birlikler Tuğgeneral Muravyev tarafından durdurulunca Türk ordusu Acara'daki dağlara doğru çekilerek buradan Rus hâkimiyetine geçen Ahıska'yı tehdit etmeye başladılar.²⁵ Osman Paşa, komutasındaki kuvvetler Soğanlı Dağı'nı aşarak Akbulak'a yürüdü. Van Valisi İshak Paşa da Bayezid'e ilerledi. Bunun üzerine tehlikeyi farkederek Paskeviç geri çekilerek Ahılkelek'e ilerledi. Paskeviç, Muravyev'in tüm kuvvetleriyle birlikte Kars Digor'da bulunan Burtsov'un ordusuna katılmasını emretti; kendisi ise bir miktar Kazak, iki tümen piyade ve 14 toptan oluşan ordusu ile Kars'a doğru yola çıktı. General Pankratyev'in de katılmasıyla Rus ordusunun gücü iyice arttı. Ruslar doğu sınırında üstünlüğü sağladıkça bölgedeki diğer Osmanlı şehirlerine doğru saldırmaya başladılar. Kars, Ahılkelek ve Ahıska'dan sonra Ardahan, Bayezid, Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane gibi şehirleri birer birer ele geçirdiler. Trabzon'a ve Samsun'a kadar ilerlemeyi planladılar. Fakat 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşını nihayete erdiren Edirne Antlaşması (1829) imzalandıktan sonra Ruslar ele geçirdikleri bu şehirleri boşaltarak Tiflis'e geri döndüler. Ancak Ahılkelek ve Ahıska kaleleri bu antlaşma ile Rusya'ya bırakıldı. Ekim Devriminden sonra Ahıska ve Ahılkelek Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kaldı. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra da bu kaleler Gürcistan Cumhuriyeti sınırlarına dahil edildi.

25 RGIA, F. 1018, Op. 3, D. 192, L. 85b.

1828-1829 TÜRK-RUS SAVAŞI'NDA KARS KUŞATMASI

Eray AKÇAY*

Giriş

Evliya Çelebi'nin 1647 yılında ziyaret edip *Osmanoğulları serhaddinin nihayeti*¹ diye andığı, Anadolu'nun uçlardaki kadim ve muhafız şehirlerinden birisi olan Kars'ı Rusların ilk ele geçirme teşebbüsü, 1806-1812'de gerçekleşen Türk-Rus savaşı yıllarına rastlamaktadır. Söz konusu girişim 1807'de başarısızlıkla sonuçlandıysa da bu tarihten itibaren Osmanlı ile Rusya imparatorlukları arasında XIX. yüzyıl boyunca vuku bulan 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 savaşlarının tümünde şehir ve kale Rus birliklerinin işgaline maruz kaldı. Mevzu bahis işgallerin ilk ikisi, imzalanan Edirne (14.09.1829) ve Paris (30.03.1856) barış antlaşmaları ile son buldu; ancak söz konusu yüzyılın son Türk-Rus savaşı akabinde imzalanan Ayastefanos (03.03.1878) ve Berlin (13.07.1878) antlaşmaları hükmünce Kars, savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilen topraklar arasında yer aldı. Böylece, uzun seneler Rusya İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalan Kars, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı döneminde Türk ordusunun şehri geri almak amacıyla başlattığı karşı harekât hasebiyle harp tarihinde, fiili olarak, adından son kez söz ettirdi.²

* Doktora Öğrencisi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Yakın Doğu Ülkeleri Tarihi Bölümü, St. Petersburg/Rusya, e-posta: eray-akcay@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3403-8771.

1 "... intihâ-i serhadd-i Âl-i Osmân..." Bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999, II, s. 167.

2 Rusya'da 14 Şubat 1918'e kadar resmi olarak Jülyen Takvimi yürürlükteydi. Buna binaen, söz konusu tarihten önceki imparatorluk belgelerinde ve dönemin literatüründe bu takvimin esas alındığı göz önünde bulundurulmalıdır; aksi takdirde, günümüzde kullandığımız Gregoryen (Miladi) Takvimi ile *eski stil* (старый стиль) olarak da adlandırılan Jülyen Takvimi arasındaki tarihlerde yüzyılına göre sayısı değişiklik arz eden gün sapmaları meydana gelmektedir. Jülyen Takvimi esaslı tarihlerin Gregoryen (Miladi) Takvimi'ndeki karşılıkları, Jülyen Takvimi'ne XVIII. yüzyıl için 11 gün, XIX. yüzyıl için ise 12 gün eklenmek suretiyle elde edilebilir. Çalışmamızda, Rusça ve de Osmanlı Türkçesi (Osmanlıca) kaynaklara atıfla zikredilen tüm tarihleri Gregoryen (Miladi) Takvimi'ni esas alarak verdik ve eskiden Rusya'da kullanılan bir uzunluk ölçüsü olan *versta* (верста, 1 versta = 1.0668 km)'yı da kilometreye çevrilerek gösterdik. Ayrıca, Rusya'da 1917-1918'de gerçekleştirilen alfabe ve imla revizyonundan önce basılmış olan eserlere yaptığımız atıflarda eski usulü, yani esas yazım tarzını muhafaza ettik. Yine, okurun çalışmada kullanılan kaynaklara daha rahat erişmesi adına, Rusça eserlerin künyelerini "gereksiz yere" latinize etmeyerek aslı hâliyle ve

1828-1829 Türk-Rus Savaşı, Balkanlardaki Hristiyanları Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklandırarak bağımsız bir Yunan devleti kurmayı hedefleyen Filiki Eteria'nın önderlerinden Aleksandros İpsilantis'in komutasındaki gönüllü birliklerin 1821 yılı Martında Prut Nehri'ni geçerek Memleketeyn (Eflak-Boğdan) topraklarına saldırısı ve bunun akabinde Mora Yarımadası'nda patlak veren Yunan isyanı üzerine temellenen bir sürecin nihaî tezahürü olarak vuku buldu.³ Söz konusu meselenin ilk safhasında, Rusya İmparatoru I. Aleksandr, döneminin Avrupa ve Rus siyasi atmosferi içerisinde, isyancıları kınayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine doğrudan müdahil olmaktan imtina etmişti; ancak onun ardından tahta geçen I. Nikolay, selefine nazaran, Yunan isyanı ve akabinde gelişen meselelerde çok daha faal ve saldırgan bir politika benimseyerek bölgedeki dengeleri Osmanlı İmparatorluğu aleyhine değiştirdi.⁴

müellif bilgilerini Rusya'daki yazım geleneğini göz önünde tutarak, yazarın önce soyadı, sonra ise ad ve baba adının baş harfleri şeklinde gösterdik. Bazı noktalarda ise latinize etmek durumunda kaldığımız terim ve isimlerin doğru telaffuzunu sağlamak maksadıyla Rusçadaki inceltme harfini (ь) tek düz tırnak işareti (') ile belirttik. Bu tırnak işareti kendinden önceki harfin ince okunacağı manasına gelmektedir. Son olarak, çalışmada köşeli parantez [] içerisinde verdiğimiz bölümler, tarafımızca yapılan ekleme, düzeltme veya kısaltmaları göstermektedir.

3 Ali Fuat Örenç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, 46 (İstanbul 2009), s. 40; Alexander Bitis, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması", çev. Nasuh Uslu, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, XII, s. 703; Hamiyet Sezer Feyzioğlu, "Mora İsyanının Çıkışı ve Tepedelenli Ali Paşa", *Mora Katliamı ve Anadolu'da Yunan Mezalimi Sempozyumu (15-16 Kasım 2021) Bildiriler Kitabı*, ed. Neşe Özden, Ankara 2024, s. 81, 82; Yücel Özkaya, "1821 Yunan (Eflak-Boğdan) İsyanları ve Avrupa'nın İsyan Karşısındaki Tutumları", *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar): Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1986, s. 114-132. Aleksandros İpsilantis (d. 1792-ö. 1828), 1792 yılında İstanbul'da, Fenerli aristokrat bir Rum ailenin ferdi olarak dünyaya geldi. Babası, Osmanlı İmparatorluğu himayesindeki Boğdan'ın beyi (*hospodar*) Konstantinos İpsilantis'ti. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttüğü faaliyetler nedeniyle 1805 yılında görevinden azledilen Konstantinos İpsilantis, ailesiyle birlikte Rusya'nın başkenti St. Peterburg'a kaçtı. Bu süreçte Aleksandros İpsilantis, askeri eğitime burada devam ederek Rusya ordusuna hizmet etmeye başladı. Filiki Eteria (Philike Hetairia = Dostluk Cemiyeti) ve Aleksandros İpsilantis hakkında bkz. "Ипсиланти, князь Александръ Константиновичъ", *Русскій биографическій словарь*, VIII (С.-Петербургъ 1897), c. 127-128; Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question; Army, Government, and Society 1815-1833*, Oxford 2006, pp. 98-121; Arzu Erman, "Fenerli Aristokrasisinde Proto-Milliyetçi Bir Örnek: Aleksandros İpsilantis ve Filiki Eteria", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1 (İstanbul 2021), s. 26-47. Boğdan beylerine verilen *hospodar* unvanı köken itibarıyla Slavca olup *bey*, *efendi*, *yönetici*, *hükümdar* anlamlarına gelmektedir ve Rusçası *gospodar'* (*господарь*) şeklindedir.

4 I. Aleksandr (hük. 1801-1825) kendinden önceki İmparator I. Pavel (hük. 1796-1801) ve İmparatoriçe II. Yekaterina (hük. 1762-1796)'ya nazaran, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı, bilhassa Balkanlardaki meseleler hususunda, savaşı ikinci planda tutan ve diplomatik hamlelerin ön plana çıktığı daha ılımlı bir siyaset takip etmişti. Fakat I. Nikolay (hük. 1825-1855)'ın tahta geçişiyle birlikte Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı I. Pavel ve II. Yekaterina dönemlerindeki benzer politikalara geri döndüğü görülecektir. Bkz. Victor Taki, *Russia on the Danube: Empire, Elites, and Reform in Moldavia and Wallachia, 1812-1834*, Budapest-Vienna-New York 2021, pp.

Mora'daki ayaklanma, toplumsal açıdan kısa sürede Avrupa kamuoyu nezdinde geniş yankı uyandırarak maddî ve manevî destek bulurken, siyasî arenada da zamanla uluslararası bir mesele hâlini aldı. Bu bağlamda, Rusya'nın diplomatik teşvik ve teşebbüsleri neticesinde, *Yunan bağımsızlık mücadelesi* söylemi temelinde önce İngiltere ve Rusya arasında 4 Nisan 1826 tarihinde imzalanan St. Petersburg Protokolü ve ardından İngiltere, Fransa ve Rusya arasında 6 Temmuz 1827 tarihinde imzalanan Londra Mukavelenâmesi ile uluslararası bir konsensüs teşekkül etti. Başlangıçta müttefik devletler, bahse konu mukavelenâme hükümleri çerçevesinde Yunan meselesinde askerî operasyonların tarafı olmayacaklarını ve meselenin diplomatik yollarla çözümünden yana olduklarını beyan etmişlerdi; ancak esas itibarıyla bu ittifakın Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine askerî müdahaleye de kapı aralayan ortak bir söylem ve yaklaşım geliştirdiği aşikardı. Nitekim, bu minval üzere Bâb-ı Âlî'nin Mora'daki isyana müdahalesini durdurmasını talep eden müttefikler 20 Ekim 1827'de, resmî bir savaş ilanına tevessül etmeksizin Navarin'de Osmanlı-Mısır donanmasına saldırıp imha etti. Sultan II. Mahmud (hük. 1808-1839) bu vakayı müttefiklere karşı doğrudan ve topyekûn bir savaş nedeni say(a)madıysa da buna mukabil, olayın baş müsebbibi olarak gördüğü Rusya ile daha önce imzalanmış olan Bükreş (28.05.1812) ve Akkerman (07.10.1826) antlaşmalarını feshettiğini duyurarak Boğazları Rus gemilerine kapattı. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu diplomatik protesto hamlesi ve Yunan isyanı meselesindeki tavizsiz tutumu, Rusya İmparatorluğu tarafından açıkça bir savaş nedeni addedildi ve bu suretle iki devlet arasında yeni bir fiilî çatışmanın kapıları aralanmış oldu.⁵

3, 4, 64, 102, 136, 137; Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question; Army, Government, and Society 1815-1833*, pp. 26, 27, 33; Karl Marx, *The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War*, ed. Eleanor Marx Aveling and Edward Aveling, London 1897, p. 34. Ferik Ahmet Muhtar Paşa (d. 1861-ö. 1926) da I. Aleksandr'ın Yunan isyanına karşı olan tutumunu "... Morahlar'ın isyan ve ihtilâli hemgâmında, bidâyetin yalnız bir müdahale-i diplomatikiyye ile iktifa eylemiş idi..." diye vurgulamaktadır. Bkz. Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhadesi; Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*, haz. Ahmet Çaparlar, Eda Çaparlar, Yahya Avcı, İstanbul 2019, I, s. 2.

5 Ali Fuat Örenç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", 38-62; Василенко Н. П., "Турецкія войны Россіи; VI. Царствование Николая I", *Энциклопедический словарь [Брокгауза и Ефрона]*, XXXIV (С.-Петербургъ 1902), с. 134, 135. Esasında, doğudaki güvenlik kaygıları ve ticarî menfaatleri çerçevesinde İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'ya karşı denge unsuru olarak ayakta tutma stratejisi takip ediyordu. Bu bağlamda, Rusya ile resmî bir ittifak tesis ederek hem iç ve dış kamuoyu baskısını bertaraf etmeyi hem de Rusya'nın İngiltere'den büsbütün bağımsız bir şekilde hareket etmesini engellemeyi hedeflemişti. Bkz. Alexander Bitis, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması", s. 703. St. Petersburg Protokolü ve Londra Mukavelenâmesi'nin Fransızca-Rusça metni ve bu antlaşmaların diplomatik arka planı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Мартенсъ Ф.Ф., *Собрание Трактатовъ и Конвенцій, Заключенныхъ Россією съ Иностранными Державами*, Санкт-Петербургъ 1895, XI, с. 322-362.

Her ne kadar denizlerde de askerî harekât icra edildiyse de 1828-1829 Türk-Rus Savaşı esas itibarıyla kara muharebeleri karakterindeydi. Balkan ve Kafkas olmak üzere iki müstakil cephede cereyan eden bu muharebelerin ağırlık merkezi batı hattında yoğunlaştı. Rusya, Balkanlar'da elde edeceği hızlı ve kesin askerî zaferlerle Osmanlı İmparatorluğu'nu, kendi belirlediği şartlar çerçevesinde bir barışa mecbur bırakmayı hedeflemekteydi.⁶ Bu doğrultuda, Rus Genelkurmayı tarafından hâlihâzırda doğu hattında, Rusya ile Kaçar İranı arasında 1826-1828 yıllarında vuku bulan savaş nedeniyle mobilize hâlde bulunan ve bir bakıma, Osmanlı İmparatorluğu ile girişilecek savaşın provasını⁷ yapmış olan Müstakil Kafkas Kolordusu'na biçilen stratejik rol ise Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî gücünü bölmek suretiyle, Tuna Ordusu olarak da anılan II. Ordu üzerindeki yükü Balkanlar'da hafifletmekti.⁸

Bahse konu muharebeler neticesinde hem doğuda hem de batıda birçok sivil yerleşim bölgesi; kale, tahkimat, tabya gibi askerî noktalar tarihte ilk kez Rus birlikleri tarafından işgal edildi. Balkanlarda İvan İvanoviç Dibiç-Zabalkanskiy⁹ komutasında Edirne'ye kadar ilerleyen Rus ordusunun, doğuda İvan Fyodoroviç Paskeviç-Erivanskiy komutasındaki Müstakil Kafkas Kolordusu'na bağlı birlikleri, Güney Kafkasya'dan Kuzeydoğu Anadolu'nun içlerine kadar sızarak Kars, Ardahan, Erzurum, Bayezid, Bayburt, Gümüşhane gibi önemli noktaları ele geçirmeyi başardılar.¹⁰

6 Victor Taki, *Russia on the Danube: Empire, Elites, and Reform in Moldavia and Wallachia, 1812-1834*, pp. 184, 185; Alexander Bitis, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması", s. 705.

7 Asker ve tarihçi Nikolay Pavloviç Glinovetskiy (d. 1830-ö. 1892) 1826-1828 Rus-Kaçar İranı Savaşı ile 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nı değerlendirirken "İran Seferi, Türkiye ile yapılan iki yıllık savaşa adeta bir mukaddime niteliğindeydi; bu savaşta Rusya en iyi askerî güçlerini kullanmak durumunda kalıp Bâb-ı Âli ile mücadelede Rus silahlarının daha önce kazanmadığı başarılar elde etti." demektedir. Bkz. *История Русскаго Генеральнаго Штаба*, сост. Глиноецкий Н.П., С.-Петербургъ 1894, II, c. 21.

8 Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhdesi; Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*, I, s. 77, 78; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London 1908, p. 183. John Frederick Baddeley'in kitabının Kayıhan Yayınları tarafından neşredilen ve elimizde mevcut olan Türkçe ikinci baskısında başvurduğumuz bölümlerde, ileride örneklandireceğimiz bazı eksik ve hatalı çeviriler tespit edildiğinden, çalışmamızda İngilizce baskısı esas alınmıştır. Kitabın Türkçe baskısı için bkz. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, terc. Sedat Özden, İstanbul 1995. Savaş planlarının hazırlanışı sırasında Kafkas Cephesi'nde kapsamlı bir harekât tasarlanmamıştı; ancak, savaşın seyri bu cephedeki stratejiyi değiştirdi ve neticede, Müstakil Kafkas Kolordusu taarruz pozisyonu alarak işgal harekâtıyla savaşı Anadolu içlerine yaymaya odaklandı. Bkz. Фадеев А.В., *Россия и Восточный Кризис 20-х годов XIX века*, Москва 1958, c. 201, 202; Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question; Army, Government, and Society 1815-1833*, p. 294.

9 İvan İvanoviç Dibiç-Zabalkanskiy (alm. Hans Karl Friedrich Anton Graf von Diebitsch und Narten, d. 1785-ö. 1831) 1801 yılında Rusya İmparatorluğu hizmetine girmiş Alman bir askerdir.

10 Başlangıçta, Balkan Cephesi'ndeki ordunun başkumandanı Pyotr Hristianoviç Vitgenşteyn

Rusların Kafkas Cephesi'ndeki ilerleyişi, yalnızca bölgesel güç dengelerini değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda imparatorluğun Kafkasya'daki uzun vadeli stratejik hedeflerinin olgunlaşmasına ve sonraki yıllarda vuku bulacak olan Türk-Rus savaşlarında Anadolu içlerine doğru icra edecekleri askerî harekât açısından tecrübe kazanmalarına katkı sundu. Bu doğrultuda, Rusya İmparatorluğu'nun askerî zaferleri ve toprak kazanımlarının yanı sıra bölgedeki demografik yapının dönüşümü; göç ve iskân politikaları temelinde nüfus hareketlerinin stratejik biçimde yönlendirilmesi, bölge üzerindeki siyasî kontrolün Rusya lehine pekişmesine imkân tanıdı. Rusya İmparatorluğu eliyle önce (Güney) Azerbaycan'dan ardından Kuzeydoğu Anadolu'dan, bilhassa eski Revan Hanlığı topraklarına tehcir edilen, bir kısmı ise kendi arzusuyla göçen Ermeniler zamanla Rusya İmparatorluğu tarafından dönüştürülen siyasî teşekküllerin şemsiyesi altında toplandı. Söz konusu bu gelişmeler hem Rusya'nın Osmanlı ile Kaçar İranı sınırında askerî tampon bir bölge oluşturmada hem bugünkü Ermenistan'ın devletleşme sürecinde hem de etkileri günümüze kadar uzanan toprak ve sınır meselelerinin gün yüzüne çıkmasında başat rol oynadı.¹¹

(*alm.* Ludwig Adolf Peter zu Sayn-Wittgenstein, d. 1769-ö. 1843) idi; fakat kendisi 1829 yılı şubat ayında sağlık problemlerini öne sürerek görevden affını isteyince, yerine İvan Dibiç tayin edildi ki zaten orduyu başından beri fiilî olarak o komuta ediyordu. İvan Dibiç, bu savaştaki muharebelerde kazandığı başarılarından dolayı İmparator I. Nikolay tarafından soyluluk unvanı (graf, kont); yine buna binaen, *Balkan ötesi fatihi, hâkimi, kontu* manalarını da uhdesinde barındıran ve coğrafyayla kurulan ilişki dikkate alındığında Türkçede *Balkan-ötelî* diye sıfatlaştırılabileceğimiz, artık soyadıyla birlikte anılacak olan *Zabalkanskiy (Забалканский)* lakabıyla taltif edildi. Aynı şekilde, İvan Paskeviç (d. 1782-ö. 1856) de yine I. Nikolay tarafından, 1826-1828 Rus-İran Savaşı sırasında Revan'ı (Erivan'ı) alması hasebiyle soyluluk unvanı ve bununla birlikte *Erivan fatihi, hâkimi, kontu* anlamlarını da taşıyan, *Erivanlı* diye sıfatlaştırılabileceğimiz *Erivanskiy (Эриванский)* lakabıyla onurlandırılmıştı. Kadim bir geleneğin tezahürü olan bu tür lakaplar, askerî zaferlerin hem coğrafi hem de sembolik anlamını yansıttasının yanı sıra, ilgili şahsiyeti zaferle özdeşleştirerek tarihi hafızaya kazımayı amaçlamıştır. Söz konusu komutanlar hakkında muhtasar bilgi için bkz. “Витгенштейнъ, гр., Петръ Христіановичъ”, *Военная энциклопедія [Сытина]*, VI (Санкт-Петербургъ 1912), c. 414-415; “Дибичъ-Забалканскій, гр., Иванъ Ивановичъ”, *Военная энциклопедія [Сытина]*, IX (Санкт-Петербургъ 1912), c. 90-91; “Паскевичъ, Иванъ Федоровичъ, гр. Эриванскій, свѣтл. кн. Варшавскій”, *Военная энциклопедія [Сытина]*, XVII (Петроградъ 1914), c. 313-316. İvan Paskeviç-Erivanskiy hakkında Türkçe kaleme alınmış bir eser için bkz. Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Ankara 2021.

11 Kuzeydoğu Anadolu'dan göç ettirilen/eden muhtelif gayrimüslim ahalinin ekserisi Ermeniler idi. Benzer şekilde, Kafkasyadan da Anadolu'ya Müslüman göçleri yaşandı. Ermenilerin göçü hakkında Osmanlı Arşivi belgelerine dayalı yapılmış çalışmalar için bkz. Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler”, *TTK Belgeler*, XIII/17 (Ankara 1988), s. 365-469; Muammer Demirel, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II/I, Ankara 2005, s. 263-278; Besim Özcan, “1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, XVII/46 (Erzurum 2011), s. 195-

Kafkas Cephesi'nde bilhassa Kars ile Ahıska ve Kuzeydoğu Karadeniz kıyısındaki Anapa Türklerin nazarında en sağlam kaleler ve askerî harekât merkezleri olarak görülmekteydi.¹² Mezkûr kalelerin ve de Erzurum'un işgali, yalnızca muharebe dahilindeki mahallî hakimiyetin yeniden teşekkülüyle sınırlı kalmayıp aynı zamanda Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskısını artırma gayretinin somut bir göstergesi olarak temayüz etti. Asırlar sonra, *Anadol'unun kilidi* olarak anılan Kars ve Ahıska kalelerinin bu denli hızlı ve ciddî bir işgalle yüzleşmesi, Rusya adına psikolojik bir eşiğin aşılması¹³ bakımından mühim bir merhale olarak addedilebilir. Öte yandan sarplığı ve sağlam olduğu düşünülen tahkimatlarıyla ün kazanmış bu serhat kalelerinin, özelde ise Kars kalesinin, *kolay* teslim edilerek Ruslar tarafından ele geçirilmesinin, göç eden Müslüman ahalisinin kıtlık ve sefaletle yüzleşmesinin Türkler nezdinde hem eleştirildiği hem de derin bir psikolojik travma yarattığı ise muhakkaktır.¹⁴

204; Yunus Özger, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinden Sonra Ruslar Tarafından Bayburt'tan Göç Ettirilen Reaya", *Tarihi ve Kültürü ile XIX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu*, 28-30 Mayıs 2014/Bayburt, Ankara 2015, s. 155-180; İbrahim Aykun, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahalle ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XIV/I (Tokat 2019), s. 409-421.

12 Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhedeşi; Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*, I, s. 70.

13 Kars'ın Ruslar tarafından işgalinin hemen ardından şehri ziyaret eden ünlü Rus yazar/şair Aleksandr Sergeyeviç Puşkin (d. 1799-ö. 1837)'in, savaşın tanığı asker ve tarihçi Nikolay İvanoviç Uşakov (d. 1802-ö. 1861)'un ve İvan Paskeviç-Erivanskiy hakkında, bünyesinde haritalar ve planlar da barındıran, dokuz ciltlik bir eser ortaya koyan asker ve tarihçi Aleksandr Petroviç Şerbatov (d. 1836-ö. 1906)'un Kars için söyledikleri, söz konusu *psikolojik eşiğin* anlaşılması açısından önem arz etmektedir: "... Erişilmez savunma mevzilerine ve yalçın bir kaya üstüne kurulmuş kaleye baktıkça, Kars'ı nasıl ele geçirebildiğimize şaşıp kalıyordum...". Bkz. Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul 2014, s. 45. "İşte böylece Asya Türkiyesinin en iyi kalelerinden biri düştü...", "... Kars'ın fethini, tarihteki olağanüstü savaşlardan biri olarak değerlendirdiğimizde...". Bkz. Ушаков Н.И., *История Военных Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, Санкт-Петербургъ 1836, I, c. 236, 237. "... Zaferlerle dolu Rus Ordusu vakayinâmelerinde adı yüksek sesle anılan Kars, insan eliyle inşa edilmiş tahkimatlarından ziyade; kuzey, batı ve doğu yönlerinden bir yay hâlinde kendisini kuşatan sarp yükseklikler nedeniyle daima erişilemez addedilmiştir...". Bkz. Щербатовъ А.П., *Генералъ-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, С.-Петербургъ 1891, III, c. 113, 114. Yine, Francis Rawdon Chesney (d. 1789-ö. 1872) "... Asya Türkiyesi'nin en mühim mevkilerinden biri Rusların ellerine düştü..." derken, John Frederick Baddeley (d. 1854-ö. 1940) kalenin beklenmedik bu hızlı düşüşünü "... Tümüyle öngörülmez bu neticenin nasıl ortaya çıktığı mevcut muhtelif kaynaklardan yeterince açık bir şekilde anlaşılabilir; ancak her şeye rağmen bu, askerî tarih sahasında emsalleri arasında en hayret verici hadiselerden biri olma vasfını muhafaza etmektedir..." şeklinde değerlendirecektir. Bkz. Colonel Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829; With a View of the Present State of Affairs in the East*, New York 1854, p. 149; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, p. 185.

14 Bu hususta dönemin halk ozanlarından Âşık Osman'ın *Türkî-i Viran Ahıska* şiirindeki "... Bunda belli vezirlerin hilesi! Hiç mi gayret yoktur Hak'tan bulas! Yedi kattır derler Kars'ın kalesi! Sattılar Moskof'a tez elden gitti! ...", Bayburtlu Zihni'nin *Hart Destanı*'ndaki "Erzurum küffara biat edince [...]"

Rus askerî komuta kademesi tarafından birincil hedef olarak Kars'ın seçilmesinin oldukça isabetli bir stratejik hamle olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayede Rus ordusu cephe arkasına sızılabilir ve güneybatıdaki Erzurum merkezli Türk ordusunun kuzey-kuzeydoğu yönündeki Ardahan, Ahıska ve Ahılkelek gibi ileri savunma hatlarıyla olan lojistik ve iletişim hattı kesilebilecekti. Bu stratejinin ne denli doğru ve etkin olduğunu Kars'ın işgalinin ardından yaşanan süreç tasdik etmektedir. Zira, Kars'ın işgalinin hemen akabinde Ahılkelek, Hırtız, Ahıska, Azgur, Ardahan kalelerinin hızlıca düşmesi, Türk tarafının savunma ve hücum sistemindeki ciddî hataların, eksikliklerin ve uğranılan zafiyetlerin kanıtı niteliğindedir.

Kars'ın işgal sürecinin detayları; bölgedeki askerî, sivil, coğrafi ve diğer stratejik unsurların tahlili, müstahkem mevki ve kuşatma muharebeleri açısından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Bu örnek temelinde yaptığımız çalışmada kalenin stratejik konumu, mimarîsi, savunma hatları, askerî teşkilatı, savunma planlamasındaki avantajları ve zafiyetleri izah edilmeye çalışıldı. Ayrıca, kaleyi kuşatmaya gelen Rus birliklerinin harekât üssü, sefer güzergâhları, askerî yapıları, muharebe düzenleri ve hücum planları, bilhassa, Rus kaynakları ışığında sunularak literatürümüze kazandırılmaya gayret sarf edildi. Bu süreçte, sunulan bilgilerin ve yapılan betimlemelerin daha açık bir şekilde anlaşılmasını sağlamak amacıyla, çalışmaya harita, fotoğraf; kale ve kuşatma planları gibi görsel materyaller de dahil edildi.

Cümle ahalinin kaddi büküldü! Her birisi köye kente döküldü! Yüklendi gam yükü yola çekildi! Birbiri ardınca turna katarı! ..., Köprülüoğlu'nun "... Bin iki yüz kırk dört oldu. Cihân küffârlar[la] doldu. Bunca İslâm esîr oldu. Yetiş yâ Efendim yetiş! ..." ve Posoflu Âşık Üzeyir Fakirî'nin "Ahıska gül idi gitti! Bir ehl-i dil idi gitti! Söyleyin Sultan Mahmud'a, İstanbul kilidi gitti!" şeklindeki dizeleri, yaşanan travmanın mahiyetinin ve özelde Kars Kalesi'nin düşüşüne dair algının (*Sattılar Moskof'a...*) anlaşılması adına dikkate değer ip uçları sunarak toplumsal hafıza ve tarihi olaylar hakkında önemli bir tanıklık teşkil etmektedir. Bu dönemde oluşturulmuş edebiyat hakkında bkz. Özer Şenödeyici, "Edebiyatın Tarihi ve Tarihin Edebiyatı Arasında Moskof Destanları I", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 6 (2010), s. 88-117; Gumru Şehriyar (Guliyeva), "1828-1829 Yılı Osmanlı-Rus Savaşı Zamanı Yaranmış Edebiyat", *Türk Harp Edebiyatı I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu*, 1-3 Kasım 2013/Çankırı: Bildiriler, ed. Ömer Çakır, Ankara 2014, s. 215-224; Hasan Ulucutsoy, *Türk Savaş Edebiyatı ve Propaganda (1828-1912)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul 2019, s. 36-48; İkrâm Çınar, "Âşık Üzeyir-Fakirî'nin Şiirlerindeki Eğitsel Değerler", *Yunus Zeyrek Armağanı*, ed. Minara Aliyeva Çınar, Ankara 2021, s. 180-195. Rus istilası, Kars'tan göç eden Müslüman ahaliyi kıtlık ve sefaletle karşı karşıya bırakırken, Bâb-ı Âlî bu durum karşısında çözüm üretmekte yetersiz kalmış; ancak savaşın ardından halkın kendisini toparlayabilmesi adına iki yıl müddetince Kars vergiden muaf tutulmuştur. Bu hususta bkz. Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Ankara 2014, s. 70 ve 151.

Kars Kalesi'nin Coğrafi-Stratejik Konumu ve Mimari Yapısı

Kars, isminin kökeni etimolojik açıdan tartışmalı bir mahiyet arz eden, tarih boyunca birçok kültür ve medeniyetin etkisi altında kalmış bir şehir olarak dikkat çeker. Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan şehir, Aras Nehri'nin Arpaçay'la beraber önemli kollarından birini teşkil eden Kars Çayı'nın doğu kıyısında konumlanmış olup, tarihî süreçte Kafkasya ile Anadolu arasında öneme sahip ticaret ve geçiş yollarının üzerinde bulunmaktaydı. Şehrin erken dönem sivil yerleşimleri iç ve dış kale olmak üzere iki ana bölümden oluşan Kars Kalesi'nin ovaya bakan güney yamaçlarında şekillenmiş; böylece zamanla dış kale surlarının içi ile sur dışının güney, güneybatı ve doğu tarafındaki yakın çevresi, şehrin yerleşim dokusunun ve kimliğinin temelini oluşturmuştur.¹⁵

Kars Kalesi, Karadağ'ın kuzeydoğu-güneybatı istikametindeki uzantısının güneybatı yönünde Kars Çayı tarafından kesildiği ve deniz seviyesinden yaklaşık 1790 metre yükseklikte bulunan bir burun üzerinde konumlanmaktadır. Bu burnun en uç ve yüksek noktasında iç kalenin (sitadel) baş kulesi (bâlâhisar)¹⁶ bulunur. Kalenin bu bölümü ve bazı diğer noktaları doğal kaya temeli üzerine kesme siyah bazalt taşlardan inşa edilmiştir.¹⁷ Kars Kalesi'nin bulunduğu mevkide güneyden kuzeye doğru akan Kars Çayı, kale dibinde sırasıyla batıya, kuzeye ve doğuya yönelmek suretiyle bu yüksek arazinin çevresinde derin bir vadi oluşturmuş; böylece bu alana bir yarımada hususiyeti kazandırarak kalenin müdafaası açısından tabii bir koruma mekanizması meydana getirmiştir.

Kars Kalesi, güney, batı ve kuzey yönlerinden kendisini kuşatan vadinin tabanına yaklaşık 60 metre ve kuzeydoğu, doğu, güneydoğu ile güneyinde uzanan Kars

¹⁵ Şehrin isminin kökeni üzerine ortaya atılan görüşler ve erken dönem tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999, II, s. 167-169; Kırzioğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, c. I; M. Fahreddin Kırzioğlu, "Kars (Tarih)", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, VI (İstanbul 1977), s. 360-363; Wilhelm Barthold [C. Heywood], "Kars", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, IV (Leiden 1997), pp. 669-671; Tufan Gündüz, "Kars", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV (İstanbul 2001), s. 515-518; Ал. С. [Савельевъ А.И.], "Карсъ", *Военный энциклопедический лексикон*, VII (Санкт-Петербургъ 1855), c. 8-13; Ореус И.И., "Карсъ", *Энциклопедический словарь [Брокгауза и Ефрона]*, XIVa (Санкт-Петербургъ 1895), c. 606-608; "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, XII (Санкт-Петербургъ 1913), c. 412-421; William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge 1953, pp. 8, 9.

¹⁶ Kale ve kale mimarilerinin özellikleri hakkında bkz. Semavi Eyice, "Kale", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV (İstanbul 2001), s. 234-242.

¹⁷ Besim Darkot, "Kars", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, VI (İstanbul 1977), s. 360; Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 214.

Ovası'na nazaran yer yer 50-100 metre yükseklikte bulunmaktadır.¹⁸ Bu hususiyeti, belirtilen yönlerden gerçekleştirilecek taarruzlara karşı erken haber alma ve savunma avantajı sağlayarak kaleye coğrafi taktiksel üstünlük kazandırmıştır. Kalenin bu hâkim ve stratejik konumu, bilhassa Orta ve Yeni çağların savunma doktrinleri ve harp teknolojileri perspektifinden değerlendirildiğinde, bölgenin topografik özelliklerinden azamî ölçüde yararlanılarak savunma mimarisinin arazi şartlarına uygun şekilde tasarlandığını açıkça ortaya koymaktadır.

Stratejik önemi dolayısıyla tarih boyunca sürekli olarak çatışma sahası hâline gelen; defalarca istila, yıkım ve onarımlara maruz kalan Kars Kalesi, Osmanlı İmparatorluğu zamanında, özellikle Safevîler'le yapılan savaşlarında kritik bir rol üstlendi. Kale, Osmanlı Sultanı III. Murad devrinde çıkılan doğu seferi sırasında, Safevîler'den gelebilecek olası saldırılara karşı daha etkili bir savunma hattı oluşturmak amacıyla Lala Mustafa Paşa'nın liderliğinde 1580-1581 yıllarında yeniden inşa ve tahkim edildi. Safevî savaşlarında tahrip olan kale ve şehir bu defa I. Ahmed (hük. 1603-1617) döneminde 1616 yılında ve IV. Murad (hük. 1623-1640) döneminde 1634 yılında tekrar yenilendi. Söz konusu inşa faaliyetleri —özellikle III. Murad devrindeki— kale yapısıyla sınırlı kalmadı; aynı zamanda şehrin genel dokusu üzerinde de geniş çaplı bir imar faaliyeti gerçekleştirilerek bölgenin askerî, idârî ve sosyal altyapısının güçlendirilmesine yönelik çeşitli düzenlemeler yapıldı.¹⁹

1828-1829 Türk-Rus Savaşı yıllarına geldiğimizde, Kars Kalesi'nin ve şehrin mimarî dokusu şu şekilde idi: Kale, iç ve dış olmak üzere iki esas bölümden oluşan tarihî yapısını hâlâ muhafaza ediyordu. Aşağıdan yukarı birbirini ihata eden

18 Burada Kars Kalesi'ne dair verilen coğrafi tasvir ve değerlendirme Google, Google Earth ve Yandex gibi uydu haritalardan temin edilen iki ve üç boyutlu güncel veriler ile kaleye çeşitli dönemlerde yaptığımız ziyaretler sırasında edindiğimiz gözlemlere dayanmaktadır. İvan Oreus, yazdığı “Kars” maddesinde dış kalenin deniz seviyesinden yüksekliğini 5826 *fut* (İng. *foot*) yani yaklaşık 1775 metre, iç kalenin yüksekliğini ise 6021 *fut* yani yaklaşık 1835 metre olarak vermektedir. Bkz. Ореус И.И., “Карсъ”, c. 606.

19 Wilhelm Barthold [C. Heywood], “Kars”, p. 670; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Kars”, s. 362; Tufan Gündüz, “Kars”, s. 516, 517; Ал. С. [Савельевъ А.И.], “Карсъ”, c. 8, 9; Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, s. 167-169. Sultan III. Murad (hük. 1574-1595) döneminde Safevîler üzerine yapılan sefer ve bu süreçte Kars'ta girilen yoğun imar faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusret-nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Ankara 2014. Evliya Çelebi, Wilhelm Barthold, Fahrettin Kırzioğlu ve Tufan Gündüz kalenin yeniden inşa yılını 987 (1579) olarak vermektedir. Lala Mustafa Paşa (d. 1510?-ö. 1580)'nın divan kâtibi (sefer münşisi) sıfatıyla bu sefere bizzat katılan Gelibolulu Mustafa Âli ise eserinde ordunun 1580 yılı baharında Kars'a geldiğini ve bu tarihten itibaren imar faaliyetlerinin başladığını belirtmektedir. Bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusret-nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Ankara 2014, s. XX, XXIII, XXXII, XLIX, 258, 259; H. Mustafa Eravcı, “Mustafa Âli'nin Nusret-nâmesi ve Onun Işığında Yazarın Tarihçiliği”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38 (Ankara 2005), s. 163-184.

üç kademeli bir teras karakterinde Kars Ovası'na nâzır olan ve Narin Kale²⁰ de denilen iç kalenin çevresi yaklaşık 683 metreydi.²¹ Burası, tek minareli bir cami, topçu mühimmatının saklandığı iki cephane deposu, iki barut mahzeni ve iki erzak-edevat hangarıyla beraber kalenin en güvenilir ve sağlam bölümünü teşkil ediyordu. İçerideki yapıların çoğu taş malzeme ile inşa edilmiş olup damları odun üzerine toprakla örtülüydü; fakat buradaki bazı taş yapıların üzeri ise açıktaydı. Bu bölümün dış kale ve ovaya bakan surlarının mazgallarına (*barbatalarına*) toplar yerleştirilmişti. İç kalenin batı tarafından güneye doğu Kars Çayı'na inen surun bittiği noktada vadiyi ve Orta Kapı yönünü koruyan bir burç vardı ki bu noktadan itibaren dış surlar artık art arda iki sıra sur şeklinde kaleyi çevreliyordu. Kalenin kuzeydeki vadiye bakan uçurum tarafının uzunluğu yaklaşık 853 metreye, geriye kalan üç tarafın toplam dış sur uzunluğu ise yaklaşık 1483 metreye tekabül ediyordu. Bu surlar yer yer 4,5 ilâ 8,5 metre yüksekliğinde ve 1 ilâ 1,5 metre genişliğindeydi. Bunlardan iç surun üzerinde üstü açık dört köşeli savunma kuleleri bulunuyordu. Dış surun köşe başlarında ise toplarla teçhiz edilmiş, oldukça sağlam altı adet burcu vardı²² ve bu iki kat surun dahilinde bir kale içi mahallesi yer alıyordu. Bu mahalle dışarıyla olan bağlantısını üç ana kapı aracılığıyla sağlıyordu. Bunlardan batı cephesinde Ermeni Mahallesi ve Taş (Orta) Köprü'nün karşısından Kars Çayı'na doğru açılan Su Kapısı; güney cephesinde aynı adlı taşraya açılan Orta Kapı; doğu cephesinde yine aynı isimli taşraya açılan ise Behram (Bayram) Paşa Kapısı olarak adlandırılıyordu. Bu ana kapıların dışında iç kalenin kuzey tarafından Kars Çayı'na inen; kaleye gizli giriş-çıkışlar ve su ihtiyacını karşılama açısından büyük bir avantaj sağlayan, taş kemerler altında üç yüz basamaktan oluşan bir

20 1647 yılında şehri görüp betimleyen Evliya Çelebi (d. 1611-ö. 1684?), iç kalenin isminden *Nârin Kal'a* [*Narin Kale*] olarak bahsetmektedir. Bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, s. 168. Nikolay İvanoviç Uşakov, Vasiliy Aleksandroviç Potto (d. 1836-ö. 1911) ve Uşakov'a atıfla Aleksandr İvanoviç Savelyev; Henry Finnis Blosse Lynch ve Francis Rawdon Chesney gibi yazarlar da iç kale için *Narin Kale* (*Нарынъ-Кале*)/*Narin Kala* ismini zikretmektedirler. Vladimir İvanoviç Gippius ise sehven *Narın-Kale* (*Нарымъ-Кале*) olarak aktarmıştır. Bkz. Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 214; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, С.-Петербургъ 1889, IV/I, c. 42; Ал. С. [Савельевъ А.И.], "Карсъ", c. 9; Henry Finnis Blosse Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, London-New York 1901, vol. I, p. 397; Colonel Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829; With a View of the Present State of Affairs in the East*, p. 147; *Осады и Штурмъ Крѣпости Карса въ 1877 г. Историческій Очеркъ*, сост. Гиппиусъ В.И., С.-Петербургъ 1885, c. 24.

21 Referans gösterdiğimiz eserlerde geçen *sajen'* (*сажень*) ve (*фут*) gibi eski uzunluk birimleri tarafımızca metreye çevrilerek aktarılmıştır. 1 *sajen'* = 213.36 cm. 1 *fut* = 30.48 cm.

22 Bu burçların her biri III. Murad devrinde Lala Mustafa Paşa'nın önderliğinde sefere katılan beylerbeyleri tarafından yaptırılmıştı. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Gelibolulu Mustafa 'Âli, *Nusret-nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Ankara 2014, s. 258, 259.

yer altı merdiveni ve yine bu yöne açılan bir diğer kapı vardı.²³ Kaleyi ve taşraları korumak maksadıyla surların dışında bazı tahkimatlar da oluşturulmuştu:²⁴ Orta Kapı tarafından doğudaki Behram (Bayram) Paşa Mahallesi yönüne doğru kalenin güneydoğusundaki bataklık araziye kadar dış surun yaklaşık 4 metre açığında, ona paralel şekilde uzanan ve içi gerektiğinde suyla doldurulabilen bir kanal bulunuyordu.²⁵ Bataklığın diğer ucundan Behram (Bayram) Paşa Kapısına kadar

23 Kaynaklar genellikle üç ana kapının adını anmaktadır ki bunlardan *Su (Çeri) Kapısı* güneybatı istikametindeki Erzurum yoluna, *Orta Kapı* güney ve güneydoğu istikametindeki Kağızman ve Revan (Erivan) yollarına, *Behram (Bayram) Paşa Kapısı* ise doğu, kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatı istikametindeki Gümrü, Susuz, Arpaçay, Ahıska, Ardahan (Evliya Çelebi: "... *Revân tarafına küşadedir...*") yollarına açılmaktaydı. Buna binaen, Kars'ın kuzeybatısındaki Ardahan'a en kısa yoldan gitmek için ya *Behram (Bayram) Paşa Kapısı*'ndan çıkıp Karadağ'ın doğuya bakan eteklerinden ya da Kars Çayı'nın sağ yakasındaki vadi içerisinden veyahut *Su Kapısı*'ndan çıkıp Kars Çayı'nın sol yakasına geçerek Temür (Temir Paşa)'ya doğru Şorah tepelerine tırmanıp Çakmak sırtlarından kuzey istikametine doğru yönelmek gerekirdi; fakat Nikolay İvanoviç Uşakov eserinde bu üç kapiya ek olarak kalenin doğu tarafında *Ardahan Kapısı* (*Ардаганъ-капу/Ардaгaн Кaпa*) adlı dördüncü bir kapıdan bahsetmektedir. Yazar muhtemelen, *Behram (Bayram) Paşa Kapısı*'nın *Ardahan yoluna/yönüne* açıldığı bilgisini karıştırmış veya kuzey yönünde vadiye açılan bir başka kapıyı kastetmiş olmalıdır. Yine Nikolay İvanoviç Uşakov aynı bölümde *Behram (Bayram) Paşa Kapısı*'nın adını sehven *Bahaylı-Paşı-kapi* (*Бахайлы-Паши-капи*) ve *Bayhali-Paşı* (*Байхалы-Паши*) şeklinde aktarmıştır. Bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, s. 168; Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 215. Doğudaki taşraya ve buraya açılan kapıya adı verilen Behram Paşa, III. Murad zamanının Diyarbakır Beylerbeyi'dir. Bkz. Kırzioğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, s. 534. Behram Paşa, Lala Mustafa Paşa serdarlığında Safeviler üzerine yapılan sefere ve Kars Kalesi'nin yeniden inşa faaliyetlerine katılarak doğu surlarındaki beşinci burcun yapımını üstlenmiştir. Bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusret-nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Ankara 2014, s. 259. Ayrıca, Gelibolulu Mustafa Âli'nin, *Nusret-nâme* adlı eseri için yapılan minyatürlerde diğer paşaların yanı sıra Behram Paşa ve Kars Kalesi'nin inşası da resmedilmiştir. Bkz. Pınar Koçyiğit, *Resimli Bir Osmanlı Gazânâmesi: Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600) ve Nusretnâme'si (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi H. 1365)*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale 2012, s. 150, 155, 156, 185, 223, 248, 251, 253 ve eklerdeki resim 71, (s. 319), 73 (s. 320), 91 (s. 329), 111 (s. 339). Lala Mustafa Paşa'nın Kars'a gelişi, Kars Kalesi'nin inşa ve onarımıyla ilgili minyatürler için mezkûr tezde bkz. Resim 111-112 (s. 339). "[Kars] kapalı bir yol vasıtasıyla sınırsız bir su kaynağına hükmediyordu..." Bkz. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, p. 185.

24 William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, London 1856, p. 147. William Monteith, Orta Kapı ve Behram (Bayram) Paşa'nın ismini *Ousta Kassi* ve *Biram Pasha* olarak zikretmektedir.

25 Evliya Çelebi, kaleyi bu yönden ele geçirmenin asla mümkün olmadığını belirtmiştir. Onun bu görüşünü iki asır sonra, 1853-1856 Türk-Rus Savaşı (Kırım Savaşı) sırasında Kars kuşatmasına asker olarak bizzat katılmış olan Vasiliy Aleksandroviç Potto da benzer kelimelerle tekrar etmiştir. Bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, s. 168; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныххъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Біографіяхъ*, c. 43. Ву

ise bir kanal mevcut değildi; fakat bu kapıdan Karadağ sırtlarına doğru, surun kuzeydoğu ucuna varıncaya dek *şev* (*glasi*) karakterinde bir hendek kazılmıştı. Bu bölgedeki Karadağ yamaçlarında ovaya nâzır hâlde Behram (Bayram) Paşa Mahallesi ve onun hemen güneyinde ise bir mezarlık²⁶ bulunuyordu. Bölge, Karadağ'ın tepe noktasında taş, toprak ve kütüklerden aceleyle inşa edilmiş dikdörtgen biçimli 14 mazgalı ve toplu bir tabya tarafından savunuluyordu. Söz konusu tabya kaleye, kütüklerden yapılmış, hendeği ve şevi olan yaklaşık 565 metrelik bir siper aracılığıyla bağlanmıştı. Yine, kalenin doğu cephesi ve Behram (Bayram) Paşa Mahallesi, Karadağ istikametinden güneybatı yönünde bataklık bölgenin doğu yakasına doğru uzanan bir savunma seti (tümsek) yardımıyla da korunuyordu. Kalenin güneyinde, Kars Çayı'nın sağ yakasında şehrin esas taşrasını (banliyö) teşkil eden Orta Kapı'nın kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu tarafları surla tahkim edilmişti. Bu surların iki burcu bulunuyordu ki bunlardan güneydoğu ucundaki Yusuf Paşa Burcu oldukça sağlamdı.²⁷ Batı yönünde ise Kars Çayı doğal bir savunma hattı vazifesi görüyordu. Ayrıca, buranın hemen kuzeydoğusunda bir diğer mezarlık²⁸ yer alıyordu. Kalenin güney-güneybatısında, Kars Çayı'nın sol ve sağ yakasındaki vadi içerisinde ise Ermeni mahallesi vardı. Bu sahada kuzeydoğu yönünde Kars Çayı'na uzanan burnun, hemen aşağısındaki Taş Köprü'ye, Ermeni Mahallesi'ne ve Orta Kapı'ya hâkim bir noktada Temür (Temir) Paşa Kulesi konumlanmaktaydı. Bu kule, Kars Kalesi'ni güneyden gelebilecek saldırılara karşı da koruyordu. Yine bu bölgede şehrin bir başka mezarlığı yer almaktaydı. Ayrıca şehirde, Kars Çayı'nın sağ ve sol yakası arasındaki bağlantıyı sağlayan üç adet köprü bulunuyordu.²⁹

Her ne kadar Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ortalarında *kalenin ensesinden*, yani kuzey yönündeki yüksek arazilerden, top atışına uzak olduğunu³⁰ ifade etmişse

bataklık arazi ve kanal, kuşatma planlarında ve 1877-1878 Türk-Rus Savaşı (93 Harbi) döneminde çekilen bir fotoğrafta kısmen görünmektedir. Bkz. Ekler, Görsel 2, 6, 7 ve 8.

26 Bu mezarlık bugünkü Karadağ Mezarlığı'nın olduğu yerde değil de Behram (Bayram) Paşa Mahallesi'nin Kaleiçi'ne yakın bölümünün hemen güneyinde yer alıyordu. Bkz. Ekler, Görsel 6.

27 Потто В.А., Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ, с. 43.

28 Takribi olarak, şehir içindeki Sultan Alparslan Camii'nin bulunduğu bölgeye denk düşmektedir. Bkz. Ekler, Görsel 6, 7 ve 8.

29 Потто В.А., Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ, с. 43, 44; Ушаков Н.И., Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ, с. 213-216; Besim Darkot, "Kars", s. 360. Orta köprü olarak da anılan bugünkü Taş Köprü'nün hemen aşağısında ve yukarısında birer köprü daha vardı. Bu köprüler şehir planında gösterilmiştir. Bkz. Ekler, Görsel 6.

30 "... şimâli tarafında ensesi top menziline ba'îd bir kûh-ı bâlâdır." Bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, s. 168.

de geçen iki asır zarfında harp teknolojilerinde yaşanan ilerlemeler³¹ ve kuşatma stratejilerindeki taktiksel dönüşümler XIX. yüzyılda Kars Kalesi'ni, bilhassa Kars Çayı'nın sol yakasındaki yüksek noktalardan yapılan topçu atışlarına karşı savunmasız bir hâle getirmişti. Nitekim, 1828-1829 ve 1853-1856 Türk-Rus savaşlarının yaşandığı dönemin tanıdığı olan asker kökenli Rus yazarlar Nikolay İvanoviç Uşakov ve Vasiliy Aleksandroviç Potto'nun, yine 1828-1829 savaşında Kafkas Cephesi'nin bir diğer tanıdığı olan İngiliz asker, diplomat, tarihçi William Monteith'in ve bu dönemde askerî bir görevle İstanbul'a gönderilmiş olan İngiliz general, kaşif ve tarihçi Francis Rawdon Chesney'in eserlerinde, bahsi geçen yüksek noktalardan kalenin iç kısmının açıkça görülebildiği ve topçu ateşine karşı korumasız olduğu yönündeki anlatıları³² Evliya Çelebi'nin dış surların alçak oluşuna dair aktardığı bilgilerle³³ birleştirildiğinde, geçen asırlar boyunca savunma tahkimatındaki yapısal eksikliklerin giderilemediği anlaşılmaktadır.³⁴ Özellikle, çevredeki stratejik hâkim arazilerin yeterince tahkim edilerek kaleye entegre savunma hatlarına dönüştürülememesi ve sur yüksekliğinin yeterli düzeye çıkarılmaması gibi yapısal sorunlar, kuşatma dönemlerinde hem kaleyi hem de içerideki sivil yerleşim birimlerini topçu bataryalarının karşısında kolay hedef hâline getirmişti. Bu durum, bir yandan kuşatma savaşlarında uzun menzilli muhasara ve hareket kabiliyeti yüksek sahra topraklarının ve ordudaki topçu birliklerinin ne denli stratejik önemi haiz olduğunu, diğer yandan ise açık arazide manevra savaşı yerine kaleye kapalı savunma yapmanın zaafalarını bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Tarihî süreçte Osmanlı-Safevî savaşları nedeniyle Kars askerî önemini koruduysa da sosyal ve iktisadî açıdan istenilen ölçüde kalkınamadı. Öyle ki XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Kars Eyaleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun en fakir eyaletlerinden biri hâlini almıştı; fakat XIX. yüzyılın hemen başında Rusya

31 Allen ve Muratoff, XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık iç kalenin yeni savaş koşullarında eski önemini yitirdiğini belirtmiştir. Bkz. William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, p. 89.

32 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 200, 218; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 46; William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, p. 161; Colonel Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829; With a View of the Present State of Affairs in the East*, pp. 165, 166.

33 "... varoş-ı hisârın kaddı ol kadar âli değildir..." Bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, s. 168.

34 William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, pp. 165, 166; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, p. 184.

İmparatorluğu'nun artık Güney Kafkasya'da fiilî varlık göstermeye başlamasıyla birlikte Kars'ın askerî-stratejik önemi sadece Türkler ve Ruslar açısından değil, İngilizler açısından da yeniden ön plana çıktı. Nitekim, 1853-1856 Türk-Rus Savaşı (Kırım Savaşı) arifesinde ve zarfında Karl Marx (d. 1818-ö. 1883)'ın kaleme aldığı yazılar bu bağlamda İngiltere'deki politik atmosferi ve stratejik kaygıları açıkça yansıtmaktaydı. *New-York Daily Tribune* gazetesinde 14 Haziran 1853'te yayımlanan yazısında Karl Marx, Kars ve Batum'un Rusya tarafından ele geçirilmesinin İngiltere'nin Trabzon limanı üzerinden İran ile yaptığı ticarete darbe vurabileceğini ve Kars'ın sadece Anadolu'ya yapılacak askerî harekâtta değil İngiltere'ye karşı yapılacak saldırılarda da bir merkez hâline dönüştürülebileceğini yazdı. Karl Marx, bu görüşlerini 5 Nisan 1856'da *The People's Paper*'da "Kars'ın Düşüşü" başlığıyla kaleme aldığı başka bir yazısında: "Eğer Kars, Erzurum'un anahtarıysa, Erzurum da İstanbul'un³⁵ anahtarı ve Anadolu'nun stratejik ve ticarî yollarının merkez noktasıdır. Kars ve Erzurum olur da bir kez Rusya'nın eline geçerse, Trabzon üzerinden İran'a uzanan İngiliz kara ticareti kesilir." diyerek tekrarlamıştı.³⁶ Yine benzer şekilde, Rus tarihçi Vasiliy Vladimiroviç Bartold (Wilhelm Barthold, d. 1869-ö. 1930)'ün İngiliz tarihçi Benedict Humphrey Sumner (d. 1893-ö. 1951)'den aktardığına göre XIX. yüzyılda vuku bulan Türk-Rus savaşlarında Kars hem İngiliz diplomasisi hem de kamuoyu nezdinde "Rusya'nın güneye doğru genişlemesinin önünde geleneksel bir savunma hattı" olarak değerlendiriliyordu.³⁷ Yukarıdaki ifadelerin tersine bir coğrafi ve jeopolitik perspektiften bakılması durumunda da orta ve aşağı Kura (Kür) Nehri'ni nüfuzu altına alan Tiflis, Hazar Denizi'ne kadar Güney Kafkasya (Transkafkasya)'nın doğusunun; Tiflis'in anahtarı karakterindeki Kars ise bir bakıma tüm Güney Kafkasya'nın anahtarı olma rolünü üstleniyordu.³⁸

Tüm bunlardan anlaşıldığı üzere, Kars'ın XIX. yüzyıldaki stratejik önemi, onu basit bir bölgesel askerî güç unsuru olmaktan öteye taşıyarak uluslararası ticaret yollarının güvenliği bağlamında büyük devletlerin küresel stratejilerinin kilit meselelerinden birisi hâline getirmişti. Kars, artık bu yüzyıl boyunca yalnızca bir sınır savunma hattı değil, aynı zamanda uluslararası çıkarların kesiştiği ve çatıştığı, elde tutulması elzem bir nokta hüviyeti kazanacaktı. Öyle ki 1853-1856 Türk-Rus Savaşı (Kırım Savaşı) sırasında kale tahkimatlarının güçlendirilmesinde ve şehrin savunulmasında İngiliz General Sir William Fenwick Williams (d. 1800-ö. 1883) ve Sir Henry Atwell Lake (d. 1808-ö. 1881) gibi komutanlar bizzat görev alacaktı.³⁹

35 Metinde "... Constantinople..."

36 Karl Marx, *The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War*, pp. 33, 34, 613.

37 Wilhelm Barthold [C. Heywood], "Kars", pp. 670, 671.

38 William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, p. 9.

39 Karl Marx, *The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War*, p. 590; William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian*

1806-1812 Türk-Rus Savaşı'nda Kars Kuşatması

1828-1829 Türk-Rus Savaşı sırasında vuku bulan Kars kuşatmasını ele almadan önce, 1806-1812 Türk-Rus Savaşı esnasında yaşanan ilk Kars kuşatmasına kısaca temas etmenin, geçen süre zarfında Rus ordusunun kazandığı tecrübelerin ve bu minval üzere kuşatma stratejilerindeki bazı taktik değişikliklerin daha iyi anlaşılmasına imkân tanıyacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı ve Rusya imparatorlukları arasında 1806 yılının sonunda karşılıklı harp ilan edildiği esnada Rusya, hâlihâzırda, Kafkasya'da savaş hâlindeydi. Bu süreçte Rus kuvvetlerinin Kafkasya'daki başkumandanı İvan Vasilyeviç Gudoviç (d. 1741-ö. 1820), Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'da konuşlanmış toplam 22.000 kişiden müteşekkil iki piyade tümenini sevk ve idare ediyordu. Bunlardan 19. tümen, *dağlılara*⁴⁰ karşı icra edilen askerî harekât için görevlendirilirken; 20. tümen, Rusya ile harp⁴¹ hâlinde olan Kaçar İranı cephelerine sevk edilmişti. Rusya ile Kaçar İranı arasındaki söz konusu savaş sürerken Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yeni bir cephe açılması, İvan Gudoviç'i Kafkas Cephesi'nde oldukça müşkül bir durumla karşı karşıya bıraktı. Meydana gelen yeni koşullar altında İvan Gudoviç'in, bir yandan Gürcistan hattının emniyetini tesis etmesi, diğer yandan Kaçar İranı ile muharebeyi sürdürürken Osmanlı İmparatorluğu topraklarına eş zamanlı bir taarruz başlatarak Anadolu'daki Türk birliklerinin Tuna boylarına sevkini akamete uğratması gerekecekti; ancak tüm bu geniş çaplı askerî harekât için elinde sadece bir tümen (20. tümen) bulunuyordu. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu ile girişilen savaş Rusya'yı Kaçar İranı ile 1806 yılı kışında Uzun

Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921, pp. 81, 89, 90. Henry Atwell Lake, Kars günleri ve Rusya'daki esareti hakkında bir eser kaleme almıştır. Bkz. Atwell Lake, *Kars and Our Captivity in Russia: With Letters from Gen. Sir W. F. Williams, Bart., of Kars, K.C.B.; Major Teesdale, C.B.; and the Late Captain Thompson, C.B.*, London MDCCCLVI [1856]. Ayrıca, 1853-1856 Türk-Rus Savaşı (Kırım Savaşı) hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul 1993; *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, yay. haz., Kemal Gurulkan, Mustafa Küçük ve diğ., Ankara 2006; Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2009; İbrahim Köremzli, *Ottoman War on the Danube: State, Subject, And Soldier (1853-1856)*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Ankara 2013; Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2017; Ayşen Müderrisoğlu Esiner, *Kırım Savaşı'nda İngiliz Politikası*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2017; Sir Adolphus Slade (Müşavir Paşa), *Türkiye ve Kırım Harbi 1853-1856*, çev. Oğaner Belig, Ankara 2024.

40 Rusların, Kafkas Dağları'nda meskün halklar için kullandığı genel tabir. Tekil hâli *gorets* (*zopeu*) = *dağlı*; çoğul hâli *gortsı* (*zopıu*) = *dağlılar* şeklindedir.

41 24 Ekim 1813 tarihli Gülistan Antlaşması ile son bulan 1804-1813 Rusya-Kaçar İranı Savaşı.

Kilise’de bir mütareke akdetmek zorunda bırakmış olsa da Rusya’ya karşı bu cephedeki muhtemel saldırı girişimleri tamamen bertaraf edilmiş sayılmazdı. Yine de mevcut durum İvan Gudoviç’in yükünün kısmen hafiflemesine ve dikkatini Osmanlı İmparatorluğu’na karşı gerçekleştireceği askerî harekâta yoğunlaştırmasına olanak tanıdı. Bu doğrultuda, İvan Gudoviç, Rus ordusu için Faş (Poti), Ahıska ve Kars olmak üzere üç temel hedef belirledi. Bu üç hedeften Kars’a yönelik harekâtın sevk ve idaresi için, Gümrü’de 5550 piyade ve 1200 süvariden oluşan bir kuvvetle konuşlanmış olan Tümgeneral Pyotr Daniloviç Nesvetayev (d. 1760?-ö. 1808)’i görevlendirdi.⁴²

Kafkas Cephesi’ndeki askerî hazırlıklar sürerken Kars Paşası’nın⁴³ Erzurum’daki Şark Seraskeri⁴⁴ ile ihtilaf içinde bulunduğu, ona karşı kendisine vadedilen Rus yardımını talep ettiği ve Kars Kalesi’ni teslim edip Rusya’nın himayesine girmeye gönüllü olduğu yönünde bir haber, Rus ordusu içerisinde yayılmıştı. Bu söylentiler, hem kale savunmasındaki direncin kırılacağına dair Rus saflarında bir beklenti yaratmış hem de Türk tarafındaki muhtemel iç çekişmelerin muhasarayı kolaylaştıracağı fikrini güçlendirmişti. Bu atmosfer içerisinde Kars Kalesi’ne yönelik Rusların ilk işgal harekâtı, General Pyotr Nesvetayev komutasındaki 5 piyade taburu, 2 Kazak alayı ve 6 toptan müteşekkil Rus kuvvetlerinin 28 Mart 1807’de Gümrü üzerinden Arpaçay’ı geçmesiyle başladı.⁴⁵

Esasında, Başkumandan İvan Gudoviç, Pyotr Nesvetayev’e, doğrudan Kars Kalesi’ni kuşatmak yerine Kars Paşalığı topraklarında, merkezle bağlantıyı koparmayacak şekilde, askerî manevralar gerçekleştirmesini ve bu yolla Kars Paşası’nı kaleden çıkararak bir meydan muharebesine zorlamasını emretmişti. Ancak, Kars Paşası’nın, kaleye yaklaşıp göstermelik birkaç top atışı yapılması

42 *Осады и Штурмъ Крѣпости Карса въ 1877 г. Историческій Очеркъ*, сост. Гиппиусъ В.И., С.-Петербургъ 1885, с. 21-23; Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 140, 141; “Персидские войны России”, *Энциклопедический словарь [Брокгауза и Ефрона]*, XXIII (Санкт-Петербургъ 1898), с. 367-368.

43 Söz konusu paşa, Kars Muhafızı Mehmed Paşa idi. Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT)*, nr. 79/3300 (29.12.1220/20.03.1806); BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)*, nr. 509/61 (07.01.1222/17.03.1807); BOA, TS.MA.e, nr. 434/64 (23.01.1222/02.04.1807); *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy, 1578-1914)*, haz. İsmet Demir, Hacı Osman Yıldırım, Uğurhan Demirbaş ve diğ., Ankara 1992, I, s. 189, 194, 196, 198.

44 Bu dönemde Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri, Sabık Sadrazam Yusuf Ziya Paşa idi. Bkz. BOA, *HAT*, nr. 107/4246 (29.12.1220/20.03.1806); BOA, TS.MA.e, nr. 434/64 (23.01.1222/02.04.1807); BOA, TS.MA.e, nr. 515/24 (09.02.1222/18.04.1807); BOA, TS.MA.e, nr. 515/22 (25.10.1221/05.01.1807); BOA, *Cevdet, Askeriye (C.AS)*, nr. 1105/48879 (15.12.1222/13.02.1808).

45 “Карсъ”, *Военная энциклопедія [Сытина]*, XII (Санкт-Петербургъ 1913), с. 412.

hâlinde kaleyi teslim edeceği yönündeki teklifini içeren haber Pyotr Nesvetayev'e, İvan Gudoviç'in emrinden daha önce ulaşmıştı.⁴⁶

Sınırı geçer geçmez Başşüregel'de⁴⁷ Türklerin gösterdiği direniş, Ruslar arasında Kars'ın teslim edileceği yönündeki söylentilerin yeşerttiği umudu zedelediye de Başşüregel'i ele geçiren Rus birlikleri yine de ciddi bir direnişle karşılaşmadan Kars önlerine kadar gelip Karadağ sırtlarında konuşlanarak kuşatmayı başlattı. General Pyotr Nesvetayev karargâhını kalenin kuzeydoğu yönünde, Behram (Bayram) Paşa mevkisine kurarak 6 Nisan 1807'de başlayan saldırıları bu bölgede yoğunlaştırdı. Kuşatma sırasında Ruslar Behram (Bayram) Paşa Mahallesi'ni kontrol altına almayı başardılarsa da kalenin umut edildiği şekilde hemen teslim edilmeyişi, Rus birliğinin personel yetersizliği ve lojistik eksikliği, muhasaranın sürdürülmesine mâni oldu. Bu durum, ordunun Kafkasya'daki başkumandanı General İvan Gudoviç'in, başarı şansı düşük görülen bu tür harekâta kuvvetlerin riske atılmaması yönündeki görüşleri ve Kars Paşalığı'nın sınırlarının savunulmasını içeren emriyle birleşince, işgal girişimi Pyotr Nesvetayev'in birliklerini Gümrü'ye doğru geri çekmesiyle sona erdi.⁴⁸

46 Vasilij Aleksandroviç Potto ve Vladimir İvanoviç Gippius'un eserlerinde Kars Muhafızı'yla ilgili verdiği bu bilgiler detaylı bir şekilde aydınlatılmaya muhtaçtır (*Осады и Штурмъ Крѣпости Карса въ 1877 г. Историческій Очеркъ*, сост. Гиппиусъ В.И., С.-Петербургъ 1885, с. 23; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, С.-Петербургъ 1887, I, с. 434, 435.). Zira, Kars Muhafızı Mehmed Paşa, bahsi geçen söylentilerin aksine kuşatma sırasında kaleyi Ruslara teslim etmemiş, hatta öncesinde Şark Seraskeri Yusuf Ziya Paşa'dan Ruslara karşı yardım talebinde bulunmuştu (BOA, TS.MA.e, nr. 434/64 (23.01.1222/02.04.1807); BOA, TS.MA.e, nr. 515/24 (09.02.1222/18.04.1807)). Ancak, Osmanlı Arşivi evrakı arasında, Rus kaynaklarının iddialarını destekler nitelikte, Kars Muhafızı Mehmed Paşa'nın Ruslarla iş birliği yaparak ihanet ettiği (BOA, TS.MA.e, nr. 498/27 (29.01.1222/08.04.1807); BOA, TS.MA.e, nr. 298/20 (20.07.1222/23.09.1807)) ve bu iddiaların bilakis iftira olduğu bilgisini ihtiva eden vesikalar da mevcuttur (BOA, TS.MA.e, nr. 508/22 (11.02.1222/20.04.1807; BOA, TS.MA.e, nr. 507/49 (17.02.1222/26.04.1807); BOA, TS.MA.e, nr. 507/55 (29.12.1222/27.02.1808)). Bunun, Kars Muhafızı'nın Rus birliklerini sınır içerisine çekerek merkezlerinden uzaklaştırmayı amaçlayan taktik bir aldatma hamlesi mi yoksa gerçek arzusu mu ya da ona atılan bir iftira mı olduğu meselesi şimdilik kısmen muğlaktır; fakat kesin olan bir şey varsa, o da Kars Muhafızı Mehmed Paşa'nın ihanet suçundan dolayı Şark Seraskeri Yusuf Ziya Paşa tarafından idam ettirilerek kesik başının İstanbul'a gönderildiği (BOA, HAT, nr. 1358/53328 (29.12.1222/27.02.1808)) ve maktul paşaya önceden ihsan olunan paranın Kars'a yapılan iki adet tabya için harcandığı gerçeğidir (BOA, *Cevdet, Dahiliye* (C.DH), nr. 55/2741, (23.08.1222/26.10.1807)). Meselenin, çalışmamızın kapsamı açısından ayrı ve daha detaylı bir incelemenin konusu olması hasebiyle şimdilik bu bilgilerin aktarımıyla iktifa etmekteyiz.

47 Günümüzde Kars'ın Akyaka ilçesine bağlı Çetindurak köyü.

48 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 217; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 434, 435; *Осады и Штурмъ Крѣпости Карса въ 1877 г. Историческій Очеркъ*, сост. Гиппиусъ В.И., С.-Петербургъ 1885, с. 23-25; Ал. С. [Савельевъ А.И.], "Карсъ", с. 9; "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, с. 412.

Rusların bu kuşatmadaki başarısızlığında, yukarıda da değinildiği üzere Başkumandan İvan Gudoviç'in ve dolayısıyla onun emri altında harekâtı idare eden Pyotr Nesvetayev'in, Anadolu'ya uzun vadeli harekât gerçekleştirebilecek yeterli birlik, coğrafi bilgi, harita⁴⁹ ve lojistik destekten yoksun olmasının yanı sıra kale içindeki Türk birliklerinin mevcudu ve durumu hakkında sağlıklı bir istihbarat elde edememesinin ve taarruz harekâtını yalnızca tek bir cephede yoğunlaştırmasının etkili olduğu söylenebilir.⁵⁰

Söz konusu kuşatmanın başarısızlığı bir yandan Türkler nezdinde Kars Kalesi'nin savunma gücüne ve ele geçirilemezliğine duyulan inancı bir kez daha pekiştirirken,⁵¹ öte yandan Rus ordusuna, bölgedeki harekât planlamalarında yeni stratejiler geliştirmesi adına kıymetli bir tecrübe kazandırdı. Bu bağlamda, söz konusu ilk kuşatma girişiminin Ruslar açısından Gümrü-Kars güzergahında fiili keşif yapılmasına, stratejik istihbarat toplanmasına, ulaşım hatlarının sınanmasına ve bölgenin topografik yapısının daha yakından, bizzat, tanınmasına olanak sağladığı muhakkaktır. Nihayetinde, edinilen bu tecrübenin, ilerleyen süreçte değişen stratejik yaklaşımlar ve operasyonel hedefler doğrultusunda Kars'a yönelik daha kapsamlı ve planlı bir kuşatma anlayışının geliştirilmesine temel teşkil ettiği görülecektir.⁵²

1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nın Başlaması ve Kafkas Cephesi'nde Harekât Üssü Tayini

Makalenin giriş bölümünde de ifade edildiği üzere, Yunan isyanı ve Memleketeyn (Eflak-Boğdan)'deki meselelere dair tutumunda I. Aleksandr'dan

49 1828-1829 Türk-Rus Savaşı öncesinde Rusların Anadolu'ya dair coğrafi ve kartografik bilgileri oldukça sınırlıydı; ancak Anadolu'nun stratejik öneminin farkında olan Rus Genelkurmayı bu savaşla birlikte subaylarını bölgede haritalama faaliyetlerinde bulunmak üzere görevlendirdi. Buna binaen, 1828-1829 yıllarında Kuzeydoğu Anadolu'daki birçok yerin plan ve haritaları çıkarılıp Kars, Ardahan ve Ahıska'nın coğrafi koordinatları belirlendi. Bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbi sayılan Anadolu'nun peyderpey sistematik bir şekilde haritalandırılmasıyla neticelendi. Bu hususta bkz. Mikhail Baskhanov, "Mapping the Heartlands of Ottoman Empire: Russian Cartographic Project in Anatolia (1829-1835)", XIX. *Türk Tarih Kongresi, 3-7 Ekim 2022/Ankara: Kongreye Sunulan Bildiriler*, haz. Abdullah Kaymak, Selin Eren, Semiha Nurdan ve diğ., Ankara 2024, III/II, s. 895-904; Mikhail Bashanov, *Tarihi Rus Haritalarında Osmanlı Devleti (1700-1917)/ Османская Империя на Русских Исторических Картах (1700-1917)*, çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2023, s. 45-56.

50 *Осады и Штурмъ Крѣпости Карса въ 1877 г. Историческій Очеркъ*, сост. Гиппиусъ В.И., С.-Петербургъ 1885, c. 25, 26; Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 217; "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, c. 412.

51 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 217.

52 1807 ve 1828 yıllarında gerçekleştirilen kuşatmaların planlarını karşılaştırmak için bkz. Ekler, Görsel 7 ve 8.

farklı⁵³ bir siyasî tavrı sergileyen I. Nikolay, Rusya'yı problemlerin çözümü adına diplomasi kanadında faaliyet gösteren bir aktör olmaktan çıkararak, söz konusu meselelerde gerektiğinde askerî güce başvurmaktan geri durmayacak bir konuma taşıdı. Bu tutumun şekillenmesinde siyasî ve iktisadî saiklerin yanı sıra, I. Nikolay'ın bir yumuşak güç unsuru olarak dinî motiflere atıfta bulunmak kaydıyla tüm Ortodoksların hamisi olma ya da bu rolü hakkıyla ifa etme iddiasının da etkili olduğu yadsınamaz.⁵⁴

Neticede, İmparator I. Nikolay 26 Nisan 1828 tarihinde her yönü ile Bâb-ı Âlî'yi suçlayan, oldukça hissî şu manifestoyu yayımlayarak Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiğini tebaasına duyurdu:

Tanrı'nın lütfuyla Biz Birinci NİKOLAY, Tüm Rusya'nın İmparatoru ve Hükümdarı ve sair ve sair ve sair. Tüm halka ilan ederiz.

Bükreş'te Osmanlı Bâb-ı Âlî'siyle akdolunan ve 16 sene müddetince defaatle sarsılan sulh, Bizim bütün gayretlerimize rağmen, nihayetinde onun [Bâb-ı Âlî'nin] tarafından kararlılıkla yıkılmıştır. Bâb-ı Âlî imha edici bir harple tehdit ederek Rusya'ya meydan okuyor; ona karşı topyekûn bir seferberlik yürütüyor; onu en azılı düşmanı ilan ediyor; Akkerman'da akdolunan ahidnâme'yi çiğniyor ve bu minval üzere, bizzat tarafınca tasdik olunmuş evvelki tüm antlaşmaları bozuyor; söz konusu ahidnâme akdinin sırf onun sefer hazırlıklarını gizlemek maksatlı bir mazeret olduğunu beyan ediyor.

Bunun akabinde, Rusya Bayrağı'nın hak ve haysiyetine halel getirilmekte; gemiler alıkonulmakta; yükleri, zorba keyfi idarenin ganimeti olmakta; hatta Bizim tebaamız ya vatan-daşlıklarını değiştirmeye ya da derhal Türk memleketini terk

53 I. Nikolay'ın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiğini duyurduğu manifestosu ve yapılacak savaşın nedenleri hakkındaki tafsilatlı deklarasyonu *Rusya İmparatorluğu Kanunları Tam Külliyyatı* içerisinde yayımlanmıştır. I. Nikolay manifestosuyla aynı gün yayımladığı deklarasyonunda abisi ve selefi olan İmparator I. Aleksandr'ı kasıtlı "Onun yüce ve barış sever gönlü intikam güdüsünün ne olduğunu bilmiyordu" diyerek I. Aleksandr'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı ihlalleri birçok kez görmezden geldiğini nazik bir dille eleştirmiştir. Bkz. *Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи: Собрание Второе, 1828 г., Санкт-Петербург 1830, III, с. 386, 387.* Malum olduğu üzere, I. Nikolay'a, bu temelde izlediği müdahaleci harici siyaset neticesinde *Avrupa'nın Jandarması* lakabı verilecektir. Bu lakap, I. Nikolay'la birlikte artık Rusya'nın Avrupa'daki siyasî nüfuzunu, kıtadaki meselelere yaklaşım tarzını ve Avrupa'daki düzeni sağlamak için askerî güç kullanma eğilimini ifade etmek maksadıyla literatürde sıklıkla kullanılacaktır.

54 Victor Taki, *Russia on the Danube: Empire, Elites, and Reform in Moldavia and Wallachia, 1812-1834*, p. 12.

eylemeye mahkum edilmekte. Boğaz[lar] kapatılmakta; Karadeniz'deki ticaretimiz kısıtlanmakta; güney serhaddinin şehir ve vilayetleri, bu yegâne gelir kaynağından mahrum bırakılmak suretiyle, hesapsız zaiyatla tehdit edilmekte. Lakin bunlar yetmez[miş gibi] Rusya'nın İran ile olan sulh muahedesi artık tam da nihaî raddeye erişmişken, bu süreçte ani bir değişim vuku buldu. Çok geçmeden, katî bir surette tespit edildi ki Bâb-ı Âlî, İran'ın kararlılığını sarsmış ve sınır hattında konuşlanan kuvvetlerini alelacele silahlandırmak kaydıyla, ona güçlü bir destek vaadinde bulunarak artık sözde değil, bizzat fiilî olarak harp meydanına adım atmıştır.

Böylece, Bükreş Antlaşması'nın imzalanmasının ardından mütemadiyen devam eden ihlaller son raddeye erdi. İşte, Rusya'nın Bâb-ı Âlî ile barışı muhafaza etmek adına gösterdiği yüce gönüllü gayretlerinin meyvesi bu oldu.

Ancak, yüce gönüllülüğün de bir hududu vardır; Rus adının şerefi, İmparatorluğun haysiyeti, hakları ve itibarı bu hududu aşmayı meneder.

Bahse konu yükümlülüklerin mahiyetini en ince teferruatına kadar tetkik ettikten ve bunların mutlak zaruriyetine kati surette kani olduktan sonra, müteessir bir hâlde; lakin haklı davamıza olan sağlam inancımızla beraber ordumuzun harekete geçmesini, sulh ittifakları ve beynelmilel hakların mukaddesatını çiğneyen düşmana karşı Tanrı'nın yardımıyla yürümesini buyurduk.

Biz şuna kâniyiz ki, tüm sadık tebaamız, Her Şeyden Yüce Olan Tanrı'ya takdim ettikleri içten dualarını Bizimle birleştiriyorlar; O'nun her şeye kadir olan kudreti, İsa'yı seven askerlerimizle olsun! Ve Kutsal Ortodoks Kilisesi ve aziz Atayurdumuzu muhafaza için kaldırılan silahlarımız O'nun ilahî ihsanının gölgesiyle kuşatılsın!

İsa'nın Doğumu'ndan 1828 yıl sonra Nisan ayının 14. günü,⁵⁵ Hükümdarlığımızın üçüncü yılında St. Petersburg'da verilmiştir.⁵⁶

55 Gregoryen (Miladi) Takvimi'ne göre "Nisan ayının 26. günü".

56 Rusya İmparatorluğu'nda manifesto, deklarasyon, emirname, ferman gibi saray evrakında, resmî yazışmalarda ve dönemin edebiyatında özel isimlerin yanı sıra, bilhassa, imparatorluğu ve

26 Nisan 1828 tarihindeki bu resmî harp ilanının akabinde, 7 Mayıs 1828'de Rusya İmparatorluğu'nun II. Ordu'su (Tuna Ordusu) Prut Nehri'ni geçerek, Balkan Cephesi'nde Rusya açısından fiili harp sürecini de başlatmış oldu.⁵⁷ Osmanlı İmparatorluğu ise, Sultan II. Mahmud'un emriyle, 20 Mayıs 1828 tarihinde Bâb-ı Meşihat'te toplanan devlet erkanının yoğun münakaşa ve müzakerelerinin ardından, I. Nikolay'ın manifesto ve deklarasyonuna ancak bir ay sonra tafsilatlı bir cevap verebildi ve Bâb-ı Meşihat'te alınan harp kararı doğrultusunda Türk ordusu, Küçükçekmeceden Edirne'ye ve oradan da Şumnu istikametine hareket etme niyetiyle 28 Mayıs 1828'de sefere çıktı.⁵⁸

Kafkas Cephesi'ndeki harekâta teğmen rütbesiyle bizzat katılmış olan Nikolay İvanoviç Uşakov'un aktardığına göre,⁵⁹ Rus komuta kademesi bir yandan Anadolu üzerine sefer hazırlığını yürütürken, öbür yandan “*Asya'da*⁶⁰ *Türklerle karşı ilk*

imparatoru ya da imparatoriçeyi kasıtlı kullanılan şahıs zamirleri ve bunların çekimli hâlleri yücelik ve saygıya yapılan atfa binaen, metin içerisinde geleneksel olarak ya büyük harfle başlatılmış ya da tamamen büyük harflerle yazılmıştır. Bu usul, istisnalar dışında, yabancı hükümdar ve devlet adamlarına yönelik hitaplarda da aynı şekilde uygulanmıştır. Bu bağlamda, yaptığımız çeviride söz konusu gelenek göz önünde bulundurulmuş; ancak metnin akıcılığını sağlamak maksadıyla bazı durumlarda bu zamirler metinden çıkarılmıştır: “... *Bizim ticaretimiz...*”, “... *Bizim haklı davamıza...*”, “... *Bizim ordumuzun harekete...*”, “... *yürümesini Biz buyurduk...*”, “... *Bizim tüm sadık tebaamız...*”, “... *Bizim askerlerimizle...*”, “... *ve Bizim aziz...*”, “... *Bizim silahlarımız...*”, “... *Bizim Hükümdarlığımızın üçüncü...*”. Bahse konu manifestonun Rusça metni için bkz. *Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи: Собрание Второе, 1828 г., с. 383, 384*. Her ne kadar I. Nikolay manifestosunda Memleketeyn ve Mora meselelerine hiç yer vermemiş ve Ortodoksların hamiliği konusunu işlememiş olsa da yayımladığı geniş deklarasyonda bu hususları ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu hususta bkz. *Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи: Собрание Второе, 1828 г., с. 386-388*. Alexander Bitis'in makalesinin Türkçe çevirisinde savaşın ilan tarihi 26 Ekim 1828 olarak geçmektedir. Ancak makalenin İngilizce orijinal metninde bu tarih doğru şekilde 26 Nisan 1828 olarak verilmiş; fakat çeviri sürecinde Türkçeye sehven hatalı aktarılmıştır. Bkz. Alexander Bitis, “1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması”, çev. Nasuh Uslu, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, XII, s. 704; Alexander Bitis, “The 1828-29 Turco-Russian War and the Treaty of Adrianople”, *The Turks*, ed. Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz, Osman Karatay, Ankara 2002, IV, p. 151.

57 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 192; Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhedesi; Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*, I, s. 20.

58 Ahmet Çaparlar, *1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Sefer Organizasyonu ve Lojistik*, İstanbul 2024, s. 25-27; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vakânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yay. haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, I, s. 216. Bâb-ı Meşihat'te alınan kararın ardından, Bâb-ı Âlî'nin I. Nikolay'ın manifesto ve deklarasyonuna cevaben hazırladığı harp ilanı beyannamesinin sureti için bkz. Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhedesi; Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*, haz. Ahmet Çaparlar, Eda Çaparlar, Yahya Avcı, İstanbul 2019, II, s. 234-246.

59 *Исторія Русскаго Генеральнаго Штаба*, сост. Глиноецкий Н.П., С.-Петербургъ 1894, II, c. 26, 43.

60 Kafkasya ve Anadolu kastedilmektedir.

harekâtımızın nereden başlatılması daha faydalı olabilir?” sorusuna cevap arıyordu. Sefer güzergâhının seçimi muharebelerin başarısı ve savaşın seyri açısından hayatî önem arz ettiğinden söz konusu soruya cevap olabilecek muhtemel dört harekât üssü üzerinde yoğunlaşıldı. Bunlar sırasıyla: Guria sınırlarındaki Çohatauri mevkiî, Kartli cihetinden Borjomi Vadisi, Somheti'deki Tsalka Kalesi ve de Şüregel tarafından Gümrü Kalesi idi. Bu dört noktadan ilk üçü, bölge halkının bir kısmının Rusya'ya sadakati, elverişsiz coğrafi koşullar ve buna bağlı lojistik zorluklar gibi nedenlerden dolayı Türklerin sürdürülebilir bir karşı harekât gerçekleştirmesi açısından elverişsizdi. Dolayısıyla, Rus ordugahı nazarında bu üç güzergâh kendileri için güvenli birer harekât hattı olarak değerlendirilirken, Türkler adına operasyonel açıdan riskli ve sorunlu görülmekteydi. Fakat aynı şey Gümrü için söylenemezdi; çünkü Kars yönünden Türklerin Gümrü'ye ani bir süvari saldırısı gerçekleştirerek sağ ve sol koldan kuzeye doğru ilerleyip Rus ordusunu kuşatarak Tiflişe ulaşması mümkündü.⁶¹

1805 yılından beri Rusların elinde olan, Gümrü'nün de içinde bulunduğu Şüregel bölgesi Rusya açısından Kaçar İranı ile Osmanlı hududunun kesiştiği noktada sınırların içerisine doğru uzanan bir *kama* olarak görülmüyordu.⁶² XIX. yüzyılın başlarında, Revan Hanlığı ve Kars Paşalığı arasına sıkışmış bu verimli ve stratejik noktayı elde tutmak hem güneyden Gürcistan'a gelen geçitlere hâkim olmak hem Kaçar İranı ile yapılacak savaşlarda Revan üzerine hem de Osmanlı ile yapılacak savaşlarda Kars üzerine düzenlenecek askerî harekât için stratejik bir üsse sahip olmak manasına geliyordu ki İvan Paskeviç-Erivanskiy'den önceki Müstakil Kafkas Kolordusu Başkumandanı Aleksey Petroviç Yermolov (d. 1777-ö. 1861)'a göre Kars ve Ahıska'nın ele geçirilmesinin ardından, Türkleri Doğu Anadolu'dan⁶³ tamamen çıkarmak maksadıyla Erzurum'a yönelik bir saldırı fırsatı ele geçirilebilirdi. Ayrıca Aleksey Yermolov 1826 yılında hazırladığı bir raporda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı açılacak bir savaşta müstakil cephelerin stratejik iş birliğinin önemini vurgulayarak zaferin anca Balkan ve Kafkas⁶⁴ cephelerindeki eşgüdümlü harekâtla kazanılabileceğini, Kafkas Cephesi'nden Anadolu'nun içlerine girildikçe Türk birliklerinin bu cepheye kaydırılacağını ve böylece kaynak sıkıntısının baş göstereceğini belirtmişti.⁶⁵

61 Ушаков Н.И., *История Военных Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 181-186; Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhededesi; Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*, I, s. 78. Söz konusu harekât güzergâhlarıyla ilgili harita detayı için bkz. Ekler, Görsel 10.

62 Şüregel bölgesiyle ilgili harita detayı için bkz. Ekler, Görsel 5.

63 Anatoliy Vsevolodoviç Fadeyev'in, General Aleksey Yermolov'a atıfla aktardığı metinde "... Batı Ermenistan'dan...".

64 Anatoliy Vsevolodoviç Fadeyev'in, General Aleksey Yermolov'a atıfla aktardığı metinde "... ordularımızın Tuna ve Gürcistan tarafından eşgüdümlü hareketiyle...".

65 Фадеев А.В., *Россия и Восточный Кризис 20-х годов XIX века*, с. 132. Anatoliy

Bu bakımdan, zayıf ve kolay hedef konumundaki Gümrü'nün güçlendirilmesi Ruslar açısından oldukça önem arz ediyordu. Ayrıca bahse konu diğer üç bölgelerdeki olumsuz arazi şartları ve lojistik sıkıntılar Rus birliklerinin hareket kabiliyetini de kısıtlıyordu ki bu hızlı ve etkili netice almak isteyen Rus komuta kademesinin arzu ettiği bir şey değildi. Ancak Gümrü'den Kars'a yapılacak başarılı bir harekât neticesinde Kars'ın ele geçirilmesi Türklerin Kafkasya ile olan askerî hattını kesintiye uğratabilir ve Rus kolordusunu muharebenin merkezine taşıyarak buradan çevreye serbest hareket olanağı sunabilirdi. Söz konusu bu *"askerî hat aynı zamanda Asya Türkiye'si ile Rusya arasında bir sınır niteliğindedir, ya da daha doğru ifadeyle, Erzurum'dan gelip Kars ve Ahılkelek üzerinden Karadeniz kıyılarına kadar uzanan stratejik bir askerî hattı"*. Tüm bunların yanı sıra bölgedeki Ermeni ahalinin Rusya'ya sadakati de söz konusuydu.⁶⁶ Yine, Gümrü'nün Müstakil Kafkas Kolordusu'nun merkezinde ve askerî harekâta hızlı bir şekilde başlanılabilecek bir noktada yer alması onu ön plana çıkarıyordu. Neticede tüm bunlar göz önünde tutularak Gümrü'nün harekât üssü olmasında karar kılındı ve akabinde Müstakil Kafkas Kolordusu Başkumandanı İvan Paskeviç-Erivanskiy'in emirleri doğrultusunda derhal Tiflis-Gümrü ve Gümrü-Erivan arasındaki yollar ıslah edilmeye ve Gümrü'de toplanan birliklerin eksikleri hızlıca giderilmeye başlandı.⁶⁷

Harekât üssünün tayini meselesi, Müstakil Kafkas Kolordusu'nun takviye birliklere duyduğu ihtiyaç, sefer organizasyonundaki aksaklıklar ve Kaçar İran'ndan gelebilecek yeni bir saldırı ihtimali sebebiyle Rusya İmparatorluğu'nun Kafkas Cephesi'ndeki esas kara harekâtı ancak savaş ilanından tam iki ay sonra, 26 Haziran 1828 tarihinde başlayabildi.⁶⁸ Bu tarihte, Erivan Karabiner Alayı'na

Vsevolodoviç Fadeyev'in belirttiğine göre Osmanlı İmparatorluğu'na karşı açılacak muhtemel bir savaşın planları üzerine tartışılırken İvan Dibiç (d. 1785-ö. 1831) ve diğer askerî müşavirler Balkan Cephesi üzerinde yoğunlaşıp, Anapa seferi istisna olmak kaydıyla, Kafkas Cephesi harekâtı hususunda genellikle sessiz kalarak, Müstakil Kafkas Kolordusu'nun Kafkasya'da gerçekleştireceği taarruzlar ile Balkan Cephesi'ndeki Türk kuvvetlerinin dikkatini dağıtmasını temenni etmekle yetinmişlerdi. Fakat bunlar arasında sadece Aleksey Yermolov, Türkleri iki müstakil cepheye eş zamanlı bir harbe sürükleyerek güçlerini bölme stratejisinin zarureti 1826 yılında yazılı olarak dile getirmişti. Bu hususta bkz. Фадеев А.В., *Россия и Восточный Кризис 20-х годов XIX века*, с. 201, 202.

66 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 184; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vakânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yay. haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, II-III, s. 373; William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, p. 25.

67 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 181-186; Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 107, 108; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, p. 184.

68 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 192; Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и*

bağlı sahra kilisesinde düzenlenen ayinin ardından, Rus birlikleri sabah saat 08.00'de hareket ederek Gümrüden yaklaşık 4,5 kilometre uzaklıktaki Arpaçay akarsuyunu, Müstakil Kafkas Kolordusu Başkumandanı General İvan Paskeviç-Erivanskiy'in bizzat komutasında geçip Osmanlı İmparatorluğu topraklarına girdiler. Nikolay İvanoviç Uşakov, bu olayı ve kolordunun sefer nizamını şöyle tasvir etmektedir:

“... Kolordu, sol cenahtan, yanında kırk günlük erzak ve 20.000 top mermisiyle sınırı geçti. Yürüyüşümüz, askerî sefer nizamında sıkıca birbirine kenetlenmiş 12.000 kişilik bir ordu-dan ziyade, hareket hâlindeki bir şehir gibiydi. Baş karargâh konvoyuna ait alay, topçu ve subayların arabaları ve büyük nakliye araçlarından mürekkep ikmal kervanı ve kesimlik 2.000 büyükbaş ve 3.000 küçükbaş hayvan dışında; erzak, hastane, topçu ve mühendislik araçlarının da muhafazası gerekiyordu ki bunlar da 1.848 araba ve 2.250 yük heybesinden müteşekkildi. (*) Yolun tamamen düz olduğu bölümlerde, bu geniş konvoy bazen yedi, hatta sekiz sıra halinde ilerliyordu; ancak takibi daha konforlu kılmak maksadıyla, ikmal ve nakliye konvoyları iki kısma ayrıldı ve bunların her birinin muhafazası için özel birer piyade tugayı görevlendirildi. Diğer piyade alayları, topçu birlikleri ve nizamî süvarî tugayı, nakliye kollarında yer alırken, Kazak alayları ise etrafta devriye ve gözcülerden oluşan bir kuşatma zinciri teşkil ediyordu. Kolordunun, genellikle 2 ilâ 3 kilometre uzağında bulunan öncü kuvvetleri 1. Kazak Tugayı ile 5 Numaralı Kazak Atlı-Topçu Yarım Bölüğü ve yol onarımından sorumlu bir istihkâm taburundan oluşmaktaydı. Artçı kuvvette ise iki top ve yüz Kazak'tan mürekkep iki piyade bölüğü, nöbetleşe olarak takipteydi. Bu mürettep sefer nizamı, Erivan Kontu

Дѣятельность, с. 107-110; William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, pp. 151, 152; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, pp. 182, 183; Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question; Army, Government, and Society 1815-1833*, p. 294. Kafkas Cephesi'nde donanma destekli ilk Rus harekâtı, 1828 yılı Mayısının başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzeydoğu Karadeniz kıyılarındaki önemli kalelerinden birisi olan Anapa'ya gerçekleştirildi. Bu hususta bkz. Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, С.-Петербургъ 1889, IV/I, с. 77-96; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vakânuvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yay. haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, I, s. 216; Colonel Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829; With a View of the Present State of Affairs in the East*, pp. 144-146; Naci Çakın, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III'üncü Cilt 5'inci Kısım Eki: Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829) Etüt*, Ankara 1978, s. 150-152; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, pp. 189, 190.

[Paskeviç]'nin Kafkasya seferlerindeki daimî harekât tarzı olmuştur. Buna karşılık, öncü birliğimiz, muharebe kollarının her an yakın desteği sayesinde, üstün düşman kuvvetlerinin beklenmedik saldırılarından hiçbir zaman zarar görmemişti..."

“(*) İkmal kervanındaki 980 araba ve 2.250 yük heybesinde 4.000 çeyrek⁶⁹ erzak ve yine bu miktar kova şarap; 70 arabada sahra hastanesi ve karantina bölümü; 530 arabada top ve silah ekipmanı ve 204 adet iki tekerlekli ve dört tekerlekli seyyar cephaneye sandığı; 29 orta boy nakliye aracı ve yaklaşık 35 arabada ise mühendislik alet ve malzemeleri taşınıyordu.”⁷⁰

Rus birliklerinin sınırı geçişinin hemen akabinde, Müstakil Kafkas Kolordusu Başkumandanı General İvan Paskeviç-Erivanskiy, Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Mehmed Said Galib Paşa (d. 1763-ö. 1829) ile Osman Paşa'nın yerine Kars'a muhafız olarak atanan Mehmed Emin Paşa'ya⁷¹ hitaben Türkçe mektuplar kaleme aldırıp gönderdi. İvan Paskeviç-Erivanskiy bahse konu mektuplarda, İmparator I. Nikolay'ın manifestosunda öne çıkardığı hususlara paralel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun antlaşmaların "kadr ü kıymetini bilmediği" ve Müslüman ahaliyi Rusya'ya karşı tahrik ettiği yönündeki ithamları tekrarlayıp, imparatorunun emri doğrultusunda Gümrü tarafından hududu geçerek askerî harekât başlattığını bildirdi. İvan Paskeviç-Erivanskiy ayrıca, kendilerine silah çekmeyip mukavemet göstermeyen, hanelerinde sükunetle ikamet eden ahaliye "aslâ ve kat'â cevri ü cefâ" edilmesine izin verilmeyeceğini⁷² vurgulayarak muhtemel bir direnişi bertaraf etmeyi hedefledi ve bu doğrultuda harp bölgesindeki diğer kale muhafızlarına ve ahalinin ileri gelenlerine de benzer şekilde propaganda mektupları gönderdi.⁷³

69 Çetvert' (Четверть) = Çeyrek: Rusya İmparatorluğu'nda, özellikle tahıl veya sıvı cinsinden dökülebilir veya akışkan maddelerin ağırlığını hesaplamak için kullanılan bir ölçü birimiydi. Bir çeyrek, 1/4 pud (1 pud = 16,38 kg) ya da yaklaşık 4,1 kg olarak kabul edilir.

70 Ушаков Н.И., История Военных Движений в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, с. 192-194. Gümrüdeki Rus ordugahını gösteren plan için bkz. Ekler, Görsel 3. Rus kolordusunun sefer nizamı için bkz. Ekler, Görsel 4.

71 BOA, HAT, nr. 1086/44193 (15.09.1243/31.03.1828); BOA, C.AS, nr. 517/21614 (29.10.1243/14.04.1828).

72 BOA, HAT, nr. 1050/43274-K (13.12.1243/26.06.1828); BOA, HAT, nr. 1050/43274-N (13.12.1243/26.06.1828).

73 BOA, HAT, nr. 1013/42477-P (16.02.1244/28.08.1828); BOA, HAT, nr. 1013/42477-R (21.02.1244/02.09.1828); BOA, HAT, nr. 1013/42477-B (15.03.1244/25.09.1828); BOA, HAT, nr. 1013/42477-S (12.01.1245/14.07.1829); BOA, HAT, nr. 1013/42477-K (29.12.1244/02.07.1829); BOA, HAT, nr. 1013/42477-H (29.12.1244/02.07.1829); BOA, HAT, nr. 1032/42881-B (16.06.1244/24.12.1828); BOA, HAT, nr. 1032/42881-D (29.12.1244/02.07.1829). İvan Paskeviç-Erivanskiy tarafından Kars, Erzurum, Ahıska, Çıldır paşalarına ve ahalisine hitaben Türkçe olarak

Osmanlı İmparatorluğu, Kafkas Cephesi'nde askerî bir harekâtın başlaması ihtimaline karşı savaşı Rusya'nın Kafkasyadaki topraklarına taşımayı planlamıştı. Buna binaen Acaristan'dan Guria'ya, Ahıska'dan İmereti'ye ve Bayezid'den Erivan'a olmak üzere üç askerî harekât hattı belirlenmiş⁷⁴ ve Kafkasyadaki Müslüman ahalinin desteği de sağlanarak Tiflis'in ele geçirilmesi hedeflenmişti.⁷⁵ Bu plan çerçevesinde, evvelki harp tecrübelerinden hareketle ve bölgenin stratejik ehemmiyeti de göz önünde bulundurularak, Erzurum'un bu cephede icra edilecek askerî hareketin sevk ve idaresinin merkez üssü olmasına karar verildi.⁷⁶ Bu minvalde, 27 Şubat 1825 tarihinde Erzurum valiliğine tayin olunan mezkûr Sabık Sadrazam Galib Paşa, aynı zamanda şark seraskeri olarak vazifelendirildi.⁷⁷ Galib Paşa, kendisinden bölgedeki ahval hakkında malumat talep edildiğinde, Rusya'nın harp hazırlıklarından bahisle durumu şu şekilde özetledi:

kaleme aldırılan mektuplar üzerindeki tarihler Jülyen Takvimi'ne göredir; ancak söz konusu evrak Osmanlı Arşivi fonlarına kaydedilirken tarihlerin Gregoryen (Miladî) Takvimi'ne göre verildiği zannedilmiş ve bu nedenle belgelerin Hicrî Takvim'e göre olan karşılıkları sisteme hatalı olarak kaydedilmiştir. Tarihlerin doğru tespit edilebilmesi için, mektuplarda belirtilen Jülyen Takvimi esaslı tarihlere öncelikle 12 gün eklenerek Gregoryen (Miladî) Takvimi'ndeki karşılığı belirlenmeli, ardından elde edilen bu tarih Hicrî Takvim'e çevrilmelidir. Mesela, İvan Paskeviç-Erivanskiy tarafından Erzurum valisi ve Kars muhafızına gönderilen mektuplardaki Jülyen Takvimi esaslı 14.06.1828 tarihinin Hicrî Takvim'deki karşılığı arşiv kataloğunda 01.12.1243 olarak verilmiştir (bkz. BOA, HAT, nr. 1050/43274-K ve BOA, HAT, nr. 1050/43274-N). Oysaki Gregoryen (Miladî) Takvimi'nde 26.06.1828'e denk düşen bu tarihin Hicrî Takvim'deki karşılığının 13.12.1243 olması gerekirdi. Bu itibarla, çalışmamızda bu tür evrakın hem Hicrî hem de Miladî tarihlerinin yeniden düzenlendiği ve bu yönüyle arşiv kataloğundaki tarihlendirmelerden farklılık arz ettiği hususu göz önünde bulundurulmalıdır. Savaş döneminde cephelerde Ruslar tarafından yürütülen söz konusu propaganda ve casusluk faaliyetleri ve Türk tarafının bunlara karşı aldığı önlemler hakkında ayrıca bkz. Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 38-43; Tuğrul Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Propagandası ve Osmanlı Devleti'nin Karşı Tedbirleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/1 (Kahramanmaraş 2012), s. 103-116. Paskeviç'in Kars müftüsüne gönderdiği mektup için bkz. Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 202, 203; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, c. 33, 34.

74 Alexander Bitis, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması", s. 709; Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question; Army, Government, and Society 1815-1833*, p. 296.

75 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 196.

76 Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meshûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhadesi; Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*, I, s. 73; Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 107.

77 Mehmed Said Galib Paşa'ya Erzurum valiliğinin tevcih olduğu ve paşanın Erzurum'a doğru yola çıktığı hakkında bkz. BOA, HAT, nr. 1566/7 (09.07.1240/27.02.1825); BOA, HAT, nr. 922/40077 (17.07.1240/07.03.1825). Paşanın bu görevine ibkaen tayini hakkında bkz. BOA, C.DH, nr. 156/7755 (29.10.1240/16.06.1825); BOA, C.DH, nr. 73/3606 (29.10.1241/06.06.1826); BOA, C.AS, nr. 517/21612 (29.10.1242/26.05.1827); BOA, C.DH, nr. 152/7593 (04.10.1243/19.04.1828); Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 149.

[Rusya] "... eski âdeti olan yirmi senede bir Devlet-i Aliyye ile hasmâne bi'l-hareke memâlik-i saltanat-ı seniyyeye el atmak üzeredir. Bu def'a bâb-ı harb açılır ise Rumeli'den ziyâde gözü Anadolu ve şark tarafındadır. Sohum ve Anapa ve Gürcistan ve Çerkesistan misillü arazî ve sevâhili birden yutacaktır. Vaktiyle Devlet-i Aliyye tedarikli bulunmalıdır. Anadolu ahâlisinin eski salâbet ve hamîyyetleri kalmadığından bunlara i'timâd olunmaz. Ahlâkları bozulmuştur. Külliyyetli nizâm askeri yetiştirilmelidir. Rum maslahatı için Rusya ve İngiltere ve Fransa ile ittifâk etmişlerdir. Her birinin bu işde bir maksadları vardu. Rusya'nın mezhebince ittihâdî, İngiltere'nin ticareti, Fransa'nın Bonaparta'dan Burbon hânedânın tahlisi..."⁷⁸

Esasında, Galib Paşa, savaşın başlamasından önce bu husustaki fikirleri sorulduğunda kavgaya tutuşmanın zamanı olmadığını, memleketin mevcut iç meseleleriyle ilgilenmenin ve orduyu geliştirip takviye etmenin daha öncelikli olduğunu beyan etmişti;⁷⁹ ancak Galib Paşa, Erzurum'a tayin olduğu andan itibaren Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Kafkas Cephesi'nde yoğun bir savaş hazırlığı içerisinde oldukları yönünde istihbarat almış, bu nedenle Anadolu'nun serhatlerindeki düzenli askerî kuvvetlerin bir an önce artırılması gerektiğini Bâb-ı Âlî'ye gönderdiği yazılarında vurgulamıştı.⁸⁰ Galib Paşa, Bâb-ı Âlî ile olan söz konusu tahriratında konunun ciddiyeti ve vahametiyile ilgili bir çok kez uyarılarda bulunmuş; eldeki askerî birliklerin işe yaramadığını, çoğunun hastalıktan vefat ettiğini bu nedenle düzenli askerî birliklerin sayılarının derhal takviye edilmesi ve savunma hatlarının güçlendirilerek lojistik hazırlıkların hızlandırılması gerektiğini defaatle dile getirmişti.⁸¹ Her ne kadar Galib Paşa'nın

78 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yay. haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, I, s. 88. Metnin aktarımında yayına hazırlayanın transkripsiyon usulüne sadık kalınmıştır.

79 "... gavgası sırası olmayıp nizâmât-ı dâhiliyye ve askeriyeyi ilerletmek..." bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yay. haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, II-III, s. 372.

80 Orhan F. Köprülü, "Galib Paşa, Mehmed Said", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIII (İstanbul 1996), s. 331.

81 Galib Paşa'nın serhatlerin ve bilhassa Kars'ın nizâmî asker, levazım ve harp mühimmatı ihtiyacının karşılanması ve buraların tahkimi hususunda Bâb-ı Âlî'ye yazdıkları ve yine buminval üzere bölgedeki kale muhafızlarının, valilerin ve ahalinin de Galib Paşa'dan talepleri hakkında bkz. BOA, HAT, nr. 812/37250-A (19.02.1241/03.10.1825); BOA, HAT, nr. 1051/43286 (27.03.1243/18.10.1827); BOA, HAT, nr. 773/36217-A (09.05.1243/28.11.1827); BOA, HAT, nr. 773/36217-D (09.05.1243/28.11.1827); BOA, HAT, nr. 773/36217 (23.05.1243/12.12.1827); BOA, HAT, nr. 773/36217-E (23.05.1243/12.12.1827); BOA, HAT, nr. 773/36217-B (23.05.1243/12.12.1827); BOA, HAT, nr. 1086/44192 (15.09.1243/31.03.1828); BOA, HAT, nr. 1088/44264-V (27.10.1243/12.04.1828); BOA, HAT, nr. 1088/44264-M (01.11.1243/15.05.1828); BOA, HAT, nr. 1088/44264-O

bu ikazları neticesinde bilhassa Ahıska ve Kars kalelerinin bir takım eksiklikleri giderildiyse⁸² de 15-17 Haziran 1826 tarihlerinde Yeniçeri Ocağı'nın kanlı bir şekilde ilga⁸³ ve 20 Ekim 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasının imha edilmiş olması⁸⁴ ve kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin⁸⁵ henüz sistemli bir talim sürecinden geçmeden ve tam teşekküllü bir ordu hüviyeti kazanamadan harp meydanına çıkması ve dahası, sürgündeki Yeniçerilerin devlet aleyhine faaliyetler yürütmesi⁸⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nu askerî açıdan son derece müşkül bir vaziyetle karşı karşıya bıraktı.⁸⁷ Bu süreçte taarruzdan ziyade müdafaaya mecbur kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun tahkimatlarının yetersiz kaldığı, harp hazırlıklarında ciddi aksaklıkların meydana geldiği ve muharebeler esnasında Sivas, Amasya, Divriği, Çorum ve Gümüşhane havalisinden asker sevkinde dahi büyük güçlükler yaşandığı müşahade edilmektedir.⁸⁸ Bilhassa taşradan asker celbinde yaşanan gecikmeler, seferî lojistik, iâşe ve levâzım tedariki hususlarındaki sıkıntılar, askerî harekâtın sevk ve idaresinde ciddi aksamalara yol açarak ordunun muharebe kabiliyetini zayıflatmıştır.

Kars Kuşatmasında Türk ve Rus Ordularının Müdafaa ve Muhasara Güçleri

a. Türk Tarafının Müdafaa Güçleri

Kars muhasarası başladığında, kale muhafızı Mehmed Emin Paşa'nın komutası altında ekseriyeti kalede olmak üzere, dış mahalleler ve tabyalarda konuşlanmış piyade, süvarî ve topçulardan mürekkep yaklaşık 11.000 mevcutlu bir garnizon bulunmaktaydı. Ancak bu kuvvetin yalnızca 4000'e yakını nizamî piyade ve topçu

(01.11.1243/15.05.1828); BOA, HAT, nr. 1087/44246 (01.11.1243/15.05.1828); BOA, HAT, nr. 1087/44241 (01.11.1243/15.05.1828); BOA, HAT, nr. 1050/43274-E (14.12.1243/27.06.1828); BOA, HAT, nr. 1050/43274-M (18.12.1243/01.07.1828); BOA, HAT, nr. 1073/43929-G (23.12.1243/06.07.1828); BOA, HAT, nr. 769/36171 (29.12.1243/12.07.1828).

82 Щербатовъ А.П., *Генералъ-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, c. 106.

83 Kemal Beydilli, "Vak'a-i Hayriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLII (İstanbul 2012), s. 454-457.

84 Ali Fuat Örenç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, 46 (İstanbul 2009), s. 37-84.

85 Abdülkadir Özcan, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), s. 457-458.

86 Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 29.

87 Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhdesi; Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*, I, s. 73.

88 BOA, C.AS, nr. 511/21335 (11.02.1244/23.08.1828); BOA, C.AS, nr. 947/41123 (23.02.1244/04.09.1828); BOA, HAT, nr. 1074/43934 (21.12.1243/04.07.1828); BOA, HAT, nr. 598/29329 (25.12.1243/08.07.1828); BOA, HAT, nr. 1088/44264 0 (29.12.1243/12.07.1828).

sınıflarına, 3000 kadarı süvari⁸⁹ birliklerine mensup olup, geri kalan 4000'i ise şehirde eli silah tutan ve yakın vilayetlerden sevk edilen, askerî disiplinden yoksun, muharip kabiliyeti sınırlı *nefir-i âmm* diye tabir olunan kuvvetlerden müteşekkildi. Ayrıca, kale, dış mahalleler ve tabyaların savunmasında konuşlandırılan farklı kalibrelerde irili ufaklı 151 top bulunmaktaydı.⁹⁰

William Edward David Allen ve Paul Muratoff gibi tarihçiler, Kars Kalesi'nin savunma zaaflarından bahsederken toplarının teknolojik açıdan eski ve ateş gücü bakımından yetersiz olduklarını vurgulamaktadırlar.⁹¹ Bu görüşün bazı açılardan haklılık payı taşıdığı kabul edilebilir; ancak söz konusu topların nitelik ve nicelik

89 Nikolay Uşakov, Emin Paşa'nın emri altında, Karapapak reisi Şerif Ağa'nın komuta ettiği 4000 süvarisinin olduğunu ve paşanın bunları sınırı geçecek Rus birliklerine karşı yıpratma hücumlarında kullanmayı planladığını aktarmaktadır. Bkz. Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 197.

90 Kars Kalesi'nin asker mevcudu ve top sayısı hususunda kaynaklarda verilen bilgiler bazı farklılıklar arz etmektedir: Ferik Ahmed Muhtar Paşa kalede 11.000 asker ve 150 adet top olduğunu yazmaktadır. Bkz. Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve Meşhûr Esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhedeşi; Vakitsiz Seferin İbret ve İntibâh Dersleri*, I, s. 284. Francis Rawdon Chesney, William Monteith (d. 1790-ö. 1864) ve John Frederick Baddeley de kaleyi 11.000 kişinin savunduğundan; fakat top sayısının 151 adet (129 muhasara topu, 22 havan) olduğundan bahseder. Bkz. Colonel Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829; With a View of the Present State of Affairs in the East*, p. 149; William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, p. 166; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, p. 185. William Edward David Allen ile Paul Muratoff top sayısını 150 adet verirken asker mevcuduyla ilgili kesin bir sayı belirtmemişleridir. Bkz. William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, pp. 24, 26. Aleksandr Şerbatov, Rus birliklerinin sınırı geçmesinin ardından, Kars'ı savunan 6.000 piyade ve 7.000 süvariden müteşekkil, toplam 13.000 mevcutlu bir garnizon bulunduğuna dair istihbarat alındığını ve kale müdafaasında konuşlandırılan top sayısının 200'ü aştığını belirtmektedir. Bkz. Щербатовъ А.П., *Генералъ-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 112, 116, 118. Anatoliy Fadeyev, Emin Paşa'nın komutasında toplam 16.000 (4000 piyade, 8000 süvari, 4000 silahlı Müslüman) kişi ve 151 top bulunduğunu yazmaktadır. Bkz. Фадеев А.В., *Россия и Восточный Крзис 20-х годов XIX века*, с. 255, 264. Nikolay Uşakov, Türk köylüleri arasından güçlük ve yüksek bir bedel karşılığında bulunan bir casusun kaleden getirdiği habere göre Kars garnizonunun yaklaşık 11.000 (4000 piyade, 4000 silahlı şehir sakini, 3000 süvari) kişiden oluştuğunu ve Emin Paşa esir alındığında ele geçirilen evrakta da Kars garnizonunun, silahlı şehir sakinleriyle birlikte, toplam mevcudunun yaklaşık 11.000 kişi olarak belirtildiğini yazmaktadır. Uşakov, top sayısını ise 151 (22 obüs ve havan, 129 top) olarak vermektedir. Bkz. Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 222, 236, 237. Yine Askerî Ansiklopedi'nin "Kars" maddesinde de asker sayısı 11.000, top sayısı ise 151 adet olarak verilmiştir. Bkz. "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, XII (Санкт-Петербургъ 1913), с. 413, 415.

91 "... Türklerin bol miktarda topu vardı; ancak bunların ateş güçleri zayıftı...", "... ihmal edilmiş toplar...". Bkz. William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, p. 24.

olarak Kars müdafaası için büsbütün yetersiz olduğu ve kalenin düşüşünde başat rol oynadığı söylenemez.⁹² Nitekim, Şark Seraskeri Galib Paşa'nın Bâbiâli ile yaptığı yazışmalardan da anlaşıldığı kadarıyla askerî açıdan esas mesele, toprakların yetersizliği veya kalitesizliği değil, Kars Kalesi'nin sağlam bir tahkimattan ve kuşatma sırasında bu toprakları etkin şekilde kullanabilecek ehil ve tecrübeli topçu personelinin yoksun olmasıydı.⁹³

b. Rus Tarafının Muhasara Güçleri

26 Haziran 1828'de Türk sınırını geçmeden hemen önce Başkumandan-Piyade Generali-Yaver General Kont İvan Paskeviç-Erivanskiy'in sevk ve idaresi altındaki Müstakil Kafkas Kolordusu'nun komuta kademesi şöyleydi: Kolordu Kurmay Başkanı Tümgeneral Baron Osten-Saken, Kurmay Muhafız Levazım Subayı Albay Vol'hovski, Topçu Komutanı Tümgeneral Gillenşmit, Karargâh Nöbetçi Subayı Albay Leman, 4. Sınıf Levazım Generali Jukovski, Kazak Alayları Sefer Atamanı Tümgeneral Leonov.

Anadolu harekâtı için söz konusu kurmay kadrosunun emrine Müstakil Kafkas Kolordusu içerisinde tahsis edilen kuvvetlerin mevcudu takriben 12.000 personel kadardı. İvan Paskeviç-Erivanskiy'in bizzat kumanda ettiği bu birlikler, harekâtın icra tarzına uygun olarak muhtelif askerî sınıflardan teşekkül etmiş olup şu şekilde tanzim edilmişti:⁹⁴

92 John F. Baddeley, "... [Kars] şu anda 11.000 kişilik bir garnizonla ve konuşlandırılmış 151 topla tahkim edilmişti; iyi bir şekilde erzak tedariki görülmüş ve korunaklı bir yol vasıtasıyla sınırsız bir su kaynağına hükmediyordu..." dedikten sonra, daha önce de belirttiğimiz üzere, kalenin bu kadar hızlı düşüşüne şaşırmış ve bunu "askerî tarih sahasında emsalleri arasında en hayret verici hadiselerden biri" olarak tarif etmişti. Bkz. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, p. 185. Kitabın Türkçe basımında bu bölüm "... Bu sefer Kars kalesi, 11.000 kişi ve 151 topla savunuluyordu. Bol miktarda erzağa sahip bulunan kale, suyunu da sağlama imkanına haizdi..." şeklinde, kaleden Kars Çayı'na inen üstü kapalı merdivenli yolu kasteden bölüm atlanmak suretiyle eksik çevrilmiştir. Bkz. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 192.

93 "... Kars'da olan topçular[in] işe yaramadığını muhafız-ı müşârunileyh yazmış...". Bkz. BOA, HAT, nr. 773/36217 (23.05.1243/12.12.1827); "Kars Kal'asının ise perîşânlığı ve ahâlisinin killetiyle hod be hod düşmana mukâbele edemeyeceği...". Bkz. BOA, HAT, nr. 733/34786 (11.06.1243/30.12.1827). William Edward David Allen ve Paul Muratoff geçen yüzyılın etkisini ve bölgedeki olumsuz atmosferi "Osmanlı'nın on sekizinci yüzyılının gölgesi, serhat kasabalarının harabe surları ve ihmal edilmiş toprakları üzerine çökmüştü..." diyerek betimlemişlerdir. Bkz. William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, p. 24.

94 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 192 ек; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 29-31. Aleksandr Şerbatov ise birliklerin sayısı ve yapısını şu şekilde vermektedir: Korgeneral Vadbolskiy'in komutasında, toplamda 7.500 mevcutlu ve her biri yaklaşık 2.500 kişiden oluşan üç piyade tugayı bulunmaktaydı. Bu tugaylardan birincisi Tümgeneral

PİYADE			
Harekât Kolordusunun Tüm Piyade Birlikleri Korgeneral Knyaz Vadbolskiy'in Komutasında 3 Tugaya Ayrılmıştı			
	Birliğin Komutanı	Birliğin Adı	Birliğin Mevcudu
1. Tugay	Tümgeneral Muravyov	Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı	1118
		Erivan Karabiner Alayı	1393
2. Tugay	Tümgeneral Berhman	Kırım Piyade Alayı	962
		39. Avcı (Yeger) Alayı	801
		40. Avcı (Yeger) Alayı	799
3. Tugay	Tümgeneral Korol'kov	Şirvan Piyade Alayı	1337
		42. Avcı (Yeger) Alayı	1410
		8. İstihkam Taburu	741
TOPLAM:			8561 Kişi
SÜVARİ			
	Birliğin Komutanı	Birliğin Adı	Birliğin Mevcudu
Mürettep Tugay	Tümgeneral Rayevskiy	Nijegorod Dragun Alayı	460
		Mürettep Ulan Alayı	675
Kazak Alayları Sefer Atamanı Tümgeneral Leonov'un Komutasında 3 Tugay			
1. Tugay	Albay Pobednov	Don Kazak Alayı: İzvaylov	112
		Don Kazak Alayı: İlovayskiy	319
2. Tugay	Albay Sergeev	Don Kazak Alayı: Leonov	321
		Don Kazak Alayı: Sergeev	322
3. Tugay	Tümgeneral Zavadovskiy	Don Kazak Alayı: Karpov	245
		4. Atlı-Karadeniz Alayı	313
Bu birliklere ek olarak baş karargâh bünyesinde:		Mürettep Hat Kazak Alayı	403
		Gürcü ve Tatar Süvarî Birliği	176
TOPLAM:			3346 ⁹⁵
TOPÇU			
Tümgeneral Gillensmit'in Komutasında			
	Bağlı Olduğu Askerî Birlik	Bölük	Top Adedi
Kafkas El Bombası (Grenadier) Topçu Tugayı		1. Batarya Bölüğü	8
		2. Hafif Bölük	6
20. Topçu Tugayı		1. Batarya Bölüğü	8
		2. Hafif Bölük	6
21. Topçu Tugayı		1. Batarya Bölüğü	8
		Dağ Topları	4
		3 Numaralı Don Atlı-Topçu Bölüğü	12
		5 Numaralı Kazak Atlı-Hat Yarı Bölüğü	6
		Muhasara Topu	12
TOPLAM:			70 (58 sahra, 12 muhasara)

Nikolay Uşakov her ne kadar 26 Haziran'da 12.000 kişilik bir askerî birliğin Kars istikametinde Arpaçay akarsuyunu geçtiğini yazıyorsa da söz konusu kuvvetlerin tamamının bu tarihte Kars'a hareket etmediği anlaşılmaktadır.

Muravyov'un (Gürcü El Bombası/Grenadiye Taburu ve Erivan Karabiner Taburu), ikincisi Tümgeneral Berhman'ın (Kırım Piyade Taburu ile 39. ve 40. Avcı/Yeger Taburu), üçüncüsü ise Tümgeneral Korol'kov'un komutasındaydı. Ayrıca, General Rayevskiy'in emrindeki süvarî birlikleri, yaklaşık 3.400 kişilik bir kuvveti oluşturuyordu. Bu süvarî birlikleri, 2.000 kişilik Nijegorod Dragun Alayı ile Mürettep Ulan Alayı ve 1.500 kişilik üç Kazak tugayından müteşekkildi. Bunlara ek olarak, Tümgeneral Gillensmit'in komutasındaki topçu birliğinin 58'i sahra ve 12'si muhasara olmak üzere toplamda 70 topu vardı. Bu verilere göre birliklerin toplam mevcudu 11.000'e yakındı. Bkz. Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 110, 111. 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'na katılan Don Kazak Alayları ve Don Atlı-Topçu Bölüğü'yle ilgili Türkçe-Rusça yayımlanmış bir eser için bkz. Badem C., Koryagin S.V., Loginov S.D., *1828-1829 Rus-Türk Savaşı (1828 y.) (Don Kazakları Şeceresi ve Aile Tarihi)*, Moskova 2019. = Бадем Дж., Корягин С.В., Логинов С.Д., *Русско-Турецкая Война 1828-1829 гг. (1828 г.) (Генеалогия и Семейная История Донского Казачества)*, Москва 2019.

Nitekim, Tümgeneral Nikolay Muravyov⁹⁵ komutasındaki El Bombası (Grenadier) Tugayı Gümrü'de kalarak muhasara topçusuyla birlikte ikinci konvoyla hareket etmek için beklemiş; ayrıca topçu parkının yer aldığı üçüncü konvoy ise Kırım Piyade Alayı ve 4. Atlı-Karadeniz Alayı'nın muhafazası eşliğinde seferdeki orduya katılmak üzere Erivan'dan daha yeni hareket etmişti. Dolayısıyla, harekâtın ilk safhasında Kars muhasarasına yalnızca dokuz piyade taburu sevk edilmiş olup, bunların toplam mevcudu yaklaşık 7.400 (5.000 piyade ve 2.400 süvarî) kişiydi.⁹⁶

Kars Harekâtı ve Kalenin İşgali

Yukarıda bahsedilen siyasî ve askerî şartlar altında Anadolu harekâtını başlatan İvan Paskeviç-Erivanskiy, 26 Haziran'da Gümrü'den ayrıldıktan sonra 27 Haziran'da ordugâhını Tiknis Ovası'na kurdu. Buradan hareket eden Rus birlikleri 28 Haziran'da Paldırvan'a doğru ilerlerken Türk öncü kuvvetleri ile karşılaştılsa da bu kuvvetler Ruslara bir saldırı teşebbüsünde bulunmayarak Kars'a doğru geri çekildiler. Bu sırada General Muravyov'un tugayının eşlik ettiği topçu birlikleri ve nakliye araçlarının olduğu konvoy, Gümrü'den gelip Paldırvan yakınlarındaki kolorduyla birleşti. 29 Haziran'da Kars'a yaklaşık 31 kilometre mesafede ve kalenin görülebildiği Mişko Köyü yakınlarında Rus birlikleri, Türk süvarilerinin ilk yıpratma taarruzuyla karşılaştı. Bir Kazak'ın ölümü diğerinin de esir alınmasıyla sonuçlanan Türk hücumu püskürtüldükten sonra Mişko mevkinde konaklayan İvan Paskeviç-Erivanskiy, daha önce Gümrü'de müzakere edilen taarruz planı çerçevesinde burada bir keşif yaptırarak kaleye Şorah tepelerinden saldırı gerçekleştirilmesini öngören planın daha isabetli olduğuna kanaat getirdi.⁹⁷ Bu

95 Nikolay Nikolayevič Muravyov (d. 1794-ö. 1866), 1853-1856 Türk-Rus Savaşı (Kırım Savaşı) sırasında gerçekleştirilen üçüncü Kars kuşatmasına da katılarak Rus birliklerini komuta edecek ve 1855'te Kars'ı ele geçirmesi hasebiyle, kendisine *Karsskiy* (Карсский) lakabı verilecektir. Nikolay Uşakov ve Vasiliy Potto süvarî sayılarını aynı vermiş olmalarına rağmen, Uşakov toplam süvarî sayısını 3443 olarak hesaplamıştır.

96 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 192, 193; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 30-31. Nikolay Uşakov, Paskeviç'in 1 Temmuz'da Küçük Köy'e vardığında emrindeki toplam personel mevcudunu 7586 olarak vermektedir. Bkz. Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 203, 204. *Askerî Ansiklopedi* de ilk çarpışmaları aktarırken "... Paskeviç'in durumu 7500 mevcutlu kolorduyla gittikçe zorlaşıyordu..." diyerek bu sayıyı teyit etmektedir. Bkz. "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, XII (Санкт-Петербургъ 1913), с. 414.

97 William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, p. 158; Ал. С. [Савельевъ А.И.], "Карсъ", *Военный энциклопедический лексикон*, VII (Санкт-Петербургъ 1855), с. 9. Aleksandr Şerbatov, Paskeviç'in 30 Haziran sabahı Kars'ın kuzeyinden dolaşmak suretiyle Erzurum yolunu kesmeyi kararlaştırdığını yazmaktadır. Ancak Kars Çayı vadisinin kuzey-kuzeydoğu yönündeki derinliği,

hususla bazı komutanlar esas taarruzun, tıpkı Pyotr Nesvetayev'in 1807 yılında yaptığı gibi doğudan, yani Karadağ istikametinden gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmaktaydı; fakat Şorah tepeleri, Rus topçu birliklerinin kaleye etkili atış yapabilmesi, saldırı ve savunmaya uygun arazi şartları açısından daha avantajlı bir konumdaydı. Ayrıca ordugâhın kurulacağı ve Türk topçusunun menzili dışında kalan güneydeki Küçük Köy bölgesi iase, lojistik ve güvenlik açısından daha elverişliydi. Yine bu mevki, Kars'ın güneybatısından Erzurum istikametine giden yolun kontrol altına alınması bakımından da stratejik önem arz ediyordu.⁹⁸

30 Haziran'da Mişko'dan hareket eden Rus birlikleri, yoğun yağmur altında taşlık ve engebeli bir güzergâh üzerinden yaklaşık 21 kilometre ilerleyerek akşam alacakaranlığında Azat Köy'e ulaştılar. Böylelikle, 26 Haziran sabahı Gümrü'den yola çıkan kolordu, Başşüregel, Tiknis, Argin, Camuşlu, Paldırvan ve Mişko güzergâhını takip ederek yaklaşık 70 kilometrelik bir mesafe kat etmiş ve kayda değer bir mukavemetle karşılaşmadan Kars'a yaklaşık 8 kilometre uzaklıktaki bir noktaya varmıştı. General İvan Paskeviç-Erivanskiy burada geceledikten sonra, ertesi gün (1 Temmuz) gerçekleşen çatışmaların ardından baş karargâhını, yine Kars'ın güneyinde bulunan ve kaleye yaklaşık 3.5 kilometre mesafedeki Küçük Köy'e kuracak ve Kars kuşatmasının sevk ve idaresini buradan yürütecekti.⁹⁹

bu bölgedeki arazinin çetinliği ve de Paskeviç'in ordugâh merkezi olarak seçtiği Küçük Köy'ün konumu göz önüne alındığında Şerbatov'un verdiği bu bilgiye ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Nitekim, Paskeviç eğer Kars'ın kuzeyinden dolaşmış olsaydı, Çakmak ve Şorah tepelerini geçerek Erzurum yoluna inmesi ve buradan da Küçük Köy'e intikal etmesi gerekirdi. Ancak, Paskeviç'in Küçük Köy'e geldikten sonra Erzurum yolunu ve Şorah tepelerini ele geçirmeye çalıştığı hususunda Şerbatov da dahil olmak üzere diğer Rus kaynakları hemfikirler. Buna binaen ya Paskeviç, sonrasında bu düşüncesinden vazgeçmiştir ya da Şerbatov *güneyinden* demek isterken sehven *kuzeyinden* yazmıştır. Bkz. Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, c. 113.

98 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 198-200, 212; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, c. 31-33. Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, c. 112, 113; William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, pp. 158, 159. William Monteith eserinde, Azat Köy'ün ismini *Azakcha* ve Küçük Köy'ün ismini ise *Kutchouk Kiew* olarak vermektedir. John Frederick Baddeley, kitabının İngilizce basımında Kars'a Erzurum'dan gelecek yardımı kasıtlı "... Paskievitch [...] anticipating the attempt to relieve Kars from the south-west..." diyerek isabetli bir yön (güneybatı) tarifi yapmıştır. Ancak eserin Türkçe basımında bu bölümün sehven "... Paskeviç, kalenin kuzey batıdan gelecek kuvvetlerle kurtarılmasına çalışılacağını hesaplayarak..." şeklinde çevrildiği fark edilmiştir. Krş. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London 1908, p. 185; F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil, terc.* Sedat Özden, İstanbul 1995, s. 193.

99 "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, XII (Санкт-Петербургъ 1913), c. 413; Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, c. 212.

Rus harekât kolordusu Azat Köy'e vardığında, burada konuşlanmış olan Türk kuvvetleri Rusların öncü Kazak devriyelerine ani bir saldırı gerçekleştirdiler; ancak Rus piyadesinin desteğe gelmesi neticesinde Türk birlikleri birkaç kayıp vererek Kars Çayı'nın sol yakasına geçip Şorah tepelerine çekilmek zorunda kaldılar. Ruslar bu çatışma sırasında esir aldıkları iki asker vasıtasıyla Erzurum'dan destek beklendiği, Kars'ın teslim edilmeyeceği ve şehirde bilhassa din adamlarının Ruslara karşı direnişi örgütlediği bilgisini edindiler. Bunun üzerine İvan Paskeviç-Erivanskiy'in emriyle, esirler hediyelerle¹⁰⁰ serbest bırakılıp halka ve garnizona duyurmaları için ellerine mektuplar verilerek şehre yollandılar. Ayrıca, Kars müftüsüne “*Sizler, Peygamberin yakın takipçileri, insanları korumakla mükellefsiniz!*” diye seslenen; sultanın Ruslara karşı haksız bir kin beslediğini, bu nedenle beyhude kan dökülmemesi için halkı savaştan vazgeçirmesini ve Kaçar İranı ile yapılan savaşta yaşananlardan ibret alınmasını öğütleyen başka bir mektup daha kaleme aldırılıp gönderildi.¹⁰¹

1 Temmuz sabahı baş karargâh konvoyu Küçük Köy'e yerleşmek ve Erzurum yolunu tutmak amacıyla Azat Köy'den harekete geçti. İvan Paskeviç-Erivanskiy baş karargâh konvoyunu korumak için kuvvetlerini ikiye ayırıp her piyade alayından birer bölük, her topçu bölüğünden ikişer top ve her Kazak alayından 50 süvarî tahsis etti. Geriye kalan birlikler ise bizzat Paskeviç'in komutası altında Kars'a doğru keşif harekâtına başladı. Paskeviç-Erivanskiy, kaledeki Türk kuvvetlerini açık araziye çekip bir meydan muharebesine zorlamayı amaçlıyordu.

Başşüregel: Kars'ın Akyaka ilçesine bağlı Çetindurak Köyü'nün eski ismi. Rusça kaynaklarda Баш-шургель (Baş-şuragel') şeklinde geçmektedir. **Tiknis:** Kars'ın Akyaka ilçesine bağlı Kalkankale Köyü'nün eski ismi. Rusça kaynaklarda Тихнис (Тихнис) veya Dignis (Дигнис) şeklinde geçmektedir. **Argin (Ergine):** Kars'ın Akyaka ilçesine bağlı Kayaköprü Köyü'nün eski ismi. Rusça kaynaklarda Argin (Аргин) şeklinde geçmektedir. **Camuşlu:** Kars'ın Akyaka ilçesine bağlı bir köy. Rusça kaynaklarda Джамугилы (Djamugily) şeklinde geçmektedir. **Paldırvan:** Kars'ın Akyaka ilçesine bağlı Duraklı Köyü'nün eski ismi. Rusça kaynaklarda Полдырван (Poldırvan) şeklinde geçmektedir. **Mişko:** Kars merkeze bağlı Halefoğlu Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan ve Kars'a yaklaşık 20-25 km uzaklıktaki Misk (Mışgo/Mişko) Gölü yakınlarındaki eski bir yerleşim birimi. Rusça kaynaklarda Мешко (Мешко) şeklinde geçmektedir. **Azat Köy:** Günümüzde Kars'ın güneyinde, merkeze bağlı olan Azat Köyü. Rusça kaynaklarda Azatkyov veya Azadkyov (Азаткёв/Азадкёв) şeklinde geçmektedir. **Küçük Köy:** Günümüzde Kars'ın güneybatısındaki Kafkas Üniversitesi yerleşkesinin bulunduğu yerde Kars Çayı'nın sağ yakasında yer alan bir köydü. Rusça kaynaklarda Кичик Кёв (Кичик Кёв) şeklinde geçmektedir. Rus harekât kolordusunun sefer güzergâhı, Nikolay Uşakov, Vasiliy Potto ve Aleksandr Şerbatov'un eserlerinde aktardıkları bilgiler ile savaşla ilgili oluşturulan muhtelif literatürdeki veriler temel alınarak derlenmiştir.

100 William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, p. 159.

101 Ушаков Н.И., *История Военных Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 200-203; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныххъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 33, 34.

Muharebe düzeni alan Rus birliklerinin öncü hattında, altı atlı top ile desteklenen Mürettep Hat Kazak Alayı, Sergeyev'in Don Kazakları Alayı, Tatar Süvarileri ve 8. İstihkam Taburu bulunuyordu. Onların ardında aralarında 12 top olan iki saf halinde piyade birlikleri sıralanmıştı. Bunlardan birinci safta 40. Avcı (Yeger) Alayı ve ikinci safta 42. Avcı (Yeger) Alayı yer alıyordu. İkinci hatta Şirvan Alayı ve 39. Avcı (Yeger) Alayı, üçüncü hatta ise ön safta Nijegorod Dragun Alayı ve Mürettep Ulan Alayı, onların hemen arkasında 8 Don topçusuyla beraber Don Kazak Alayları (İlovayskiy, Leonov, İzvaylov, Karpov) konuşlanmıştı. Aralarında 18 top bulunan Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı ve Erivan Karabiner Alayı ise ihtiyat kuvveti olarak tutuluyordu. Bu birliklerin toplam mevcudu 7586 kişiydi.¹⁰²

Bu ilerleyişi gören Mehmed Emin Paşa, Paskeviç-Erivanskiy'i karşılamak üzere yaklaşık 4000 kişilik bir süvarî birliğinin kaleden dışarı çıkması emrini verdi. Bu birlikler güneydeki bataklık arazide beklemeye başladı. Rus birliklerinin yaklaşmakta olduğunu gören Türkler, Kars'ın yaklaşık 4 kilometre önündeki bir dere üzerine kurulu olan köprüyü yıktılar. Bu durum, Rus ilerleyişini yavaşlatarak kısa süreli bir çatışmaya meydan verdi. Türk kuvvetleri, Don Kazaklarının öncü hattını gerilerek Rus piyade ve topçularının dereyi geçmeye çalıştığı noktaya kadar ilerledi. Bunu gören Paskeviç-Erivanskiy derhâl Albay Knyaz Fyodor Bekoviç-Çerkasskiy ve Yarbay Pyotr Verzilin komutasındaki Mürettep Hat Kazak Alayı'nı bu noktaya sevk etti. Söz konusu noktaya varan Kazak alayları göğüs göğüse bir çarpışma neticesinde Türk süvarisinin ilerleyişini durdurmayı başardılar. Böylece, piyade birliklerinin birinci hattı dereyi geçip mevzilenerek etkili top atışları yapma fırsatı bulabildi ve onların ardından ikinci piyade hattı da süvarî birlikleriyle beraber karşıya geçerek birinci hattın arkasına mevzilendi. Neticede, Türk birlikleri yoğun topçu ateşi ve süvarî tazyiki karşısında Kars'a doğru geri çekilmek zorunda kaldılar. Saat yedi sularında, Rus kolordusu kale toplarının görüş mesafesinde, muharebe düzeni aldı. Birlikler doğu tarafından şehre yaklaşmaya başladılar; fakat bu sırada Behram (Bayram) Paşa ve Orta Kapı'dan yoğun top atışıyla karşı karşıya kaldılar. Bunun üzerine Paskeviç-Erivanskiy, birliklerini top menzilinin sınırında durdurdu. Ardından, mümkün olduğunca kalabalık bir kuvvet ve geniş bir cephe görüntüsü vermek maksadıyla,¹⁰³ Kazak alaylarına *lava*¹⁰⁴ düzenine geçme emri verdi. Bu muharebe nizamında taraflar

102 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 203, 204; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 34.

103 William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, p. 160.

104 *Lava (Лава)*: Düşman kanatlarını yıpratma ve kuşatma maksatlı yay veya hilal şeklinde tertip edilmiş açık hücum düzeni. Literatürde Turan veya Hilal taktiği olarak adlandırılan taktikle benzerlikler göstermektedir.

arasında başlayan karşılıklı topçu ateşi, sabah saat dokuz sularına kadar kesintisiz devam etti. Başlangıçta Rus birliklerinin bu açık düzeni Türk tarafını yanılgıya uğratmayı başardıysa da Rus kuvvetlerinin sayıca az olduğunun anlaşılması üzerine sağ kanatta Karadağ eteklerinde ve sol kanatta Kars Çayı'nın yüksek kesimlerinde süvarî birlikleri taarruz için hazırlanmaya başladı. Bunun üzerine sol kanat, Don Kazaklarından oluşan Karpov Alayı vasıtasıyla; daha çok tehdit altında olan sağ kanat ise 8. İstihkâm Taburu, 6 Kazak atlı-topu, Nijegorod Dragun Alayı ve bu Kazakların arkasında mevzilenen Don Topçu Bölüğü ile destekledi. Rusların bu hazırlıkları sürerken, saat 10 sularında, Türk süvarîleri taarruza geçip Sergeyev ile Leonov'un birliklerine saldırarak bu kanadı kuşatmaya çalıştılar. Bunu öngören Paskeviç-Erivanskiy, Türk süvarîlerini kaleden uzaklaştırmak için sol kanatta Kazakları komuta eden Tümgeneral Zavodovskiy'e bulunduğu mevzide sıkı bir şekilde tutunması ve Albay Sergeyev'e de Leonov'un alayıyla birlikte yavaş yavaş geri çekilmesi talimatını verdi. Sağ kanattaki Kazak alaylarının beklenmedik geri çekilişini gören Türk süvarîlerinin hızlı ilerleyişi kaleden uzaklaşmalarına ve arkalarını tamamen açıkta bırakmalarına neden oldu. Bu sırada çevirme harekâtı için yedekte tutulan Mürettep Ulan Alayı'nı Tümgeneral Baron Osten-Saken komuta ediyordu. Rus süvarîsi aniden, Paskeviç-Erivanskiy'in de beklenmediği bir hücum gerçekleştirip Türk süvarîsinin arkasına sızarak Kars'la olan irtibatını kesti. Hücumla diğer Rus birlikleri de destek vermesi üzerine iki ateş arasında kalan Türk süvarîleri ağır kayıplar vererek kaleye sığındı. 1 Temmuz akşamına kadar süren bu çatışmaların neticesinde Paskeviç-Erivanskiy baş karargâhını kurdurduğu Küçük Köye çekildi. Söz konusu çarpışmalarda Türkler yaklaşık 100 ölü, 200 yaralı ve 30 esir vermişti. Rusların kaybı ise 3'ü subay olmak üzere 12 ölü ve 39 kadar yaralı idi.¹⁰⁵

Tüm bu gelişmelerden önce, Rus ordusunun Kars'a doğru ilerlediğine dair istihbarat Mehmed Emin Paşa tarafından Erzurum'a çoktan iletilmişti. Bu bilgi üzerine Şark Seraskeri Galib Paşa, Sivas Valisi ve Seyyar Ordu Kumandanı Köse Mehmed Paşa¹⁰⁶ komutasındaki yaklaşık 20.000 kişilik bir kolorduyu Kars'ın

105 Ушаков Н.И., *История Военных Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 204-208; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 35-37; Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 113. Vasiliy Potto, Rus tarafında 12 ölü, 40 yaralı olduğunu belirtirken Türklerin kayıplarıyla ilgili net bir rakam vermeyerek aralarında subayların da olduğu 40 askerin esir alındığını yazmaktadır.

106 Francis Rawdon Chesney, William Monteith ve ona sıklıkla atıfta bulunan John Frederick Baddeley, eserlerinde Sivas Valisi ve Seyyar Ordu Kumandanı Köse Mehmed Paşa'yı yanlışlıkla serasker veya Erzurum Seraskeri (Kiossa Muhammed Pasha, the Seraskier; Kios Pasha, Seraskier of Erzeroum) olarak zikretmektedirler. Bkz. William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From*

yardımına gönderdi.¹⁰⁷ 30 Haziran'da harekete geçen Köse Mehmed Paşa, Kars Muhafızı Mehmed Emin Paşa'ya 5 Temmuz'da kale önlerinde olacağını bildirerek şu ifadelerle seslendi: *"Askerlerin cesurdur, kale zapt edilemez, Rusların sayısı azdır. Garnizona, kâfirlerin zayıf olduğunu telkin etmeyi bil! Ben gelinceye değin erlik göster!"*¹⁰⁸

2 Temmuz sabahı Albay Reut, 42. Avcı (Yeger) Alayı ve bir Kazak alayı ile dört top eşliğinde, Erivan'dan gelen topçu parkını karşılamak üzere görevlendirildi.¹⁰⁹ Akabinde, Paskeviç-Erivanskiy, yapılan bir tahta köprü vasıtasıyla General Muravyov'un tugayı ve Albay Baron Frederiks komutasındaki Erivan Karabiner Alayı ile Kars Çayı'nın sol yakasına geçerek topçu birliklerini kaleye en yakın tepelerde konuşlandırıp hızla Şorah tepeliklerine doğru ilerledi. Hücumun böylesi beklenmedik ve süratli olması Türk tarafında şaşkınlığa neden oldu. Muravyov'un komutasındaki tugay hızlıca Taş Köprü, Ermeni Mahallesi ve Orta Kapı'ya hâkim konumdaki bu noktayı topçu desteği ve ekseriyetle süngü mücadeleleri neticesinde ele geçirmeyi başardı. Kaleyi güneybatıdan gören oldukça stratejik öneme sahip bir noktayı kaybeden Türkler, Muravyov'u ele geçirdiği bu tepelerden sökmek için gece geç saatlere kadar sürecek birçok başarısız girişimde bulundu. Bu mağlubiyet, Türklerin kaleden çıkarak tekrar taarruza girişme cesaretini büyük ölçüde kırmıştı. Böylece, Ruslar kaleye daha yakından keşif harekâtı yapma

the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople, pp. 157, 167; F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 192, 198, 214; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, pp. 185, 192, 213. Aynı yanlış William Edward David Allen-Paul Muratoff, Alexander Bitis ve Aleksandr Savelyev tarafından da tekrarlamıştır. Bkz. William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, pp. 25, 30. Bkz. Alexander Bitis, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması", çev. Nasuh Uslu, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, XII, s. 709; Alexander Bitis, "The 1828-29 Turco-Russian War and the Treaty of Adrianople", *The Turks*, ed. Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz, Osman Karatay, Ankara 2002, IV, p. 155; Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question; Army, Government, and Society 1815-1833*, Oxford 2006, pp. 296, 533; Alexander Bitis, *The Russian Army and the Eastern Question, 1821-34*, Ph.D. Dissertation, The London School of Economics and Political Science, London 2000, pp. 165, 166; Ал. С. [Савельевъ А.И.], "Карсъ", *Военный энциклопедический лексикон*, VII (Санкт-Петербургъ 1855), с. 9.

107 "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, с. 414; Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 197, 198.

108 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 198; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 32. Vasilij Potto'nun eserinde bu bölüm *"Askerlerin cesurdur, Kars zapt edilemez, Rusların sayısı azdır. Garnizonu yüreklendirmeyi bil! Ben gelinceye değin erlik göster!"* şeklindedir.

109 Kırım Piyade Alayı ve 4. Atlı-Karadeniz Alayı'nın muhafazasında yol alan bu topçu birliği Albay Reut'un kılavuzluğunda 3 Temmuz'da Kars önlerine geldi. Bkz. Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 212.

imkânı elde etmişlerdi. 2 Temmuz'daki söz konusu çarpışmalarda Rusların 2 ölü 4 yaralı; Türklerin ise yaklaşık 80 kaybı bulunuyordu.¹¹⁰

2 Temmuz'u 3 Temmuz'a bağlayan gece boyunca, Orta Kapı'nın güneydoğu ucundaki Yusuf Paşa Burcu'nun karşısındaki düzlüklere ve Şorah tepelerinin kuzey ile güneyinde bulunan Türk tahkimatlarına karşı Ruslar tarafından birkaç batarya inşa edilmesi kararlaştırıldı. Şorah tepelerindeki tahkimatlar istihkâm subayları Asteğmen Puşin ve Bogdanoviç'in komutasında Şirvan Piyade Alayı'nın 1. taburu tarafından yapıldı. Erivan Karabiner Alayı'na ise onları koruma görevi verilmişti. 3 Temmuz sabahında bitirilen 1 Numaralı Batarya'ya 4 adet büyük kalibreli top yerleştirildi.¹¹¹ Havanın aydınlanması üzerine Erivan Karabiner Alayı, Türk topçusunun hedefi olmamak adına bu bölgeden ayrıldı. İnşa edilen 1 Numaralı Batarya, bulunduğu pozisyonu korumak ve Türk garnizonunun dikkatini dağıtmak amacıyla, mevcut rezervlerini de göz önünde bulundurarak Türk tahkimatlarına sınırlı sayıda top atışı gerçekleştirdi. Türk tarafı ise, Rusların bu bölgeden taarruza geçeceğini öngörerek, söz konusu mevziyi daha yoğun bir şekilde yeni piyade kuvvetleriyle tahkim etmeye başladı. Ancak beklenenin aksine 3 Temmuz tarihinde, taraflar arasında kayda değer bir muharebe cereyan etmedi. Her iki taraf, pozisyonlarını muhafaza etmek ve sonraki harekâtını planlamakla yetindi.¹¹²

Paskeviç-Erivanskiy 4 Temmuz'da Şorah tepelerine bir keşif harekâtı daha gerçekleştirerek 2, 3 ve 4 numaralı bataryaların hangi mevkilere konuşlandırılacağını bizzat gösterdi. Bunlardan 2 ve 3 numaralı bataryaların Şorah tepelerine, 4 Numaralı Batarya'nın Kars Çayı'nın sağ yakasındaki yükseltiyeye yapılmasını emretti.¹¹³ Bu nokta, Türk birliklerinin kampına yaklaşık 350 metre ve Orta Kapı'nın güneydoğu ucundaki Yusuf Paşa Burcu'na ise yaklaşık 640 metre mesafedeydi. Bu hedef doğrultusunda, 4 Temmuz'da icra edilecek harekâtın esas

110 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 218, 219; Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 115. Aleksandr Şerbatov, Temür (Temir) Paşa Kulesi'nin Muravyov'un 2 Temmuz'daki bu hücumu sırasında ele geçirildiğinden bahsediyor; oysa Nikolay Uşakov ve Vasiliy Potto'nun yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla kule 5 Temmuz tarihinde Albay Burtsev tarafından işgal edilmiştir. Bkz. Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 230; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 64; Ал. С. [Савельевъ А.И.], "Карсъ", *Военный энциклопедический лексикон*, с. 13.

111 "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, с. 414; Ал. С. [Савельевъ А.И.], "Карсъ", *Военный энциклопедический лексикон*, с. 12.

112 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 220-223; Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 115, 116.

113 "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, с. 414.

maksadı, Türk tahkimatının önünde yer alan yüksek noktaların ele geçirilmesiydi. Bunun için Paskeviç-Erivanskiy kuvvetlerini iki gruba ayırdı: Tümgeneral Korolkov komutasındaki 39. ve 42. Avcı (Yeger) Alayları ile Kırım Piyade Alayı, Kars Çayı'nın sol yakasında görevlendirildi. Sağ yakada ise Tümgeneral Muravyov komutasında Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı ve Erivan Karabiner Alayı, dört adet hafif top eşliğinde konuşlandırıldı. Harekatin başarı şansını artırmak maksadıyla Türklerin dikkatini dağıtmak adına iki sahte taarruz planlandı. Bu sahte hücumlar, kalenin güneydoğu ve kuzeybatı yönlerinden gerçekleştirilecekti. Albay Rayevskiy, nizamî süvari tugayı, bir Don Kazak Alayı ve Don Atlı-Topçu Bölüğü'ne ait dört top ile Karadağ yönüne doğru hareket ederek Türk garnizonunun dikkatini doğu yöne çekmekle görevlendirildi. Albay Borodin ise kendisine bağlı Şirvan Piyade Alayı'nın bir taburu ve iki hafif topla sol kanatta yer alacaktı. Albay Borodin'in görevi, Erivan Karabiner Alayı tarafından daha önce terk edilmiş ve şimdi yeniden Türk piyadeleri tarafından tahkim edilmiş olan kuzeybatı yükseltilerindeki mevzilere yönelik sahte taarruzu yürütmekti. Bu plan çerçevesinde gün batmadan başlayan sahte taarruzlar gece boyunca küçük birlikler eliyle devam ettirildi. Kalenin doğusundaki tepeler, şehir ve taşra mahalleleri ile özellikle Karadağ tahkimatı üzerine yapılan saldırılar nedeniyle Türk birlikleri esas taarruzun nereye yapılacağını kestiremediğinden, sürekli yer değiştirmek zorunda kaldı. Gece karanlığında kaleden yapılan isabetsiz top atışları ise Rus kuvvetleri üzerinde bir tesir gösteremedi. Türk birliklerinin bu dikkat dağınıklığı neticesinde Paskeviç-Erivanskiy'in daha önce Şorah tepelerinde işaret ettiği noktalara 4 Temmuz'u 5 Temmuz'a bağlayan gece 4 toplu 2 ve 3 numaralı bataryalar yapıldı. 4 Numaralı Batarya ise büyük gizlilikle inşa ediliyordu; ancak Rusların bu girişimi bir süre sonra fark edilince bu bölgeye tahkimatlardan ve Orta Kapı burçlarından top atışı yapılmaya başlandı. Ruslar ise dikkat çekmemek için taktik açıdan bu top atışlarına karşılık vermeyerek sessizce hazırlıklarını sürdürüp gün doğmadan bataryayı tamamlayıp buraya 12 top ve iki *pudluk*¹¹⁴ 4 obüs konuşlandırdılar.¹¹⁵

5 Temmuz sabahında Rus birliklerinin bataryalara göre kuvvet dağılımı şu şekildeydi: 1 Numaralı Batarya'da 39. Avcı (Yeger) Alayı'ndan bir tabur. 2

114 *Pud* (Пуд): Rusların kullandığı eski bir ağırlık ölçü birimi. 1 pud = 16,38 kg. 2 pud = 32,76 kg.

115 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 223-225; Щербатовъ А.П., *Генералъ-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 116, 117; "Карсъ", *Военная энциклопедія [Сытина]*, с. 414. Aleksandr Şerbatov, "... tüm birliklerin harekâtını detaylı şekilde açıklamaya girişmiyoruz..." diyerek 5 Temmuz'da icra edilen harekâtı ve kalenin ele geçirilişini askeri açıdan daha muhtasar bir şekilde betimlemiştir.

Numaralı Batarya'da Kırım Piyade Alayı'ndan iki tabur. 3 Numaralı Batarya'da 42. Avcı (Yeger) Alayı'ndan iki tabur. 4 Numaralı Batarya'da Erivan Karabiner Alayı'ndan iki tabur ki bu batarya daha fazla önem arz ettiğinden burada Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı'ndan iki tabur da ihtiyat birliği olarak tutuluyordu. İç kaleye bakan kuzeydeki tepelerde gece boyunca sahte taarruz gerçekleştirmekle görevli olan Şirvan Piyade Alayı'nın bir taburu konuşlandırıldı. Karadağ tarafında ise Albay Rayevskiy kendisine tahsis edilen müfrezeyle konumunu muhafaza ediyordu. Küçük Köy'de de 40. Avcı (Yeger) Alayı'ndan iki tabur, 39. Avcı (Yeger) Alayı'ndan bir tabur ve Şirvan Piyade Alayı'ndan bir tabur ile desteklenen Kazak birlikleri baş karargâhın muhafazası için ayrılmıştı. Buna göre, taarruza 38 toplu desteklenen 5080 piyade katılıyordu. 28 toplu 1830 piyade ise baş karargâhı koruyordu. İstihkâm taburu ise bölünerek bataryalara dağıtıldı ve Kazak süvarileri de bölgedeki yüksek noktalar ve muhabere yollarındaki devriye görevini icra edecekti.¹¹⁶

Şafak vaktinde Türk birlikleri hem şehirde hem de tahkimatlar arasında yoğun bir hareketlilik sergiledi. Taraflar arasında yapılan seri topçu bombardımanı esnasında Türkler Rusların 4 Numaralı Batarya'sı üzerine yoğunlaştı. Topçu ateşinin başlamasından kısa süre sonra, Rusların sol kanadında şiddetli bir piyade çarpışması patlak verdi; 39. ve 42. Avcı (Yeger) Alayları'nın ileri hat birlikleri, kalenin önündeki mezarlıkta pusuya yatmış Türk piyadeleriyle sıcak temas sağladı. Çatışma giderek şiddetlendi ve iki taraf da mukavemet gösteriyordu. Bunun üzerine, Korgeneral Knyaz Vadbolskiy, çatışma hattındaki Avcı (Yeger) Alaylarını takviye etmek için yedekte bekleyen üç ilave piyade bölüğünü, Albay Miklaşevskiy komutasında ileri sevk etti. Bu, çatışmanın seyrini Ruslar lehine çeviren kritik bir hamle oldu. Mezarlıkta göğüs göğüseye yaşanan çetin mücadelelerden sonra Türkler geride 2 top 4 sancak bırakarak kaleye doğru çekilmek zorunda kaldı. Miklaşevskiy'in birlikleri üzerine süvarî hücumu yapılacağını sezen Paskeviç-Erivanskiy, Vadbolskiy'e, 42. Avcı (Yeger) Alayı'ndan bir başka tabur ile Albay Reut'u bölgeye sevk etmesi talimatını verdi. Fakat Albay Reut'un zamanında yetişememesi üzerine Türk kuvvetleri Miklaşevskiy komutasındaki Rus birliklerini geri püskürterek Albay Reut'a saldırdı. Bu saldırı karşısında Rusların sol kanadı geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak Rus birlikleri kısa sürede toparlanarak tekrar Türk kuvvetlerini geri atmayı başardı. Paskeviç-Erivanskiy, Türkleri bu noktadan tamamen çıkarmak için Albay Kont Simoniç komutasında Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı'ndan üç bölüğü buraya sevk etti. Korgeneral Knyaz Vadbolskiy, Albay Reut ile Yarbay Miklaşevskiy komutasındaki bölükler arasında kalan

116 Ушаков Н.И., *История Военных Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 226.

diğer 39. ve 42. Avcı (Yeger) Alaylarına ait birlikleri toplayarak bizzat taarruzu yönetti. Orta Kapı'ya yapılan bu hücum kanlı çarpışmalara sahne oldu; ancak Türk kuvvetleri mahallenin Kars Çayı'na yakın olan tarafında direnmeye devam ettiler. Oldukça yıpranan Avcı (Yeger) kuvvetlerinin yükü, Albay Borodin'in Kars Çayı'nın sol yakasındaki tepelerde taarruza girişmesiyle hafifledi. Borodin, kuzeybatıdaki siperleri ele geçirerek burada iki toplu bir batarya kurdu ve Knyaz Vadbolskiy'le eş zamanlı bir taarruza girişti. Tümgeneral Korolkov'un ihtiyat kuvveti olarak tuttuğu Kırım Piyade Alayı'nın sol kanada intikali, Borodin'in rahat ilerlemesine imkân tanıdı. Şirvan Alayı'nın bir taburu ile Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı'ndan gelen üç takviye bölük hızla tepelerden Orta Kapı'ya inerek süngü hücumuna kalktılar. Bu ani saldırı neticesinde Kars Çayı'nın kıyılarına kadar olan bölgede direnen Türk kuvvetleri mevzilerini terk etti ve Orta Kapı 9 sancakla birlikte tamamen Rusların eline geçti. Böylece Rus kuvvetleri, köprüyü geçerek kale dibindeki sivil yerleşim alanlarında mevzilendiler. Bu sırada Albay Burtsov, 39. Avcı (Yeger) Alayı'na bağlı bir taburla Temür (Temir) Paşa Kulesi'ni ele geçirerek buraya iki top yerleştirdi. Topçu Komutanı Tümgeneral Gillenşmit ise Şorah tepelerinde iki Kazak atlı topu ve dört muhasara topundan oluşan yeni bir batarya tesis etti. Böylece Albay Borodin'in kuzeydoğu yükseltilerinde konuşlandığı topçu bataryası ile bağlantılı oldukça mühim bir taarruz hattı oluştu.¹¹⁷

Muharebe alanındaki bu gelişmeler birdenbire kuşatmanın seyrini değiştirdi. Artık kaleye daha yakından topçu atışları yapılabilirdi ve Rusların bu beklenmedik ilerleyişi Türk birlikleri arasında kargaşaya ve telaşa neden olmuştu. Türk birliklerinin bir kısmının Karadağ'a doğru çekildiğini gören Paskeviç-Erivanskiy, Orta Kapı üzerinden, doğrudan kale önlerine şiddetli bir hücum planladı. Bu amaçla gerçekleştirilen yoğun top atışı neticesinde, Orta Kapı önlerindeki burçlar büyük ölçüde tahrip edildi. Ayrıca, kale dibinde ele geçirilen yerlere de küçük çaplı bataryalar kurulmaya başlandı. Paskeviç-Erivanskiy, Tümgeneral Baron Osten-Saken'e, Erivan Karabiner Alayı'ndan bir tabur ve Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı'ndan iki tabur ile bu bölgeye ilerleme emri verdi. Bu birlikler kalenin sol tarafındaki burcu 4 top ve 5 sancakla beraber ele geçirmeyi başardılar. Albay Baron Frederiks komutasındaki bir grup Karabiner kuvveti ise mahallenin çay boyundaki noktalarını tamamen ele geçirerek Türkleri buradan çekilmeye zorladı. Ancak, Orta Kapı'daki Yusuf Paşa Burcu uzun süre direnmeyi

117 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 227-230; Щербатовъ А.П., *Генералъ-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 116, 117; William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, p. 163.

başardı. Bunun üzerine Albay Volhovskiy buraya ani bir hücum gerçekleştirerek 4 toplu bu burcu ele geçirdi. Bu toplar derhal kaleye doğru çevrilerek doğu surlarını dövmeye başladı. Orta Kapı önündeki iki burç Rus birliklerinin kontrolüne geçtiğinde, 20. ve 21. topçu tugaylarına bağlı 12 top, Yusuf Paşa Burcu'nun sağ kanadında, bataklığın arkasına mevzilenilerek iç kale top atışıyla baskıya alındı. Çatışmanın şiddetiyle şehirde üç farklı noktada yangınlar baş gösterdi. Mehmed Emin Paşa'ya yakın bir noktada isabet alan üç cephane sandığı büyük bir patlamayla havaya uçtu. Bu esnada Paskeviç-Erivanskiy, Tümgeneral Muravyov'u, Erivan Karabiner Alayı'ndan üç tabur ve Orta Kapı'daki Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı'ndan bir tabur ile destekleyerek Karadağ'ı ele geçirmek üzere görevlendirdi. Muravyov'un Yusuf Paşa Burcu'ndan Karadağ'a geçerken, açık arazide ilerlemesi gerekiyordu ki burası Türklerin çapraz topçu ateşi altındaydı; fakat kaleden beklendiği gibi bir top atışı gerçekleştirilmedi. Böylece, Muravyov'un birlikleri topçu bataryalarının desteğiyle bölgeyi kayıp vermeden geçmeyi başardı. Karabiner Alayı'na ait bir tabur, Behram (Bayram) Paşa Mahallesi'ni kısa sürede ele geçirdi. Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı ile Karadağ'a doğru hareket eden Muravyov Türk topçusunun atışlarıyla karşılaştı; fakat birlikler zirveye ulaşmaya muvafık oldu. Bu hızlı taarruz karşısında Türk kuvvetleri arkalarında 4 top 2 sancak bırakarak geri çekildiler. Ruslar ele geçirdikleri bu topları da hemen kaleye çevrilerek yoğun bir ateşe başladı. Bu sırada batı cephesinde Albay Borodin'in emrindeki kuvvetler süngü hücumu ile alt köprüden geçerek iç kalenin eteklerindeki yerleşim bölgesine ulaşmıştı. 42. Avcı (Yeger) Alayı, 39. Alay'ın bir taburu ve Gürcü El Bombası (Grenadier) Alayı'ndan üç tabur da diğer iki köprüden geçerek aynı noktaya ulaştı. Böylece şehrin büyük bir kısmı Rus birliklerinin kontrolüne geçti ve Türk kuvvetleri, dış tahkimatların tamamını kaybetti. Kalenin savunma hatları birçok noktada ağır hasar almış ve surlarındaki topların bir kısmı imha edilmiş, kalan kısmı ise Rus topçu bataryalarının yoğun ve sürekli ateşi karşısında etkisiz kalmıştı. Dış kaledeki sivil halk topçu bombardımanından korunmak amacıyla iç kaleye sığındı; ancak artık burada da güvenli bir nokta kalmamıştı. Durumun vahametini sezen Türk süvarî birlikleri Karadağ istikametine doğru çekilmeye başladı. Bunun üzerine Türk süvarîlerini takip etmek üzere bir mürettep süvarî tugayı ve Kazak alayları buraya sevk edildi; fakat bölgenin engebeli yapısı, Rus süvarîlerinin hızlı bir şekilde ilerleyerek Türk süvarîlerini yakalamasını engelledi. Tüm bunlar yaşanırken Rus kuvvetleri kaleye hücumla kalkıştı. Piyadeler, kale dibindeki evlerin çatılarından surlara iyice yaklaşarak güney ve batı yönlerinden kaleyi çevrelediler. Türk kuvvetleri onları engellemeye çalıştıysa da Ruslar kaleye sızmayı başardılar. Sur kapılarını tutan taş yığınlarını bertaraf ederek kısa sürede kalenin yakın kulelerini ve buradaki 25 topu ele geçirdiler. Kalenin batı kısmında daha sert bir direnç gösterildiyse de

bu kapılar da aşılmca Türkler tamamen geri çekilmek zorunda kaldı. Sabah saat 8'de, Rus birlikleri dış kaleyi tamamen işgal etti. Bunun üzerine, iç kaleye çekilmiş olan Mehmed Emin Paşa direnişi sonlandırma kararı aldı. Kısa süre içerisinde topçu ateşi kesildi ve iç kalenin surlarında iki beyaz bayrak sallandı. Ardından, kaleden bir temsilci Rus karargâhına gönderildi ve onu, şehrin ileri gelenlerinin oluşturduğu bir heyet takip etti. Paskeviç-Erivanskiy, talepleri dinledikten sonra, topçu ateşinin tamamen durdurulması talimatını verdi ve müzakereleri yürütmek üzere Albay Knyaz Bekoviç-Çerkasskiy'i iç kaleye gönderdi. Paskeviç-Erivanskiy'in sunduğu teslim şartları şu şekildeydi: Mehmed Emin Paşa savaş esiri olduğunu kabul edecek ve kalede ya da dış tahkimatlarda esir alınan garnizon mensuplarıyla birlikte Gürcistan'a gönderilecek. İç kaleye sığınan Türk askerleri derhal silah bırakacak, ardından evlerine dönmelerine izin verilecek.¹¹⁸

Paskeviç-Erivanskiy teslim şartlarının bir an önce kabul edilmesini sağlamak amacıyla tüm Rus topçularının iç kaleyi hedef almasını, ihtiyat olarak tutulan 20 topun kuzeydoğudaki tepelere çıkarılmasını ve Tümgeneral Baron Osten-Saken'e, mümkün olduğunca çok askeri kale duvarlarına yaklaştırmasını emretti. Böylece, Mehmed Emin Paşa'nın teslim olmaması halinde kaleye girmek için hazırlık yapıldı. Bir süre sonra Rus birlikleri muharebe düzeninde güney surlarına doğru ilerlemeye başladı. Ruslar dış kalenin ortasında yaklaşık 1.000 kişilik bir Türk süvari birliğiyle karşılaştılar. Bu birlikler dar sokaklarda hareketsiz bekliyor, herhangi bir saldırıda bulunmadan Rus birliklerinin geçişine izin veriyordu. Rus birlikleri iç kalenin güney surlarına kadar ulaştılar ve burada mevzilendiler. Türk garnizonu kalabalık gruplar halinde iç kalenin kapıları ve surları üzerinde toplanmıştı; ancak tek bir taciz atışı bile yapmadılar. Tümgeneral Baron Osten-Saken, Mehmed Emin Paşa'ya Paskeviç-Erivanskiy'in taleplerini bir kez daha bildirdi ve Albay Knyaz Bekoviç-Çerkasskiy ile beraber beş subay eşliğinde iç kaleye girmek ve müzakereleri başlatmak için izin istedi. Teslim şartları açıklanırken garnizondan herhangi bir tepki gelmedi; ancak, Mehmed Emin Paşa, Rusları caydırmaya çalıştı. Kale surlarının sağlamlığına, kaynaklarının bolluğuna ve askerlerinin sonuna kadar savaşmaya kararlı olduğuna vurgu yaptı. Ardından, karar vermek için iki gün süre istedi ki asıl amacı Köse Mehmed Paşa'nın yardıma yetişmesi için zaman kazanmaktı. Bu teklifi bildirmek üzere kadı, müftü ve kıdemli bir garnizon komutanından oluşan heyet Paskeviç-Erivanskiy'e gönderildi; fakat Mehmed Emin Paşa'nın bu teklifinin bir oyalama taktiği olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine Paskeviç-Erivanskiy kesin kararını bildirerek, Albaylar Leman ve

118 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 231-234; William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, pp. 164, 165.

Lazarev'i şu notla ile Mehmed Emin Paşa'ya gönderdi: “*Teslim olanlara merhamet, itaat etmeyenlere ölüm! Düşünmeniz için bir saat [süreniz var!]*”. Bunun üzerine, Mehmed Emin Paşa baskılara daha fazla dayanamayarak kaleyi teslim etmek zorunda kaldı. Mehmed Emin Paşa dışarı çıkar çıkmaz Türk garnizonu derhal silah bıraktı ve böylece saat 10 sularında iç kale de Rusların eline geçmiş oldu.¹¹⁹ Aslına bakılırsa Paskeviç-Erivanskiy kaleyi İmparator I. Nikolay'ın doğum gününe denk düşen 7 Temmuz'da¹²⁰ ele geçirmeyi ve bunu ona bir hediye olarak sunmayı planlamıştı.¹²¹

Köse Mehmed Paşa, Soğanlık Dağları'nda Paskeviç-Erivanskiy'in Kars önündeki ilk harekâtlarına dair haber alır almaz, ağır topçusunu ve iâşe kollarını geride bırakarak hafif kuvvetlerle kaleye yardıma yetişmek için hızlanmıştı. Yol üzerinde Rus ordugâhının Erzurum yolu yakınlarında bulunduğunu öğrendiğinde, paşa kuzeye yönelerek dağ yollarını kullanmak suretiyle Şorah tepelerinin kuzey kesiminden Kars'a ulaşmayı planladı; fakat Kars'a 30 kilometre, yaklaşık 24 saatlik bir mesafedeyken kalenin düştüğü haberini aldı.¹²² Esasında, Osmanlı Arşivi vesikalarının verdiği bilgiler ışığında Köse Mehmed Paşa'nın Kars'ın imdadına yetişme ihtimalinin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, ona kılavuzluk yapmak için Kars tarafından gelen Mağazberd¹²³ Voyvodası Şerif Ağa, Türk birliklerini kasten dolaştırıp yolu uzatarak Bey Yurdu mahalinde oyalamak kaydıyla Kars'ın Ruslara teslim edilmesinde rol oynamıştır. Söz konusu gelişmelerin ardından, Şerif Ağa hakkında ihanet isnadıyla tahkikat başlatılmış, yargılanması esnasında suçunu itiraf etmesi üzerine hakkında verilen idam hükmü infaz edilerek boynu vurulmuştur.¹²⁴ Ayrıca, kalenin Paskeviç'e teslim edilmesinde Kars müftüsünün ve

119 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 234-236; Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 117; William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, p. 165.

120 I. Nikolay Jülyen Takvimi'ne göre 25 Haziran 1796 (6 Temmuz 1796)'da doğmuştur. Gregoryen (Miladi) Takvimi'ne göre bu tarih 1828 yılında 7 Temmuz'a denk gelmektedir.

121 Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 52, 53.

122 Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 117, 118.

123 Günümüzde Kars'a bağlı Üçbölük köyünün güneydoğusunda, Türkiye-Ermenistan sınırında ve Arpaçay akarsuyunun hemen kıyısında yer alan bir kale. Tarihte Üçbölük köyü de bu isimle anılmakta idi.

124 Bu hususta Sivas Valisi Köse Mehmed Paşa'nın Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Galib Paşa'ya yazdığı mektuplar ve mezkûr Galib Paşa'nın Sadaret'e yazdığı kaime hakkında bkz. BOA, HAT, nr. 1073/43929-E (23.12.1243/06.07.1828); BOA, HAT, nr. 1073/43929-G (23.12.1243/06.07.1828) ve BOA, HAT, nr. 1071/43848 (15.01.1244/28.07.1828). Şimdilik kesin bir hükme varamasak da

şehrin ileri gelenlerinden ve ahaliden bazı kişilerin parmağı olduğu ve ihanetleri neticesinde bunların cezalandırıldığı hakkında kayıtlar da mevcuttur.¹²⁵

Kars'ın işgaliyle birlikte kale ve dış tahkimatlardaki 22 adet havan topu ve obüs, 129 adet top, 7000 pud barut, 1000 pud kurşun, muhtelif mühimmat ve mühendislik araç gereçleri, 6000 çeyreklik (*çetvert*) iâşe/zahire stoğu ve 33 sancak Ruslar tarafından ele geçirildi.¹²⁶ Şehirde Rus askerlerinin başlattığı yağma ise kısa sürede durduruldu.¹²⁷ Bu kuşatmada Rusların toplam asker kaybı 500¹²⁸ kişiyi aşmazken, Türk tarafının ise 2000'e yakın ölü ve yaralı vardı. Garnizondaki 1361 asker ise esir alınmış, diğer esirlerin birçoğu sonradan serbest bırakılmıştı. Esir alınanlar içerisinde Mehmed Emin Paşa ve tüm maiyeti, baş yarımıcısı Kâhya Ahmed Ağa, baş hazine sorumlusu İsmail Ağa, 7 yüzbaşı, 13 bayraktar ve diğer 22 memur bulunuyordu. Kars müftüsü, süvarî birliklerinin komutanı Vali Ağa, 15 binbaşı, 133 yüzbaşı ile bayraktar ve de 245 memur ise serbest bırakıldı.¹²⁹

söz konusu Şerif Ağa'nın Kars müdafaası esnasında süvarî birliğini komuta eden Karapapak reisi Şerif Ağa olma ihtimali bulunmaktadır (?). Nitekim, Nikolay Uşakov ve Vasilii Potto süvarî birliğini komuta eden Şerif Ağa'dan bahsederken, onun aynı zamanda Mağazberd hâkimi olduğunu ifade etmektedirler. Bkz. Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. XXI, 151, 197; Потто В.А., *Кавказская Война въ Отдѣльныхъ Очеркахъ, Эпизодахъ, Легендахъ и Биографияхъ*, с. 14, 28.

125 Bu hususta Köse Mehmed Paşa ve Şark Seraskeri Galib Paşa'nın yazdıkları hakkında bkz. BOA, HAT, nr. 1073/43929-E (23.12.1243/06.07.1828); BOA, HAT, nr. 1073/43929-C (01.01.1244/14.07.1828); BOA, HAT, nr. 1029/42832 (03.01.1244/16.07.1828); BOA, HAT, nr. 1071/43848-H (17.01.1244/30.07.1828); BOA, HAT, nr. 1013/42478-A (23.02.1244/04.09.1828). Emin Paşa kaleyi ölünceye dek savunmak istemişse de söz konusu kişiler tarafından teslimi zorlanmıştır. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vakânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yay. haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, II-III, s. 370.

126 Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 236.

127 William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, p. 166.

128 William Monteith, Rusların kaybını 13 subay ve 400 ölü-yaralı olarak vermektedir. Bkz. William Monteith, *Kars and Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch, in 1828 and 1829; And an Account of the Conquests of Russia Beyond the Caucasus From the Time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople*, p. 166.

129 Щербатовъ А.П., *Генераль-Фельдмаршалъ Князь Паскевичъ: Его Жизнь и Дѣятельность*, с. 118; Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 237.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu, 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'na, Sultan II. Mahmud'un başlattığı askerî ve idarî reformların henüz kurumsal olgunluğa erişmediği, 1826 yılında ilga edilen Yeniçeri Ocağı'nın yerine teşkil edilen Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunun ise yapılanma ve teşkilatlanma sürecinin tamamlanmadığı bir dönemde dâhil oldu. Bu askerî, malî ve idarî hazırlık eksikliği, Türk ordusunun gerek Balkanlar'da gerekse Kafkasya cephesinde ağır mağlûbiyetler yaşamasına sebebiyet vermiş; savaşın nihâî neticesi Osmanlı İmparatorluğu adına ciddi toprak kayıpları ve derinleşen malî buhranlar olmuştur. Öte yandan, Güney Kafkasya özelinde hem Kaçar İranı'na hem de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürütülen askerî harekâtlar neticesinde, Güney Azerbaycan'dan ve Kuzeydoğu Anadolu'dan Kafkasya'ya sevk edilen veya kendi rızasıyla göçen gayrimüslim nüfus ile Kafkasya'dan Anadolu'ya hicret eden Müslüman ahali vasıtasıyla kayda değer bir etno-demografik dönüşüm yaşanmış; bu süreç zamanla, bölgede yeni idarî ve siyasî yapılar tesis eden Rusya İmparatorluğu'nun bölgesel hâkimiyetini pekiştiren stratejik bir zemin oluşturmıştır.

Rusya İmparatorluğu'nun 1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve bunu takip eden askerî harekât silsilesindeki genel başarısının ardında, Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla askerî reformlarını büyük ölçüde tamamlamış, seferber, disiplinli ve güçlü mâlî kaynaklarla desteklenen bir profesyonel ordunun varlığı, detaylı tetkik edilmek suretiyle haritalandırılmış coğrafi veri, yerli ahaliyle kurulan stratejik manevî bağlar ile karşılıklı maddî menfaat ilişkilerine dayalı kolay işe ve lojistik tedariki, imparatorun büyük güven duyduğu, inisiyatif alabilen ve ordusunun önünde bizzat sevk ve idare vazifesi gören yetkin bir başkumandan ile onun emri altındaki yüksek koordinasyon ve süratle harekete geçebilen sağlam komuta kademesi mühim rol oynamıştır. Ayrıca, bu dönemde Kaçar İranı'na karşı yürütülen 1826-1828 Savaşı'nı muzaffer bir şekilde tamamlayan Rus ordusunun, bu zaferin getirdiği yüksek moral üstünlüğü, artan hareket kabiliyeti ve savaş psikolojisi bakımından sürekli teyakkuz hâlinde, disiplinli ve hücum yeteneği yüksek bir yapı sergilediği ifade edilebilir. Bu durum, Kars kuşatması sırasında alınan stratejik ve taktik kararlarda belirleyici olmuş ve sahada icra edilen manevraların başarısına doğrudan katkı sağlamıştır.

Rusya İmparatorluğu, 1828-1829 Savaşı öncesinde Anadolu'nun coğrafi yapısına dair yeterli bilgiye sahip değildi. Mevcut sınırlı verilerin büyük ölçüde, savaş öncesinde yerel ahali aracılığıyla sağlanan istihbarata, cephede faaliyet gösteren keşif unsurlarının aktardığı malumata ve bilhassa 1806-1812 Türk-Rus Savaşı sırasında gerçekleştirilen ve 1807 yılındaki Kars Kuşatması

esnasında edinilen saha tecrübelerine dayandığı bilinmektedir. Ancak 1828-1829 muharebeleri sırasında Müstakil Kafkas Kolordusu'nun sahada elde ettiği kazanımlar ve bölgeyi tanımak adına gerçekleştirilen sistematik keşif ve fiili arazi tetkikleri, Rus ordusuna ilerleyen yıllarda vuku bulacak Türk-Rus savaşlarında üstün hareket kabiliyeti kazandırdığı ve bu birliklerin harekât sahasında daha etkin manevralar gerçekleştirmelerine imkân sağladığı görülecektir.

Kars'ın Ruslar tarafından bu denli süratle işgal edilmesinde birden fazla faktörün etkili olduğu muhakkaktır. Ancak buradaki esas meselenin, kalenin tahkimat zafiyetlerinden ziyade, müdafaayı sevk ve idare eden komuta kademesinin stratejik bazı öngörü eksikliği ve yetersiz operasyonel koordinasyonu olduğu söylenebilir. Her ne kadar Mehmed Emin Paşa ve garnizonu müdafaâ sırasında son ana kadar kahramanca mukavemet göstermişse de bilhassa Gümrü'den harekât eden Rus kuvvetlerine karşı zorlu güzergâh boyunca yeterli düzeyde yıpratma ve taciz taarruzları icra edilememesi ve Rus birliklerinin Kars'a rahatça yaklaşmasına fırsat tanınması, onun ve komuta kademesinin önemli zaafı arasında değerlendirilebilir. Ayrıca, Paskeviç-Erivanskiy'in kalenin güney ve doğu cephelerinde tertip ettiği gösteri harekâtlarını gerçek taarruz olarak değerlendiren Mehmed Emin Paşa'nın, kuvvetlerini sürekli olarak farklı istikametlere sevk etmesi ve müdafaâ düzenini muhafaza edememesi, muharebenin seyri üzerinde tayin edici bir rol oynamıştır. Buna ilaveten, Rus kuvvetlerinin uzun ve açıkta kalan ikmal hatlarının Türk süvarileri tarafından hedef alınmaması, düşmanın lojistik desteğini kesintisiz sürdürebilmesine ve muharebe sahasında üstünlük tesis etmesine zemin hazırlamıştır.

1806-1812 Türk-Rus Savaşı'ndan sonraki tüm Türk-Rus savaşları göz önünde bulundurulduğunda, Kars Kalesi'nin hemen her seferinde mukavemet gösteremeyerek Rus işgaline maruz kalması, kalenin XIX. yüzyıl harp teknolojilerine ve modern kuşatma usullerine karşı yeterli seviyede tahkim edilmediğini ve böylece, askerî mukavemet vasfını zamanla kaybettiğini de açık bir surette ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, söz konusu süreçte Rus ordusunun savaş tecrübelerini nasıl geliştirdiği, kuşatma stratejilerinde vuku bulan değişim ve yeniliklerin hangi askerî, coğrafi ve lojistik dinamiklere dayandığı gibi hususların, gelecekte vücuda getirilecek mukayeseli çalışmalarda derinlemesine tetkik edilmesi, müstakbel askerî harekâtların muvaffakiyet veya akamete uğrama sebeplerinin izahı açısından büyük ehemmiyet arz etmektedir.

EKLER

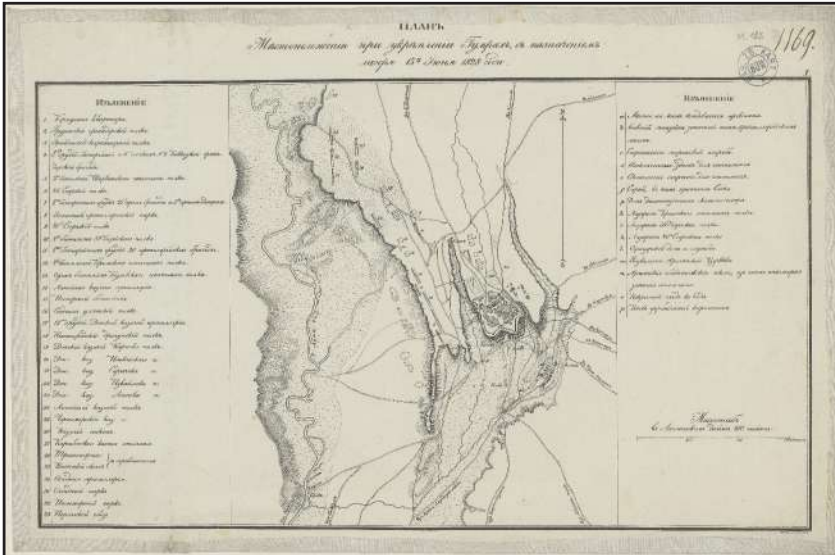
Görsel 1: Ressam İlya Nikolayeviç Zankovskiy (İlja Zańkowski, d. 1832-ö. 1919)'in, 1856'da çizdiği "Kars" adlı yağlıboya tablo.

Kaynak: Eray Akçay Arşivi (Topçu, İstihkâm ve Muhabere Birlikleri Askerî Tarih Müzesi, 10. Salon: 1917 Sonrası İstihkâm Birliklerinin Tarihi, St. Petersburg/Rusya).

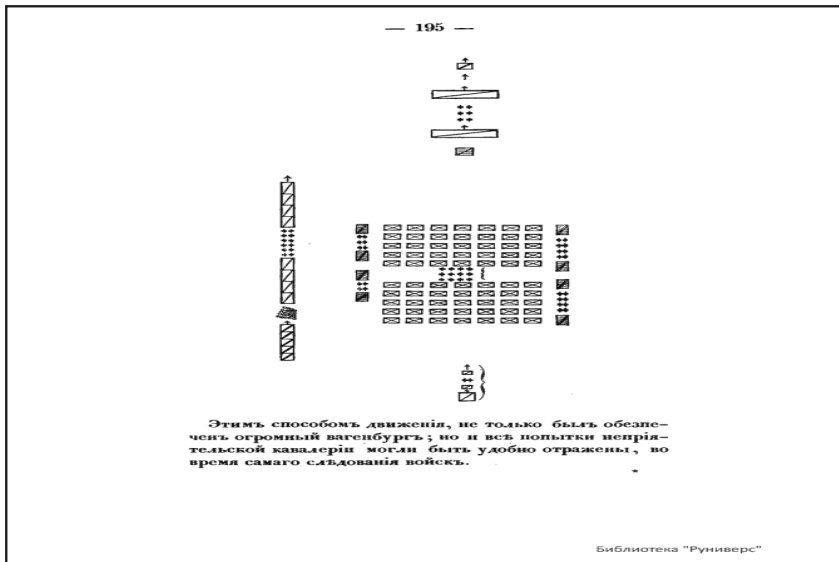
Görsel 2: Askerî Fotoğrafçı Dmitriy Alekseyeviç Nikitin (d. 1797-ö. 1875)'in, 1877-1878 Türk-Rus Savaşı (93 Harbi) yıllarında Kars'ın güneydoğu tarafından çektiği "Kars Kalesi'nin Görünümü" adlı fotoğraf.

Kaynak: Eray Akçay Arşivi (Devlet Tarih Müzesi, Sergi Salonu, Moskova/Rusya).

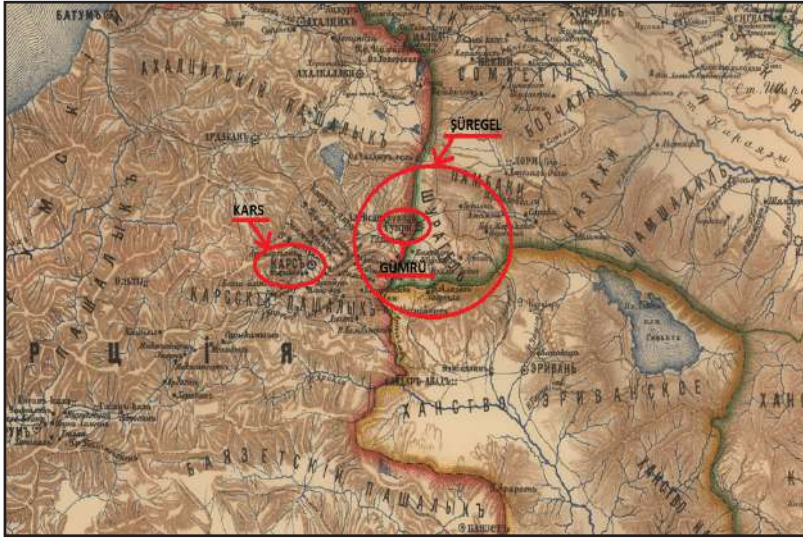
Görsel 3: Gümrü'deki Rus Ordugâhını Gösteren Plan

Kaynak: Ушаков Н. И., *История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах: Атлас*, Варшава 1843, планъ I.

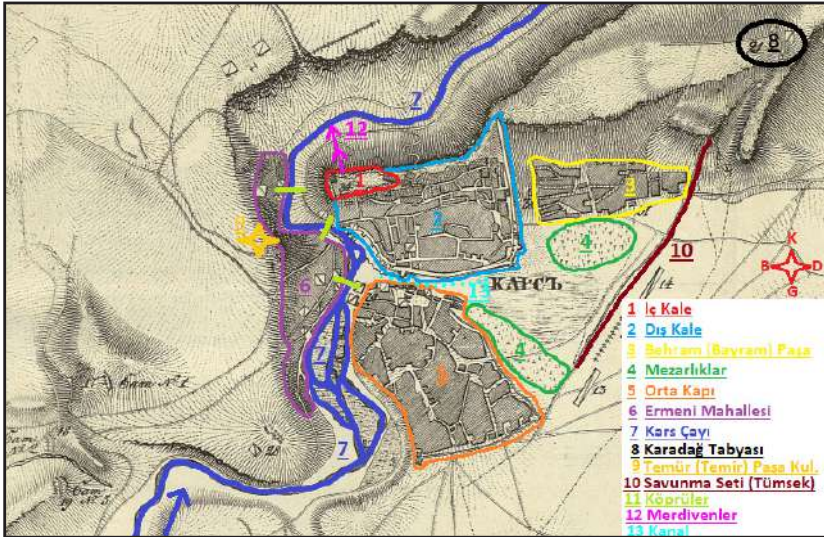
Görsel 4: Kars üzerine yürüyen Rus kolordusunun sefer nizamı.

Kaynak: Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 195.

Görsel 5: 1812 Bükreş Antlaşması Sınırlarını Gösteren Haritadan Bir Detay: Kars, Gümrü ve Şüregel Bölgesi.

Kaynak: Утверждение Русскаго Владычества на Кавказъ, (сост. Н. С. Аносовъ), Тифлисъ 1901, Том II, с. 544.

Görsel 6: 1828-1829 Türk-Rus Savaşı Sırasındaki Kars'ı Gösteren Plandan Bir Detay

Kaynak: Ушаков Н. И., История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах: Атлас, Варшава 1843, планъ III.

Görsel 7: Kars'a Saldırı Planı, 25 Mart [6 Nisan] 1807

Каунак: “Карсъ”, Военная энциклопедія [Сытина], XII (Санкт-Петербургъ 1913), с. 412-421.

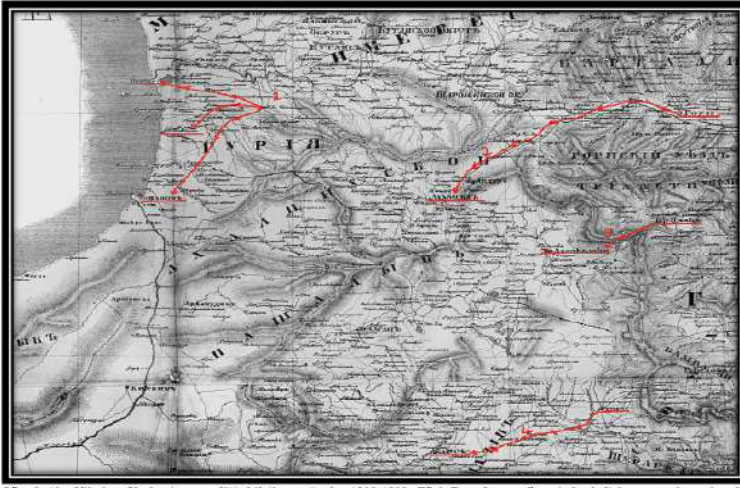
Görsel 8: Kars'a Saldırı Planı, 23 Haziran [5 Temmuz] 1828

Каунак: “Карсъ”, Военная энциклопедія [Сытина], XII (Санкт-Петербургъ 1913), с. 412-421.

Görsel 9: Ressam Yanuariy Suhodol'skiy (January Suchodolski, d. 1797-ö. 1875)'in, "23 Haziran [5 Temmuz] 1828'de Kars Kalesi'ne Saldırı" adlı yağlıboya tablosu.

Kaynak: Eray Akçay Arşivi (Topçu, İstihkâm ve Muhabere Birlikleri Askerî Tarih Müzesi, 10. Salon: 1917 Sonrası İstihkâm Birliklerinin Tarihi, St. Petersburg/Rusya).

Görsel 10: Nikolay Uşakov'un verdiği bilgiler ışığında 1828-1829 Türk-Rus Savaşı öncesinde belirlenen muhtemel sefer güzergâhlarını gösterdiğimiz harita detayı.

Kaynak: Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*, с. 181-186. Harita: Ушаков Н.И., *Исторія Военныхъ Дѣйствій въ Азіатской Турціи въ 1828 и 1829 годахъ*. Атлас, с. 20.

Melhâme-i Varna: 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Varna Muhasarası

Hüseyin SELÇUK*

Giriş

Rus Ordusunun Rumeli Cephesindeki Sefer Planı ve Varna Kalesi'nin Önemi

26 Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden Rusya'nın Rumeli cephesindeki sefer planına göre Osmanlı sınırı üç koldan aşılacaktı (Harita.1).¹ Rus ordusunun Rumeli'deki en kuvvetli askerî birliği olarak ifade edilen General Rudjewitch komutasındaki Üçüncü Kolordu, İsakçı'nın karşısından Tuna Nehri'ni aşarak İsakçı Kalesi'ni ele geçirecekti. Kont Wittgenstein komutasında bulunan İkinci Ordu'da yer alan Altıncı ve Yedinci kolordular ise sınırı Prut Nehri'nden geçtikten sonra, General von Roth komutasındaki Altıncı Kolordu Eflak ve Boğdan'ı işgal edecek, Grandük Michael Pavlovich komutasındaki Yedinci Kolordu da İbrail Kalesi'ni muhasara altına alacaktı. Üçüncü Kolordu İsakçı'yı, Yedinci Kolordu da İbrail'i ele geçirdikten sonra Grandük, Vidin'i tarassut altına alması için bölgeye bir muhasara birliği gönderecek, emrindeki diğer birlikler Tuna deltasındaki diğer kaleleri ele geçiren Üçüncü Kolordu ile birleşip Dobruca'nın güneyine inecekti. Akabinde öncelikli hedef olarak belirlenen Varna ve Şumnu kaleleri muhasara altına alınacaktı.²

Varna, Rusya'nın Rumeli'deki sefer planı için ayrı bir önem taşımaktaydı. Zira Rus ordusunun ilk aşamada Eflak ve Boğdan'dan zahire ve iase malzemelerini temin etmesi mümkün olsa da güneye doğru ilerledikçe yeni bir ikmâl hattının tesis edilmesi gerekmektedir. Dahası Rumeli'nin dağlık ve engebeli coğrafi koşulları düşünüldüğünde asker ve mühimmat sevkiyatı için deniz yolunun mutlaka kullanılması gerekiyordu. Bu noktada Karadeniz'in Batı kıyısında muhkem bir kaleye sahip olan Varna'nın, hem deniz yolu sevkiyatının devreye sokulması hem de Varna-Deriyşyuvan-Burgaz yoluyla Balkanlar'ın güneyine inen kestirme bir güzergahın

* Arş. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü. hselcuk@fsm.edu.tr

1 Johann Khoss von Sterneggs, *Schlachten Atlas des XIX. Jahrhunderts: der Russisch-Türkische Krieg 1828-1829 in Europa und Asien*, Leipzig 1895, s. 28.

2 Helmuth Karl Benhard von Moltke, *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829*, London 1854, s.57; Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, Yay. Haz., Ahmet Çaparlar vd., İstanbul 2019, I, 76.

tesis edilmesi için en kısa sürede ele geçirilmesi planlanmıştı. Ancak Silistre ve Şumnu'da bulunan Osmanlı kuvvetleri Varna muhasarası için büyük bir tehlike arz etmekteydi. Çünkü Rus ordusunun tüm kuvvetiyle Varna üzerine yürümesi ve adı geçen güzergahtan güneye inmesi durumunda, Batı cihetinden gelen bir Osmanlı taarruzu karşısında Rusların Karadeniz kıyılarına sıkışma riski bulunuyordu. Üstelik daha kuzeye yapılacak bir taarruz karşısında Rus ordusu, ricat yollarının kesilmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi. Bu nedenle 15 Haziran'da Cernovada (Karasu) yakınlarında toplanan Rus umumî karagâhında, General Roth komutasında 10.000 kişilik bir muhasara birliğinin Silistre'yi muhasara altına alması kararlaştırılırken, Yedinci Kolordu ile birleşen Üçüncü Kolordu'nun Varna ve Şumnu üzerine harekete geçmesi planlanmıştı.³

15 Haziran'da alınan kararlar çerçevesinde güneye ilerleyen Rus ordusu Osmanlı öncü süvari birlikleriyle Temmuz ayının başında Kozluca, Pazarcık ve Yenipazar'da (Hacıoğlu Pazarcığı) karşı karşıya gelmiş ve buralarda vuku bulan muharebelerde ciddi zayıat vermişti.⁴ Dahası bu muharebelerin neticesinde Osmanlı ordusunun Rumeli'deki esas kuvvetinin yaklaşık 40.000 kişilik bir mevcutla Şumnu'da mevzilendiği anlaşılmıştı. Bu nedenle 19 Temmuz'da Yenipazar'da yeniden toplanan Rus karargâhı, Varna muhasarasında kullanılacak olan Rus donanmasının henüz Anapa kuşatmasından dönmemiş olmasını da hesaba katarak, 30.000 civarında bir kuvvetle Şumnu üzerine taarruza geçmeyi ve mümkünse buradaki Osmanlı ordusunu bir meydan muharebesine çekip yenilgiye uğratarak savaşı kısa sürede sona erdirmeyi kararlaştırmıştı.⁵ Ancak bu plan beklenildiği gibi bir netice vermemiş, Ruslarla meydan muharebesine girmenin taşıdığı risklerin farkında olan Rumeli Ordusu Seraskeri Ağa Hüseyin Paşa, daha çok süvari hücumlarıyla yıpratma muharebeleri icra etmiş akabinde Şumnu'nun muhkem surlarına kapanarak ama belli aralıklarla huruç hareketlerine da kalkarak, Rus ordusunu uzun süre Şumnu önlerinde tutmayı başarmıştı.⁶ Şumnu önlerinde bekledikleri neticeyi alamayan Rus kurmayları ise Rumeli'deki orduyu üçe bölüp Şumnu, Silistre ve Varna'yı eş zamanlı muhasara etmek zorunda kalmıştı. Ancak mezkur hususiyetlerinden dolayı muhasaranın oldukça şiddetli geçtiği ve yoğun muharebelerin yaşandığı yer Varna olmuştu.

3 Muhtar, *Türkiye-Rusya Seferi*, s. 110-111.

4 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), *Hatt-ı Hümayun Tasnifi* (=HAT), nr. 1012/42469 (1 Muharrem 1244/14 Temmuz 1828); BOA, HAT, nr.1071/43824 (9 Muharrem 1244/ 22 Temmuz 1828); Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s.110. Ahmed Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, haz. Ahmed Hezarfen, İstanbul 1999, II, 224.

5 Alexander Bitis, "The Russian Army and the Eastern Question:1821-1834", Ph.D. Thesis, *The London School of Economics and Political Science*, London 2000, s. 157-158.

6 BOA, HAT, nr. 1071/43824.

1. Varna Muharasasının Başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler

Rus ordusunda Varna muhasarasını başlatmakla görevli İkinci Tugay, General Suchtelen komutasında 14 Temmuz 1828'de Varna önlerine gelmişti. 12 süvari bölüğü, 2 kazmacı bölüğü ve 12 topa sahip yaklaşık 4.000 asker mevcutlu bu birliğin öncelikli hedefi kaleyi kuşatma altına almaktan ziyade Şumnu'daki ablukayı kırmak adına Varna'dan gönderilmesi muhtemel Osmanlı yardım birliklerini durdurmaktı.⁷ General, bölgeye yaklaşmasıyla Osmanlı süvarisi tarafından kaleden ve ileri karakollardan yapılan huruç harekâtlarına maruz kalsa da mevkiini korumayı ve Varna'nın kuzey-batı cihetine dört adet tabya inşa etmeyi başarmıştı (Harita.2-C).⁸ Ancak Kaptanıderya İzzet Mehmed Paşa komutasında Varna kalesine gelen Osmanlı takviye birlikleri sayesinde artan huruç harekâtları karşısında önemli kayıplar vermeye başlamıştı. Öyle ki Tulca muhasarasını tamamlayıp Varna'ya gelen General Ushakov komutasındaki 8 top ve 1.500 askere sahip takviye birlikler dahi kayıpları durduramamıştı. Bu nedenle General Suchtelen daha fazla zayıat vermemek ve yeni takviye birliklerin gelmesini beklemek adına Kozluca'ya kadar çekilmek zorunda kalmıştı.⁹

Rus muhasara birliklerinin ilk aşamada Varna önlerinde tutunamamasının nedeni sık sık yapılan huruç harekâtlarıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin buranın tahkim ve takviyesine oldukça önem göstermiş olmasıydı. Kuşatmanın başlamasından yaklaşık iki hafta önce Babıali'ye gönderdiği raporunda Ağa Hüseyin Paşa, Rus ordusunun üç kısma ayrılıp Varna, Silistre ve Şumnu'yu eş zamanlı kuşatmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ve Varna'ya mutlaka takviye birlikler gönderilmesi gerektiğini bildirmişti.¹⁰ Raporu dikkate alan Babıali, Kaptanıderya İzzet Mehmet Paşa'yı 3.110 kişilik bir kuvvetle¹¹ Varna muhafazasıyla vazifelendirirken, o esnada Karadeniz kıyılarını tahkim etmekle görevli İğneada Muhafızı Sirozlu Yusuf Paşa'dan da Kaptan Paşa'nın emrinde görevlendirilmek üzere 1.000 ücretli asker yollamasını talep etmiş ayrıca Varna'nın muhafazası için İzzet Mehmed Paşa ile koordineli hareket etmesini emretmişti.¹²

7 Muhtar, *Türkiye-Rusya Seferi*, I, 168.

8 Sterneggs, *Schlachten Atlas des XIX. Jahrhunderts*, s. 64.

9 Yine de 4 piyade taburu ve 5 süvari bölüğü tabyaların müdafası için bölgede bırakılmıştı (Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 142-143.)

10 BOA, HAT, nr. 1092/44309 (15 Zilhicce 1243/28 Haziran 1828).

11 Bu birliğin; İzzet Mehmed Paşa'nın kapı halkından olan 700, Cebehanecibaşı Hacı Emin Ağa maiyetinde olan 300 ve Sirozlu Yusuf Paşa'nın göndereceği 1.000 askerle birlikte Tersane-i Amire tüfekçi neferatından tertip edilen 880 kişilik bir tabura, topçuluk hizmetleri için Tersane'den mürettep 120 topçuya, 40 humbaracı, 10 lağımçı neferine, 4 çarha ve 2 obüs topuna sahip olduğu kaydedilmektedir (BOA, HAT, nr. 1055/43445 (19 Zilhicce 1243/2 Temmuz 1828); BOA, HAT, nr. 1073/43894).

12 BOA, HAT, nr. 1055/43445 (19 Zilhicce 1243/2 Temmuz 1828).

Öte yandan İstanbul'dan hareket eden İzzet Mehmed Paşa, yürüyüş sırasında Şumnu'dan kendisine gönderilen topçu ve Mansure askerleriyle birlikte 8 Temmuz tarihinde Kırkkilise'ye ulaşmıştı.¹³ Kaptan Paşa'nın maiyetine gönderilenlerin dışında Paşa'nın Varna'ya ulaşmasından evvel 500 kişilik bir kuvvetin yine Şumnu'dan Varna'ya yollanması emredilmiş, bu birliğin başında kaleye ulaşan Yahya Ağa da İzzet Paşa'nın vusulünden evvel kaledeki tahkimatları arttırmıştı. Ayrıca merkeze yolladığı raporunda Varna kalesinde 5.500 civarında bir kuvvetin bulunduğunu bildirmiş ve bu askerlerle ilk başarılı huruç harekâtlarını gerçekleştirmişti.¹⁴

Diğer yanda Babıalı Varna'nın takviyesi için mesai harcamaya devam etmekteydi. Kaleye gönderilecek yeni askerî birliklerin tertibi için Çirmen Mutasarrıfı Esad Paşa'ya ve Sirozlu Yusuf Paşa'ya yeni emirler yazılmış,¹⁵ ayrıca Topçu Ocağı'ndan yeni topçu neferleri gönderilmişti.¹⁶ Tabi, yeni tertip edilen birliklerle beraber kale mevcudunda yaşanacak artış zahire teminini de gündeme getiriyordu. Bu çerçevede İzzet Mehmed Paşa'nın maiyetinde nuzül emini olarak görevlendirilen Mahmud Nedim Bey hem yürüyüş esnasında hem de Varna'ya ulaşıldıktan sonra zahire ve iase malzemelerinin temininden sorumlu tutulmuştu. Bu şekilde civar kazalardan mübayaa edilen zahireye ek olarak Sirozlu Yusuf Paşa aracılığıyla kuşatmanın başladığı sıralarda Varna iskelesinde demirlemiş olan zahire yüklü tüccar gemilerinden büyük miktarda zahire satın alınmıştı.¹⁷ Böylelikle 22 Temmuz itibarıyla kale ambarlarında 9.729 kile arpa, 20.422 kile buğday, 58.472 kile darı ve 983 kantar peksimet yer almıştı. Çok geçmeden Silistre kazalarından satın alınan 19.000 kile buğday da depolara yerleştirilmişti.¹⁸

Görüldüğü üzere Varna kuşatması başlamadan evvel Osmanlı Devleti kalenin tahkim ve takviyesine önem göstermiş muhasaranın ilk günlerine kadar bölgeye ciddi anlamda asker ve mühimmat sevk etmeyi başarmıştı. Öyle ki bu tedbirler ilk etapta etkisini göstermiş, İzzet Mehmed Paşa'nın da kaleye ulaşmasıyla ilk Rus muhasara birlikleri Varna önlerinde fazla tutunmadan geri dönmüşlerdi. Bu aşamadan sonra İzzet Mehmed Paşa huruç harekâtlarına hız kazandırırken Anapa'dan dönen Rus donanmasının da Varna önlerine gelmesinin ardından takviye edilen muhasara ordusunun daha kuvvetli bir şekilde saldırıya geçmesiyle şiddetli muharebeler meydana gelmişti.

13 BOA, HAT, nr. 1089/44279 (25 Zilhicce 1243/8 Temmuz 1828).

14 BOA, HAT, nr. 1091/44297 (25 Zilhicce 1243/8 Temmuz 1828).

15 BOA, HAT, nr. 1073/43894; BOA, HAT, nr. 1020/42605 (24 Zilhicce 1243/7 Temmuz 1828).

16 BOA, *Cevdet Askeriye* (=C.AS), nr. 3/90 (1 Muharrem 1244/14 Temmuz 1828).

17 BOA, HAT, nr. 618/30470 (4 Muharrem 1244/17 Temmuz 1828).

18 BOA, HAT, nr. 621/30734.

2. Varna Kuşatması Muharebeleri

17 Temmuz tarihinde Varna'ya ulaşan İzzet Mehmed Paşa, bir yandan kalenin tahkimiyle ilgilenirken diğer yandan vakit kaybetmeden huruç harekâtlarına başlamıştı. 20 Temmuz tarihinde Varna'ya yaklaşık yarım saat mesafede Maksur Ağa karyesi olarak bilinen mevkiye taarruza kalkmış ve düşmana kayıplar verdimişti. Ertesi gün daha kapsamlı bir harekât planlanmış, eş zamanlı olarak üç koldan yapılan taarruzlarla yaklaşık 11 saat muharebe edilmişti. Paşa'nın ifade ettiğine göre bu taarruza hazırlıksız yakalanan Ruslar, tabyalarını terk edip çekilirken düzenli bir ricat gerçekleştirememiş bu nedenle bir hayli zayıat vermişlerdi.¹⁹ General Suchtelen derhal yardım için 1 piyade taburu ve 2 süvari bölüğünü göndermiş böylece Varna'ya üç saat mesafede yer alan Derbent Köyü'ne kadar çekilen Ruslar ancak burada Osmanlı süvarisini durdurmayı başarmışlardı.²⁰ Kaleden oldukça uzaklaşmış olan Kaptan Paşa da daha fazla ilerlemeyerek kaleye çekilmiş ve düşmanı bir hayli geri püskürttüğü için ertesi gün planladığı huruç harekâtını da iptal etmişti.²¹

20-21 Temmuz muharebelerinin ardından takviye kuvvetler gelmeden Varna önlerinde tutunamayacaklarını anlayan muhasara birlikleri, bulundukları mevki tahkim etmeye ve donanma bölgeye ulaşana kadar kaleyi sadece tarassut altında tutmaya karar vermişlerdi.²² İzzet Mehmed Paşa ise düşman kuvvet kazanmadan olabildiğince takviye asker, mühimmat ve zahire temin etmeye çalışmıştı. Bu çerçevede Babıali'ye gönderdiği raporunda kalede 7.000 civarında bir kuvvet bulunduğunu ancak bunların neredeyse yarısının işe yaramadığını bildirmiş, düşman donanması ve takviye birlikler gelmeden derhal asker ve mühimmat gönderilmesini talep etmişti.²³

19 20-21 Temmuz muharebelerinde Osmanlı tarafında 100 kadar şehit ve bir o kadar da yaralı verildiğini ifade eden Paşa, Varna önlerindeki düşman birliklerinin neredeyse yarısının kılıçtan geçirildiğini bildirmiş, muharebeler neticesinde aldığı toplam 90 adet kesik baş ve 4 esiri Babıali'ye yollamıştı (BOA, *HAT*, nr. 1071/43818 (5 Muharrem 1244/18 Temmuz 1828); BOA, *HAT*, nr. 1020/42610 (13 Muharrem 1244/26 Temmuz 1828). Ayrıca Rus ordusuna ait 1 obüs ve 2 cephane arabası ele geçirilmişti (Lütfi, *Lütfi Efendi Tarihi*, II, 336).

20 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 143.

21 BOA, *HAT*, nr. 1020/42610 (13 Muharrem 1244/26 Temmuz 1828).

22 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 144.

23 Osmanlı Devleti'nin 1828-29 Harb'i'ndeki asker kaynaklarından biri de bir nevi genel seferberlik olarak tarif edilen nefir-i amm uygulaması neticesinde ahaliden alınan paramiliter birliklerdi. Birçoğu askerliğe ve savaşa yabancı olan bu neferler sefer boyunca Osmanlı yönetiminin ciddi problem alanlarından biri haline gelmişti. İzzet Mehmet Paşa da emrindeki askerlerin yarsının "çoluk çocuk ve amel-mande" olduğunu bildirirken en az 4.000 "işe yarar" asker gönderilmesini talep etmişti (BOA, *HAT*, nr. 1020/42610 (13 Muharrem 1244/26 Temmuz 1828)).

Diğer yandan Paşa'nın muhasara birlikleri karşısında kazandığı muharebeler Babıali'de büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Kalenin Rumeli cephesi için taşıdığı hayati önemin farkında olan Sultan II. Mahmud, Kaptan Paşa'nın taleplerine karşı “*Ne miktâr şey tertîp etmek mümkün olabiliyor ise Allah aşkına bi'l-ittifâk gayret olunsun. Müşârun-ileyhin şu istek ve hevâhişine zinhâr fütûr getirtilmemeğe ikdâm olunsun*” demişti. Bu çerçevede daha önce Şumnu'daki ordu için görevlendirilmiş olan dört tabur Evlad-ı Fatihan askerinden bir taburun Varna'ya yollanması, 300 varil barut, 200 kılıç ve 300 tüfeğin İstanbul'dan gönderilmesi ve yeni zahire tertipleri için Defterdarlık'tan 50.000 kuruş para yollanması kararlaştırılmıştı.²⁴

Bu arada Rus donanması, Anapa muhasarasını tamamlamış ve 47 sahra topuna sahip 13 parça küçük, 8 parça büyük harp gemisi ve 5 adet fırkateyn ile Anapa muhasarasında görev yapmış olan Yedinci Tümen'in Üçüncü Tugay'ını taşıyarak Ağustos ayının başında Varna önlerine gelmişti. Varna kuşatma birliklerinin komutanlığına atanan Amiral Menşikov, bir yandan kısa süre içerisinde yaptırdığı iskelelerle askerleri karaya çıkarmış diğer yandan Derbent Köyü'ne geçip buradaki birliklerin Varna önlerine hareket etmesini emretmişti. Böylece Rus ordusu için kara ve deniz bağlantısı tesis edilmiş oldu ve kalenin kuzey cephesindeki tabyaların yapımına hız kazandırıldı.²⁵ Sefer boyunca Rumeli cephesindeki muhasara ve muharebeleri yakından takip eden İmparator I. Nikola da On Dokuzuncu Avcı Piyade Alayı ile Varna önlerine geldi ve 5 Ağustos tarihinde deniz ve kara muhasarasının başlaması için emir verdi.²⁶ 6 Ağustos günü kalenin teslimi için Varna'ya bir elçi gönderen Amiral kalenin teslim edilmesini istedi. İzzet Mehmed Paşa'nın verdiği olumsuz yanıt üzerine aynı gün kara ve denizden bombardımana başladı.²⁷ Bu arada Odessa ve Varna arasında tesis edilen ikmâl hattı sayesinde bölgeye asker ve mühimmat sevkıyatı da hızlandırılmış oldu. Amiral, ilk etapta istediği miktarda muhasara kuvvetine sahip olmadığı için kalenin güney cephesini kuşatmadı, buraya 6 adet tabya yapmakla yetindi. Kuzey cephesinde ise bombardımanın esas yoğunlaştığı yerler kalenin 1 ve 2 numaralı burçlarıydı. Bu burçların kalenin deniz tarafında yer alması böylece donanma tarafından yapılan bombardımana da açık olması nedeniyle seçilmiş olduğu aşikârdı (Harita.2-C).

24 BOA, HAT, nr. 1020/42610-B-C (13 Muharrem 1244/26 Temmuz 1828).

25 Donanmanın gelmesiyle Odessa ve Varna arasında tesis edilmiş olan ikmâl hattı sayesinde Eylül ayının başına kadar Rus muhasara birliklerinin kuvveti 155 sahra 52 deniz topuna sahip 30.000 kişilik bir mevcuda ulaşacaktı. (Muhtar, *Türkiye-Rusya Seferi*, I, 228).

26 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 144.

27 BOA, HAT, nr. 1049/43270 (25 Muharrem 1244/7 Ağustos 1828).

İzzet Mehmed Paşa ise Rus tabyalarının inşası tamamlanmadan huruç harekâtlarına ara vermeden devam etmişti. 8 Ağustos'ta kalenin kuzeyindeki İslamoğlu taraflarındaki tabyaya taarruza geçmiş, 9 Ağustos gecesi sahildeki bazı Rus kayıklarına saldırı düzenlemiş, 10 Ağustos tarihinde de yine İslamoğlu taraflarına iki koldan yaptığı taarruzlarda düşmana önemli kayıplar verdirmişti.²⁸ Ancak donanma tarafından yapılan bombardımana karşı koyamaması Paşa'nın elini kolunu bağlamaktaydı. Malum olduğu üzere, Navarin hadisesinden sonra büyük bir kısmı yok olan Osmanlı donanması, Karadeniz'de cevelan eden Rus donanmasının karşısına çıkacak durumda değildi. Sultan II. Mahmud sırf Rus donanmasının dikkatini dağıtmak ve deniz tarafındaki muhasarayı bir nebze olsun hafifletmek adına Karadeniz'e formaliteden bir donanma çıkartılmasını dahi önermiş ancak bu teklif Tersane emini tarafından mahzurlu görüldüğü için kuvveden fiile geçmemişti.²⁹

Öte yandan Varna Kalesi'ndeki askerin miktarı hem sık sık yapılan huruç harekâtları hem de aralıksız devam eden bombardıman neticesinde bir hayli azalmıştı. 14 Ağustos tarihli tahriratında Kaptan Paşa, emrinde yalnız 1.000 adet işe yarar asker kaldığını bildiriyor ve takviye birliklerin bir türlü kaleye ulaşamamasından yakınıyordu.³⁰ Gerçekten de Babıalı muhtelif yerlere yazdığı emirlerle Varna'ya 12.586 asker sevkettmeyi planlamıştı.³¹ Ancak bu rakam kağıt üzerinde kalmış İzzet Mehmed Paşa ve Sirozlu Yusuf Paşa'nın maiyetinde gelen askerler dışarıda tutulursa 21 Ağustos tarihi itibarıyla kaleye ulaşan takviye askerlerin sayısı 3.967 adet nefer ile sınırlı kalmıştı.

Tablo.1) Varna Kalesi'nin Takviyesi için Kaleye Ulaşan Birlikler³²

Tertibi	Miktarı
Ayaş Ayanı Tahir Paşa maiyetinde	1.007
Kastamonu Sancağı'ndan Sertüfenkçi Mehmed Ağa maiyetinde	1.000
Zihne Ayanı Hacı Ali Bey kumandanlığında	550
Pravişte Çorbacısı Abdülkerim Bey	308
Evlad-ı Fatihan	552
Saruhan Sancağı Askeri Süleyman Ağa emrinde	450
Aydın Sancağı askeri Yüzbaşı Hacı Ali Ağa emrinde	100
Toplam	3.967

28 BOA, HAT, nr. 1014/42483-A (28 Muharrem 1244/10 Ağustos 1828).

29 BOA, HAT, nr.1017/42534.

30 BOA, HAT, nr. 1034/42901 (2 Safer 1244/14 Ağustos 1828).

31 BOA, *Asakir-i Mansure Kalemi Defterleri* (=D. ASM.d.), nr. 37422 (1 Safer 1244/13 Ağustos 1828), s. 2.

32 BOA, HAT, nr. 1059/43550 (18 Safer 1244/30 Ağustos 1244).

Osmanlı Devleti'nin planladığı miktarda asker ve mühimmatı kaleyi ulaştırılamamasında, donanmanın eksikliği nedeniyle deniz yolu sevkiyatından mahrum kalınması ve kara yolu sevkiyatının getirdiği kronik problemler etkili olmuştur. Ayrıca Şumnu'daki müstahkem mevkinden yollanması planlanan birlikler bölgedeki komutanların, buradaki muhasaranın da devam ettiğini öne sürmesi nedeniyle oldukça kısıtlı kalmıştı. Çoğu zaman da Babıalî'nin sair bölgelerden talep ettiği asker miktarıyla gönderilen asker miktarı örtüşmüyor genelde daha az sayıda asker gönderiliyordu. Bu şartlar altında fasılasız bir şekilde karadan ve denizden devam eden bombardıman ve her geçen gün kaleye sokulan Rus muhasara birlikleri karşısında Varna'nın uzun süre direnemeyeceği belliydi. Bu yüzden Osmanlı Devleti Rumeli cephesine gönderdiği İkinci Ordu'nun muhasarayı kırma planıyla Varna'ya gitmesini kararlaştırdı.

3. Osmanlı Devleti'nin Varna Muhasarasını Kırma Teşebbüsleri

Varna Kalesi'nin denizden ve karadan kuşatılmaya başlandığı 5 Ağustos tarihinde Rumeli cephesindeki gidişatın görüşülmesi için Babıalîde bir meclis-i umumî toplanmıştı. Toplantıda Rus ordusunun kısa süre içerisinde Tuna deltasındaki kaleleri ele geçirerek hızla güneye ilerlemesiyle, Tuna muhafazasının kilit noktaları olan Vidin, Rusçuk, Silistre, Şumnu ve Varna gibi bölgelerden sürekli gelen asker talepleri karşısında bölgedeki mevcut kuvvetin düşmanı durdurmaya yetmeyeceği öne sürülmüş böylece Rumeli'deki tüm kale ve müstahkem mevkiilerin muhafaza ve takviyesi için bölgeye ikinci bir ordu gönderilmesine karar verilmişti.³³ Bu ordunun asker ihtiyacının karşılanması için derhal Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerine bir çok emir yazıldı.³⁴ Serdarıekrem Mehmed Selim Paşa komutanlığında toplanan ordu hazırlıkların tamamlanmasının ardından 24 Ağustos günü Davutpaşadan hareket etti ve Eylül ayının başında Edirne'ye ulaştı. Serdarıekrem Edirne'de bulunduğu sırada eline Sultan'ın emri ulaşmış, II. Mahmud şimdilik Şumnu taraflarındaki muhasarayı çok dikkate almaması gerektiğini ve ne yapıp edip Varna muhasarasını kaldırtması gerektiğini kendisine bildirmişti.³⁵ Dolayısıyla Serdarıekrem 10 Eylül tarihinde Varna'ya müteveccihen Edirne'den hareketle Büyük Derbend'e ulaşmış 12 Eylül tarihinde de hem Varna'ya hem de Şumnu'ya yakın bir mesafede yer alan Aydoşa ulaşmıştı (Harita.2-A).³⁶

33 Lütü, *Lütü Efendi Tarihi*, II, 336.

34 BOA, *Asakir-i Mühimme Defterleri* (=A.DVNSASK.MHM. d.), nr.27 (29 Safer 1244/10 Eylül 1828), s.125-127; BOA, C.AS, nr.1173/52267 (29 Safer 1244/10 Eylül 1828).

35 BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı* (=TSMA.e), nr. 861/7.

36 BOA, HAT, nr.1017/42553 (27 Safer 1244/8 Eylül 1828); Hüseyin Selçuk, *Sadrazam Benderli Mehmed Selim (Sırrı) Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul 2002, s. 125-129.

Bu süreçte Varna'daki muhasaranın şiddeti artarak devam etmişti. 20 Ağustos Salı günü müsait hava şartlarını yakalayan Rus donanması karadan yapılan şiddetli top atışının da desteğiyle 5 saat aralıksız devam eden bombardıman neticesinde sahil tarafındaki burçlarda ve sair mahallerde ciddi bir tahribat oluşturmuştu. Ertesi gün Tablo.1'de sayıları verilen takviye birliklerin kaleye ulaşmasıyla muhafızlar kuvvet bulmuş, İzzet Mehmed Paşa yeni katılan birliklerle 22 Ağustos'ta hemen yeni huruç harekâtına kalkışmıştı. Rus topçusunun esas olarak yoğunlaştığı ve yapımı 20 Ağustos'ta tamamlanan 1 ve 2 numaralı burçların karşısındaki metrislere karşı taarruza geçen Paşa, 6 saat devam eden muharebelerin neticesinde metrisleri ele geçirmeye muvaffak olamasa da yine düşmana önemli zayıat verdirmeyi başarmıştı. Öyle ki Menşikov bu muharebelerden yaralı olarak kurtulabilmişti. Ruslar ise harekâttan evvel toprağa gömdükleri topraklarla Osmanlı süvarsini yanıltmayı başarmış, düşmanın bu bölgede 3 topu olduğunu düşünen Osmanlı askeri harekâtın başlamasını müteakip toprağın altından çıkarılan topraklarla düşmanın burada 20'ye yakın topu olduğunu görmüş, 72 şehit ve 400'den fazla yaralı vermişti.³⁷

Muharebeler sırasında verilen kayıplar kadar bombardıman sırasında kale topraklarının isabet alması da kalenin müdafasını zorlaştırıyordu. Bu şekilde elindeki 16 topun 5'ini kaybettiğini ifade eden İzzet Mehmed Paşa, Babıalî'nin acilen kaleye yeni demir topraklar ve muhtelif çaplarda gülle ve fişek yollaması gerektiğini bildirmişti.³⁸ Osmanlı Devleti yeni tertip olarak hazırlanan topraklarla birlikte çok sayıda topçu neferi, 200 varil barut, 200 sandık fişek ve tüfekler için 15.000 adet çakmaktaşı gönderilmesini kararlaştırmıştı. Ancak bu malzemelerin Varna'ya ulaşmasının vakit alacağı biliniyordu. Bu yüzden Serdarıekrem, muhafızlara zaman ve güç kazandırmak amacıyla Sirozlu Yusuf Paşa'nın emrindeki bütün askerleri alıp Varna'ya hareket etmesini ve mümkünse kuzeydeki muhasara birlikleri üzerine taarruza geçmesini eğer bunu yapamıyorsa bir yolunu bulup kaleye dahil olmasını emretmişti.³⁹ Yusuf Paşa ilk aşamada bu emrin tatbikini ağırdan alsa da Sultan'ın hiddetini üzerine çekmesi üzerine Eylül ayında yaklaşık 7.000 kişilik bir kuvvetle Varna'ya hareket etmişti.⁴⁰

37 BOA, HAT, nr. 1014/42485-B-D (11 Safer 1244/23 Ağustos 1244); Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s.149-150.

38 BOA, HAT, nr. 1014/42485-A (11 Safer 1244/23 Ağustos 1244).

39 BOA, HAT, nr. 1014/42485 (15 Safer 1244/27 Ağustos 1244).

40 Yusuf Paşa'nın ilk etapta kalenin yardımına yetişip yetişmeyeceği hususunda net bir tavır ortaya koyamaması ve işi sürüncemede bırakmaya çalışması II. Mahmud'u bir hayli öfkelen-dirmişti. Sultan bu husustaki hattında "Sirozî Yusuf Paşa yalnız rûz gelince lakırdı söylemesini iyi biliyor. Elân bir hareket anlayamadım. Bu kere dahi sıhhatlice tarafından yazılsın. Yalnız böyle lakırdı ile vakit geçirecek ise şimdiden haber versin. Gâlibâ bunlar nihâyetinde beni infiâl ettirtip de haklarına ne vechle muâ'mele edeceğimi mülâhaza etmiyorlar" demişti. (BOA, HAT, nr. 1059/43550 (18 Safer 1244/30 Ağustos 1828).

Diğer yanda İzzet Mehmed Paşa elindeki sınırlı kuvvetlerle direnmeye devam etmekteydi. İnşası tamamlanan tabyalar, kazılan metris ve sıçınyollarıyla her geçen gün kaleye daha da yaklaşan muhasara birlikleri, kalenin 1, 2, 3, ve 4 numaralı burçlarını tehdit altına alacak şekilde siperlerini tamamlamışlar; e, f, d ve h noktalarına yerleştirdikleri toparla kale surlarından yapılan ateşi susturmuşlar bilhassa 1 numaralı burçta ciddi bir tahribat oluşturmuşlardı. (Harita.2-D).⁴¹ Ayrıca Odessa'dan gelen takviye birliklerle muhasırların sayıları artınca kalenin güney cephesinin de kuşatma altına alınması için General Golovin kumandasında 5.000 kişilik bir kuvvetin Kebece Geçidi'ne doğru harekete geçmesi kararlaştırılmıştı. O esnada Yusuf Paşa'nın Varna'ya yaklaşmakta olduğunu bilen Kaptan Paşa, Yusuf Paşa'ya haber göndererek biraz daha beklemesini ve Golovin emrindeki birlikler kalenin güneyine konuşlanınca Yusuf Paşa'nın güneyden, kendisinin de bir huruç hareketiyle kuzeyden taarruza geçerek düşmanı iki koldan sıkıştırmayı teklif etmişti. Ancak İzzet Mehmed Paşa'ya göre Yusuf Paşa "adem-i cesâretinden" bu teklife yanaşmamış ve 7 Eylül tarihinde güney tarafından kaleye girmişti.⁴² Nitekim General Golovin de kalenin güney cephesine mevzilenmek yerine burada ufak muhasara birlikleri bırakarak hem güneydeki Serdariekrem ordusundan hem de kaleden yapılması muhtemel huruç hareketlerinden masun olarak esas kuvvetlerini, etrafı ağaçlık yüksek bir alan olan ve denizden yardım ulaştırılması mümkün gözükten Galata Burnu mevkiine konuşlandırmıştı (Harita.2-B).⁴³

Yusuf Paşa'nın muharebe yapmaksızın kaleye dahil olmasıyla Varna'nın güney cephesindeki muhasaraya karşı koymak güç hale gelmişti. Kaldı ki kuzey cephesindeki muhasaranın şiddeti her geçen gün artmaktaydı. Buradaki muhasara birlikleri 12 Eylül gecesi 1 numaralı burcun karşısındaki "o" tabyasından başlamak suretiyle 44 adım mesafelik aralıklarla 5 adet lağım yolunun inşası tamamlamışlardı (Harita.2-D). Günün ilk ışıklarıyla birlikte Osmanlı birlikleri bu mevkinin merkezine ve sağ cenahına karşı taarruza geçmiş ancak akşam saatlerine kadar devam eden muharebeler neticesinde Ruslar mevzilerini korumayı başarmışlardı. Bununla birlikte "g" tabyasını da ele geçiren muhasırlar buraya yerleştirdikleri 4 adet çarha topuyla kale duvarlarında büyük boyutta hasar meydana getirmişlerdi. Ertesi gece deniz yoluyla getirilen 90.5 kantar İngiliz barutu kazılan lağımlara yerleştirilmişti. Şafak vakti lağımlardaki barutun ateşlenmesiyle yaşanan şiddetli patlamanın neticesinde savrulan taşlar hem kale ahalisinde hem de hendeklerdeki askerlerde önemli kayıplara yol açmıştı. Lağımlar arasındaki mesafe fazla olduğu için tüm lağımlar planlandığı gibi patlamadan sonra birleşmemiş olsa da patlamayı müteakip yapılan top atışları neticesinde kalenin 1. burcunda yaklaşık 50 adımlık

41 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 151-152.

42 BOA, HAT, nr. 1018/42586 (28 Safer 1244/9 Eylül 1244); BOA, HAT, nr. 1084/44157 (29 Safer 1244/30 Eylül 1828).

43 Muhtar, *Türkiye-Rusya Seferi*, I, 175.

bir gedik açılmıştı.⁴⁴

Öte yanda İzzet ve Yusuf paşalar 12 Eylül tarihli ortak raporlarında kaledeki mevcut askerin kuzeydeki muhasara için dahi yetersiz kaldığını, Galata Burnu'ndan karaya asker çıkarıp güney cephesindeki kuşatmayı arttıran düşmana karşı ellerinden hiçbir şey gelmediğini bildirmişlerdi. Bu şartlar altında Varna'nın daha fazla direnemeyeceğini de ekleyerek Aydos'a kadar gelmiş olan yardım birliklerinin mutlaka harekete geçerek güneydeki muhasarayı kırması gerektiğini de ifade etmişlerdi.⁴⁵ Gerçekten de lağımaların patlatılmasının ardından kale müdafaası oldukça güç hale gelse de İkinci Ordu'nun Varna'nın imdadına yetişeceği motivasyonu muhafızların direnmeye devam etmesini sağlıyordu. Öyle ki 14 Eylül tarihinde kalenin teslim edilmesini teklif eden Amiral'den bazı müzakerelerde bulunmak için mühlet isteyen Yusuf Paşa hem yıkılan bazı yerlerin tamirine çalışmış hem de takviye birliklerin ulaşmasına kadar zaman kazanmak istemişti.⁴⁶

Bu arada Aydos'a ulaşan Serdarıekrem derhal Şumnu'daki Ordu Nazırı Saib Efendi'yi yanına çağırarak 14 Eylül tarihinde burada yapılan müzakereler neticesinde Varna'dan gönderilen raporlar da dikkate alınarak yardım kuvvetlerinin derhal harekete geçirilmesi planlanmıştı. Buna göre Şumnu'daki ordudan Ömer Viryoni Paşa komutasında 12.000 kişilik bir kuvvet yola çıkacak, İkinci Ordu'dan da bu orduya katılan birliklerle birlikte kuşatmayı kırdıktan sonra Varna'nın müdafaasına katılacaktı.⁴⁷ Bu çerçevede hemen Şumnu'ya hareket eden Saib Efendi, Ağa Hüseyin Paşa ile beraber hareket ederek 10.500 kişilik bir kuvvetin⁴⁸ Ömer Paşa komutasında harekete geçmesini sağlamıştı. 16 Eylül Salı günü yola çıkan Ömer Paşa, Şumnu'dan Çalıkavak yoluyla Dervişyuvan Derbendi'ne doğru yürüyüşe geçmişti (Harita.2-B).

Diğer yandan Şumnu'dan kalabalık bir kuvvetin Varna'ya doğru yola çıktığını gören Rus kurmayları derhal karşı tedbirler almışlardı. Öncelikle Şumnu muhasarasını devam ettiren Prens Eugene Württemberg komutasında 4 tabur asker Ömer Paşa'yı durdurma vazifesiyle Pravadi'den harekete geçmişti. Yine aynı amaç ile General Suchosanet komutasında 26 topa sahip 4 tabur piyade, 13 süvari bölüğü ile birlikte sonradan Prens'in ordusuna katılmak kaydıyla öncü birlik olarak Yassitepe üzerinden yürüyüşe geçmişti. Bununla birlikte Galata Burnu'nda bulunan askerin

44 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 160-162.

45 BOA, TSMA.e, nr.898/52 (2 Rebiülevvel 1244/12 Eylül 1828).

46 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s.162.

47 BOA, HAT, nr. 1035/42926 (4 Rebiülevvel 1244/14 Eylül 1828).

48 Moltke bu kuvvetin çoğulukla ücretli Arnavut askerlerden oluştuğunu iddia etse de arşiv vesikasına göre Ömer Paşa'nın emrindeki kuvvetin yalnızca 1.500 tanesinin Arnavut askerlerden oluştuğu, geri kalanının 4 tabur Mansure askerinden ve Çirmen Valisi Esad Paşa, Karaman Valisi Emin Paşa ve Ağa Hüseyin Paşa'nın maiyet askerlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır (BOA, HAT, nr. 1029/42849 (6 Rebiülevvel 1244/16 Eylül 1828)).

mevcudu 8.500'e çıkartılarak bu birliğin başına General Bistrom geçirilmiş, General Golovin'in emrinde ise 12 topa sahip 2.000 kişilik bir kuvvetin Varna'nın güneyinde muhasara pozisyonunda bekletilmesi kararlaştırılmıştı.⁴⁹ Bu tedbirler çerçevesinde Ruslar Ömer Paşa'yı durdurmak için iki kez Osmanlı birlikleri ile karşı karşıya gelecek ancak iki muharebede de beklemedikleri bir yenilgi alacaklardı.

3.1. Hasanlar (Hacı Sinanlar) Muharebesi

Ömer Paşa'nın Şumnu'dan harekete geçmesinin akabinde Serdariekrem de 19 Eylül günü Aydos'dan hareket ederek ertesi gün Dervişyuvan'a varmıştı. Aynı gün emrindeki askerlerin büyük bir bölümünü Ömer Paşa'nın maiyetine vererek Paşa'yı Varna üzerine yollamış kendisi de yaklaşık 2.000 kişilik bir kuvvetle Dervişyuvanda kalmıştı.⁵⁰ Öte yandan I. Nikola'nın emriyle Genera Golovin, General Jalewski komutasında 2 topa sahip 1 avcı alayı ve 3 süvari bölüğünden oluşan keşif birliğini Varna'nın güneyine doğru ileri sürmüştü. Ormanlık alanın içinden olabildiğince gizli bir şekilde hareket etmesi planlanan bu birlik 22 Eylül günü Hasanlar Karyesi'ne⁵¹ yaklaştıkları sırada bir anda orada kendisine müstahkem bir mevki edinmiş olan Ömer Paşa'nın birlikleri karşısında bulmuşlardı.⁵²

Her iki tarafın da beklemediği bu karşılaşma karşısında Jalewski hemen emrindeki 2 avcı taburunu ormanlık alanın dışını çıkardı ancak Osmanlı istihkamlarına yaklaşık 300 adımlık bir mesafede General Harting komutasında 2 avcı taburunu 2 topla birlikte mevzilendirdi. Rus askerlerinin zayıf bir kuvvetle yakınlarda olduğunu haber alan Ömer Paşa ise, Binbaşı Emin Ağa komutasında 3 Mansure taburunu Harting üzerine gönderirken Palaslızade İsmail Paşa komutasında 2 tabur Mansure süvarisini hem düşmanın sağ kanadını çevirmek hem de geri çekilen birlikleri takip etmek göreviyle ormanlık alanın içerisinden süratle hareket ettirdi.⁵³ Oldukça dezavantajlı durumda olduğunu gören Jalewski süvari ve topçuları yanına alarak derhal iki bölük askerle geri çekilmiş ancak Harting ile irtibat kuramadığı için onu geride bırakmıştı. Vaziyeti anlayan General Harting ise bir yandan ricat etmeye çalışırken bir yandan da Jalewski'ye zaman kazandırmak adına Osmanlı taarruzlarına karşı koymaya çalışmıştı.⁵⁴

49 Muhtar, *Türkiye-Rusya Seferi*, I, 180.

50 BOA, HAT, nr. 1034/42919 (13 Rebiülevvel 1244/23 Eylül 1828).

51 Moltke'nin Hasanlar olarak zikrettiği bu yerin ismi Lütü Efendi'de Sinan ve Sinanlar Karyesi olarak geçerken Serdariekrem burayı Hacı Sinanlar olarak ifade etmektedir. (Lütü, *Lütü Efendi Tarihi*, II, 344; BOA, HAT, nr. 1020/42624 (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828).

52 Francis Rawdon Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829*, New York 1854, s. 124.

53 BOA, HAT, nr. 1034/42896-C (12 Rebiülevvel 1244/22 Eylül 1828).

54 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 170.

Çok geçmeden Rus avcı taburlarını ormanlık alanda çevreleyen Osmanlı süvarisi Missisipler köyünün yakınlarında saldırıya geçerek düşmanın top atmasına dahi müsaade etmeden göğüs göğüse muharebeye girişti. Yaklaşık bir buçuk saat süren muharebenin neticesinde etrafı çevrilmiş olan Harting'in emrindeki 1.500'e yakın askerin hemen tamamı yok edildi.⁵⁵ Moltke hakkında çok fazla bilginin bulunmadığını söylediği bu muharebenin ardından 1.500 Rus askerinden sadece 800 tanesinin geri dönebildiğini ifade ederken merkeze yolladığı raporunda Ömer Paşa, düşman birliklerinden neredeyse kimsenin kalmadığını, "*cümlesinin helâk ve münhezim*" olduklarını ifade etmişti.⁵⁶

3.2. Kurttepe Muharebesi

Hasanlar'daki muzaferiyetin ardından Ömer Paşa hız kesmeden Varna'ya doğru hareketine devam etmiş, peşinden gelen Rus birliklerini de hesaba katarak Golovin'in bulunduğu Galata Burnu mevkiine 2 kilometre mesafede yer alan Kurttepe isimli yüksek bir mevziye konuşlanıp istihkamlarını kurmaya başlamıştı. Serdarıekrem ise Dervişyuvanda, yeni takviye birlikler tertip edip Ömer Paşa'nın maiyetine yollamaya çalışmaktaydı.⁵⁷

Bu arada General Suchosanet komutasındaki birlikler 27 Eylül günü Hasanlar'a ulaşmış burada bulunan az sayıdaki Osmanlı askerini kovarak istihkamları ele geçirmiş ve Prens Eugene'nin ordusunu beklemeye koyulmuştu.⁵⁸ 5.550 piyade ve 1.500 süvariden oluşan ordusuyla bölgeye gelen Prens'in buradaki birliklerle birleşmesiyle yaklaşık 12.000 kişilik bir ordu meydana gelmişti. Bu ordunun Ömer Paşa'nın arkasından hareket etmesi, General Bistrom'un da kuzey-doğu yönünden saldırıya geçmesi böylelikle Paşa'nın iki ordu arasında kalması planlanmıştı. Bu çerçevede Kurttepe civarındaki istihkamları ele geçirmek için 28 Eylül günü harekete geçen Bistrom oldukça şiddetli geçen muharebelerin sonucunda bölgede tutunamayarak geri çekilmişti. O sıralarda İzzet Mehmed Paşa da düşmanın dikkatini dağıtmak için kısıtlı imkanlarla güney cephesinden bir huruç harekâtı gerçekleştirerek Golovin'e önemli kayıplar verdiğini kaydedilmektedir.⁵⁹ Aynı gün Hasanlar'dan hareket eden Rus keşif birlikleri Prens'e Ömer Paşa'nın ordusunun beklediklerinden kalabalık olduğunu bildirmişlerdi. Prens Eugene de Ömer Paşa'nın konuşlandığı mevkinin etrafı ağaçlık yüksek bir arazi olduğunu dikkate alarak taarruza geçmenin çok riskli olduğunu görmüş ve İmparator'a gönderdiği raporunda mutlaka takviye birlikler gönderilmesi gerektiğini dile

55 Chesney, *The-Russo-Turkish Campaigns*, s. 124; Lütfi, *Lütfi Efendi Tarihi*, II, 344.

56 BOA, HAT, nr. 1034/42896-A (12 Rebiülevvel 1244/22 Eylül 1828).

57 BOA, HAT, nr.1020/42624 (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828).

58 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 180.

59 Chesney, *The-Russo-Turkish Campaigns*, s. 125.

getirmişti. Ancak o sırada Varna önlerinde Paris isimli gemisinin güvertesinde kuşatmayı yakından takip eden I. Nikola cevaben, takviye birlik göndermekle vakit kaybedilemeyeceğini, Varna'nın direncinin kırılmak üzere olduğunu ve Ömer Paşa'nın Varna'ya ulaşmasının muhasara planlarını alt üst edebileceğini dolayısıyla hiç zaman kaybetmeden taarruza geçmesini emretmişti.⁶⁰

Gerçekten de Ömer Paşa'nın konuşlandığı Kurttepe, Varna'ya yakın bir konumda olup yüksek bir mevki olması hasebiyle kale muhafızlarının yardım birliklerini çıplak gözle görebildiği, yaklaşık 45 dakikalık bir yürüyüş mesafesindeydi.⁶¹ Yüksek bir mevki olmasının yanında etrafında akan dereler ve batı cihetinde yer alan sık çalılık ve ağaçlık alan Osmanlı birliklerine doğal bir müdafaa hattı sunmaktaydı. 30 Eylül günü Hasanlar'dan harekete geçen Prens, General Nostic komutasındaki 9 süvari bölüğünü Ömer Paşa'nın güney-doğu cihetindeki ricat yolunu kesmesi için görevlendirirken, General Simanski kumandanlığındaki birlikleri de Osmanlı askerinin önceki gün inşa ettiği "N" istihkamını ele geçirmesi için ileri yolladı (Harita.2-C). Kısa süre içerisinde bu istihkamı ele geçiren Ruslar yerleştirdikleri 10 top ile buradan ateşe başladı ancak hem Kurttepe mevkinin yüksekliği hem de ormanlık alan top atışlarının etkisini büyük ölçüde azalttı. Prens taarruza kalkmayı düşünse de topçu ateşinin desteği olmadan önemli bir ilerleme kaydedemeyeceğini düşünerek, top ateşi için daha uygun bir mevki ele geçirmesi adına General Durnov komutasında 2 Azak alayını sol kanattan derenin ötesine geçirdi. Dereyi geçmesinin ardından Durnov ormanlık alanda bir anda kendini Osmanlı askerinin karşısında buldu. Az sayıda olduğunu düşündüğü bu birliğin üzerine giderek ormanlık alandan ilerleyen kendisini daha kalabalık bir Mansure birliği karşıladı. Ormanlık alanda artık ricat etmesinin pek mümkün olmadığını görerek ilerlemeye çalıştıysa da ciddi kayıplar verdi, kendisine isabet eden bir kurşunla hayatını yitirdi. Durumun kötüleştiğini gören Prens gerçi çekilmesi için Durnov'a emir göndermeye çalışsa da Generale ulaşması mümkün olmadı. Bu sebeple derhal Simanski önderliğinde Ukrayna taburu ve Dinyeper Alayı'nı yardıma gönderdi. Bölgeye ulaşan General, Azak alaylarını toparlayarak kendi birliklerine kattı, yeniden taarruza kalkıştı ama Osmanlı birliklerinin kuvvetli mukavemeti karşısında ilerleyemeyerek geri çekilmek zorunda kaldı.⁶²

Bu sıralarda kuzey-doğu yönünden taarruza geçmesi planlanan Bistrom da iki tabur askerle harekete geçti ve "A" mevkiini ele geçirmek için üç kez taarruza kalktı ama her iki tarafın da önemli kayıplar verdiği şiddetli muharebelerin

60 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 197.

61 BOA, HAT, nr.1020/42624 (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828).

62 Muhtar, *Türkiye-Rusya Seferi*, I, 183-185.

neticesinde burada tutunamayarak çekilmek durumunda kaldı.⁶³ Diğer yandan General Nostic de sağ cenahtan hareket ederken ormanlık alanda Osmanlı askeri tarafından kuşatıldı. General bu kanatta tutunmayı başarsa da diğer cephelerdeki Rus birliklerinin ciddi kayıplar vermesinin ardından Prens umumî ricat emrini vermek zorunda kaldı. Üstelik Kurttepe'nin karşısında mevzilendiklerin yerin civarının hem ormanlık alan olması hem de temiz su kaynaklarına uzak olması nedeniyle gece saatlerinde Hasanlar'a kadar çekilmek zorunda kaldı. Geri çekilen birlikleri Osmanlı süvarisi Hasanlar'a kadar takip ederek yıpratmaya devam etti.⁶⁴

Böylelikle Ruslar 30 Eylül tarihinde Kurttepe'ye karşı taarruza geçtikleri iki koldan da mağlup şekilde ayrılarak geri çekilmişlerdi. Moltke'nin belirttiğine göre muharebelerde Rus kayıplarının sayısı 1.400'ü aşmış,⁶⁵ geri çekilen düşman askerlerinden Osmanlı askeri çok sayıda mühimmat ele geçirmişti.⁶⁶ Bu aşamadan sonra Osmanlı yardım kuvvetleri ile Varna arasında 45 dakikalık bir yürüyüş mesafesi kalmış ve Osmanlı ordusu muhasaranın kırılması adına büyük bir avantaj elde etmişti. Ancak güç bela direnmeye çalışan kale muhafızları, yardım kuvvetlerinin bu avantajı kullanamaması nedeniyle çok geçmeden Varna'yı Ruslara bırakmak zorunda kalmıştı.

4. İhanet ve Teslimiyet Sarmalında Varna Kalesi'nin Düşüşü

Varna'nın güneyinde her iki tarafın yardım birlikleri arasındaki mücadele devam ederken İzzet Mehmed Paşa oldukça güç şartlar altında direnemeye devam etmekteydi. Kalenin 1 ve 2 numaralı burçlarında iki geçilebilir gedik açılmıştı. Ancak muhasara birlikleri de uzun zamandan beri süren ve Lütfi Efendi'nin "Melhâme-i Varna" olarak tabir ettiği şiddetli muharebeler, her gün devam etmekte olan lağım ve siper kazma faaliyetleri ve yayılmaya başlayan salgın hastalıklar karşısında oldukça yıpranmışlardı. İzzet Mehmet Paşa 1 Ekim günü gönderdiği 1.000 civarında askerle 3. burcun karşısındaki Rus siperlerine saldırı düzenlemiş, önemli miktarda kayıp vermesine rağmen buradaki metrisleri ele geçirmeyi başarmıştı. Ancak çok geçmeden

63 Vasili Yeropkin, "1828 yılı Türk Askeri Hareketi Anılarım", çev. İsmail Pehlivan, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/37, (2005), s. 328-330.

64 BOA, HAT, nr. 1020/42624 (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828). Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 205-206.

65 Moltke, Rus kayıpları arasında 2 üst düzey general, 1 tümen, 1 alay, 2 Azak alayı ve 2 tabur komutanının olduğunu ve yine sayıları binleri aşan yaralıları arasında Prens Württemberg'in olduğunu dile getirir. Lütfi Efendi, Rus kayıplarının 3.000'den fazla olduğunu belirtirken, Serdariekrem merkeze gönderdiği raporunda "4.000'den fazla gâvûrun kılıçtan geçirildiğini" kaydeder (BOA, HAT, nr. 1020/42624 (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828).

66 Ele geçirilen mühimmat arasında 670 adet tüfek, 3 cephane arabası, 1 obüs topu, 110 kılıç ve çok sayıda askeri teçhizat malzemesi bulunurken, 70'ten fazla Rus askeri esir alınmıştı (Lütfi, *Lütfi Efendi Tarihi*, II, 344; BOA, HAT, nr. 1020/42624 (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828).

başlayan top atışı karşısında daha fazla zayıat vermemek adına bu birliği tekrar kaleye çekmişti. Paşa ertesi gün de 2. burcun önündeki siperlere saldırmış burada inşa edilen lağım yollarını tahrip ettirmişti. Ancak kalabalık birliklerle kale önüne mevzilenmiş olan Ruslar yine siperleri ele geçirip Osmanlı askerini kovmayı ve tahrip edilen lağımları tamir etmeyi başarmışlardı.⁶⁷

Yusuf ve İzzet paşalar bu sefer de 2 Ekim tarihli ortak raporlarında, muhasara birliklerinin 2. burcun altına yaptıkları lağımlarda hayli mesafe katettiklerini, kendileri de kazdıkları karşı lağımlarla düşmanı karşılamayı tasarladıklarını ifade etseler de artık çok vakitlerinin kalmadığını ifade ediyorlardı. Dahası artık müdafaa için asker bulmakta dahi çok güçlük çektiklerini de söylemişler, muhtemelen bu rapor Babıali'ye ulaşmadan kalenin düşeceğini açık açık itiraf etmişlerdi.⁶⁸ Bu rapor üzerine Serdarıekrem 4.000 kişilik bir yardım birliğini kalenin güneyinden içeri girmesi için gönderse de bu birlik Rus tabyalarını atlatıp kaleye girememişti.⁶⁹

İzzet Mehmed Paşa başka bir raporunda muhasara birliklerinin artık kaleyi ele geçirme ihtimallerinin yüksek olmasına rağmen bu fırsatı göremediklerini ifade etse de Ruslar işlerini şansa bırakmamak adına ağır ağır ilerlemekteydi. Nihayet 1 numaralı burcun altındaki lağım yollarından önemli bir mesafe kat edilince 8 Ekim sabahı buradaki lağım patlatıldı. Açılan büyük gedikten kaleye giren Rus askeri karşısında Osmanlı askeri ileri atılarak göğüs göğüse çarpıştı. Muharebeler devam ederken öğleden sonra 2. burcun altındaki lağım da patlatılınca İzzet Paşa düşmanı burada da karşılamaya çalıştı ancak fazla direnemeyerek iç kaleye çekilmek zorunda kaldı. Ertesi gün kalenin teslim şartlarını görüşmek adına Sirozlu Yusuf Paşa Amiral'in yanına giderek müzakerelere başladı. Çok geçmeden Varna kalesinin 12 Ekim Pazar günü düştüğü ve Sirozlu Yusuf Paşa'nın ihanet ederek kaleyi düşmana bıraktığı ve kendisinin de esir olarak Rusların elinde kaldığı haberi Dersaadet'e ulaştı.⁷⁰

Osmanlı yardım birliklerinin Varna'nın güneyinde Ruslara karşı aldıkları galibiyetten sonra kalenin kurtarılması adına umutlar artmışken Varna'nın düştüğü haberi Babıali'de şok etkisi yaratmıştı. Bu meyanda Varna Kalesi'nin düşüşüyle ilgili cevap bekleyen iki mühim soru vardı. Birincisi kaleye 45 dakikalık mesafede bulunan Osmanlı yardım kuvvetlerinin Kurttepe'de Rusları yenilgiye

67 BOA, HAT, nr. 1020/42624-A (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828). Varna önlerinde her gün sürmekte olan siper ve lağım kazam faaliyetleri ve bunları ele geçirmek için gınaşırı devam eden muharebelerin tafsilatı için ayrıca bkz. Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 165-180.

68 BOA, HAT, nr. 1020/42624-A (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828).

69 Lütü, *Lütü Efendi Tarihi*, II, 345.

70 Lütü, *Lütü Efendi Tarihi*, II, 348; Muhtar, *Türkiye-Rusya Seferi*, I, 188-189.

uğratmasına rağmen neredeyse iki hafta boyunca neden Varna Kalesi'ne hareket etmediği, ikincisi ise İzzet Mehmet Paşa'nın iddiasına göre kendisi hâlâ direnmek niyetindeyken Sirozlu Yusuf Paşa'nın neden Rusya'ya iltica ederek ihanet yoluyla kaleyi düşmana bıraktığıydı.

İlk olarak Ömer Paşa 30 Eylül'de kazandığı muharebenin ardından vakit kaybetmeden Varna'ya hareket etmek yerine Kurttepe'de kalarak bulunduğu mevki tahkim etmekle uğraşmıştı. Bu kararı almasında Kurttepe'de iki koldan kendisine saldıran düşmanın yeniden etrafını çevirebileceği çekincesinde olmasının etkili olduğu ifade edilebilir.⁷¹ Bu nedenle kazandığı avantajın farkında olmadan yeni bir düşman saldırısı karşısında hazırlıklara girişmişti. Halbuki Muhtar Paşa'nın ifade ettiği gibi Varna'nın güneyine doğru ilerlemeye devam edip önce Galata Burnu'nu ardından kalenin güney cephesindeki muhasara birliklerini düşmandan arındırıp ya burdan kaleye girebilir ya da kuzeydeki muhasarayı kırmak adına Kebece Geçidi'ne hareket edebilirdi. Nitekim Eugene de böyle bir harekât planı beklediği için General Bistrom'a takviye birlikler gönderdiği gibi kendisi de Kebece Geçidi'ne konuşlanmıştı.⁷² Ya da Moltke'nin ifade ettiği gibi geri çekilen Prens'in peşinden yürüyüşe devam ederek Osmancık'a gelebilir böylece Devna Gölü'nü geçerek ya da etrafından dolaşarak kalenin kuzeyine ulaşabilirdi.⁷³ Ancak hem Moltke'nin hem Muhtar Paşa'nın gözden kaçırdığı husus Ömer Paşa'nın böyle bir harekâta girişebilecek düzeyde bir kuvvete sahip olup olmadığıydı. Her ikisi de Paşa'nın emrindeki 20.000'e yakın kuvvetle bunu yapabileceğini öne sürse de Serdariekrem'in merkeze gönderdiği raporundan hem Hasanlar hem de Kurttepe muharebelerinin ardından askerlerin oldukça yıprandığı dahası muharebelerde sadece Mansure askerinin işe yaradığı sair ücretli askerlerin ormanlık alanlardan istifade ile sık sık firar ettiği anlaşılmaktadır. Serdariekrem bir de bu firari askerleri yakalamak için kuvvet sarf ettiklerini ifade ediyor her iki muharebede de yıpranan Mansure askerinin mutlaka Şumnu'dan gönderilecek askerlerle takviye edilmesi gerektiğini bildiriyordu.⁷⁴ Varnadan gelen tahriratlar dikkate alındığında Serdariekrem Selim Paşa'nın takviye kuvvetler gelene kadar Varna'nın direnmesinin mümkün olmadığını kestiriyor olması lazımdı. Ancak Paşa'nın Rus yardım birliklerinin ne taraftan harekete geçeceklerinin bilinmediği bir ortamda üstelik Ömer Paşa'nın düşmanın yakında yeniden kendilerine karşı saldırıya geçeceğini yönündeki haberi karşısında Rumeli'deki en kalabalık orduyu Varna üzerine sürerek riske atmaktan çekinmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵ Bu

71 BOA, HAT, nr. 1020/42624 (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828).

72 Muhtar, *Türkiye-Rusya Seferi*, I, 231-232.

73 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s. 212.

74 BOA, HAT, nr. 1020/42624 (22 Rebiülevvel 1244/2 Ekim 1828).

75 Selçuk, *Sadrazam Benderli Mehmed Selim Paşa*, s. 134-135.

çekincesinde yorgun düşen Mansure birliklerinin durumu kadar güven vermeyen gayrinizamî unsurların vaziyeti etkili olmuştu. Netice itibariyle yukarıda zikredilen Ömer Paşa'nın Varna muhasarasını kırma senaryolarından hiçbiri gerçekleşmemiş 10 gün boyunca kuvvetlerini tahkim ve takviye etmekle uğraşan Paşalar 12 Ekim günü Varna'nın düştüğü haberini almışlar; Ömer Paşa Kurttepeden, Selim Paşa ise Dervişyuvandan hareketle Aydos'a çekilmişlerdi.

İhanet meselesine gelince, İzzet ve Yusuf paşalar kalenin güney burçlarından çıplak gözle görülebilen takviye kuvvetlerin yardıma gelmesini beklemişler, bu motivasyonla son ana kadar ciddi bir direniş göstermişlerdi. Ancak bir yandan lağımları patlatan muhasara birlikleri kaleye sokulurken diğer yandan yardım birliklerinin hareketsiz kalması onlara teslim olmaktan başka bir şans bırakmamıştı. Ancak Varna'nın düşüşünden sonra emrinde kalan birliklerle Aydos'a gelen İzzet Paşa'nın, Yusuf Paşa'nın kaleyi ihanetle Ruslara bıraktığını öne sürmesi büyük bir şaşkınlık yaratmıştı. Aydos'da Serdariekremin sorguya çektiği İzzet Paşa'ya göre kendisi hâlâ direnmek niyetindeyken, yıllardan beri yabancı bir devlete iltica etme sevdasında olan Yusuf Paşa, kale ahalisini ve askerleri yanına çekerek kalenin teslim edilmesini sağlamış ve kendisi de Rusya'ya sığınmıştı. Sorgu sırasında Serdariekremin de suçlamaktan geri kalmayan İzzet Paşa dibine kadar gelmiş olan yardım kuvvetlerinin kaleye varmak yerine istihkâm kazmakla meşgul olmasının Varna'nın düşmesindeki önemli saiklerden biri olduğunun da altını çizmişti.⁷⁶ İzzet Paşa'nın iddiaları Babıali'de de infiale neden olmuş, Sultan derhal meselenin tahkiki için bir toplantı yapılmasını emretmişti. Serasker, Şeyhülislam ve Ser-etibbanın da bulunduğu meşveret meclisinde bölgeden gönderilen raporlar incelenmiş neticesinde İzzet Paşa'nın iddiasının şüpheli olduğuna kanaat getirilmişti.⁷⁷

Öte yandan Ruslara esir düşen Yusuf Paşa'nın yazdığı 21 Kasım tarihli rapor meselenin biraz daha aydınlatılmasını sağlamıştı. Paşa'nın ifade ettiğine göre Amiral 9 Ekim Cuma günü hem İzzet Paşa'yı hem Yusuf Paşa'yı teslim şartlarını görüşmek için yanına çağırılmıştı. Ancak iki paşanın da kaleden ayrılması mahzurlu görüldüğünden sadece Yusuf Paşa görüşmeye gitmiş, Amiral yardım kuvvetlerinden ümit kesmelerini ve eğer en yakın sürede teslim olmazlarsa kaleye girip herkesi kılıçtan geçireceklerini söylemişti. Kesin cevabı vermek için ertesi güne kadar mühlet isteyen Yusuf Paşa kaleye dönmüş, durum İzzet Paşa'nın çadırı önünde ahali ve askerlerin gözünün önünde müzakere edilmiş ve artık direnmenin bir fayda vermeyeceği öne sürülerek en azından kaledeki kadın ve çocukların selameti için teslim olunmasına karar verilmişti. Yusuf Paşa ertesi gün Amiral ile teslim şartlarını görüşmek için gittiği sırada İzzet Paşa'nın iç kaleye kapanarak direnmeye devam etmeye çalışması işin

76 Lütfi Efendi, *Tarih*, II, 349.

77 BOA, *HAT*, nr.1070/43811.

rengini değiştirmişti. O sırada yanında bulunan Yusuf Paşa'yı esir alan Amiral iç kalede de kısa sürede kontrolü ele geçirmiş, ancak kendisine yalvaran İzzet Paşa'ya herhangi bir yaptırım uygulamayarak askerleriyle kaleden çıkmasına izin vermişti.⁷⁸

Her iki paşanın da ifadelerine bakıldığında Yusuf Paşa'nın anlatısı daha makul görünmektedir. Zira Rumeli'nin muteber ve önde gelen ayanlarından biri olan Yusuf Paşa'nın başka bir devlete iltica etme arzusu garip durmaktadır. İzzet Paşa'nın böyle bir suçlamaya gitmesinin altında yatan sebep ise kalenin düşüşü konusundaki mesuliyeti üzerinden atarak bazı mevkidaşları gibi idam cezasına çarptırılma ihtimalini ortadan kaldırmak istemesi olabilir.⁷⁹ Öyle ki Serdariekremin sorgusu sırasında, kaleyi teslim etmek isteyen ahaliye karşı belinden silahını çıkartıp “gelin önce beni vurun” mealindeki sözleri ya da kaleyi teslim etmek yerine cephaneyi ateşe verip kendini öldürmek niyetinde olduğu şeklindeki iddiaları kalenin düşüşü hakkında kendisi üzerinde en ufak bir şüphe uyandırmama çabaları gibi durmaktadır. Kaldı ki bu ağır laflarından sonra kaleyi teslim razı olması ortada bir çelişki olduğunu göstermektedir. Ancak netice itibarıyla Varna'da 3 ay boyunca ciddi bir müdafaa ortaya koyan İzzet Mehmed Paşa kalenin düşmesinin ardından şüphe oklarının Yusuf Paşa'ya ve yardım kuvvetlerini Varna'ya ulaştıramayan Ömer ve Selim Paşa'ya çevrilmesini başarmıştı. Yusuf Paşa sonradan affedilmesine rağmen belli bir dönem Babıali'de ve bugün hâlâ birçok kaynakya hain olarak yaftalanırken,⁸⁰ Ömer Paşa'nın vezareti kaldırılarak uhdesinde bulunan Teke Sancağı geri alınmış, Mehmed Selim Paşa ise sadareten azlederek Gelibolu'ya sürgüne gönderilmiş ve yerine İzzet Mehmed Paşa yeni sadrazam ve serdariekrem olarak tayin edilmiştir.

Varna Kalesi'nin düşmesinin ardından 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbî'nin en kritik safhalarından biri geride kalmış yaklaşık üç ay boyunca devam eden muhasaranın ardından 12 Ekim 1828 tarihinde Varna Kalesi içerisindeki yüklü miktardaki zahire, mühimmat ve 178 top ile birlikte Rusların eline geçmişti. Rusların muhasara boyunca verdikleri zayıat 6 general, 282 subay ve 6.000

78 BOA, HAT, nr.1015/42494 (13 Cemaziyelevvel 1244/21 Kasım 1828); Muharrem Varol, *Siroziler: Ayanlıktan İlimiye Bir Hanedanlığın Öyküsü*, İstanbul 2021, 166-183.

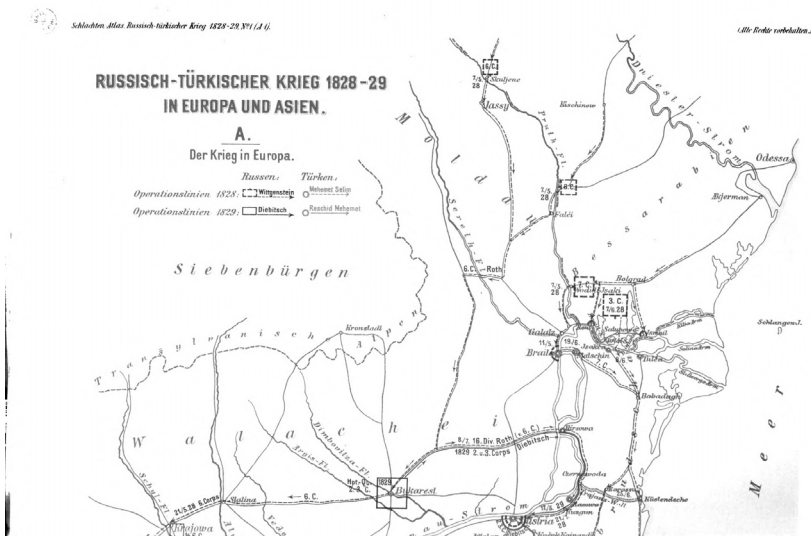
79 Varol, *Siroziler*, s. 164. Rumeli cephesinde düşen diğer kale komutanlarından İsakçı Muhafızı Eyüp Paşa ve İbrail Muhafızı Süleyman Paşa yeterince direnmeden kalelerini düşmana teslim ettikleri suçlamasıyla idama mahkûm edilmişlerdi. Bunlardan Eyüp Paşa hakkında çıkan hüküm tatbik edilmişken, Süleyman Paşa hakkında yapılan tahkikatın neticesinde durumun öyle olmadığı ortaya çıkınca cezası sürgüne çevrilmişti (BOA, HAT, nr. 1092/44309 (15 Zilhicce 1243/28 Haziran 1828; BOA, HAT, nr. 1022/42690 (5 Rebiülahir 1244/15 Ekim 1828).

80 Yusuf Paşa hakkındaki iddialar ve Paşa'nın nefsi müdfaası için ayrıca bkz. Varol, *Siroziler*, s. 151-164.

civarında asker olarak kaydedilmektedir.⁸¹ Bu ağır kayıplara karşı Varna'nın ele geçirilmesiyle Rus ordusu giriş kısmında bahsedildiği üzere sefer lojistiği açısından büyük bir avantaj elde etmiş, yeni kurulan ikmâl hattı sayesinde bölgeye sevkettiği çok sayıda asker ve mühimmat ile sonraki sefer mevsiminde Edirne'ye kadar uzacak yolun kapılarını aralamıştı.

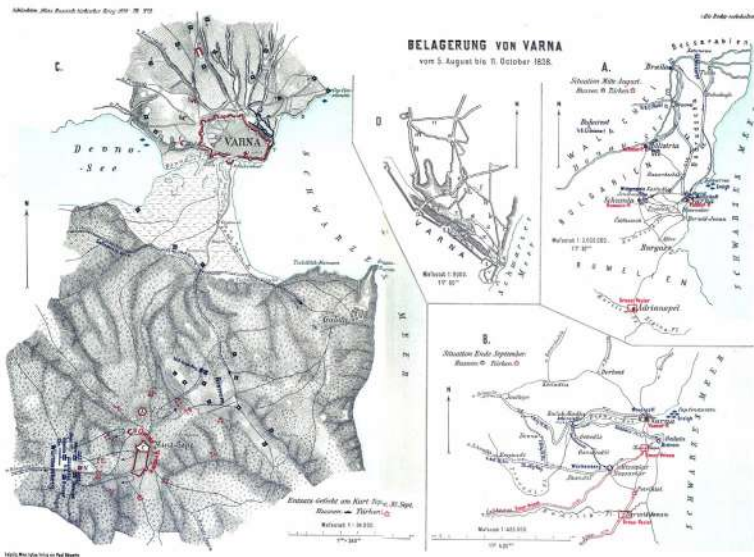
81 Moltke, *The Russians in Bulgaria*, s.217; Muhtar, *Türkiye-Rusya Seferi*, I, 191.

EKLER

Harita.1

Johann Khoss von Sterneggs, *Schlachten Atlas des XIX. Jahrhunderts: der Russisch-Türkische Krieg 1828-1829 in Europa und Asien*, Leipzig 1895, s. 28.

Harita.2

Johann Khoss von Sterneggs, *Schlachten Atlas des XIX. Jahrhunderts: der Russisch-Türkische Krieg 1828-1829 in Europa und Asien*, Leipzig 1895, s. 64.

[GÖRSEL.1] “The Siege of the Ottoman Fortress Varna by Russian Troops” Alexander von Sauerweid (1783-1844)

Res. 1. Kaptan Paşa'nın Varna'dan çıkışını gösteren gravür (1828).

[GÖRSEL.2] İzzed Mehmed Paşa'nın Varna'dan Çıkışı

Semavi Eyice “Tarihi İki Olayla İlgili İki Gravür” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.3, 1973, s.313.

Muhasara Lojistiğinde Dönüşüm: 93 Harbi'nde Kars Kalesi Örneği

Gamze ERGÜN*

Giriş

Askerî lojistik, askerî stratejilerin ve operasyonların planlandığı şekilde gerçekleştirilmesini sağlamak için muharip kuvvetlerin hareket ve ikmalini sağlayan planlama ve uygulama süreçlerini yönetir. Bu sebeple bir ülkenin savaş gücünün temelini oluşturmaktadır. Çünkü askerî lojistik bir ülkenin insan ve malzeme kaynağının ülke içinden muharebe alanına, doğru zamanda ve yeterli miktarda taşınmasından sorumludur. Bu sebeple askerî lojistiğin işlerliği, fizikî şartların yanında, birliklerin hareket ve muharebe kabiliyetini en çok etkileyen unsurdur.

Tarihte savaşların kazanılması veya kaybedilmesi hususunda muhakkak kısa da olsa değinilen ancak mahiyeti tam olarak takdir edilmeyen askerî lojistikten, savaşın kazanılmasında önemli bir kuvvet çarpanı olarak ilk kez bahseden Alman askerî bilim hocaları William Muller'dir. Muller 1811 yılında yayınlanan kitabında Bir Ordunun Zaferi adlı bölümde ikmal ve iaşe başlıkları altında askerî lojistiğin savaşta manevra esnekliğine katkılarının ve bu minvaldeki öneminden bahsetmiştir. Muller'in iddiasını, askerî lojistiğe ilk kez stratejik anlamda önem atfederek Jomini takip etmiştir. Jomini askerî lojistiği 'ordulara manevra yaptırma sanatı' olarak tanımlamış, savaşın akıbetine etki konusunda büyük bir öneme sahip olduğunu, bu sebeple matematiksel hesaplamalarla ve kurmayların vazifelerinin birer parçası olarak planlara dahil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu tespitlerimizle Muller ve Jomini'ye kadar daha önce askerî lojistikten bahsedilmediğini değil, savaşın kazanılmasında bir kuvvet çarpanı olarak bahsedilmediğinin altını çizmek niyetindeyiz. Daha önce askerî uzman ve teorisyenler tarafından savaşın akıbetini tayin etmede etkisi oldukça zayıf olduğu gerekçesiyle kendisine savaş teorisi içinde yer verilmeyen askerî lojistik¹,

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, gamzergun96@gmail.com.

1 Örneğin Clausewitz lojistiği, yalnız silahlı kuvvetlerin kuruluş aşamasında etkili olduğu ve her bir asker için her gün gerçekleştirilen bir eylem olmadığı gerekçesiyle lojistiği savaş teorisi içerisine almamaktadır. Ona göre savaş teorisi silahlı kuvvetlerin hazır bulunuşunu esas almalı eğitim, malzeme ve tedarik işleriyle ilgilenmemelidir. Bunun dışında iaşenin her gün gerçekleştirilmesi gereken bir iş olduğunu belirterek kısmen teoriye dahil edilebileceğini söyler. Ancak bunun da münferit olaylar dışında savaşın akıbetinde bir etkisinin olmadığını vurgular. Bkz. Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. Selma Koçak, İstanbul 2015.

19. yüzyıl öncesinde -zoraki bir benzetmeyle- savaşın başında yerine konulması gerekenler cetveli gibi düşünülebilirdi.² Ancak savaşın sürdürülebilirliği 19. yüzyılda geçirmiş olduğu teknolojik dönüşümle birlikte askerî lojistiğe bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Bu durum da savaşın akıbetini tayin etmede askerî lojistiğin önemli bir çarpan olarak hesaba katılmasını gerekli kılmıştır.

Tarihte çatışmanın ilk örneğinin tezahürünün ardından, yönetim organizasyonlarının ortaya çıkıp çeşitlendiği döneme kadar savaş birçok değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bireyler arasındaki bir düellodan devletler nezdinde organize bir harekete evrilen savaş eylemi, insanlığın tecrübî bilgisiyle günümüze kadar şekillenmeye devam etmiştir. Bu süreçte savaşın temel formunu belirleyen şey savaşan insanların mevcudu, bu insanların tecrübî bilgisi ve bu doğrultuda kullandıkları teknoloji olmuştur. Öyle ki zamanla savaş araç gereçleri çeşitlenmiş, buna bağlı olarak taktikler geliştirilmiş, savaşın yıkım oranı artmış ve dolayısıyla savaş meydanına getirilen asker sayısında buna paralel bir artış meydana gelmiştir. Bu gelişim süreçlerinde yönetim organizasyonunun asker toplayıp donatarak savaş meydanına gönderme ve savaşı sürdürme işi, savaşın formu değiştikçe karmaşık bir hal almaya başlamıştır. Başlarda büyük ve titiz bir planlama gerektirmeyen savaş eylemi, zamanla barış ve savaş dönemlerinde plan ve program yapmayı gerektiren bir organizasyon halini almıştır.

Savaş her zaman coğrafya ve tedarik sorunları tarafından sınırlandırılan bir eylem olarak meydana gelmiştir. Askerî lojistiğin amacı, planları bu sınırlılıklardan olabildiğince kurtararak silahlı kuvvetlerin hareket kabiliyetini artırmaktır. Bu sebeple tarih boyunca komutanlar orduların mevcudu, kullanılan teknoloji, seferin merkeze olan uzaklığı ve stratejisi doğrultusunda ortaya çıkan bu kısıtları aşmak için farklı çözümler geliştirmişlerdir. Orduların mevcutlarının, teçhizatının, yürüyüş mesafesinin görece az olduğu dönemde bölgeden beslenme denilen tedarik sistemiyle ordular, ordugâhtan uzakta da ayakta kalabilmekteydiler. Erken Modern Dönemde gezen ordular dediğimiz hareket halindeki bu ordular, ihtiyaç duydukları maddeleri bölgeden çoğunlukla yağma bazen de satın alma yoluna giderek tedarik etmekteydiler. Ancak ordunun mevcudu, dolayısıyla da ağırlığı arttıkça, seferlerin hasat mevsimini de aşması sonucu orduları yürütmek de beslemek de konaklatmak da birer problem halini almıştır. Merkezden belli bir uzaklıkta sefere çıkma eylemi tedarik problemleri tarafından kısıtlanmaya başlamıştır. Özellikle tahkimat sistemlerinin gelişmesi ile uzun süren kuşatma savaşlarının yapılması bu sorunun çözümünü zaruri kılmıştır. Bu noktada ilk çözüm, orduların geçiş güzergâhları üzerinde ihtiyaçları karşılamaya yönelik

2 Bu benzetme Clausewitz'in silahlı kuvvetlerin hazır bulunuşunu esas alırken, silahlı kuvvetlerin kuruluşunda lojistik meselesinin halledilmiş olmasını vurgulamasına istinaden yapılmıştır.

depo sistemi ve nakliye birlikleri kurmak olmuştur. Özellikle Otuz Yıl Savaşları ile mevcudu ve ağırlığı artan orduların bu kısıtlarını, ordunun yürüyüş güzergâhında depolar inşa ederek hareket kabiliyetini artırmaya muvaffak olan Gustavus Adolphus'un başarısı bu şekilde işlevsel bir ikmal ağı kurmasına dayandırılır.³ Netice itibarıyla uzayan sefer yolları dolayısıyla ve büyüyen orduları merkezden uzakta ayakta tutma amacıyla yol üstünde inşa edilen depolar, bu depolardan geriden ileriye ikmal sağlayan nakliye birlikleri ortaya çıkmıştır. Bunun yanında gerektiğinde satın alma ve yağma da bir tedarik şekli olarak kullanılmaya devam etmiştir. Gustavus Adolphus'un geliştirdiği sistemi, XIII. Louis'nin savaş bakanı olarak göreve gelen Jules Mazarin Le Tellier ve oğlu Louvois daha da ileri götürerek bu depolardan bir ağ kurmayı başarmışlar ve dönemin lojistik kısıtlarının üstesinden gelecek lojistik çözümü ortaya koymuşlardır.⁴ 18. yüzyılın neredeyse sonuna kadar savaşın tedarik problemlerini çözen bu uygulama, 19. yüzyılda 'muharebe alanı' ve 'muharebe' kavramlarının muhtevası genişledikçe orduya hareket serbestliği sağlamaktan ziyade, işlevselliğini kaybederek orduları depo hattında kısıtlayan ve ileriye gitmeye imkan tanımayan bir sorun halini almıştır. Dolayısıyla da sevk ve idare makamlarını yeni çözümler geliştirmeye itmiştir.

19. yüzyılda savaşın hız eksenli gelişimi ile depo sistemine dayanan tedarik sisteminin yerini, cephe gerisinden cephe hattına sürekli periyodik bir akışı gerektiren tedarik zinciri usulü almıştır. Savaşın bu hız eksenli gelişimi; karar alma, taktik hareket, komuta, teçhizat, ikmal, yürüyüş ve nakliye konularının tamamına sirayet ettiği için lojistiğin kesintisiz ve sürekli oluşu muharebenin kaderini tayin etmede ilk kez bu kadar büyük pay sahibi olmuştur. Çünkü bu dönemde gevşek nizam savaşabilir hale gelen mobilize orduların, seri atış yapabilen silahlarla donatılmış piyadelerinin ve topçularının cephane ve diğer tüm ikmal maddelerine olan ihtiyacı önceki dönemlere göre büyük ölçüde artmıştır. Böylece herhangi bir taktik birliğin icra edeceği harekât, lojistik desteğe yani ikmale bağımlı hale gelmiştir.

Osmanlı Devleti kuruluşundan 18. yüzyıla kadar işlevselliğini koruyan kendine has depo sistemi olan 'menzil sistemi' ile merkezden uzak seferlerde elini güçlendiren bir unsur olarak istifade etmeyi başarmıştır. Ancak 19. yüzyılda etkin taktik komuta noktasında tümen seviyesine ulaşmış piyade daha etkili bir savaş makinesi yaratmıştır ve Osmanlı bu depo sistemini gevşek nizam savaşabilen ordular için daha hareketli bir sistem haline getirme noktasında rakiplerinin gerisinde kalmıştır. Özellikle 19. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşları incelendiğinde birçok muharebe örneğinde Osmanlı'nın yenilgisinin sebebinin

3 William H. McNeill, *The Pursuit of Power*, Chicago 1982, s. 122.

4 William H. McNeill, *The Pursuit of Power*, s. 125.

lojistik organizasyon kaynaklı olduğu görülmektedir. Bu 19. yüzyılda savaş makinesini işleten ve onu besleyen lojistik usul olan tedarik zinciri usulüne uyum sağlayamamanın ortaya çıkardığı bir sorun olmakla birlikte muhtevasında ekonomi ve planlama en önemli sacayakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle devletin yüzyılın sonuna doğru Balkanlar'daki lojistik ağı ve nakliye birliklerini kurmaya muvaffak olurken Kafkas cephesini ihmal etmesi hem planlamada hem de harcamalarda bir öncelik inisiyatifinden kaynaklanmaktadır. Bu tercihte Kafkas cephesinin karasal iklimi ve dağlık coğrafyası da etkili olmakla birlikte, Rusya'nın bu konuda Kafkasya üzerinde kurduğu hakimiyeti takiben buraları kendi harekât planları ölçüsünde şekillendirmeye bir ölçüde muvaffak olması durumunun bir öncelik meselesi olduğu noktasında karar kılmamıza sebep olmaktadır.

93 Harbi özelinde konuşulacak olursa, Kafkas cephesinde Osmanlı'nın Rusya karşısında, 19. yüzyılda bir savaşta tedarik zinciri usulünün gereği olarak cephe ile cephe gerisi arasındaki ikmal hattını kuracak nakliye birliklerinden ve nakliye koşullarından yoksun olması Osmanlı'nın depolarla sınırlandırılmış ve sürekli bir akışı sağlayamayan tedarik usulüne bağlı kalmasına sebep olmuştur. Rusya'nın coğrafyanın koşulları dolayısıyla çok iyi olmasa da bölgede farklı noktalara kurduğu lojistik üsler ve bu üslerden orduya bağladığı nakliye birlikleri ona, Osmanlı üzerinde bir üstünlük oluşturma fırsatı vermiştir. Bu noktada ATESE evrakında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi belgeleri incelendiğinde Osmanlı'nın nakliye imkanlarının gerek hayvan gerek vasıta gerekse geri hizmet neferi sayısının yetersizliği dolayısıyla elverişsizliği, bu sebeple elde olan ikmal maddelerinin gereken zamanda gereken noktaya ulaştırılamaması ve ikmal konusundaki güvensizlik sebebiyle birçok taktik harekâtın icra edilememesi ve önemli mevkiilerin Ruslara terkine sebep olduğu görülmektedir. Dolayısıyla 93 Harbi'nde Kafkas cephesinde Kars'ın muhasarasına giden yolda Rus ordusunun en önemli kuvvet çarpanı Osmanlı'ya nazaran daha işlevsel bir lojistik organizasyonu kurmuş olmasıdır yorumunu yapabiliriz. Bununla birlikte 18. yüzyıldan itibaren Rus İmparatorluğu'nun himayesinde geliştirdiği haritacılık Rus Genelkurmayının bölgeyi yakın mercek altına alma noktasında Osmanlı'ya sağladığı bir diğer üstünlüktü. Öyle ki 93 Harbi'nden sonra İstanbul'a elçi olarak atanan Aleksey Lobanov Rostovsky'nin sadece şahsına ait Osmanlı'nın müstahkem mevki, geçit ve yollarını gösteren 80 adet fiziki ve topografik haritası bulunmaktaydı.⁵ Bunun Rus ordusunun elini güçlendirdiği açıktır. Osmanlı neferatı ise bölgenin ana unsuru olsa da harita noktasında orduda çekilen sıkıntı hem Gazi Ahmed Muhtar

5 Mikhaıl Bashanov, *Tarihi Rus Haritalarında Osmanlı Devleti (1700-1917)*, çev. ve ed. İlyas Kemalöğlu, İstanbul 2023, s. 7.

Paşa hem de Mehmet Arif Bey'in hatıratına yansımıştır. Bu çalışmada yukarıda bahsedilen lojistik organizasyon potansiyeli asimetrisinin Kars'ın muhasarasına giden süreçteki önemine ve rolüne temas edilmeye çalışılacaktır.

1. 19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Çatışması

18. ve 19. yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya gerek siyasi arenada gerekse cephe hattında birçok kez karşı karşıya gelmişlerdir. İki devlet arasındaki bu ilişkiler, Osmanlı'nın Karadeniz'i bir Türk Gölü haline getirecek olan fetihleriyle başlamış; Çarlık'a Büyük Petro'dan miras kalan 'güneye inme' siyasetinin ihtiraslarıyla devam etmiştir.

Çarlık Rusya kuruluşu itibariyle açık deniz ve okyanuslara doğrudan çıkışı olmayan, sahip olduğu iklim koşulları dolayısıyla da iç deniz ve akarsuları kış aylarında seyrüsefere müsait olmayan geniş bir coğrafyada bulunmaktaydı. Bu sebeple gerek devletin kuruluşu gerek emperyal eğilimi dolayısıyla denizaşırı seferler, bu kara devletini besleyecek hayati damarlar gibi görülmekteydi. Bu sebeptendir ki Rusya'nın geniş topraklarını denizaşırı dünya ile bağlayacak olan yegâne yol, bölgenin kışın donmayan tek denizi olan Karadeniz olarak görülmüştür. Bu gerekçeyle I. Petro'dan 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'ne kadar olan süreçte Rus devlet ricalinin önceliğini, Slavların ilerlemesinde bir engel olarak gördükleri kara sınırlarını atlayarak Boğazlara ulaşma gayesi oluşturmuştur.⁶ Çarlık Rusya'nın bu gayesi 1917'ye değin devam etmiş ancak 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi, Boğazlar'daki Rus planının tek taraflı bir hakimiyet alanı oluşturamayacağını göstermiştir.⁷ Bu sebeple Rusya, bu minvaldeki mütecaviz planlarını Slav olmaları sebebiyle üzerlerinde 'doğal hak' iddia ettiği Osmanlı azınlıkları üzerinden yürütmüştür. Özellikle Karadeniz'e ulaşması halinde Ege üzerinden Akdeniz'e, oradan da okyanusa açılma düşüncesindeki rotanın bir kısmını, Balkan ulusları üzerinden bir ihtimal kontrol etme hakkı elde edebileceği bir bölgeden telafi etme düşüncesi, onu yüzyıl boyunca Balkanlarda oyalamıştır.⁸ Neticede Avrupa devletlerinin de statükoyu Rusya lehine çevirecek olan Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra sürece dahil olmasına kadar geçen zaman diliminde Rusya, azınlıkları bahane ederek girdiği her savaşta Balkanlar üzerindeki doğal istihkâmları atlayarak kritik hatlara daha fazla yaklaşmayı

6 İsmail Köse, "Türk Boğazlarında Kaide-i Kadim Geçiş Rejimi Tartışmaları: 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi", *Turcology Research*, Sayı 75 (Trabzon 2022), s. 506.

7 Kemal Beydilli, "Boğazlar Meselesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (=DİA), VI, 267.

8 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1999, VI, 16.

başarmıştır.⁹ Bu bölgede Akdeniz'den geçen Hindistan yolunu korumak isteyen İngiltere ve Afrika'daki ticari akışın kontrolünde etkin olan Fransa ile yolları kesişen Rusya, denizlerde durulan genişleme siyasetini Kuzey Kafkasya hakimiyeti için devreye sokmuştur. Böylece Osmanlı-Rus savaşları bu tarihten itibaren iki cepheli olarak karşımıza çıkacaktır. Özellikle Kırım'ın bağımsızlığı ve ilhaki ile bölgeye yapılacak askerî harekâtların temelini atmış bulunan Rusya, altmış yıl kadar bir süre zarfında, Kuzey Kafkasya halklarını büyük ölçüde hakimiyet altına almıştır. Böylece yüzyılın son çeyreğinde Karadeniz'i hem Balkanlar hem de Kafkasya cihetinden bir hilal gibi sarmaya muvaffak olmuştur.¹⁰

Rusya'nın henüz merkantalist ekonomik anlayışın hakimiyet kazanmadığı bir dönemde dahi açık deniz ve okyanuslara ulaşma arzusunun bulunması, Türkistan ve Kuzey Kafkasya bölgelerinde kendine özgü hakimiyet alanları ve hakimiyet araçları yaratmaya çalışması, Balkan uluslarının kültürel uyanışlarını 'Slav birliği' anlatısı ile kurgulayarak tebaası bulundukları Osmanlı'ya karşı ayrılıkçı hareketlerini finanse etmesi, hedeflediği bölgede yer alan Osmanlı Devleti'ne karşı geniş insan gücü kaynağını her seferinde devreye sokması Rus devletinin geleceğini nerede ve ne şekilde gördüğünü anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu minvalde Çarlık Rusya'nın ana yaşam damarı olarak gördüğü Karadeniz'e (güneye) inme politikasını Osmanlı-Rus savaşları üzerinden okumak hem coğrafyanın kilit askerî ve coğrafi üslerini gösterecek hem de Osmanlı Devleti'ni son asırda ayakta tutan sacayaklarının ve bunların mahiyetinin anlaşılmasını sağlayacaktır.

Bu savaşlar boyunca Rusya, hedefi doğrultusunda sık sık diplomatik ve askerî zemini oluşturmaya gayret göstermiş ve Osmanlı Devleti'ne karşı 18. yüzyıldan Cihan Harbi'ne kadar taarruz konumunu korumuştur. Osmanlı Devleti ise gerek Akdeniz'de değişen ekonomik ve siyasi dengelerin gerek padişahın iktidarını zedeleyici hüviyet kazanan merkezkaç kuvvetlerin¹¹ gerekse Rusya'nın finanse ettiği azınlıkların yönetimde sebep olduğu sorunlarla uğraşmaktaydı. Tüm bu iktidarı zedeleyici merkezkaç kuvvetlerin ve ayrılıkçı hareketlerin taleplerinin Avrupa devletlerinin müdahil olmasıyla önünde sonunda cepheye taşınması Osmanlı Devleti'ni, bütçesini askeri düzenlemelerin ve masrafların emrinde tutmasına sebebiyet verdiğinden ekonomik sıkıntılar da son haddinde bulunuyordu. Hal böyle olduğundan Osmanlı Devleti, Rusya cihetinden gelen tüm mütecaviz eylemleri savunma konumunda karşılamak durumunda kalmıştır.

9 İbrahim Köremezli, "Osmanlı-Rus Harpleri (1768-1878)", *Osmanlı Askeri Tarihi*, ed. Gültekin Yıldız, İstanbul 2013, s. 183.

10 Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "Çarlık Rusya'nın Kafkas Hattı'nı İnşası ve Kuzey Kafkasya'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi", *Belleten*, LXXXVI/306, s. 732.

11 Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslam Ansiklopedisi (=İA)*, IX, 288.

Kırım Savaşı sırasında Kars'a kadar gerçekleştirilen başarılı Rus ileri harekâtı neticesinde Karadeniz'in kuzeydoğusundaki yay üzerinden Osmanlı içlerine kadar bir kez gelmeye muvaffak olan Ruslar için bu tecrübe, 93 Harbi'nde kullanacakları iyi bir kazanım olmuştur. Rusya sürecin devamında 1864 yılında, bölgedeki halkı baskı ve şiddet uygulayarak sürgün etmiş ve bölgeyi tamamen Rus ileri harekâtları için kullanmak üzere Rus karşıtı nüfustan temizlemiştir. Böylece 93 Harbi ile Karadeniz'in kuzeyindeki hilali tamamlayıp Osmanlı topraklarının kritik istihkâmlarının daha da içerisine sarkmayı başarmak için yeni sıçrama noktaları elde etmiştir.

Rusya'nın uzun süre hem Balkanlar hem Kafkasya cihetinde izlemiş olduğu bu genişleme stratejisi, Osmanlı-Rus savaşlarının bu minvaldeki son halkasını temsil eden 93 Harbi ile cephede Osmanlı'yı mağlup ederek ardından da Ayastefanos Antlaşması'nı imzalayarak Rusya'yı muvaffak etmiş oldu. Ancak bölgedeki güç terazisi cephede kazanan Rusya olsa da antlaşma masasının Avrupa'da kurulmasıyla sonuçlandı. Böylece Boğazlar ile Osmanlı üzerinde kesin bir Rus hakimiyetinin kurulmasının önüne geçilmiş olundu. Rusya'nın bu noktaya gelene kadar Osmanlı Devleti'ni, bir müttefik harekâtı olan Kırım Savaşı haricindeki tüm savaşlarda mağlup etmesinin şüphesiz birçok nedeni vardır. Ancak bunlardan belli başlı birkaçı var ki onlar muharebenin daha başında oluşturduğu asimetri ile harbin sonunu kestirme noktasında özellikle taarruz eden tarafa üstün avantaj sağlamaktadır. Bunlardan 93 Harbi için en önemlisi lojistik organizasyonudur.

2. Tarafların Planları

Osmanlı'nın 93 Harbi'nden önce IV. Ordu özelinde, Harbiye Nezareti tarafından hazırlanmış bir sefer planı bulunmamaktaydı. Ancak Kurmay Başkanı olan Ferik Mehmed Fevzi Paşa ordunun taarruz gücünden yoksun olduğunu bildiği için planı, Rusların en kısa sürede Erzurum'a ulaşmak için kullanması muhtemel önemli yolları keserek bir savunma hattı oluşturmak ve düşmanı bu yollara yaklaştırmamak üzere yapmıştı. Yani Osmanlılar son yüzyıl boyunca olduğu gibi doğal istihkamların arkasına çekilerek Rusları yine savunma konumunda karşılamayı tercih etmişlerdi. Ancak sorun şu ki Ruslar Kafkasya'da Osmanlı ile arasında tampon konumunda olan bölgedeki Müslüman savaştı unsuru temizleyip burayı çoktan kendi ileri harekâtları için hazırlamaya başlamıştı. Özellikle Kırım Savaşı'nda bölgenin içine kadar gelip taarruz ve ricat yollarını bizzat tecrübe etmeleri, onlara Kafkas cephesinin kapılarını bulmak için iyi bir tecrübe olmuştu. Osmanlı'nın Kafkas cephesi için istihkamları eski top menzillerini dikkate alarak tahkim etmesi Kafkas cephesinin ilk kapısı olarak

Ardahan'ı daha savaş başlamadan müstahkem mevki olmaktan çıkarmıştır.¹² Kars ve Erzurum bu noktada konum itibarıyla müstahkem mevkiilerdi ve Osmanlı'nın planı da Rus ordusunu buraya yaklaştırmamaktı. Ancak düşmanı ilk karşılama hattı bu denli içeriden başlayınca küçük ricat ve panik halleri Ruslara bölgede büyük ilerleme avantajları sağlamıştır.

Özetle bu plan kapsamında İstanbul ile en hızlı irtibat yolu olan Trabzon ve Batum limanlarını korumak birincil hedef, Rusları Kars ve Erzurum'a yaklaştırmamak ikincil hedef olarak belirlenmiştir. Plandaki önemli mevkiilerin savunulması için toplanması öngörülen kuvvet 100.000 kadardı ancak istenilen asker sayısına savaş boyunca ulaşamadığı gibi savaş başladığında öngörülenin yarısı bile elde mevcut değildi.¹³ Anadolu Ordusu komutanı olarak bölgeye gönderilen Ahmed Muhtar Paşa, bunun üzerine kuvvetlerin konusu hususunda yeniden bir düzenleme yapmak zorunda kalmıştır.¹⁴ Elde bulunan askerin bir kısmı da geri hizmete çekileceğinden bu düzenleme mecburi bir hal almış, Ahmed Muhtar Paşa savaş boyunca IV. Ordu bölgesinin hakkıyla savunulabilmesi için yeterli miktarda kuvvetin bulunmaması sebebiyle savaş bitene kadar takviye kuvvet toplanmasına çalışmıştır.¹⁵

Bu sebeple seferberlik ilan edilir edilmez muhacir köylerine gönderilen celp memurlarına ikinci kez emir gönderilmiştir.¹⁶ Ruslara karşı savaşmak dini bir fariza addedilerek Müslüman muhacirler cihada davet edilmiş bunun ardından Samsun, Canik, Sinop, Sivas'tan tertip edilen muhacir askerler acilen limanlardan Trabzon'a oradan da Erzurum'a sevk edilmek için yola çıkarılmışlardır.¹⁷ Ancak bu duruma rağmen bölgede istenilen kuvvet toplanamamıştır. Kürt aşiretlerinden toplanması beklenen sayıda kuvvet de gelmeyince Ahmed Muhtar Paşa savunma konumunu korumak elinde bulunan az miktardaki kuvveti verimli kullanabilmek için riskli ama doğru bir karar vererek Ahıska-Ardahan-Oltu hattının askerî harekâta uygun bir yol olmaması sebebiyle buradaki birlikleri Eleşkirt tarafına kaydırmak istemiştir. Ancak yüzyıl boyunca gerçekleşmiş olan diğer Osmanlı-Rus harpleri gibi merkez ile cephe hattındaki komuta kademelerinin çatışan kararları sonucu bu konuda uzlaşılammış ve elde bulunan askerin bir kısmı da Ardahan'ın savunmasına ayrılmak zorunda kalmıştır.

Ahmed Muhtar Paşa Kafkas cephesindeki kuvvet taksimini Ardahan, Eleşkirt,

12 Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, Ankara 1985, II, 53.

13 Şadi Sükan, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, II, 53

14 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar 2: Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, İstanbul 1996, s. 9.

15 ATASE, ORH, 1/5; ATASE, ORH, 133/70.

16 ATASE, ORH, 1321/6.

17 ATASE, ORH, 1/17.

Erzurum ve Van kumandanlıklarına ayırarak yapmıştır. Ana taarruz Kars yolundan bekleniyordu bu sebeple buranın komutasını kendi uhdesine almıştır. Eleşkirt Fırkası ise Kars güzergâhını savunmakta olan Ahmed Muhtar Paşa'nın ordusunu takip etmekle görevliydi. Gerekliği durumda da düşmanın şaşırtma harekâtı halinde Beyazıt'a kuvvet kaydırması yapmak suretiyle yardım etmekle görevlendirilmişti. Bu sebeple bu fırkanın tutacağı en mühim mevki Delibaba Boğazı'ydı.

Van Kumandanlığı İstanbul'un emriyle Kürt aşiretlerinin toplayacağı askerlerin bir an evvel toplanmasını sağlayıp ve civardan harekât mevkiinde nakliyei sağlamak üzere hayvan ve bölgede hareket halinde olacak askerler için 5 günlük peksimet hazır etmekle görevliydi.¹⁸ Bunlardan sonra ise Beyazıt bölgesine, olası bir Rus-İran ittifakı ve taarruzuna karşı toplanan Kürt aşiretlerinin atlıları düşman üstüne gönderilecek ardından fırka hareket edecekti. Burada Rus ve olası bir halde İran kuvvetleri durdurulamazsa Eleşkirt Fırkası yardıma gelecek; aksi durumda Van Fırkası Eleşkirt Fırkası'na Erzurum'u korumak üzere birlik kaydırmak suretiyle yardıma gidecekti, Soğanlı Fırkası ihtiyatta tutulacaktı. Rusya'nın seferberliğini Osmanlı'dan önce tamamlamasının, Osmanlı'nın savaşa hazır olmaması da eklenince aradaki asimetri gittikçe büyümüştür. Gerek personel gerekse lojistik organizasyonu anlamında çalışmanın devamında örneklerle gösterilmeye çalışılacak olan asimetri 19. yüzyılda Kars gibi müstahkem bir kalenin muhasarasının nasıl mümkün olduğunu gösterecektir.

Savaş başladığında Rusya'nın Osmanlı'ya sınırı, Batum-Poti arasından başlayıp Osmanlı-İran sınırının kesiştiği noktaya kadar ulaşıyordu. Bu bölgeye hâkim konumdaki en önemli müstahkem mevkipleri Tiflis'ten Erzurum'a uzanan bölgede yer alan Gümrü ve Ahıska idi.

Rus Genelkurmayı Kafkas Cephesinin sunduğu sınırlı harekât alanını Erzurum'a en hızlı şekilde ulaşmayı sağlayacak yollar üzerinden yüklenerek icra etmek için planlamıştı. Rus askerinin izleyebileceği yol ağı da coğrafyanın geçit verdiği üç kısıtlı alanda toplanmıştı. En müstahkem yer olan Gümrü'den Kars'a uzanan üç yol alternatifi bulunmakta ve bunların uzunluğu yaklaşık 70 kilometreydi. Bu yollardan Kars'a ulaştıktan sonra Erzurum'a varmalarını sağlayacak yol ise 275 kilometreydi. Ahıska'dan Ardahan üzerine yürüyüşleri halinde gidecekleri yol 112 kilometreydi.

Bu sebeple taarruzun dört kol üzerinden ilerlemesi planlanmıştı. Kafkasyadaki Rus birlikleri Grandük Mihail komutasında 4 müfrezeye ayrılmıştı. Erivan Müfrezesi Osmanlı'nın müstahkem bölgelerinin zayıf halkalarından biri olan

18 ATASE, ORH, 82/60.

Beyazıt üzerine, Gümrü Müfrezesi doğrudan Kars üzerine, Ahıska Müfrezesi ise Ardahan üzerine taarruz edecekti. Rion Müfrezesi ise müstahkem halde bulunan Batum'u almak ve Karadeniz kıyısını korumakla görevlendirilmişti. Rusya'nın eli bu noktada Osmanlı'ya göre daha güçlüydü. Çünkü bu planı uygulamak için elinde yeterince askeri vardı. Rus ileri harekâtını durdurmak için Osmanlı'nın yeteri kadar kuvvet toplayamaması kritik noktalarda hamle yapamamasına ve savunma planını coğrafyanın sunduğu istihkamlara yaslanarak kurmak zorunda kaldı. Rus ordusunun topografya ve bölgeye daha önce taarruz etmiş olması dolayısıyla bulunan tecrübesi de buna eklenince savunma hatlarını Osmanlı her seferinde daha geride kurmak zorunda kaldı. Muhacirlerden ve aşiretlerden kurulan muavene birlikleri zaman zaman baskın ve takip harekâtı icra etseler de taktik harekât noktasında ikmal koridorunun güvenliği sağlayamadığı ve yeterli kuvvet olmadığı için bu kritik anlarda hamlesiz kaldılar. Özellikle Rus ordusunu ileri itme fırsatı varken ricat yapan birlikler yıpranmış olan Rus birliklerine de hem toparlanma hem de takviye alma imkanı tanıdığından, cephede elde edilen önemli avantajlar da bu şekilde değerlendirilemeden Osmanlı aleyhine dönmüştür.

Rus ordusunun Kafkas Cephesinin içine nüfuzu, öncelikle Gümrü ve Erivan müfrezelerinin görevi olarak belirlenmiş ve kuvvet dağılımı buna göre yapılmıştır. Ardahan ve Doğu Beyazıt'ın ele geçirilmesinin ardından Erivan ve Ahıska Müfrezelerinin de yardımıyla Kars kuşatılıp burada bir miktar kuvvet bıraktıktan sonra Erzurum üzerine yürümek de ana hedefti. Bu taarruzu yürütecek olan birlikler 55.000'i piyade ve 10.000'i süvari olmak üzere 60.000 askerden oluşmaktaydı. Rus istihbaratına göre bölgeyi savunacak Osmanlı askerinin 70.000 civarında olduğu düşünülmüyordu. Gazi Ahmed Muhtar Paşa ise istihbaratın neticesinde Rusların 70.000-75.000 askerle taarruza kalkacağı bilgisini elde etmişti.¹⁹

Cephede tarafların planlarına ve hazır bulunuşluklarına bakıldığında Osmanlı ordusu teçhizat, donatım ve nüfusun kendine ait olması bakımından avantajlıyken, Rus ordusunun Osmanlı'ya nazaran eski tip silahlarla donatıldığı görülmektedir. Osmanlı piyadesi Martini-Henry tüfekleriyle; süvarisi Winchester ve Martini Peabody tüfekleriyle teçhiz edilmişti. Envanterinde Schneider-Enfield, Remington ve mitralyöz gibi silahlar da bulunmaktaydı. Topçu sınıfının elinde ise Alman Krupp firması tarafından üretilen toplar bulunuyordu. Rus piyadesinin ve ağır süvarisinin elinde Osmanlı'nın elindekilere göre daha eski namludan dolma Krenk, Berdan (birinci sistem) ve Berdan (ikinci sistem)²⁰; hafif süvari

19 Francis Vinton Greene, *93 Harbi: Tüm Cepheleleriyle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı*, çev. Sebahattin Şenol-Muhammet Şeviker/İstanbul 2018, s. 525.

20 Berdan Birinci Sistem Amerikan malı namludan dolma bir sistem iken Berdan İkinci Sistem, kuyruktan dolma teknolojisinin Berdan üzerine uygulanmasıyla elde edilen silahtır.

elinde ise Berdan Karabina bulunmaktaydı.²¹ Osmanlı personel seferberliğini tamamlayamadan savaşa girdiği için insan gücü bakımından Kafkas cephesinde dezavantajlı durumdayken Rusya'nın taarruz için de geri hizmet için de harekât alanında yeterli miktarda insan gücünü konuşlandırdığı ve bu geri hizmet kuvvetlerini gerideki ikmal üslerinden ileri harekât yapan müfrezelere nakliye birlikleri ile dinamik olarak bağlamayı başarmıştır. Osmanlı'nın ise Kafkas cephesinde bir nakliye birliği olmadığı gibi nakliye işi için ayrılan askerler zaman zaman ihtiyaç duyulan bölgelere kaydırılıyor bazen yaralı tahliye ediyor bazen ise ikmal işiyle ilgileniyorlardı. Nakliye hayvanı ve vasıtasının yeterli miktarda bulunmaması da buradaki zaten aksak düzeni daha da aksatan bir başka sebepti. Özetle Kafkas cephesinde savaşı kendi topraklarında karşılayan Osmanlı ordusu ülke topraklarının ordu bölgelerine ayrılarak kendine yeterli işlevsel ordu bölgeleri olma hüviyetine bir ölçüde sahip olduysa da bunu organize etmekte hem bir nizamın olmaması hem de seferberlik noktasında geç kalınması sebebiyle eksik kalmıştır. Savaşın başında ortaya çıkan bu asimetri, Rus ileri harekâtlarına yapılabilecek müdahaleler noktasında bile zamanlama ve taktik hatalar sebebiyle savaşın sonuna doğru büyümüştür. Böylece Rus ordusu Kafkas Cephesi'nde Osmanlı'ya nazaran iyi olsa da oldukça zorlu koşullarda yürüttükleri harekâtlara rağmen lojistik organizasyon sayesinde bölgeye tutunmayı ve nihayetinde Kars Kalesi'ni düşürmeyi başarmışlardır.

3. Kars Muhasarası

24 Nisan 1877'de sabahın erken saatlerinde Kafkas sınırından Rion, Ahıska, Gümrü ve Erivan müfrezeleriyle dört kol halinde taarruza geçti.²²

İlk olarak Erivan Müfrezesi zaten müstahkem konumda olmayan Beyazıt üzerine taarruza geçmiş, Ahmed Muhtar Paşa'nın görevlendirmesiyle buradan General Tergukasov komutasındaki Rus birliklerini Van Tümeni karşılamıştır. Ancak o sırada bölgedeki Kürt aşiretlerinden asker toplama, iaşe için peksimet temini gibi görevlerle meşgul olan Van Tümeni Rus kuvvetlerine hazırlıksız yakalanmıştır. Böylece Çilli Geçidi'ni mukavemetsiz geçen Rus kuvvetleri sıcak temasa girmeden Türk kuvvetlerinin önce Beyazıt'a, daha sonra burası müstahkem olmadığı için Muradiye'ye kadar çekilmesine sebep oldular. Mukavemetsiz şekilde Diyadin'e kadar yürümeye muvaffak olan Erivan Müfrezesi kendi güzergâhı için ileri ikmal deposunu burada kurmuştur. Ahmed Muhtar Paşa

21 Francis Vinton Greene, *93 Harbi*, s. 181.

22 Rus Genelkurmayı iki cepheli bir taarruz planı kapsamında gerekli savaş hazırlıklarını 1871 yılında neredeyse tamamlamıştı (Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul 2017, s. 374).

tarafından yapılan taksimde Eleşkirt Fırkası, düşmanla sıcak temasta olmaması halinde birincil olarak Van Tümeni'ni desteklemekle görevlendirilmiş olmasına rağmen Ahmet Faik Paşa'nın takviye kuvvetler geldikten sonra harekete geçme ısrarı, Rusları Eleşkirt yolunda çevirme harekâtıyla etkisiz hale getirme fırsatının kaybedilmesine sebep oldu.²³ Beyazıt'ta yapılan bir diğer hata ise Rus askerlerinin çekildiği kışladan teslim olmalarını sağlama sürecinde başıbozukların itaatsizliği sonucu buna muvaffak olamadıkları gibi, bu noktadan General Tergukasov'un baskınına gafil yakalanmış olmalarıdır. Kafkas cephesinin ayaka kalabilmesi için Rusları Kars ve Erzurum yoluna yaklaştırılmaması gerekiyordu. Ancak Beyazıt'ta hem seferberliğin tamamlanamamış olmasından hem elde yeterli kuvvet olmadığından art arda hatalar yapıldı ve Erivan Müfrezesi'ne cidd bir mukavemet göstermeksizin Karaköse-Eleşkirt-Velibaba istikametinin yolu açıldı.

Ardahan müstahkem bir mevki olmamasına rağmen Loris Melikof Ahıska'dan uzanan ikmal koridorunun ve Beyazıt'tan Karaköse'ye hareket eden Erivan Müfrezesi'nin güvenliğini sağlamak için buranın da ele geçirilmesini önemsemiştir. Buradan alınan destekle Ruslar Karaköse'ye kadar hızla ilerlediler. Bölgenin müstahkem olmaması ve elde yeterli kuvvet bulunmadığı için burada kurulacak hattın Rus taarruzuna karşı koyamayacağı gerekçesiyle Ardahan savunmasından çok büyük bir beklenti bulunmamaktaydı. Ancak Rus birliklerinin üç koldan bu bölgeye tutunması panikle ricata sebep olmuş ve bölgedeki ikmal maddeleri düşmana terk edilmiştir.²⁴ Ardından Ruslar buradan ele geçirilen ikmal maddelerini Ahıska ve Ahılkelek tarafına nakletmiştir.²⁵ Ferik Hüseyin Sabri Paşa buradaki mukavemetsizliğini iase sıkıntısına bağladıysa da bölgeki iase depolarının doluluğu hususu göz önünde bulundurulduğunda bu konuda bir sorununun olmadığı görülmektedir. Onun inisiyatif almaması IV. Ordu için bu cihette bulunan önemli miktarda iase ve mühimmatın tamamının Ardahan'ın zaptıyla Rusların eline geçmesine sebep olmuştur. Rusların Ardahan'dan bu kadar kısa sürede ilerlemesi daha savaşın başında Erzurum'a çekilmek zorunda kalınacağı düşüncesinin ortaya çıkmasına ve bu yönde tedbirlerin alınmasına sebep olmuştur.²⁶ Bu sebeple Erzurum Anadolu Ordusu'nun savunmasının kalbi olduğundan uzun bir kuşatma için kaleye tüm imkanlar seferber edilerek erzak yığılması emri verilmiştir.²⁷ Bu noktada Osmanlı'nın Rus ordusu karşısında taktik harekât icrasında komuta ve karar verme noktasında tecrübeli ve inisiyatif alabilen komutan eksikliği de gözle görülmektedir. Ardahan'ın zaptından sonra Rus ordusu Kars'a uzanan birinci istikamet güvenliğini sağlamış oldu.

23 ATASE, ORH, 43/168.

24 ATASE, ORH, 1/140.

25 ATASE, ORH, 130/1017.

26 ATASE, ORH, 1/89.

27 ATASE, ORH, 132/302.

Rus ordusunun bu cephedeki asıl yığınak noktası olan Gümrü'den taarruz eden Gümrü Müfrezesi'nin Ardahan'a paralel olarak doğrudan Kars'ı kuşatmak üzere harekete geçeceği öngörülmektedir. Asıl yığınak noktası da burası olduğundan, buradan gelecek olan kuvvetlerin kalabalık olması bekleniyordu. Kaleyi kuşatmak üzere harekete geçen Rus birlikleri, Kaleden çıkan Türk örtme kuvvetleri tarafından belli bir mesafeye kadar itilmiş ve Kars müstahkem mevkiinde daha kuvvetli bir savunma için toparlanmak üzere zaman kazanılmıştır. Buradaki Türk kuvvetlerinin takip ettikleri Rus kuvvetlerini imha için bu takip harekâtını sürdürmemeleri elde bulunan kuvvetin yetersizliği özellikle, muhasara sırasında süvari ve topçunun elindeki mühimmatın yetersizliği ve bu durumun yarattığı müşkül durum, Rus kuvvetlerinin sayısına dair abartılı istihbarat ve destek kuvvet eksikliği sebebiyledir.²⁸ Osmanlı Kars için takviye alırken Rus kuvvetlerine de toparlanmaları için imkan tanımış oldu. Yeni bir Rus taarruzuna karşı beklenen takviye kuvvetler içerisindeki süvari açığı için asker celbine de devam ediliyordu. Rusların üstüne dar geçit ve boğazlarda yeterli sayıda süvari ile yapılacak şok baskın ve ardından takip harekâtı büyük bir önem arz etmekteydi. Ancak muhacir ve Kürt aşiretlerinden birçok asker celp edilmesine rağmen savaş boyunca Kafkas cephesinde yeterli miktarda süvari sayısına ulaşılamamış, yer yer kuvvet kaydırması yapılsa da bu birçok kez zamanlama hatasına sebep olmuştur.

Bunun yanı sıra Batum'da konuşlanan Rion Müfrezesi'nin, Türk kuvvetlerinin Sohumkale çıkarması sonucunda etkisiz kalması sonucu Loris Melikof'un buradan beklediği takviyenin gelememesine sebep olmuş ve Kars için yeni bir taarruzu ertelemiştir.²⁹ Bu sırada Beyazıt'ta savunma hattını geride kurma hatasını tecrübe eden Türk kuvvetleri, Ahmed Muhtar Paşa komutasında Soğanlı dağında savunma hattı oluşturdular. Bu hattı bölen Tahir Gediği General Tergukasov ve birliği için Kars yolunun tek kapısı hüviyetindeydi. Ahmed Muhtar Paşa burada gerek kuvvet gerekse harekât alanının derinleşmesi sebebiyle Rus ordusuna karşı avantajlı durumdaydı. Çünkü girift bir topografyaya sahip olan alan Rus kuvvetlerini çevirip imha etmek için elverişli idi.

Dramdağı ve Halyas muharebeleri ise nakliye birliklerinin bölgedeki rolünü göstermesi bakımından önemlidir. Rus kuvvetlerinin ileri harekâtları incelendiğinde arkalarındaki ikmal koridorunun güvenliğini sağlamanın birincil hedefleri olduğu görülmektedir. Bu noktada cephe bütünlüme ve taktik harekât icrasında lojistik sıkıntı yaşama ihtimalinin düşük olduğu görülüyor. Osmanlı ise depolar ile düşmanla sıcak temas halinde olan birlikler arasında dinamik bir tedarik sistemi bulundurmadığından fırsat elde etse bile birçok kez çevirme,

28 ATASE, ORH, 34/23.

29 ATASE, ORH, 83/125.

takip ve imha harekâtı icra edememiştir. Özellikle bu muharebelerde, General Tergukasov'un saldırısı sonucu yaklaşık 5 saat süren bir çatışmanın ardından Türk kuvvetleri Rus ordusuna büyük bir zayıat verdirmeyi başarıp bu cesaretle kuvvetlerini toplayarak dağınık halde ricata başlayan Rus kuvvetlerini takip edecekken, askerin cephanesinin bütünlenememesi ve en yakın cephaneliğin 5 saatlik bir mesafede bulunması buna engel olmuştur. Düşmanı imha fırsatı da bu şekilde kaçırılmıştır. Elde mühimmat az kaldığından Velibaba Boğazına çekilen ve orada da baskın yiyen Cavit Paşa komutasındaki bu Türk birlikleri beraberindeki ikmalcilerle birlite panikle dağılmıştır.³⁰ Ahmet Muhtar Paşa da buradaki galibiyetin mağlubiyete dönmesini cephane ikmalinin yapılamamasından kaynaklandığını ifade etmiştir.³¹

Ahmed Muhtar Paşa Kars'ta bulunan Rus kuvvetlerinin takviye alabileceği güzergâhları tutarak Rusların şaşırtma harekâtı yapacakları yönünde istihbarat aldığı Soğanlı üzerinden savunmayı kendi açısından avantaja dönüştürmeyi hedeflemekteydi. Burada General Tergukasov ve birliklerinin geri çekilmesi sağlanmış ve savunmanın başarılı olduğu görülmüştür. Ancak Türk kuvvetlerinin çekilmekte olan kuvvetleri bütünleme yapamadığı için takip etmemesi, düşmanın toparlanıp takviye alarak aynı cihetten taarruzuyla sonuçlanmıştır.³² Bu noktada lojistik kısıtlar yüzünden cephede sürekli tekrar eden bir taktik başarı kaybı görülmektedir. Bir ölçüde başarılı başlayan harekâtlar bile bu sebeple başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu üst üste gelen hatalar neticesinde Rus kuvvetlerinin her seferinde toparlanarak daha güçlü şekilde saldırmasına karşı gösterilen zaafiyet, Halyas Muharebesi'nde elde edilen moral kuvvetlerle Zivin Muharebesi'nde telafi edilmeye çalışıldı. Öyle ki General Tergukasov ve birlikleri çekilirken Ahmed Muhtar Paşa, birlikleri paralel taciz ateşiyle takip ve imha emri vermiştir.³³ Ancak bu takip harekâtı takviye kuvvet ve ikmal depolarında uzaklaşıp pusuya düşmemek adına imha harekâtına dönüşmemiştir. Ancak İstanbul'dan verilen emirde, Halyas ve Zivin muharebelerinin ardından Kars ve Beyazıt muhasaralarının kaldırılmasının sağladığı moral kuvvetlerle, Rus kuvvetlerini sınırın ötesine atmak amacıyla takip ve tedip harekâtı yapılması söyleniyordu. Birinci Yahniler Muharebesi'nde Türk kuvvetlerinin Rus ordusu karşısında başarılı oluşu dikkat çekicidir, çünkü bütünleme faaliyetleri yapılmış ve tahkim edilmiş bir mevziye yaslandığında Türk kuvvetleri teçhizat bakımından üstün konumdaydı. Bu noktada arkalarında takviye ve ikmal alabilecekleri güvenli bir güzergâh oluşturmaları savaşın başından bu yana icra edilemeyen takip harekâtının başarılı

30 ATASE, ORH, 123/84.

31 ATASE, ORH, 4/33.

32 ATASE, ORH, 2/49.

33 ATASE, ORH, 130/1380.

şekilde gerçekleştirilmesine de zemin hazırlamıştır. Bu da lojistik organizasyonu imkan tanıdığına Türk kuvvetlerinin başarılı olduğunu göstermektedir. Rus taarruzları hızlı bir şekilde ilerlerken muharebesiz geçen günlerde cephenin en büyük eksikliğinin nakliye hayvanı ve vasıtası ve geri hizmet personeli olduğu anlaşılmış olsa gerek, merkezden bu minvalde sürekli bir destek talebi belgelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu taleplerin tamamının karşılanmasını sağlamsa da Balkanlardan ve İstanbul'dan IV. Ordu bölgesine nakliye işinde görevlendirilmek üzere memur ve çeşitli vilayetlerden nakliye hayvanı gönderilmiştir.³⁴ Bu takviyeler ve Birinci Yahniler Muharebesi'nde elde edilen başarının da motivasyonuyla Gedikler Muharebesi sonucu Kars muhasarasının kırılarak Rus kuvvetlerinin daha da doğuya itilmesine muvaffak olundu.³⁵ İkinci Yahniler Muharebesi'nde Türk kuvvetleri, Rus kuvvetleri tarafından çembere alınmasına rağmen bunu kırıp yine Rus kuvvetlerinin çekilmelerini sağladılar. Ancak bu kez de asker iase sıkıntısı sebebiyle kuvvetten düştüğünden çekilmekte olan Rus birliklerini takip etmedi. Alacadağ Muharebesi'nde ise Türk kuvvetlerini hem baskınla hem de kuvvetleri çevirerek topçu ateşine tutan Rus birlikleri karşısında Kars cihetinde bu kez Türk kuvvetlerinin ricatı başladı. Rus birlikleri bu düzensiz ricatı takip ettiler. Rus kuvvetlerinin yarısı kadar olan Türk birlikleri arasındaki panik Kafkas cephesindeki durumun Alacadağ Muharebesi sonrası daha ciddi bir hal almasına sebep olmuştur çünkü Ahmed Muhtar Paşa'nın Kars'a çekilme kararı doğrultusunda gerçekleştirilecek olan ricat için gerekli nakliye hayvanı da vasıtası da bunlarla uğraşacak geri hizmet personeli de bulunmamaktaydı.³⁶ Bulunabilen hayvanların sırtına yüklenen ikmal maddelerinin yanında askerler de sırtlarına yüklenen ağırlıkla ricat gerçekleştirmekteydiler. Alacadağ Muharebesi'ndeki Rus kuvvetlerinin çokluğu karşısında Ahmed Muhtar Paşa elde bulunan kuvvet ve imkanlarla en iyi savunmanın geçit ve boğazlarda yapılabileceği kanısına vararak Deveboynu ve Gürcü Boğazı'nda Rus kuvvetlerini imha etmek üzere bir harekât planı yaptı ancak burada üç kol halinde yapılması planlanan savunma muharebe başlar başlamaz ikiye düştü ve yeniden düzensiz ricat başladı ve Türk ordusunun elinde Rus ordusunun ana hedefi olan Erzurum'u korumak için yalnızca tabyalar kalmıştı.³⁷ Erzurum'a ulaşmak için üç alternatif yol güzergâhı da Kars üzerinden geçtiğinden Kars'ın müdaafası kritik bir önem arz etmekteydi. Kars Kalesi içinde ve etrafındaki birlikleri uzun süre ikmal edebilecek müstahkem bir kaleydi. Ancak Rus askerlerinin telgraf hatlarına saldırısı, Köprüköy, Kars ve Erzurum arasındaki sevk ve idare makamları arasındaki bağlantıyı kopardığından alınacak karar ve

34 ATASE, ORH, 1/28.

35 ATASE, ORH, 133/1393.

36 ATASE, ORH, 34/136.

37 ATASE, ORH, 131/180; ATASE, ORH, 98/168.

tedbirlerde hatalar yapılmasına ve gecikilmesine sebep olmuştur. Rusların Kars'ı ilk muhasarasında olduğu gibi kolaylıkla geri püskürtülebileceği düşünülmüştü. Durum böyle olunca zaten asıl hedef Erzurum'u korumak olduğundan Kars'a yeteri kadar takviye birlik gönderilmemişti. Ayrıca Kars Türk kuvvetleri için savaş boyunca çekilen seyyar tedarik sistemi eksikliğinin hissedilmediği müstahkem bir mevki idi, savunma için şartlar müsaitti. Ancak Ruslar için de ikmal mevsim şartlarında zorlaşsa da kötü durumda değildi, Kars, Rus ikmal depolarına Erzurum'dan daha yakındı. Tabyalı tahkimat sistemi ile korunan Kars Çayı iki kademedan oluşan tabyalarla tahkim edilmiş haldeydi. General Lazarev komutasında ağır muhasara topları ile donatılan Rus kuvvetleri bu iki kademelili tabyalı tahkimatları geçerek gece 7 koldan eş zamanlı başlatılan baskınla taarruza geçtiler. Hem kuvvet üstünlüğü hem de topçu desteği sayesinde Kars Kalesi'ni ele geçirdiler.³⁸

Kafkas cephesinde Anadolu Ordusu'nda bulunan komutanlar hakkında zaman zaman hatalı kararlar verdikleri, gelişmelerden gafil kaldıkları veya cesaretsizlik gösterdikleri yönünde bahsedilse de muharebeler detaylı incelendiğinde iki devlet arasında daha seferberlik aşamasında hazır bulunuşluk gerek kuvvet gerek komuta kademesi tecrübesi gerekse lojistik organizasyon noktasında büyük bir asimetri olduğu görülmektedir. Nicelik bir muharebenin kaderini tayin eden tek unsur olmasa da bilimsel gelişmelerin muharebe alanına entegrasyonunun iyiden iyiye gerçekleştiği bir yüzyılda savaşın matematiğinin de olduğu gerçeği yadsınamaz. Bu noktada J. Millet'in "muharebeler her zaman en iyi hazırlanmış ordu tarafından kazanılmasa da geniş kaynaklara sahip, yüksek mevcutlu ve iyi teçhiz edilmiş ordular nadiren savaş kaybederler" çıkarımının haklılık payını bu asimetri üzerinden okuyabiliyoruz. Clausewitz'in stratejiyi daima kuvvetli olma prensibi üzerine kurması bu sebeple anlaşılabilir bir perspektif de kazanıyor. 19. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşları için güçlü olmanın önemli bir bileşeni olarak Rusya'nın avantajlı konumda olduğu lojistik organizasyonunu görüyoruz.

38 Francis Vinton Greene, 93 *Harbi*, s. 522.

93 Harbinde Kars Kuşatması

Tekin Aycan TAŞCI*

Giriş

Rusya İmparatorluğu'nun güney inme hedefi, 19. yüzyıl boyunca dört defa Türk-Rus savaşının yaşanmasına yol açmıştır. Bu savaşların hepsinde Rus ordularının Anadolu cephesindeki temel hedeflerinden biri haline gelen Kars; 1807, 1828, 1855 ve 1877 yıllarında muhasara altında alınmıştır. Rusların Anadolu'ya gerçekleştirdiği her işgal hareketinde Kars'ın hedef haline gelmesi, buranın stratejik konumunun doğal bir sonucudur. Nitekim güneybatıda vilayet ve IV. Ordu merkezi olan Erzurum'a (yaklaşık 150 km), kuzeyde Ardahan'a (yaklaşık 90 km), doğuda Gümrü'ye¹ (yaklaşık 80 km) ulaşımı mümkün kılan Kars, Kafkasya ve Anadolu arasında bir kapı fonksiyonuna sahiptir.

Kars'ın dağlık arazisiyle birlikte coğrafyasını şekillendiren önemli unsurlardan biri buradan akan ve yine aynı isimle anılan nehirdir. Kars Çayı'nın ikiye ayırdığı şehir, birbirinden farklı iki kısımdan oluşur. Şehrin doğuda kalan kısmı düzlük, batısı ise dağlık ve engebeli arazilerden meydana gelir. Buradaki kale, Kars Çayı'nın "U" harfi biçiminde üç tarafını çevrelediği kuzeye doğru sıradağ şeklinde uzanan Karadağ tepesinin üzerinde kuruludur. Kars Çayı, bu haliyle kalenin savunulmasını kolaylaştırmaktaydı.²

Kars Çayı'nın sağ kıyısından dik bir şekilde yükselen tepenin zirvesinde inşa edilmiş olan (1153) Kars Kalesi, bu haliyle dik ve kayalık yamaçların bulunduğu kuzey ve batısından erişime kapalıydı. Buna karşılık kalenin doğu ve güney tarafı daha yumuşak meyillidir.³ Dikdörtgen şeklindeki kale; iç ve dış kaleden oluşmaktadır.⁴

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aycantt@gmail.com.

1 1803-1813 İran-Rusya Savaşı neticesinde Rusya İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil olan bu idari birim 1837 yılında İmparator I. Nikolay'ın eşinin anısına Aleksandropol adını almıştır.

2 Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (2021), s. 273; Tufan Gündüz, "Kars", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XXIV, s. 515; Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar", *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008) Bildiri Kitabı*, ed. Cem Tuysuz, Kars 2009, s. 203.

3 "Şturm Karsa. 23 İyunya-5 İyulya 1828 goda", *Atlas sraveniy XIX veka. Period vremeni s 1820 g. po nastoyaşee vremya*, perevod Çekmarev, S.-Peterburg 1899, Vıpusk XIV-XV, s. 2.

4 Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar", s. 203.

Şehir; doğudan Bayram Paşa, güneyden Orta Kapı, batıdan Kars Çayı'nın sol kıyısındaki Timur Paşa varoşları şeklinde üç varoşla çevriliydi. Timur Paşa, en yüksek noktasındaki aynı isimle anılan sağlam kuleyle korunmaktaydı. Orta Kapı, batı ve güneyden burçlarla desteklenen sade bir duvarla korunmaktaydı. Bu haliyle Orta Kapı'nın batı kısmı nehirden yükselen dik bir uçurumla yeterince koruma altındaydı. Ortak Kapı ile Bayram Paşa arasında sadece patikalarla ulaşımın mümkün olduğu bir bataklık uzanmaktaydı. Oldukça derin ve debisi yüksek Kars Çayını şehrin iç kısmındaki üç köprüyle aşmak mümkündü. Nehrin aşağı kısımlarında ise geçişe müsait birkaç sığ nokta vardı. Kars'ın çevresi büyük düz tepelerin olduğu açık bir alan olup, batıdan; Kars Çayı'nın yardığı vadiden yükselen tepeler kısa bir mesafeden şehre ve kaleye hâkim vaziyete sahipti.⁵

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde yapılmış olan güçlendirme faaliyetleri neticesinde kale, doğal bir hendek görevi gören Kars Çayı ekseninde etrafındaki tabyalarla birlikte toplam 19 km'lik bir savunma hattına sahip olmuştu.⁶ Buna göre 93 Harbi öncesi nehrin akış yönüne göre sağ tarafında Kars kalesi hizasından kuzeye doğru Kerim Paşa, Karadağ, Arap, İn önü; Kars kalesi hizasından güneye doğru Hafız Paşa, Yusuf Paşa, Süvari, Fevzi Paşa, Kanlı tabyalar bulunmaktaydı. Nehrin sol tarafında ise Kars kalesi hizasından kuzeye doğru iç kaleyi ve Karadağ'ı tepeden kontrol altında tutan Veli Paşa, sonrasında Laz, Çakmak, Bluhm Paşa, Churchill, Zohrap, Williams, Muhlis Paşa; Kars kalesi hizasından güneye doğru Dik, Tahmasp, Çukur ve Timur Paşa varoşuna girişi kontrol altında tutan Çim tabya bulunmaktaydı.⁷ Farklı dönemlerde inşa edilmiş tabyaların çoğunun birbirleriyle irtibatı yoktu.⁸

1. 19. Yüzyılın İlk Üç Türk-Rus Savaşı'nda Kars Kuşatması

19. yüzyıl içerisinde dört kere karşı karşıya gelen Osmanlı Devleti ile Rusya İmparatorluğu arasında Doğu Anadolu toprakları savaş meydanına döndü. Kars da bu savaşların Anadolu coğrafyasındaki düğüm noktası oldu. Bu düğümü çözmek için Anadolu içlerine ilerleyen Rusların Kars'a karşı ilk askeri harekâtı 1807 yılında gerçekleşti. 1806-1812 Türk-Rus savaşında Rus ordusu 1807 yılı Mart ayında Gümrüden hareket ederek Arpaçay'ı geçti ve Kars yolu üzerindeki Şüregel'de konuşlanmış Türk müfrezesini imha etti. Ardından Kars'a yürüyüşe devam eden Rus birlikleri kaleye Karadağ üzerinden saldırmayı uygun gördü. 6 Nisan günü saldırı başladı. Rus birlikleri Karadağ tepesindeki öncü Türk müfrezesini püskürterek

5 “Şturm Karsa. 23 İyunya-5 İyulya 1828 goda”, s. 2.

6 Asya Setinay Karagül, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nun Kars'ı Ele Geçirme Süreci”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 5.

7 Osman Ülkü, “Kars ve Ardahan Tabyaları”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2005, s. 422; “Kars”, *Voyennaya entsiklopediya*, S.-Peterburg 1913, T. 12, s. 417.

8 Hasip Saygılı, “Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)”, s. 273.

onun sırtından Bayrampaşa varoşuna indi ve buradaki müfrezeyi imha etti. Fakat sonrasında taarruzu devam ettirme cesareti gösteremeyen Ruslar 7 Nisan'da geri çekildiler.⁹

1828-1829 Türk-Rus savaşında Haziran 1828'de Rus ordularının Kars'a yürüyüşü Gümrü (Aleksandropol)'den başladı.¹⁰ Bu harekatta General Yaver İvan Paskeviç'in emrindeki Kafkas ordusunda 1855 yılında Kars'ı bir kez daha kuşatacak ordulara komutanlık edecek General Nikolay Muravyev de bulunmaktaydı. Bu savaşta Anadolu'ya sevk edilen Rus ordusunun mevcudu 12.000 kişiydi.¹¹ 26 Haziran 1828'de Türk sınırını geçen Rus kolordusu Kars'ı doğu ve güneyden çevreleyen tepeler üzerinden ilerledi. 30 Haziran'da Azat köyünde konuşlandı. Kars Kalesi'nin 6 km güneyindeki bu mevki Kağızman'a giden yolu tutmaktaydı. Paskeviç burada, Kars'a batısındaki şehre ve kaleye hakim tepelerden hücumla karar verdi. Bu çerçevede 1 Temmuz'da Kars kalesine güneybatı istikametinden taarruz hareketi başlatıldı. 5 Temmuz gecesi bir taraftan Karadağ'a ve kalenin kuzey kısmına nümayiş taarruzları düzenlendi, diğer taraftan da asıl hücumla geçildi. Tüm yönlerden kuşatma altına alınan kale aynı gün teslim alındı.¹² 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Ruslar, Ahıska ve Ahılkelek hariç Kars ile birlikte Doğu Anadolu'da ele geçirdikleri tüm yerleri Osmanlı Devleti'ne iade ettiler.

1853 yılında başlayan yüzyılın üçüncü Türk-Rus Savaşı'nda 1855 yılına kadar Kars için ciddi bir Rus tehdidi oluşmadı. 1855 baharına doğru Türk-Rus savaşı Kars üzerinde yoğunlaşmaya başladı. 1855 Mayıs'ına gelindiğinde Türk ordusunun mevcudu bu yıl gerçekleşen savaşlar, hastalıklar ve firarlarla önemli ölçüde azaldı.¹³ Bu arada Kars garnizonu 15.000 düzenli, 9.000 düzensiz birlikten oluşmaktaydı.¹⁴ Rusların Kars ve Erzurum harekâtı için hazırladığı Aleksandropol

9 P. İ. Averyanov, "Kars", *Voyennaya entsiklopediya*, Tom 12, Peterburg 1913, s. 412; A. Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiyey 1806-1812 gg.*, Tom 1: 1806-1807 gg., S. Peterburg 1885, s. 310.

10 "Kratkiy oçerk dvuhvekrovoy borby russkih na Kavkaze", *Boyeviye podvigi kavkazskih voysk. Albom kartinnoy gallerei Kavkazskago Voyenno-İstoriçeskago Muzeya s opisaniyem zameçatelnih sobitij, naibolee vıdayuşıhsya srajeniy i otdelnih geroyskih podvigov za vremya dvuhvekrovoy borby russkih na Kavkaze*, Sost. B. S. Esadze, Tiflis 1899, s. 14.

11 Rus ordusunun mevcudu hakkında ayrıca bk. Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Ankara 2021, s. 150.

12 Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti. General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, s. 148; "Şturm Karsa. 23 İyunya-5 İyulya 1828 goda", s. 1-5.

13 "Şturm i sdaça kreposti Karsa 16-go noyabrya 1855 goda", *Boyeviye podvigi kavkazskih voysk. Albom kartinnoy gallerei Kavkazskago Voyenno-İstoriçeskago Muzeya s opisaniyem zameçatelnih sobitij, naibolee vıdayuşıhsya srajeniy i otdelnih geroyskih podvigov za vremya dvuhvekrovoy borby russkih na Kavkaze*, Sost. B. S. Esadze, Tiflis 1899, s. 1.

14 Bk. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, 3. bs. İstanbul 2017, s. 506.

müfrezesi ise 16.000 piyade, 5.000 süvari ve 1.000 topçudan oluşmaktaydı.¹⁵ 1855'te Rusların Kars'a yönelik stratejisi abluka yöntemi üzerinden şekillendirilmişti.¹⁶ Bu çerçevede 1855 Haziran ayı başlarında Kafkasya Kolordusu harekâta başladı. Haziran ortalarından itibaren Kars kuşatma altına alındı. Bu süreçte Kars garnizonu, tabyalara yönelik Rus hücumlarını başarıyla püskürtmüşse de yardım alınamaması ve ablukadan dolayı açlık ve salgın hastalıkların dayanılmaz duruma gelmesi sebepleriyle 28 Kasım'da kaleyi Ruslara teslim etmek zorunda kaldı.¹⁷ Savaş sonunda imzalanan Paris Barış Antlaşmasıyla Kars Ruslardan bir kez daha geri alındı.

2. 93 Harbi ve Son Kars Kuşatması

1853-1856 savaşında harap olan kale, Rus tehlikesinin yeniden belirmesi üzerine 1860'lı yılların sonlarından itibaren yeniden tamir ve tahkim edildi.¹⁸ Yapılan güçlendirme çalışmaları kapsamında Kars Çayı'nın sağ kıyısındaki Karadağ tepeleri üzerinde Karadağ tabya inşa edildi. Nehrin sol yanındaki Çakmak tepelerine Williams Paşa (veya İngiliz) ile Teesdale (Muhlis veya Bluhm Paşa) tabyaları inşa edildi. Karadağ ve Çakmak tepelerindeki bu tabyalar doğu tarafını kontrol altında tutuyordu.¹⁹ Bu haliyle 93 Harbi'nde Kars, Rusların karşısına nehrin sol tarafında bulunan Çorak tepeleri üzerindeki güçlü Thomson, Laz, Muhlis Paşa, Bluhm Paşa, Veli Paşa tabyaları; sağ tarafta ise İç Kale ve Karadağ ile Arap tabyalarıyla çıkacaktı. Böylece kale küçüklü büyüklü istihkâmlar bütününe oluşturduğu devasa bir müstahkem mevki halini almıştı.

Rus Kafkas Kolordusunun mevcudu 12 Nisan 1877'de 160.000 askerdı. Ordu 456 sahra ve 148 kuşatma topuyla donatılmış durumdaydı. Türk ordusuna karşı fiilen cepheye sürülecek asker sayısı, seyyar tabur bünyesinde oluşturulan 70.000 piyade ve süvari ile 232 sahra topu şeklindeydi.²⁰ Bununla birlikte Kars cihetinde Rus ordularının mevcudu yaklaşık 40.000 asker civarında hesaplanacaktı.²¹ Kafkas Ordusunun başında Kafkasya Naibi ve Başkomutan unvanlarıyla İmparator'un kardeşi Büyük Knez (Grandük) Mihail Nikolayeviç Romanov bulunurken, sahra ordusunun komutası Ermeni asıllı General Yaver Loris-Melikov'a verilmişti.²² Bu

15 “Şturm i sdaça kreposti Karsa 16-go noyabrya 1855 goda”, s. 1-2.

16 William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 84-85.

17 “Şturm i sdaça kreposti Karsa 16-go noyabrya 1855 goda”, s. 3-5; Mustafa Budak, “1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi”, s. 128-143; Hasip Saygılı, “Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)”, s. 280-285.

18 Oktay Kızılkaya, “Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar”, s. 202.

19 William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 133.

20 A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kıran Osmanlı-Rus Savaşları*, s. 437.

21 Hakkı Yapıcı, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tarafların Askeri Kuvvetleri”, *Turkish Studies* 12/26 (2017), s. 296.

22 William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 111.

hareket ordusunun bünyesindeki Ahıska müfrezesi Tümgeneral Devel, Erivan müfrezesi ise Tümgeneral Tergukasov komutasındaydı.²³

Anadolu Harp Ordusu (4. Ordu) ise 57-58.000 civarı askerden ibaretti. Bunların bir kısmının iç hizmetlerde kullanılması, bir kısmının ise Tuna Cephesi'ne takviye olarak gönderilmesi üzerine bu sayı 48.000'e kadar gerilemişti. Bu ordunun başkomutanlığına Müşir Ahmet Muhtar Paşa, atanmıştı.²⁴ Kars kumandanı ise Ferik Hüseyin Hami Paşa idi. Buradaki kolordunun Mart 1877'teki mevcudu 16.585 olarak kayıtlara geçmişti.²⁵

Sayısal eşitsizliğin yanı sıra Türk ordusunda eksikliklerin ve ihtiyaçların giderilme kabiliyeti de çok düşüktü. Tabyalar, kuvvetli bir tablo ortaya koysa da önemli güvenlik eksikliklerine sahipti.²⁶ Anadolu cephesinde rakamlar ve vaziyet bu şekildeyken Türkler, Rus ordusunu olduğundan daha güçlü sanıyordu.²⁷ Ruslar ise Türk merkez ordusunun ne derece güçsüz durumda olduğunu tahmin edemediğinden ondan haddinden fazla çekinmekteydi.²⁸ Diğer taraftan savaşın başında Rus tarafının bir savaş planına sahip olmasına karşın Türk tarafında böyle bir planın henüz mevcut olmaması her iki ordu arasındaki en önemli farklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹ Bununla birlikte 93 Harbi'nde iki kere Kars'ı muhasara altına alacak olan Rusların ilk Kars harekâtı, planlama açısından oldukça zayıftı ve sonrasında ciddi eleştirilere maruz kalacaktı.

23 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, S.-Peterburg 1884, s. 3.

24 Rauf Atakan, *Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri Yönü ve Türk Askerinin Kahramanlığı)*, Ankara 1984, s. 39; Asya Setinay Karagül, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nun Kars'ı Ele Geçirme Süreci", s. 34; Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, C. II, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 219; A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kırın Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, s. 438.

25 Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, s. 219. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine göre ise Kars merkezi dışındaki bazı birlikler, aşiret süvarileri ve diğer gönüllülerle birlikte Kars'taki asker mevcudu 27.488'di. Bk. Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 286. Ayrıca bk. Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tarafların Askeri Kuvvetleri", s. 293.

26 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, S.-Peterburg 1885, s. 58, 267-268.

27 Anadolu cephesinde Türk komuta kademesinin en büyük eksikliği düşman hakkında bilgi toplayacak sayıda süvarisinin olmamasıydı. Bu yetersizlik, Anadolu Harp Ordusu'ndan sayıca bir miktar üstün durumdaki düşman ordularının 100.000 civarında bir mevcuda sahip olduğu yanılığına yol açmıştı. Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, çev. Sebhattin Şenol, Muhammet Şeviker, İstanbul 2018, s. 525.

28 *Materialy dlya opisaniya Russko-Turetskoy voyni 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, S.-Peterburg 1904, Tom I, s. 219-220.

29 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 58, 267-268.

a) Birinci Kars Muharasası (5 Haziran-8 Temmuz 1877)

19. yüzyılda yaşanan diğer Türk-Rus savaşlarında olduğu gibi Kars, yüzyılın bu son savaşında da Rusların Anadolu cephesindeki esas ve zaruri hedeflerinden birisiydi. Buna bağlı olarak harp ilanıyla birlikte 24-25 Nisan 1877'de General Loris Melikov idaresindeki Rus Kafkas Ordusu Arpaçay'dan sınırı geçerek Ahılkelek-Ardahan, Kars-Subatan ve Iğdır-Doğubayazıt istikametleri şeklinde üç koldan ilerlemeye başladı.³⁰ Böylece 93 Harbi'nin Kafkas/Anadolu cephesi açılmış oldu.

27 Nisan'da Loris Melikov komutasındaki Rus kuvvetleri Gümrü'den Kars'a kuzey istikametinden gelen yolun üzerindeki Kurudere (Kürekdere/Kurakdere) ile Peldirvan (Paldırvan, Duraklı) arasında kamp kurmuştu.³¹ Buradan iki kol halinde batıya ilerleyiş gelecekteki harekatta cephe gerisi ulaşım yollarını korumak ve aynı zamanda Kars'ı gözetim altında tutmak amacını taşıyan strateji çerçevesinde gerçekleştirildi. Böylece 28 Nisan'da Tümgeneral Geyman (Heimann) komutasındaki sağ kol Kürekdere mevkiinden Kars'ın 16 km kuzeydoğusundaki Yeniköy ve Zaim mevkillerine, Tuğgeneral Knez Çavçavadze komutasındaki sol kol ise Kars'ın yaklaşık 10 km güneydoğusunda Kars ve tahkimatlarını gözetlemeye imkân tanıyan Büyük-Küçük Yahni tepelerinin batı eteklerindeki Vizinköy ve Kaloköy (Derecik)'e sevk edildi.³²

Nisan sonunda Yeniköy'de konuşlanmış olan Rus ordusu biran evvel iki koldan Kars'ın çevrelenmesi ve muhasaranın başlatılması yönündeki planı uygulama konusunda kararlıydı. Bunun için Mayıs ayı boyunca Kars etrafında, bilhassa da batıdaki Çorak ve Çakmak tepeleri ile doğudaki Karadağ mevkillerine karşı münferit keşif hareketleri gerçekleştirildi. Mayıs sonuna doğru General Geyman, Kars'ı doğu ve güneyden dolanarak kalenin batısında güçlü bir mevzii bulmak, böylece Kars-Erzurum yolunu tutarak Soğanlıdağ'dan gelebilecek Türk birliklerinin saldırısını engellemek ve kale ile Muhtar Paşa'nın ordusu arasındaki ulaşımı kesmekle görevlendirildi.³³ Nitekim 1 Haziran'da bunun için uygun bir konum olarak gördüğü Bozkale ve onun güneybatısındaki Kogalı³⁴ ile Hapanlı civarına kamp kurdu. Daha sonra batıdan Kars'a yönelecek esas harekât hattından kopukluğu sebebiyle kendisine dayanak noktası oluşturamayacağı için birliklerinin bir kısmını burada bırakıp, Kogalı'dan Aravartan (Karaçoban)'a

30 Alev Keskin, *1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı Zaman Dizini*, Ankara 2004, s. 22.

31 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 18-19.

32 *Materiali dlya opisaniya Russko-Turetskoy voyni 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, S.-Peterburg 1904, Tom I, s. 124; S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 41.

33 *Materiali dlya opisaniya Russko-Turetskoy voyni 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom I, s. 225.

34 Hapanlı-Bozkale arasındaki mevkiye bulunmaktaydı.

geçti. Böylece kuzeydoğuda Mezra ve batı-kuzeybatı istikametindeki Aravartan'da birliklerini konuşlandırdı. Bu sırada General Tergukasov komutasındaki Erivan müfrezesi ise Muhtar Paşa'nın dikkatini üzerine çekmek için Eleşkirt vadisinde nümayiş ilerleyişinde bulunmaktaydı.³⁵

Tümgeneral Geyman'ın Kars'ı batıdan çevreleme hareketine paralel şekilde General Devel de 30 Mayıs-3 Haziran tarihlerinde kuzeydoğu tarafından abluka hattının belirlenmesi için keşif faaliyetlerinde bulundu. Bu kapsamda Muhlis, Arap ve Karadağ tabyaları gözetlendi. Türkler ise buna karşı ciddi bir müdahalede bulunmadı. 3 Haziran'da Devel, Kars'ın kuzeybatısındaki Samovat (Yücelen)'tan şehrin kuzeydoğusundaki Mezra arasında abluka hattını oluşturdu.³⁶

Kars muhasarası için hazırlıklar sürerken arka planda Rus birlikleri muhasaranın başlatılacağı Haziran ayına kadar geçen sürede 30 Nisan'da Bayazıt'ı, 6 Mayıs'ta Kağızman'ı, 7 Mayıs'ta Diyadin ve Üçkilise'yi, 16-17 Mayıs'ta Ardahan'ı, 20 Mayıs'ta Karakilise (Ağrı) ve Karaköse'yi, 30 Mayıs'ta Benliahmet'i, 2 Haziran'da Oltu'yu ele geçirmeyi başardı.³⁷ Bu sırada Nisan ayında Rus birliklerin Arpaçay'dan sınırı geçip batı istikametinde ilerlemesi üzerine Muhtar Paşa, Kars'taki birliklerinin 5.000 kadarını alarak buradan ayrılmış ve Erzurum yolu üzerinde Kars'a 64 km uzaklıktaki Soğanlıdağ silsilesine çekilip, burada mevzi almıştı.³⁸ Kars garnizonunda ise en az 15.000 asker bırakmıştı.³⁹

Mayıs ayı ortalarına doğru Türk hareket ordusunun merkezi Zivin (Zvin, Süngütaş), sol kanadı Oltu ve Penek (Şenkaya) ve sağ kanadı Eleşkirt'teydi. Bu haliyle ordu yaklaşık 20.000 kişi civarındaydı ve 28 topa sahipti. Cephe gerisinde Köprüköy, Hasankale ve Erzurum'da ihtiyat kuvvetleri bulundurulmaktaydı. İhtiyat kuvvetlerinin toplamı 5.500 kişi ve 15 top şeklindeydi. Suriye taburları da bunlara eklenince hareket ordusu toplamda 30.500 asker ve 43 top mevcuduna ulaşmaktaydı. Bunlara 5.000 asker mevcutlu Van müfrezesi de eklenebilirdi. Böylece Kars ve Erzurum garnizonları hariç sayı 35.000 civarında asker ve 52 top şeklinde hesaplanmaktaydı. Rus ordusundaki durum ise şu şekildeydi: Sağ kanat Ardahan'da Komarov komutasında 6.000 asker ve 16 top, merkez Kars önünde 31.000 asker ve 112 top, sol kanat Tergukasov komutasındaki Erivan müfrezesi

35 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 120-125.

36 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 124-125.

37 Alev Keskin, *1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı Zaman Dizini*, s. 24-31.

38 Alev Keskin, *1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı Zaman Dizini*, s. 23; William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 116.

39 Askeri tarihçi General Vladimir İ. Gippius, Muhtar Paşa'nın 5.000 kişiyle Kars'tan ayrılması sonrası kale ve şehrin müdafaasında kimilerine göre 15.000 kimilerine göre 17.400 asker kaldığı görüşüne karşın yaptığı hesaplamayla bu sayının 25.000 civarında olması gerektiğini ileri sürmüştür. V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 105-106.

7.500 asker ve 30 topa sahipti. Bu haliyle Rus hareket ordusunun toplam mevcudu 44.500 asker ve 158 top şeklindeydi. Ardahan-Zaim-Surb Ovanes stratejik cephe hattı 213 km civarıydı.⁴⁰

Haziran'ın ilk haftasına gelindiğinde artık Kars muhasarasının başlatılması için şartların oluştuğu fikri hakimdi. Kars Kalesi'nin nasıl ele geçirileceğine dair düzenli muhasara, bombardıman, abluka, hücum ve ani saldırı şeklinde birkaç alternatif yöntem söz konusuydu. Yapılan değerlendirmede bazı tabyaların hücumu karşı yeterli güvenlik tedbirine sahip olmaması ve tabya grupları arasında iletişimin zayıflığı göz önünde bulundurularak Kars'ın hücum yöntemiyle ele geçirilmesine karar verildi. Hücum için Karadağ, Arap, Muhlis Paşa tabyaları ve şehir hedef seçildi. 8 Haziran'da Başkomutan, önden tabyalara ve şehre kısa süreli bombardımanla Kars'a taarruzun başlatılması emrini verdi. Hazırlanan planın son haline göre havanın kararmasıyla bataryalar kurulacak, şafak vakti bunlar doldurulacak, sabah saat 7-8'den itibaren bombardıman başlatılacak, gündüz saat 2'de de genel hücumu geçilecekti. Bataryaların dağılımı Karadağ, Arap ve Muhlis tabyalarıyla şehre karşı yeniden taksim edilirken Tümgeneral Geyman da muhasara bataryalarının ateşleri eşliğinde birliklerini kaleye taşımak ve top atışlarıyla onları hücumu geçirmekle görevlendirildi.⁴¹

14 Haziran günü hava koşulları oldukça kötü olduğu halde akşam 7'de hazırlıklar başladı. Saat 9 itibarıyla da Devel komutasındaki birlikler konuşlandırıldı. Birlikler iki saat gecikmeli olarak ancak akşam saat 10'da harekete geçirildi. Karanlık, hava koşullarının elverişsizliği ve arazinin yoldan yoksun oluşu sebepleriyle birlikler oldukça yavaş hareket edebilmekteydi. İlerleyen saatlerde her şey birbirine karışmaya başladı. Birliklerin yerlerini şaşırmaları ve bataryaların belirlenen yerlere yerleştirilememesiyle kaos büyüdü. Bunun üzerine hücum iptal edildi ve birliklere bataryaların inşasına başlanmasını gizleyerek geri çekilme emri verildi. Türkler ise bu geri çekilişten istifade etmeyip, saldırı fırsatını kaçırdılar. Plana uygun ilerleyişin gerçekleştirilememesinde bölgenin iyi tanınmaması, hareket düzeninin yanlış belirlenişi, bataryaların kurulumu ve hücumun yönetilmesi gibi tüm işlerin tek bir kişinin (Devel) üzerine verilmesi, karanlık ve hava koşullarının elverişsizliği, asker sayısının yetersizliği gibi sebepler önemli rol oynamıştı.⁴²

Hücum planının uygulanışındaki başarısızlığın ardından muhasara bataryalarının peyderpey konuşlandırılmasına ve birliklerin her an hücumu hazır vaziyette hazır bulundurulmasına karar verilirken bir yandan da Arap, Karadağ ve Muhlis tabyalarına karşı amaçsız bir şekilde bombardımana devam edildi.⁴³

40 *Materiali dlya opisaniya Russko-Turetskoy voyny 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom I, s. 222-223.

41 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 140-144, 162-165.

42 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 165-169, 170-171.

43 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 179, 181, 191.

Kars muhasarasında vaziyet böyleyken Muhtar Paşa'nın bertaraf edilmesi için Tümgeneral Geyman emrindeki Aravartan müfrezesi de Soğanlı'ya sevk edilmişti.⁴⁴ Rus birlikleri yürüttükleri hareketler çerçevesinde sırasıyla 16-21 Haziran Dramdağı ve Halyas ile 25-30 Haziran Zivin muharebelerinde Türk ordusuyla karşı karşıya geldi. Bunlardan Rusların Zivinde aldığı mağlubiyet birinci Kars muhasarasındaki kırılma noktası oldu. Bu mağlubiyetin akabinde Muhtar Paşa'nın geri çekilmeye başlayan Rus birliklerinin peşi sıra Kars'a ilerlemesi, Kars muhasarasının sürdürülmesini imkânsız hale getirdi. Böylece 4 Temmuz'da muhasaranın kaldırılmasına karar verildi.⁴⁵ Bataryaların sökümü 9 Temmuz'a kadar sürdü. 10 Temmuz'da Mezra'daki kamp tamamen kaldırıldı ve askeri düzende buradan çıkıldı.⁴⁶

Hücumlara karşı zafiyeti olan tabyalar Hafız Paşa ve Kanlı iken, Karadağ-Arap tabyaları tarafından hücumla geçilmesi, buna karşın böyle bir hücum için asker sayısının ve rezervlerin kısıtlı olması, hücum edilecek tabyalara öncesinde ateş açılarak saldırının nereden beklenmesi gerektiğinin Türk tarafına belli edilmesi, bataryaların belli bir plan-program çerçevesinde kullanılmaması birinci muhasaranın başarısızlığında rol oynayan başlıca etkenler olarak zikredilmektedir.⁴⁷

44 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 179-181.

45 Yerel halkın desteğini kaybetmemek ve onların cesaretlenip Türk ordusuyla işbirliğine girişmelerini önlemek gayesiyle geri çekilişi maskelenmek için son güne kadar bombardıman sürdürüldü. S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy Armenii 1877-1878 gg.*, S.-Peterburg 1884, s. 196.

46 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 252, 255.

47 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 114-118, 141-142, 152-153, 275-278.

Tablo 1: Birinci Kars Muharasasında Rus Bataryaları⁴⁸

No	Top sayısı / cinsi	Hedef	Hedef mesafesi (km) ⁴⁹	Not
1	24 funtluk 4 top	Muhlis	6.35	10-11 Haziran gecesi kuruldu, 13 Haziran'da kaldırıldı.
2	24 funtluk 2 top	Arap Muhlis	5.97 6.18	10 Haziran'da kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
3	24 funtluk 2 top	Arap	5.97	10 Haziran'da kuruldu. 24-25 Haziran gecesi kaldırıldı.
4	24 funtluk 2 top	Arap	5.97	10 Haziran'da kuruldu. 20-21 Haziran'da kaldırıldı.
5	24 funtluk 4 top	Muhlis	5.55	11-12 Haziran gecesi kuruldu. Ertesi gece kaldırıldı.
6	24 funtluk 4 top	Arap	4.90	16-17 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da kaldırıldı.
7	24 funtluk 4 top	Arap	4.90	16-17 Haziran gecesi kuruldu. 26-27 Haziran'da kaldırıldı.
8	6 inçlik (дюйм) 4 havan topu	Arap	4.37	17-18 Haziran gecesi kuruldu. 23-24 Haziran'da kaldırıldı.
9	24 funtluk 4 top	Arap	4.58	17-18 Haziran gecesi kuruldu. 23-24 Haziran'da kaldırıldı.
10	24 funtluk 4 top	Arap	4.80	17-18 Haziran gecesi kuruldu. 24-25 Haziran'da kaldırıldı.
11	6 inçlik 4 havan topu, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	4.16	19-20 Haziran gecesi kuruldu. 24-25 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. 27-28 Haziran'da kaldırıldı.
12	24 funtluk 4 top	Karadağ	4.69	19-20 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da kaldırıldı.
13	6 inçlik 4 havan topu, sonrasında 24 funtluk 4 top	Muhlis	4.16	19-20 Haziran gecesi kuruldu. 26-27 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
14	9 funtluk 4 top	Muhlis	4.16	21-22 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
15	9 funtluk 4 top	Karadağ	4.05	21-22 Haziran gecesi kuruldu. 26-27 Haziran'da kaldırıldı.
16	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Karadağ	3.52	22-23 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.

48 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoričeskiy očerk*, s. 261-262.

49 Mesafeler sajen-kilometre hesabıyla yazılmıştır. Rakamların küsuratız halleri verilmiştir. 1 sajen 2,13 metreye denk gelmektedir.

17	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	3.52	21-22 Haziran gecesi kuruldu. 23-24 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
18	6 inçlik 4 havan topu	Karadağ	3.41	23-24 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
19	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	3.09	23-24 Haziran gecesi kuruldu. 24-25 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
20	9 funtluk 4 top	Arap	3.09	23-24 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
21	9 funtluk 4 top Sonrasında 6 inçlik 4 havan topu	Karadağ Şehir	3.20 4.69	23-24 Haziran gecesi kuruldu. 24-25 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
22	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	3.20	24-25 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
23	9 funtluk 4 top, sonrasında 24 funtluk 4 top	Arap	3.20	24-25 Haziran gecesi kuruldu. 27-28 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
24	9 funtluk 4 top, sonrasında 6 inçlik 4 havan topu,	Arap Şehir	3.20 5.12	24-25 Haziran gecesi kuruldu. 26-27 Haziran'da yeniden silahlandırıldı. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
25	24 funtluk 4 top	Muhlis Şehir	3.31 5.12	24-25 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
26	9 funtluk 4 top	Muhlis Savunma (контр-апроши)	3.31 3.09	24-25 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.
27	9 funtluk 4 top	Hücum/çıkışlara karşı	—	26-27 Haziran gecesi kuruldu. Muhasara sonuna kadar faaliyet gösterdi.

b) İki Muhasara Arası Süreç

25-30 Haziran Zivin Muharebesi mağlubiyetinin ardından Kars muhasarasını kaldırıp, genel ricata geçen Rus birlikleri hiçbir zayıf vermeden ve herhangi bir kritik duruma düşmeden geri çekilişini tamamlamıştı. Bu başarının ardında yatan ise Anadolu Harp Ordusu'nun eylemsizliği idi. Nitekim gerçekten de Kars garnizonu ne Rus birliklerinin ulaşım yollarını tehdit altına almış ne de ani bir çıkışa cesaret edip büyük ağırlıklarla geri çekilmekte olan düşmanı zor durumda bırakmıştı.

Bu süreçte dikkat çeken bir başka husus, Rus birliklerini takibe alan Muhtar Paşa'nın Kars'ın abluka altından kurtarılması sonrası için bir planının olmamasıydı. Öyle ki Muhtar Paşa tarafından komutanlar arasında düzenlenen istişare toplantısında Kars'ın kurtarılması sonrasında “duruma göre hareket edilmesi” kararı alınmıştı.⁵⁰ Dolayısıyla planların bir sonraki adıma veya olası senaryolara dair bir öngörü içermediği ve “göç yolda düzülür” anlayışıyla hareket edildiği görülmektedir.

1877 yılının yaz aylarında iki taraf arasında ufak çaplı çatışmalar haricinde herhangi bir ciddi muhabere yaşanmadı. Ordunun eksikliklerini göz önünde bulundurarak Ruslara karşı büyük bir hücumla kalkışmaya cesaret edemeyen Ahmet Muhtar Paşa için tek seçenek savunma stratejisi oluşturmaktı. Bu stratejinin iki ayağı vardı. Biri, Loris Melikov'un muhtemel taarruzuna karşı koyacak kuvvetli bir mevziyi tahkim etmektir. Söz konusu müdafaa mevzileri için Alacadağ'ın güneyden Aras, kuzeyden Kars Çayı, doğudan Arpa Çayı ile çevrilmiş kısmı seçildi. Bu haliyle Alaca Dağların kuzey yamaçları boyunca mevzilenen Ahmet Muhtar Paşa'nın ordusunun sol cenahı kaleye dayanırken sağ cenahı Arpaçay nehri üzerinde Rusların Ani'deki sol kanadına kadar uzanmaktaydı.⁵¹ Savunma stratejisinin diğer ayağı ise Aras vadisinde Tergukasov'un birliklerini tehdit etmek suretiyle Kars civarından Erivan cephesine kadar olan bölgedeki ana Rus ordusundan gelecek takviyeyi oyalamaktı.⁵²

Ağustos ayı itibarıyla vuku bulan askerî harekât ve stratejik gelişmeler, Ekim ayı ortalarında icra edilecek olan ikinci Kars muhasarasına giden süreçte önemli birer safha teşkil etmiştir. Ağustos-Eylül ayları boyunca çeşitli birliklerin katılımıyla güçlendirilen Kafkas Kolordusu, Ağustos ayından itibaren keşif hareketlerine tekrar başlamıştı. Buna bağlı olarak Ağustos ayı boyunca Gedikler, Peldirvan (Duraklı), Perkit (Parget/Çatma) civarında çarpışmalar yaşandı. 18 Ağustos günü Ruslar şiddetli bombardımanla Yahniler tepesine hücumla geçtiler. Fakat Türk kuvvetlerinin gösterdiği ciddi mukavemet karşısında başarısız oldular. Ardından 25 Ağustos'ta Kars'ın doğusundaki Gedikler (Kızıltepe) mevkiinde Birinci Yahniler Muharebesi'nin devamı niteliğinde olan bir muharebe daha gerçekleşti. Yahnilerde kazanılan zaferin devamını getirmek için Ahmet Muhtar Paşa düzenlediği ani hücumla Gedikler'de mevzilenen Rus birliklerini dağıtmayı başardı.⁵³ Bu başarının ardından Muhtar Paşa'nın savaşı Rus toprağına taşıma ve Rusları Gümrü'de sıkıştırıp, onları oradan atma fırsatını değerlendirmemesi eleştirilebilir bir stratejik tercih olmuştur. Hatta bu fırsatın değerlendirilmemesi, yaklaşık iki ay sonra ordusunun topyekûn imhasına yol açacak sürecin de başlangıcı olarak görülebilmektedir.⁵⁴

50 Mehmet Arif, *93 Osmanlı-Rus Harbi ve Başımıza Gelenler*, s. 176-177, 181-183.

51 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 526-527.

52 Hakkı Yapıcı, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2011, s. 99-100.

53 Hakkı Yapıcı, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi”, s. 100-106.

54 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 528.

Eylül ayına gelindiğinde Ruslar, Evliya (Avliyar)⁵⁵ ve Vezin Köy istikametinde ilerlemek ve bu suretle Osmanlı ordusunun Kars ile irtibatını kesmek amacıyla ikinci kez Yahniler tepesini hedef aldı. Küçük Yahni, Büyük Yahni ve Subatan ile Kızıl Tepe'ye karşı üç koldan taarruza geçen Rus birlikleri 2-3 Ekim'de cereyan eden muharebede geri püskürtüldü.⁵⁶ Fakat bu zaferin ardından yaşanan gelişmeler savaşta dengeleri tersi yönde değiştirmeye başladı. Öyle ki Ahmet Muhtar Paşa elindeki imkânlarla güvenmediği için Rusları takip etmek yerine 8-9 Ekim gecesi Büyük Yahni, Kızıl Tepe ve Üç Tepe'yi terk ederek birlikleriyle güneydeki Alacadağ istikametine çekildi⁵⁷ ve Vezinköy (Ölçülü), Avliar (Evliya Tepe) ve Alaca Dağ tepelerindeki tahkimli mevkilerde konuşlandı.⁵⁸ Bu, savaşın ve Kars'ın kaderini etkileyecek kritik bir hataydı. Muhtar Paşa'nın Büyük Yahni'yi boşaltıp, Alacadağ'a çekilmesi, muharebe sonrası yeni bir saldırı planı hazırlığına girişmiş olan Ruslar için de beklenmedik bir gelişme ve büyük bir stratejik hataydı. Nitekim Muhtar Paşa böylelikle Ruslara Subatan, Hacıveli, Yahniler ve Kızıltepe'yi ele geçirme imkânı sağlarken kendisinin Kars ile irtibatını zora sokmuş, çekildiği yeni mevziisi için kilit niteliğindeki Evliyalar'ı da Rusların erişimine açmıştı. Öyle ki Alacadağ muharebesinde Rus birlikleri Evliya'yı ele geçirecekti.⁵⁹ 10 Ekim'de Büyük Yahni Tepesi'ni ele geçiren Ruslar burada istihkâm kurup, taarruz hareketine hazırlanmaya başlayınca Ahmet Muhtar Paşa, yaptığı hatayı telefi için burayı yeniden ele geçirmeye çalışmışsa da bunda başarısız oldu.⁶⁰ Böylece bu hatanın sonuçlarıyla yüzleşilecek safhaya geçilmiş oldu.

20 km üzeri bir cephe hattına sahip Alacadağ'da mevzilenen Türk birliklerini bozguna uğratarak onun Kars'la bağlantısını kesmek amacıyla harekete geçen Rus birlikleri 12-13 Ekim gecesi Alacadağ'ı kuzey ve doğudan çevreleyerek kuşatma altına aldı. Ardından bu kuşatma çemberini daraltıp 14 Ekim'de Evliya ve Vezin Köy'e yönelik genel bir taarruzu başlattı.⁶¹ Alacadağ mevkiinde Rus ordusu sayı itibari ile Türk ordusunun iki katı fazla ve her türlü silah ve mühimmat bakımından da oldukça üstün durumdaydı.⁶² Rus kuvvetleri karşısında ağır bir

55 Güneyden Alacadağ, batıdan Vezin köy, doğudan Subatan, kuzeyden Kürekdere'nin arasında kalmaktadır. Kuzeybatısında Büyük-Küçük Yahni tepeleri yer almaktadır.

56 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 126; Francis Vinton Greene, 93 Harbi. *Tüm Cepheleleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 530.

57 Muhtar Paşa sadece sağ kanadın önündeki küçük bir ileri karakolu Küçük Yahni'de bırakmıştı. Francis Vinton Greene, 93 Harbi. *Tüm Cepheleleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 531.

58 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 130; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 288-289; Francis Vinton Greene, 93 Harbi. *Tüm Cepheleleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 531.

59 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 339-340, 345.

60 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 132.

61 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 132-133; V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 342.

62 Bk. A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, s.

yenilgiye uğrayan Muhtar Paşa'nın ordusu düzenli birliklerinin yarısını kaybetti. Kurtulanların bir kısmı güneye Kağızman'a, 10.0000 kadarı da Kars'a ulaştı.⁶³

Alacadağ muharebesinde uğranılan hezimet sonrasında Erzurum istikametine çekilip burada mevzilenen Ahmet Muhtar Paşa'nın ordusu ile onun üzerine sevk edilen Tümgeneral Geyman komutasındaki Rus birlikleri 4 Kasım günü Erzurum'un 11 km kuzeydoğusundaki Deveboynu tepeliklerinde karşı karşıya geldi. Muharebede de Muhtar Paşa bir kez daha birliklerini bırakarak yeni müfreze oluşturmak gerekçesiyle Bayburt'a gitti.⁶⁴ Bu muharebe de Türk kuvvetlerinin mağlubiyetiyle sonuçlandı.⁶⁵ Bunun ardından Erzurum'u muhasara altına alan Rus birlikleri 9 Kasım'da geri püskürtüldü.

c) İkinci Kars Muhasarası (16 Ekim-18 Kasım 1877)

Alacadağ zaferi ardından Rus ordusu Soğanlı ve Kars müfrezeleri şeklinde ikiye bölündü. Bunlardan Soğanlı müfrezesi Tümgeneral Geyman komutasında Muhtar Paşa'yı takiben Erzurum'a sevk edildi. Ordunun geri kalan kısmıyla Kars muhasarasının icrası için Tümgeneral Lazarev komutasındaki Kars müfrezesi oluşturuldu.⁶⁶

Kars müfrezesinin toplam asker sayısı 28.000, top sayısı da 126 adetti.⁶⁷ Buna mukabil Kars garnizonundaki toplam asker sayısı kuşatmada görev alan General Kışmışev'in hesabına göre hasta ve yaralılar dışında 18.500 civarındaydı. Garnizonun sahip olduğu top sayısı da 303 adetti.⁶⁸ Dolayısıyla Kasım 1877'de ise

440; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 135; Francis Vinton Greene, 93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı, s. 531-537; V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 342.

63 Bk. William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 185-186; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 288-289; Francis Vinton Greene, 93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı, s. 531-537; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 139-140; V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 348;

64 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 367.

65 Francis Vinton Greene, 93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı, s. 540-541, 546; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 148, 151

66 S. O. Kışmışev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 389-390; Francis Vinton Greene, 93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı, s. 546; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 289.

67 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 372.

68 Rus kaynaklarına göre Kasım 1877'de Kars tabyalarının mevcudu şu şekildeydi: I) Muhlis Paşa tabyasında 900 piyade, 72 topçu, 24 top. II) İngiliz tabyasında 600 piyade, 28 topçu, 8 top. III) Bluhm Paşa tabyasında 300 piyade, 26 topçu, 7 top. IV) Veli Paşa tabyasında 800 piyade, 47 topçu, 18 top. V) Laz Tepesi'nde 900 piyade, 54 topçu, 16 top. VI) Tahmasp tabyalarında 900 piyade, 80 topçu, 26 top. VII) Dik (Tih) Tepesi'nde 400 piyade, 38 topçu, 10 top. VIII) Çim tabyasında 300 piyade, 24 topçu, 6 top. IX) Süvari tabyasında 500 yayan (*şpeşenniy*) süvari, 40 topçu, 12 top. X) Hafız Paşa tabyasında

Kars garnizonunun top bakımından Rus birlikleri karşısındaki üstünlüğü onun iki katından biraz daha fazlayken, asker sayısı olarak tam tersi bir tablo söz konusuydu.

Kars müfrezesinin ilk aşamadaki görevi abluka hattı oluşturarak Kars kalesi ve şehrin dışarıyla olan irtibatını tamamen kesmektir. Ordu 16 Ekim itibarıyla Kars'ı bir daire içine alarak kuşatma hareketine girişti.⁶⁹ 19 Ekim sabahı General Lazarev idaresindeki Kars müfrezesi birlikleri muhasara için belirlenen mevziilere harekete geçti. Bu çerçevede 21 Ekim'de Kolordu ve baş karargâhlar Dikme'ye taşınırken General Şatilov'un birlikleri doğudan Mezra-Vezin köy (Ölçülü)-Mağaracık (Ataköy), batıdan Berdik (Alçılı)-Çamurlu-Çalkavur (Doğankaya)⁷⁰; General Roop'un birlikleri ise güneydoğudan kuzeybatıya Mağracık-Kogalı-Çalkavur istikametli abluka hatlarını oluşturdu.⁷¹

Hattın oluşturulmasına paralel şekilde güvenlik için abluka hattı ile Kars arasında kalan tüm köyler boşaltıldı.⁷² Abluka hattının en zayıf kısmı kuzeybatı tarafıydı. Burada kaleye uzanan tepeler kale ile dışarısı arasında ulaşım imkân tanıdığı için ablukayı zafiyete uğratabilmekteydi. 1855 ablukasında bu durum tecrübe edilmişti. Bu kısımdaki zafiyeti gidermek için de Samavat (Yücelen) ile Bozkale arasında birlikler güçlendirilmeye çalışıldı. Bu haliyle oluşturulan abluka hattı ve bunun için alınan önlemler ilk muhasaradakinden daha başarılı ve hedefe daha uygundu.⁷³

400 piyade, 55 topçu, 18 top. XI) Kanlı tabyada 1.000 piyade, 48 topçu, 22 top. XII) Karadağ tabyasında 900 piyade, 50 topçu, 16 top. XIII) Arap tabyasında 900 piyade, 60 topçu, 23 top. İhtiyat birliği ise 4.450 piyade ve 6 toptan mükrepte. Dağlık kısımda da 2.000'e yakın asker daha bulunmaktaydı. S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 447-448.

69 Nikolay İ. Speranski, *Bir Rus Subayının Kars Mektupları (1877-1878)*, çev. Erhan Karaoğlu, İstanbul 2023, s. 30; V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 377.

70 Son iki yerleşimin isimleri Rusça Çalaur ve Çahmaur şeklinde zikredilmektedir.

71 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 395; V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 373-374.

72 Bu köylerden bir tek Çalkavur köyü ancak Kars komutanından talimat alacaklarını belirterek emre karşı çıktı. Bunun neticesinde de cezalandırıldılar. V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 376-377.

73 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 427-428. Abluka hattı sebebiyle Erzurum'da bulunan Muhtar Paşa ile Kars Kalesi komutanı Hüseyin Hami Paşa arasında irtibat kurulamadığı için haberleşmedeki bu olumsuzluk Kars müdafaasını olumsuz etkileyecekti. Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 166.

Harita 1: Ekim 1877 Kars abluka hattı⁷⁴

Büyük Knez Mihail'in raporuna göre Kars'ın 6 aylık bir ablukayı kaldırabilecek erzak rezervine sahip oluşu, tahkimatların mükemmel şekilde silahla donatılmış olması ve kışın yaklaşıyor olması gibi şartlar Rusların Kars'ı hücumla alması seçeneğini zorunlu kılmaktaydı.⁷⁵ Bunun için ilk önce Karadağ ve Çakmak tepeleri seçilmiş, sonradan da sadece Karadağ tepelerinde karar kılınmıştı. Fakat Karadağ tahkimatları ile komşu Muhlis tabyanın oldukça şiddetli ateş gücüne sahip oluşu bu karardan dönülmesine sebep oldu. Diğer taraftan Karadağ tahkimatlarının erzakı şehirden, mühimmatı da iç kaleden temin ettiği, suya da Kars çayından ulaştığı bilinmekteydi. Dolayısıyla bu tahkimatların kaynağını kesmek için öncelikle şehrin ele geçirilmesi şarttı. Buna bağlı olarak kalenin teslimine zorlanması için tüm gücün şehir tahkimatlarına karşı yönlendirilmesi ve buraların ele geçirilmesi gerekiyordu. Kars'ı güneydoğu tarafından koruma altına alan bu tahkimatlar; Süvari, üç ayrı tahkimat şeklinde Kanlı, Hafız Paşa ve bu son ikisi arasında yer alan Fevzi Bey tabyalarıydı. Bunların gerisinde birkaç tane daha batarya bulunmaktaydı. Şehir, Kars çayının solunda kalan Çim tabyası tarafından da korunmaktaydı.⁷⁶

⁷⁴ <https://www.nisanyanyeradlari.com/> sitesinden alınan ekran görüntüsüyle oluşturulmuştur. Haritada sadece italik verilen yerler tahmini konumlandırılmıştır.

⁷⁵ Francis Vinton Greene, 93 *Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 547.

⁷⁶ S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 431-433.

Topçu hücumu için kalenin güneydoğu kısmının cephe olarak seçilmesinin ayrıca birkaç sebebi daha vardı. Öncelikle, güneydoğu tarafından hem Karadağ, Ziyaret, Hafız Paşa, Kanlı, Süvari tabyaları; hem şehir; hem de iç kaleyi bombardımana tutmak mümkündü.⁷⁷ Diğer istikametlerden ise sadece o mevkiideki tabyalar hedef alınabilmekte, şehir ve iç kale ise gerek nehrin sol kıyısındaki tepeler gerekse Karadağ tepeleri yüzünden iyi bir şekilde vurulamamaktaydı. Bununla birlikte güneydoğudaki tabyalar şehre yaklaşık 1 km uzaklıktayken, batı tarafındaki Çorak ve Çakmak tabyaları 2,5 km, kuzey tarafındaki Muhlis ve Arap tabyaları da aşağı yukarı 2 km uzaklıktaydı. Yine güneydoğudaki Mağaracık'a kurulan kamp, muhasara toplarının ve mühimmatın taşınması açısından diğerlerinde göre en az zorluk çekilecek mevkiideydi.⁷⁸ Ayrıca burası garnizonun depo ve erzakının yoğunlaştığı yerdı ve bölgeye gelen yollara hâkim konuma sahipti. Bunların dışında söz konusu Hafız-Kanlı-Süvari tabyaları hattında batarya kurulumu için zemin de daha uygundu.⁷⁹

Kars'a hücum için kalenin güneydoğusundaki tabyaların bulunduğu 7,5 km'lik kısmı cephe olarak seçen Rus komuta kademesi, bu hedefe uygun şekilde bataryaların inşası için mevki arayışına başladı. Bu amaçla yürütülen keşif hareketlerine karşı Kars garnizonu tarafından herhangi bir müdahalede bulunulmadı.⁸⁰ İlk batarya (Batarya no 1) 25-26 Ekim gecesi şehir tabyalarına yaklaşık 4, şehre ise 6,5 km uzaklıktaki Karacaören'den kuzey istikametinde tespit edilen bir mahmuza inşa edildi. Burada 24 funtluk uzun menzilli (10,5 km) batarya kuruldu.⁸¹ 27 Ekim'de bu bataryadan kaleye atışlar başladı.⁸²

Söz konusu uzun menzilli bataryanın dışında ayrıca 4 sol, 8 sağ kanada olmak üzere 12 bataryanın daha inşasına karar verildi. Buna göre bataryalardan 8'i şehir tahkimatlarına karşı yaklaşık 3 km mesafede, diğer 4 batarya ise Karadağ'a karşı yaklaşık 4 km mesafede inşa edilecekti. Tüm bataryalarda 4'er top olacaktı.⁸³

77 Kalenin teslimi için bombardıman yönteminin başarılı sonuç vermesinde şehrin bundan ne kadar etkileneceği önem arz etmekteydi. Öyle ki bombardımana ne kadar çok sayıda sivil halk maruz kalırsa, kalenin teslim olma ihtimali o kadar artmaktaydı. Bk. V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 111-113. Ayrıca bk. Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 289; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harb'i'nde Kafkas Cephesi", s. 166.

78 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 379-380.

79 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 542-545, 547.

80 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 394-395.

81 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 434.

82 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 385.

83 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 435.

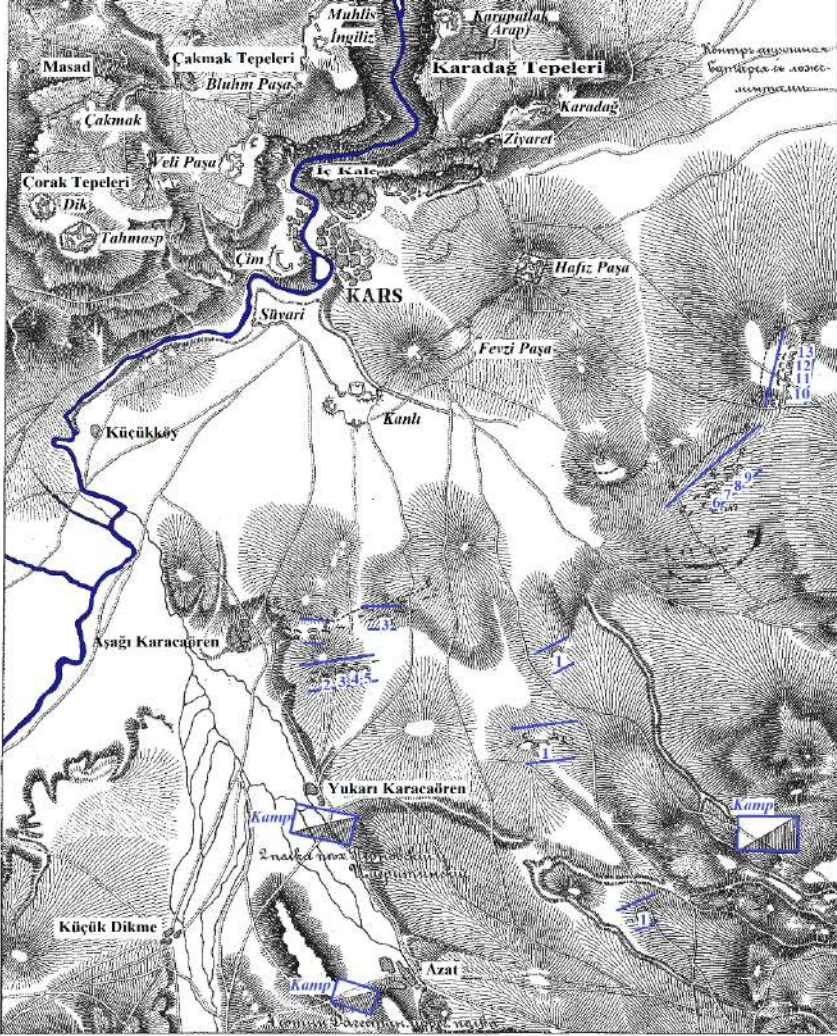
Tablo 2: İkinci Kars Muharasasında Rus Bataryaları⁸⁴

Batarya no	Top sayı ve cinsi	Hedef	Hedef mesafe (km) ⁸⁵	Not
1.1	24 funtluk 3 uzun menzilli top	Şehir	8.50	1.1 25-26 Ekim gecesi kuruldu. 27 Ekimde buradan kaleye atışlar başladı. ⁸⁶
1.2	24 funtluk 4 top uzun menzilli top	Şehir ve İç kale	7.50	1.2 nolu batarya kurulduktan sonra ona 1.1'den 2 top aktarıldı. Sonrasında 1.1 tamamen kaldırıldı.
1.3	24 funtluk 3 top	Veli Paşa	7.50	1.1. boşaltıldıktan sonra kuruldu. (12-13 Kasım gecesi inşa edildi ve 1.1'den 3 top buraya aktarıldı. ⁸⁷)
	9 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	Bunlar 5-6 Kasım gecesi inşa edilip hazır hale getirildiler. Bombardmana ise diğerleriyle eş zamanlı olarak 11 Kasım'da başladılar. Bunlar aynı zamanda Süvari ve Çim tabyalara karşı da bombardımanda bulundu. ⁸⁸
3	24 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	
4	9 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	
5.1	9 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	
5.2	9 funtluk 4 top	Kanlı	3.20	
6	9 funtluk 4 top	Hafız	3.20	İlk üçü 6-7 Kasım gecesi, 9 numaralı ise 7-8 Kasım gecesi inşa edilip hazır hale getirildiler. ⁸⁹
7	9 funtluk 4 top	Hafız	3.20	
8	24 funtluk 4 top	Hafız	3.20	
9	9 funtluk 4 top	Hafız	3.20	
10	6 inçlik 4 havan	Karadağ ve Ziyaret	3.20	7-8 Kasım gecesi inşa edilip hazır hale getirildiler. ⁹⁰
11	24 funtluk 4 top	Karadağ ve Ziyaret	3.20	
12	24 funtluk 4 top	Karadağ ve Ziyaret	3.20	8-9 Kasım gecesi inşa edilip hazır hale getirildiler. ⁹¹
13	9 funtluk 4 top	Karadağ ve Ziyaret	3.20	
TOPLAM: 52 top (4 adet 24 funtluk uzun menzilli, 16 adet 24 funtluk, 28 adet 9 funtluk top; 4 adet 6 inçlik havan topu)				

84 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 439.

85 Mesafeler sajen-kilometre hesabıyla yazılmıştır. Rakamların küsuratsız halleri verilmiştir. 1 sajen 2,13 metreye denk gelmektedir.

86 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 385.87 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 415.88 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 410-411.89 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 411.90 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 412.91 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 412.

Harita 2: Rus Kars Müfrezesi Bataryalarının Yerleşimi (Kasım 1877)⁹²

Şehre karşı konuşlandırılmış bataryaların yanı sıra ayrıca şehrin muhafazası görevini yerine getirmekte olan Çorak ve Çakmak tabyalarına karşı Kars'ın batı cephesine de bataryalar inşa edilmesi emredildi. Bu doğrultuda Aşağı Cavra'ya (Hasçıftlık) kurulan üç batarya 7 Kasım'dan itibaren geceleri garnizonu vurmaya başladı.⁹³

92 V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoričeskiy očerok*, Karta No 8.

93 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 443.

Bataryaların inşa edileceği yerlerin seçiminde yakın mesafeye düşen toprakların vereceği zararı en aza indirmek maksadıyla sürülmüş tarlalar gibi yumuşak zeminli araziler tercih edildi. Bununla birlikte bataryaların inşa edileceği yer seçiminde ayrıca geriden düşman top atışlarına maruz kalmamak için tepelerin zirvesi değil, biraz daha aşağı kısımları seçildi. İkinci muhasarada bataryaların inşasında ilki gibi zaman ve malzeme yetersizliği gibi bir sorun yaşanmadı. Sığınak inşası için tomruklar Mağaracık, Azat ve Karacaören köylerinin ahalilerinden satın alındı.⁹⁴

Bataryaların dışında muhasaranın başarısı için hayati role sahip telgraf hatları konusunda da Ruslar hummalı bir çalışma yürüttüler. Bu çerçevede 93 Harbi Kars muhasarası boyunca Rusların kurdukları telgraf hatları şu şekildeydi:

Tablo 3: Kars Muhasarasında Rus Telgraf Hatları (Mayıs-Aralık 1877)⁹⁵

	<i>Telgraf Hattı</i>	<i>Tarih</i>	<i>Mesafe (km)</i>
1	Kürekdere-Zaim hattı	30 Mayıs - 13 Haziran	Yaklaşık 26,5 km
2	Zaim-Mezra hattı	3 Haziran - 4 Temmuz	Yaklaşık 7,5 km
3	Mezra-Aravartan hattı	8 - 21 Haziran	Yaklaşık 2,3 km
4	Aravartan-Çiftlik köy hattı	14 - 15 Haziran	Yaklaşık 7 km
5	Mezra-kamplar arası hat	5 - 6 Temmuz	Yaklaşık 6,5 km
6	Zaim, Yeniköy ve Büyük/Küçük Perkit (Parget, Çatma) üzerinden Mezra-Kürekdere hattı	7 - 17 Temmuz	Yaklaşık 40 km
7	Subatan-Vezinköy tepeleri hattı Vezin köy istasyonu Mağaracık istasyonu	15 Ekim - 2 Kasım 16 Kasım - 1 Aralık 16 Ekim - 1 Aralık	Yaklaşık 22 km
8	Vezin köy-Dikme hattı	21 Ekim - 14 Kasım	Yaklaşık 33 km
9	Vezin köy, Mağaracık, Verankale, Dikme hattında değişim Dikme istasyonu, Verankale istasyonu	14 Kasım - 1 Aralık 31 Ekim - 14 Kasım 14 Kasım - 1 Aralık	Yaklaşık 15,5 km
10	Vizinköy-Mezra hattı	31 Ekim - 30 Kasım	Yaklaşık 21,5 km
11	Dikme-Bozkale hattı	12 Kasım - 1 Aralık	Yaklaşık 13,5 km
12	Bozkale-Çiftlik köy hattı	14 - 16 Kasım	Yaklaşık 6 km
13	Mağaracık-Karacaören hattı	15 - 30 Kasım	Yaklaşık 6 km

24 Ekim'den itibaren nihai hücumla geçilene kadar harekâtı n yapılacağı arazi ve mevkiinin tanınması, istihbari bilgi toplanması, kaleye giren ve buradan çıkan her şeye el konulması, tahkimatların daha yakınına kadar sızılması ve geceleri garnizonun sürekli tedirgin edilmesi için tüm muhasara müfrezelerinden avcı takımları her

94 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoričeskiy očerk*, s. 386, 387, 436.

95 V. Gippius, *Osadî i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoričeskiy očerk*, s. 441-442.

gece hücum hareketleriyle görevlendirildi.⁹⁶ Bu taktik, Türklerin her seferinde karşılaştıkları hücum hareketinin gerçek mi yoksa nümayiş mi olup olmadığı karmaşasına düşmesine neden olurken onların dinlenmesini de engellemekteydi. Bir hafta geçmeden Türklerin bu hareketlere karşı ilgisi ve dikkati azaldı. 16-17 Kasım'da gerçekleşecek olan asıl hücum da bu sebepten ötürü Süvari ve Kanlı tabyaları ile Kars Kalesi komutanlarınca ciddiye alınmayacak ve bunun sonuçları ağır olacaktı.⁹⁷ Diğer taraftan hücumu kadar Ruslar tarafından gerçekleştirilen keşif hareketleri oldukça başarılı ve verimli olmasının yanı sıra onların gece karanlığında çıkacakları hücum hareketi için hazırlanmasını sağladı.⁹⁸

Hücum öncesi Kars'taki vaziyet oldukça kötü bir hal almıştı. Zaten hali hazırda Alacadağ mağlubiyeti sonrası Kars'a kaçan askerler şehirde panik havasının doğmasına sebep olmuştu. Ahalinin evlerine veyahut daha kötüsü Ruslara sığınarak kaçma çabası içinde olan askerler garnizonda önemli bir zafiyet teşkil etmekteydi. Hatta bunlardan Ruslara sığınmayı başaranlardan bazıları 16-17 Kasım Kars hücumunda ve öncesinde Ruslara bilgi vererek yardımcı olmuştu. Başkomutan Büyük Knez Mihail Romanov da asker kaçaklarının sayısını arttırmak için esirleri memleketlerine dönmeleri üzere cep harçlığı vererek serbest bırakmaya başladı. Bu strateji işe yaradı ve 11 Kasım'dan itibaren Kars garnizonundan kaçıp Ruslara sığınan asker sayısı artış gösterdi. Kars savunmasında zafiyete sebep olan bir diğer unsur şehirdeki Ermeni nüfustu. Din adamları başta olmak üzere Ermeni ahali Kars içerisinde Rus ordusuna bilfiil bilgi sızdırmaktaydı.⁹⁹

Ekim sonu, Kasım başlarından itibaren başlayan bombardımanlar Kars içerisindeki durumu krize dönüştürmüştü. Muhasara bataryalarının yıkıcı bombardımanı altında kalan şehir büyük bir yıkıma maruz kalmıştı, şehrin muhtelif yerlerinde ortaya çıkan yangınlar bu yıkımı daha da büyütülmüştü.¹⁰⁰ Bu durum,

96 Bu hareketlerden birinde, 5 Kasım günü Albay Fadeev sehven batarya yerine Hafız Paşa tabyası önünde kendisini bulunca tabyaya karşı hücumu geçerek burayı ele geçirmiş, fakat beklediği destek gelmeyince tabyaya zarar verip, esir aldığı 10 subay, 68 alt rütbeli askerlerle buradan çekilmişti. S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 439-441.

97 Rus kaynakları hücum vakti çok sayıda askerin uyurken ele geçirildiğini yazmaktadır. Bk. *Materiali dlya opisaniya Russko-Turetskoy voyni 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, S.-Peterburg 1910, Tom VII, çast I, s. 536.

98 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 436-437. Ruslar her gece belirlenen tabyaların önlerine kadar gelip ateş açarak Türklerde panik yaratmaya çalışmakta ve onları her seferinde hücum hareketine geçildiği yanlışına düşürmekteydi. Bu durum kısa bir müddet sonra olağanlaştınca tahkimatlar buna karşılık vermeyi kesmişti. V. Gippius, *Osadı i şturm kreposti Karsa v 1877 g. İstoričeskiy očerk*, s. 419-422.

99 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 386-387, 443-444, 480.

100 Bombardıman boyunca Rus bataryalarından 11.203 atış yapılmıştır. Bk. *Materiali dlya opisaniya Russko-Turetskoy voyni 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom VII, çast I, s. 535.

sonuna kadar direnen halkın gücünü ve umudunu yitirmesine neden olmuştu. Bunun neticesinde Kasım ayı içerisinde ahali iki kere garnizonun şehri terk etmesi talebini kale komutanı ve şehrin mutasarrıfına iletmışti.¹⁰¹

Hücum öncesi Kars savunmasında zafiyete sebep olan en önemli husus hala devam eden komuta kademesindeki sorunlardı. Alacadağ mağlubiyeti sonrası Erzurum'a çekilmeden önce Kars'a gelip burada incelemelerde bulunan Ahmet Muhtar Paşa'nın durumla ilgili Seraskerlik makamına yazdığı telgrafname durumun vahametini ortaya koymaktadır. Buna göre başkomutan, ne Kars'ı ne de Erzurum'u savunma için emniyetle bırakılacağı kimsenin olmadığından mustaripti ve "Anadolu'da en ehemmiyetli iş" olarak addettiği Erzurum savunması için Kars'tan ayrılırken burayı "Allah'a emanet etmekten" başka bir çaresinin olmadığını düşünüyordu.¹⁰²

9 Kasım'da Başkomutan Mihail Romanov, şehir tahkimatlarına karşı 14 Kasım günü sabah 4'te hücumla geçilmesi kararını aldı. Hücum yöntemi ise açıktan saldırı şeklinde düşünülmüştü. Hücum arifesinde birlikler şehir tahkimatlarına yaklaştırılacak, Mağaracık müfrezesi de önceden Karacaören'e kaydırılmış olacaktı. Hücum planına göre Tümgeneral Lazarev solda Tuğgeneral Grabbe, ortada ve sağda Tuğgeneral Alhazov'un idaresindeki birliklerle Hafız Paşa, Kanlı ve Süvari tabyalarına saldırıya geçecekti. Hücumda bir kol Çim tabyasını ele geçirdikten sonra nehirden geçişi sağlan üç köprüye ilerleyecek, bir kol Hafız Paşa'yı ele geçirip Bayram Paşa varoşu üzerinden Karadağ tepesine hücumla geçecek, bir kol Arap ve Karadağ tabyalarına nümayiş taarruzda bulunacak, bir kol Cavra (Hasçiftlik) köyü tarafından Laz Tepesi önündeki tepeyi ele geçirmeye çalışacak, bir kol tepelerdeki tabyalara nümayiş taarruzda bulunacaktı. Bir kol da umumi ihtiyat olarak ayrılacaktı. Bunun dışında süvariler de Kümbet ve Çiftlikköy mevkilerinden büyük Erzurum yolunu tutacaktı. Fakat 13 Kasım'da hava koşullarının oldukça elverişsiz bir hal alması üzerine hücumun ertelenmesine karar verildi.¹⁰³

İlkinin iptali üzerine yeni hücum kararı için fazla beklenilmedi ve taarruz vakti için hava koşullarının uygun olduğu ve ay ışığının muharebe meydanını yeterince aydınlatığı 17-18 Kasım gecesi seçildi.¹⁰⁴ Dolayısıyla tarihle birlikte vakit de değiştirilmiş oldu. Bu sefer hücum vakti şafaktan 2 saat öncesi değil, akşam 8 olarak belirlendi.¹⁰⁵

101 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 441-444.

102 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 142.

103 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 445-451.

104 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 548.

105 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 457.

Hücumun nasıl ve hangi koşullarda gerçekleştireceği üzerine alınan kararda asıl hedef olarak seçilen tabyaların bulunduğu coğrafyanın koşulları dikkate alındı. Buna göre söz konusu tabya hatlarının önünde bulunan arazi piyade için ihtiyaç duyulan sütre ve örtü imkanlarından yoksundu. Sahra toprakları için ise uygun mevzi yeri barındırmıyordu. Türk topçusunun isabetli atış kabiliyeti ve bu tabyaların savunmada sahip oldukları avantajlar da göz önünde bulundurulduğunda hücum için gece vaktinin tercih edilmesi bir zaruret olarak ortaya çıkmaktaydı.¹⁰⁶

Hücum planı ilkinden pek farklı değildi. Hücum harekâtı için beş taarruz kolu ve iki tali taarruz kolu teşkil edildi. 5.000 asker ise ihtiyatta tutuldu. Bu plana göre birinci kol Tatlıca istikametinden Çim tabyaya, ikinci kol Küçükköy'den Süvari tabyaya, üçüncü ve dördüncü kollar Karacaören istikametinden Kanlı tabyaya, beşinci kol kasabanın doğusundan Hafız Paşa tabyasına taarruz edecekti. Tali taarruzlarda bulunacak olan altıncı kol Cavra (Hasçıftlık)'dan Laz Tepesi ile Muhlis Paşa tabyalarına, yedinci kol da Mezra'dan Arap ve Karadağ tabyalarına saldıracaktı. Bu son iki kol gerçekleştirecekleri tali taarruzları duruma göre gerçek taarruza dönüştürebileceklerdi. Süvariler yine Erzurum yolunu tutmakla görevlendirildi.¹⁰⁷

17 Kasım akşamı birlik, plandan haberdar edildikten 2-3 saat sonra; saat 7'lerde hücum için hazır hale getirildi. Askerlere, hücum anında sessiz olunması ve sigara içmek dahil Türklere ilerleyişi belli edecek her türlü hareket ve sesli eylemden kaçınılması emri verildi. Gizliliğin korunması için birlikler tabyalara yanaşana kadar top ateşinden de kaçınıldı.¹⁰⁸

Akşam saat 8 buçukta tüm kollar eş zamanlı harekete geçirildi. Kısa bir süre sonra ilk ateş sesleri duyuldu. Türkler bu hareketliliği her gece Rusların gerçekleştirdikleri nümayiş taarruz zannettiler.¹⁰⁹ Hücumda görev alan Rus subay Speranskiy'in anlatımıyla mücadelenin en sıcak zamanları akşam 9'da başladı ve gece 2'ye kadar sürdü.¹¹⁰ Türklerin ağırlıklı olarak saldırının nereden geldiğini tespit edemediği ve hedef gözetmeksizin düzensizce sağa sola ateş ettikleri görüldü. Onların açtıkları ateş ise Rus hücum birliklerini korkutmadığı gibi onların tabyalara doğru ilerleyişini durduramamıştı.¹¹¹ Gece 2'de artık çayın

106 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 548.

107 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 550-551.

108 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 459; V. Gippius, *Osadî i şturm krepости Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 460.

109 S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 460.

110 Nikolay İ. Speranski, *Bir Rus Subayının Kars Mektupları (1877-1878)*, s. 33.

111 V. Gippius, *Osadî i şturm krepости Karsa v 1877 g. İstoriçeskiy oçerk*, s. 538-539.

sağ yakasındaki Karadağ'dan Süvari'ye kadar Kanlı tabya sığınağı dışındaki tüm tabyalar Rusların eline geçmişti. Gece 4'te tabyalar arasında en fazla direnen Kanlı tabya da geriye sağ kalan 300 kadar askerle teslim oldu. Bir saate kadar artık çayın sağ yakasındaki tahkimat dizilerinin tamamı Rusların eline geçti. Bu arada saat 4 buçuk sularında iç kale de teslim oldu. Bunun üzerine Kale Komutanı Hüseyin Hami Paşa 15 tabur kadar askerle kaleden çıkıp yarma hamlesiyle Erzurum yoluna çıkarak kaçma girişiminde bulunmuşsa da bunların büyük bir kısmı Rus süvarilerinin eline geçmiş, çok az bir kısmı kaçmayı başarabilmişti. Böylece artık Kars ve onu çevreleyen tüm tahkimatlar Rusların hakimiyetine geçti.¹¹² Sabah 7-8'lerde artık çatışmalar sonlanmış, Türkler tahkimatlardan çıkarılmıştı.¹¹³ Rus birlikleri 18 Kasım günü sabah saat 10-11'lerde kasabaya girdi.

Türklerin Kars hücumundaki kayıplarına dair farklı sayılar zikredilmektedir. Çeşitli çalışmalardan Kars garnizonunun yaklaşık olarak 2.500-3.000 civarında askerini şehit verdiği, 5'i paşa, 800'ü subay olmak üzere 17.000 askerinin esir düştüğü, 4.500 kadarının da hastanelerde yaralı ve hasta olarak ele geçirildiği ortaya çıkmaktadır. Asker kaybıyla birlikte Türk ordusu çeşitli kalibrelerde 303 top ve en az 25.000 hafif silahını Ruslara teslim etmiştir.¹¹⁴ Buna mukabil Rusların kayıpları ölü ve yaralı yaklaşık 2.000-2.500 civarı olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵

112 Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 552-562; Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi", s. 166; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 290.

113 Nikolay İ. Speranski, *Bir Rus Subayının Kars Mektupları (1877-1878)*, s. 33.

114 Asya Setinay Karagül, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nun Kars'ı Ele Geçirme Süreci", s. 100; Francis Vinton Greene, *93 Harbi. Tüm Cepheleriyle 1877-1978 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 562-563; S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 479; *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom VII, çast I, s. 535-536.

115 A. B. Şirokevad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kıran Osmanlı-Rus Savaşları*, s. 441; Asya Setinay Karagül, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nun Kars'ı Ele Geçirme Süreci", s. 100; Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)", s. 290; S. O. Kişmişev, *Voyna v Turetskoy armenii 1877-1878 gg.*, s. 479; *Materialı dlya opisaniya Russko-Turetskoy voynı 1877-1878 gg., na Kavkazsko-Maloaziatskom teatre*, Tom VII, çast I, s. 534-535.

Sonuç

Rusya İmparatorluğu'nun güneye inme stratejisinin bir sonucu olarak 19. yüzyılda vuku bulan dört savaşta da Kars, Rus ordularının hedefi oldu. Bu savaşlardan ilki hariç hepsinde kale ve şehir Ruslara teslim oldu. 1829 ve 1856'da imzalanan barış antlaşmalarında Batı Avrupalı devletlerin arabuluculuğu ve müdahaleleri sayesinde Kars'ı geri almak mümkün olmuşsa da Anadolu'nun kilidi niteliğindeki bu müstahkem mevki 93 Harbi neticesinde kesin olarak kaybedildi.

93 Harbi'nde Kars Ruslar tarafından iki kere muhasara altında alındı. Bunlardan Haziran ayında icara edilen ilk muhasara, Rus ordusunun gerek muhasara ve hücum için yeterli askere ve imkânlarla sahip olmayışı, gerekse de üzerinde fazla düşünülmemiş plan ve yanlış tercih edilmiş yöntem çerçevesinde hareket etmesi sebebiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Muhtar Paşa komutasındaki seyyar ordunun bertaraf edilememesi neticesinde de Ruslar için genel ricat mecburi hale geldi.

Birinci Kars muhasarasındaki şartlar, Kasım'daki ikinci muhasaradan daha farklıydı. Kasım muhasarasında Rus ordusunun asker sayısı bakımından ilkinin göre daha şanslıydı. Bununla birlikte ikinci kuşatmada Rus birlikleri ilkinin göre daha verimli keşif hareketlerinde bulundu, hedeflerini doğru belirledi ve bunun için bataryaların yerleştirileceği yerleri başarılı şekilde tayin etti. İlkinin aksine ikinci Kars muhasarasında Rus topçuları daha başarılı, etkili ve hedefe-amaca uygun şekilde kullanıldı. Birinci Kars muhasarasında Rusların stratejisi gündüz vakti açıktan hücum yöntemiyle kale ve onun tabyalarını ele geçirmektir. İkinci muhasarada ise dolunaylı bir gecede ani hücum yöntemine başvuruldu. İki muhasara arasındaki yöntem fark sonucu etkileyen en temel faktörler biri oldu.

93 Harbi'nde her iki Kars muhasarasında Türk garnizonunun yetersiz sayıda askeri olduğu vurgulanmaktadır. Bu durum bilhassa ikinci Kars muhasarasında net olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim ilk Kars muhasarasında Rus ordusunun da yetersiz miktarda asker ve imkânlarla sahip olması sayesinde durum dengeli olmuştur. İkinci muhasarada ise aradaki sayısal fark sonucu önemli ölçüde etkilemiştir. Diğer taraftan şunu da belirtmek gerekir ki Kars'ın asker sayısı, top, silah, teçhizat ve erzak bakımından 1855'tekinden daha iyi durumda olduğu görülmektedir. Rus kaynakları, Türk askerlerin ordu envanterine kısa bir süre önce girmiş olan bu yeni teknolojiyi ustalıkla istifade ettiğini de ortaya koymaktadır. Buna karşın kronikleşmiş olduğunu ileri sürebileceğimiz sorunlar 20. yüzyıla çeyrek asır kala henüz giderilememiştir. Dolayısıyla nicel-nitel eksik ve yetersizlikler, komuta kademesindeki ehliyetsizlik, sağlık ve iâşe hizmetlerindeki geri kalmışlık gibi önceki savaşlarda yenilginin sebepleri arasında sayılan olumsuzluklar 93 Harbi'nde Anadolu cephesi için yine

listedeki yerini almıştır. Bu minvalde 93 Harbi'nde Kars garnizonu özelinde şu kusurları sıralamak mümkündür:

Her iki Kars muhasarasında da Kars Garnizonu Rusların keşif hareketlerini engelleyememiş, hatta bunun için fazla bir çaba sergilememiştir. Bununla birlikte hücum gecesi Türk birliklerinin Rusların saldırıya nereden geçtiğini, hangi tabyaların esas hedef olduğunu, hangi tabyalara karşı nümayiş düzenlendiğini tespit edememiş olması düşmanın eylemlerinin yeterince takip ve analiz edilemediğini göstermektedir. Savaşın en başından itibaren Türk tarafının istihbarat kabiliyetinin yetersiz olduğu gözden kaçmamaktadır. Bunun sebepleri arasında süvari birliklerinin yetersizliği ön plana çıkmaktadır. Bu durum doğal olarak muharebe sahasına olumsuz yansımasıdır.

Kars Kalesi'nin yapısı, savunma için sağladığı avantajların yanı sıra önemli zafiyetleri de kendisinde barındırmaktaydı. Kalenin bu kusurlarını kapatan ise onu çevreleyen tabyaların oluşturduğu 19 km'lik savunma hattıydı. Fakat bu tabyaların her biri için doğal ve suni avantajlar, dezavantajlar ve eksiklikler söz konusuydu. Her ne kadar kale ve tabyaların savaş öncesi güçlendirilmesine çalışılmışsa da Rusların keşif hareketlerinde tespit ettikleri ve hücum sırasında istifade ettikleri eksiklik ve kusurların savaş öncesinde giderilememiş olması, savaşın sonucunu etkilemesi bakımından önemlidir.

93 Harbi'deki her iki Kars kuşatmasında Türklerin pasif savunmada kaldığı görülmektedir. Bu tercih ordu mevcudunun ve imkânlarının yetersizliği ile açıklansa da pasif savunmanın Kars için lehte durum yaratmadığı her defasında tecrübe edilmiştir. Kars çevresindeki muhaberelelerde kazanılan zaferlerin devamını getirmek için gerekli cesaret ve atiklik gösterilememiş, bir sonraki adıma dair alternatif senaryolarla planlama yapılamamıştır. Kararlar anlık gelişmeler doğrultusunda alınmış ve uygulamaya konulmuştur. Kaybedilen muharebelerde ise komuta kademesindeki cesaretsizlik, ehliyetsizlik, sorumsuzluk, taktik becerisindeki zayıflık ve strateji hataları önemli rol oynamıştır. Buna bağlı olarak bazı komutanların yavaş hareket etmesi de çoğu kez savaşın kaderini etkileyebilecek başarı şansının yitirilmesine veya aynı nitelikte bir hezimetin yaşanmasına sebep olmuştur.

Komuta kademesindeki bu tablo, savaş boyunca büyük bir cesaret ve direniş gösteren Türk askerini de olumsuz etkilemiştir. Örneğin ikinci Kars hücumunda 17.000 kadar askerin, yani bir garnizonun topluca esir düşmesi, onlara sonuna kadar mücadele şevkini verebilecek komutanların yokluğunu kanıtlar nitelikte bir olaydır. Bu durumda doğal olarak askerler sadece canını koruma içgüdüleriyle hareket etmiştir.

Erzurum Tabyaları ve Savunma Anlayışına Etkileri

Sevcan KARABIÇAK*

Giriş

Savaş tehdidi, toplumları barış zamanlarında hazırlıklı olmaya ve savaşa dair tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu hazırlıklar; lojistik, askerî eğitim, harp araç-gereçlerini temin etmek olduğu kadar savunma yapılarını inşa, etmek, tamir ve modernize etmeyi de kapsamaktadır. Özellikle devletin sınırları için büyük önemi haiz olan bu savunma yapıları farklı şekillerde ve pek çok farklı malzeme çeşidi kullanılarak yapılmıştır. Farklılıklar, coğrafi bölgeye göre şekillenmiştir. Savunma yapıları için kullanılan malzemeler Britanya'da taş bloklardan müteşekkil iken Rusya'da yapıların üst kısımları genelde ahşaptan meydana gelmektedir. Bunun sebebi Rusya'daki ormanlık bölgelerin çokluğundandır. Savunma için inşa edilen yapılar coğrafi, iklimsel veya çevre şartlarıyla da şekillenmektedir.

Savunma yapılarındaki şekil farklılıkları ise tamamen beşerî bir husustan kaynaklanmaktadır. Tarihsel sürecin ilk anlarında, savunma yapıları bir şehir-kale formundayken zaman içerisinde sivil halkın yaşadığı bölgeden uzaklaşarak daha yüksek yahut daha kritik bölgelere nakledilmiştir. *Motte* ve *bailey* şeklinde İngilizce nitelendirilen yapı bir tepe ve höyüğü kapsayan ilk basit kale yerleşkelerdir. Bu yapı zamanla "keep stone" adı verilen taş duvarlı bir kule ve etrafı surlarla çevrili bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşümler, savunmaya karşı yapılan saldırının taktik olarak değişiminden meydana gelmektedir. Özellikle taarruzda kullanılan silahların gelişimiyle eski yapılar karşılayamayarak yeni savunma yapıları anlayışına sebep olmuştur¹. Taarruz eden kuşatmacıların ateşli silahları yoğun bir şekilde kullanması; kalevarî yapıların, yıldız kalelere, tabyalara, koruganlara dönüşmesine neden olmuştur.

Yıldız kale olarak değerlendirdiğimiz yapıların ilk örnekleri 1515'te ortaya çıkmaya başlamıştır. Özkaya tarafından askerî mühendisliğin doğumu kabul edilen bu teşebbüsler², 1542-1564 yılları arasında Venedik'te Papa'nın hizmetinde çalışmış olan İtalyan askerî mühendis Giacomo Castriotto'nun eserleriyle daha da güçlenerek

* Araştırmacı, sevcankarabicak@gmail.com

1 John Keagan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Füsün Doruker, İstanbul 1993, s. 157; Zeynep İnan, Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi, İstanbul Teknik Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 3

2 Özkaya subaylığı dört evreye ayırarak bunları 1) alaylı, 2) mühendis, 3) karargâh subayı, 4) kurmay subay şeklinde tasnif etmiştir. Buna göre mühendis tipi subaylığın doğuşunu Trace Italienne (yıldız tabya) istihkam anlayışının doğuşuna endeksleyip mühendis subaylığın başlangıç tarihi için 1515'i kabul etmiştir (A. Sefa Özkaya, "Askerlik Bilimi, Savaş Sanatı ve Harp Felsefesi: Komuta ve Komutan", *Türk Komutanlar*, ed. A. Sefa Özkaya, İstanbul 2023 (3. Baskı), s. 51-53.

tarikh sahnesine çıkmıştır. Kendisinin ölümünden sonra geliştirdiği yapıların çizimleri ayrıntılı bir şekilde Girolama Maggi tarafından kitaplaştırılmıştır³. Yıldız kale ve tahkimat sistemleri, onların gelişiminde büyük rol oynayan Sébastien Le Prestre de Vauban'a nisbet edilse de ondan önce bu hususlarda çalışmalar yapmış askerî mühendisler bulunmaktadır⁴. Vauban'ın istihkam alanına kazandırdığı en önemli sistem savunmadan ziyade kuşatma için önemlidir. Bu 3'lü kale sistemidir. Halihazırda var olan yanaşma siperlerini mükemmel bir hale getirerek üç paralel hendek yöntemini icad etmiştir. En son kazılan hendek, üçüncü olan tabyayı yıkacak güçte bir top atışına olanak verecek ve yıkılan duvar bu üçüncü hendeği doldurarak piyadelere giriş imkanı tanıyacaktır⁵.

Yıldız kalelere zaman içerisinde birbirinden bağımsız fakat kaleyi korumak ve daha fazla tahkim edilmesini sağlamak açısından farklı tahkimat grupları eklendi. Bu yapılar, kale bedenlerini, kale kapılarını ve kuru hendeği korumak için ve savunma yapan tarafın ateş gücünü arttırabilmek amacıyla geliştirildi. Bu gelişim, tahkimat gruplarının yekûn olarak kullanımına da imkân sağladı. Örneğin "redan" olarak isimlendirilen üçgen formlu yapı 1800'lerin ortasında muhkem mevkiilerde inşa edildi. Kırım Savaşı'nda Silistre, Rusçuk, Şumnu bölgesinde, bu yapıların Osmanlı tarafından kullanıldığına dair belgeler mevcuttur.

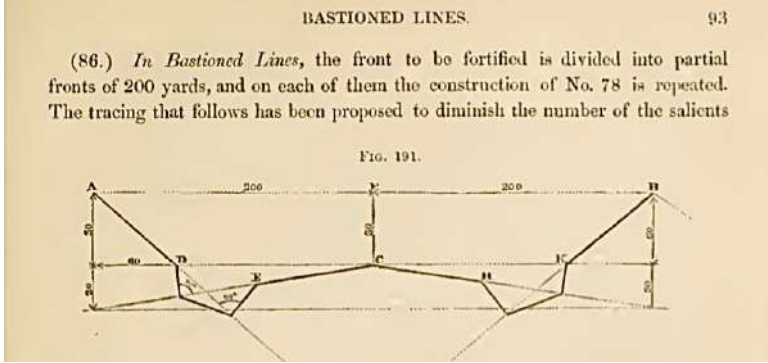
Tabya olarak isimlendirilen ve literatürde "bastion" kelimesinin karşılığı olarak çevirilen yapı özellikle Osmanlı Devleti'nin riskli bölgelerde kullandığı en popüler savunma yapısıydı. Çanakkale'de, Kars ve Erzurum dolaylarında düşman geçişini engellemek için kullanılan bu tahkimat anlayışı; Rumeli'deki savaşlarda da etkin olarak kullanılmıştır. Esasında "bastion", kaledeki burç yapısını ifade eder. Tabya, kale mimarisine bakıldığı zaman, bir burç görevi görmemektedir. Kendi kendine yetebilen, içerisinde barınma, cephanelik, mutfak gibi özellikleri bulunabilen kompleks bir yapıdır. Bu sebeple "bastion" olarak çevrilmesi mümkün değildir. Osmanlı'nın tabya mimarisi, batılı tabya mimarisinden çok farklıdır. Birkaç yapısal formu içerebilir, yahut farklı formlar tek bir yapıda uygulanabilir. Bu da Osmanlı Devleti'nin savunma yapısını kendine has bir biçimde kullandığını göstermektedir. Birebir karşılığını sağlamasa dahi "redoubt" yapısının, kullanılan tabya formu için daha uygun olduğu

3 Castriotto'nun "kısaç" adı verilen kale yapısı, Maggi'nin *Della fortificatione delle città* isimli kitabının girişinden itibaren ele alınmıştır. Bu yapı, ileride geliştirilecek üçgen burçlu tasarımın öncüsüdür. Bkz. Maggi, Girolamo ve Giacomo Fusti Castriotto, *Della fortificatione delle città*, Venetia 1982.

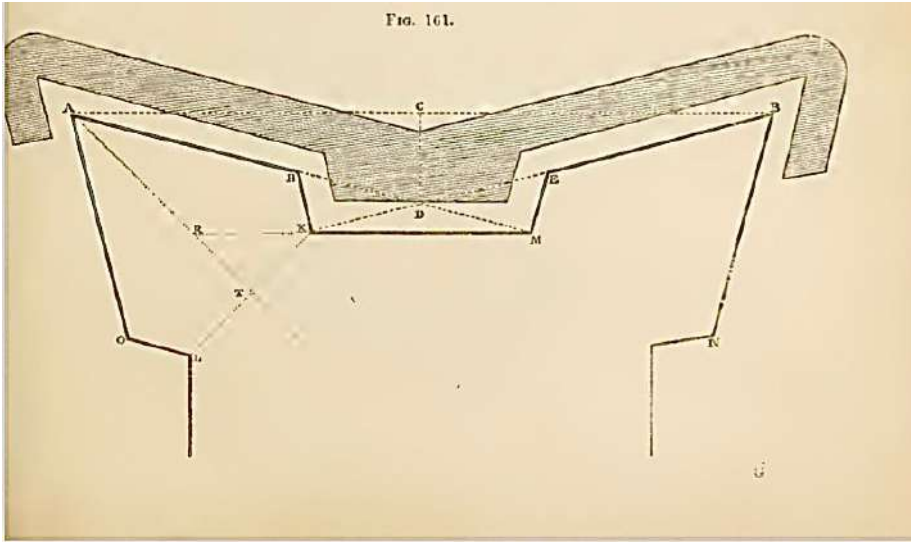
4 Yıldız kaleler 16. yüzyılda aktif bir şekilde geliştirilmeye çalışılmıştır. Nisbet edilen, temellendirilen dönemler bu yüzyıla ilişkilendirilse de 15. Yüzyılda "tabyalı tahkimat" planları oluşturulmaya başlanmıştır. 1489'da Foggio İmperiale şehri; 1494 yılında ise Civita Castellana kalesi Giuliano ve Antonio de Sangallo kardeşler tarafından tahkim edilmiştir (John Keagan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Füsün Doruker, İstanbul 1993, s. 335).

5 John Keagan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 337.

gözlemlenmiştir. Adı geçen savunma yapısını tanımlayabilmek açısından, etimolojik bir çalışma yapılması zaruridir.

Resim 1: Bastion (burç) yapısı çizim örneği.⁶

Resim 2: Bastion (burç) yapısı çizim örneği⁷

Osmanlı Devleti'nin savunma yapısı olan tabyayı ilk olarak 16. yüzyılda Erzurum'da kullandığı belgelerle bilinmektedir⁸. O dönem, doğuda yaşadığı İran

⁶ Auguste Frédéric Lendy, *Treatise on Fortification: Or, Lectures Delivered to Officers Reading for the Staff*, London 1862, s. 93.

⁷ Auguste Frédéric Lendy, *Treatise on Fortification*, s. 81.

⁸ Murat Küçükugurlu, "Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED)*, II (2017), s. 72; Erman Aksoy, "Erzurum Tabyaları Kültür

tehdidi hasebiyle topraklarını güçlendirmek için tabyalar inşa etmişlerdir. Daha sonralarda ise yine düşman tehdidine karşı Çanakkale’de, Kars’ta, Rumeli’de tabya inşa etmeye devam etmişlerdir.

Tabya, bir kale yapmaktan daha az masraflı olduğu ve etkin ateş gücüne karşı da avantajlı olduğu için tercih edilmiştir. Osmanlı’nın 16. yüzyılda bu savunma yapısını uygulamış olması; askerî gelişimleri yakından takip ettiğini göstermektedir. İlk yapılan örnekler, “toprak tabya” olarak geçmektedir. İlerleyen yüzyıllarda ise kullanılan malzeme değişmiş; taş, kiremit gibi yapı malzemeleri de kullanılmıştır. Taş bloklar, kiremit veya tuğla gibi malzemelerden daha dayanıklıdır. Çünkü atılan top taş yüzeye görece daha az hasar verir⁹.

1. Tabya Mimarisi

Tabya, Arapça “tabiye” kelimesinden türemiştir. Önemli bir yerin savunulması açısından toprakla tahkim edilmiş, kalevari, bağımsız bir savunma yapısıdır. Farklı kaynaklarda; geçici, münferit istihkam tipi; metris, istihkam ve top siperi; silahla tahkim edilmiş istihkam yapısı; “*bir istihkam siperlerinden dışarı doğru taşan top mahalli*” olarak adlandırılmıştır¹⁰. Aynı zamanda yığmak, hazırlık, donatma gibi manalara sahiptir. Önemli bir mevkiyi koruyan, geçici olarak kullanılan, savaş durumu için yapılmış olan müstahkem mevkidir¹¹.

Tabyaların ortaya çıkışına sebep olan güç, ateşli silahlardır. Hareketli, ateş gücü yüksek topların geliştirilmesiyle birlikte savunma kavramı boyut değiştirmeye başladı¹². Askerî mühendisler, şehirleri ve surları korumak için farklı teoriler yürütmeye başladılar. Geliştirilen toplar en fazla hasarı yüksek bedenli surlara veriyordu.

Öncelikle kale duvarlarını alçatarak bu durumdan kaçınmanın doğru olduğunu düşündüler. Fakat bu kez de düşman askerinin bu duvarı kolay bir şekilde aşabilmesi sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Yapılacak yeni savunma yapısı,

Rotası Önerisi ve Kültür Turizmi Olanakları” *Turcology Research*, 73 (2022) s. 87. Bu tahkimata dair ilk belgeler, Fahrettin Kırzioğlu tarafından nakledilmektedir. 1576-1577 yıllarına ait olan bu belgeler, kalenin tahkim edilmesi, askerlerin silahla donatılması, hendeklerin temizlenmesi hakkındadır. Bkz. Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası’nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gebze Teknik Üniversitesi, Kocaeli 2019, s. 36-37.

9 John Keagan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 334-335.

10 Osman Ülkü, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2007), s. 248.

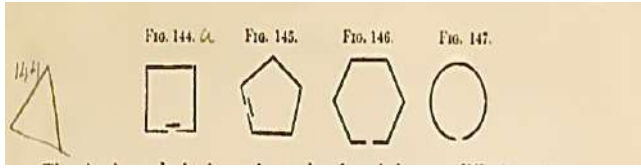
11 Çağlar Kıvanç Kaymaz, Salih Birinci ve Aykut Çamcı, “Erzurum Kenti ve Yakın Çevresinde Askeri Turizm”, *Journal of Human Sciences*, XIV/1 (2017), s. 257.

12 John Keagan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 334.

hem derinlikli hem de kale bedenleri kadar yüksek olmamalıydı¹³. Bu sebeple duvarların ardına toprak dolgu yapmak yahut tahkimatın bir kısmını toprak altında bırakmak gibi yeni bir sistem geliştirmiş oldular.

Tabyaların tek avantajı yapısal değildi. Kuşatılabilme riskine karşın kendi kendine yetebilmesiydi. İçerisinde, askerlerin barınması için yatakhaneler, mutfak, ibadethane, cephanelik, toplanma ve eğitim alanları da mevcuttu. Böylelikle kuşatma esnasında uzun süre dayanabileceklerdi¹⁴.

Bir tür kışla yapısı olarak veya daha farklı bir adlandırılmayla “bastion” olarak değerlendirilse de kendi kendine yetebilme amacı, yapısal benzerlik nedeniyle “redoubt” adı verilen tahkimat yapısına daha çok benzemektedir. *Redoubt*lar, tüm açıdan kapalı, herhangi bir kanata sahip olmayan, kare, çokgen yahut dairesel şekilli savunma yapılarıdır. Genel olarak dairevi form tercih edilmez. Çünkü zemine uygun olmayabilen bu formlar savunma açığı verilmesine yol açar¹⁵.

Resim 3: Redoubt yapısı stilleri. Kare, beşgen ve altıgen gibi köşeli bir forma sahip olabildiği gibi dairesel olarak da inşa edilebilmektedir.¹⁶

Redoubt yapısı, düşman için ulaşılması zor olan yerlere konumlandırılmalıdır. Yapının kapıları ve pencereleri genellikle iç kısma bakar. Düşmanın geliş yönünde yalnızca mazgal açıklıkları bulunmaktadır. Yapının bedenlerinin hemen önünde hendekler bulunmaktadır. Böylelikle düşmanın yaklaşması engellenmektedir.¹⁷

Osmanlı'nın inşa ettiği tabyalar, mimari olarak farklı geometrik şekilleri içerse de *redoubt* tipolojisine daha çok benzediği söylenebilir. Türk tabya yapısı kendine özgüdür. İnşa edileceği zaman konumlandırılacağı bölgenin topografyasına,

¹³ John Keagan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 334.

¹⁴ Osman Ülkü, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi”, s. 249. Ayrıca bkz. Zeynep İnan, Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi, s. 5-6; Osman Osman Geçten, “Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi”, *TÜBAV Bilim*, X/1 (2017), s. 4.

¹⁵ Hector Straith, *Introductory Essay to the Study of Fortification, For Young Officers of the Army*, London 1849, s. 11; Auguste Frédéric Lendy, *Treatise on Fortification*, s. 76-77.

¹⁶ Auguste Frédéric Lendy, *Treatise on Fortification: Or, Lectures Delivered to Officers Reading for the Staff*, s. 77.

¹⁷ Hector Straith, *Introductory Essay to the Study of Fortification, For Young Officers of the Army*, s. 11.

mevkinin savunulabilme özelliklerine uygun olarak planlanır. Bu sebeple birbirini tekrar etmeyen (modüler olmayan) tabya örneklerini görmek mümkündür¹⁸. Özellikle Erzurum'daki Aziziye ve Mecidiye tabyaları bu açıdan önemli bir örnektir. Mecidiye tabyası kanatlı bir formdayken, Aziziye tabyası beşgen forma sahiptir.

Resim 4: Mecidiye Tabyası'nın planı. Beşgen forma sahiptir. Kuzeyden, düşmanın geliş yönünde, derin hendekleri bulunmaktadır. Hendek sisteminin hemen arkasında ise 'd' şekilli bir burç konumlandırılmıştır. Beşgen formlu yapının ortasında kanatlı yapıya sahip bir tahkimat inşa edilmiştir.¹⁹

Osmanlı'nın inşa etmiş olduğu tabyaları tasnif etmek için şekillerine bakmak fikir verici olabilir. Yerleşim yerlerine hakim konumda bulunan dağ ve tepelere yapılmış olan tabyalar; dairevi, hilal (yarım ay)²⁰ ve "U" şeklindedir. İrtifaî konum bakımından şehre yakın olan tabyalar ise daha çok yay, kırık içbükey ve kanatlı formdadır²¹.

18 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 6; Osman Ülkü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi", s. 259.

19 Osman Geçten, "Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", s. 9.

20 *Lunette* olarak bilinen üçgen formlu yapı.

21 Osman Ülkü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi", s. 259; Osman Geçten, "Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", s. 4.

Redoubt askerî mimarî ekolüne göre kanatlı ve dairevî form, savunma açısından risk teşkil etmektedir. Erzurum tabyalarında da kanatlı ve dairevî formlar kullanılmıştır. Fakat yüksek ve sivri tepelerde konumlandığı için Erzurum'daki tabyalar daha az risk teşkil etmektedirler. Rakımı düşük bölgelerde ise daha çok yay şeklinde tabyalar inşa edilmiştir. İrtifanın artıp eksilmesine göre tabya şekilleri de değişiklik gösterir²². Bunun yanı sıra bazı tabyalarda dağınık planın kullanıldığı görülür²³. Özellikle Erzurum'daki Aziziye tabyasında beşgen forma ek olarak iki adet *lunette*²⁴ yapısının konumlandırıldığı görülmektedir.

Tabyalar genelde altı ana bölümden oluşmaktadır:²⁵

1. Tabyayı çepeçevre kuşatan hendekler
2. Hendeğin hemen arkasında konumlandırılmış siperler, topçu mevzileri, beton bloklar
3. Kışla, karargah binası ve komuta yeri
4. Tabyanın tam merkezinde olan eğitim ve yoklama alanı
5. Tabyanın girişi

Hendekler düşmanı karşılayan ilk noktadır. Zamanla bu bölgeye pusu veya avcı odaları da eklenmiştir. Odalara giriş, tabyaların gelişimiyle birlikte dehlizler aracılığıyla da sağlanmıştır²⁶.

Tabyanın girişi, düşmanın gelişi yönünün tersine yapılır. Hem kör nokta teşkil etmek hem de muhasım keşif-gözetleme unsurlarına istihbarî olarak açık vermemek üzerine kurulmuş bir mantıkla inşa edilmiştir. Tabyanın çatısına çıkabilmek için de yapının iki tarafına bir de merdiven konumlandırılmıştır²⁷.

22 Osman Ülkü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi", s. 259; Elif Sibel Kotan, Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi, s. 19.

23 Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 21.

24 Yarım ay tabya. Tek başına kullanıldığı gibi, tabyaların önüne bir çıkıntı halinde de kullanılabilir. Aziziye Tabyasında bu örneği görmek mümkündür. Yarım ay tabyanın amacı ateş hattını büyüterek düşmanı yaklaştırmamaktır. Bkz. Murat Küçükuşurlu, "Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler", s. 73-74.

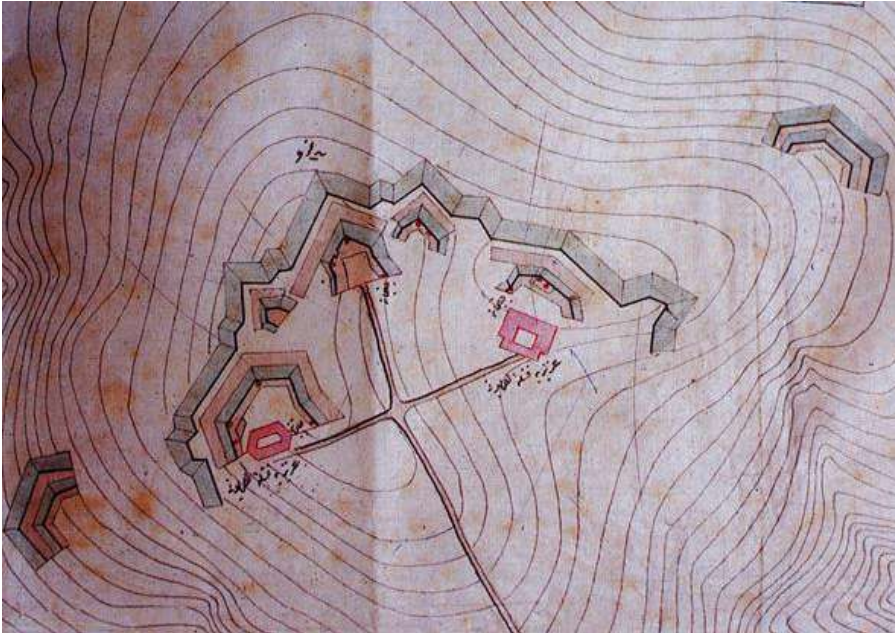
25 Osman Geçten, "Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", s. 4.

26 Elif Sibel Kotan, Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi, s. 22-23; Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 6.

27 Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 22.

Bu savunma yapısı için hayati öneme sahip bölüm, topçu odalarıdır. Tabya mimarisi yıllara göre değişiklik gösterdiği için, ilk etapta topçu odaları birbirinden uzak konumda yapılmıştır. Sonraları bu konumlar yakınlaştırılmış hatta topçular için müstakil bir oda tahsis edilmiştir²⁸.

Tabyaların ilk örnekleri, siper ve mevzilerden oluşan toprak bir istihkamdır. Savunma iç güdüsü ve düşmana en ufak zafiyet vermemek için zaman içerisinde pek çok değişiklik geçirmiştir. Toprak yapının yerini taş ve tuğlalar; basit bir mevzinin yerini pusu, avcı, topçu odaları gibi girift bir yapı almıştır. Askerlerin kaldığı çadırlar ise yatakhanelere dönüşmüştür²⁹. Ateş gücünden kaçınmak için amacıyla 19. yüzyılda tabya mimarisi, toprak altındaki *bonetlerin*³⁰ olduğu bir forma evrilmiştir³¹.

Resim 5: Aziziye Tabyaları'nın planı. Dış tarafta hendek ve top mevzileri görünmektedir. İç kısım birbirinden farklı tip mimariye sahip tabyalarla donatılmıştır. Düzensiz tabya mimarisi olarak tasnif edilmektedir.³²

28 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 6.

29 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 5.

30 Savunma mantığından ziyade depo yahut cephanelik olarak kullanılan tek gözlü oda. Genellikle penceresiz olmakla birlikte az bir kısmında hava alması için küçük pencereler bulunabilmektedir. Dışarıyla bağlantısı kapı sayesinde olur. Bkz. Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 21.

31 Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 6.

32 Osman Geçten, "Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", s. 8.

Resim 6-7: Bir bonet mimarisi örneği olan Kanlı Arap Tabya (Erzurum)³³

2. Erzurum Tabyaları

Tarihî süreçte birçok medeniyete ev sahipliği yapan Erzurum şehri önemli bir konumda bulunmakta olup, Osmanlı Devleti için de doğuya açılan bir kapı olarak görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu için sahip olduğu önem komşu devletler tarafından da bilinmektedir. Safevi Devleti, Osmanlı'nın şarktaki gücünü kırabilmek için Erzurum şehrini ele geçirmeyi bir zaruriyet saymıştır. Bir diğer komşu devlet olan Rus Çarlığı için de Kars'tan sonra Osmanlı topraklarında ilerleyebilmek için önemli bir güzergahta olup Küçük Asya'nın verimli topraklarına açılan zengin bir şehir olarak görülmektedir³⁴. Osmanlı, İran ve Rusya'nın Erzurum üzerindeki niyetlerine karşı bu şehrin çevresini sağlam bir tahkimat anlayışıyla sarmanın elzem olduğunu bilerek hareket etmiştir.

Şehir, Bizans döneminde inşa edilmiş olan kale içerisinde oluşmaya başlamıştır. Zamanla savunma yapıları tepelere ve dağ kısmına doğru da inşa edilmiş, Erzurum kalesi de düzenli olarak tahkim edilmiş, surlar genişletilmiş, kaleye yeni kapılar eklenmiştir³⁵. Lakin tahkimatın yeterli görülmemesi üzerine kale haricinde yeni istihkamlar yapılması zaruri hale gelmiştir³⁶.

Erzurum şehrinin tahkimat sistemi iç içe geçmiş dört surdan meydana gelmektedir. İlk iki sur, Erzurum kalesine ait Bizans döneminden günümüze gelmiş surlardır. Bu yapı zaman içerisinde defalarca onarım görmüştür. Osmanlı Devleti'nde bizzat bu surların onarımını yapmıştır. 16. yüzyıla gelindiğinde İran tehdidine karşın, üçüncü bir sur yapılmıştır ki bu tabya mimarisini temellendirebileceğimiz ilk noktadır³⁷.

33 Büşra Topdağı Yazıcı, *Tabya Yapıları Üzerine Bir İnceleme ve Erzurum Mecidiye Tabyası Örneğinde Yeniden İşlevlendirme Önerisi*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon 2018, s. 27.

34 Ramin Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması", *Osmanlı Araştırmaları*, LV (2020), s. 287

35 Zeynep İnan Ocak ve Gülsün Tanyeli, "Erzurum Tabyaları ve Koruma Sorunları", *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu*, I/3 (2015), s. 60.

36 Osman Geçten, "Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", s. 2.

37 Murat Küçükuğurlu, "Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler", s. 73.

16. yüzyılda yapılmış olan toprak tabya haricinde bölgeye 1740 yılında I. Mahmud devrinde yapıldığı bilinmektedir³⁸. Sıklıkla küçük tahkimatlar inşa veya tamirâtı yapılsa da 1800'lü yıllarda “devre-i muttasıla” adı verilen ve Erzurum’u kuşatan dördüncü sur yapımına girişilmiştir. Sur olarak ifade edilen şey iç içe geçen çember sistemidir. Esasında belirli mevkilere tabya inşasından bahsedilmektedir³⁹.

1800'lü yılların başından itibaren yapılan bu istihkamlara, kaynaklarda “*taş tahkimattan toprak tahkimata geçişin örneği*” olarak yer verilmektedir⁴⁰. Bu tahkimat, toprak dolgulu tabyadır. Yapılan bu ilk örnek tabyalar günümüze ulaşmamıştır. Şekli ve durumu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Lakin ilk örnekleri olmasından dolayı kullanışlı olmadıkları ifade edilmektedir. Bu ilk örneklerin günümüze ulaşamaması ve Osmanlı tabya mimarisine göre eksik yapıların bulunduğu gerekçesiyle, Erzurum tabyaları iki alt başlıkta incelenmektedirler. 1851 yılı sonrası inşa edilen tabyalara “asıl Erzurum tabyaları” ismi verilmekle birlikte, bu tarihten önce yapılmış olan tabyalar toprak tabya olarak anılmaktadır⁴¹.

1828-1829 Rus Savaşı’nı müteakip Erzurum ve civar şehirler için bir risk olduğu ortaya çıkmıştır. 8 Temmuz 1829 günü Erzurum işgal edilmiştir. Bu yaşanan durum neticesinde şehre yeni savunma yapıları inşa edilmesinin zarurî olduğu görülmüştür. Fakat işgal yaşandığı için eski tip savunma yapılarının inşası veya tamirâtı yerine yeni tip tabya inşasının daha doğru olduğu hususunda fikir birliğine varılmıştır. Hatta Erzurum kalesinin dış surlarında bulunan taşlar, tabya inşasında da kullanılmıştır⁴².

Alınan kararlar doğrultusunda Kiremitlik ve Topdağı gibi mevkilere ayrı ayrı tabyalar inşa etmek; şehrin tam anlamıyla kontrol altına alınabilmesi sağlanacaktır. 1852 yılında Erzuruma valisi Zarif Mustafa Paşa tabya hususundaki kararların uygulanma sürecini hızlandırmıştır⁴³. Böylelikle Sultan Abdülmecid’in emri ile Topdağı üzerine Mecidiye Tabyası inşa edilmiştir. Bu inşa sürecinde Zarif Mustafa Paşa sık sık yapıyı ziyaret etmiştir⁴⁴.

38 BOA, *Cevdet Askeriye*, 3191/52291; Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 8.

39 Murat Küçükuşurlu, “Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler”, s. 73.

40 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 8; Murat Küçükuşurlu, “Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler”, s. 72;

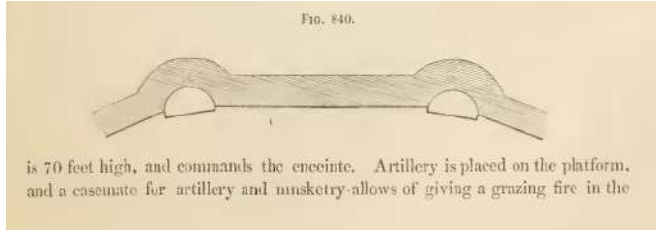
41 Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası’nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 18.

42 Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası’nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 38-39; Aziziye ve Mecidiye tabyalarının surlardan sökülen taşlardan inşa edildiği ifade edilmektedir. Bkz. Osman Geçten, “Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi”, s. 5.

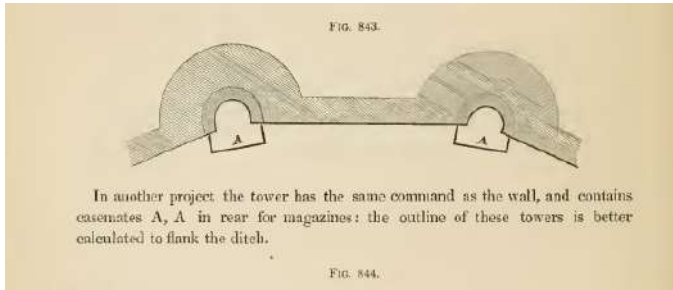
43 Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası’nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 54.

44 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 8; Ramin Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya’da ve

Mecidiye Tabyası yay şeklindedir ve giriş kapısı mevcuttur⁴⁵. Açılı bir yapısı vardır. Düz bir planın yanlarına “D” şekilli ufak burçlar konularak kanat şekli verilmiştir (Bkz. Resim 8). Günümüze ulaşabilen en eski tabyadır. Diğer tabyalardan farklı olarak, topçu odası, pusu odası, karargâh gibi bölümler mevcut değildir⁴⁶.

Resim 8: ‘D’ şekilli burçlar⁴⁷

Resim 9: “D” şekilli burçlar⁴⁸

Mecidiye Tabyası o dönem inşa edilen tek tabya olmamakla birlikte, Kiremitlik Tabyası da yine 1852 yılı dolaylarında Erzurum Kalesi’nin üçüncü suru olarak inşa edilmiştir⁴⁹. Bu iki tabyadan başka o dönem bölgeye, Toprak Tabya, Gavurboğan Tabyası, Kumlu Tabya, Top Tabyası, Vilyams Paşa Tabyası, Vasıf Paşa Tabyası, Bostan Tabyası, Arap Tabya, Gez Tabyası, Ömerpaşa Tabyası ve Karabaş Tabyası inşa edilmiştir⁵⁰. Özellikle Vilyam Paşa Tabyası’na, Kırım Savaşı’nda Osmanlı’nın

Dünyada Yankılanması”, s. 284; Osman Geçten, “Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi”, s. 9; Çağlar Kıvanç Kaymaz vd., “Erzurum Kenti ve Yakın Çevresinde Askeri Turizm”, s. 265; Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası’nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 54. ; Zeynep İnan Ocak ve Gülsün Tanyeli, “Erzurum Tabyaları ve Koruma Sorunları”, s. 60-61.

45 Osman Geçten, “Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi”, s. 9.

46 Osman Geçten, “Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi”, s. 10.

47 Auguste Frédéric Lendy, *Treatise on Fortification*, s. 495.

48 Auguste Frédéric Lendy, *Treatise on Fortification*, s. 496.

49 Çağlar Kıvanç Kaymaz vd., “Erzurum Kenti ve Yakın Çevresinde Askeri Turizm”, s. 257.

50 Murat Küçüküçürlü, “Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler”, s. 68-69.

müttefiki olan İngiltere'den gelen askeri ateşe General William Fenwick Williams'ın adı verilmiştir. Kendisi Erzurum ve Kars bölgesine yapılan tabyaların inşasına bizzat katılmıştır⁵¹.

1855 yılları itibarıyla Mecidiye Tabyası dahil 14 adet yeni tip tabya yapıldığı bilinmektedir. Bu tabyaların “yeni tip” olduğunun bilgisi, İtalyadan getirtilen mühendis Calandrelli'den gelmektedir⁵².

1851-1896 yılları arasında bölgeye yaklaşık 21 adet tabyanın yapıldığı bilinmektedir. Bu tabyalar kurulmuş olan “istihkam komisyonları” sayesinde inşa edilebilmiştir⁵³. Sultan Abdülaziz zamanında 1867-1872 yılları arasında Fosfor Mustafa Paşa'nın nezaretindeki istihkam komisyonu Erzurum, Kars ve Ardahan'a yeni istihkamlar yapmıştır. Yapılan tabyaların isimleri, Aziziye, Büyük Kiremitlik ve Ahali Tabyalarıdır⁵⁴. Hamidiye Tabyası'nın ise yapımına bu dönem başlanmış olup Abdülhamit zamanında bitirildiği için onun ismi verilmiştir⁵⁵. 93 Harbi'nden sonra kurulan diğer komisyon, altı tahkim amirliği altında, 10 adet daha tabya yapımına karar vermiştir. Bu tabyalar, komisyonun karar verdiği üzere daha tahkimli olmalıdır. Dönemin ateş gücü, şeshaneli tüfeklerin menzili arttığından mütevellit, Erzurum şehri tehlike altına girmektedir. Bu sebeple yapılacak tabyalar, hem şehirden uzak, hem de şeshaneli tüfeğin menziline girebilecek şekilde tasarlanacaktır. Bu sebeple tabya bedeni ateş gücüne dayanmak zorundadır⁵⁶.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında yapılan tabyalarda yeni bir sistem kullanılmıştır. Duvar içinde bir kanal oluşturularak sıcak havanın bina içinde dolaştırıldığı bu sistemin adı “peç”tir. Bu sistem Baltık Mimarisi'nin bir ürünüdür.

51 Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 54; Ramin Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması”, s. 298.

52 Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 54-55.

53 Osman Geçten, “Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi”, s. 2.

54 Osman Geçten, “Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi”, s. 5; Zeynep İnan Ocak ve Gülsün Tanyeli, “Erzurum Tabyaları ve Koruma Sorunları”, s. 60-61; Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 9; Çağlar Kıvanç Kaymaz vd., “Erzurum Kenti ve Yakın Çevresinde Askeri Turizm”, s. 261.

55 O dönem için bu tabyanın adı Sütnişandır. Bkz. Zeynep İnan Ocak ve Gülsün Tanyeli, “Erzurum Tabyaları ve Koruma Sorunları”, s. 60-61; Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 33.

56 Zeynep İnan Ocak ve Gülsün Tanyeli, “Erzurum Tabyaları ve Koruma Sorunları”, s. 60-61; Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 10. Bu dönem için bir diğer araştırmaya göre yedi adet tabya yapıldığı ifade edilir. Bkz. Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 39-49.

19. Yüzyılda Kars'taki soylu sınıfa ait yapılarda sıkça kullanılmıştır⁵⁷. Bu sisteme ek olarak yine bu dönem inşa edilen tabyalarda topçu ve pusu odaları da bulunmaktadır⁵⁸.

1884 yılında tekrardan savunma hattını güçlendirmek adına bir komisyon toplanmıştır. Bu komisyona Şahap Paşa başkanlık etmiştir. 1884 yılı Mayıs ayında başlanan tabyalar, Gürcü ve Palandöken Boğazı ile Deveboynu Dağları ve civarına yapılması kararlaştırılmıştır. Bu tabyalar, diğerlerinden farklı olarak derin hendek sistemiyle desteklenmektedir. Buna ek olarak kaponiyer yapısı da kullanılmıştır. 1884 yılı Mayıs ayında başlanan inşa süreci 1896 yılında tamamlanmıştır. İlâveten Aziziye tabyalarına yarım ay tabyalar da bu dönem eklenmiş ve toplamda altı milyon lira para harcanmıştır⁵⁹.

Erzurum'da yarım ay tabyalardan toplam beş adet olduğu tespit edilmiştir. Bu tabyalar genelde hendeğin hemen iç kısmında yer almaktadır. İki ön yüzey, iki yan yüzeye sahiptir. 93 Harbi'nin ardından inşa edilen bu tabyaların iç tarafları tamamen toprakla doldurulmaktaydı⁶⁰.

Resim 10: Kaponiyer (Caponier) yapısı örneklerinden Sivişli Tabyası Karargah binası. Caponier Fransızların kullandığı bir tahkimat örneğidir. Genellikle kuru hendeklerin içerisinde inşa edilir. Amacı, düşmanın hendeklerden, tahkimat içine geçmesini önlemektir.⁶¹

57 Osman Geçten, "Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", s. 4. Kotan'a göre peç sistemi daha evvel yapılmış Mecidiye Tabyası'nda da vardır. Bkz. Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 58-59.

58 Osman Geçten, "Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", s. 4.

59 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 11.

60 Murat Küçükkuşurlu, "Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler", s. 75-76.

61 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 178.

Birinci Dünya Savaşı'nda yeni tabya yapımı sınırlı kalmakla birlikte Deveboynu'nun güney taraflarına yapılan tabyalar Almanlar tarafından kontrol edilmiştir. Palandöken mevkiine de iki adet tabya yapılmıştır. Genel durum itibarıyla yapılmış olan tabyaların tahkim edilerek kullanılmış olduğu görülür⁶². Yeni yapılan tabyaların konumları genellikle düşmanın geliş yönünde olan kuzey, güney ve doğu taraflarıdır⁶³. Bu tabyalardan olan Mecidiye tabyası ise askeri üs olarak kullanılmıştır⁶⁴.

Savaşta, Erzurum şehir savunması; kale bedenleri haricinde iki hat şeklindeydi. İlk hatta; Dolangez, Uzun Ahmet, Uzun Ahmet Karakolu, Kaburga, Orta Höyük ve Höyük ilavesi yapılan tabyalar mevcut iken ikinci hatta Çobandede, Sivişli, Ağzıaçık, Toparlak ve Gez Tabyaları vardı⁶⁵.

Tabyalar, İkinci Dünya Savaşı'nda da savunma amaçlı kullanılmış, iki savaş arası dönemde de tabyalardaki askeri faaliyet devamlılık göstermiştir. Bu tabyalara ek olarak yeni koruganlar ve top mevzileri, büyük ve derin hendekler inşa edilmiştir. Sonraki yıllarda da buradaki tabyaların bir kısmı kışla olarak kullanılmıştır⁶⁶. Tabyalar bir süre bu görevi ifa etse de sonunda kullanım dışı kalmıştır. Birlikler, en son Tafta ve Sivişli Tabyalarını boşaltmıştır⁶⁷.

62 Ramin Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması", s. 298.

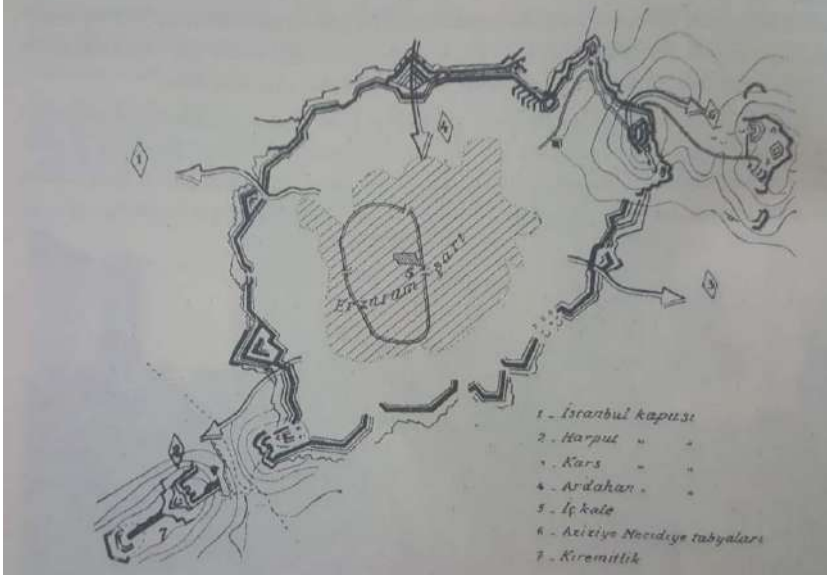
63 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 12.

64 Elif Sibel Kotan, *Erzurum Mecidiye Tabyası'nın Mimari Analizi ve Yeniden Kullanımı Üzerine Bir Öneri: Erzurum Harp Tarihi Müzesi*, s. 56.

65 Ramin Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması", s. 299.

66 Zeynep İnan Ocak ve Gülsün Tanyeli, "Erzurum Tabyaları ve Koruma Sorunları", s. 61; Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 12.

67 Zeynep İnan Ocak ve Gülsün Tanyeli, "Erzurum Tabyaları ve Koruma Sorunları", s. 61.

Resim 11: Erzurum kale ve tabyalarını gösteren harita⁶⁸

3. Tabyaların Savunulması

Savunma, bir darbenin def'i ve kovuşturulmasıdır. Herhangi bir taarruzun beklenme halidir. Bu yüzden durağan bir hareket halini kapsar⁶⁹. Düşmanın alacağı risklere oranla daha kolay bir konuma sahip olunmaktadır. Ana amaçlarından biri “korumak”tır. Lakin tek amacı sabit kalarak korunmak değildir.

Taarruz eden unsur, dezavantajlıdır. Bölgeyi, kaynakları, gizli geçitleri bilmemektedir. Coğrafi olarak uyumsuz bir bölgeden gelebileceği için şartlara hazırlıksız olabilir. Enver Paşa'nın Kafkas Harekâtı buna bir örnektir. Savunan taraf ise araziye hakimdir. Düşmana sık ve yüzeysel baskınlar yaparak yıpratılabilir. Sanılanın aksine savunma yapmak müstahkem mevkide hareketsiz bir şekilde bulunmak değildir. Kısa ve etkili taarruzlara kuşatmacılar yıpratılabilir, savunma hatlarıyla kuşatma uzatılabilir, ki bu durum muhasaracıların aleyhine olur. Geçen zaman, taarruz eden kuvvetlerin iase ve mühimmat gibi ihtiyaçlarını arttırır. Diğer taraftan müdafiler ise görece lojistik problemlere daha az maruz kalacaktır, aynı zamanda kendi halkının savunmasında olduğu için moral-motivasyon avantajına da sahiptir⁷⁰.

⁶⁸ Büşra Topdağı Yazıcı, *Tabya Yapıları Üzerine Bir İnceleme ve Erzurum Mecidiye Tabyası Örneğinde Yeniden İşlevlendirme Önerisi*, s. 53.

⁶⁹ Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, İstanbul 2019, s. 405.

⁷⁰ Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, s. 412; Keagan da kalenin sadece korunma usulüyle yapılmadığından ve etkin savunmanın önemli olduğundan bahseder. Bkz. John Keagan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 156.

Pasif ve aktif olmak üzere savunma yapılarının iki çehresi vardır. Pasif hal, konumlandığı bölgeyi, bölgenin içini tamamiyle korur. Aktif halde ise, müdafiler tarafından topların menziline ulaşmadığı yere bile etki etmeye çalışılır. Muhasaracıların her hareketi müdafiler tarafından izlenebilmektedir. Konuşlanma, sahip olduğu kuvvet miktarı gibi mevcut durumları müdafiler tarafından anlık olarak takip edilir. Bazen muhasaracılara eşdeğer yahut daha fazla sayıda müdafinin surun dışına çıkarak muharebeye giriştiği vakidir. Bu yüzden aktif savunmanın taarruz eden üzerinde büyük bir avantaj elde etme potansiyeli vardır⁷¹.

Savunma hali pasif bir hal olduğu için, manevra kabiliyeti sınırlıdır. Özellikle savunan taraf hareketsiz savunma tekniklerini benimsemişse edindiği her avantaj, dezavantaja dönüşebilir. Fakat ateşli silahlar bu duurma dönüştürmüştür. Etkin ateş gücü, savunma prensiplerinin katı halini esnekletmiştir. Yüksek duvarlı kalelerin modasının geçmesi tam da bundan kaynaklanmaktadır. Savunma yapılarının dönüşümü zamana ve mekâna uygun olarak gerçekleşirse, kuşatan taraf asimetriyi kendi lehine sağlaması zorlaşır.

Genel manada savunma hali, hafife alınır. Taarruzun savunmadan daha etkin bir işgal yolunu açtığı düşünülebilir. Bu, “katı savunma tarzlarının modasının geçtiği”nin göstergesidir⁷².

Rus tehdidine karşın en önemli mevki Kars’tır. Kars üzerinden Erzurum’a üç önemli güzergâhtan girilmektedir. Bunların ilki Hamam Deresi’dir. Bu bölgeden Deveboynu’na ulaşılır. Osmanlı Devleti düşmanı bu derede tutmak için birinci hattını buraya altı tabya olacak şekilde inşa etmiştir. Bu hatta *Çobandede, Dolangez, İlave, Uzunahmet, Küçük Höyük ve Büyük Höyük Tabyaları* bulunmaktadır.

Hamam Deresi’nden geçilerek Deveboynu’na varıldığında düşmanı ikinci bir tahkimat hattı karşılamaktadır. Bu hatta ise Sivişli, Ağzıaçık, Toparlak ve Gez Tabyaları mevcuttur. Bu geçidi aştıktan sonra Mecidiye ve Aziziye Tabyaları konumlandırılmıştır⁷³. Düşmanın etkinliği hesaba katılarak en ufak bir açık vermemek adına mevzilerin sol tarafına da Ahali ve Sütnişan (Hamidiye) tabyaları yapılmıştır.

Erzurum’a gelen ikinci yol, Palandöken Dağları’nın arasındaki geçitten sağlanır. 1884 yılındaki komisyonun inşa ettiği iki adet tabya bu geçidi korumaktadır: Büyük ve Küçük Palandöken Tabyaları. Geçidi ilk gören tabya ise Büyük Kiremitlik Tabyası’dır. Küçük Kiremitlik Tabyası da buna destek sağlamak amacıyla inşa edilmiştir⁷⁴.

71 Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, s. 452.

72 Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, s. 410.

73 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 12-13.

74 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 13-14.

Erzurum'a gelen son güzergâh, kuzeyden, Tortum yolu üzerindendir. Bu güzergâha ise Tafta ve Karagöbek Tabyaları inşa edilmiştir⁷⁵. Osmanlı Devleti, Erzurum'u herhangi bir işgale karşı koruyabilmek için güzergâhı adeta tabyalarla zırhlandırmıştır. Lakin tabyalar bir anda yapılmamış, zaman içerisinde eklemeler ve çıkartmalarla oluşmuştur. 1828-1829 harbinden sonra bir kısmı düzeltilmiş ve kurulan komisyonlarla saldırıya açık bölgeler kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır. Buna rağmen 93 Harb'inde Türk birlikleri Erzurum'da Ruslara karşı direnememiştir. Uzunahmet, İlave ve Dolangez gibi tabyalarda ciddi çatışmalar olmuştur. Rus kuvvetleri bu savaşta Deveboynu tarafından gelmiştir. Sadece savunma yapılarının nispeten yetersizliğinde kaynaklanan bir kayıp olmamıştır aynı zamanda mühimmat ve asker sıkıntısı da bu durumda etkin bir rol oynamıştır⁷⁶.

Savunma yapabilmek için hazırlıklı olmanın yanında istihbarati açık vermemek de savaşın gidişatı için önemli bir husustur. Bu bahisle bir İngiliz subayının 93 Harb'inden önce Erzurum ve tahkimatlarına dair gözlemlerinden bahsetmek faydalı olacaktır. Ona göre Erzurum kararlı bir düşmanın saldırısına uğradığı takdirde, direnebilecek durumda değildir. En uygun taarruz bölgesi ise Ardahan veya Van yolları istikametindedir⁷⁷. İngiliz subay, dönemin Erzurum yöneticisi İsmail Paşadan inşa edilen bu tabyalar için bir milyon lira gibi bir bütçe ayrıldığını öğrenmiştir. Gittiği yerlerde tabyaların konumu ve planlarını çizmek için izin aldığını ve görüştüğü yönetici yahut subayların bu hususta izin verdiğini de ekler⁷⁸. Açıkçası savaş öncesi bir dönemde İngiliz subayına böylesi kıymetli bilgileri vermenin çok doğru bir karar olmadığı, istihbari açık doğurduğu, günümüzde yapılan çalışmalar sayesinde de daha açıklıkla anlaşılmaktadır⁷⁹.

İstihbari hususta yaşanan bir başka vaka ise Birinci Dünya Savaşı'nda cereyan etmiştir. Taarruz başlamadan önce Ağır Topçu Subayı Üsteğmen Rıfat, atıyla Rus karargahına kaçmıştır. Can güvenliği ve para karşılığında Türk ordusunun konumlandığı mevkiileri ve top bataryalarının yerleşim yerlerini ihbar etmiştir⁸⁰. Rus ordusu, 29 Ocak 1916 sabahı üsteğmenin verdiği bilgileri askerlerine kontrol ettirmiş ve bu istihbarat doğrultusunda 34 ağır topla Çobandede ve Dolangez Tabyalarını

75 Zeynep İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası Restorasyon Projesi*, s. 15.

76 Çağlar Kıvanç Kaymaz vd., "Erzurum Kenti ve Yakın Çevresinde Askeri Turizm", s. 255.

77 Mehmet Alper Demirel, "93 Harbi Arifesinde Bir İngiliz Subayın Erzurum-Kars- Ardahan Seyahatindeki Askeri Gözlemleri ve Düşündürdükleri", *Tarih ve Tarihçi*, II/2 (2023), s. 161.

78 Mehmet Alper Demirel, "93 Harbi Arifesinde Bir İngiliz Subayın Erzurum-Kars-Ardahan Seyahatindeki Askeri Gözlemleri ve Düşündürdükleri", s. 165.

79 Örneğin modern Türk askeri tıbbının kurucularından olan Dr. Bernard'ın, II. Mahmud ve saray hakkında Avusturya sefaretı adına yaptığı istihbari faaliyetler için bkz. A. Sefa Özkaya, "Hekimlik ve İstihbaratçılık Kısacasında Askeri Tıbbın Kurucusu Kurucusu Dr. Karl Ambrois Bernard'ın İstanbul Macerası", *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu 2 Bildiriler Kitabı*, ed. Ahmet Zeki İzgöer ve Murat D. Çekin, İstanbul 2017, s. 33-70.

80 Ramin Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması", s. 302.

bombalatmıştır. Çobandede ve Tafta Tabyaları arasında, Erzurum'a Kars tarafından kuzeyden giriş yolu ve önemli mevziler ele geçirilmiştir. Tafta Tabyası'nın 1 Şubat'ta kaybıyla Deveboynu hattında ağır zafiyet yaşanmış ve böylelikle Erzurum'un düşüşü gerçekleşmiştir⁸¹.

Birinci Dünya Savaşı'nda General Yudenic bir yarma harekatı planlamıştı. 1 Ocak 1916'da bu yarma harekatı Çilligöl mevkiinden başlatıldı. II. Türkistan Kolordusu, Osmanlı'ya Oltu yönünden bir şaşırtma girişiminde bulundu. I. Kafkas Ordusu da bu şaşırtma girişiminden yararlanarak doğudan bütün gücüyle taarruz etti. İki kolordunun arasından da diğer hatlardaki birlikler Osmanlı savunmasının zayıf bölgelerine şiddetli bir taarruzda bulundu. Rus kuvvetleri bu taarruzla Köprüköy'ü ele geçirdi⁸². Bu durumdan sonra General Yudeviç, Erzurum'u alabilmek için Deveboynu Tabyası'na hücum edecek, hücumu Tafta ve Çobandede Tabyalarına yapılacak yarma harekatı destekleyecekti. Birlikler, konumlandığı vakit, böyle bir istihbaratın alınması Rus ordusunun işine oldukça yaramıştı⁸³.

Erzurum'da bulunan tabyalar eskiydi. Nitekim Enver Paşa da bu durumu savaştan sonra Rus basınına verdiği bir mülakatta ifade etmiştir. Lakin Osmanlı Devleti gücünü batıya ve Rumeli'ye verdiğinden dolayı Erzurum ve civarında yeterli top, mühimmat ve asker eksikliği mevcuttu. Rus ordusunun Kars tarafından geleceğini hesaplayan Osmanlı Devleti, o bölgeye birbirine yakın konumda bulunan tabyalar konumlandırmıştı. Lakin Çilligöl mevkiine yapılan yarma harekatı Fevzi Çakmak'ı bile hayrete düşürmüştü. Çakmak; *“Gerçekten yaptıkları yarma noktası öyle seçilmiştir ki burası ancak iyi bir inceleme ve araştırma ürünü olabilir. Prejevalski bu çevrede 15 yıl konsolosluk yapmış, her yeri öğrenmişti. Ayrıca top yolunu da keşfetmişti. Böylece savaş başlayınca kendisi en zor noktaya gelerek Erzurum'u kuzeyden kuşatma ve yarma harekatı ile savaşı yakından etkilemiştir.”*⁸⁴.

Etkin bir taarruz yapmak, savunma yapan ve nispeten daha avantajlı durumda olan bir orduyu lağvedebilir. Rusya; uçaklarla, bölgede görev yapmış konsolosuyla, istihbari bilgiyi veren üsteğmenle, uydurma bilgi veren telgraflarıyla Osmanlı Devleti'ni şaşırtmıştır. Ayrıca İran'a savaş açacağı hususunda propagandalar da yürütmüştür⁸⁵.

81 Ramin Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması”, s. 302-303.

82 Ramin Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması”, s. 290.

83 Ramin Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması”, s. 301.

84 Ramin Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması”, s. 290.

85 Ramin Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması”, s. 291-292.

Enver Paşa'nın Erzurum düştükten sonraki ifadesi gerçekten şaşırtıcıdır. Paşa, Erzurum'un müstahkem bir mevkiî olmadığından bahseder. Bu sebeple korunması gerektiğini düşünmediklerini ve eski istihkamların da bu açıdan yetersiz olduğunu belirtir. İşgal sonrası Rus basını ise bu beyana paralel bir şekilde; Türk ordusunun ihtimal vermediği, halihazırdaki hatların yetersiz ve yüksek mevkiilerde olduğu, seçilen Çilligöl mevkindeki Osmanlı ordusunun zayıf kaldığını ifade eder⁸⁶.

Sonuç

Savunma yapılarındaki değişimler ateşli silahların gelişmesiyle paralel doğrultıda olmuştur. Ateş gücü arttıkça, savunma yapıları artan ateş gücüne karşın farklı şekillerde ve boyutlarda yapılar inşa etmişlerdir. Makalede sıraladığımız; yıldız tabya, redoubt ve tabya gibi yapılar, tahkimat gruplarının küçük bir kısmıdır.

Osmanlı Devleti, yukarıda zikrettiğimiz gibi farklı yapıları birarada kullanarak etkin ateş gücüne karşı koymayı hedeflemiştir. İnşa edilecek tahkimatlar, arazi şartlarına uygun olarak değişiklik göstermiştir. Hilal, yay yahut U tipi gibi tabyaları sınıflandırmışlardır. Bu tip tabyalar bir arada da kullanılmıştır. 'Düzensiz' olarak adlandırılan istihkam grupları sayesinde, Osmanlı Devleti'nin kendine özgü bir tahkimat kültürü oluşturmuştur. Bir tabya kültürüne sahip olduğunu, Çanakkale, Kars, Rumeli gibi bölgelerde inşa edilen yapılarla Erzurum tabyalarını karşılaştırarak söyleyebiliriz. Erzurum tabyaları, özellikle Erzurum-Kars yolu üzerine, düşmanın geliş yönü hesap edilerek inşa edilmiştir. Keza 93 Harbi'nde de Birinci Dünya Savaşı'nda da Rus Çarlığı bu güzergahtan Erzurum'a girmeye çalışmıştır. Bu doğrultudaki tahkimatların, birbirlerini destekler nitelikte olduğunu ve tamamen tabya formunda inşa edildiğini söylemek mümkündür.

Savunma hali aynı zamanda bir taarruzun bekleniş hali olması sebebiyle, kurulan istihkam komisyonları tüm eksiklikler hususunda istişare etmişlerdir. İngiltere ve Almanya'dan eğitilmiş mühendislerin getirilmesi, tahkimata gerekli ihtimamı gösterdiklerinin bir göstergesidir. Lakin hem Enver Paşa hem de yabancı subayların ve hatta I. Dünya Savaşı döneminde Rus basınının Osmanlı tahkimat sisteminin eski ve yetersiz olduğu yönündeki ifadeleri de gerçek durumu yansıtan göstergelerdir. Nitekim son kurulan istihkam komisyonu 1896 tarihlidir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar savunma yapılarındaki değişim artarak devam etmiştir.

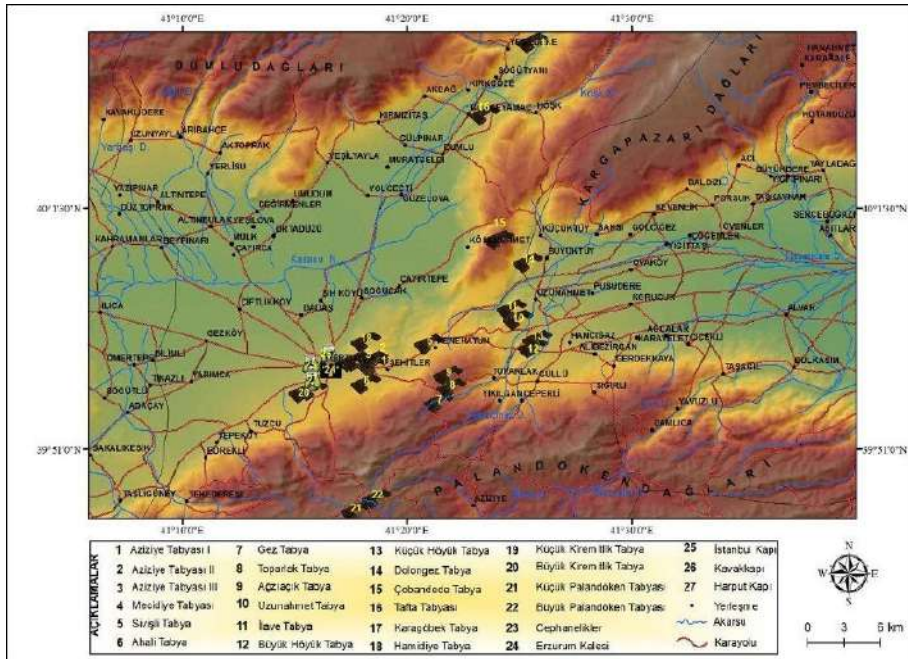
Savunma anlayışı açısından incelendiğinde; Osmanlı Devleti, inşa ettirdiği yapıların eksik ve yetersiz olduğunu gözlemlemiştir. Bu eksiklik ve yetersizlik, yapıların yalnızca döneme uygun olmamasından kaynaklanmamıştır. Erzurum şehri için tedarik edilen ateş gücü de yetersiz kalmıştır. Özellikle Birinci Dünya

86 Ramin Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması", s. 305.

Savaşı sırasında bu eksiklik sık sık zikredilmiştir. Erzurum'un Rus taarruzuna karşı savunulmasında taarruz eden kuvvetlerin azmi de ön plana çıkmıştır. Rus general Yudenich, taarruz için yapılması gereken tüm hazırlıkları yapmış ve Fevzi Çakmak'ın ifadesiyle yarma noktası için akılcı tercihleri yapabilmıştır. Müdafî kuvvet olan Osmanlı birlikleri “zamanın ruhu” zannettikleri istihkam temelli anlayışa güvenmiş, Rus ordusu ise modası geçmekte olan istihkamlara karşı daha modern ateş gücü ve taktik manevralara sonuca ulaşmıştır.

EKLER

Ek-1: Erzurum Şehri'ndeki Tabyaların Konumu (Çağlar Kıvanç Kaymaz, Salih Birinci ve Aykut Çamcı, “Erzurum Kenti ve Yakın Çevresinde Askerî Turizm”, *Journal of Human Sciences*, XIV/1 (2017), s. 256.

Harbiye Nezareti İstihkâm ve İnşaat Dairesinin Dönüşümü

Yakup KARATAŞ*

Giriş

Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Osmanlı askeri teşkilatında modernleşme çalışmaları yürütülmüştü. Oluşturulan Seraskerlik makamı Asakir-i Mansure ordusunun da yönetim merkezi idi. 1863'te ikinci defa sadrazamlığa getirilen Fuad Paşa'ya ilave memuriyet olarak Seraskerlik de tevcih edildiğinde bürokratik işlerin görülmesi maksadıyla kurulan Harbiye Nezareti Seraskerliğe bağlı bir büro olmaktan öteye geçememiş ve teşkilatını tamamlayamamıştı.¹ Sultan II. Abdülhamid döneminde askeriye'nin merkez bürokrasisi Bab-ı Seraskeri, Dar-ı Şurayı Askeri, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi ve Tophane-i Amire Nezaretlerinden oluşuyordu. Bab-ı Seraskeri ismi 1879'da Harbiye Nezareti'ne dönüşmüş, 1884'te tekrar Bab-ı Seraskeri denilmeye başlanmıştır.² 1908'de Meşrutiyet taraftarı gösteriler yoğunlaşınca olaylara hâkim olması amacıyla Mehmed Said Paşa (7. Defa) sadarete getirilmişti. Said Paşa'nın kurduğu kabinede sadece saray rejiminin en önemli isimlerinden Serasker Rıza Paşa yer almamış ve Seraskerlik unvanı Fransadakine benzer şekilde (Ministere de la Guerre) Harbiye Nazırlığına dönüştürülmüştü. İlk Harbiye Nazırı olarak da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ömer Rüşdi Paşa tayin edilmişti. Meşrutiyet döneminin Harbiye nazırları padişahın başkumandan vekili olarak kabul edildiği için Padişah ve Sadrazamdan sonra devletin en önemli üçüncü kişisi olarak itibar görmüşlerdi.³ Kanun-i Esasi'ye göre Şeyhülislam ve Sadrazamla birlikte Harbiye ve Bahriye Nazırlarını atama yetkisi padişahla olup bu durum saray muhaliflerinin tepkisini çekmiş ve şiddetli protestolar sonunda Said Paşa istifa etmek zorunda kalmıştı. Yeni Sadrazam Kamil Paşa, Harbiye nazırlığına Padişahın sevmediği Recep Paşa'yı getirerek bir oldubittiyle sultanın da bu tayini kabul etmesini sağlamıştı.⁴ Sonraki dönemlerde Sultanın bu nazırları atama yetkisi elinden alınmıştı.⁵ Görüldüğü üzere Saray ile Babialı arasında bir rekabet aracına

* Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ykaratas@agri.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-3356-0146>.

1 Abdülkadir Özcan, "Harbiye Nezareti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI, 119.

2 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara 2000, VIII, 353.

3 İsmet Parmaksızoglu, "Milli Savunma Bakanlığı", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1976, XXIV, 182.

4 Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, yay. haz. Ayşe Kavak vd. Ankara 2021, V, s. 113, 131; François Geogron, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2018, s. 559.

5 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform (1789-1922)*, çev. Ercan Ertürk, İstanbul 2014, s. 341.

dönüşen Harbiye Nezareti dönemin siyasi mücadelelerinde mühim bir güç ifade etmektedir. Nezaretin bu dönemde kazandığı ehemmiyeti göstermesi açısından Sultan V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkış ve ilk biat töreninin Harbiye Nezareti'nin Hünkâr dairesinde icra edildiği belirtilmelidir.⁶ 14 Mart 1910'da Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın girişimleriyle Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliği (Teknik Birlikler ve Müstahkem Mevkiler Müfettişliği) bünyesinde hazırlanan Süvari Hidemat-ı Fenniye Talimnamesi “doğrudan doğruya” padişah iradesine sunulmuş ve beş gün içinde irade tahakkuk ederek bahse konu talimname yürürlüğe girmiştir.⁷ Buradaki “doğrudan doğruya” ifadesi Osmanlı diplomatığında çok alışık olunmayan bir tavır olup bu talebin, meselenin aciliyeti ve nazırın saray nezdindeki nüfuz ve itibarı ve nezaretin hükümetteki merkezi konumu ile açıklanabileceği değerlendirilmiştir.

H. 1309/M.1893 yılına ait askeri salnamede Seraskerlik; Piyade, Muhakemat, Süvari, Topçu, Levazım-ı Umumiye, İstihkâm ve İnşaat, Sıhhiye ve Muhasebat Daireleri ile Askeri Tekaid Sandığı'ndan oluşmaktaydı.⁸ 1908'de Seraskerlik merkezi idaresi; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, Piyade, Süvari, Topçu, İstihkâm ve İnşaat, Sıhhiye, Muhakemat, Levazım-ı Umumiye ve Muhasebat Dairelerinden müteşekkildi.⁹ Balkan Savaşlarından sonra yapılan yenileştirme çalışmaları sırasında Harbiye Nezareti'nin merkezi şu birimlerden teşkil edilmişti: Şura-yı Askeri, Tahrirat, Hukuk Müşavirliği, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, Piyade, Süvari, Sahra Topçu ve Nakliye, Sıhhiye, Muhakemat, Muhasebat, Levazım-ı Umumiye Daireleri ile Ağır Topçu, Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme, Terbiye ve Tedrisat-ı Askeriye Umum Müfettişlikleri ve Teftiş Heyeti, İnşaat Şubesi ve Askeri Matbaa gibi kuruluşlardı.¹⁰

1. İstihkâm ve İnşaat Dairesinin Faaliyetleri

Klasik dönem Osmanlı ordusunda inşaat işleri Sarayın Birun görevlilerinden olan Şehremini'ye bağlı baş mimar ve diğer mimarlar tarafından yürütülmekteydi. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Osmanlı ordusunun inşaat ve istihkâm işlemleri Tophane-i Amire Nezaretinin uhdesindeydi. 1283/1866 tarihli Askeri Salnameye göre Tophane-i Amire başlıca şu alaylardan oluşuyordu: İhtiyat, İstihkâm, Sanayi, Bahr-i

6 Ali Fuad Türk geldi, *Görüp İstittiklerim*, Ankara 2010, s. 33-34.

7 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) İradeler Harbiye (İ. HB.) nr. 18/19, H. 07.03.1328/M. 19.03.1910. BOA. Babiali Evrak Odası (BEO), nr. 3721/279055, H. 09.03.1328/M. 21.03.1910.

8 *Salname-i Askeri* H. 1309/1893, İstanbul: Ceride-i Askeri Matbaası, ss. 49-77.

9 *Salname-i Askeri* H. 1324/1908, s. 23-48.

10 Parmaksızoğlu, “Milli Savunma Bakanlığı”, s. 182.

Siyah, Bahr-i Sefid, Tuna ve Kale Alayları.¹¹ 1873 yılında Seraskerliğe gönderilen bir Sadaret kararında Tophan'e'ye bağlı sınıflardan istihkâm ve Topçu ihtiyat alayları ile bunların komutan ve subaylarının Hassa Ordusuna, inşaat ve imalat sınıflarıyla sanayi alaylarının tüm muamelatının da Seraskerliğe bağlandığı bildirilmişti.¹² Seraskerliğin merkezi birimlerinden biri olan İstihkâm ve İnşaat Dairesi 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra yapılan askeri reformlar sonrasında kurulmuş olmalıdır. Zira Osmanlı Arşivinde yapılan incelemeler sonucunda bu daire ile ilgili ilk kayıtlar 1881 yılına ait olarak ortaya çıkmıştır.¹³ Ayrıca Sultan Abdülaziz zamanında hazırlanan H. 1293/M. 1876 tarihli askeri salnamede bu daire ile ilgili herhangi bir malumat bulunmamaktadır.¹⁴ Devlet salnamelerinde ise ilk olarak 1298/1881 tarihli salnamede İstihkâm ve İnşaat Dairesi'nden bahsedilmiştir. Burada dairenin reisi olarak Ferik Mahmud Mesud Paşa kayıtlıdır. Dairenin bir müfettişi, iki şubesi ve başkâtibi tanımlanmıştır.¹⁵ Bu kayıttaki İkinci reis olan Abid Bey ise uzun bir dönem reislik makamında bulunacaktır. Faaliyette olduğu sürece dairenin yönetiminde Ferik rütbesinde idareciler bulunmuştur. Bunlar sırasıyla Mahmud Mesud Paşa, Abid Bey, Hüseyin Remzi Paşa¹⁶ ve Şerif Mehmed Avni¹⁷ Beylerdir. Dairenin birinci ve ikinci şubelerinin başında ise mirliva rütbesindeki müdürler görev almakta idi. Bunların yardımcıları ise kaymakam rütbesindeydi.¹⁸

İstihkâm ve İnşaat Dairesinin temel görevleri, başkent ve taşrada bulunan askeri tesisler, okullar, talimgâhlar gibi hemen tüm bina ve arazilerin inşaat işlerinin planlanması, keşif defterlerinin hazırlanması, masraf cetvellerinin ortaya konması ve inşaatların yürütülmesidir. Dairenin faaliyetlerine ilişkin ilk değerlendirmeler bu çalışmada ortaya konacağı için burada arşiv evrakının sunduğu veriler ışığında bu birimin icraatları incelenecektir. Seraskerlik, İstihkâm ve İnşaat Dairesinin amiri pozisyonunda bulunduğu için yazışmalar burası ile yürütülmekte, Sadarete veya başka birimlere iletilmesi istenen durumlar önce Seraskerliğe yazılmaktaydı. Mesela 1887 yılında Hüdavendigar, Konya, Adana, Ankara ve Kastamonu vilayetlerinden toplanıp Hassa Ordusuna intikal edilmesi gereken 691.623 gurusun ülkedeki başka askeri tesislerin inşaatlarında kullanılması için izin istenmiş ve gerekli planlaması yapılmıştır. Bu meblağın İzmit, Çorum, Aksaray, Kayseri, Bursa gibi yerlerdeki

11 *Salname-i Askeri*, H. 1283/M. 1866, ss. 346-388.

12 BOA. Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.), nr. 455/26, H. 28.03.1290/M. 26.05.1873.

13 BOA. İrade Dâhiliye, (İ. DH.), nr. 827/66637, H. 25.05.1298/M. 25.04.1881.

14 *Salname-i Askeri* (7. Def'a), H. 1293, İstanbul: Ceride-i Askeri Matbaası.

15 *Salname-i Devlet-i Aliyye* (1298/1881), İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, s. 169.

16 *Salname-i Devlet-i Aliyye* (1316/1898), Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, s. 192.

17 BOA. Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), nr. 308/129, H. 22.03.1326/M. 24.04.1908.

18 BOA. Y. MTV, nr. 29/56, H. 05.04.1305/M. 21.12.1887, s. 2., *Salname-i Devlet-i Aliyye* (1305/1887-88), Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, s. 169-170.

kışla, depo, cephanelik ve askeri daireler gibi tesislerin inşaatlarına tahsis edildiği anlaşılmıştır.¹⁹ Aynı yıl Davut Paşa Kışlasının önünde askerlerin talimine tahsis edilen bir arazinin iki üç alayı içine almayacak kadar küçük olduğu için genişletilmesi gerekmiş ve civardaki ekilmeyen bir arazi ile birleştirilmesi planlanmıştır. Teftiş edildiğinde bu arazinin miri araziden olduğu anlaşılmış ve bozuk olan yerleri için inşaat faaliyeti yürütülmüştür. Bunun için de kışladaki askerlerin çalıştırılması teklif edilmiştir.²⁰ Yine süvari hayvanlarının talim ve terbiyesi adına gerekli bir alan için Yıldız Sarayına yakın bir bölge üzerinde incelemeler yapılmış, hem eğitim sahası hem de en az otuz hayvanı içine alabilecek bir ahır için keşif defteri düzenlenmiştir. Buna göre tahmini 987.042 kuruşluk bir masraf ortaya konmuştur (1888).²¹ 1902 yılında, Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye inşaatı sırasında mektebin arka tarafında bulunan hasta pavyonları ile mektep arasından geçen yolun tesviye edilmesi gerekmişti. Ancak yolun altından su ve gaz şirketlerinin boruları geçmekteydi. Bu işlem esasında belediyenin görev alanına girdiği için bu hususta İstihkâm ve İnşaat Dairesinin kaleme aldığı mazbatada Şehremaneti'ne gerekli düzenlemeleri yapması için yazı gönderilmesi istenmişti.²² Bir başka örnekte ise Beykoz'da bulunan ve devlete ait bulunan debbağhane ile Serviburnu hastanesinin tamire muhtaç yerlerinin onarılması amacıyla bir keşif gerçekleştirilmiş ve 205.715 guruş sarf edilerek gerekli onarımların yürütüleceği belirtilmiştir. Bu işlemlerde tasarruf kaidesine titizlikle uyulacağı ve askerlerden de yardım alınacağı ifade edilmiştir. Böylece işçi ücretlerinden sarfınazar edileceği planlanmıştır (1908).²³

Taşradaki askerler ve askeri tesisler için de İstihkâm ve İnşaat Dairesinin uğraş verdiğine yukarıda değinilmişti. Mesela Hicaz Vilayetinde Medine-i Münevver'e'nin iskelesi mesabesinde bulunan Yenbuulbahr kasabasında bulunan Osmanlı askerleri su sıkıntısı çekmekte ve kuyulardan elde edilen tuzlu suları içmekte idiler. Ancak bu suyun sağlığa zararlı olduğu ve pek çok askerin bundan dolayı vefat ettiği bildirilmişti. Gerek askerler gerekse hacılar için bu kasabaya su hattı çekilmesi düşünülmüştür. Bunun için de 25.000 Osmanlı lirası bir masraf öngörülmüştür. Bölgenin stratejik konumu ve bu vesile ile padişaha edilecek dualar da nazara verilerek konunun önemi ve aciliyeti vurgulanmıştır (1891).²⁴ Yine Hicaz'da bulunan Osmanlı askerlerinin kışla yapılcaya dek istirahatlerine uygun olarak inşa edilen barakaların eksiklerinin giderilmesi için gerekli mali ve inşai planlamalar İstihkâm ve İnşaat Dairesi'nce

19 BOA. Y. MTV, nr. 29/56.

20 BOA. Y. MTV, nr. 29/70, H. 07.04.1305/M. 23.12.1887.

21 BOA. Y. MTV, nr. 31/38, H. 03.07.1305/M. 16.03.1888.

22 BOA. Y. MTV, nr. 232/187, H. 29.04.1320/M. 05.08.1902.

23 BOA. Y. MTV, nr. 308/129.

24 BOA. Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı (DH. MKT), nr. 1890/45 H. 14.04.1309/M.17.11.1891.

yürütülmüştü.²⁵ 1891 yılı Osmanlı merkez ve taşra askeri birimlerinde külliyetli bir inşaat faaliyeti yürütüldüğü bir yıldır. Öyle ki İstihkâm ve İnşaat Dairesi tarafından hazırlanan bir defterde Hassa, 2, 3, 4, 5, 6 ve 7. Ordular ile Trablusgarp, Hicaz ve Girit Fırkalarında yürütülecek iyileştirme faaliyetleri ve bunların masrafları ortaya konmuştu. Takriben 4.700.000 guruşluk büyük bir meblağ, inşa ve tamir olunacak askeri binalarla istihkâmlar için tahsis edilmişti.²⁶ Hemen tüm Osmanlı kara ordusunu ilgilendiren bu inşaat ve tamirat işlemleri başarıyla tamamlanmış olmalı ki takip eden yıl (1892) dairenin o dönemki reisi Abid Paşa Birinci rütbeden Osmanî nişanı ile taltif edilmişti.²⁷ 1909 yılında ise Erzincandaki Dördüncü Ordu kışlasının bahçesinde yeniden inşa edilecek bir erzak ambarı için ordu kumandanlığınca bir proje hazırlanmış ve keşif defteri Seraskerlik makamına gönderilmiştir. 12.000 guruşa mal olacağı değerlendirilen bu ambarın yapımı için gerekli incelemeler İstihkâm ve İnşaat Dairesince gerçekleştirilmiş ve inşaat izni için padişahın iradesine müracaat edilmiştir.²⁸

İstihkâm ve İnşaat Dairesinde görevli bazı personelin dönemin edebi ve kültürel hayatına katkıda bulunmak için çaba gösterdikleri tespit edilmiştir. Mesela Süvari Yüzbaşı Mehmed Said Efendi Mebadi-i Tarih-i İslam isminde bir eser kaleme almış ve bunun yayınlanması için gerekli izinleri tahsil edebilmişti. Faydalı eserlerden olduğu değerlendirilen bu çalışmasından dolayı rütbesinin bir derece yükseltilmesi uygun görülmüştü (1894).²⁹ Yine 1894 yılında dairenin yazı işlerindeki kâtiplerden İbrahim Necati Efendi de Mirat-ı Medayih isimli bir çalışmanın yayınlanması için girişimlerde bulunmuştu. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışından itibaren onun hakkında yazılmış kasideleri yayınlamayı amaçlayan bu çalışma haftada bir cüz olarak yayınlanacaktı. Aynı dönemde İbrahim Bey'e 20 lira atıyye verilmiş olması³⁰ eserin yayınlanmak için gerekli izinleri aldığı ve okuyucuyla buluştuğu şeklinde değerlendirilmiştir.³¹ Bu eserlerin askerlikle veya askeri teknoloji ile ilgili olmadığı belirtilmelidir. 1899 tarihli bir başka kayıt ise orduda kullanılan eski ve yeni silahların bir araya getirilmesiyle bir silah müzesi oluşturulması girişimi hakkındadır. Padişahın bu husustaki emri gereğince Erkan-ı Harbiye mimarları tarafından bir keşif defteri hazırlanmış ve müze binası için 21.500 liralık bir masraf ortaya konmuştur. Maçka'da açılacak bu müze binası İtalyan tarzında sade ve gösterişsiz bir yapı olarak

25 BOA. Y. MTV, nr. 188/89, H. 18.11.1316/M. 30.03.1899.

26 BOA. Y. MTV, nr. 52/13, H. 05.12.1308/M.12.07.1891.

27 BOA. *İrade Dâhiliye (İ. DH.)*, nr. 1266/99503, H. 24.08.1309/M.24.03.1892.

28 BOA. Y. MTV, nr. 312/162, H. 21.06.1326/M.21.07.1908.

29 BOA. BEO, nr. 478/35815, H. 18.03.1312/M. 19.09.1894.

30 BOA. *Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ)*, nr. 104/29, H. 27.04.1314/M. 05.10.1896. Evrakın görüntüsü elde edilememiştir. Özetten istihraç edilmiştir.

31 BOA. *Yıldız Esas Evrakı, Defterler (Y. EE. d)*. 300 (Tarihsiz).

tasarlanmıştı. İstihkâm ve İnşaat Dairesinden Seraskerliğe yazılan arzda defter ve resimler intikal ettirilerek gerekli izinlerin alınması istenmiştir.³²

Bu örnekler İstihkâm ve İnşaat Dairesi'nin, Seraskerliğin planlama, finans yönetimi ve yapılaşma gibi sahalarında oldukça önemli faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir. Daire, Sultan II. Abdülhamid döneminin bir ürünü olup bu dönemde tesis edilmiş ve aşağıda da görüleceği üzere II. Meşrutiyet'in ilk aylarında değişim ve dönüşüm geçirmiştir.

2. Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliği

1909 yılının Ocak ayının sonlarında dönemin Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa tarafından Sadarete bir arıza gönderilmişti. Nazır kendi nezaretine bağlı olan İstihkâm ve İnşaat Dairesinin ayrılmasını talep etmişti. Şöyle ki dairenin hem inşaat hem de askerlik sanatı ve müstahkem mevkiiler gibi doğrudan harp işlerine teması bulunan sahalarda hizmet vermesinin yanlış olduğunu belirtmiş, istihkâm subaylarının aynı zamanda inşaat işleri ile de uğraşmasının sakıncalı bir durum olduğunu ifade etmişti. İstihkâm subaylarının sadece askerlik sanatı ve tekniği ile uğraşması gerektiğinden dairenin istihkâm bölümünün Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliği (bundan sonra Müfettişlik) olarak doğrudan nezarete bağlı bir birim haline getirilmesini, inşaat dairesinin de Levazımat-ı Umumiye Dairesine bağlı bir şube olarak idare edilmesini teklif etmişti. Bu teklifin Meclis-i Mehamm-ı Askeriyede oluşturulduğunu ifade eden Nazır, aynı mecliste düzenlenen ve kadro tertibatını gösteren bir de cetvel sunmuştu. Bu cetvele göre bütçe bu yeni düzenlemeden etkilenmeyecek, kadroların eşleştirilmesi ve birimlere dağılımı genel bütçe uygulamaları arasında gerçekleştirilecekti. Babıali'de toplanan Meclis-i Mahsus'ta söz konusu teklif değerlendirilmiş ve uygun görülerek Harbiye Nezaretine gerekli izinler verilmişti.³³ Meclis-i Vükelâ'da da bu değişikliğin Harbiye Nezaretince görülen bir lüzum üzerine olduğu üzerinde durulmuş ve Nezarete icap eden izinlerin verilmesi karara bağlanmıştı.³⁴ 19 Temmuz 1909'daki padişah iradesi ile değişiklik tamamlanmıştı. Buna göre Müfettişliğin başına istihkâm Feriki Hüsnü Paşa, İnşaat Şubesi müdürlüğüne de Tophane Ebniye Komsiyonu Reisi Mirliya İhsan Paşa getirilmişti.³⁵ Bu ayrışma işlemi Osmanlı tarihinin en buhranlı dönemlerinin birinde gerçekleşmiştir. Zira 31 Mart hadisesinden kısa bir süre önce ayrışma için teklif oluşturulmuş, aradan geçen yaklaşık beş ay zarfında iki hükümet ve üç Harbiye Nazırı değişikliği yaşanmıştır.³⁶ Böylesine buhranlı bir dönemde ilgili süreçlerin

32 BOA. Y. MTV, nr. 236/110, H. 19.08.1320/M. 21.11.1902.

33 BOA. BEO, nr. 3485/261364, H. 14.01.1327/M.05.02.1909, s. 1-4.

34 BOA. Meclis-i Vükelâ (MV), nr. 124/37, H. 10.01.1327/M. 01.02.1909.

35 BOA. İradeler Askeri (İ. AS), nr. 88/2, H. 01.07.1327/M. 19.07.1909.

36 Parmaksızoğlu, "Milli Savunma Bakanlığı", s. 183.

aksamamış olması, değişikliğe konu teklifin önemli ve rasyonel bir muhtevasının olduğunu gösterir.

1910 yılı başlarında hem Umum Müfettişliğin hem de ordulardaki diğer teknik birlik ve müstahkem mevki müfettişlerinin görevlerini tanımlayan 11 maddelik bir nizamname yayınlanmıştır.³⁷ Buna göre;

1- Müfettişlik doğrudan Harbiye Nezaretine bağlıdır. Umumi müfettiş aynı zamanda Fırka kumandanlığı yetkilerine de sahip olduğundan diğer ordu müfettişlerinin, inşaat ve istihkâm komisyonlarının da amiridir. İstihkâm Mektebini teftiş edebilir. Teknik birliklerin talim ve terbiyesinden, ülkedeki tüm istihkâmaların bakım ve inşasından sorumludur.

2- Ordulardaki istihkam taburları, telgraf bölükleri, projektör ve balon gibi ilmi teçhizatın kullanımı ve eğitimi bakımından kendi müfettişliklerine, onlar da umum müfettişliğe bağlıdır.

3- Umum müfettişlik, Kıtaat-ı Fenniye, Mevaki-i Müstahkeme ve Muamelat isimlerinde üç şubeden oluşur. Kıtaat-ı Fenniye, her tür askeri ve teknolojik gelişmenin takip edilmesi, hal ve zamana göre gerekli güncellemelerin yapılması, Fünun-ı Askeriye Ceridesi'nin yayını, talim cetvellerinin hazırlanması gibi eğitsel ve bilimsel süreçlerden mesuldür. Mevaki-i Müstahkeme şubesi, tüm kale ve istihkâmaların bakım ve onarımı, savunmaya elverişli tutulması, lojistik kaynaklarının kontrolü, istihkâm inşaatı ve müstahkem mevkiilerle ilgili talimatlar hazırlanması ve kale topçu müfettişliği ile irtibatla bulunulması gibi görevlerle mesuldür. Muamelat kısmı ise yoklama, yazı işleri, muhasebe ve evrak bölümlerinden oluşmaktadır.

4- Umum müfettişlik ve ordular bünyesindeki müfettişlikler kendi zabitlerinin bedeni ve zihni sağlık durumlarını kontrol altında tutup sicillere kaydedeceklerdir. Sicillerin mahrem bir surette saklanması ve terfi durumlarında dikkatle incelenmesi üzerinde durulmuştur.

5- Seferberlik zamanında gerekli hazırlıkların tamamlanması, kale ve istihkâmaların eksiklerinin giderilmesi, talim ve harp malzemeleri masraflarının ilgili bütçelere eklenmesi, hesaplarının görülmesi, hazırlanan hesap defterlerinin ilgili dönemlerde genel muhasebat dairesine iletilmesi gibi mesuliyetler tanımlanmıştır.

6- Uzak ve yakın ordulardaki müfettişliklerde bulunacak subayların görev süreleri, kıtalar arasındaki görev değişimleri ve boş kıtalara atanacak subaylarda aranan özel şartlar sıralanmıştır.

37 BOA. İ. HB, nr. 12/50, H. 09.02.1328/M. 20.02.1910.

7- Ordulardaki kıtaat-ı fenniye ve mevaki-i müstahkeme müfettişleri, bulundukları orduların istihkâm inşaatlarının gerekli şartlarda yürütülmesi ve teknik birliklerin talim ve terbiyesini teftişle sorumludur. Ordu ambarlarını, masraf cetvellerini, bütçe defterlerini incelemekle mükelleftir.

8- Mevcut talimatnamelerin değiştirilmesi gereken maddelerinin hangi usullerle değiştirileceği tanımlanmıştır.

9- Müfettişliğe numune olarak gelen her tür alet ve edevat muhafaza altında tutulup teşkil edilecek bir müzede üzerlerine vurulacak etiketlerle saklanacaktır.

10- Kıtaların fenni teçhizat ve istihkâm malzemelerini toptan satın almaları gerektiğinde uyulacak satın alma prosedürleri tanımlanmıştır.

11- Bu nizamnamenin yürütülmesinden Harbiye Nezareti sorumludur.

Nizamname, başta askeri teknolojinin yakından takip edilmesi olmak üzere kale ve istihkâmın belli bir düzen altında muhafaza edilip geliştirilmesi, müfettişlik bünyesindeki görevlilerin memuriyetlerine dair tanımlar, hesap ve defter tutma usulleri ve satın alımlar gibi oldukça geniş bir sahada yürütülen icraatın tespiti yolunda önemli prensipler getirmiştir.

3. Müfettişlikten Türk Havacılığına Giden Süreç

Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliği yukarıda da belirtildiği üzere zamanın askeri teknolojilerinin takibini ve Osmanlı ordusuna kazandırılmasını misyon edinmiş bir birimdir. 1911 ve 1912 yıllarında bilhassa Avrupada yürütülen askeri havacılık faaliyetlerinin ve Osmanlı askeri ricalinin bu konuya olan ilgisinin, gözleri bu Müfettişliğe çevirdiğini belirtmek yararlı olacaktır. Dönemin Erkan-ı Harbiye 2. Reisi Çürüksulu Mahmut Paşa, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşadan ve Erkan-ı Harbiye Reisinden aldığı talimat gereği havacılıkla ciddi bir şekilde uğraşacağını açıklamıştı. Bu amaçla Genelkurmay Başkanlığı'nın 2. Şubesi'nde görevli bulunan Kurmay Yarbay Süreyya (İlmen) bu işin teşkilâtlandırılmasına memur edilmişti. Yarbay Süreyya, bu işin Erkan-ı Harbiye 2. Şubesi tarafından yürütülemeyeceğini düşünmüş ve bu işlerin Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliği'ne bağlı olarak yapılmasını teklif etmişti. Teklif uygun görülmüş ve müfettişliğin 2. Şubesi'nde bir Tayyare Komisyonu kurulmuştu (1 Haziran 1911). Komisyon Başkanı Yarbay Süreyya olmuş ve müfettişlikten İstihkâm Yarbayı Refik ve İstihkâm Binbaşısı Mehmet Ali ve Zeki, bu komisyona üye olmuşlardı.³⁸ Komisyon; uçak, balon ve teçhizat, temini, okul yapılması, teşkilat oluşturulması,

38 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. Cilt, 6. Kısım (1908-1920), Ankara 1996, s. 298.

personelin eğitilmesi gibi önemli birçok görevi üstlenmiştir.³⁹ Yine pilotaj eğitimi için yurtdışına gönderilen ilk öğrenciler olan Süvari Yüzbaşısı Fesa (Evrensev) ve İstihkâm Üsteğmen Yusuf Kenan Beyler bu komisyon marifetiyle seçilmişlerdi (28 Haziran 1911).⁴⁰ Komisyonun kuruluş tarihi olan 1 Haziran günü Türk Havacılığının Kuruluş günü olarak kutlanmaktadır. Türk havacılığının ilk kurumsal yapılanmasının Müfettişlik bünyesinde böylece gerçekleştiği ifade edilebilir. Mahmud Şevket Paşa'nın girişimleri ile askeri havacılıkta önemli politikalar belirlenmiş, yurt dışına öğrenciler gönderilmiş ve 3 Temmuz 1912'de Yeşilköy'de Tayyare Mektebi ve Merkezi açılmıştı.⁴¹ Havacılık teknolojisinin askeriyede uygulanması ile birlikte 1912 yılı itibarıyla Türk ordusunun elinde 17 uçak olduğu bilinmektedir.⁴² Müfettişliğin bu alandaki hizmetleri de devam etmiştir.

Balkan Savaşlarının ardından havacılık konusundaki ilerlemeler devam etmiş, bu faaliyetler kurumsal gelişmelere de yansımıştır. 1914'ten itibaren havacılık işleri Erkan-ı Harbiye 2. Şubesi ile Müfettişliğin Kıtaat-ı Fenniye Şubesi tarafından takip edilmiştir. Yine bu dönemde havacılık faaliyetleri Erkan-ı Harbiye Riyasetine bağlı Muhabere ve Muvasala Şubesine devredilmiş, buraya bağlı Teşkilat-ı Havaiye Müfettişliği kurulmuştur.⁴³ Birinci Dünya Savaşı'na havacılık anlamında yetersiz kuvvetlerle girilmiş ise de savaş sırasında bilhassa Almanya'dan alınan desteklerle Türk Havacılığında gelişmeler yaşanmış, askeri personel ve hava aracı sayısı artmış ve teşkilatı da buna bağlı farklılaşmıştır. Öyle ki 1'inci Dünya Savaşı döneminde Türk Hava Kuvvetleri, yukarıda belirtilen yapısıyla, Çanakkale'den Hicaz'a, Kafkasya'dan Filistin'e kadar çok geniş bir alanda ve Türk askerinin çarpıştığı hemen her cephede savaşa katılmıştır.⁴⁴ Yeni tayyarelerin gelişi ile havacıların yetiştirilmesi ve tayyare birliklerinin kurulması üzerine havacılık teşkilatında değişime gidilmiştir. Harbiye Nezaretinde havacılık işlerine bakan 9'ncü Umur-ı Havaiye Şubesi ve Genel Karargâhta Sahra Seyr-i Havaiye Şubesi ismi ile 13'ncü şube kurulmuştur. Sahra Seyr-i

39 Osman Yalçın, "Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk Askeri Havacılığı", *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, sayı 96 (2021) s. 153.

40 Erdal Korkmaz, "Türk Ordusunun Envanterine Giren İlk Uçak: "Osmanlı" Tayyaresi" *Bengi (Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi)*, 2023, (2), s. 155. Korkmaz bu çalışmada komisyon başkanı olarak Kurmay Yarbay İsmail Bey'i işaret etmektedir. Nitekim bir başka etütte, komisyonun başkanlığını Yarbay İsmail Bey'in yaptığı, resmi kayıtlara dayalı olarak ispatlanmıştır. Deniz Kurt, Erdal Korkmaz, "Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Türk Askeri Havacılığının Doğuşu (1911-1912)", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 2018, 17/2, ss. 207-251.

41 Deniz Kurt, Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1911-1922)*, Ankara, 2020, C. I, s. 113.

42 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 302.

43 Cengiz Tatar, *Türk Havacılık Tarihi (1909-1954) Milli Mücadele Dönemi Öncesi ve Sonrası Türk Havacılığı*, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2018, s. 36.

44 <https://www.hvkk.tsk.tr/Custom/Hvkk/79>, ET: 07.05.2024, 11:03.

Havaiye şubesi, 23 Kasım 1915'de "Umur-u Havaiye Şubesi"ne dönüştürülmüştür.⁴⁵

1915 yılı sonlarına doğru Balkan yolları açıldığı için Almanya'dan bol miktarda uçak ve teçhizat gelmiştir. Plt. Yzb. Serno⁴⁶ liderliğindeki Hava Kuvvetleri Müfettişliği, havacılık ile ilgili işleri koordine eden en üst makamdı. Bir kayda göre cihan harbinin başlarında 6 uçak ve 6 pilottan oluşan Osmanlı hava kuvvetlerinde savaş boyunca Almanya'nın desteğiyle 450 uçak ve 1.500 personel hizmet etmiştir.⁴⁷ 16 Mayıs 1916'da kara ve deniz havacılığı Başkomutanlık Umur-ı Havaiye Müfettişliği emrinde birleştirilmiştir.⁴⁸

1917 yılının başlarında Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesince hazırlanıp sultanın onayına sunulan bir nizamnamede hava kuvvetlerinin teşkilat ve görevlerine dair teferruata yer verilmiştir. Bu nizamnameye göre Osmanlı ordusunun havacılık işleri Umur-ı Havaiye Müfettişliği ve Harbiye Nezaretindeki Umur-ı Havaiye Şubesi tarafından yürütülecektir.⁴⁹ Toplam 21 maddeden oluşan nizamnamenin 1-16. Maddeleri Umur-ı Havaiye Müfettişliğinin görev ve sorumluluklarını tarif etmektedir. 17-19. Maddeler ise Umur-ı Havaiye Şubesini tanıtmaktadır. Nizamnamenin sonunda ise padişahın bir ifadesi olarak "İşbu lâyiha-i nizâmiyenin mevki'-i mer'iyete vaz'ı ve nizâmât-ı devlete ilâvesini irâde eyledim" sözleri yer almaktadır. En altta Sadrazam ve diğer nazırların isim ve mühürleri bulunmaktadır. Aşağıda nizamname sadeleştirilerek verilmiştir:

Umur-ı Havaiye Müfettişliği

1. Madde: Osmanlı ordusundaki tüm hava birlikleri Harbiye Nezaretine bağlıdır.
2. Madde: Umur-ı Havaiye Müfettişi bir fırka kumandanı yetkilerine sahiptir.
3. Madde: Zabitin, müfettişlik maiyet heyetinin ve yaverin rütbeleri tanıtılmıştır. Ayrıca teknik işlerde istihdam edilecek mülki veya askeri bir mühendis, üç kâtip, iki müdür ve bir odacı bulunacağı belirtilmiştir.

45 Tatar, *Türk Havacılık Tarihi*, s. 44.

46 I. Dünya Savaşı sırasında müttefik Almanya'da getirilen ve savaş sonuna kadar Osmanlı havacılığını idare eden Erich Serno, havacılık teşkilatının düzenlenmesi, uçak malzeme ve personel tedariki ve savaşın seyri esnasındaki fiili katkılarıyla önemli bir yer edinmiştir. Erdal Korkmaz, Deniz Kurt, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda Görev Yapan Alman Pilot Erich Serno'nun Çanakkale Muharebeleri'ndeki Rolü", 105. *Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış*, Ankara 2020, s. 109.

47 Korkmaz, Kurt, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda Görev Yapan Alman Pilot Erich Serno'nun Çanakkale Muharebeleri'ndeki Rolü", s. 111.

48 Yalçın, "Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk Askeri Havacılığı", s. 154.

49 BOA. *İradeler, Dosya Usulü İradeler Tasnifi*. (İ. DUİT), nr. 20/1, H. 19.03.1335/M. 13.01.1917.

4. Madde: Hava birliklerinin Tayyare, Balon, Fotoğraf ve Fotoğrametri kıtalarından oluşacağı kaydedilmiştir. Bu kıtalar doğrudan müfettişin emri altında olup askerlikle ilgili diğer tüm hususları bağlı bulundukları kolordu komutanına havale edilmiştir.

5. Madde: Müfettişin barış dönemlerindeki görevleri açıklanmıştır. Bunlar; bütçe tanzimi, alet ve edevatın temin ve tedariki, emri altındaki tüm birimleri yılda en az bir defa teftiş, tüm birlik, müessese ve fabrikaların alet ve edevatının muhafazası, uçak merkezilerine ait inşaat ve tamiratın teklifi, sivil amelenin istihdam ve kayıtları, zabitlerin talim ve terbiyesinin tek tip olmasına dikkat, sonbahar tatbikatlarına hava kuvvetlerinin katılımının sağlanması, havacılığa ait kanun ve yönetmelikler hazırlanması, Umur-ı Havaiye Şubesi ile ortaklaşa levazım deneyleri ve tesellümü, havacılıkla ilgili tüm teknik ilerlemelerin takip ve tatbiki, yabancı havacılık kanunlarının incelenmesi, yüzölçümlerinin yapılması, hava birliklerindeki otomobillerin idaresi.

6. Madde: Müfettiş, sefer zamanında tüm maiyeti ile beraber Erkan-ı Harbiye'ye gelerek reisin emri altına girer. Müfettişin sefer zamanındaki görevleri şunlardır: Hava birliklerinin düzeni, merkez karargâhın verdiği evrakın takibi, hava birliklerinin hizmet veya genişlemesine dair Erkan-ı Harp Reisine tekliflerde bulunmak. Müfettişlik sefer zamanı özlük işlemlerinden, alet ve edevattan, işletme konularından, fotoğraf takımlarından, silah ve bombalar ile telsiz ve telgraflardan da sorumludur.

7. Madde: Sefer zamanı kullanılacak alet ve edevat sıralanmıştır.

8. Madde: Levazım deneyleri sırasında bulunması gereken personel tanıtılmıştır.

9. Madde: Tespit edilen yeni teknikler ilgili dairelere bildirilmelidir.

10. Madde: Müfettişin teftiş sırasında yanında bulundurabileceği personeli tanıtılmıştır.

11. Madde: Gerekğinde teftiş raporları Harbiye Nezaretine iletilmelidir.

12. Madde: Hava birliklerine verilecek emir ve talimatlar Müfettişlik aracılığıyla iletilir.

13. Madde: Müfettişlik rasat ve haritalama işlerine doğrudan nezaret eder. Uluslararası rasat birimleri ile işbirliği yapar.

14. Madde: Müfettişlik bünyesindeki heyet-i erkân reisinin görevleri sayılmıştır.

15. Madde: Yaver ile diğer bağlı subayların görevleri ortaya konmuştur.

16. Madde: Müfettişin bulunmadığı hallerde yerine heyet-i erkân reisi, onun da bulunmaması halinde alay kumandanlığı yetkisine sahip tayyare istasyon kumandanlarından biri vekâlet eder.

Umur-ı Havaiye Şubesi

17. Madde: Şubenin görevleri şunlardır; müfettişlikle beraber havacılık birimlerinin bütçelerinin tanzimi, satın alınması gerektiği Müfettişlikçe ortaya konan malzemenin satın alım prosedürlerinin takibi, teknik deneylerin icrası, malzeme tesellümü, depo ve fabrikalarda muhafaza edilen malzemenin teftişi, havacılık teknolojisindeki ilerlemelere dair tekliflerin takibini yapmaktır.

18. Madde: Şube müdürünün, maiyetindeki refakat zabitanın ve kâtiplerin rütbeleri tanımlanmış, iki emir eri ve bir odacının bulunacağı belirtilmiştir.

19. Madde: Teknik deneme ve levazım tesellümü işlerini kimlerin nasıl yapacağı ifade edilmiştir.

20. Madde: Bu nizamnamenin yayın tarihinden itibaren yürürlükte olduğu belirtilmiştir.

21. Madde: Nizamnamenin yürütülmesinden Harbiye Nazırı sorumludur.

Nizamnameden anlaşıldığı kadarıyla teknik ve idari işlemler esas itibarıyla müfettişlik tarafından yürütülecek, havacılık şubesi ise resmi prosedürler konusunda müfettişliğe destek verecektir.

Umur-ı Havaiye Müfettişliği, personel ve teknik donanım bakımından oldukça geniş ve güçlü bir teşkilata kavuşturulmuştur. 29 Temmuz 1918'de bu birim Kuva-yı Havaiye Umum müfettişliği adı altında yeniden teşkilatlandırılmıştır. Böyle askeri havacılık teşkilatı ilk defa hava kuvvetleri mertebesine yükselmiştir. 1919'da bu müfettişlik kaldırılarak yerine Kıtâat-ı Fenniye ve Kuva-yı Havaiye Müfettişliği kurulmuştur. İşgal kuvvetlerinin baskıları sonucu alınan 25 Haziran 1920 tarihli bir kararla da bu müfettişlik tamamen lağvedilmiş ve Osmanlı hükümetinin havacılık faaliyetleri sonlanmıştır. Sevr Antlaşması ile Osmanlı havacılık birikimi tamamen tasfiye edilmeye çalışılmıştır.⁵⁰ İstanbul'daki havacı subaylar Anadolu'daki Milli Mücadele hareketine katılmaya başlamışlardır. Milli ordunun hava teşkilatı ise TBMM'nin açılmasından sonra Anadolu'da kalan uçakların bakıyesi üzerinde şekillenmeye başlamıştır.⁵¹

50 Tatar, *Türk Havacılık Tarihi*, s. 49, 65, 92.

51 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 308.

Sonuç

1826 yılından itibaren modern bir odu ve askeri teşkilat kurma faaliyetlerine hız veren Osmanlı idarecileri askeriye merkezîyetçi bir yaklaşımla Seraskerlik makamının emri altında birleştirmişti. Bu makamın Harbiye Nezareti olarak şekillenmesi ise II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşecektir. Bu çalışmanın konusu olan İstihkâm ve İnşaat Dairesi I. Meşrutiyet döneminde Seraskerliğin merkezi dairelerinden biri olarak kurulmuştu. Teknik ve inşaat işleri, müstahkem mevki ve kalelerin tamir ve inşası, askeri teknolojinin takip ve uygulanması bu dairenin görevlerinden bazılarıdır. Merkezde ve taşrada önemli hizmetler ifa eden İstihkâm ve İnşaat Dairesi, inşaat ve istihkâm sahalarının ayrı faaliyetler yürütmesi gereğinden hareketle ayrılmış ve İstihkâm kısmı Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliğine dönüştürülmüştür. İnşaat kısmı ise yine nezarete bağlı bir şube şeklinde idare edilmiştir. 1911 ve 1912 yıllarında dünyada gelişen askeri havacılık faaliyetlerini yakından takip eden Osmanlı askeri erkânı hemen girişimlere başlamış ve yurtdışına öğrenciler gönderilmiştir. İçeride de bu iş için yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. Askeri teknolojiyi takip etme misyonuyla hareket eden Müfettişlik bünyesinde Türk havacılığının çekirdek kuruluşu olan Tayyare Komisyonu kurulmuştur (1911). Daha sonra kurulan Teşkilat-ı Havaiye Müfettişliği, Umur-ı Havaiye Müfettişliği ve Umur-ı Havaiye Şubesi gibi kuruluşlarla Türk havacılığı gelişimini sürdürmüştür. Osmanlı-Türk havacılığının son kurumları kabul edilebilecek Kuva-yı Havaiye Umum Müfettişliği ve Kıtaat-ı Fenniye ve Kuva-yı Havaiye Müfettişliği Birinci Dünya Savaşından sonraki süreçte Türk havacılığının idare merkezleri olmuştur. Savaşın sonra ülkenin işgale uğraması ve orduların terhis ve tasfiye edilmesi ile Osmanlı dönemi havacılığı da sonlanmıştır. Yeni Türk Devletinin havacılık faaliyetleri ise Osmanlı bakiyesi kurum, personel ve araç-gereç üzerinde şekillenmiştir. Netice itibarıyla askeri teknolojinin geliştirilmesi konusunda I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde güçlü bir irade ortaya konduğu, kurumsal değişimlerin zamanın icabına göre tatbik edildiği, mevzuatın bu yönde güncellendiği ve dünyadaki askeri gelişmelerin kararlı bir şekilde takip edildiği anlaşılmıştır. Bu tespitler sonucunda Harbiye Nezareti İstihkâm ve İnşaat Dairesinin Türk havacılığının doğduğu ve geliştiği bir büroya dönüştüğü anlaşılmıştır.

Balkan Savaşı'nda Yanya ve Müstahkem Mevkii Savunması (1912-1913)

Salim AYDIN*

Giriş

Yanya, günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde Adriyatik Denizi kenarındaki Epir bölgesinin en önemli şehridir. Coğrafi olarak Osmanlı döneminde; Arnavutluk'un güneyindeki Avlonya Körfezi'nden başlar, güneyde Narda (Arta) Körfezi'ne kadar uzanır, Yunanistan'ın kuzeybatısını oluşturur ve Adriyatik Denizi'ne sınırı olan bir bölgeyi ifade ederdi.

Yanya, ilk olarak Doğu Roma İmparatoru I. Iustinianus (527-565) döneminde kuruldu. İsmi, Yunan dilinde İoannina (Yanina-Yanena) Arnavut dilinde Janina, Türkçe'de Yanya olarak okunur. Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde Osmanlı hâkimiyetine girse de kale daha sonra elden çıktı. II. Murad zamanında 1430'da tekrar alındı ve Epir bölgesinin ana üssü olsa da ilk döneme ait tahrir defterlerine ulaşılammıştır. Yanya'ya ait ilk tapu kayıtları 1530 ve 1564 yıllarına aittir. Bu dönemde idari bakımdan Arnavutluk'a bağlıdır. Arnavutluk idari bakımdan sekiz sancaktan oluşmaktaydı. Bunlardan Ohri, Elbasan, Prizren, Yanya, Avlonya ve İskenderiye Rumeli Beylerbeyliği'ne, İnebahtı ve Karlı İli sancakları da Kaptan Paşa'ya bağlanmıştı.¹ Yanya 17. yüzyıldan 18. yüzyıl ortalarına kadar Arslan Paşa ve ailesinin yönetiminde kaldı ve Arslan Paşa'nın oğlu Tepedelenli Ali Paşa 1788 yılında vali olarak atandı. Bu dönemde şehre süvari kışlası ve baruthane gibi askerî yapılar yapıldı. 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre diğer idari birimler gibi Yanya'nın sınırları da belirlendi. 1867'de vilayetin 28 kaza ve 22 nahiyeden oluşmasına karar verildi. Vilayet 1875'te, merkezle birlikte beş sancaktan oluşuyordu. Bunlar; Yanya merkez, Koniçe, Delvine, Filat ve Aydonat'tı.² Sancak isimleri alınan kararlarla ve güvenlik gerekçesiyle 19. yüzyılda dönem dönem farklılıklar gösterdi. 20. yüzyılın başında Yanya Vilayeti; Yanya, Ergiri, Preveze ve Berat sancaklarından oluşmaktaydı.

* Doç. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Harp Tarihi Anabilim Dalı, salim.aydin@msu.edu.tr

1 İlkay Eren, *Yanya Sancağı İdari Yapı ve Yerleşim Birimleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 36.

2 Yüksel Nizamoğlu, "Yanya Vilayetinin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 33 (2013), s. 199.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Epir bölgesi, kuzeyde İşkodra ve Manastır güneyde Narda Körfezi, batıda Adriyatik Denizi, doğuda ise 1881 sonrası Yunanistan'a bırakılan Tesalya ile çevriliydi ve nüfusu 527.100, kilometre başına düşen nüfus 30 kişiydi.³ 1906/7 Osmanlı nüfus sayımına göre Yanya'nın nüfusu 516.766'dır. İki nüfus arasında 10.600'den daha fazla fark olmasının sebebi kitabın 1910 tarihinde yazılmasıdır. Geçen üç yıllık süreçte nüfusun artması, doğal bir durum olmasının yanında hem Osmanlı nüfus sayımındaki hem de Mehmet Tefvik'in verdiği bilgilerin nesnellliğini ortaya koyması açısından da önemlidir. Yanya'nın 1877-1878. Osmanlı-Rus savaşından sonra Yunanistan sınırında bulunması nedeniyle önemi daha da arttı. Balkan Savaşı öncesinde Yunanlılar açısından ele geçirilmesi gereken önemli kalelerden birisiydi.⁴

Yanya Kalesi ve Müstahkem Mevkii

Yanya Kalesi, şehrin kuzeydoğu ve güneydoğu sınırlarında yer almaktadır. İlk olarak Doğu Roma döneminde yapılmış olsa da kalenin günümüze kalan kısmı daha çok Osmanlı'ya isyan eden Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa tarafından inşa edildi. Osmanlı Devleti, Epir bölgesinin denetimini sağladıktan sonra 1843 yılında Osman Nuri Paşa tarafından kalenin tadilatı yapıldı. Ancak 1870 yangınında kale içerisindeki Ali Paşa Sarayı hasar görmüştü. Daha sonra bu sarayın yerine Osmanlı Askeri Hastanesi yapıldı.⁵ Kale dikdörtgene yakın bir planda inşa edildi ve doğusunda iki tepe bulunmaktadır. Kalenin sur duvarlarının genişliği, yerine göre yaklaşık 10 metre, yüksekliği 8.85-13.69 metre arasındadır. Yaklaşık 200 dönümlük bir arazi içerisinde yer alır ve altı kapısı vardır. Kale içerisindeki askeri Süvari Kışlası önemli bir yere sahipti. Hendeğe yakın bir yerde inşa edilen askerlerin ihtiyaçlarının karşılandığı cephanelik de askeri açıdan önemliydi.⁶ Yanya Kalesinin Kuzeydoğu ve Güneydoğu Akropollerinden ayrı olarak savunma amaçlı Ali Paşa tarafından Litharitsia bölgesinde kayalar üzerine inşa edilen labirent plana sahip dört katlı bir kale daha vardır. Bu kale bir dönem kışla olarak da kullanıldı.⁷ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Yunanistan sınırlarının

3 Mehmet Tefvik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul, 1327, s. 28.

4 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, haz., Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1984, s. 43-44.

5 Filiz Çalışlar Yenişehirlioğlu, "Yanya / Ioannina", *Mübadil Kentler: Yunanistan*, ed. Müfide Pekin, İstanbul, 2012, s.200., Kalenin Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması ve Yunanistan'a dâhil olmasıyla hastane 1958 yılında yıkılarak yerine günümüzde Bizans Müzesi olarak kullanılan Yunan Kraliyet Sarayı inşa edildi. Kale 1960'dan sonra onarım gördü ve en son restorasyonu 2006-2014 yılları arasında yapıldı.

6 Ahmet Çaycı, "Yanya/Ioannina Fortress As Present In The Archival Material" *Necmettin Erbakan Üniversitesi Medeniyet ve Toplum Dergisi (METDER)*, 2021, 5,1, s.6.

7 Machiel Kiel, "Yanya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2013,Cilt 43, s. 317-321., Ela Umut Öztuğ, a.g.e., s. 21-27.

Osmanlı Devleti aleyhinde genişlemesi, Tesalya bölgesinin 1883 yılında tamamen Yunanistan'ın eline geçmesi Yanya'nın önemini daha da artırdı. Makedonya'daki Yunan komitelerinin yaptığı gibi 1907'den itibaren Epir Komitesi de Yanya'daki Yunan nüfusu adına hareket ettiğini ifade ediyordu. Osmanlı yetkililerine göre bu örgütün kurucusu, rahip Tomadi ve içlerinde Yunan askerî sınıfından üyeleri vardı. Epir komitesi, Yunan ordusunun Yanya Vilayetine geldiğinde yerel halkın destek vereceği varsayımıyla hareket ediyor ve Yanya'daki Hristiyan halka komitacılar tarafından silah tedarik ediliyordu.⁸

Fotoğraf: Yanya Kale kapısı, arması ve kitabesi (Salim Aydın Arşivi: Ağustos 2024).

Yanya'nın bölge için önemi artmasına rağmen Osmanlı Devleti yeteri kadar hazırlık yapamadı. Mesela Yanya ve Narda arasındaki yol tamamlanamamıştı. Savaş öncesi en büyük sorunlardan birisi de nüfus meselesiydi. Yanya, Preveze, Narda da nüfus çoğunluğu Rumlardan oluşmaktaydı ve bu nedenden dolayı Müslüman muhacirlerin Yanya'nın Loros (Louros) ovasına ve Yunanistan sınırına yerleştirilmesi Balkan Savaşı öncesinde ve Trablusgarp Savaşı esnasında Şevket Paşa'nın yerine 18 Ekim 1911'de Yanya Fırkası Komutanlığına⁹ atanan Esad Paşa tarafından dile getirildi.¹⁰

⁸ Onur Öner, *Corfu And Yanya In Transnational Context At The Turn Of The 20TH Century, A Thesis Submitted To The Graduate School Of Social Sciences Of Istanbul Şehir University*, 2013, s. 42.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE), Fon 110-9-1-5, Kutu no: 31, Gömlek no: 142, Sıra no:1, (5 Teşrinievvel 1327 / 18 Ekim 1911).

¹⁰ Yüksel Nizamoğlu, a.g.m., s. 223. Esad (Bülkat) Paşa ve Kardeşi Mehmet Vehip Kaçı Bey hakkında bkz. *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*, Ankara, 2004, s. 63-66., 252-254; Fazıl Bülent Kocamemi, *Yanya'nın Gözyaşları*, İstanbul 2008, s. 49-69.

1908 yılına gelindiğinde Yanya'nın tahkimatı tekrar gündeme geldi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tekrar Osmanlı Devleti'ne göreve gelen Alman General Von Der Goltz, Yanya'nın tahkim edilmesi gerektiğini ifade etti ve bu tahkim projesi Kurmay Yarbay Ahmet Tevfik'in başkanlığındaki bir komisyona verildi. Sonrasında tahkimat hattı için batarya mevzileri, avcı çukurları, irtibat hendekleri, kışlaların ve depoların yerleri komisyon tarafından belirlendi. Bu projeye göre savunma hattı dört bölgeye ayrıldı. Tahkimatın inşasına Mayıs 1910 tarihinde başlanmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan ettiği 1 Ekim 1912 tarihine kadar savunma için yeterli tahkimat yapılamadı.¹¹ 1908-1918 yılları arasında İstanbul'da Almanca neşredilen *Osmanischer Lloyd* Gazetesi, Yunan ordusu mensuplarının, Yanya'daki Osmanlı Mevzileri hakkında bilgi verdiğini yazdı. Buna göre, Alman subayları tarafından Bijan¹² (Bizani) Mevkii tepelerine Alman yapımı 12 adet Krupp topu yerleştirildi. Osmanlı askerlerinin sayısı 25.000 olup, 8.000 civarında da Arnavut redifleri vardı. Esad Paşa'nın Von Der Goltz Paşa'nın yaverliğinde bulunduğu bilgisine de yer verildi.¹³ Bunun daha kötü bir örneği vardı. O da Yanya Müstahkem Mevkii Tahkim Projesi'ni hazırlayan kurulda bulunan rütbeli bir Alman subayın 200.000 drahmi karşılığında Tahkim Planı'nı Yunan Ataşemiliteri Frans'a sattığının anlaşılmasıydı.¹⁴ Yunan ordusunun, Yanya Kolordusu hakkında detaylı bilgiye sahip olması, savaşta istihbarat zaafının olduğunu göstermesi yanında işbirliği yapılan grup ya da kişilerin güvenilirliğinin sorgulanması açısından da iyi bir örnektir.

Yaşanan istihbarat zafiyetinin yanında Balkan Savaşı öncesinde Yanya Kalesi iyi tahkim edilemedi ve teçhizatı yetersizdi. Arazinin dağlık olmasından dolayı uygun tahkim yapılamadığı anlaşılmaktadır. Hatta tahkimatı gösteren yeteri kadar harita bile yoktu. İletişim hatlarında da problemler söz konusu idi. Telefon hattı dahi seferberlik esnasında döşenmişti.¹⁵ Bu problemlerin yanında Balkan Savaşı emir ve komuta, sevk ve idare bakımından eksikti. Talim ve terbiye yeterli olmamasına rağmen genç subaylarda öz güven fazlaydı. Bu subayların harp konusundaki yetersizlikleri savaşın kaybedilmesinde önemli etkenlerden biriydi.¹⁶

11 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s. 45-46.

12 Yanya-Preveze yolu üzerinde Yanya Kalesi'ne yaklaşık 12 kilometre uzaklıkta, Müstahkem Mevkiinin en iyi tahkim edilmiş kalesidir.

13 Salim Aydın, *Balkanların Acı Yüzü*, İstanbul, 2013, s. 425-426.

14 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s. 50. Bu durum Korgeneral Esad Bülkat'a Atınada bulunduğu sırada Ataşemiliter Frans tarafından açıklanmıştır. Dipnot olarak da "Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi, no:1/216, s.249" verilmiştir. Bu belge, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi içerisinde yer alan ATASE Arşivi'nde bulunamamıştır.

15 K. Emin, "Topçunun Balkan Harbinde Sevk ve İdaresi", *Askeri Mecmua*, Eylül-1932, sayı 86, s. 298-298.

16 İ. Berkok, "Harb Tarihi ve Balkan Tarihi Hakkında Tetkikler" *Askeri Mecmua*, Eylül-1936, sayı 102, s. 490.

Savaş esnasında teğmen olan İsmail Hakkı (Okday), Yanya tahkimatını 32 kilometrelik büyük bir sahrada bulunduğunu anlatmaktadır. Tahkimatın altı bölgeye ayrıldığını kuzeydeki birincinin Gardiki Bölgesi olduğunu, bunun da Sarandos (Santi Ouranta)- Manastır yoluna hâkim bir tepede kurulduğunu ifade eder. Bu saha Driskos Dağı eteğinden Aya Yohannes çevrelerine kadar uzanır. Esad Paşa ise, seferberlik ilan edildiğinde birinci bölgede: Altışar toplu üç batarya mevzii ile bunların 120 metre kadar gerisinde bir cephanelik olduğu bilgisini verir ancak detaya girmez.¹⁷ Okday ise bu bölgeyi ayrıntılı olarak anlatır. Sarandos'da bir beton yapıda 4 topun yanı sıra 12 santimetrelik 8 eski topu olan acele inşa edilen müstahkem toprak siperler vardı. Yanya Gölü'nün civarında 12 santimetrelik 2 adet top mevcuttu. Asker olarak da Yanya Gölü kuzeyindeki Perama Köyü'nde ve Miçikeli dağı eteklerinde bulunan Gardiki'de Arnavut redif taburları bulunmaktaydı. Bunlar acele toplanmış daha çok ihtiyar ve gençlerden oluşan, savaş tecrübesi olmayan ve üniformaları bulunmayan ancak ellerine mauser tüfeği verilmiş askerlerdi.¹⁸

İkincisi; Batıda Sadoviça Bölgesi'ydi. Epirot Köyü karşısındaki Batı tepeleri ve dağ geçitlerini hâkim olan tepede Peristera (Duruti) köyü civarında hafif bir beton yapıda 4 topun yanı sıra toprak siperlerde 1873 yapımı 12 santimetrelik tekerlekli 4 top bulunuyordu. Esad Paşa ise bu bölgede altışar toplu, dört mantelli top bataryasının bulunduğunu ve Sadoviça Köyü'nün batısındaki bataryalardan 500 ile 800 metre geride cephanelik olduğunu vurgular.¹⁹

Üçüncü bölge Kozmira (Aya Nikola)-Çuka Bölgesi'dir. Burası Pristera (Peleş) üzerinden düşmanın yaklaşması durumunda, düşmanı ateş altına alabilecek şekilde tahkim edilmişti. Esad Paşa, burada biri, dört toplu 12 santimetrelik batarya, diğer tarafta ise altı mantelli top bataryası için iki mevzi ve cephanelik yapıldığını ancak topların irtibat hendekleri, avcı hendekleri gibi tamamlayıcı düzeneklerinin eksik kaldığını ifade eder. Okday ise, bu bölgede 1873 model 8 adet 12 santimetrelik top olduğunu ve bu topların bulunduğu siperlerin çam dalları ile maskelendiğini belirtir. Savaş başladıktan sonra Yanya Kolordusunun Müstahkem Mevkii'ye çekilmesiyle Çuka'ya Ocak 1913'te 4 top daha takviye edildi. Bu tahkimat alanı Yunanlıların, Yanya'ya işgal etmek için gelme ihtimali en yüksek olan yollardan birisiydi ve Aya Nikola, Dodoni, Manulasa (Manoliasa) tepe ve dağları ile Vodiveşte'nin güneyindeki tepeler Müstahkem bölgenin dışında kalıyordu. Sonrasında bu tepeler Esad Paşa'ya bağlı 3. Piyade taburu tarafından müdafaa edildi.²⁰

17 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s. 46-47.

18 İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul, 1994, s. 42-46. Okday, toplanan Arnavut redif askerlerini "başıbozuk bir topluluk" olarak nitelendirir.

19 İsmail Hakkı Okday, *a.g.e.*, s. 42-46.

20 İsmail Hakkı Okday, *a.g.e.*, s. 42-46.

Dördüncü bölge güneyde Kozmira bölgesiydi. Burası Vodivişte'nin güneyinde bataklıkların olduğu, ovaya ve Preveze yoluna hâkimdi ve Aya Nikola'nın doğusunda Bizani batısındaki yola kadar uzanan ovada bulunuyordu. Bu bölgede toprak siperlerde 1873 model 2 iki top vardı.

Beşincisi Bizani bölgesiydi ve Manoliasa tepelerinden ve bu tepelerin doğusundaki Avgo'nun güneyindeki ovaya uzanıyordu. Tahkimat Fuat Bey Ovası'na, Lijana tepelerine, Lüzeç (Louzetci-Elliniko) istikametindeki tepelere hâkimdi. Bu bölgede hafif beton tahkimatında 12 topun yanı sıra 1873 ve 1875 model 38 adet 12 santimetrelik top vardı. Bunlardan başka toprak siperlerde 18 adet seri ateşli sahra topu ile 12 adet 15 santimetrelik ve 8 adet 12 santimetrelik obüs topları yerleştirilmişti.²¹ 7,5-8-9 santimetrelik olan toplar mantelli olanlardı.²²

Altıncısı ise güneydoğu ve doğuda bulunan Koçlos bölgesiydi ve Bizani'nin doğu eteklerinden ve Gastriçe Dağı'nın doğu yamaçlarına kadar uzanıyordu.²³ Okday'ın altıncı bölge olarak adlandırdığı bölgeyi Esad Paşa dördüncü bölge olarak yer verir. Burada (Gastriçe) dörder toplu üç dağ bataryası için yalnız top mevzileri ve bazı çukurlar kazıldığını ve iki de cephanelik inşa edildiğini vurgular.²⁴ Okday, bu bölge hakkında Esad Paşa'ya göre daha fazla bilgi verir. Okday'a göre bölge 1873 model 20 adet 12 santimetrelik topun yanında Yunanlılardan ele geçirilen 3 adet seri ateşli Schneider sahra topu olan toprak siperlerden ibaretti. Yanya Kalesi çevresinde ise 18 adet seri ateşli Krupp sahra topları, 12 adet tekerlekli 15 santimetrelik obüs, 8 adet tekerlekli 12 santimetrelik obüs, 7 adet Yunanlılardan ele geçirilmiş Schneider seri ateşli top vardı. Yunanlılardan ele geçirilen topların sadece üçü kullanılabiliyordu.²⁵ Esad Paşa'nın tahkimat bölgesini dört, Okday'ın altı bölge vermesinin nedeni; Garp Ordusu kurmay başkanı Yarbay Fevzi Bey'in 31 Ekim 1912'de Müstahkem Mevkii'deki bazı eksiklikleri görerek takviyeler yapılmasını istemesinden dolayıdır. 23 Temmuz 1908'de Manastır'daki Harp Okulu'nda bir top arabasının üzerine çıkan, meşrutiyetin ilan edildiğini duyuran²⁶ Yarbay (Kaimmakam)Vehip (Kaçi) 31 Ağustos 1912'de Yanya Müstahkem Mevkii

21 İsmail Hakkı Okday, *a.g.e.*, s. 46.

22 K. Emin, *a.g.m.*, s. 297.

23 İsmail Hakkı Okday, *a.g.e.*, s. 46.

24 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s. 46-47.

25 İsmail Hakkı Okday, *a.g.e.*, s. 47., Okday'ın tahkimat ile ilgili verdiği bilgilerin büyük bir kısmını uzaklık mesafesi dâhil olmak üzere Aram Andonyan tarafından verilmektedir. Yazarın kitabının ilk baskısının 1913 yılında savaşın olduğu yılda ermenice olarak basılması, Andonyan, bu bilgileri, nasıl elde etti?, bir istihbarat zaafı mı? var sorularını akla getirmektedir. (Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Çev: Zaven Biberyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 408-409).

26 Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul, 2007, s. 372.

komutanlığı görevini devir aldı.²⁷ Tahkimatın tamamlanması için çalıştı ancak yeterli olmadı.

Balkan Savaşı Öncesi İki Ordunun Kuvveti

Balkan Savaşı 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağlıların saldırısı ile başladı. Karadağlıların savaşı erken başlamasının sebebi, Osmanlı Devleti'nin 1 Ekim 1912'de seferberlik kararı almasıyla, Türk askerinin Karadağ sınırına yığınak yapmadan, var olan Osmanlı gücünü imha etmektir. Ordunun savaşa hazır olmama durumu sağlık açısından da geçerliydi.²⁸ Yanya'da ordu diğer alanlarda olduğu gibi kendi yağıyla kavrulacaktı. 18 Ekim'de diğer üç Balkan devleti; Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'ın savaş ilan etmesiyle savaş daha geniş alana yayıldı. Osmanlı Garp Ordusu Manastır üzerinden Yanya'ya çekilmeye başladı. Garp Ordusu komutanlığı kurmay başkanı Yarbay Fevzi (Çakmak) Bey, 31 Ekim 1912'de Müstahkem Mevkii'deki bazı eksiklikleri görerek takviyeler yapılmasını istedi. Yeniden savunma sistemi oluşturularak, yeni planlama yapıldı ve Yanya Kalesi altı bölgeye ayrıldı. Bu tarihte Müstahkem Mevkii karargâhı Kaçka civarındaydı.²⁹ Savaş başladığında hazırlıklar tamamlanamadığı gibi, Yanya Kalesi çevresindeki her türlü gelişme Yunan halkı tarafından Yunan ordusuna bildiriliyordu.

Yunan ordusu 1908 yılından itibaren Fransız askeri heyeti tarafından teşkilatlandırıldı ve eğitildi. 1912'de çıkarılan "Reorganizasyon" kanunu ile Yunan ordusu barışta ve seferde Fransız heyeti tarafından sağlam esaslara oturtuldu. 1912 sefer planına göre Yunan kara kuvvetleri Tesalya, Epir ve dâhili ordular olmak üzere üç gruba ayrıldı. Barış zamanı 50.000 kişi olan Yunan ordusu, seferde başkomutanlık emrindeki üç gönüllü alay dâhil Tesalya ordusu ile birlikte 100.000 buna 13.000 kişilik Epir ordusunun eklenmesi ile 113.000 kişiye kadar çıkıyordu.³⁰ Yunanlıların, batıda, Epir Bölgesi'nde General Sabuncakis komutasında bir tümeni vardı ve bu tümene, yaklaşık 1.500 İtalyan Garibaldicilerin³¹ yanı sıra,

27 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 27/116/456, (18 Ağustos 1328 / 31 Ağustos 1912)

28 H. Kadircan Keskinbora, Fahriye Kamer Aras, Sevtap Yıldırım; "Balkan Harbinde Yanya Cephesi Ve Dr. Süleyman Numan", 5. *Balkan Tıp Tarihi Ve Etiği Kongresi Özet Ve Bildiri Kitabı*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir v.d, İstanbul, 2012, s. 129., Karadağ'ın savaş ilan etmesiyle Kızılay Genel Merkezi 10 Ekim'de toplantı yaptı ve hastane açılması gereken şehirler tespit edildi. Bunlar arasında Yanya'da vardı. Savaş nedeniyle demiryollarının kapanması ve Yunanlıların adaları işgal etmesiyle Yanya ile irtibat kesildiğinden Yanya, Alasonya ve Manastır'da hastane açılmadı.

29 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s.48.

30 *Balkan Harbi (1912-1913) III'üncü Cilt Garp Ordusu*, Ankara, 1979, s. 56.

31 Nuri Yavuz, *Türk Arşiv Belgelerine Göre Birinci Balkan Harbi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989, s. 164-165.; Guy Chantepleure, *Kuşatılmış Kent Yanya*, çev. Fazıl Bülent Kocamemi, İstanbul, 2010, s. 46., Driskos Tepesi muharebesinde önemli rol oynadılar ve tepenin alınmasına sağladılar.

gönüllü Rum çeteleri destekliyordu. Bunların yanı sıra Girit Rumlarının köklü ailelerinden Atina'da öğrenim gören üniversite öğrencilerinin oluşturduğu gönüllü müfrezelerde vardı.³²

Yunan ordusu tüm hazırlıklarını tamamladı ancak Yanya Kolordusu tamamlayamadı. 6 Ekim ve sonrasında Yanya Redif Tümenine asker tedarik edilebilmesi için çalışmalar başladı. 6 Ekim'de 451 asker toplanmasına rağmen bu sayı 7-8 Ekim'de 298'e düştü.³³ 16 Ekim'e gelindiğinde Yanya Müstahkem Mevkii Komutanlığı, Aydonat Kaymakamlığı'na; 18'den 20 yaşına kadar olan erkekler için er tedariki yapılmasını istedi. 45 yaşına kadar olanların da gönüllü olarak vatan savunmasına katılmalarının dini sorumluluklarının olduğu vurgulandı. Bunların Yanya Kalesi savunması için görevlendirildikleri bildirildi. Çamlık ve Yanya'nın Osmanlı Devleti'nde kalması ile din ve milletin korunacağı vurgulandı.³⁴ Daha savaş başlamadan Yanya Kolordusunda asker eksikliği baş gösterdi. Bu durum savaşın gidişatını etkileyecek en önemli unsurlardan birisiydi. Yanya Kolordusunun asker eksikliğini az da olsa, savaş esnasında Makedonya'nın kaybedilmesiyle kasım ayında Manastır üzerinden Yanya'nın kuzeydoğusuna inen ve burada yaklaşık 20.000 askeriyle güçlü bir mevzi oluşturan 6. Kolordu Komutanı Cavit Paşa olacaktı.³⁵ Esad Paşa asker yokluğundan şikâyet etmekteydi. Bunun nedeni, Eylül 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmasıydı. İtalya'nın Çanakkale, Selanik ve Yanya'ya asker çıkarma ihtimaline karşı bu üç şehre redif askerleri yığıldı. Kışın gelmesi ve şartların zorlaşması, askerlerin çadır altlarında ve han köşelerinde yatmalarından dolayı redif askerleri "Ya Savaş, Ya Terhis" sloganı attı. III. Ordu, bu durumu İstanbul'a ileterek lojistik eksikliğinden dolayı askerlerin denetim altında tutulmasının zorluğunu dile getirilmesi üzerine Yanya'daki Antalya ve Berat Redif Fırkalarının 8 Ocak 1912'de, İtalyanların Yanya'ya bir çıkarma yapmayacağı değerlendirilerek, terhis edilmesine karar verildi. Balkan Savaşı'nın kaybedilmesinin ana sebeplerinden birisi asker terhisi değildi. Ocak ayında terhis kararı alındığında taburlardaki asker sayısı ortalama 200 civarında idi.³⁶

32 Pakize Yönteer Sağun, "Balkan Harbinde Yanya (1912-1913)", *Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri 5-7 Ekim 2012*, ed. Süleyman Seydi, Vedat Kartalcık, Murat Kılıç, Isparta, 2013, s. 94. Bu makale, Balkan Savaşı'nda Yanya'yı daha çok basın yönünden incelemiştir.

33 *Balkan Harbi Kronolojisi*, a.g.e., s. 12.

34 *Balkan Harbi Kronolojisi*, a.g.e., s. 21., Asker çağrısına katılımı artırmak için bazı ifadelerin de emirde yer aldığı görüldü. Bunlardan birisi de; "Erkek olan gelsin, kadın olan kalsın" şeklindeki beyandır.

35 Troçki asker sayısını 20.000 verirken Hall, 24.000 vermektedir. Açlık ve hastalık da dikkate alındığında bu sayı 20.000'den az olma ihtimali yüksektir. Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul, 2003, s. 110.; Leon Troçki, *Balkan Savaşları*, çev. Tansel Güney, İstanbul, 1995, s. 153.

36 Bu konuda bkz. Salim Aydın, a.g.e., s. 81-97.

Yanya'da Savaşın Başlaması

Yunan kuvvetleri ile Yanya Kolordusu arasında savaş başlamadan önce Esad Paşa, Yunanlıların, Narda Nehri'nin sol tarafında bulunduğunu, savaş başladıktan sonra dahi her iki tarafın sessiz beklediğini ifade eder. Paşa, asker yokluğunu dile getirir. Sonrasında Yunanlılar Narda üzerinden Gribova (Grimpovo) tepesine saldırır ve Yanya'nın 80 kilometre³⁷ güneyinde olan tepeyi alır. Yunanlıların Gribova'yı alması üzerine Harbiye Nazırı Nazım Paşa 18 Ekim'de Esad Paşa'ya "*düşmana taarruz et*" emrini verir.³⁸ Asker eksikliğine rağmen düşman Gribova³⁹ tepesinden püskürtülerek Narda Nehri'nin sol sahiline atılır. Paşa, düşmanın püskürtülmesine rağmen birdenbire askerlerin bir kısmının Yanya'ya doğru gitmeye başladığını, bu durumun, müfrit particilerin; askerler arasındaki propagandasının eseri olduğunu söyler. Askerlikle siyasetin birleşemez olduğunu, bunların ateşle barut gibi yan yana gelmeyeceğini dile getirir. Bu zor durum karşısında hemen kardeşi Vehip Beyi (daha sonra Paşa olacak) telefonla arayarak Yanya'ya doğru gelmekte olan askerleri durdurmasını ister.⁴⁰ Savaşın olduğu dönemde Yanya'da bulunan bizzat Esad Paşa ile görüşen Chantepleure ise; İtaatsiz, şedit, kurnaz disiplinden yoksun ve cesaretini kaybeden Arnavut birliklerin Yanya'ya doğru kaçtıklarını ifade eder.⁴¹ Vehip Bey, Narda-Yanya yolu üzerinde bulunan, Yanya Kalesi'ne 26 kilometre uzaklıkta Pistah (Pesta) Mevkiinde askerleri durdurur ve bir müdafaa hattı oluşturur. Diğer taraftan Yunan kuvvetleri Türk askerlerinin çekilmesini bir harp hilesi zannederek günlerce saldırı cesaretini gösteremez ve tereddütlü bir halde beklerler. Fakat Anoyt köyünden bir Hristiyan, Yunan komutana vaziyeti anlatınca Yunanlılar tekrar harekete geçer ve Pesta köyünde Vehip Bey tarafından oluşturulan müdafaa hattını saldırırlar. Hiçbir yerden destek alamayan Türk askerleri, yeni kuvvetlerle desteklenen Yunanlılar karşısında başarılı savunma yapmalarına rağmen Yanya Müstahkem Mevkii sınırına kadar geri çekilmek zorunda kalırlar. Bu arada Yanya Müstahkem Mevkii'nin güney kısmı hariç diğer kısımları tahkim edilir. Yunanlılar, Selanik'in düşmesinden sonra Makedonya'da bulunan askerlerini Yanya cephesine yığmış ve düşman kuvveti 83.000'e ulaşmıştı. Buna mukabil Yanya Kolordusunun mevcudu 15.000 kişiye düşmüştü.

37 Yanya Kalesi ile Gribova arasındaki uzaklık Google Maps üzerinden 70 kilometre civarındadır (Erişim tarihi: 21 Kasım 2024).

38 Nuri Yavuz, *a.g.e.*, s. 162., "Balkan Harbinde Yanya Müdafaaası", *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı 9, Eylül 1950, s. 330-331.

39 Gribova'da yapılan muharebe hakkında bkz. Yüksel Nizamoğlu, "Balkan Savaşı'nda Yanya Muharebeleri "Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/ İzmir Bildiriler, ed. Mehmet Ersan, Nuri Karakuş, Ankara, 2013, s. 195-219.

40 Nuri Yavuz, *a.g.e.*, 162.

41 Guy Chantepleure, *a.g.e.*, s. 9-10.

Balkan Savaşı'nda Türk kuvvetlerinin en zayıf olduğu cephe Yunan sınırıydı. İkmal ve asker sevkياتının zor olması bu durumu daha da artırıyordu.⁴²

Bu durumu Yunan ordusu en iyi şekilde değerlendirdi. 24/25 Ekim'de Yanya Kolordusunun Gatiove ve Komçiyadis tepelerine karşı taarruzu başarıyla Nizamiye Tümeninin gösterdiği düzensizlik ve ikmal eratinın kaçması, redif fırkasının (Tümen) kuşatılması ve Yunanlıların Papaz Köprüsü üzerinden saldırımları sonucunda kolordunun kötü bir duruma düşmemesi için Louros Caddesi'yle Beşpınar yollarından Yanya'ya çekilme kararı alındı. Diğer tarafta ise Grebene tarafına ilerleyen Yunan kuvvetleri Manastır ve Yanya yolunu kesmeye çalışması üzerine Hamdi Paşa komutasındaki mustahfızların bu yolları korumak için görevlendirildiği ve Görice Mutasarrıflığı vasıtaıyla Grebene'ye yardım edilmesi Garp Ordusu Komutanı Ali Rıza Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne arz edildi.⁴³

Esad Paşa da Bizani Karargâhındaki durumu 30 Ekim'de Garp Ordusu Başkomutanlığı'na göndererek nizamiye ve redif fırkalarının büyük bölümünün Yanya'nın 14 kilometre güneyinde, Louros istikametinden saldırı yapabilecek Yunan kuvvetlerine karşı Kukliş (Kokliş)-Kervansaray hattında olduğunu bildirir. Prozglol ve çevresinde ortaya çıkan eşkiyayı yok etmek ve Maçova'daki müfrezeye yiyecek tedariki yapmak amacıyla iki redif taburu ve bir ağır makinalı tüfek takımı gönderilmiştir. Kolordunun en iyi hareket alanı Grebene üzerine yürüyerek düşmanın sol tarafına taarruz etmektir ancak dağ topçusunun olmaması böyle bir hareketin yapılmasına imkân vermemektedir. Kolordu birliklerindeki hemen hemen tüm eratin bu bölge ahalisinden olmasından dolayı kendi memleketlerinin dışına çıkmaları durumunda itaatsizlik yapabilecekleri göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum Kolordunun genel durumuna zarar verebilir. Bundan dolayı bunların, bu bölgede kalarak Louros-Ustrumiye ve Sideri tepelerini ele geçiren düşmana karşı taarruz ederek Yunan kuvvetlerinin Yanya'ya karşı yapacağı saldırıya karşı zaman kazandıracak hem de civardaki çetelerle mücadele edecektir. Taarruz için Beşpınar yolu takip edilecek, bu yoldan sahra topçusunun geçmesi için çok sayıda işçi çalıştırılmaktadır ve iki güne kadar ileri hareket başlayacaktır. Kolordunun Nizamiye Fırkası mevcudu 3831 redif fırkası ise 6113 ere ulaşmış parça parça ikmal eratı gelmektedir.⁴⁴ 10 Kasım'da Esad Paşa, Kondovraki-Drisko (Driskos) hattında iki gündür şiddetli muharebelerin

42 Nuri Yavuz, *a.g.e.*, s. 162., "Balkan Harbinde Yanya Müdafaası", *a.g.m.*, s. 330-331., *Balkan Harbi (1912-1913)*, Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 77-78.

43 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 161/173/47, (12 Teşrinievvel 1328 / 25 Ekim 1912)

44 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 654/33/9, (17 Teşrinievvel-1328-30 Ekim 1912).

olduğunu Yunan kuvvetlerinin bir kısmının Papaz Köprüsü'ne bir kısmının ise Kanberağa Hanı yönüne çekildiğini ifade eder. Düşman kuvvetin iki piyade alayı ile bir dağ bataryasından oluştuğunu ve bunlara birçok köylülerin katılmasına rağmen 19. Fırka taburlarının gösterdiği çaba ve cesaretin övülmeye değer olduğunu vurgular.⁴⁵

Türk kuvvetlerinin Narda'dan geri çekilmesiyle Yanya ile irtibatı kesilen Yanya'ya yaklaşık 110 kilometre uzaklıkta olan 3 Kasım'da Yanya Müstahkem Mevkii'nin ön mevziisi kabul edilen Preveze'de Yunanlılara karşı fazla bir direnç gösterilemedi. Preveze Kalesi düştü. Türk askerleri geri çekilirken mühimmatın bir kısmını imha etti. Yunanlılar, Preveze Kalesi'ndeki Osmanlı toplarını ve mühimmatının bir kısmını ele geçirerek Türk askerine karşı kullandılar.⁴⁶ Kaledeki esir Türk askerleri gemilerle Korfu Adası'na taşındı.⁴⁷ Preveze'deki durum da gösteriyor ki Yanya Savunması İşkodra ve Edirne savunmalarına göre daha geniş alana kapsıyordu. 9 Kasım'da Selanik Yunanlılara teslim edildi. Batıda ise Yanya Kolordusu tüm gücüyle savunma yaparken General Sabuncakis 11 Kasım'da Yanya Müstahkem Mevkiiye 14 kilometre mesafede bulunan Eminağa Mevkiini saldırıyordu. Türk kuvvetleri güçlü bir direniş göstermelerine rağmen Efzon birliğinin saldırısı karşısında 200 civarında şehit ve yaralı vererek, seri ateş eden Krupp toplarını bırakarak, Louros ırmağı vadisinde dağlar arasında bulunan Eminağa Mevkiini terk etmek zorunda kaldılar. Bu Mevkiinin alınması Yunanlılar için bir başarıydı çünkü Müstahkem Mevkiiye yani Bizani'ye (Vizani⁴⁸) yaklaşımlarıyla Eminağa Mevkii ile Bizani arasında büyük muharebe yaşandı. İki ordu arasında istihkâmlar durmadan el değiştiriyordu. Yunan ordusu, Atina ve Selanik'ten 12.000 asker takviyesi aldığı halde başarılı olamadı ve Görice'deki tümenler Yanya'ya inmedikçe Yunanlılar Müstahkem Mevkiiyi alamayacağını anladı.⁴⁹ Bu arada Yanya savunmasındaki komutan ve askerlerin moralini Rumca gazetelerde yayımlanan haberler bozdu. Zikrolunan gazeteler asılsız haber yaparak, Türk askerinin birçok mezalim yaptığını, papazların sakallarını kestiklerini, Rum kızların ırzına geçtiği gibi yalan haberleri yayarak Yunan halkı ve askerlerinin intikam duygularını kabartıyordu. Bir taraftan Rumların yalan haberleri askerlerin moralini bozarken diğer taraftan Avlonya Mebusu İsmail Kemal, Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan ederek Türk ordusunda ne kadar Arnavut var ise çağırmış, böylece ordudaki Arnavut askerler kaçmaya başlamıştı. Bu kaçış ilk önce teker teker sonra manga manga nihayetinde ise tabur tabur oldu. Hatta Yanya Redif Fırkasındaki askerlerden 2033'ü silahlarıyla

45 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 654/33/45, (28 Teşrinievvel-10 Kasım 1912).

46 K. Emin, a.g.m., s. 298.

47 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 654/33/19, (12 Teşrinisani 1328-25 Kasım 1912).

48 Aram Andonyan Bijani'yi eserinde Vizani olarak vermiştir. Günümüzdeki kullanımı ise Bizani'dir.

49 Aram Andonyan, *a.g.e.*, s. 410-411.

beraber kaçtı.⁵⁰ Esad Paşa, İsmail Kemal'in Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmeyip bekleseydi, Yanya'nın Arnavutluk sınırı içerisinde olabileceğini öne sürdü. Diğer taraftan Garp Cephesi Komutanı Rıza Paşa'nın bir miktar halis Türk askeri gönderdiğini ve kuvvetin takviye edildiğini ancak bu askerlerin de Yanya savunması için yetersiz olduğunu vurguladı.⁵¹

Fotoğraf: Soldaki; Balkan Savaşı'nda Yunanlılara karşı en güneybatıda savunma yapılan 3 Kasım 1912'de düşen Preveze Kalesi'nin denize en yakın duvarı, sağdaki ise kale duvarının ortasına, kale-nin 1223? (1808) yılında tadilat yapıldığına dair yerleştirilen mermere yazılmış yazı (S. Aydın arşivi: Ağustos 2024).

Yanya Kolordusunun Müstahkem Mevkii'ye Çekilmesi ve Yapılan Muharebeler

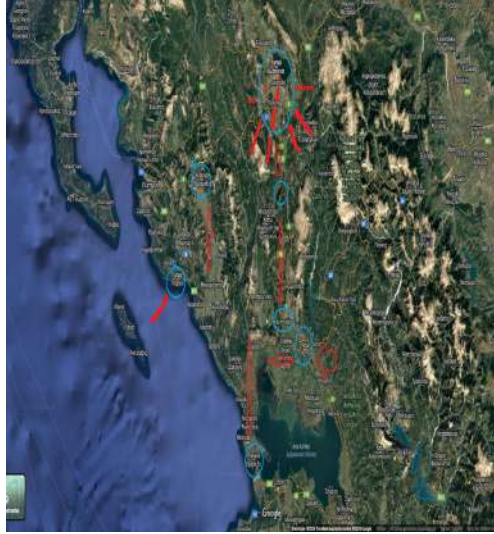
12 Aralık itibariyle Türk birlikleri Yanya Kalesi yakınında, şehre yaklaşık 12 kilometre uzaklıktaki, Goltz Paşa'nın talimatıyla yapılan Müstahkem Mevkii'ye çekildi.⁵² Kolordu 54 dört gün boyunca Yanya Vilayeti'ni, Müstahkem Mevkii dışında savundu ve bu durum bir sahra muharebesini ifade ediyordu. İşkodra ve Edirne kuşatmalarına göre asker yokluğuna, erzak kıtlığına ve mühimmat eksikliğine göre Yanya iyi savunuluyordu. Bunun en önemli nedenlerinden birisi Hem Kolordu Komutanı Esad Paşa'nın hem de Müstahkem Mevkii Komutanı Vehip Beyin Yanyalı olmaları ve coğrafyayı iyi bilmelerinden kaynaklanmaktaydı. 15 Aralık itibariyle Manoliasa Muharebesi başladı. Kolordu Komutanı Esad Paşa, Manoliasa Boğazı'nın geri alınması ve Kozmira bataryası civarında düzenli ve düzensiz toplanmış olan düşmana karşı Kozmira bataryasının da katılımıyla bir saldırı başlattı. Boğazın güney sırtları elde edilmesine rağmen düşmanın sayı

50 Fevzi (Çakmak), *Garbî Rumeli'nin Sûret-i Ziyai ve Balkan Harbi'nde Garp Cephesi*, İstanbul, 1927, s. 344.

51 Balkan Harbinde Yanya Müdafaası", *Resimli Tarih Mecmuası*, s. 331.

52 Balkan Harbi Kronolojisi, *a.g.e.*, s. 87.

ve mühimmat olarak daha fazla olmasından dolayı 21. Fırka boğazın kuzeyine geri çekilmek zorunda kaldı. Muharebede Cavid Paşa şehit oldu, Erkân-ı Harp Kolağası Emin Bey yaralandı.⁵³ Ömer Seyfettin hatıratında Paşa'nın tüfeği ile düşman üzerine koştuğunu belirtir.⁵⁴ Belgede ise, 21'inci Tümen Komutanı Tuğgeneral Cavit Paşa'nın erlerin moralini yükseltmek için ne tüfeğini ne de kılıcını çekerek muharebe alanına koştuğuna dair bilgi yoktur. Bu durumun askerlerin düşman üzerine atlamasına vesile olduğuna dair bir kanıt elde edilememiştir.⁵⁵ Yunan kuvvetleri 21. Fırkanın geri çekilmesi neticesinde Bizani Mevkiisinin güneydoğusunda bulunan Lüzeç sırtlarında bulunan Yanya ve Malakas taburları üzerine saldırdı. 53. Alayın 3. Taburu kahramanca karşılık vermesine rağmen Lüzeç sırtlarından Müstahkem Mevkiinin avcı sınırına çekilmek zorunda kaldılar. Bunun nedeni, redif taburlarının geri çekilmesi ve iki düşman bataryasının susturulamamasıdır. Gün boyunca sağ ve sol kanatta yapılan muharebede sahra ve Bizani'de kale topları kullanıldı, düşman da 12 ve 13,5 santimetrelik toplarla karşılık verdi. Düşmana bir hayli zayıat verildi ve bir onbaşı esir alındı. Yanya Kolordusunun gün boyunca verdiği şehit ve yaralı sayısının 200 civarında olduğu bilgisine yer verildi, yeni kuvvetler gelene kadar savunmada kalınacağı ifade edildi.⁵⁶

Harita: Mavi daireler muharebelerin yapıldığı alanları ifade eder. Yukarıda Yanya Gölü'nü de içine alan büyük mavi daire Yanya Müstahkem Mevkii, kırmızı ok ve çizgiler ise Yunan kuvvetlerinin geliş yönünü göstermektedir. (Erişim tarihi: 17 Aralık 2024).

53 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 652/23/3, (2 Kanunuevvel 1328 / 15 Ekim 1912)

54 Ömer Seyfettin, *Balkan Harbi Hatıraları*, haz: Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2011, s. 155.

55 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s. 62.

56 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 652/23/3, (2 Kanunuevvel 1328 / 15 Ekim 1912).

Manoliasa'nın doğusunda bulunan Lüzeç Muharebesi'nde 16 Aralık 1912'de çok çetin çarpışmalar oldu. Türk kuvvetleri var gücüyle muharebe etmesine rağmen geri çekilirken diğer taraftan Yanya'nın yaklaşık 30 kilometre kuzey doğusunda bulunan Zagor (Zagori) bölgesinde Yüzbaşı Bekir Fikri Bey (Greibeneli)⁵⁷ seyyar müfrezesi iki köyü ele geçirdi. Bu arada Yanya Kolordusu ve Müstahkem Mevkii Komutanları kendi aralarında bir toplantı yaptı ve Yanya'nın kurtulabilmesi için taarruz yapma kararı aldılar. 18 Aralık'ta harekât başladı. Aynı gün iki Yunan uçağı muharebe bölgesini bombaladılar. Ömer Seyfettin uçaklara ateş ettiklerini anlatır.⁵⁸ Savaş esnasındaki sorunlardan birisi de Rum çetelerdi. Garp Ordusu Komutanlığı, çetelerle mücadele için Yanya Kolordusunu görevlendirdi. Ancak kolordunun asker sayısı bunun için yeterli değildi. Muharebe esnasında Yunan Epir ordusuna karşı Esad Paşa komutasındaki Yanya Kolordusu geçici bir başarı kazanmasına rağmen Garp Ordusu Komutanlığı'ndan yeterli destek gelmeyince bir de Yunan taraftarı Arnavut çetelerin kışkırtmasıyla, Türk birliklerinde yer alan Arnavut İkmal ve Redif erlerinin bölükler halinde kaçmasıyla⁵⁹ kale savunmasında yaklaşık 22.000 asker kalmıştı. Garp Ordusu için de durum iyi değildi. Çünkü her tarafı düşmanla kuşatıldığından lojistik destek de alamıyordu. Sonuçta düşmana karşı mücadele edilmesine rağmen fazla başarılı olunamadı.⁶⁰

18 Aralık'ta Garp Ordusu Komutanlığı, Yanya Kalesi'nin kesinlikle teslim edilmemesi gerektiğini Yanya Kolordusuna bildirdi. Esad Paşa ise böyle bir durumun olmadığını, düşmanla boğaz boğaza pençelesen, canını esirgemeyen bütün komutan ve askerlerin kişisel şeref ve askerlik erdemlerinin iyi değerlendirilmesi gerektiğini ifade etti. Bu durumun kendilerini üzdüğünü belirtti. *"Yanya'nın İşkodra ile kıyaslanarak daha iyi durumda olduğu, Yanya Kalesi ile ilgili kötü bir söylentinin ortaya çıkması, Yanya Kalesi'nin zayıf olduğunu göstermez. Kötü düşüncelerin ortaya atılması, ölmeye karar vermiş askerlerin böyle söylentilerle üzülmemeleri temenni edilir. Harbiye Nezareti'nden ve Garp Ordusu Komutanlığı'ndan isteğimiz, doğu ile batıyı, güney ile kuzeyi kıyaslamak yerine, erzak, seri ateşli ve 12 santimetrelik topçu cephanesi eksikliğinin giderilmesidir"*.⁶¹ Son zamanlarda ileri mevzilerde 25 gün mücadele edildi. Üstün düşmana karşı Müstahkem Mevkii'ye çekilmek zorunda kalan Kolordu, 6 topu bırakmak zorunda kaldı. Çünkü birçok kez Garp Ordusu'ndan istenmesine rağmen dağ topçusu verilmedi. Kolordu süre kazanmak adına, dağlarda dağ topçusundan yoksun olarak, çıkılması zor dağlara askerler mühimmat taşıdı

57 Ayrıntılar için bkz., *Balkanlarda Tedhiş ve Gerilla Grebene ve Garp Ordusu'nda Kuvve-i Seyyare Grebeneli Bekir Fikri Bey*, yay. haz. Mehmet Mert Çam, İstanbul, 2021.

58 Ömer Seyfettin, *a.g.e.*, s. 158.

59 Bu durumun sebebi, 28 Kasım 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesi olabilir.

60 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s.62-69.

61 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 652/24/14, (6 Kanunuevvel 1328-19 Aralık 1912).

ve 2.000'den fazla mermi atarak en son mermisini kullandıktan sonra kamalarını ve hayvanlarını alarak mevzilerini bırakmak zorunda kaldılar. Kolordunun en önemli olan, sol tarafını, Kurtiban sırtlarında direnmesini sağladılar ve bu uğurda canını esirgemeyen topçular töhmet altında bırakılmamalıdır. *“Sorumluluk, üst üste yapılan isteklere karşın, harekât alanına dağ topçusu yerine sahra bataryaları gönderen makama düşer. Bu nedenle Kolorduda ceza ve kınama görecektir topçu yoktur”*.⁶² Esad Paşa'nın Garp Ordusu'na verdiği cevap dikkate değerdir. Kolordunun erzak, top ve mühimmat eksikliğine rağmen nasıl mücadele ettiğini ayrıntılı bir şekilde cevaplamıştır.

Yunan kuvvetleri ikinci Yanya Muharebesi'ne kadar 26 Aralık 1912'den 20 Ocak 1913 tarihine kadar takviye edildi ve Türk kuvvetleri elindeki kısıtlı olanaklarla önlem almaya çalıştı. Muharebelerde doğal bir kale konumunda olan Aya İlyada Kilisesi'nin bulunduğu Mevkii 63'ncü piyade alayı tarafından zapt edildi. Alay komutanı Şevki Bey, tepenin alınmasında önemli rol oynadığından Kolordu Komutanlığı bu tepeye “Şevki Bey Tepesi” adını verdi. 5-9 Ocak'ta Yunan kuvvetleri ile Yüzbaşı Bekir Fikri müfrezesi arasında Yanya'nın doğusunda, daha önce Zagoride ele geçirdiği iki köyün yaklaşık 21 kilometre güneyinde Yanya'ya yaklaşık 23 kilometre uzaklıkta Dristinik (Driskos) muharebesi oldu. Aynı tarihlerde Yanya'nın doğusunda zikredilen muharebe olurken batısında ise 6-20 Ocak'ta Yanya ile Adriyatik denizi arasında bulunan ve Yanya'ya yaklaşık 56 uzaklıkta olan Aydonat (Çamlık) Muharebesi meydana geliyordu.⁶³ Aynı anda Yanya Kolordusu doğudan batıya yaklaşık 80 kilometre uzunluğunda bir hatta savaşıyordu. Türk kuvvetlerinin direnci karşısında Epir ordu komutanı Sabuncakise karşı bir hoşnutsuzluk olsa da görevine devam etti. 20-25 Ocak arasında yine şiddetli çatışmalar meydana gelmişti. Garp Ordusu Başkomutan Vekili Ali Rıza Paşa, tahkimat hattından düşmanın uzaklaştırıldığı bilgisini Başkomutanlığa bildirdi⁶⁴ ancak kış şartlarının da iyice ağırlaşmaya başlaması, çadır ve elbise ihtiyacının artması Türk birliklerini maddi ve manevi olarak sarsıyor, her gün çok sayıda er donarak ölüyordu. Türk mevzilerinin açık olmasından ve Yunan topçu ateşinden dolayı kayıplar artıyordu. Kış şartlarının yanı sıra yiyecek sıkıntısı çekiliyor, günde er başına 600 gram mısır ekmeği ile bir parça et verilebiliyordu.⁶⁵ Edirne savunmasındaki Türk askerinin açlık çekmesi ile Yanya savunmasındaki Türk askerinin açlık çekmesi aynı durumdu. Edirne'de askerlerin açlık çekmesinin sebebi siyasi basiretsizlik, Yanya'da açlık çekmelerinin nedeni çaresizlikti. Çünkü Yanya her taraftan kuşatılmış, diğer taraftan Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesi ve şartların zorlaşmasından dolayı Arnavut askerler kaçmaya başlamış, Türk askeri

62 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 652/24/14, (6 Kanunuevvel 1328-19 Aralık 1912).

63 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s.69-71.

64 *Balkan Harbi Kronolojisi*, a.g.e., s. 99.

65 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s.72-80.

çaresizliğini birbirine teselli ederek çözmeye çalışıyordu. Esad Paşa'nın yukarıda anlattığı Arnavut subay ve erlerin birliklerini bırakarak kaçma meselesini, Esad Paşa'nın kardeşi olan Yanya Müstahkem Mevkii Komutanı Vehip Bey de hatıratında çektikleri zorluğu askerler üzerinden verir. Vehbi Bey “*Askerlerin karlar üzerinde kuş tüyü yataklarda uyur gibi uyuduklarını, atların çamur içine battıklarını, bir ekmeğin fiyatının kırk kuruşa kadar çıktığını*” yazmaktadır.⁶⁶

Açlığın yanında mühimmat sıkıntısı da ayrı bir sorundu. Yunanlıların 48 ağır topuna karşılık Yanya Müstahkem mevzilerinde bu tür toplardan bir tane dahi yoktu. Türklerin elindeki toplar daha çok mantelli toplardı ve mermi sayıları azdı. Bir de Garp Ordusu Komutanlığı, Yanya Kolordu Komutanlığına daha fazla birlik gönderemeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Kolordu Komutanı Esad Paşa, Yunan Epir ordusunun 19 kilometrelik cepheyi kuşattığını, Kolordu da 57.000 muharip olması gerekirken sadece 10.000 civarında muharip askerin kaldığını ifade etti. Paşa, Yunan ordusunun ise 40.000-50.000 civarında muharip askeri olduğunu Garp Ordusuna bildirdi. Garp Ordusu çıkarma harekâtı öngörmesine rağmen Yanya Kolordusunun savunma yapmaktan başka çaresi yoktu. Ekmek yapmak için un kalmamış, yakın köylerden tedarik edilen mısır koçanı ve sapı öğütülerek ekmek ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştı. 30 Ocak 1913'e gelindiğinde Mühimmat da iyice azaldı.⁶⁷ Garp Ordusu Komutanlığı, Yanya Kolordusunun gösterdiği sebat ve kahramanlığı takdir ederek Garp Ordusunun namusu ve varlığının İşkodra ve Yanya kaleleri olduğunu vurguladı. Tarihte hayal peşinde koşmakla ünlenen Yunanlıların, Yanya Kalesi'ni farklı tarihlerde saldırdığını, 7 Ocak'ta saldırının tekrarladığını ifade etti. Kolordunun kahramanlığı karşısında bugünlere gelindiğini, Osmanlıların kararlılığını ve cesaretini tarihin yazacağı ifade edildi. Türk askerlerinin kendisinden dört, beş kat daha üstün olan Yunan kuvvetlerine karşı yalçın kayalarda ve soğuk havalarda gösterdiği yiğitliği tarihin övgüyle yazacağı belirtildi. Son olarak, Garp Ordusu Komutanı, “*Yanya Kalesi'ni savunan cesur arkadaşlarıma ve Kolordudaki askerlerime fedakârane çalışmalarından dolayı takdir ederim. Bu yiğitliğin devam etmeli ve düşmanın ufacak bir başarısına bile meydan verilmemelidir*”⁶⁸ ifadelerine yer verir.

Savaşın devam ettiği süreçte, Yanya Kolordusuna, Makedonya ve Epir Orduları Genel Başkomutanı Isparta Dükü Constantin teslim olun mektubu gönderdi ve bu mektup Cevat Paşa ve Albay Hasan (Tosun) tarafından açıldı. Constantin, Yanya'nın zaptı için gerekli önlemlerin alındığını Görice'deki ordusunun şehri alabileceğini,

66 Yüksel Nizamoğlu, “Yanya Müstahkem Mevkii Komutanı Vehip Bey'in (Paşa-Kaçı) Yunanistan Esaretine Dair Hatıratı” *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19, 2011, s. 36-37.

67 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s.72-80.

68 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 655/36/5, (17/18 Kânunusani 1328-30/31 Ocak 1913).

teslim olma şartlarını Yanya Kolordusunun kabul etmesi teklifinde bulundu. Mektup, Yanya Kolordusu, Müstahkem Mevkii Komutanlıkları karargâh subayları tarafından değerlendirildi ve durum Garp Ordusu Komutanlığı'na iletili. Komutanlık, şehrin teslim edilmesine karşı çıktı. Çünkü Selanik 9 Kasım 1912'de antlaşma yapılarak Yunanlılara teslim edilmiş, daha sonra Yunanlılar teslim şartlarını uymamış, asker ve halk açlık ve sefaletle perişan olmuştu.⁶⁹ Yanya Ordusu Başkomutanı Esad Paşa, Yunan Başkomutanı Isparta Dükü Costantin'e Yanya'yı savunmak için gerekli önlemlerin alındığını ve ihtiyaç duyulan araçların bulunduğunu, askeri şeref ve namusu için kalenin savunulacağını bildirdi.⁷⁰ Elde yeteri kadar asker ve mühimmat olmamasına rağmen Esad Paşa'nın tavrı verilen emre itaat ve askerlik mesleğinin yüklediği görevi en iyi şekilde yerine getirmektir. Esad Paşa'nın mektubu, Constantine 1 Şubat 1913 tarihinde Sadrazam Tefik Paşa'nın oğlu Üsteğmen İsmail Hakkı tarafından ulaştırıldı. İkinci Yanya Muharebesi'nde Türk kuvvetlerinin mühimmat eksikliği ve açıklıkla verilen mücadeleye rağmen Yunanlılara direnmesi, Tesalya ve Makedonya'da kolay başarı elde eden Yunanlıları şaşırttı ve Yunan ordusundaki askerler arasında telaş ve huzursuzluk baş göstermeye başladı. İkinci Yanya Muharebesi'ne katılan Yunan askeri, Birinci Yanya Muharebesi'ne katılan askerlerden iki kat fazla olmasına rağmen Türk kuvvetlerinin direnme gücü takdire şayan oldu ve Yunan kuvvetleri istediği başarıyı elde edemedi.⁷¹

9/10 Şubat'ta Garp Ordusu Başkomutanı Ali Rıza Paşa, İstanbul'a Başkomutanlık Vekâletine bir şifre gönderdi. Yanya Kalesi çevresine, Müstahkem Mevkiiye, Yunanlıların 20 Ocak'tan itibaren şiddetli saldırı başlattığı ve bu durumun 5 gün sürdüğü şifrede ifade ediliyordu. Düşmanın kaleye daha da yaklaştığı, birkaç gün sonra tekrar bir saldırı olma ihtimali olduğu vurgulanıyordu. Yunanlıların, Yanya'yı ele geçirmek için elinden gelini yapacak olmalarına rağmen Yunan prensinin teslim olun mektubuna olumsuz yanıt verildi. Vardar ordusunun büyük kısmı Yanya'ya gönderildi ve bundan başka gönderilecek kuvvet kalmamıştı. Trablusgarpa söz verildiği halde nasıl yardım yapılamadıysa, aynı durum Yanya için de geçerli oldu. Yoksulluklar içerisinde kalan kolordu dört aydan beri elindeki imkânlarla kaleyi müdafaa etmeye çalıştı.⁷² Kolordunun elinde cephanesiz ve mermi kalmadı. Yunanlıların bir sonraki saldırısında askerler ve halk kaderiyle baş başa kalacaktı. Bir aydan daha uzun bir süredir Roma üzerinden gönderilen dört telgrafa cevap verilmedi. Böylece, İstanbul'daki Başkomutanlık ile Garp Ordusu Komutanlığı arasındaki haberleşme kesildi. Bu durumdan en çok etkilenen ise Yanya Kolordusu oluyordu.

69 Salim Aydın, "Balkan Savaşı'nda (1912-1913) Selanik'in Teslimi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 38, 2018, s. 127-162.

70 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s.80-83.

71 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s.83-85.

72 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 136/63/81, (2 Mart 1329-15 Mart 1913).

Kolordunun elinde sadece erzak olarak mısır kaldı ancak o da yeterli değildi. Özellikle Anadolu'dan yeni gelen askerler tam olarak giydirilemedi ve onlara yeterli elbise verilemedi. Ne yeni malzeme ne de yeterli para vardı. Sonradan karşılanması şartıyla Yanya bankasından 3.000 lira alındı. Yanya'nın güneyinde soğuktan ölen askerlerin sayısı yüzlere ulaşmıştı. Yanya çevresinde ise binlerce asker ve subay kış şartlarından donarak ve açlıktan öldü. Düşmana karşı dayanma ancak cephane eksikliğinin giderilmesiyle olacaktı. Kolordunun bu durumunu gören hükümet elbette vicdan azabından payını almış olacaktır. Mühimmat ve para gelmezse ordu dört aylık mücadelesini mühimmat olmadığı için acıklı bir şekilde kapayacak, mühimmat gelirse şerefli muharebelerle kıymetli hizmetler yapılacaktır.⁷³ Ali Rıza Paşa'nın İstanbul'daki Başkomutanlık makamına eleştirel bir şifre göndermesi, 1908-1909 yıllarında iki defa Harbiye Nezareti başkanlığı yapması olarak açıklanabilir.⁷⁴ Çünkü bir astın bir üste böyle bir şifre göndermesi normal bir durum değildir. Bu duruma zor şartlar; açlık, soğuk, mühimmat eksikliğinin insan üzerindeki psikolojik ve sosyolojik etkisini de değerlendirmek gerekir. Diğer dikkati çeken bir durum ise Balkan Savaşı'nda Garp Ordusu Başkomutanı olan Ali Rıza Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda bir komutan olarak görev almamasıdır.⁷⁵ Garp Ordusunun bu şifreyi 9 Şubat'ta gönderdiği değerlendirildiğinde İstanbul ile irtibatın ocak ayının ilk haftası kesildiği anlaşılmaktadır. 9 Şubat'a kadarki durum yukarıda Ali Rıza Paşa tarafından aktarıldı. 10 Şubat'tan 6 Mart'a kadar Yanya'da Kolordusunun durumunun daha da kötüleştiği tahmin edilebilir. Telgrafın İstanbul'a ulaşması Yanya Kalesi'nin düşmesinden bir hafta sonra 15 Şubat 1913'te oldu.

Üçüncü Yanya Muharebesi öncesi 3 Şubat-3 Mart arasında Yunan Epir ordusu tüm hazırlıklarını yapmasına rağmen Yanya Kolordusu kendi elinde olan imkânlarla muharebe bölgesinde hazırlıklarını tamamladı. Esad Paşa'nın, Yunanlıların barış şartlarını kabul etmemesi Epir ordusunu iyice kamçıladi. Yunanlılar ikinci bir Selanik teslim vakası bekliyordu. Karadan ve denizden bütün olanakları kullandılar. Mermi sarfiyatındaki sınırlamayı kaldırdılar. 12 Şubat 1913 tarihine kadar Preveze'ye değişik çap ve cinsten 28.668 adet top mermisi getirdiler ve bu sayı şubat ayı sonuna kadar 48.000'e ulaştı. Türk ordusu, Yunan topçu ateşine, zorlu kış şartlarına, yiyecek sıkıntısına, bir de bunlara firarlar eklenince Kolordunun gücü her geçen gün zayıfladı. Kolorduda her ne kadar kayıtlar üzerinde 28.000 kadar asker olsa da bunun yarısı takatsiz, hasta, büyük bir kısmı da muharip

73 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 136/63/81, (2 Mart 1329-15 Mart 1913).

74 *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*, s. 6-8.

75 *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*, s. 7, Paşa Birinci Dünya Savaşı'na bir komutan olarak katılmamasına rağmen 1919-1920'de Sadrazam olmuş, 9 Şubat 1921'de Bayındırlık, 12 Haziran 1921'de İçişleri Bakanlığına atanmış, 1922'de emekli olmuştur.

değildi. 28 kilometrelik cephe sadece 10.000 asker ile savunuluyordu.⁷⁶ Yanya Kalesi'nin doğu ve kuzey cephesi zayıf kaldı. Çünkü yeteri kadar asker yoktu. Arnavut askerlerinin kaçmasını fırsat bilen Yunan kuvvetleri Manoliasa ve Çuka tepelerine taarruz etti ve Yanya'ya doğru ilerlemeye başladı. Müstahkem Mevkii olan Yanya'yı en iyi savunanlardan birisi Bizani komutanı Binbaşı Ali Fuat (Cebesoy) Beydi. Yunanlılar 20 Şubat'ta olan gücüyle bu bölgeye saldırdı. Ali Fuat Bey yaralanmasına rağmen görevinin başından ayrılmadı. Askerler arasında ona "Bizani Kahramanı" adı verildi ancak muharebe kaybedildi. Bu sırada Esad Paşa, Petra Mevkiinde bulunuyor düşman da ovaya inerek kurşun yağdırıyordu. Savaşın kaybedildiği Müstahkem Mevkii Komutanı Vehip Bey tarafından da kabul ediliyordu. Bu durum üzerine Vehip Bey Konçka'ya gitti. Bu sırada Yunanlılar da Yanya şehri ile Bizani arasına girmesi sonucunda Ali Fuat Bey ve kuvvetleri Bizani'de, Vehip Bey Konçka'da, Esad Paşa'da Petra'da kuşatma altında kaldı. Yunan kuvvetleri Yanya'ya doğru ilerlerken seyyar hastanede bulunan yaralılar can havliyle kaçmaya çalıştı ancak Yunanlıların ateşine maruz kaldılar. Ali Fuat Bey 5.000 askeri ile birlikte kuşatıldı. Bütün Makedonya düşman tarafından kuşatıldığından yardım ümidi de kalmadı. Esad Paşa'nın yanına gelen Erkânıharbiye Reisi Miralay Hasan Tosun artık her şeyin bittiğini yapılabilecek hiçbir şeyin kalmadığını Petra'da durmanın bir anlamı olmadığını söyledi ve Paşa ve yanındakiler Yanya şehrindeki karargâha döndü.⁷⁷

Yunanlılar, çetelerle birlikte karadan, denizden ve havadan saldırıya geçti. Zıça (Zitsa), Zagor ve Çamlık bölgeleri yanında Adriyatik Denizi tarafından saldırı başlayınca Türk kuvvetlerinin büyük kısmı Yanya Müstahkem Mevkiiye çekildi. Türk kuvvetlerinden Yanya'ya çekilmeyen Aydonat ve Parga Kalesi kaldı. Bu bölge, 19. yüzyılda Yanya'dan batı sahiline kadar Çamlık olarak adlandırıldı ve Aydonat, Filat, Margılıç, Fener ve Parga gibi yerleşim yerlerinden oluşuyordu. Bunlardan Parga, Margılıç'a bağlı nahiye idi.⁷⁸ Parga; Adriyatik Denizi kenarında vapurların pek uğramadığı ve genellikle yelkenlilerin yavaşığı Çamlık'ın önemli iskelelerinden biriydi.⁷⁹ Adriyatik kenarında bulunan Preveze, bazen de Parga'nın 19. yüzyılda güvenlik gerekçesiyle sancak yapılması hep gündeme geldi. Preveze bir dönem sancak merkezi oldu ancak Parga olmadı. Anlık tedbirlerle bu bölge elden çıkana kadar yönetilmeye çalışıldı.⁸⁰ Balkan Savaşı'nda Türk kuvvetlerinin Parga ile Yanya arasında bulunan Aydonat'a doğru çekilmesiyle Yanya ile Parga arasındaki irtibat

76 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s. 85-86.

77 "Balkan Harbinde Yanya Müdafaası", *Resimli Tarih Mecmuası*, s. 333.

78 Alpaslan Fuat Erdem, *Hicri 1319 (M. 1901) Tarihli Yanya Vilayeti Salnamesi Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kırkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 75.

79 İlky Erken, *Yanya Sancağının İdari Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2019, s. 19.

80 İlky Eren, a.g.e., s. 51.

kesilme noktasına geldi. 12 Şubat'ta Dolyanadan Vardar Ordusu Komutanlığına her zaman olduğu gibi Parga ve havalisine Yunan gemilerinin gelmediği bildirildi.⁸¹ Bu durum Yunan gemilerinin gelmeyeceği anlamına gelmiyordu. Bu yazışmadan 10 gün sonra Parga Kalesi düştü. Kale komutanı, Parga Kalesi'nin anahtarını Acheron Bölüğü'nün komutanı Yunan Teğmen Angelos Fetsise kale önünde 23 Şubat 1913'te teslim etti.⁸² Kale düştükten sonra Pargadaki gelişmeler, 35 kilometre uzaklıkta bulunan Aydonatı savunan Albay Kazım Bey tarafından⁸³ bildirildi. 3 Mart itibarıyla Parga açıklarına Yunan gemileri geldi. Bunlar, Kefalonyadan gelen üç direkli büyük bir nakliye ve iki karakol vapuruydu ve daha sonra Preveze yönüne hareket ettiler. Aynı gün bir yük gemisi Parga iskelesine yanaştı. Gemidekiler nümayiş yaptıktan sonra Preveze'ye hareket ettiler.⁸⁴ Gösteri yapılırken Parga'da teslim olan askerler ve Müslüman halk ne durumdaydı?

Fotoğraf: Soldaki fotoğraf; limandan Parga Kalesi, sağdaki ise kale kapısı yakınında 23 Şubat 1913 tarihinde Türk komutanın kalenin anahtarını Yunanlı komutana teslim ettiğine dair yazı (S. Aydın Arşivi/ Ağustos 2023).

Yanya Kolordusunun Teslim Olma Süreci ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Parga'nın düşmesi ve Yanya'nın kuşatılmasına rağmen Yanya'nın deniz ile bağlantısı kesilmedi. Yanya'yı Santi Quaranta⁸⁵ limanına bağlayan şose bir yol vardı. Yunanlılar bu limana daha önce saldırı düzenledi ancak Türk askerlerinin karşısında tutunamadı. 3 Mart'ta Yunanlılar limana 6.000 asker çıkardılar ancak

81 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 716/9/1, (12 Şubat 1913).

82 24-28 Ağustos 2024 tarihinde Balkan Savaşı Yanya araştırma gezisi esnasında Parga Kalesi önünde bulunan ve Parga Belediyesi tarafından 2023'te konulan yazıdan alınmıştır.

83 Vardar Ordusu Komutanlığı'na oradan da Garp Ordusu Başkomutanlığı'na bildirildi.

84 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 654/35/38, (20 Şubat 1328-5 Mart 1913).

85 Arnavutluk'ta bir şehir.

bu askerlerin Yanya'nın alınmasında bir etkisi olmadı. Çünkü Yunan Veliahtı 4 Mart'ta bütün hazırlıkları tamamladı ve saldırı emri verdi. Bu planı hazırlayan Yunan kurmayı Eminağa Mevkiine yerleştirdi. Plana göre; Yunanlılar, Müstahkem Mevkii'de bulunan Yanya Kolordusunu yanıltacaklar, sağ taraftan saldırıya geçerek gibi görünerek, sol taraftan saldıracaklardı. Sol kanat, Bizani Kalesi'nin arkasından dolaşacak Çuka tepesini ele geçirdikten sonra Bizani Kalesi'ni sağında bırakarak Yanya'ya üzerine yürüyecekti. General Sabuncakis komutasındaki sağ kanat ise Bizani Kalesi'ne saldıracak, kaledeki Türk askerlerini, o meşgul ederken sol kanatın Yanya'ya yürüyüşü kolay olacaktı. Yunan ordusunun merkezini oluşturan II. Tümen ile süvari birliği Kenata tepesinden ilerleyerek Preveze-Yanya yolundan hem sağ hem de sol kanata yardımcı olacaktı.⁸⁶

Yunanlılar, 4 Mart'ta Yanya'daki Türk kuvvetlerine top ateşine tuttu. Yunan ordusunun saldırıya geçen sol kanadı, Müstahkem Mevkii'yi yararak Yanya şehir merkezine yaklaşık 20 kilometre uzaklıktaki Manoliasa'yı aldı ve Türk askeri teslim olmak zorunda kaldı. Yunan ordusu topçu ateşini bütün gece de devam etti ve asıl plana göre sağ kanat ve merkez, askerlerinden bir kısmını sol kanata güçlendirmek için gönderdiler. Geri kalan kısım da Bizani'ye saldırdı. 5 Mart sabahı üç tümendenden üçüncüsü iki kola ayrıldı. Bir kolu kuzeye yöneldi, diğer kol ise Aya Nikola üzerine yürüdü ve o bölgeyi aldı. Düşman 19 top ele geçirdi ve Müstahkem Mevkii cephesini yardı. Vodivista düştü, Merkezdeki süvari birlikleri Bizani'yi arkada bırakarak Yanya'ya yürüdü. Merkez ordusuna mensup süvari birlikleri, General Sutos (Soutzos) komutasında, Eazon birliklerini yakından takip ediyordu. Sağ kanat kuvvetleri de Drisko ve Kondovraki'yi işgal etti. 5 Mart akşamı Bizani hariç bütün Müstahkem Mevkiiler düştü.⁸⁷ 6 Mart'ta Eminağa konağında antlaşma şartları konuşulurken Bizani de teslim oldu. 5 Mart'ta her türlü imkândan mahrum 10.000 Türk askeri üzerine Rum çeteleri hariç, 40.000 Yunan askeri saldırdı. Kolordunun elinde 10 tane mantelli, 2 iki tane 150 milimetrelilik top ile 10 mermisi bir sahra topu kalmıştı. 5 Mart akşamına kadar Yunanlılar önüne gelen her yeri yaktı ve yıktılar. Müstahkem Mevkiinin 138 günlük kahramanca mücadelesi, son yiyecek tükenene, son top atılana kadar devam etti. Yanya Kalesi karanlık bir gece içinde kaldı. Daha önemlisi askerlerin durumuydu. Kızılay Cemiyeti 10 Ekim'de Yanya'da hastane kurma kararı almış ancak ulaşım yollarının kapanmasından dolayı bunu yapmak mümkün olmamıştı. Hastane yapılamadı ancak Garp Ordusu emrinde Yanya Baştabipliğine Yarbay Süleyman (Numan) başkanlığında beş kişilik ekip gönderildi. Onlar Yanya'ya ulaştığında savaş başlamıştı. 25 Ekim'de Louros düşmüş⁸⁸, ortalıkta çok fazla

86 Andonyan, *a.g.e.*, s. 414.

87 Andonyan, *a.g.e.*, s. 115.

88 *Balkan Harbi (1912-1913) III'üncü Cilt Garp Ordusu*, s.153.

hasta ve yaralı vardı. Yarbay Süleyman ilk önce yaralıları bir araya toplayarak üç tane hastane oluşturdu. Bunlara Sultaniye, Papazoğlu ve İtalyan yetimhanesi takip etti. Belinde yaklaşık 20 ev anahtarıyla dolaşmaya başladı. Kısa sürede yatak sayısı 4.500'e ulaştı ve Yanya düştüğünde hasta yatak sayısı 6.697 olmuştu. Yine Yanya düşene kadar Yarbay Süleyman ve arkadaşları 25.385 hasta ve yaralıyı tedavi ettiler.⁸⁹ Yarbay Süleyman Bey'e yaralılara ve hastalara bakmanın yanında daha ağır bir görev verilecekti. O görev; Kolordu ve Müstahkem Mevkii komutanları arasında yapılan görüşme sonunda, Kolordu Sağlık Başkanı Doktor Yarbay Süleyman Bey'in yabancı konsolosların karargâha çağırılması için Rusya, Avusturya, Fransa, Romanya konsolosluklarına gönderilmesi idi. Konsoloslar 9 Kasım 1912'de Selanik'te düştükleri hatayı tekrarlamamak adına Yunan Epir Ordusu komutanına bir mektup gönderdiler. Yunan ordusunun, bir katliama neden olmaması için geceleyin şehre girmesine karşı çıktılar. Yunan tarafından antlaşma şartlarını görüşmek için Kurmay Yüzbaşılardan Metaksas⁹⁰ ve Stratigos görevlendirildi. Yanya Müstahkem Mevkii Komutanı Vehip Bey ile Yüzbaşılar Metaksas ve Stratigos arasında protokol metni imzalandı. Buna göre:

- a. *Yanya şehri ve kaleleri, Yunan ordusuna teslim olmuştur.*
- b. *Bütün Müstahkem Mevkiide ve şehirde bulunan askerler savaş esiridirler.*
- c. *Savaş araçları, silahlar, sancaklar ve atlar Yunan ordusuna teslim edilecektir.*
- d. *Subaylar, erler, yaralı ve hastalar, savaş kanunlarına tabidirler.⁹¹*

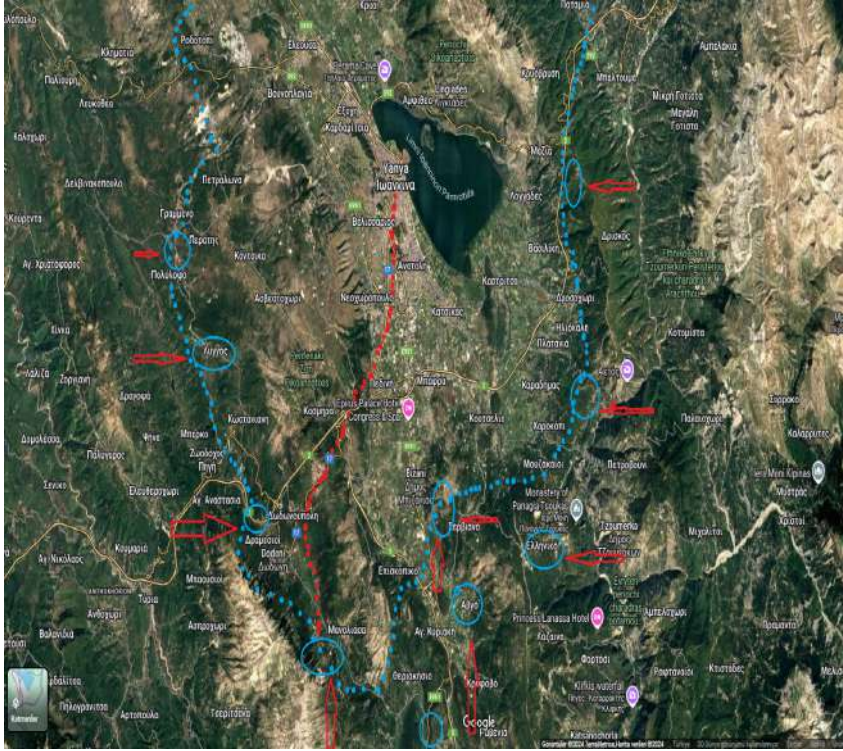
Eminağa Konağında 6 Mart 1913 sabahında yapılan görüşme sonucunda saat 11.00 sularında General Soutzos komutasındaki Yunan Süvari Alayı şehre girdi. Yanya şehrine Ekim 1430'de çekilen 482 yıl asılı kalan Türk Bayrağı indirilerek yerine Yunan bayrağı çekildi. Şehir içindeki ve dışındaki Türk subaylar hükümet konağına getirildi. Kolordu ve Müstahkem Mevkii komutanları kendi evlerinde kaldı. Üst düzey subaylar ise büyük bir evde gözlem altına alındılar. Liskotoma köprüsü bölgesinde yürüyemeyen, hasta, halsiz 300 kadar Türk askeri süngülenerek yol kenarındaki hendeklere atıldı. Şehirde hırsızlık ve talan başladı. Yanya Kalesi teslim şartları Selanik teslim şartlarına göre daha ağırdı. Ancak Yunanlılar Selanik'te teslim şartlarını uymadı. Daha sonra bu durumu Osmanlı Devleti Hollanda'daki Lahey Adalet Divanı'na götürdü ancak oradan da bir sonuç alınamadı.

89 H. Kadircan Keskinbora, Fahriye Kamer Aras, Sevtap Yıldırım, *a.g.m.*, s. 131-132.

90 Daha sonra general ve Yunanistan Başbakanı olacaktır.

91 *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s.87-91., Andonyan, *a.g.e.*, s. 114.

Yanya savunması kale muharebesinden daha çok sahra muharebelerine benzemektedir. Esad Paşa, her türlü zor şartlara rağmen mücadele etti. Türk birliklerinde savaşan askerlerin ortalaması 15.000 iken Yunanlıların kuvveti, Epirli çeteler, Giritlilerle beraber 60.000 olmuştur.⁹² Esad Paşa, komutanlar ve askerler var gücüyle Yanya Vilayetini savundular ve Balkan Savaşı'nın en şiddetli muharebeleri Yanya şehri çevresinde oldu.

Harita: Mavi noktalı çizgi Yanya Müstahkem Mevkii'ni mavi daireler muharebelerin olduğu yerleri, kırmızı oklar Yunan kuvvetlerini, kırmızı noktalı çizgi ise Yunan kuvvetlerinin Müstahkem Mevkii yardıktan sonra Yanya şehir merkezini ilerleyişlerini göstermektedir (Erişim tarihi: 17 Aralık 2024).

Yanya Müstahkem Mevkii Komutanı Vehip bey, Yanya Vilayetinin Balkan devletleri orduları tarafından kuşatıldığından Garp Ordusu'nun dolayısıyla da Yanya'nın iletişimden mahrum kaldığını ve telgraf hatlarının da kesik olduğuna yer verir.⁹³ Bu durum Kasım 1912'de Yunanistan'a teslim olan Selanik için de

⁹² *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa (Korg. Bülkat)*, s.93

⁹³ Yüksel Nizamoğlu, "Yanya Müstahkem Mevkii Komutanı Vehip Bey'in (Paşa-Kaçı) Yunanistan Esaretine Dair Hatıratı", s. 36.

geçerliydi.⁹⁴ Vehip Bey, Bizani'nin öneminden dolayı Yunanlıların kale önünde bulunan Osmanlı istinat siperlerinin karşısına obüs bataryası yerleştirdiklerini ve siperlere sürekli top ateşine tuttuklarını, Türk askerinin ise maneviyatı ve azmi sayesinde burada direnmeye başardıklarını anlatır. Yine kendisinden daha güçlü, Türk askerine göre daha dinç bulunan Yunan askerine karşı verilen mücadelenin ancak Türklere özgü bir başarı olduğunu değerlendirir. Böyle güç dengesizliğinin çok fazla olduğu durumda savaşın kazanılmasının mümkün olamayacağını vurgular. Yanya'nın dört tarafının kuşatılmış olmasından dolayı cephane ve erzak tedarik etmenin mümkün olmadığına yer verir. Türk ordusunun teslim olmadan iki gün önce Yunanlıların 30.000 mermisine karşılık 30 mermi bile atlamadığını ifade etmesi Türk askerinin Yanya'da içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca, Vehip Bey, Yanya'nın bu kadar uzun ve başarılı bir şekilde savunma yapmasının nedenini komutanların aldığı önlemlere bağlar.⁹⁵ Vehip Bey, 4 Mart'ta Yunan saldırısının başladığında, topçu komutanların elinde üç dört top mermisi kaldı. Seri ateşli toplar için mühimmat bir aydır kalmadı ve bu yüzden her geçen gün ümitsizlik arttı. Müstahkem Mevkiinin elinde sadece Yunanlılardan ele geçirilen toplar ve eski mantelli toplar kaldı. 5 Mart'ta Manoliasa Muharebesi'nin kaybedilmesinin nedenini askerlerin açlığını ve cephane yokluğuna bağladı. Bu durumu, Ergiri'de bulunan Garp Ordusu Komutanlığı Yanya Kalesi'nin teslim olmasından sonra 7/8 Mart'ta Delvinaki'deki Albay Hüsnü Bey'e telgraf göndererek Vehip Beyi teyit eder. Manoliasa sırtlarında zor hava koşullarına karşı 79 gün özverili bir şekilde son fişek kalmayana kadar mücadele eden, Türk milletinin namusunu koruyan ve askerlik mesleğinin şerefini en iyi şekilde yerine getiren Hüsnü Bey ve askerleri Garp Ordusu Komutanı tarafından kutlanır. Yüzbaşı Bekir Beyin çabası, yeteneği ve özverisinin değere layık olduğu ifade edilerek emrindeki askerler birlikte gösterdiği cesaret ve yiğitlik de takdir edilmiştir.⁹⁶ Garp Ordusu Komutanlığının, Yanya'nın düşmesine rağmen böyle telgraflar göndermesinin sebebi esir düşen komutan ve askerlerin bir nebze olsun moralini düzeltmektir.

6 Mart sabahı teslim olmadan önce eldeki silah ve mühimmat tahrip edildi. Daha sonra Yunan Orduları Başkomutanı Veliht Constantin Yanya şehrine girdi. Ertesi günü kendi otomobilini Esad Paşa'ya gönderdi ve onlara üniformalarına giymelerini ve kılıçlarını takmalarını istedi ve bu vaziyette kabul edeceğini belirtti. Paşa, Yunan karargâhı önünde törenle karşılandı. Esad Paşa ve ekibi yokluk içerisinde ve zor şartlara rağmen yaptıkları kahramanca savunmadan dolayı Prens

94 Bu konu hakkında bkz. Salim Aydın, *a.g.m.*, s. 127-162.

95 Yüksel Nizamoğlu, "Yanya Müstahkem Mevkii Komutanı Vehip Bey'in (Paşa-Kaçı) Yunanistan Esaretine Dair Hatıratı", s. 37.

96 BOA, ATASE, 110-9-1-7, 658/49/8, (23 Şubat 1328-8 Mart 1913).

Constantin tarafından kılıçları alınmadı. Prens, onlara takdir etti ve esir olarak görmedi çünkü Vehip Bey askeri mektepleri incelemek için Almanya'ya gittiğinde Constantin ile tanışmıştı. Esad Paşa da Alman imparatorunun manevrasına katıldığında Constantin ile görüşmüştü. Constantin ve Paşa arasındaki eski hatıralar konuşulduktan sonra Paşa ve Vehip Bey evlerine döndüler. Yanya'ya atanan Kucis ismindeki vali, Esad Paşa'ya gelerek yanlarında kimleri götürceğini sordu. Ali Fuat Bey ve arkadaşlarının da ismi verildi. Yanya'nın tesliminden sonra subaylar ilk olarak otomobil ile Preveze'ye oradan da vapurla Pire limanına daha sonra da Atina civarındaki Kefisyra adındaki sayfiye mahalline yerleştirildiler ve iki devlet arasında Atina antlaşması yapılanaya kadar orada kaldılar.⁹⁷

Fotoğraf: Narda (Arta)-Yanya yolu üzerinde Bizani Müstahkem Mevkiiye 14 km uzaklıktaki Eminağa Konağı. Bu bölge düştükten sonra 6 Mart Sabahı Yanya'nın teslim müzakereleri burada yapıldı. Konak, Balkan Savaşı Müzesi olarak kullanılmakta. Narda'ya 49, Yanya'ya 26 km uzaklıktadır. (S. Aydın Arşivi/ Ağustos 2024).

Protokol imzalandıktan sonra yabancı askeri ataşelerle Bizani'yi ziyaret eden *Temps* gazetesi muhabiri, Bizani yakınlarında her tarafta cesetlerin bulunduğunu, müstahkem Mevkiiler ve topların tahrip olduğunu, her yerin kan içerisinde bulunduğunu belirtir. Yerler top ve makineli tüfek mermileriyle örtülü, sanki gökten çelik yağmış ifadesini kullanır. Askeri brifingde, Yunan sol kanadının Türkleri gafil avladığı değerlendirildi. Bizani'nin düşmeme sebebi olarak etrafının sıra sıra dikenli teller, siperler, istihkâmların ve bataryaların olmasıydı. Yunanlılar ilk gün 10.000, ikinci gün 18.000 mermi atmışlar, bunun bir amacı da Türk askerinin dikkatini farklı yöne çekmek ve kuşatma harekâtını gizlemektir. Bunda başarılı oldular. Muhabir, Yanya sokaklarında gezdiğini Kastriça ve Bizani'den binlerce esirin geldiğini, bunların

97 Balkan Harbinde Yanya Müdafaası", *Resimli Tarih Mecmuası*, s. 333. Yüksel Nizamoğlu, "Yanya Müstahkem Mevkii Komutanı Vehip Bey'in (Paşa-Kaçı) Yunanistan Esaretine Dair Hatıratı", s. 37-38.

acınacak durumda olduğunu ve dik duramadıklarını vurgular. Belediye binasına gittiğini burada 1.500 kadar Türk subayının olduğunu ifade eder.⁹⁸ Yunan ordusuna eğiten Fransız General *Temps* muhabirine, Yanya ovasını cesetlerle dolu olduğunu, ağır yaralı birçok Türk askerinin sürünerek şehre ulaşmaya çalıştığı sırada öldüğünü anlattı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin tıbbi imkânları yetersizdi. Büyük bir kışlada can çekişen 2.000 kişi kaderine terk edilmişti. Yanya ovasında, özellikle bataklıklarda düşen Türk askerleri uzun süre defnedilemedi. Esir düşen 33.000 askerden 800'ü subay, 6.000'i yaralıydı. Yanya'nın Yunan ordusu tarafından işgali sonrasında, başta Alman İmparatoru Wilhelm olmak üzere Yunan kralına ve veliahdına tebrik telgrafları yağdı. Selanik ve Atina'da şenlikler, gösteriler ve fener alayları düzenlendi.⁹⁹ K. Emin ise, Osmanlı topçu zayıyatını Bizani Kalesi için şehit ve yaralı 16 subay ve 500 asker verir. Yanya Kalesi düştükten sonra düşman 75 topa el koydu ve 493 subay, 9185 asker esir düştü. Yanyada esir düşenlerin sayısı 16.000 ulaşmakta, Yanya Kalesi ve çevresinde ise hastalık ve farklı nedenlerle vefat edenlerin sayısı yaklaşık 8.000 askerdir.¹⁰⁰

Sonuç

Balkan Savaşı öncesi siyasi iradenin gerekli önlemleri almaması yüzünden askeri açıdan Yanya'ya yeteri kadar asker sevk edilemedi ve mühimmat gönderilemedi. Aslında savaş Mart 1912'den beri adım adım geliyor, Balkanlar'da önlem alınmasına dair askerlerin yapmış olduğu uyarılar dikkate alınmıyordu. 1908'den itibaren Goltz Paşa'nın tavsiyesi ile Yanya Müstahkem Mevkii güçlendirilmeye çalışıldı ancak yetersizdi. Diğer bir mesele ise nüfus sorunuydu. Yanya özellikle de Louros bölgesinde Türk nüfusu azdı ve bu durum bir dezavantaj olarak görülüyordu. Esad Paşa nüfus meselesini savaş başlamadan bir yıl önce dile getirmişti. Savaş öncesi Yanya'ya hastane açılması düşünülmüş, o da gerçekleştirilememişti. İstihbarat zaafı da vardı. İstanbul'da basılan bir gazete Yanya tahkimatı hakkında ayrıntılı bilgi vermesinin yanında Yanya Müstahkem Mevkii'de görev alan bir alman subayın planları para karşılığında Yunanlılara satmasıydı.

Savaş öncesi Müstahkem Mevkii dört farklı yerde oluşturulmuş, daha sonra savunma için yeterli olmadığı anlaşılmış, Müstahkem Mevkii altı kısma ayrılmıştı. Savaş öncesi, top ve mühimmat yeterli değildi. Yanya Kolordusunun elindeki toplam eski modeldi.

Savaşın başlamasıyla Yunanlılar ilk olarak Narda ve Preveze üzerinden saldırıya geçtiler. Osmanlı Kuvvetleri Narda ve Preveze'de Yunanlılara karşı çok

98 Aram Andonyan, *a.g.e.*, s. 418-419.

99 Aram Andonyan, *a.g.e.*, s. 420-421.

100 K. Emin, *a.g.m.*, s. 299.

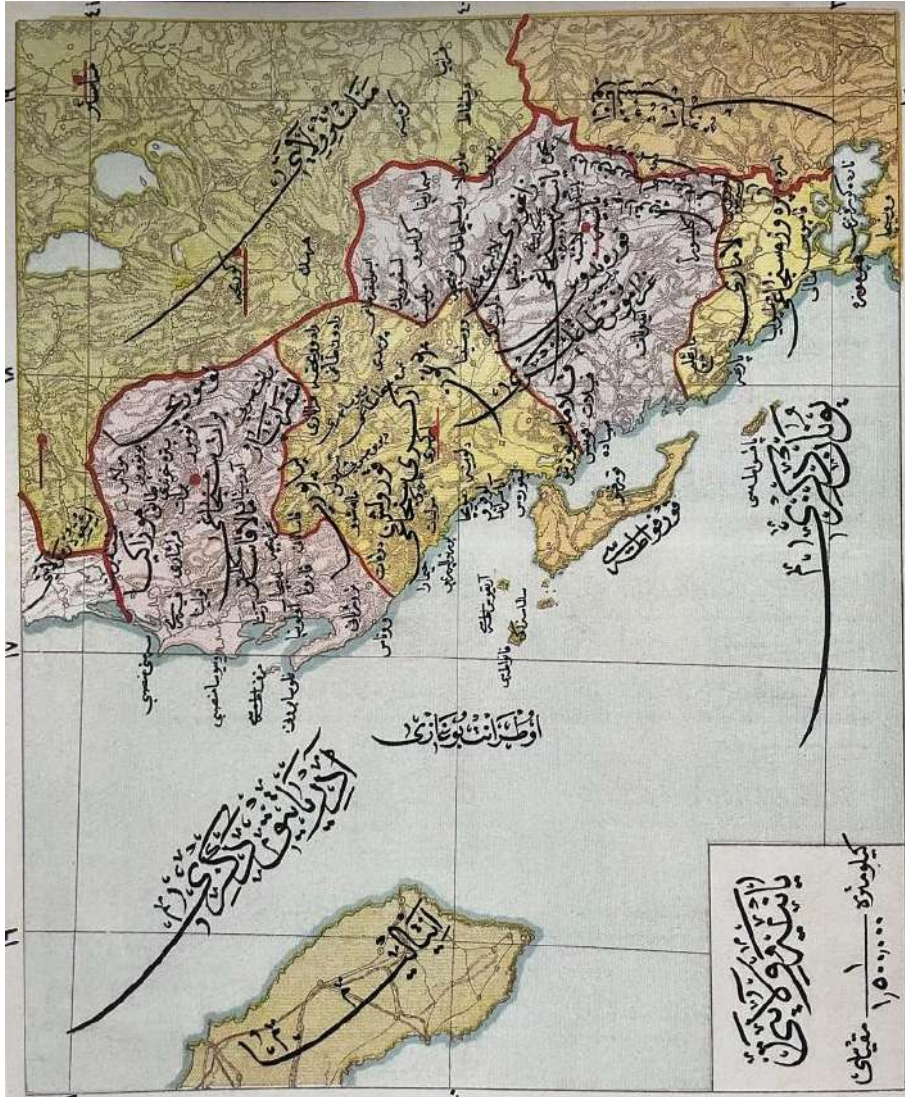
fazla direnç gösteremedi geri çekildiler. Esir alınan Türk askerleri Korfu adasına nakledildi. Gribova civarındaki muharebede Osmanlı askerleri geçici bir başarı göstermiş olsalar da özellikle Arnavut askerlerinin isteksizliği yüzünden Yanya'ya doğru geri çekilmeye başladılar. 12 Aralık 1912 tarihine kadar Yanya Kolordusu Sahra muharebeleri yaptı. Bu tarihten itibaren Müstahkem Mevkii'ye çekildi. Müstahkem Mevkii'de en tahkim edilmiş olan yer Bizani kalesiydi. Yunanlıların, Yanya'ya geliş yolu üzerinde bulunan Bizani bu özelliğinden dolayı Yanya şehri 6 Mart'ta düştükten sonra teslim olmak zorunda kaldı.

Esad Paşa, Yunanlılara karşı 54 gün sahra muharebeleri ile 84 gün de Müstahkem Mevkii'de kendilerinden yaklaşık 4-5 kat daha fazla askerlere karşı mücadele verdi. Yunanlılar yakın dönemde Fransızlar tarafından hem eğitilmiş hem de silah bakımından donatılmışlardı. Yunan ordusuna İtalyan menşeli Garibaldicilerin yanı sıra gönüllü Rum çeteleri, Girit Rumlarının köklü ailelerinden Atina'da öğrenim gören üniversite öğrencilerinin oluşturduğu gönüllü müfrezeler destekliyordu.

Esad Paşa'nın uzun süre Yunanlılara karşı direnmesinin bir nedeni de Kumanova Savaşı'ndan sonra Üsküp ve Makedonya'nın kaybı ile Manastır üzerinden Cavid Paşa'nın komutasındaki askerlerin Yanya'ya sevk edilmesinin yanında Esad Paşa ve kardeşi Vehip Beyin Yanyalı olmaları dolayısıyla Epir Bölgesi coğrafyasını iyi bilmeleriydi.

Kolordu için en büyük zorluk açlık ve soğuk hava şartlarıydı. Bu yüzden binlerce Türk askeri donarak ve hastalıktan öldü. Mühimmat eksikliği hat safhadaydı. Selanik'in savaşımadan teslim olmasından dolayı Garp Ordusu Başkomutanlığı Yanya'nın teslim olmaması için yazı gönderdi. Esad Paşa, Kolordunun elinden geleni yaptığını, komutanlıktan böyle bir emrin gelmesini komutan ve askerlere üzdüğüne dair bir şifre gönderdi. Kolordunun dolayısıyla Garp Ordusu Komutanlığının ocak ayı içerisinde İstanbul ile bağlantısı kesildi. Artık Kolordu kendi yağıyla kavruluyordu. Mart ayının başında şartlar iyice zorlaştı. Yunan kuvvetleri 3-4 Mart itibarıyla Müstahkem Mevkii'yi yardı. 5 Mart'ta Yanya şehri önlerine geldiler. 6 Mart sabahında Eminağa konağında teslim şartlarını konuştular. Daha sonra şehir Yunanlılara teslim edildi. Onlarca muhacir, asker ve komutanın kaderi Yunanlılara terk edildi.

EK 1.

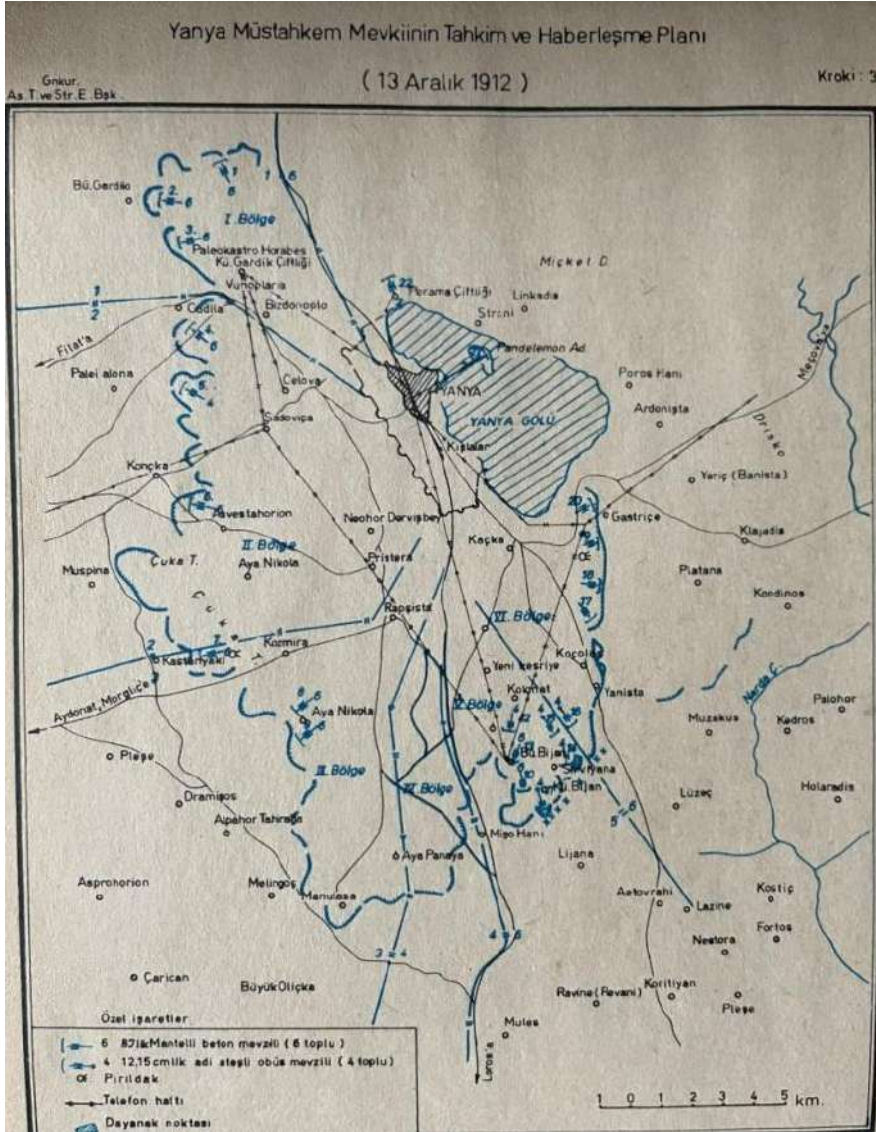
Harita: 20. yüzyılın başında Yanya Vilayeti. Kaynak: Binbaşı M. Nasrullah & Kolağası M. Rüştü & Mülazım M. Eşref, Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları, s. 32.

EK 2.

Harita: Yanya ve civarı topoğrafya haritası (1912), kaynak: Yanya Savunması ve Esad Paşa. Kroki 2.

EK 3.

Harita: Yanya Müstahkem Mevkiinin Tahkim ve Haberleşme Planı (13 Aralık 1912), Kaynak; Yanya Savunması ve Esad Paşa. Kroki 3.

Osmanlı'nın Kutulamare Kuşatmasından Bir Safha: Hıdeyri Kalesi Taarruzu (24-25 Aralık 1915)

Figen ATABEY*

Giriş

İngiltere'nin 6 Kasım 1914'te Basra Körfezi'ne asker çıkartmasıyla Irak cephesi açılmıştır. İngilizler, 1915 Ekim ayına kadar sürdürdükleri taarruzla Basra, Kurna, Ammare, Nasırıye ve Kütulamare'yi ele geçirerek, Bağdat'ı tehdit etmeye başlamışlardır. 6. İngiliz-Hint Tümeni Komutanı General Townshend, 22-25 Kasım 1915'te Selman-ı Pak'ta yapılan muharebeyi kaybedince 3 Aralık 1915'te de Selman-ı Pak'a yaklaşık 130 km. kadar uzaklıkta bulunan Kutulamare'ye geri çekilmişti. Selman-ı Pak'ta askerlerinin %30'unu kaybeden ve mağlup olarak Kutulamare'ye çekilen General Townshend'in düşüncesi kasabayı müstahkem bir mevki hâline getirip burada savunmada kalmaktı. Generale göre Kutulamare stratejik ve kolay savunulabilir bir konumdaydı. Aynı zamanda İngiliz ordusunun harekât üssünden de çok uzak mesafede değildi. General Townshend daha Kutulamare'ye gelmeden yolda iken 2 Aralık 1915'te İngiliz Irak Seferi Kuvvetleri Komutanı General Nixon'a gönderdiği telgrafta: *"Her ne olursa olsun Kutulamare'yi savunmaya ve direnmeye karar verdiğini, Kutulamare'yi elde bulundurmakla Türk ilerlemesine sed çekeceğini, bu suretle Basra'ya gelecek olan İngiliz takviye birliklerinin Amare-Aliyülgarbi bölgesinde toplanmalarının mümkün olacağını, Irak'taki İngiliz ordusuna zaman kazandıracağını"* bildirmişti.¹ Generalin bu kararı almasının en önemli sebeplerinden birisi kıtalarındaki askerlerin bir adım dahi atamayacak derecede yorgun ve mecalsiz olmalarıydı. Üç tarafı Dicle nehriyle çevrelenmiş olup, geniş bir yarımadaı andıran Kutulamare'de çok önemli bir stratejik noktada yer almaktaydı. Aynı zamanda bölgede bol erzak ve cephaneye vardı. Tüm bu nedenlerden dolayı General Townshend takviye kuvvetler yetişinceye kadar burayı elinde tutmak istiyordu. Onun bu kararına General Nixon da onay vermiş ve takviye kuvvetlerinin en kısa zamanda yetiştirileceğini bildirmişti. Albay Nurettin Bey komutasındaki Osmanlı Irak Ordusu tarafından 7 Aralık 1915'te Kütulamare kasabası, 4 ay 23 gün sürecek olan kuşatma altına alınmıştır.²

* Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.fatabey@agri.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7916-1602>).

1 Muzaffer Albayrak-Vahdettin Engin, *Kutulamare Zaferi* 1916, İstanbul 2017, s. 115-116.

2 A.J. Barker, *The Neglected War, The Mesopotamia Campaign of 1914-1918*, London 1967, s. 151.

Çalışmada bahse konu kuşatmanın başlamasından Kutülamare'nin kuzeydoğusunda yer alan Hıdeyri kalesine –bazı kaynaklara Kudeyra kalesi- olarak geçmekte-genel taarruzun yapıldığı 24-25 Aralık 1915'e kadar olan süreç ele alınmıştır. Bu süreç içerisinde İngilizler, Kutülamare'nin kuzeydoğusundaki savunma hattının belkemiğini oluşturan Hıdeyri kalesini tahkim ederek, âdeta bir müstahkem mevki hâline getirmişlerdir. Hıdeyri kalesi, İngiliz savunma hattının en kuvvetli kısmı ve bir direnek noktasıydı.³ Osmanlı Irak Ordusu Albay Nurettin Bey 10-11 Aralık 1915 tarihlerinde bahse konu kaleyi ele geçirmek için bir takım taarruz girişimlerde bulunmuştur. Hıdeyri kalesini hedef alarak yapılan bu taarruzlarda Türk topçu ateşleri ile kale duvarlarından büyük gedik ve geçitler açtırılmış olmasına rağmen, duvar içleri tel örgüleriyle çevrilmiş olduğu için, kaleyi ele geçirmek mümkün olmamıştır. Hıdeyri kalesine 24 Aralık 1915'te yeniden takviye kuvvetlerle genel bir taarruzda bulunulmuş, ancak kalenin zaptı yine mümkün olmamıştır. Neticede Osmanlı Irak Ordusu'nun Kutülamare önündeki tahkimat faaliyetleri takdire şayan olsa da teçhizat yönünden çok zayıf olması sebebiyle bu son taarruz girişimi başarısızlıkla ve çok fazla asker kaybı ile sonuçlanmıştır.

İngiliz kaynaklarında “Noel Taarruzu” olarak adlandırılan 24-25 Aralık taarruzu, bundan sonraki süreçte İngiliz askerlerinin kuşatma altında tutularak, kesinlikle taarruzdan kaçınılması yönünde yeni bir safhanın başlangıcını oluşturmuştur. Çalışmada Hıdeyri kalesinin mevki olarak stratejik önemi, İngiliz savunma stratejisi, Irak Komutanlığını, Hıdeyri kalesini esas hücum hedefi olarak kabul etmeye sevk ve teşvik eden gerekçeler, İngiliz savunma hattının en güçlü kısmına yapılan taarruzun başarısızlık sebepleri sonuçları ele alınmıştır.

1. Hıdeyri Kalesi'nin Kutülamare Savunmasındaki Yeri ve Önemi

Kutülamare'nin kuzey doğusunda yer alan Hıdeyri kalesi, Iraklı tarihçi Abbas El-Azzavi'ye göre, Memluklu Süleyman Paşa tarafından 1802 yılında yerel aşiretler ve bedevilere karşı emniyetin sağlanması ve yağmacılığın önüne geçilmesi amacıyla inşa edilmişti.⁴ Yine bahse konu kaynakta Kut Kalesi'nin “önceleri çamurdan yapıldığı ve birkaç kez el değiştirdiği ve tahkimatının yenilendiği”, bilgisi mevcuttur. Kale derin ve geniş bir hendekle çevriliydi. 20. yüzyılın başında Hıdeyri kalesi, Kutümarêde ikamet eden Hıdeyri zadelardan Musa Çâbî'ye aitti ve esasen dört çamur duvar ve birkaç ahır ile ambardan ibaretti. Yarımadanın kuzey cephesini oluşturan esas savunma hattının sağ yanı bu kaleye dayalıydı. Kalenin ileride büyük bir rol oynayacağını kestiren İngiliz General Townshend, Hıdeyri kalesini güçlendirmiş ve bu kaleyi İngilizlerin birinci savunma hattı olarak inşa etmişti. Hıdeyri kalesine sığınan İngilizler tarafından

3 Mehmed Emin Bey, *Kutülamare'de Kuşatma ve Zafer*, yay. haz. Muzaffer Albayrak, İstanbul 2018, s. 211; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Ankara 1979, III-I, 465.

4 <https://www.almadasupplements.com/view.php?cat=24240>

bir direnme noktası olarak görülen bu bina, batı ve güney batısından genişletilip sağlamlaştırılmıştı. Ayrıca İngilizler tarafından binanın iç ve dış duvarlarından mazgallar açtırılarak, avlusunda da kuvvetli savunma tertibatı oluşturulmuştu. Bahse konu mazgalların gerisine makineli tüfekler, nişancılar yerleştirilmiş, önü birkaç sıra tel örgüyle kapatılmış ve içerisinde de çok sayıda ve karmaşık bir şekilde savunma düzeneği yapılmıştı. Kalede üç giriş kapısı bulunmaktaydı. Kale'nin doğusunda Dicle Nehri kenarında bir de su motoru vardı.⁵ General Townshend, savunma hattının diğer kısımları bir veya birkaç hattan oluşmuş bir savunma düzeni ile bir tel örgü engelinden ibaret iken adı geçen kale cephesinde, aynı düzene ek olarak piyade ve makineli tüfek ateşlerini tamamen ve topçu ateşini de kısmen tesirsiz bırakmaya yarayan kalın çamur duvarlar inşa ettirmişti.⁶ Yarbay Reşit Bey günlüklerinde İngilizlerin bu hazırlıklarından şu şekilde bahsetmektedir:

“Düşmanın sol kanadının dayandığı Hıdeyri kalesi kerpiçten inşa edilmiş, 300-500 metre cephesinde ve Dicle'ye bakan cephesi yıkık, yarı kârgir bir kale ise de düşman bundan pekala istifade etmiş, çepeçevre tel örgüleri içine almış ve iki sıra mazgal açmıştı. Top mermileri, ancak cephelerde kendi çaplarında menfezler açıyor, piyade ateşi hiçbir tesir yapamıyordu.”⁷

2. İngilizlerin Hıdeyri Kalesi'ndeki Savunma Düzeni ve Kuvvetleri

General Townshend, 3 Aralık 1915'te Kutulamare'ye kapanıp savunma pozisyonuna geçmesiyle birlikte kurtarılması için geçecek iki aylık sürede kendisine faydası olamayacak birlikleri ve araçları Kutulamare'den tahliye etmeye karar vermişti. General Townshend'in emrinde piyade ve topçu olarak dokuz bin muharip asker vardı. Ordu'ya mensup hayvan sayısı ise 1000 at, 2000 katır, 100 baş öküzden ibaretti. Kuşatmanın başladığı 7 Aralık 1915 tarihinde Kutulamare'de İngiliz ve Hintli askerler için 60 günlük yiyecek, hayvanlar için ise 30 günlük tahıl ve yem bulunuyordu. Ayrıca beş altı bin nüfuslu kasaba halkına da üç ay kadar yetecek erzak mevcuttu. General Townshend, azami iki ay içinde kurtarılacağına inandığı için kuşatmanın ilk günlerinde yiyecek kısıtlamasına gitmeyi hiç düşünmemişti.⁸

Kısa bir sürede İngilizler, yarımada'nın doğusundaki açıklığı tahkim ederek, Hıdeyri kalesini müdafaaya hazırladıkları gibi nehrin güneybatı kıyısındaki

5 Frederick James Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, London 1924, II,175.

6 Mehmed Emin Bey, *Kutulamare'de Kuşatma ve Zafer*, s. 211.

7 *Kutulamare-Yarbay Mehmed Reşid Bey'in Savaş Günlükleri*, yay. haz. İ. Bahtiyar İstekli, İstanbul 2017, s. 58.

8 Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, sadeleştirme: Recep Ahıskalı, İstanbul 2007, s.369.

Elhan köyünü⁹ ve güneydoğu kıyısındaki köprübaşını da tahkim etmişlerdir.¹⁰ Kutulamare'deki İngiliz savunma düzeni birinci, orta ve ikinci savunma hattı olmak üzere üç müdafaa hattından oluşmaktaydı. Ancak direnme noktası küçük bir kale olan Hıdeyri kalesine dayanıyordu. Birinci hat, savunma asıl hattı olup, sağ kanadı bir direnme noktası hâline tahkim edilmiş olan Hıdeyri kalesine ve Dicle Nehri'ne, sol kanadı da Kut kasabasının yaklaşık iki kilometre kuzeyinde Dicle Nehri'ne dayanmaktaydı. Üç kilometreye yakın bir uzunlukta olan bu hattın önünde boydan boya kuvvetli tel örgü engelleri yapılmıştı.

Bunlardan başka Kut kasabası da bir geri çekilme yeri hâline getirilmiş olup, bunun batısında nehrin sağ sahilinde Elhan tahkimatı bulunmaktaydı. Kut kasabasının karşısında Garrafkanalının ağzına yakın bir yerde bulunan Elhan mevzii, meyan kökü fabrikasıyla bunun kuzeyindeki küçük bir köyden ibaretti. Bu köyün Kutulamare savunmasında oynayabileceği rolün önemini anlayan General Townshend, Kasım ayındaki Selman-ı Pak yenilgisinden sonra Kutulamare'ye sığınmalarının ardından 4 Aralık günü Elhan köyünün bir savunma mevzii hâline getirilmesi için gerekli emri vermiş ve burası da tahkim edilerek tel örgülerle çevrilmiş ve bir savunma mevzii haline getirilmişti. Ayrıca Elhan savunmasında birlik olarak 30. İngiliz Piyade Tugayından iki taburla birkaç makineli tüfek ayırmışlardı. Orta Müdafaa Hattı olarak adlandırılan bu hat, bir ihtiyat mevzii mesafesinde olup sağ cenah ile birinci müdafaa hattından 1.500, ortası ile 700-800 ve sol cenah ile de 300 metre geride bulunuyordu.

İkinci Müdafaa hattı, Kutulamare'nin güneyinde tuğla ocakları ile hurma bağlarının ilerisinde bulunuyordu. Son mevzii olarak hazırlanan bu hatta İngilizlerin kuvveti, 16, 17, 18 ve 30. Piyade Tugayları ile iki topçu tugayından (Dördü sahra, ikisi uzun ağır, birisi obüs olmak üzere toplam yedi batarya) ibaretti. Ayrıca iki süvari ve iki istihkâm bölüğü ile kol ve katarlar da hazır olup toplam kuvvet 15.000 kişiye erişmiş olmakta ve bunun 9.050'si muharip kısmını teşkil etmekteydi.¹¹ Bu kuvvetlerden General Delamain komutasındaki 17. Piyade Tugayı Hıdeyri kalesi ve Kut'un kuzeydoğu bölgesine ve General Hoghton komutasındaki 16. Piyade Tugayı Kut'un kuzeybatı bölgesine, General Hamilton komutasındaki 18. Piyade Tugayı ise Elhan köyü ile kasabanın güney bölgesine yerleştirilmişti. 30. Tugay Komutanı Tümgeneral Mellis'in birlikleri de genel ihtiyat olarak ikinci savunma hattında gerektiğinde kuzeybatı veya kuzeydoğu kısımlarını koruyabilecek bir şekilde mevzi almıştı.¹²

9 Elhan Köyü: Kutü'l-Amâre'nin karşısında Dicle'nin sağ sahilinde bulunan bir han ve etrafındaki birkaç evin olduğu yere Elhan köyü adı verilmiştir (*Kutulamâre-Yarbay Mehmed Reşid Bey'in Savaş Günlükleri*, s. 58).

10 Fahri Belen, *Birinci Dünya Harbi, Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri*, Ankara 1966, s. 42-43.

11 A.J. Barker, *The Neglected War*, s. 151.

12 A.J. Barker, *The Neglected War*, s. 152.

Kutulamare'de kuşatılmış bulunan İngiliz kuvvetleri Türklerin Hıdeyri kalesine doğru hendekler kazarak yaklaşma ve buradaki tel örgüleri kesme çabalarından kaleye bir taarruz yapılacağını anlamışlardı. Bu nedenle İngilizler şiddetli bombardımana dayanamayacağı kestirilen kale duvarları boyunca ve kalenin üç tarafında hendekler ve az yükseklikte mazgallar yaparak kalenin durumunu biraz daha takviye etmişlerdi. Ayrıca kuzeydoğu tarafında da bir siper meydana getirmişlerdir. Kısa bir sürede İngilizler, yarımada'nın doğusundaki açıklığı tahkim ederek, Hıdeyri kalesini müdafaaya hazırladıkları gibi nehrin güneybatı kıyısındaki Elhan köyünü ve güneydoğu kıyısındaki köprübaşını da tahkim etmişlerdir.¹³

3. Osmanlı Irak Ordusu'nun Kutulamare'yi Ele Geçirme Planı

4-5 Aralık 1915 gecesi öncülerıyla Kutulamare'ye ulaşan Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin Bey komutasındaki 13. ve 18. Kolordular, 7 Aralık 1915'te Kutulamare kasabasını dört taraftan çevirerek kuşatma hareketini tamamlamışlardır. Bu suretle Kutulamare ve civarında 4 ay 23 gün sürecek kuşatma ve buna bağlı muharebeler başlamıştır. Albay Nurettin Bey 7-8 Aralık gecesinde İngilizlerin kuzey kısmındaki boy siperlerinin tam karşı tarafına kendi siperlerini kurdurarak, İngilizlerin kuzey kısmındaki harekât alanını ciddi bir şekilde çember içine almıştır. 45. Tümen'e bağlı bir alay, Dicle'nin sağ kenarındaki Elhan'da bulunan iki İngiliz taburunu abluka altına almış ve Şattü'l-Hay'ın sağ sahili boyunca Garraf Köprüsü'ne kadar siperlerini kurmuştur.¹⁴

Bu esnada Kutulamare'yi kuşatan 6. Osmanlı Ordusu'na bağlı Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına mensup kuvvetlerin mevcut durumu şu şekildeydi: 6.Ordu Komutanı Alman Mareşal von der Goltz Bağdat'ta, Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin Bey ise karargâhı ile Kutulamare'nin kuzeybatısında ordugâhta idi. Albay Nurettin Bey komutasındaki Irak Ordusu Komutanlığı 13. ve 18.Kolordulardan teşkil edilmişti. Aralık 1915 itibarıyla toplam mevcudu 19.100 kişi, 19.497 tüfek, 26 ağır makinalı tüfek, 53 top, 701 kılıç ve 9413 hayvandan ibaretti.¹⁵ Albay Halil (General Kut) Bey komutasındaki 51. ve 52. Tümenlerden kurulu 18. Kolordu, karargâhını Kutulamare'nin kuzeyinde kurmuştu. Genel olarak Dicle nehrinin sağ yakasında bulunan Elhan köyü, Garraf Kanalı ve İmam Muhammed mevkilerinden sorumlu olan 13. Kolordu'nun emrinde ise 35. Tümen ile 45. Tümen'den bir alay bulunuyordu.

13 Figen Atabey, *Kutü'l-Amâre'den Mütarake'ye Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi*, Ankara 2020, s. 40; Fahri Belen, *Birinci Dünya Harbi, Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri*, s. 42-43.

14 Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918, Kutulamare Kuşatması*, çev. Gül Karabuda, yay. haz. Yusuf Tufan Günaydın, Ankara 2016, s. 123.

15 Mehmed Emin Bey, *Kutulamare'de Kuşatma ve Zafer*, s. 122.

Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin Bey, Kutülamare'yi ele geçirmek için hazırladığı taarruzu icra etmeden önce bir askerlik kaidesini yerine getirmek, kan dökülmesini engellemek için Kutülamare'yi savunan İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Townshend'e bir mektup göndererek, teslim olmasını teklif etmişti. Albay Nurettin Bey, 8 Aralık 1915 tarihli mektubunda; “*General Townshend'e birlikleri ile beraber teslim olmasını, Kut'ta bulunmalarının sivil halkın hayatını tehlikeye attığını, eğer teslim olmazlar ise Osmanlı birliklerinin şehre gireceklerini*” bildirmekteydi. Ayrıca Albay Nurettin Bey, General Townshend'e bütün kuvvetiyle teslim olmaz ise saldırılardan zarar görmemeleri için şehir sakinlerinin de Kutülamare'den çıkartılmalarını istemişti.¹⁶ Ancak General Townshend, Albay Nurettin Bey'in mektubuna verdiği cevapta; “İngiliz birliklerinin teslim olmayacaklarını ve şehir sakinlerinin de kaderlerini İngilizler ile birleştirerek, şehri terk etmemeyi tercih ettiklerini” belirtmekteydi.¹⁷ İngiliz generalin askerleri ile birlikte teslim olmayı kabul etmemesi üzerine Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin Bey, General Townshend'in kuvvetlerini teslim olmaya mecbur edecek yöntemlere başvurmayı tercih etmiştir.¹⁸ Bu bağlamda 7 Aralık 1915'te dört bir taraftan kuşatılan Kutülamare'deki İngiliz savunmasını kırmak için Aralık 1915'te iki kez genel taarruz yapılmıştır. Bu taarruzlardan ilki Albay Nurettin Bey komutasındaki 13. ve 18. Kolordular tarafından 10-12 Aralık 1915 tarihleri arasında Kutülamare'nin yanı başındaki Elhan köyü civarına ve Hıdeyri kalesine gerçekleştirilmiştir.¹⁹

4. Osmanlı Irak Ordusu'nun Kutülamare'ye Yönelik Taarruzları

4.1. Türk Genel Taarruzu (10-13 Aralık 1915)

Kutülamare yarımadasına kapanan İngilizler, kuzey ve kuzeydoğudan 18. Kolordu kıtalarıyla, batıdan Mehmet Fazıl Paşa ve Sadık Bey müfrezeleriyle, güney ve doğudan ise 35. Tümen kıtalarıyla tamamen kuşatılmış ve böylece dışarıyla bağlantı ve ulaşım tamamen kesilerek muhasara altına alınmıştı. General Townshend'in ifadesiyle müstahkem ordugâhın kuşatma tarihi, 8 Aralık'ta başlıyordu.²⁰ 8 Aralık günü 35. Tümen topçularının Hıdeyri kalesi ve İngiliz köprüsünün yer aldığı mevziiyi yoğun ateş altına alması neticesinde orada bulunan Sumana motoru ve İngiliz birlikleri Kut yönüne doğru geri çekilmek zorunda kalmıştır. 9 Aralık sabahı 35. Tümenin 105.

16 Figen Atabey, *Kutü'l-Amâre'den Mütarake'ye*, s. 42.

17 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, III-I, 447.

18 Nikolas Gardner, *Kut'ül Amâre Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, çev. Mehtap Gün, İstanbul 2016, s. 114.

19 The National Archives (TNA) CAB 44/35; “11 Aralık 1915'te Türklerin yaptığı bombardıman çok şiddetliydi. Kayıplarımız 202 ölü, 10 yaralı idi. 12 Aralık 1915 tarihinde Türklerin gerçekleştirdikleri taarruzda 2.000 kadar kayıp verdikleri söylendi. 13 ve 14 Aralık 1915'te düşman topları ateş etmedi. 13 Aralık 1915'teki kayıplarımız 122 kişi kadardı” (Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, sad. Recep Ahıskalı, İstanbul 2007, s. 385).

20 Mehmed Emin Bey, *Kutülamare'de Kuşatma ve Zafer*, s. 103.

Alayı tarafından köprübaşına ateş açılmıştır. Çok şiddetli bir muharebeden sonra alelacele hazırlanmış siperlerle savunulan köprübaşı Türklerin eline geçmiştir.²¹ Ancak General Townshend, gece vakti Osmanlı askerinin köprüyü zorlayıp geçebilme ihtimali olduğundan köprünün havaya uçurulmasını emretmiştir.

9-10 Aralık gecesı köprü İngiliz askerleri tarafından patlayıcı maddelerle tahrip edilerek, havaya uçurulmuştur.²² Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Bey kıymetli eserinde köprübaşı hadisesindeki Türk kayıplarının 2'si subay olmak üzere 5 şehit ve 50 kadar yaralı askerden ibaret olduğu bilgisini vermektedir.²³ İngiliz kaynaklarında ise İngilizlerin toplam kaybı 199 kişi olarak verilmektedir.²⁴ Bu hadiseden sonra Albay Nurettin Bey, Kutulamare'yi ele geçirmek üzere genel bir taarruz için hazırlıkları başlatmıştır. 10 Aralık'ta icra edilecek taarruzun ağırlık noktası, Kutulamare yarımadasının karayla bağlantısını kapayan İngiliz savunma hattı idi. Albay Halil Bey komutasındaki 18. Kolordu taarruzu yapmakla görevlendirilmişti.²⁵ 10 Aralık'ta bütün gün süren taarruz özellikle Kutulamare'nin kuzey cephesine yönlendirilmiştir. General Townshend, Türklerin 10-11 Aralık taarruzunu "Irak Seferim" adlı hatıratında şu şekilde anlatmaktadır:

"10 Aralık'ta düşman bize çok müthiş bir taarruz yaptı. Kuzey cephesi boyunca bütün gün bizi kötü bir hâlde sıkıştırdılar. Etkili piyade ateşimizle Türklerin yaklaşması ancak durdurulabildi. Türkler bizi çok şiddetli bir şekilde sıkıştırıyordu. Özellikle kaleye şiddetli taarruzlar yapılıyordu. En fazla baskı kuzey cephesinde oluyordu. Çünkü bu yöne Türkler bizim siperlerimize yakın sokulmuşlar ve güzelce tahkimat meydana getirmişlerdi. Bu cephedeki Türkler yalnız piyademizin yoğun ateşine maruz idiler. 11 Aralık'taki Türklerin bombardımanı çok şiddetli oldu. Kayıplarımız 202 ölü ve yaralıydı."²⁶

Her ne kadar Türk kuvvetleri İngilizlerin köprübaşını ele geçirerek başarı kazandıysa da 10 Aralık 1915'teki Türk taarruzları Kutulamare'de İngilizlere karşı etkili olamamıştır. Albay Nurettin Bey taarruzun 11 Aralık 1915'te tekrarlanmasını istemiştir. 11 Aralık genel taarruzunda Elhan köyüne gece taarruz edilmiştir. Fakat buradaki hanın dış duvarlarını savunma hâline koyan ve ön kısmını da tel örgüyle çeviren İngiliz kuvvetini çıkarmak ve atmak mümkün olmamış, bu yüzden de

21 Edward J. Erickson, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, çev. Tanju Akad, İstanbul 2003, s. 130.

22 Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, sadeleştirme: Recep Ahıskalı, İstanbul 2007, s.381.

23 Mehmed Emin Bey, *Kutulamare'de Kuşatma ve Zafer*, s.105.

24 Frederick James Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, II, 171.

25 Mehmed Emin Bey, *Kutulamare'de Kuşatma ve Zafer*, s.129.

26 Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s.385.

taarruz eden birlikler ağır kayıplara uğramıştır.²⁷ Aynı gün Albay Nurettin Bey, Elhan köyüne dört piyade taburuyla taarruzu tekrarlamış ve o taarruz da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 18. Kolordunun asıl taarruzunda 4 subay ve 66 er şehit olmuş, 14 subay ve 1.054 er yaralanmıştır. Bunlara ek olarak Elhan köyüne yapılan taarruzda 30 Türk askeri şehit olmuş, 167'si de yaralanmıştır.²⁸

12 Aralık sabah 6.30'dan 7.30'a kadar Türk piyadeleri kasabanın kuzey tarafını ağır bombardıman altına almıştır. Aynı gün Elhan köyü de ağır ateş altında kalmıştır. Fakat bombardıman etkili olmamıştır. 12 Aralık günü Elhan köyüne yönelik gerçekleştirilen taarruz başarısızlıkla sonuçlanmış, İngilizlerin çok iyi bir şekilde tahkim ettiği ve gömme siperlerle takviye ettiği köyün dış kısmına ulaşmak mümkün olmamıştı. İki gün kadar yüksek bir gayret ve şiddetle devam eden zorlama hücumlardan ne yazık ki kesin bir netice elde edilememiş ve ancak İngiliz ileri mevziisinin ele geçirilmesi ve esas savunma hattına 150-300 metre yaklaşma imkânı başarılabiliyordu.²⁹ 13 Aralık akşamına kadar gerçekleşen muharebelerde Osmanlı kuvvetlerinin kaybı 4'ü subay olmak üzere 70 şehit ve 1.068 yaralıdır. İngiliz kayıplarının miktarı ise ölü ve yaralı olarak 611 kişiden ibarettir.³⁰ 14 Aralık günü Albay Nurettin Bey'in emri ile yeni bir taarruz daha gerçekleştirilmiş ancak taarruz eden birliklerin önü tamamen düz olduğundan ve İngilizler de mazgallar gerisinden savunduğundan bu mevziye girmek mümkün olmamıştır.

10-13 Aralık 1915 tarihleri arasında Kutülamare'yi ele geçirmek üzere girişilen ilk taarruzdan şiddetli İngiliz piyade ateşi karşısında sonuç alınamayınca, cepheyi ziyarete gelen 6. Ordu Komutanı Goltz Paşa, Osmanlı birliklerine taarruzdan vazgeçilerek, kasabanın kuşatılmasına devam etmesi yönünde direktif vermiştir. Bu durumda Albay Nurettin Bey, Kutülamare saldırılarına bir süre ara vermek zorunda kalmıştır. Fakat derhal Kutülamare alınması kanaatinde olan Albay Nurettin Bey, Goltz Paşa'ya açıkça başkaldırarak, birliklerine 24 Aralık 1915'te Kut'a yeniden saldırı emri verecektir. Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nureddin Bey tarafından 13 Aralık tarihli 6. Ordu Komutanlığına gönderilen raporda; "*Gece ve gündüz muhtelif aralıklarla muharebelerin devam etmekte olduğu, birliklerin İngilizlerin tel örgülerine 100 ila 250 metreye kadar yaklaşp tahkim ettikleri*", açıklaması yapılmaktadır. Yine Albay Nureddin Bey'in aktardığına göre Kutülamare'de kuşatmanın başlangıcından 13 Aralık tarihine kadar 4 subay ve 66 asker şehit düşmüş, 14 subay ve 1054 asker ise yaralanmıştır.³¹

27 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918, III-I, 457.

28 Edward J. Erickson, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, çev. Tanju Akad, İstanbul 2003, s.131.

29 Mehmed Emin Bey, *Kutülamare'de Kuşatma ve Zafer*, s.143.

30 Muzaffer Albayrak-Vahdettin Engin, *Kutülamare Zaferi 1916*, s.139.

31 *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 137, Belge no:19, 13 Aralık 1915, s. 42.

Daha öncede belirtildiği üzere 10 Aralık'tan 14 Aralık'a kadar 5 gün boyunca Kutülamare'nin kuzey ve batısından yapılan taarruzlar çok kayıp verilmesine rağmen başarısızlıkla sonuçlanınca cepheye gelen 6. Ordu Komutanı Goltz Paşa'nın da tavsiyesi üzerine durdurulmuştur. Bundan sonraki süreçte 14-24 Aralık 1915 tarihleri arasında Türk birlikleri tarafından İngiliz hatlarına doğru yaklaşma yolları kazılarak ilerletilmiş ve mevcut siperler İngiliz hatlarına yaklaştırılmıştır.³² Bunda amaç İngiliz hatlarının önünde bulunan iki-üç sıra tel örgü engelini kaldırmaktır. Bu iş için birçok yol ve yöntem denenmiştir. General Townshend ise hatıratında bu durumu "Türklerin makasçı erleri dayanıklı, girişimci ve yorulmak bilmez bir azme sahipti", diyerek açıklamaktadır.³³ Neticede 24 Aralık'ta yapılacak ikinci genel taarruza kadar, daha ziyade İngiliz mevzilerine iyice yaklaşılmaya ve tel örgülerin tahribatına devam edilmiştir.³⁴

4.2. Hıdeyri Kalesi'ne Genel Taarruz (24 Aralık 1915)

Irak Ordusu Komutanı Albay Nurettin Bey'in karargâhında 19-23 Aralık 1915 günleri arasında kolordu komutanları, tümen komutanları ve tümen kurmay başkanlarının katılımıyla gerçekleşen yoğun istişareler neticesinde Kutülamare'nin düşürülmesine engel olan ve İngiliz savunma hattının en sağlam ve en önemli yeri bulunan Hıdeyri kalesine taarruz kararı alınmıştır.³⁵ Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı, bu kalenin ele geçirilmesi için yapılması planlanan ikinci genel taarruz için yine Albay Halil Bey komutasındaki 18. Kolordu Komutanlığını görevlendirmiştir. Cephenin diğer kısımlarında 45. ve 51. Tümenin kalan kısmı görevlendirilmiştir. 13. Kolordu da her iki yandaki piyade ve topçusuyla Elhan köyünü, Kutülamare kasabasını, Hıdeyri kalesini ve Tuğla ocakları bölgesindeki İngiliz topçu mevzilerini etkili ateş altına almak ile görevlendirilmiştir.³⁶ Taarruza 52. Tümen bütünüyle, 51. Tümen de kısmen katılmıştır. Osmanlı Irak Ordusu'nun 50 numaralı Ordu emrine göre 24 Aralık'taki hücum saldırısı 05.30'da başlayacaktı.³⁷

Hıdeyri kalesine yöneltilen Türk taarruzu iki safha hâlinde yapılmıştır. Birinci safha 24 Aralık sabahı 06.40'ta başlamış ve Yarbay Bekir Sami Bey komutasındaki 52. Tümen başlısı 43. ve 37. Alaylar tarafından 24/25 Aralık saat 18.45 de başlayıp, gece yarısından sonra saat 02.30'a kadar devam eden ikinci safha ise yine 52. Tümen başlısı 40.ve 43. Alaylar tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁸

32 Muzaffer Albayrak-Vahdettin Engin, *Kutülamare Zaferi* 1916, s. 141.

33 Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s.387.

34 Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (=ATASE), *Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu* (=BDH), Klasör (=K) No: 3644, Dosya (=D) No: 205, Fihrist (=F) No: 4.

35 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, III-I, 467.

36 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, III-I, 472.

37 ATASE Arşivi, BDH, K: 3644, D. 205, F. 52.

38 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, III-I, 476-477.

4.2.1. Hıdeyri Kalesi'ne İlk Türk Taarruzu

Osmanlı Irak Komutanlığı'nın kuşatma altında Hıdeyri kalesine yönelik ikinci genel taarruzu 24 Aralık'ta sabah saat 06.40'ta başlamıştır.³⁹ Albay Halil Bey, önce kaleyi şiddetli bir topçu bombardımanına tabi tutturmuştur. Aynı zamanda sabah saat 5.30'da Elhan köyü meydan kökü fabrikası önünde de 35. Tümen tarafından şiddetli bir piyade ateşi başlamış ve saat 8.30'a kadar devam etmiştir.⁴⁰ Yarbay Mehmet Reşid Bey, bu ilk top atışlarını harp günlüğünde:

“Bugün emrin gerektirdiği gibi sabah saat altı buçukta büyük kısmı Hıdeyri Kalesi civarına mevzi aldırılan topçularımız ateş açtı. Hıdeyri Kalesi'nin çevresini ve içini yoğun bir ateşle döğüyorlardı. Hücum cephesi delik deşik, hurdahaş edilmişti. Düşman topçusu ara ara cevap veriyordu. Saat on bir buçukta ordudan telefonla hücum emri geldi. Bir saat sonra piyadelerimizin geriye, siperlerine çekilmekte oldukları, yaralılarımızın arkaya seyyar hastaneye gitmekte bulundukları yürek parçalayıcı bir şekilde göze çarpıyordu,” diye belirtmektedir.⁴¹

Piyade birlikleri, ağır toplarla kale duvarlarında yeterli derecede gedikler açıldıktan sonra tel örgü engellerinin tahrip edilen kısımlarından geçerek kaleye hücum edeceklerdi. Saat 10.00 olduğu hâlde kale duvarlarında istenilen gedikler açılmamıştı. Ağır toplar, cephaneleri tükendiğinden ateşlerini kesmek zorunda kaldıkları gibi seri ateşli toplarda cephanelerinin azalmasından ateşlerini zayıflatmışlardı. Saat 11.30'a kadar devam eden topçu ateşi sonunda, kale duvarının kuzeydoğu köşesinde oldukça geniş bir gedik açıldığı görülerek piyadelere taarruz emri verilmiş, ancak şiddetlenmesi gereken topçu ateşi ne yazık ki şiddetini azaltmış ve etkili olan ağır toplar tamamen susmuşlardı.⁴² Saat 11.45'ten itibaren ilk hücum sırasını oluşturan 43. Alayın 3. ve 1. Taburları birbirini takip eden birkaç hat hâlinde siperlerinden çıkarak kale duvarlarında açılmış olan gediklerden aşarak kale içerisine girmeyi başarmıştır. Ardından İngiliz kuvvetlerine tüfek ve el bombalarıyla saldırmaya başlamışlardır. Ancak İngilizler mazgallar gerisinde ve kale duvarlarının birçok yerinde kum torbalarının oluşturduğu korunmalı yerlerde bulunduklarından açıkta bulunan Türk hücum kuvvetlerine bomba, piyade ve makineli tüfek ateşleri ile çok fazla zayıyat verdirmişlerdir. Özellikle kalenin kuzeybatı köşesinde yerleşmiş olan İngiliz kuvvetlerinin yandan yaptıkları ateşler hücum birlikleri üzerinde çok etkili olmuştur. İngiliz piyade ve makineli tüfek ateşleri karşısında kahramanca çarpışan Türk birliklerinin çoğu şehit düşmüş ve çok azı da yaralı olarak kaleden dışarı

39 Frederick James Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, II, 176.

40 Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 395.

41 *Kutulamâre-Yarbay Mehmed Reşid Bey'in Savaş Günlükleri*, s. 66-67.

42 Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesinde 5.Seferî Kuvvetleri (52.Tümen)*, yay. haz. Zekeriya Türkmen-Özlem Demireğen, Ankara 2006, s. 39.

çıkabilmiştir. Bu durum Ordu ve Kolordu Komutanları arasında büyük bir üzüntüye sebep olmuşsa da her ne olursa olsun kalenin kesinlikle elde edilmesi ve başlanılan bu işin mutlaka sona erdirilmesi saat 13.50'de 52. Tümen'e emredilmiştir.⁴³

4.2.2. Hıdeyri Kalesi'ne İkinci Türk Taarruzu

Ordu ve kolordu komutanlarının kesin emirlerini yerine getirmek mecburiyetinde kalan 52. Tümen Komutanı Yarbey Bekir Sami Bey saat 16.10'da birliklerine taarruz emrini vermiştir. İlk hücum kademesini 43. Alayın 3. ve 2. Taburları teşkil etmiştir. Hıdeyri kalesine ikinci genel taarruza ancak akşam saat 18.45'ten sonra başlanabilmiştir. Bu zamana kadar İngilizler de Hıdeyri kalesindeki kuvvetlerini takviye ettiği gibi duvarlardaki gedikleri kum çuvaları ile kapamış ve özellikle gündüz vakti belli olan hücum yerlerine birçok makineli tüfek yerleştirmişti.

İlk hücum kademesini teşkil eden Türk birlikleri, saat 18.45'ten itibaren siperlerinden çıkarak tel örgü engellerini aşarak kale duvarlarının üzerine çıkmış ve kısmen de gediklerden içeriye girmeyi başarmışlardır. Hatta bir kısım İngiliz kuvvetlerini kalenin içeresindeki ikinci hatta kadar sürmüşlerdir. Fakat kale içerisindeki savunma mevziisinden şiddetli piyade ve makineli tüfek ateşlerine uğrayarak büyük zayıat vermeye başlamışlardır. Bu şekilde gece yarısına kadar karşılıklı tüfek ve bomba ile çok şiddetli muharebeler devam etmiştir. Olumlu ve kesin bir sonuç elde edilmesinin mümkün olmadığını gören 52. Tümen Komutanı saat 22.00'de yerlerinde kalmalarını birliklere bildirdiyse de hücum kuvvetlerinin özellikle sol yanına karşı İngilizlerin yönelttiği çok şiddetli ateşler ve attığı el bombaları, birlikleri oldukları yerde zayıflatmaya başlamıştır.⁴⁴

Gece yarısından iki saat sonraya kadar devam eden bu kötü durum, kayıp miktarının artmasından başka bir yarar sağlamamıştır. 40. ve 43. Alaylar bütün bölük komutanlarını ve subaylarından büyük bir kısmını kaybetmişler ve er kayıpları da önemli bir toplama erişmiştir. Subaylarını kaybetmiş olan birliklerin çoğu şaşırılmış bir durumda ileri, geri gidip gelmekte ve bu yüzden birçok zayıat vermektedir. Kaleden siperlere kadar olan saha cesetlerle dolmuştur. Yeni birliklerin ileri sürülmesi ile tekrar edilecek hücumların da aynı akıbeti uğrayacağını ve durumu değiştirmeyeceğini çok iyi anlayan 52. Tümen Komutanı Yarbey Bekir Sami Bey 25 Aralık 1915 saat 01.25'te tümeninin durumunu 18.Kolordu Komutanlığına şu raporla bildirmiştir:

“Kale duvarlarından içeriye girmek mümkün olmuyor. 40.ve 43.Alaylardaki

43 Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesinde 5. Seferî Kuvvetleri* (52. Tümen), s. 40

44 Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesinde 5. Seferî Kuvvetleri* (52. Tümen), s. 41.

bölük komutanları ve mevcut subayların onda dokuzu kaybedilmiştir. Birliklerin başında komuta edecek kimse kalmadı. Kendim ilerideyim. Er kaybı subayla ölçülsün. Muharebe alanındaki hendekler yaralı ve şehit erlerle doludur. 44. Alay ile 37. Alayı da bu taarruza katarsam, aynı kötü sonuca uğrayacaklardır. Taarruza devam etmem kesinlikle gerekli ise emrin şimdi bildirilmesi arz olunur.”⁴⁵

Bu suretle 24-25 Aralık taarruzu büyük kayıp ve mağlubiyetle son bulmuştur.

Neticede bu taarruzda da önceki gibi İngiliz mevzilerine giren birlikler yoğun ateşle karşılaşarak zayıf artınca gece yarısından sonra taarruz durdurulmuştur. General Townshend 24 Aralık akşamı yapılan ikinci hücum taarruzu ile ilgili olarak hatıratında “Kale geceleyin başka bir ateş muharebesine sahne oldu. Tel örgülerin kesilmesi konusunda Türkler tarafından ciddi faaliyetler gösterildi. Sabahleyin tel örgüler üzerinde birçok cesedin bulunduğu görüldü”, açıklamasını yapmaktadır.

⁴⁶ İngiliz arşiv belgelerinde de bahse konu taarruza ilişkin şu bilgilere ulaşmak mümkündür: “24 Aralık’ta Noel arifesinde Türkler toplu olarak kaleye saldırdı ve aynı zamanda kasaba ve tuğla ocakları çok ağır bir topçu bombardımanına maruz kaldı. Kaledeki eylem son derece kanlıydı ve Bombay Topçusu adamlarının savunmada silahlarını kullanma şekli en büyük övgüyü hak ediyordu.”⁴⁷ İngiliz resmi harp tarihçisi F.J. Moberly ise eserinde; “Noel sabahı güneş Türklerin, Kut’u almak için düzenledikleri son büyük saldırının kesin olarak geri püskürtülmesiyle doğdu”, değerlendirmesinde bulunmaktadır.⁴⁸

4.3. Tarafların Kayıpları

24 Aralık 1915 sabahı erken saatlerde başlayıp, neredeyse bir gün boyunca devam eden Hıdeyri kalesine yapılan bu son taarruz da gösterilen gayret ve yapılan bütün fedakârlıklara rağmen başarıya ulaşamamıştı. Neticede Hıdeyri kalesini ele geçirmek mümkün olmamıştı.⁴⁹ 24/25 Aralık muharebesinin esas yükünü üstlenen 52. Tümenin kayıpları 12 şehit 20 yaralı subay, 378 şehit ve 545 yaralı asker olmak üzere toplamda 955 kişiye ulaşmıştı.⁵⁰ Diğer tümenlerin verdikleri kayıplarda ilave edildiğinde Türk ordusunun Hıdeyri kalesi önünde verdiği zayıf bin kişiyi geçmekteydi. Sadece gece saldırısında birlikler en az üç tabur komutanını ve dokuz bölük komutanını kaybetmişti. İngiliz kaynaklarında Albay Nurettin Beyin emriyle Hıdeyri kalesi önünde gerçekleştirilen bu başarısız taarruzun neredeyse iki bine yakın askerin kaybına sebebiyet verdiğinden bahsedilmektedir. İngiliz

45 Mehmed Emin Bey, *Kutülamare’de Kuşatma ve Zafer*, s. 235.

46 Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 396.

47 TNA WO 32/5204 Report on the siege of the Kut-el-Amara [3 December 1915 to 20 December 1916] (By Lieutenant H.S.D. McNeal, R.F.A.), s. 4.

48 Frederick James Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, s. 180.

49 *Kutulamâre-Yarbay Mehmed Reşid Bey’in Savaş Günlükleri*, s. 72.

50 Muzaffer Albayrak-Vahdettin Engin, *Kutülamare Zaferi 1916*, s. 150.

tarihçi Edmund Dane “Yakın Doğu’da İngiliz Seferi” adlı eserinde konuya ilişkin şu açıklamayı yapmaktadır:

“İngiliz savunması o kadar muhteşemdi ki sonunda zafer kazandı. Türkler açısından bu seferki ders o kadar sertti ki, bu Kut’u taarruzla ele geçirmek için yapılmış son girişimdi. Kalenin her tarafında Türklerin ölüleri yerde yatıyordu. Onlar için bu felaketli olayda toplam Türk kaybı yaklaşık 2.000 kişiydi”.⁵¹

Yerli ve yabancı kaynaklarda zayıat miktarlarında farklılıklar söz konusudur. İngiliz kaynaklarında belirtildiği üzere kayıp miktarı resmi kayıtlara göre 2000 kişi olmasa da yine de çok ağırdır. Binbaşı Mehmed Emin Bey’e göre 24 ve 24/25 Aralık 1915’te genel kayıp 32’si subay olmak üzere şehit ve yaralı 937 kişiye ulaşmıştı. Bu kayıplardan 882’si 52. Tümen mevcudundan verilmişti.⁵² Şöyle ki, 52. Tümen muharebeden önceki mevcuduna göre subaylarından %30’unu ve erlerinden de %25’ini kaybetmişti.⁵³ Yine Yüzbaşı Mukbil Bey Türk kayıplarını 13 subay şehit, 18 subay yaralı olmak üzere toplamda 907 kişi olarak vermektedir.⁵⁴ Yüzbaşı Mukbil Bey’e göre; *“Henüz hazırlıkları tamamlanmadan hücumla ele geçirilmesi emredilen Hıdeyri kalesi için pek çok vatan kuzusu pek faydasız pek maksatsız feda edilmişti”*.⁵⁵ General Townshend “Irak Seferim” adlı hatıratında kaledeki İngiliz kayıplarını 17’si subay olmak üzere toplamda 315 asker olarak vermektedir.⁵⁶

Şunu da ilave etmek gerekir ki Hıdeyri kalesi taarruzu esnasında savaş alanına, kale içine, tel örgülerin ileri ve gerisine yüzlerce şehit ile beraber ağır ve hafif yaralı birçok subay ve asker serpilmiş ve geri çekilme anında bunların alınmasına imkân bulunamamıştı. Neticede 4-31 Aralık 1915 tarihleri arasında her iki tarafta büyük kayıp vermiş; General Townshend bağlısı birliklerin kaybı toplamda 1.774 kişiyi bulurken, Osmanlıların kaybı 3.130 kişi olarak kayıtlara geçmiştir.⁵⁷

4.4. Türk Tarafının Ateşkes Talebi

24 Aralık Hıdeyri Kalesi’ne başarısız taarruzdan sonra 52. Tümen tarafından yalnız Hıdeyri cephesine binaen genel bir ateşkes talebi uygun görülmüştü. Bu kapsamda 29 Aralık 1915’te kaleye gönderilen bir Türk subayı cenazelerin defni için izin verilmesi konusunda General Townshend’a 52. Tümen Komutanından bir

51 Edmund Dane, *British Campaign in the Nearer East (1914-1918)*, Newyork 1919, s. 134.

52 Mehmed Emin Bey, *Kutülamare’de Kuşatma ve Zafer*, s. 239.

53 Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas ve Irak Cephesinde 5. Seferi Kuvvetleri (52. Tümen)*, s. 41.

54 Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918, Kutülamare Kuşatması*, s. 126.

55 Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918, Kutülamare Kuşatması*, s. 77.

56 Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 398.

57 TNA CAB 44/34 [The Siege of Kut-al-Amara].

mektup getirmiştir.⁵⁸ General Townshend, bahse konu mektuba verdiği cevapta, eğer 18. Kolordu Komutanı arzu ederse ölülerin defni için dört saatlik bir silah bırakmaya izin vereceğini, ancak bunun için 18. Kolordu Komutanı Albay Halil Bey'in kendisine bu hususu bizzat teklif etmesi gerektiğini bildirmiştir.⁵⁹ Bu talep ise Albay Halil Bey tarafından uygun bulunmadığı için ateşkes meselesi sonuçsuz kalmıştır.⁶⁰ 44. Alay Komutanı Yarbey Reşit Bey bu olayı eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

*“Başarısızlıkla sonuçlanan 24 Aralık Hıdayri Kalesi Muharebesi’nden sonra 29 Aralık 1915’de şehitlerin defni için cephede kısa bir süre ateş kesilmesi hakkında 52.Tümen Komutanı tarafından Yüzbaşı Cevat Bey İngiliz komutanına gönderildi. İngilizlerden gelen cevapta, bu müracaatın Ordu Komutanı tarafından yapılması bildirilmiş ve Nurettin Bey’e bir de mektup verilmişti. Şehitlerin defni için bütün cephede ateş kesilmesinin istenildiği, fakat komutanlık tarafından buna razı olunmadığı sonradan anlaşıldı.”*⁶¹

General Townshend’in tümeninde istihkâm birliği komutanı olarak görev yapan W.C. Edward Sandes, eserinde Türklerin ateşkes talebini ve sonucunu şu şekilde aktarmaktadır:

*“29 Aralık’ta kalenin yakınındaki Türkler bir binbaşyı beyaz bayrakla gönderdiler. 52.Tümen Komutanının ölülerin gömülmesi için bir ateşkes öneren mektubunu getirdi. Ancak teklifi Halil Paşa yapmadığı için General Townshend kabul edilemeyeceğini bildirmişti. Ateşkes teklifinin başarısızlığa uğraması sonucunda kalenin etrafındaki Türklerin cesetleri yaklaşık iki ay gömülmeden kaldı. Sonuçlarını tahayyül etmek tarif etmekten daha iyi olabilir.”*⁶²

4.5. Hıdayri Kalesi Taarruzu’na İlişkin Genel Bir Değerlendirme

24 Aralık sabahı erken saatlerde başlayıp tam 21 saat devam eden Hıdayri kalesi taarruzu, gösterilen gayret, yapılan bütün fedakârlıklara rağmen başarıya ulaşamamıştır.⁶³ General Townshend hatıratında Hıdayri Taarruz gününü şu şekilde anlatmaktadır:

58 ATASE Arşivi: BDH, K: 3644, D.205, F.104.

59 Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 399; A.J. Barker, *The Neglected War, The Mesopotamia Campaign of 1914-1918*, s. 159; Frederick James Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, s.181.

60 Mehmed Emin Bey, *Kutülamare’de Kuşatma ve Zafer*, s.241.

61 *Kutulamâre-Yarbey Mehmed Reşid Bey’in Savaş Günlükleri*, s. 75-76.

62 W.C. Edward Sandes, *Kuşatma ve Esaretin Adı Kutulamare*, çev. Tuncay Yılmaz, İstanbul, 2017, s.202.

63 ATASE Arşivi: BDH, K: 3644, D.205, F.52.

“24 Aralık öğleden önce kaleye müthiş bir bombardıman yapıldı ve kale duvarlarında büyük gedikler açıldı. Saat 12.30'da kale içindeki savunanlar çekilmeye mecbur oldu. O hat Türkler tarafından tutuldu ise de Türkler, tabyanın kuzeydoğu kısmında 100 kadar ölü bırakarak tekrar bu siperlerden çıkmaya mecbur oldu. Kale muhafızlarını Oxford ve Bucks Hafif Piyadeleriyle takviye ettim. Türklerin ateşi tekrar başladı ve bütün gün devam etti. Karanlık basarken kale dışında 200 kadar Türk cesedinin serilmiş olduğu ve geri siperlerde kıtaların toplanmakta bulundukları görülmüyordu. Bu durum düşmanın yeni saldırılara karar verdiğini gösteriyordu. Noel sabahı saat 2.00'de kaleye karşı beklenen saldırı başladı. Türkler ümitsiz muharebe ile kale duvarlarındaki gediklerden istihkâmın kuzeydoğusuna girmeye uğraştılar. 48.İstihkâm Taburundan 200 kişi ile kale muhafızlarını takviye ettim. Kale muhafızları tam bir metanetle mevkiilerini koruyorlardı. Adeta boğaz boğaza savaşıyor denilecek şekilde 9 m. mesafeden her iki taraf birbirlerine bombalar yağdırıyordu. Sonunda Türkler çok kayıp vererek siperlerine dönmeye mecbur edildi. Kalan Türk hücum kolları ile ihtiyat kuvvetleri ilk Türk hücum kıtalarını takviye edemiyorlardı. Buna sebep de obüslerimizin meydana getirdiği engel ateşi idi.”⁶⁴

Yüzbaşı Mukbil Bey de hatıratında “Hıdeyri kalesine yönelik gerçekleştirilen Türk taarruzunun başarısız olmasında en büyük etken olarak İngilizlerin muazzam savunma çalışmaları ve Townshend'in top miktarındaki üstünlüğü karşısında var olan malzeme eksikliğini”, göstermektedir.⁶⁵ O dönemde 6. Ordu Karargâhında İstihbarat Şube Müdürlüğü görevinde bulunan Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Bey de eserinde Osmanlı Irak ordusunun Kutulamare önündeki tahkimat faaliyetleri takdire şayan olsa da teçhizat yönünden çok zayıf olduğunun altını çizmektedir. Ona göre henüz yeterince tahrip edilememiş ve önü birkaç sıra tel örgüsüyle çevrilmiş olan bu kaleye hücum zamanı değildi. Çünkü Osmanlı kuvvetleri bu çapta bir taarruzu başarıyla sonuçlandıracak yeterli mühimmat ve özellikle hareket kabiliyeti fazla, yüksek patlayıcı ağır toplara sahip değildi.”⁶⁶

Kale'ye taarruz eden 52. Tümen diğer tümenlerden yeterli yardımı göremeyerek tek başına bırakılmıştı. Eldeki imkânlarla ani bir hücumun mümkün olmadığını gören Albay Nurettin Bey'in İngilizlerin en sağlam mevki olan Kutulamare'yi ele geçirme düşüncesi bir daha tekrarlanmamak üzere son bulmuştur.

Bu büyük mağlubiyet ve kaybın ardından ta üst yönetim tarafından tenkit edilen ve 1916 Ocak ayı başında Irak Ordusu Komutanlığı görevinden ayrılacak olan Albay Nurettin Bey, Kutulamare'deki İngiliz kuvvetinin gücünü ve tahkimatını

64 Charles V.F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s.396-397.

65 Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918, Kutulamare Kuşatması*, s.126.

66 Mehmed Emin Bey, *Kutulamare'de Kuşatma ve Zafer*, s.29.

yanlış değerlendirerek giriştiği iki taarruzda ağır kayıplara uğradıktan sonra Kutulamare'nin kuşatılıp kendiliğinden düşmesini beklemek kararı almıştı. Ancak bu sırada Kutulamare'de kuşatılan General Townshend kuvvetlerini kurtarmak üzere İngiliz Irak Komutanlığı da harekete geçmiştir.

Sonuç

Çalışmada kuşatmanın başladığı 7 Aralık 1915 tarihinden Hıdeyri kalesine genel taarruzun yapıldığı 24-25 Aralık 1915 tarihine kadar olan süreç ele alınmıştır. Bu süreç içerisinde İngilizler, Kutulamare'nin kuzeydoğusundaki savunma hattının belkemiğini oluşturan Hıdeyri kalesini tahkim ederek âdeti bir müstahkem mevki hâline getirmişlerdir. Bu bağlamda İngilizler tarafından kale duvarlarında birçok mazgallar açıldığı gibi önü de tel örgü engelleriyle çevrilmiş, geniş avlusunda gerekli savunma düzeni alınmıştı. 7 Aralık 1915'te dört bir taraftan kuşatılan Kutulamare'yi düşürmek için Albay Nureddin Bey komutasındaki Irak'taki Türk kuvvetleri 1915 Aralık ayı içinde Kutulamare'ye ve İngilizlerin sığındığı kaleye iki kez genel taarruz yapmıştır. 10-12 ve 24-25 Aralık 1915'te gerçekleşen ve fevkalade gayret ve fedakârlık gösterilen bu taarruzlardan bir netice alınamamıştır. Zira Kutulamare'de kuşatma altında bulunan General Townshend komutasındaki 6.İngiliz-Hint Tümeni burayı son derece iyi tahkim etmişti ve inatçı bir savunma yapmaktaydı. Hıdeyri Kalesi'ni hedef alarak yapılan bu taarruzlarda Türk topçu ateşleri ile kale duvarlarından büyük gedik ve geçitler açtırılmış olmasına rağmen, duvar içleri tel örgüleriyle çevrilmiş olduğu için, kaleyi ele geçirmek mümkün olmamıştır. Çok fazla kayıp verilen bu taarruzlardan sonra Türk kuvvetleri her taraftan kuşatılan Kutulamare'nin kendiliğinden düşmesini beklemek zorunda kalmıştır. Neticede Osmanlı Irak Ordusu'nun Kutulamare önündeki tahkimat faaliyetleri takdire şayan olsa da teçhizat yönünden çok zayıf olması sebebiyle bu son taarruz girişimi başarısızlıkla ve çok fazla asker kaybı ile sonuçlanmıştır. İngiliz kaynaklarında "Noel Taarruzu" olarak adlandırılan 24-25 Aralık taarruzu, Osmanlı Irak Ordusu'nun Kutulamare'ye karşı giriştiği son taarruz olmuştur.

EKLER

EK-1: Kutülamare Kasabası ile Hıdeyri Kalesi'nin kuzeydoğudan (eski köprü civarından) görünümü

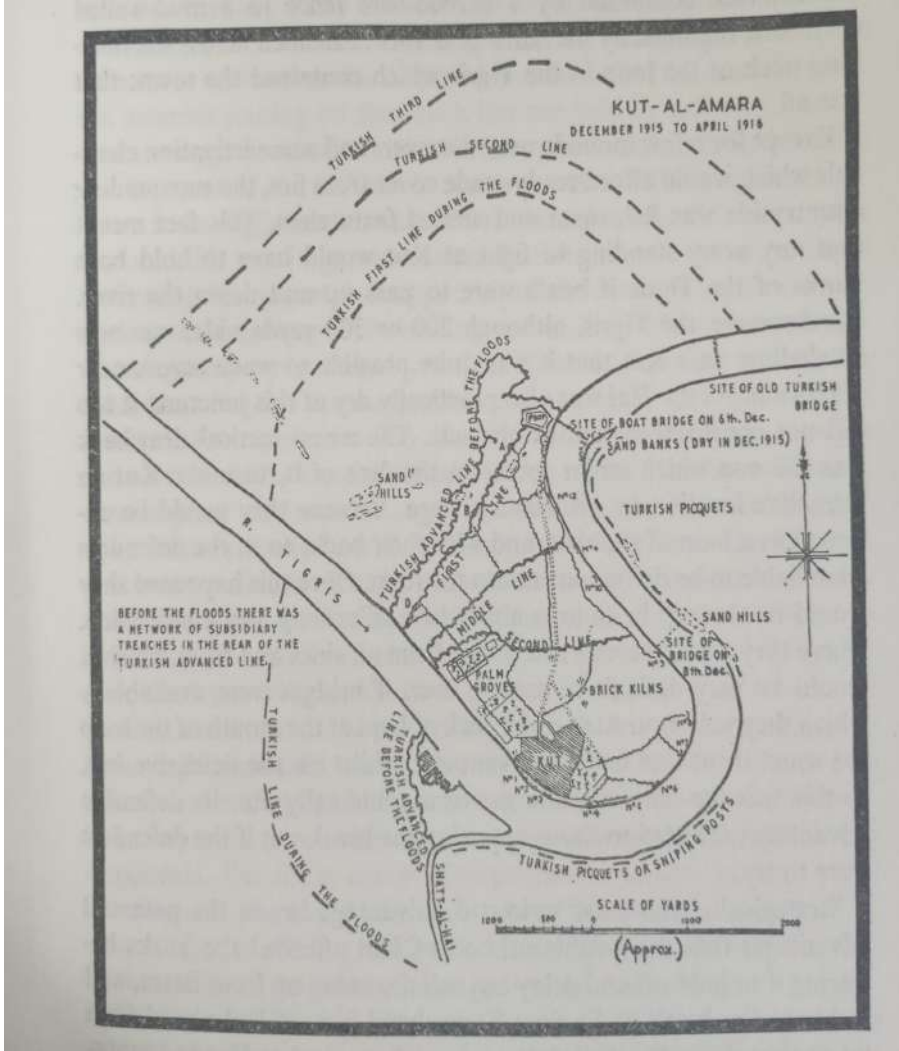
TNA CAB 44/36 [The Siege of Kut-al-Amara by Major Mahommed Amin Bey]

EK-2 24 Aralık 1915 taarruzunda esas hücum hedefini teşkil eden Hıdeyri Kalesi'nin sabah bombardımandan önceki manzarası

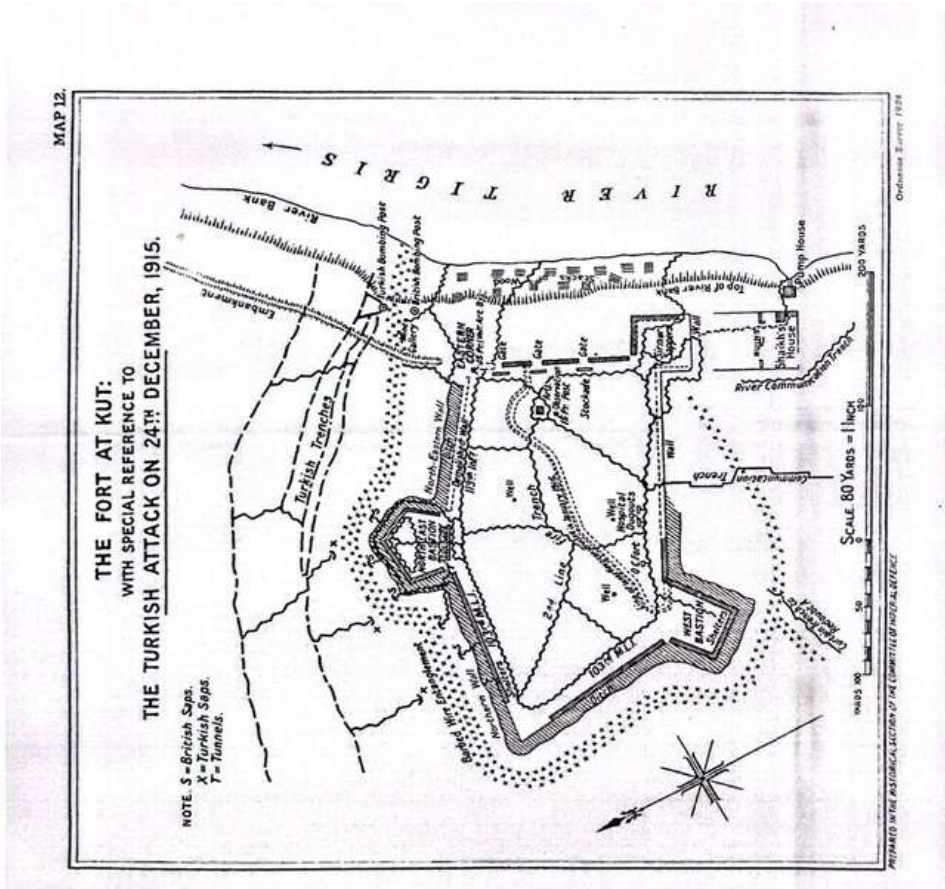
TNA CAB 44/36 [The Siege of Kut-al-Amara by Major Mahommed Amin Bey]

EK-3: Kutülamare'de İngiliz Savunma Hatları

A.J. Barker, *The Neglected War, Mesopotamia 1914-1918*, s. 154.

EK-4 Hıdeyri Kalesi Planı -24 Aralık 1915 Tarihli Türk Taarruzu

F.J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, II, s.177.

İki Osmanlı Subayının İlk Defa Yayınlanacak Günlüklerinde Kûtulamâre ve Bağdat Kuşatmaları İle İlgili Mülahaza ve Eleştirileri

Nidal Bilgay SİYAM*

Giriş

Ahmet Kâmil (Uzgiller) 18 Ağustos 1914'te Harbiye Mektebi son sınıf öğrencisi iken seferberlikle teğmen rütbesiyle (sonradan üsteğmen) önce Kafkasya cephesinde, ardından da Irak cephesinde görevlendirildi. Göreve başladığı ilk günden itibaren tuttuğu günlükler Birinci Dünya Savaşı, esaret kampı, mütareke ve Kurtuluş Savaşı dönemlerini kapsamakta ve tarafımca transkripsiyonu yapılmış olup, yayına hazırlanmaktadır. Teğmen Ahmet Kâmil, Kafkasya cephesinde yaralanır ve ardından kıtalarla birlikte Cizre'den keleklerle Irak cephesine intikal eder. Ocak 1916'da Kûtulamâre kuşatmasında Teğmen Ahmed Kâmil, Felahiye mevziinin ileri hattında bulunurken İngiltere Irak Ordusu Komutanı General Fenton Aylmer ateşkes talebiyle geldi. Teğmen Ahmed Kâmil gözlerini bağlayarak, geriye gönderdi. Aylmer'in üç buçuk saat süren görüşmesi sonrası tarafların sıhhiye bölüklerinin cenazeleri gömdüğü altı saatlik ateşkes yapıldı. Bundan önce Aralık 1915'te Teğmen Ahmet Kâmil'in tümeni tel örgüleri geçerek, Hudeyri kalesine girmeye muvaffak olduysa da tümen iki ateş arasında kaldığından fazla zayıatla kaleyi tahliye mecbur olmuştu. Siper kazma işleri, ağırlıkçı subayı olan üsteğmenin ana görevlerinden olduğundan günlüklerinde önemli yer almakta ve kazma kararlarının bazen sistemsiz olduğunu yazmaktadır.

Bir diğer Osmanlı komutan ise 'Bağdat ve Son Hadise Zıya' kitabının yazarı Osmanlı 6. Irak Ordusu İstihbarat Şubesi Müdürü Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey olup, eserinde Bağdat'ın düşüşünün etkenlerini sıralamaktadır. Kitabın transkripsiyonu tarafımca yapılmış olup yayın aşamasındadır. Yazar, Bağdat'ın kolay düşüşünü ve Osmanlı ordusunun ancak iki gün direnebilmesini yetersiz tedbirlere bağlamakta ve Halil (Kut) Paşa'yı ihmalkârlıkla suçlamaktadır. Yazar, eserinde Bağdat'ın yeterli miktarda asker ve siperlerle korunmadığını, zamanında Dicle ve Fırat nehirlerinden kanalların açılmasını önerdiğini ve bu tedbirlerin Bağdat'ın savunulmasını mümkün kılacağını söylemektedir.

* Gazeteci-Editör, Aljazeera TV, siyamn@aljazeera.net.

Çalışmada Kütulamâre Kuşatması'ndan Bağdat'ın düşüşüne sebebiyet veren olaylar bahse konu iki hatıratтан yola çıkılarak, değerlendirilecektir. Çalışmanın ana kaynağını bahse konu iki hatırat oluştursa da konuya ilişkin arşiv belgeleri ve temel eserlerden de istifade edilecektir. Birinci Dünya Savaşı'nda Irak cephesinde Osmanlı ve İngiliz ordusu arasındaki savaşa fiilen katılan iki Osmanlı subayının (İzmitli Teğmen Ahmet Kâmil ve Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey'in) henüz yayınlanmamış günlük ve hatıralarından yola çıkarak ele alacağız.

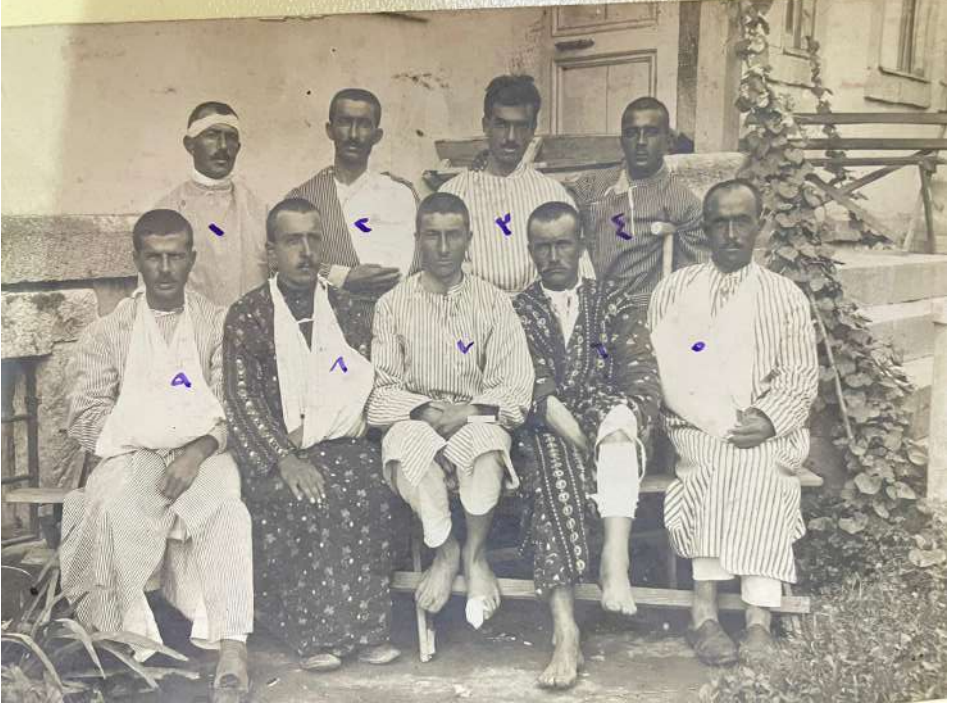
Resim 1: İzmitli Teğmen Ahmet Kâmil (Uzgiller) ve eşi kurtuluş savaşı sonrası

1. Askeri Liseden Mezun Olmadan Subay Olarak Kafkas Cephesine

Ahmet Kâmil (Uzgiller) 18 Ağustos 1914'te Harbiye Mektebi son sınıf öğrencisi ve mezun olmadan önce seferberlik ilanıyla Teğmen (sonradan üsteğmen) rütbesiyle önce Kafkasya cephesinde, ardından da Irak cephesinde görevlendirildi ve Kütulamâre çatışmaları ile birlikte Irak cephesinin tüm ana çatışmalarında rol aldı, Osmanlı ordusuyla birlikte çekilirken Musul'un güneyinde esir alındı ve diğer esir subaylarla Basra'da esirler kampında kaldı. Teğmen Ahmet Kâmil göreve başladığı ilk günden itibaren düzenli olarak her gün tuttuğu günlükler Birinci Dünya Savaşı, Kafkas cephesi, Irak cephesi, esaret kampı, mütareke ve Kurtuluş Savaşı ve sonrası dönemlerini kapsamakta ve tarafımca transkripsiyonu yapılmış olup basılma aşamasındadır.

2. Yedi Adet Cep Ajandasına Sığan Günlükler ve Esarete Yazılmış 51 Sayfalık Analiz Lâhikası

Teğmen Ahmet Kâmil'in savaş günlükleri ve esaret kampında yazmış olduğu analiz araştırması birkaç yönden önemlidir; zira günlükler dakiktir ve hissiyata nadiren yer vermektedir. 1914 yılından itibaren uzun süreyi kapsamış olmasından, çeşitli cepheleri bir kişi gözüyle ele alınmış olmasından, bir Osmanlı subayının gözüyle esaret ve hastalık dönemleri dahil savaşın çeşitli aşamalarını kaleme almasından ve bir subayın hayatını ve geçtiği güzergâh ve şehirleri yalın bir şekilde okuyuculara anlatmasından kaynaklanmaktadır.

Resim 2: Teğmen Ahmet Kâmil (soldan ilk ayakta) yaralı iken

Ankara Güreba Hastanersi hatıratından

2 Eylül 1237 (Rumi= 2 Eylül 1921)

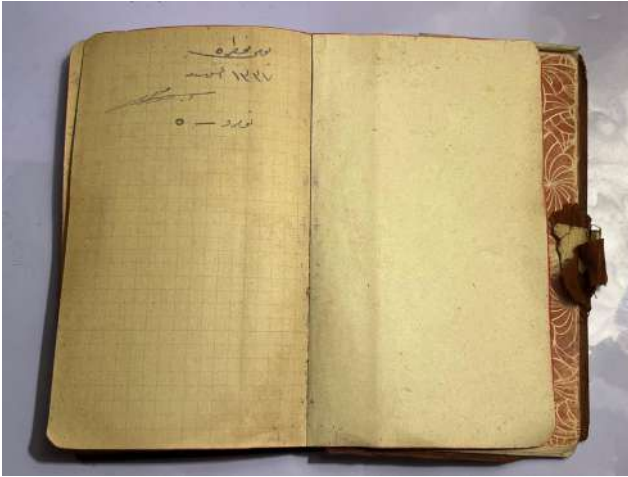
Mülazim Evvel

Ahmet Kâmil

3. Kafkas Cephesinden Irak Cephesine

Teğmen Ahmet Kâmil, Kafkasya cephesinde Çarlık Rusyası kuvvetlerine ve yerel Ermeni ve Rum çetelerine karşı savaşır, yaralanır ve birkaç defa esir düşme tehlikesi geçirir. 27 Ekim 1915 tarihinde Kuvve-i Seferiyye olarak Irak cephesine intikal emri alarak kıtalarla birlikte Erzurum'dan Hınıs, Muş, Bitlis ve Siirt yoluyla Cizre'ye kara yolu ile 21 gün yürüyerek gider, Cizre'den de birlikler ile birlikte Dicle Nehri üzerinde iptidai ve yerel taşıt vasıtaları olan kelekler vasıtasıyla Musul'a 5 gün içinde, Musul'dan da Samerra'ya 6 gün içinde yine kelekler ile intikal edildi. Samerra'dan yaya ve Dicle Nehri üzerinden kelek ile olmak üzere Kûtulamâre cephesine intikal 6 gün içinde tamamlanmıştır. Teğmen ve bölüğü Kûtulamâre'ye ulaştıktan 5 gün sonra müstahkem mevkiye yapılan saldırılarda görev almış ve teslim edilinceye kadar önünde ve etrafında fiilen savaşmışlardır.

Teğmen Ahmet Kâmil'in anılarında (Sakallı) Nurettin Paşa yerine tayin edilen Halil Paşa Kûtulamâre'nin en müstahkem mevki olan Hudeyri Kalesi'ne hücum emri verdiğini, kendisinin ve bölüğünün bu çatışmalarda birkaç defa yer aldığını anlatmaktadır. Teğmen çatışmaların ilkinin diğer saldırılara göre daha tafsilatı anlatırken 22 Aralık 1915'te Osmanlı topçusunun Kûtulamâre'yi 3 saat 10 dakika kadar devamlı dövdükten sonra taburuyla birlikte kale önüne kadar ilerlediğini, taburu ile birlikte çitleri ve İngiliz kuvvetlerinin savunma tertibatını geçip bir bölük kadar kaleye girmeye muvaffak olduğunu fakat iki ateş arasında kalındığından çekilmeye mecbur olduğu da hatıralarda geçmektedir.

Resim 3: Günlükler Yedi adet cep ajandası, esarete yazılmış 51 sayfalık analiz lahikası

4. Diğer Günlüklerde Olmayan Bilgiler

Teğmen Ahmet Kâmil'in günlükleri diğer kroniklerde geçen bilgiler ile çelişen bir bilgi de sunuyor; Kütulamâre'nin tesliminden önce 22 Ocak 1916'da, cenazelerin gömülmesi ve yaralıların kaldırılması için geçici ateşkes talebiyle beyaz bayrakla gelen generalin Irak Ordusu Erkan-ı Harbiye Reisi General Fenton Aylmer'in¹ kendisi olduğu yazmaktadır. Yazar, gelen İngiliz generalin gözlerini kendi eliyle bağlayarak Türk cephe gerisine² gönderdiğini ve orada üç saat süren görüşme sonucunda iki taraf arasında ilk ateşkes gerçekleştiğini bu esnada sıhhiye bölüklerinin cenazeleri gömdüğünü ve yaralıları aldığını yazmaktadır. Ateşkes talebinde bulunan İngiliz generalin Aylmer'in kendisi olduğu bilgisi yazarın Basra esirler kampında kaldığı dönemde günlükler dışında yazdığı analiz yazılarında da geçmekteyken, Türk subaylarından Kurmay Albay Hulusi Koç ateşkes talebiyle gelen İngiliz generalin General Döğras³ olduğunu, T.C. Genel Kurmayı ise⁴ İngiliz subayının soyadının Douglas olduğunu açıklamıştır.

Teğmen Ahmet Kâmil ağırlıklı subayı olması hasebiyle çatışma öncelerinde siper kazma işlerinden ve hazırlıklardan sorumluydu ve siper kazma işleri günlüklerinde önemli yer edinmiştir. Girdiği çatışmaların hemen tümünde ya askerlere siper kazdırmış ya da var olan siperleri geliştirmiş veya birbirine bağlama işlerine girişmiştir.

Yazar, neredeyse tüm çatışmalarda İngiliz kuvvetlerinin üstün bir topçu gücüne sahip olduğunu vurgulamış ve İngiliz kuvvetlerinin en ufak mıntıka dâhi top ve ağır bomba bataryalarıyla geceli gündüzlü şiddetli ve hafif olmak üzere dövdüğünü, buna karşılık Osmanlı güçlerinin topraklarının eski olmakla birlikte menşinin çeşitli ve mühimmat kalibrelerinin çeşitli olmasının getirdiği sıkıntıları ve en önemlisi mühimmat eksikliğinin getirdiği sıkıntıları da günlüklerine aktarmıştır.

1 Sir General Fenton Aylmer. Kut muhasarasını kırmakla görevlendirilen İngiliz kuvvetlerinin başında Viktorya haçı sahibi bir İrlandalı İngiliz generalidir. Bu komutan 15 Nisan 1916 İkdâm Gazetesi tarafından 'Son muzafferiyatımızın vücuda geldiği Felahiye mevkii ile İngilizlerin Irak Heyet-i Seferiyesi Kumandanı Aylmer'in- bugün ki haberlere nazaran nihayet azledilmiştir' şeklinde haberleştirmiştir. 17 Mart 1916 tarihli İkdâm Gazetesi ise 'Irak'taki İngiliz Kumandanı General Aylmer, İngiltere Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta General Towshend'in karargâhına yetişebilmesi büsbütün ümit ve ihtimal haricinde bulunduğunu bildirmiştir' diye yazmıştır.

2 52. Fırka Kumandanı namına Kaymakam Abbas Hilmi Bey ile görüşülmüştür (*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Ankara 1979. III, 41).

3 Albay Kurmay Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5'nc. Seferi Kuvvetler*, Ankara 2006, s 50.

4 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s 613.

5. Geri Çekilmedeki Düzensizlik

Savaşın son aylarında Osmanlı askeri bölüklerinin geri çekilmesindeki plansızlığın ve başıbozukluğun hâkim olduğu Teğmen Ahmet Kâmil'in günlüklerinden anlaşılmaktadır; gün içinde bölüklerin mevkiiler arasında plansız ve çaresiz olarak ileri geri gittiğini, sabah verilen içtima emri ardından mevzilerin tekrar işgal edilmesi için emir verildiğini ve önceden kazılmış siperlerin müteaddit defalarca kazıldığını, ardından birliklerin tekrar hareket emri aldığını ve ardından yürüyüş emri verildiğini vurgulamıştır⁵, bu başıbozukluk ve önünü görememezlik Osmanlı 6. Irak Ordusu İstihbarat Şubesi Müdürü Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey'in 'Bağdat ve Son Hadise-yi Zıya'ı' kitabında da sık sık dile getirilmekte ve şiddetli şekilde eleştirilmektedir⁶.

6. Hezimetin Sebeplerini Analiz Eden ve Esarete Yazılan Bir Lâhika

Teğmen Ahmet Kâmil esir düştükten sonra Basra esirler kampında da günlük tutmaya devam etmiş ve esaret hayatının zorluklarını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Esir kampında subaylar arası münasebetlere yer verdiği kadar, İngiliz subayları ile bazen gergin, bazen de dostane ilişkilerine de yer vermiştir. Bununla birlikte, uzun bir gözlem ve tefekkür sonucu Irak cephesinde uğranan hezimetin sebeplerini de ele almış ve günlüklerden ayrı olarak el yazısıyla 51 sayfalık bir analiz yazısını da kaleme almıştır. Bu analiz yazısında yazarımız, Osmanlı Ordusu'nun tüm efradı müşavirinden son neferine kadar yüksek manevi kuvvet ve sebatla savaşmalarına rağmen Osmanlı ordusunun İngiliz ordusuyla karşılaştırıldığında hem mühimmat hem nakliye vesaiti bakımından çok geride kaldığını gözlemlemiştir. Yazara göre Irak cephesinde gerek taarruz ve gerekse savunmada yaşanan vesaitsizlik ve mühimmat eksikliğinin Osmanlı ordusu üzerinde birçok menfi etkisi olmuştur⁷.

Teğmen Ahmet Kâmil, esir kampında kaleme aldığı analiz yazısında Irak cephesinde yaşanan ana çatışmaları tek tek ele almış ve analiz etmiştir ve bu çatışmalarda Osmanlı ordusunun öne çıkan hatalarıyla birlikte yapılan yararlı işleri de ortaya koymuş ve ilk elden bilgilere de yer vermiştir.

Teğmen Ahmet Kâmil, analiz yazısında Kütulamâre'nin güçlü müstahkem

5 Irak vatandaşı Prf. Dr. Ali El Verdi de bu başıbozukluğu ve plansızlığı sık sık vurgulamıştır, babası Irak cephesinde piyade askeri olarak Osmanlı Ordusu safında savaşan El Verdi plansızlığın etkilerinden örnekler vermiştir. Lemehat min el Hayat El İctimaiye fil Irak (لمحات اجتماعية من تاريخ العراق) Sayfa 223. Bağdat, 1974.

6 6. Irak Ordusu İstihbarat Şubesi Müdürü Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey, Bağdat ve Son Hadiseyi Zıya'ı, İstanbul 1922. s 55.

7 Mühimmat eksikliği Irak'taki Osmanlı Ordusunda neredeyse her zaman şikâyet konusu olmuştur. General Muhammed Emin El Ömeri, Tarih-i Harb El Irak 1914-1918, Beyrut 2017. I, 50.

mevkii Hudeyri Kalesi'nin ele geçirilmesi için ortaya konulan planda kalenin önceden topraklarla dövülerek tahrip edileceği ve açılan gediklerden piyadelerin gireceği tasarlanmış olduğunu analiz yazısında aktarmakla birlikte, atılan bombaların az miktarda olması ve infilak ettirilen lağımına etkisiyle kale duvarının bir kısmının yıkılmasına rağmen kalenin alınmamasını askerlerin üst üste yığılarak kolay hedef olmasına bağlamış ve planın yeterli miktarda uygulanmamasını eleştirmiştir.

Teğmen Ahmet Kâmil, İngiliz kuvvetlerinin Kûtulamâre'ye iltica edip içine kapanmasından hemen sonra savaş açılmamasını eleştirmiş, İngilizlerin mevzilerinde 'kökleşmesine' yetecek kadar zaman tanınmasını eleştirmiştir. Yazara göre İngilizlere karşı Kûtulamâre Kalesi'ne girer girmez güçlü bir savaş başlatılmış olsaydı çok değerli zamanın kaybedilmeyeceğini ve elde edilen sonuçların çok daha güçlü olacağına da inanmaktadır.

İngilizlerin savaşın ileri safhalarında kullandığı ve o dönemlerde yeni bir gelişme sayılan zırhlı otomobillerin günlüklerinde ve analiz yazısında sık sık geçmesi yazarın gözlem gücüne atfedilebilir.

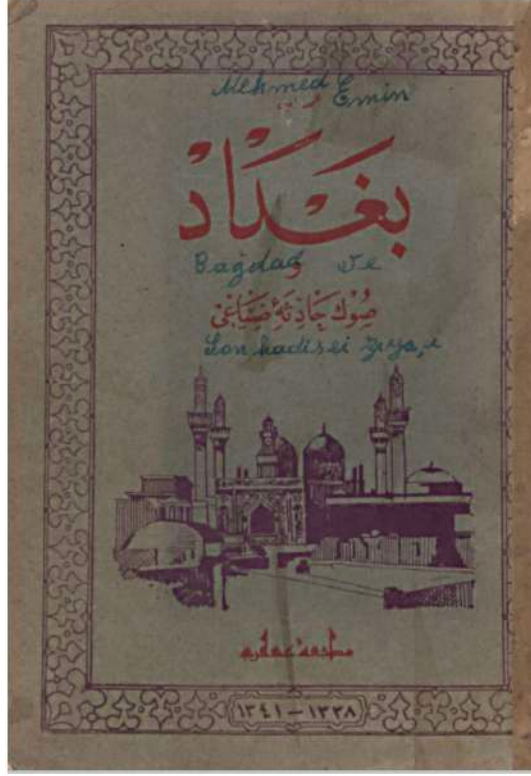
Yazara göre İngiliz kuvvetleri sadece sayısal üstünlüğü sağlamamış, İngilizlerin lehine 'dökülen' erzak ve mühimmat Osmanlıların sağladığı erzak ve mühimmatla karşılaştırılamayacak kadar fazladır.

Teğmen Ahmet Kâmil'in günlüklerinin önemli bir bölümünü de mütareke sonunda esir kampından İstanbul'a dönerek mütareke dönemi İstanbul'daki hayatı anlatmaktadır. Yazar İstanbul'dan Anadolu'ya kendi tabiriyle 'fırlatılmış' ve Kuva-yı Milliye'ye katılmış ve istiklal savaşının Ayaş, Polatlı ve Afyon çatışmalarını da anlatmıştır.

7. Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey: Bağdat'ın Kaybedilişin Sebepleri

Birinci Dünya Savaşında Irak cephesinde savaşan Osmanlı ordusunun Kûtulamâre'nin geri alınması gibi önemli başarıları yanı sıra Bağdat'ın işgal edilmesini engelleyememesi gibi başarısızlıklar da var. Bu olaylar dönemin 6. Irak Ordusu İstihbarat Şubesi Müdürü Süleymaniyeli Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey tarafından "Bağdat ve Son Hadise-i Ziya'i" adlı eserinde incelenmiş; Osmanlı'nın önemli eyaleti olan Bağdat ve Irak'ın kaybına sebep olan askerî hatalara ilişkin yazarın tespitlerine yer verilmiştir. 1922 yılında İstanbul'da Askeri Matbaa tarafından basılan bu hatırat, 140 sayfadan ibaret olup, 4 adet lahika ve 12

adet fotoğraf içermektedir. Mehmet Emin Bey'in, 1916-1917 yıllarında 6. Ordu'da İstihbarat Şube Müdürü olarak görev yaptığı esnasında cephedeki izlenimlerine binaen hazırladığı bu değerli eseri son derece ağır bir dille yazılmış olup⁸, günümüz Türkçesine sadeleştirilmesi tarafımdan yapılmış olup basım aşamasındadır.

Resim 4: “Bağdat ve Son Hadise-i Ziya” adlı eserin kapağı

8. Harp Meclisi Üyesi İstihbarat Başkanı Bir Kurmay Binbaşı

Yazarın anılarının önemi kendisinin savaşa katılmış ve Irak cephesinin muhtelif evrelerinin detaylarına vâkıf bir subay olmaktan başka, başında Halil Kut Paşa'nın bulunduğu ve Bağdat'tan çekilme kararı veren Harp Meclisinin üyesi olmaktan kaynaklanmaktadır.

9. Irak Cephesinin analizi ile ilgili alanında ilk kitap

8 F. Atabey, “Birinci Dünya Savaşı Irak Cephesi Hatıratından: “Bağdat ve Son Hadise-İ Ziya””, *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (2019), s. 542-559.

Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey'in bu kitabı yazarın şahsi anılarını ele almaktan çok, Irak cephesinin çökmesinin ve Osmanlı Ordusunun hezimete uğramasının sebeplerini Türk bakış açısı ile araştırıyor ve analiz ediyor. Bu cephe ile ilgili yazılan ilk kitaplardan biri olması (yazarın Irak Cephesi ile ilgili başka kitaplar da var), sonraki dönemlerde dahi bu cepheyi analiz gözüyle ele alan tek kitap olması bakımından oldukça önemlidir⁹.

Sonraki yıllarda yerleştiği Irak'ta farklı bir etnik kimlik savunuculuğuna girmesine rağmen, yazarın kitabı derin bir Osmanlılık ruhu taşıyan bir Osmanlı subayı olarak yazdığını, Osmanlı Devleti'nin önemli bir eyaleti olan Bağdat'ın ve Irak'ın kaybedilmesinden dolayı çok müteessir olduğu anılarından anlaşılmaktadır.

10. Halil (Kut) Paşa'nın İran'a Sahsi Mümessili

Yazar, Irak'ta Osmanlı ordusunun komutanı Halil Paşa'nın hayali projeler arkasında koştuğunu ve bu projelerden birinin İngiliz ordusunu kuşatmak amacıyla o dönemlerde tarafsızlığını ilan etmiş İran üzerinden İngiliz kuvvetlerinin arkasına sarmak amacıyla yazarı şahsi mümessili olarak İran'ın Loristan eyaleti emirine hediyeler yüklü heyet başında gönderilmesini örnek göstermektedir.

Yazar Osmanlı Ordusunun İran seferine karşı çıkmış, faydasız İran seferinin Irak'taki güçleri daha da güçsüzleştirdiğini anılarında ifade etmiştir.

11. Irak'taki Başarısızlıkların Sebepleri

Yazara göre İran yenilgisinin belli başlı sebepleri şu şekildedir; yetersiz tedbirler, az miktarda asker ve siperler, ordunun başında Irak'ı bilmeyen ve avantaj ve güçlerini haddinden fazla büyük gören bir idarenin olması, ordunun önemli kısmının İran'a gönderilmesi, istihbarat zafiyeti ve düşmanın hazırlıklarına vakıf olunmaması, geri çekilme anında Türk Ordusu tarafından kullanılması amacıyla mevzilerin hazırlanmaması ve 8 Mart 1917 Diyale Nehrinde Şahturların unutulması ve şahturların İngiliz kuvvetleri tarafından kullanılması türünden taktiksel hatalar.

9 Albay Kurmay Hulusi Baykoç ve diğer Türk subaylarının yazdığı anılarla Genel Kurmay Başkanlığının kitapları hem ileriki dönemlerde ortaya çıkıyor hem analizden çok kronoloji ile ilgileniyor.

Resim 5: “Bağdat ve Son Hadise-i Ziya’ı” adlı eserde yazarın fotoğrafı

Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey Alman komutanlarının Türk subayları üzerindeki nüfuzunun Irak cephesinde menfi etkilerini vurgulamış, cephelerde akıldışı kararlar verdiklerine işaret etmiş ve hatta Berlin’i müttefik olmaktan çok Osmanlı karşısında negatif planları olan bir odak noktası olarak nitelemiştir.

Yazar İngiliz kuvvetlerinin durdurulması amacıyla Irak’ın piyale Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde değişik bölgelerde seddeler olarak adlandırılan küçük barajlar yapılmasını üstlerine önermiş ve setlerin arkasında biriken suyun İngiliz ilerleyişini durdurmak için kullanılabileceğini rapor halinde üstlerine sunmuş fakat dikkate alınmadığını vurgulamıştır. Bununla birlikte İngiliz kaynakları Dicle nehri kaynaklı selleri savaşın başında İngiliz ilerleyişine güçlü bir engel olduğunu vurgulamış¹⁰ ve bu yönüyle yazarımızı haklı çıkarmıştır.

10 Brig. General. F.C. Moberley, 1. Cilt, London, s 175.

12. Topoğrafya Mühendisi Kökenli Bir Subay

Seddelere (küçük barajlara) dayalı bu projesi kitabının büyük bir bölümünü kapsamış ve askeri kökenli birisinin topoğrafyaya bu denli yer ayırması şaşırtıcı görünse de, yazarın- adı geçen kitapta yer bulmamasına ve kendisiyle ilgili bilgi vermemesine rağmen- kendisinin Irak topoğrafyasına hâkim olduğu ve aslen Topoğrafya Mühendisi olduğu vefatından sonra ortaya çıkan Arapça kitaplardan¹¹ anlaşılmaktadır.

Yazar, “Bağdat ve Son Hadise-i Ziya’ı” adlı eserinde belirtilmemesine rağmen diğer kaynak ve kitaplardan anlaşıldığı üzere, Şevki Paşa’nın başkanlığındaki Harita Bölümünde İstanbul’da Harita ve Topoğrafya Mühendisliği Bölümünden mezun olmuş, 1907 yılında İstanbul Haritasının çıkarılması projesinde, 1910 yılında Osmanlı- Bulgar sınırının belirlenmesi çalışmalarında, 1912 yılında Osmanlı- Rus sınırını belirlenmesi çalışmalarında görev almış ve Irak’ın ilk renkli atlasını çıkarmıştır ve .dolayısıyla Irak’ın topoğrafyasına fevkalade hakim olduğu da anlaşılmaktadır¹².

Resim 6 (“Bağdat ve Son Hadise-i Ziya’ı” adlı eserde ek verilen Bağdat haritası)

Yazar, Bağdat’ın kolay düşüşünü ve Osmanlı ordusunun ancak iki gün direnebilmesini yetersiz tedbirlere bağlamakta ve Halil (Kut) Paşa’yı ihmalkârlıkla suçlamaktadır. Yazar, eserinde Bağdat’ın yeterli miktarda asker ve siperlerle korunmadığını, Kûtulamâre’nin geri alınması müteakip İngiliz kuvvetleri sevk

11 Sanihe Emin Zeki, Zikrayat Tabibe Irakiyye, (ذكريات طبيبة عراقية، سائحة أمين زكي) London, 2023. s 124.

12 Sanihe Emin Zeki, Zikrayat Tabibe Irakiyye, (ذكريات طبيبة عراقية، سائحة أمين زكي) London, 2023. s 126.

edilen yeni askerlerle güç kazanırken Osmanlı kuvvetleri sayısında ve teçhizatında savaşın başlangıcından dahi daha kötü olduğunu, Ordu komutanlarının İran ve Irak dahilinde gerçekleşmesi mümkün olmayan planlar kurduğunu, zamanında Dicle ve Fırat Nehirlerinden kanalların açılmasını önerdiğini ve bu tedbirlerin Bağdat'ın savunulmasını mümkün kılacağını söylemektedir.

13. Geri Çekilme Planlarının ve Ricat Halinde Kullanılmak Üzere Siperlerin Yokluğu

Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey, Osmanlı ordusunun geri çekilmeye mecbur olması halinde, ricat planlarının ortaya konulması gerektiğini ve çekilme halinde kullanılmak üzere cephe gerisinde siperlerin kazılması gerektiğini Halil (Kut) Paşa ve diğer üstlerine önerdiyse de üstlerinin bu öneriyi kabul etmediğini ve hatta öneri sahibi yazarı korkaklıkla itham ettiklerini anılardan anlıyoruz. Yazar, geri çekilmeye yaşanan düzensizliği geri çekilme planlarının olmayışına ve siperlerin önceden hazırlanmamasına bağlamaktadır¹³. Teğmen Ahmet Kâmil'in anılarında da Osmanlı Ordusunun geri çekilmesi esnasında yaşadığı düzensizlikleri günlüklerin savaşın son aylarıyla ilgili bölümlerde görülebilir¹⁴.

Yazar, kitabın sonundaki eklerden birinde tarih boyunca Bağdat'ın otuz defa muhasara altına girmesine rağmen son muhasarada sadece iki gün içinde terkedilerek çekilmesinin müsebbiplerini ağır bir dilde eleştirmektedir.

14. Bağdat'a taşınma ve yeni kurulan Irak'ta çeşitli görevler.

Mehmet Emin Zeki Bey Irak Krallığının kurulmasından sonra Bağdat'a intikal etmiş ve Irak Harp Okulunun kurucularından biri sıfatıyla askerlikle ilgili dersler vermiştir. Irak Savunma Bakanı, Bayındırlık ve Altyapı Bakanı ve Ziraat Bakanı olarak görev almış ve baba ocağı Süleymaniye'nin yedi dönem milletvekilliğini yapmıştır¹⁵.

13 6. Irak Ordusu İstihbarat Şubesi Müdürü Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Zeki Bey, *Bağdat ve Son Hadise-yi Zıya'ı*, İstanbul, 1922. s 43.

14 Teğmen Ahmet Kâmil'in el yazısı savaş günlükleri, 2. *Defter (Ajanda)*, 1918 Ekim ayı anıları.

15 Mehmet Emin Zeki Bey'in Bağdat ve Londra'daki torunları ile kişisel telefon görüşmeleri.

İki Osmanlı Subayının İlk Defa Yayınlanacak Günlüklerinde Kütulamâre Ve Bağdat Kuşatmaları
İle İlgili Mülâhaza Ve Eleştirileri

Resim 7: Mehmet Emin Zeki ve çocukları, İstanbul, 1922

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Cephelerindeki Avusturya-Macaristan Topçuları

Emre SARAL*

Kamuoyunda, Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale, Sina-Filistin, Suriye gibi Türk cephelerinde yanımızda müttefik olarak sadece Alman birliklerinin savaştığı kanısı hâkimdir. Bu kanının oluşmasında bir bakıma haklılık payı da vardır; keza Osmanlı memleketi ve askerleri için alınan hayati kararlarda Alman komutanların tesiri olmuştur. Almanya ile yapılan ittifaka nazaran, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile de sıkı askerî iş birliği içinde oluşuyorsa kamuoyunda daha az bilinir. Bu noktada ise akla Galiçya Cephesi'ne gönderdiğimiz ve yabancı topraklarda şehit düşen, yaralanan onlarca askerimiz gelir.¹

Galiçya Cephesi'ndeki iş birliğinin aksine, Avusturya-Macaristan Ordusu'nun çeşitli kollarına mensup sayıları 7 ilâ 12 bin arasında değişen birliklerin başta Çanakkale ve Sina-Filistin olmak üzere savaşın en sonuna, yani 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanana kadar Osmanlı saflarında savaştıkları daha az bilinir. Bu birliklerden aslan payı kuşkusuz topçu sınıfına aittir. Avusturya-Macaristan topçu bataryaları ilk defa Kasım 1915'te Çanakkale Cephesi'ne düşmanın geri püskürtülmesi amacıyla gelmişler; zaman ilerledikçe Türk topraklarında İzmir Körfezi'nin savunulması, Türk topçularının yetiştirilmesi, Sina Cephesi'ndeki Birinci Kuvve-i Seferiye'ye dahil olunması, Filistin savunması gibi farklı görevler üstlenen farklı bataryaların sayısı artmıştır.

Zayıf bir askerî güce sahip olduğu bilinen ve kendi savaştığı Galiçya, Isonzo gibi cephelerde Almanya'nın desteğine ihtiyaç duyan Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı topraklarına asker göndermesinin altında bu devletin ekonomik ve siyasi çıkarlarını aramak gerekir. Bir taraftan, Avusturya-Macaristan ile Almanya arasında savaş öncesinden beri süregelen bir rekabet söz konusuydu. Sömürgeler elde edemediği ve milliyetçilik akımının etkisiyle iç karışıklıklarla boğuşmak durumunda kaldığı için 19. yüzyıldan itibaren dünya siyasetindeki ağırlığını kaybeden Avusturya-Macaristan, yeniden bir başat güç olarak kabul görmeyi amaçlarken; Almanya ise zayıf askerî gücünden ötürü bu devlete hiçbir zaman

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, saral@hacettepe.edu.tr

1 Eminoğlu Malkoç, *Galiçya Cephesi'ndeki Türk Askerinin Müttefik Algısı*, İstanbul 2017.

itibar etmedi. Diğer taraftan, Avusturya'nın Balkanlar'daki rakibi konumundaki Rusya'nın desteğini almaya çalışan ve Avusturya topraklarına göz diken büyük devletlerin birleşmesi ya da Rusya'nın Balkanlar'da doğrudan hâkimiyet kurması gibi ihtimaller, Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin yardımına gelmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti üzerindeki Alman nüfuzu arttıkça, İngiltere ve Fransa'nın da Osmanlı pazarından çekildikleri bir ortamda Avusturya-Macaristan bölgede kendisine yer edinmek amacıyla girişimde bulunmaya başlamıştır. Osmanlı Harbiye Nezareti, Kanal Seferi için dağ topu takviyesine ihtiyaç duyduğunda Avusturya-Macaristan'ın İstanbul'daki Askerî Ataşesi Tümgeneral Joseph Pomiankowski, böylece ülkesinin tüm rakiplerine ne kadar bağımsız ve etkili bir orduya sahip olduğunu gösterebileceğinin bir kanıtı olarak sunmak istemiştir.²

Avusturya-Macaristan topçu birlikleri, Gelibolu'ya ilk defa geldiklerinde, bölgede görev yapan Osmanlı V. Ordusu güç koşullarla mücadele ediyordu. Osmanlı Devleti ve müttefikleri arasında ne karadan ne de denizden bağlantı olanağı vardı. Bu durum Osmanlı birliklerine takviye gelmesinin engelliyordu.³ Çanakkale Cephesi'nde kara muharebelerinin şiddetini arttırdığı 1915 senesinin yaz aylarında Almanlar, Çanakkale düştüğü takdirde savaşın kendi aleyhlerine neticeleneceğini takdir ederek Sırbistan'ı ortadan kaldırmaya ve Balkan yolunu açmaya karar vermişler; 6 Eylül 1915'te Bulgaristan ile bir askerî ittifak yaparak Alman General Mackenzen komutasındaki birer Alman ve Avusturya-Macaristan ordusu ile hedeflerine ulaşmışlardır. Sırbistan yolunun açılmasıyla Kasım ayında nihayet çoktan beri beklenen Alman topçu cephanesi V. Ordu'ya ulaşmıştır. O zamana kadar Türk topçusu iyi talim ve terbiye edilmişti ve çok güzel atış yapmaktaydı. Ancak, kalitesiz ve az cephane ile sınırlı sonuçlar alınmaktaydı. Bu durumla baş edebilmek üzere, Osmanlı topçusu gerçek top mermisi yerine ses bombaları kullanmak zorunda kalmıştı.⁴ Türklerin elinde havan topu da yoktu. Bu, Gelibolu yamaçlarına yerleşmiş olan İngilizleri vurabilecek en etkili silahtı. Düz yollu Türk topları İngilizlere fazla kayıp verdiremiyor, sadece deniz taşıtları ve hücumla kalkan düşman piyadesine karşı etkili oluyorlardı. Škoda Fabrikaları'nın ürettiği havan topları (Mörser) ve obüsler (Haubitzer) o devrin en rakipsiz silahlarıydı. Gelibolu'nun tepelerinde konuşlanmış İngiliz birliklerine bu nitelikte silahlarla karşı koyulabilirdi ve Osmanlı Devleti bunlardan mahrumdu.

2 Oliver Stein, "Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches: Österreichisch-ungarische Soldaten in Osmanischen Reich während des Ersten Weltkrieges", *Militär-geschichtliche Zeitschrift*, Sayı 78 (2019), s. 418-422.

3 Org Vedat Garandın Hatıralar, *Yakın Tarihimiz: Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar*, IV/46 (1962), s. 214.

4 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, İstanbul 2006, s. 124.

Böylece, Yüzbaşı Kamillo Barber'ın kumandanlığındaki 183 askerden oluşan ilk Avusturya-Macaristan bataryası 15 Kasım 1915 tarihinde Uzunköprü, Edirne'ye ulaşmıştır. Kasım ortasında 9 numaralı 24 cm'lik motorlu havan bataryası Çanakkale Cephesi'ne intikal ederek Anafartalar Grubu'nun sol kanadına mevzilendirilmiştir (Suvla Koyu). Gelibolu'daki bu birliklerin komutasını daha sonra Yüzbaşı Alexander Kodar Edler von Thunwerth üstlenmiştir. Havan bataryası, öngörüldüğü üzere, 29 Kasım'da Kanlı Sırt mevkinde mevzilenen düşman birliklerini vurmaya başlamış ve ciddi zayıata sebebiyet vermiştir.⁵ Etkili topçu ateşi sayesinde İtilaf birlikleri Ocak 1916 itibarıyla Gelibolu'dan çekilmiştir. Motorlu havan bataryası Filistin'deki IV. Ordu'nun emrine girmiş ve iki gruba ayrılmıştır. Birinci bölüğün iki topu Hayfa'ya gönderilmiş; 10.4 cm'lik toplardan oluşan ikinci bölük de 20 numaralı 10 cm'lik top bataryası adıyla II. ve III. Gazze Muharebeleri ile Ürdün Vadisi'ndeki tüm çarpışmalara katılmıştır. Bataryanın geri kalanı İstanbul'a gönderilmiş; daha sonra Haziran 1916'da İzmir Körfezi'nin sahil şeridini korumak üzere konuşlandırılmışlardır.⁶

Karl Manouschek'in kumandanlığındaki 36 numaralı 15 cm'lik obüs bataryası ise Çanakkale Cephesi'ne 23 Aralık 1915'te intikal etmiş ve Seddülbahir'in karşısındaki Soğanlıdere mevkinde konuşlandırılmıştır. Batarya, daha sonra, İzmir'e gönderilerek İzmir Körfezi'nin girişindeki Uzun Ada (Kösten Adası)'nın geri alınışında rol oynayacaktır. Batarya'ya savaşın sonuna değin Türkiye'nin batı kıyılarının korunması görevi verilmiştir.

İtilaf güçlerinin Çanakkale Cephesi'nden çekilmelerinin ardından Avusturya'dan İstanbul'a daha fazla sayıda top ve müfrezenin gelmesi mümkün olmuştur. Bu müfrezeler sadece Türk topçu sınıfını eğitmekle kalmamışlar; aynı zamanda muharebelerde çarpışmış ve savunma hatlarının parçası da olmuşlardır. Eğitilen Türk topçu erleri, astsubayları ve subayları savaş boyunca çeşitli cephelerde görevlerini çok iyi yapmışlardır.⁷ Bu eğitimlerden yararlanan Türk topçusu, Kurtuluş Savaşı'nda da üstün başarı göstermiştir.

Avusturya-Macaristan askerî birlikleri, 1916-1918 seneleri arasında sırasıyla Kanal Seferi'nde ve Gazze savunmasında da yer almışlardır. II. Kanal Seferi için Cemal Paşa komutasındaki IV. Ordu'nun emrinde 26 Aralık 1915 tarihinde

5 “Zur Aufgabe von Gallipoli, Der Sieg bei Ari Burnu und Anafarta”, *Der Tiroler*, 24 Aralık 1915, s. 1.

6 von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, 146-147; “Die Smyrna Batterie”, *Grazer Mittags-Zeitung*, 19 Ocak 1917, s. 2.

7 Friedrich Iselstöger, “Kommando der k.u.k. Instruktions-Detachments für Gebrigsartillerie in der Türkei”, Hugo Kerchnawe, Rudolf Niederleuthner (Hrsg.), *Ehrenbuch Unserer Artillerie. Band 2*. Wien 1935, s. 512-517.

Birinci Kuvve-i Seferiye adında özel bir kuvvet kurularak bu kuvvetin komutası 26 Aralık 1915'te IV. Ordu Kurmay Başkanı Kurmay Albay Kress von Kressenstein'a verilmiştir. Bu kuvvete katılmak üzere 1 Ocak 1916 tarihinde “von Marno Dağ Obüs Tümeni” adını taşıyan özel bir birlik kurulmuştur. İki bataryası bulunan bu tümen Osmanlı ordusuyla beraber 1916 yaz başından savaşın bitişi olan Ekim 1918 sonuna kadar Sina ve Gazze cephelerinde cereyan eden tüm muharebelere katılmıştır. Mart 1916'da İstanbul'a ulaşan ve burada bir süre kalan Tümenin 9 Nisan 1916 tarihinde Kudüş'e girişi oldukça görkemli olmuştur.⁸

Kanal Harekâtı'nın İngiliz kuvvetlerince geri püskürtülmesi sonucunda 1916 senesi boyunca tabur çetin saldırılara direnmiştir. Ocak 1917'de İngiliz güçlerinin Tellerefah'a taarruzuyla başlamıştır. Von Marno Taburu, Osmanlı süvari birliklerinin koruması altında Gazze – Tel Şeria Hattı'na başarıyla çekilmiştir.⁹ 5 Mart'ta von Marno, İtalya Cephesi'nde başka bir göreve atandığından taburun kumandanlığına 6 Mart'ta Yüzbaşı Wladislaw Ritter von Truskowski getirilmiş ve tabur “Türkiye'deki Avusturya-Macaristan Dağ Obüs Taburu” adını almıştır. Bu andan itibaren Tabur, bir dizi Gazze Muharebesi'nde oldukça güç koşullarla mücadele etmek durumunda kalmış; 26-27 Mart'ta cereyan eden ilk muharebede aralarında en çok ön plana çıkan kumandanları Truszkowski olmak üzere pek çok kayıp vermiştir. Truszkowski, Ahmet Cemal Paşa'nın ifadesiyle, “en seçkin kahramanlara layık bir biçimde top başında” vefat etmiştir.¹⁰ Osmanlı ordusu ciddi kayıplarına rağmen iyi direnmiş ve İngiliz taarruzunu onlara 2000 kayıp verdirerek geri püskürtmüştür.

17-19 Nisan 1917'de İngiliz güçlerinin ağır topçu ateşi ve gaz bombaları ile taarruz ettikleri II. Gazze Muharebesi de oldukça şiddetli geçmiştir. Ali Muntar Tepesi'nin ötesinde konuşlanan 1/4 Numaralı Batarya, taarruz eden güçlere direnmiştir. Bu muharebenin önemi, topçuların Majestelerinin Kara Gemileri (his Majety's Land Ships) adıyla da bilinen İngiliz tanklarına karşı başarılı olmalarıdır. 7 adet Mark I model İngiliz tanklarından 3'ü Osmanlı topçusu tarafından tamamen; HMLS War Baby, HMLS Nutty ve HMLS Sir Archibald da Avusturya-Macaristan topları tarafından imha edilmişlerdir. Nihayet, Türk ve Avusturya-Macaristan topçularının arasındaki koordinasyon eksikliğinden ötürü Osmanlı ordusuna karşı alınan nihai galibiyet ile neticelenen üçüncü ve son muharebe Gazze'nin düşüşüne sebep olmuştur. İngiliz kuvvetlerinin 30 Ekim-2 Kasım'da cereyan eden III. Gazze Muharebesi'nde kazandıkları zafer onlara Kudüş yolunu

8 Gerda Sdun-Falscheer, *Jahre des Lebens – Die Geschichte Einer Familie im Palästina um die Jahrhundertwende bis zum Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1989, s. 517.

9 Von Kress, *Son Haçlı Seferi. Kuma Gömülen İmparatorluk*, İstanbul, 2007, s. 225.

10 Ahmet Cemal Paşa, *Hatıralar*. İstanbul 2006, 205.

açmıştır. 7 Aralık'ta şehri kuşatmaya başlamışlardır ve Osmanlı idarecileri ayın 9'unda şehirden çekilmişlerdir.¹¹

Bu gelişmeler cereyan ederken, 1917 senesinde Teğmen Hans Sedlmayr'ın komutasında iki adet uzun menzilli top Gazze Cephesi'ne gönderilmiştir. İstanbul'a ulaşan bu toplar Yüzbaşı Kodar'ın 9 Numaralı 24 cm'lik Motorlu Havan Bataryası'na dahil olmuşlar ve oluşan yeni batarya, kendisine "20 Numaralı Avusturya-Macaristan 10 cm'lik Topçu Bataryası" adı verilerek 10-11 Mayıs 1917 tarihlerinde Toroslar üzerinden Pozantı-Çamalan-Gülek Boğazı-Anamur ve Rajak yoluyla Suriye'ye sevk edilmiştir. Osmanlı güçleri Türk cephelerini Kudüs'ün düşüşünün ardından altı ay daha elde tutmayı başarmıştır. İngiliz birliklerinin Batı Şeria ve Ürdüne saldırıları 30-31 Mart 1918'de geri püskürtülmüştür.¹²

İngiliz birlikleri 18-19 Eylül 1918'de nihaî taarruza geçmişler; 19 Eylül - 26 Ekim günleri arasında müttefik güçlerin yaklaşık 3.700 askerini esir almışlardır. Son çarpışmalarda 540 Avusturya-Macaristan topçusu hayatını kaybetmiş ve 12 top tahrip olmuştur.¹³ Ekim sonunda, Osmanlı İmparatorluğu teslim olmuş ve Mondros Mütarekesi imzalanmıştır (30 Ekim 1918). Mütareke'nin ilgili hükmü uyarınca Osmanlı Ordusu 31 Ekim 1918 itibarıyla tamamen lağvedilmiş ve Avusturya-Macaristan topçu birlikleri İstanbul'a çağırılmıştır. Tüm Avusturya-Macaristan Ordusu birlikleri üç ay içerisinde Türk topraklarını terk etmeye yükümlü kılınmıştır.¹⁴ Bu askerler ilk olarak önceden belirlenmiş bulunan Osmanlı başkentinin Asya yakasındaki toplanma merkezlerine gelmişler ve daha sonra gruplar halinde Stella ve Reşit Paşa isimli vapurlarla Ocak-Mayıs 1919 tarihleri arasında memleketlerine sevk olunmuşlardır. Verilen mühletle Osmanlı topraklarını terk edemeyenlere ise mühletin bitiminin ardından savaş esiri olarak muamele edilecekti. Avusturya-Macaristan ordusunun İtalyan, Çek ve Slovak kökenli askerleri İtilaf devletlerinin himayesine alınarak onların erken ve güvenli tahliyesi temin edilirken, Alman ve Macar kökenli askerler ise herhangi bir imtiyaza sahip olmamakla beraber kötü muamele ile de karşılaşmamışlardır. Savaş esirleri ise Aralık 1919'da serbest bırakılarak memleketlerine gönderilmişlerdir.¹⁵

11 Robert-Tarek Fischer, *Österreich im Nahen Osten: die Grossmachtpolitik der Habsburgermonarchie im Arabischen Orient 1633-1918*, Wien 2006, s. 260.

12 "Die englische Niederlage in Palästina. Mitwirkung österreichischer Artillerie", (*Linzer Tages-Post*, 14 Mayıs 1918, s. 2.

13 Peter Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg - Österreich-Ungarn im Vorderen Orient 1915-1918*, Graz 1992, s. 167

14 *Grazer Tagsblatt*, 22 Ocak 1919, s. 10.

15 Emre Saral, "Türk Cephelerinde Savaşan Avusturya-Macaristan Askerlerinin Mondros Mütarekesi Sonrasında Memleketlerine Geri Dönüşleri", *19 Mayıs'ın Yüzüncü Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklâli Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (17-18 Mayıs 2019)*, Ankara 2019, s. 586-597.

Hayatını kaybeden askerlerden bir kısmı bugün ebedî uykularını Türkiye’de uyumaktadırlar. Bunlardan bir kısmının naaşları Tarabya’daki Almanya Federal Cumhuriyeti Büyükelçisi’nin Yazlık Rezidansı’nın bahçesinde dir. Bir kısmının sa İstanbul’daki Feriköy Katolik Mezarlığı’na defnedilmiştir. Bu askerler, kabirlerine 2000 ve 2007 senelerinde müttefik devletlerin temsilcileri tarafından birer plaket yerleştirilerek onurlandırılmışlardır.

Memoirs of Hungarian Gunners from the Palestinian Front of the Great War

Tamás PINTÉR

1. First Time About Austro-Hungarian Military Units And Hungarian Soldiers In Palestine

During the First World War, the "Great War", some Austro-Hungarian military units were stationed in the territory of Ottoman Empire. Their task was to provide medical, technical, logistical and military assistance to the allied Turkish troops.

Hungarian soldiers also served in the Austro-Hungarian units. There was also one unit that was entirely completed/expanded from Hungarian territory.

This was an Imperial and Royal Mountain Howitzer Unit, known in German as the "K.U.K - Kaiserliche und Königliche Gebirgshaubitzddivision". This mountain howitzer unit was engaged in combat in the Middle East in Palestine in 1916-1918. The exact name of this artillery unit and its commander changed several times, but its personnel were always recruited from Hungary and the officer corps was largely Hungarian.

The Mountain Howitzer unit consisted of two batteries. It was made up of the 4th Mountain Artillery Regiment I. battery from Budapest and the 6th Mountain Artillery Regiment II. battery from Kassa. Budapest, the capital of Hungary and its environs, and Kassa, one of the major cities of northeastern Hungary and its environs, were the crews of the two batteries. Both cities were also important military administrative centres. Budapest was home to the 4th Corps, Kassa to the 6th. That is why the two artillery regiments bore the division number of the corps. Kassa, known as Košice in Slovak, is now part of Slovakia.

The mountain howitzer unit of 22 officers and 813 crew. It was equipped with 6 modern Škoda 10 cm mountain howitzer per battery, what was regularised in 1910.

The history of the Austro-Hungarian units fighting in Turkey, including the mountain troops, has already been written up in detail by the Austrian historian Peter Jung. In 1992, his book "Der k. u. k. Wüstenkrieg" (The Imperial and Royal Desert War) was published in German language in Vienna. The Turkish historian Emre Saral has also written about the history of Austro-Hungarian artillery in

Turkish, English and, most recently, Hungarian language. Some Hungarian authors have also dealt with the participation of Hungarian soldiers in the fight of Turkey: Péter Ferwagner, Balázs Réti.

2. Second Time About The Personal Memory And The Great War Blog

The presentation of the personal memory of historical events is playing an increasingly important role in historiography worldwide, including in Hungary. The presentation of the personal experience of history, the presentation so-called ego documents. This is something I also believe to be important, and this is what I try to help with my activities.

The Hungarian artillerymen who served on the Turkish fronts, including those in Palestine, have also preserved the memories of the battles fought on the battlefield, which were very special for them. They wrote diaries, memoirs, took photographs, preserved memorabilia and souvenirs of the great adventure of their lives. Many written and tangible memories from the Palestinian front have been preserved: letters, postcards, Jerusalem memorial cards, medals, decorations and memorabilia. In recent years, my fellow researchers and I have tried to collect them digitally.

We launched the Great War Blog and set up the Public Foundation for the Research of the Great War 14 years ago in Hungary. I am one of the founders and the editor-in-chief of the blog, and I am the president of the foundation. All the writers to the blog are experts in the history of the First World War: military historians, historians, archivists, museologists, librarians, local historians. Our work is carried out on a voluntary basis alongside our official work.

One of the main aims of the Great War Blog is to collect, research and present the Hungarian personal memory of the First World War. We visit the descendants of the participants of the First World War and make digital copies and photos of the original documents and objects. We do this for Hungarians living in present-day Hungary and across the border in neighbouring countries. We also receive many requests from our readers and followers.

We have featured a lot of personal legacies, diaries, reminiscences and stories on our blog over the past 14 years. Our blog is updated twice a week. We publish a series on Monday each week. So far, we have featured 18 major diary series. Four of them have already been published in book form. Two of them have been translated and published in Italian language. This year we plan to publish four more volumes of diaries in Hungarian language. The Hungarian Ministry of

Foreign Affairs and Trade is also supporting the publication of the four volumes. Another Italian translation is also being prepared and will be published this year.

Before publishing on the blog or in print, we always do research in the literature and in administrative and military archives in Budapest, Vienna and Bratislava. We explore the authors' lives and verify the stories they write. We have a professional cooperation agreement with the Hungarian Institute of Military History. Several staff members of the Institute are also regular contributors to our blog. We are in daily contact with the Vienna branch of the Hungarian Military Archives. Our work is also supported by the Hungarian National Archives.

In recent years we have met several descendants whose ancestors served on the Turkish fronts. In recent years, we have featured on our blog two diaries whose author served in artillery units fighting in Palestine.

In my article I will try to briefly introduce these two diaries and their author. Such memoirists and diarists are Lajos Somogyi, a gunner from Budapest, and Dr. Gyula Kemény, a colonel physician. In addition to their diaries, both of them also collected photographs, and Dr. Gyula Kemény also took photographs in Palestine.

3. Third Time About Lajos Somogyi Artilleryman And His Diary

Lajos Somogyi was born in 1893 in Budapest in a middle-class family. He followed his parents' and his brother's trade and became a master furrier. His sister, Anna Somogyi, became a well-known and popular Hungarian actress of the first half of the 20th century under the name Somogyi Nusi.

After the outbreak of the First World War, Lajos Somogyi was conscripted into the army in the autumn of 1914. An intelligent young man with good technical sense and manual dexterity, he was assigned to the 1st Battery of the 4th Mountain Artillery Regiment in Budapest. He served as a telephonist with this regiment during the war and was also posted to the Middle East. He was awarded several medals, one for his gallantry in the first battle of Gaza in Palestine in March 1917.

From Palestine he was return fortunate to Budapest, where he worked as a furrier later. He married and had one daughter. Lajos Somogyi died in Budapest in 1983.

In the spring of 2023 I contacted his daughter, she is a 93-year-old lady. We met several times and I was able to hold in my hands her father's war memoirs entitled "My War Memories from the Four Fronts 1914-1919". In addition to the typed text, the diary's uniqueness and value is its rich illustrative material with pasted and

explanatory signatures. The volume contains in total 100 photographs, 8 maps and a newspaper clipping.

The text of the diary is a fascinating and often gripping read, even for today's reader. Reading the diary is a unique and enjoyable journey through the eyes of a lively, open-minded diarist with a gift for storytelling. On the Great War Blog, we presented the complete war diary in 21 parts in 2023, edited by military historian Dr. Ferenc Pollmann.

40% of the diary, 9 of the 21 episodes published on our blog, take place on the Palestinian front. We learn about the events of Lajos Somogyi and his unit from the spring of 1916 to the autumn of 1917.

In the diary, he often writes about the Turkish and German troops fighting in alliance with them. He also describes the first and second battles of Gaza in the spring of 1917. Lajos Somogyi wrote of the heroism of the Turkish soldiers at this time: *"Here, however, we must pause for a moment to pay tribute to the heroism of the Turkish military, who, successfully fighting against multiple outnumbering, modernly equipped and trained elite British troops, have won new laurels for the old Ottoman glory."*

In his diary he also records the time during the 2nd Battle of Gaza when they were confronted by 8 British Mark I tanks and three of them were shot down. *"They came right up to the Turkish wire obstacles, and even had some of them that came through the trenches, but here their early glory was ended, the Turkish heavy artillery caught them and they finished their short career in one go."*

4. Fourth time about Dr Gyula Kemény regimental doctor and his diary

Dr. Gyula Kemény was born in 1884 in West-Hungary, in Zala County, in a village called Szentiván, today called Zalaszentiván. He was the child of an impoverished landowning family. He studied medicine at the Budapest University of Sciences, where he was admitted to the medical profession in 1910. During his university years he was a military medical fellow and after graduating he enrolled in the military medical school. In 1911 he joined the Austro-Hungarian army.

Initially he served in garrison hospitals. In the spring of 1914, he was posted to Bilek (now Bileća) in Bosnia and Herzegovina, where he became a doctor in the 3rd Battalion of the 37th Imperial and Royal Infantry Regiment from Nagyvárad (today Oradea, Romania). From the outbreak of the war until the autumn of 1917, he served with this unit. His battalion fought first on the Serbian and then on the Italian front. From the autumn of 1917 until the spring of 1918, he was a military

doctor in another Hungarian Battalion on the Italian front. From 1 March 1918, he was transferred to the so-called Orient Corps, which was planned to be sent to the Middle East. They were prepared for the conditions in Palestine in Belgrade.

The bulk of the Orient Corps forces were deployed in the June 1918 offensive at the Piave River in Italy. In August 1918, only one medical, supply and artillery battery was sent to Palestine. This artillery battery was the Imperial and Royal Mountain Artillery Battery of Turkey. Its official German name was *K.u.k. Gebirgskanonenabteilung in der Türkei*”. The military doctor of this battery was Dr. Gyula Kemény.

He spent September 1918 in Palestine. At the end of September 1918, he experienced the collapse of the front in the Jordan River valley and took part in the retreat, which he survived with great difficulty but fortunately. They also managed to save their 8 cm mountain guns, which were handed over to the Turkish troops.

On 28 November 1918, he was taken prisoner of war by the British in Constantinople during the Entente entry of the city. On 6 January 1919, he left the city on board the ship *Reschid Pascha* and arrived in Budapest on 19 January.

During the war he received several Austro-Hungarian, Turkish and German military decorations.

After the First World War, he continued his military medical activities, working in military hospitals in Budapest and Debrecen. He died in 1938. He was buried in the military plot of Farkasréti cemetery. His memorial still stands today. Our foundation has proposed that his tomb be declared a site of perpetual protection. We succeeded in doing so.

Dr Gyula Kemény wrote a diary from the outbreak of the First World War until the end of the war. From the spring of 1915 he also owned a camera and took photographs regularly. His extremely valuable legacy of diaries and photographs was preserved after his death by his best friend József Hary. I met Jozsef Hary's granddaughter, Klara Zika, first in 2010. I received from her Dr Gyula Kemény's special legacy of diaries, which became the property of our foundation.

The Great War Blog first published his diaries from the Serbian and Italian fronts, and in 2022-2023 the Palestine diary was published online. The 29-part series was also edited by military historian Dr. Ferenc Pollmann.

Dr Gyula Kemény's war diaries give a detailed and fascinating account of everything the doctor saw and heard about what was happening around him.

Alongside the medical aid post, we learn about the daily life of officers and ordinary soldiers on the front line. The doctor often ventured into the front lines and recorded his experiences there. We also get a picture of the fighting, as told to him directly by the sick and wounded. His relations with the civilian population also appear in his diaries. He also deals with enemy soldiers who were taken prisoner of war, so he also writes a lot about the enemy.

Dr Kemény is a deeply compassionate person who empathically experiences and records the physical and mental suffering of others. In his diary of Palestine, he is deeply moved by the humility and patient suffering of ordinary Turkish soldiers, and in many cases their unnecessary and senseless deaths.

He could not show his feelings to those around him, he had to remain a tough man. Even his name, Kemény, means that Hard, he had to be hard. But in his diary he could also record his feelings. So writing was probably a kind of therapy for him, helping him to come to terms with the horrors he had seen and experienced during the war.

A very special period of his diary is the description of the Entente occupation of Constantinople at the end of 1918. Within it, he describes in detail the lives of Austro-Hungarian and German prisoners of war.

5. Finally and in summary:

The two diaries described show the beginning and end of a period. This period marks the beginning and end of the Austro-Hungarian military presence in Palestine during the First World War. They were both Christian men who cared a great deal about being in the Holy Land, where they believed Jesus Christ once lived.

The tone of the two writings is completely opposite. Lajos Somogyi's diary is positive: at the time they managed to stop the British attack and the diarist was lucky enough to return home. Dr Gyula Kemény's diary, on the other hand, is completely negative. The front collapsed everywhere. The Ottoman Empire and their allies Austria-Hungary and Germany lost the war. Dr. Gyula Kemény served throughout the war and was able to return as a prisoner of war to his homeland, which had been dismembered in the process.

Both diaries make interesting reading for Turkish readers, as they give a picture of wartime Turkey, including Istanbul, and the collapse of the Ottoman Empire through the eyes of two foreigners. Dr. Gábor Fodor, a historian and an enthusiastic mediator of Turkish and Hungarian history and culture, is working on the translation of both texts into Turkish. It is planned to make the diaries available in Turkish by the end of this year.

I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Cephelerinden Macar Anlatıları

Gábor FODOR

Giriş

Bosna'nın 1908'de Avusturya-Macaristan Monarşisi tarafından ilhak edilmesi Monarşi ile Osmanlılar arasındaki gerilimin artmasına yol açmış olsa da, Macar-Türk siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri yirminci yüzyılın başından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar süren dönemde önemli ölçüde gelişmiştir. 1908'den sonra yüzlerce Türk öğrencilere Macaristanda burs verilmesi, Budapeşte'de bir Türk dil okulunun ve *Türk Derneği*'nin bir şubesinin açılması,¹ ünlü Gül Baba Türbesi'ne bir Türk imamın atanması ve nihayet 1916'da İslam'ın resmi bir din olarak kabul edilmesi izlemişti. Aynı yıl Türkiye'nin başkentinde Macar Bilim Enstitüsü ve Türk-Macar Dostluk Derneği kurulurken, Hilal-i Ahmer ile Macar Kızılhaç Cemiyetleri birçok ortak hayırsever etkinliğe imza atmıştır.² Bunların hepsi iki ülke arasındaki ikili ilişkilerin genişlediğinin işaretleriydi. Cihan Harb'i'nin patlak vermesi bu dostane ilişkileri askeri bir ittifaka dönüştürerek ortak çabaların yerini aniden savaş alanına kaydırды.

Savaşın 1914'te patlak vermesi karşılıklı ziyaretlerin yoğunlaşmasına neden oldu ve Macar askerleri, gazetecileri ve hatta sanatçıları ve dini temsilcileri Osmanlı İmparatorluğu'na daha fazla sayıda getirdi. Bu yazı, Türkiye'deki askeri olaylar ve genel koşullar hakkında mevcut ancak neredeyse bilinmeyen Macarca kaynakları özetlemeye ve her birinden bazı ilginç ayrıntıları vurgulamaya çalışacaktır. Ancak yazar, bu makalenin ilgili konuya sadece bir giriş olduğunun ve yazarların motivasyonlarını ve daha geniş tarihsel arka planı daha iyi anlamak için daha fazla araştırma, bağlamsallaştırma ve karşılaştırma yapılması gerektiğinin farkındadır.

1. İstanbul ve Çanakkale Cephesi

Savaşın patlak vermesi, Alman, Avusturyalı, Amerikalı ve dünyanın dört bir yanından gelen diğer gazetecilerle birlikte birçok Macar savaş muhabirinin de

1 Türk Derneği 1908 senesinde kurulmuştur. Kurucular arasında, 1907 yılında Macar Hükümeti tarafından Osmanlı sarayındaki Macar tarihi kaynaklarını araştırmak üzere İstanbul'a gönderilen ilk Osmanlı arşivleri uzmanı Imre Karácson da vardı. Cemiyetin Macar koluyla ilgili olarak bkz. Gyula Germanus, "Türk Darnay", *Keleti Szemle*, 10 (Budapeşte 1909), s. 341-344.

2 Daha fazla bilgi için bkz. Gábor Fodor, "A Hungarian Hospital in Istanbul – The Story Behind Taib Köpe's Photographs" *Between Empires – Beyond Borders. The Late Ottoman Empire and the Early Republican Era through the Lens of the Köpe Family*, ed. Gábor Fodor. Budapest, 2020, 181-201.

Türkiye'ye gelmesine neden olmuştu. Bunlar arasında daha sonra yazar, şair ve dramaturg olarak ün kazanacak olan Jenő Heltai (1871-1957) de vardı. Osmanlıların savaşa girmesinden hemen sonra, Kasım 1914'ün sonunda *Pesti Hírlap* gazetesinin savaş muhabiri olarak İstanbul'a ulaşmıştır. Heltai, Macarların Türk-Macar ittifakı hakkındaki haber talebini karşılamaya çalışıyordu. Macar halkı arasında Türklere karşı büyük bir sempati vardı, ancak genel olarak dolaşımda olan küçümseyici görüşler dışında, çoğu insan Osmanlı ordusunun yetenekleri hakkında hiçbir fikre sahip değildi. Bu nedenle Heltai Aralık ayında derhal ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau,³ Alman ulusal misyonunun komutanı General Liman von Sanders (1855-1929), İçişleri Bakanı Talat Paşa (1874-1921),⁴ ve Amiral von der Goltz (1838-1906) ile görüşmek istemişti.⁵ Kendisine Türk ordusunun yavaş hareket etmesine rağmen kanlı sürprizlere hazır olduğu ve Türklerin Mısır'a odaklanması gerektiği söylenmiş. ABD Büyükelçisi Morgenthau bile o dönemde Türklerin elindeki savaş esirlerinin (POWs) durumu konusunda olumlu olup ABD'nin Türkiye'ye karşı olabildiğince tarafsız olduğunu ilan etmişti. Hatta Heltai'ye görüştüğü kişilerin imzalı üç fotoğrafı verildi ve bunlar 1915 yılında *Az Érdekes Újság* gazetesinde yayınlandı⁶ (bkz. Şekil 1). Heltai Yahudi kökenliydi ve Türk hükümetine açık destek sözü veren Osmanlı İmparatorluğu Hahambaşısı Haim Nahun'u (1872-1960) da ziyaret etmişti.⁷ Heltai'nin en sevdiği konulardan biri Türkiye'deki dini azınlıkların durumuydu ve İçişleri Bakanı Talat Paşa'ya bu konuyu sorduğunda, Türkler ve Araplar arasında iyi bir karşılıklı anlayış olmasına rağmen, "Hristiyan halkların vatanseverlik duygularının henüz beklenen biçimde tezahür etmediği" yanıtını almıştı.⁸ Von der Goltz Paşa'nın (1843-1916) da hazır bulunduğu Meclis-i Mebusan'da yer almış ve daha sonra Macar asıllı İstanbul İtfaiye Komutanı Kont Ödön Széchenyi (1839-1922) ile birlikte bir selamlığa katılmıştır.⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinden eve döndükten sonra Bulgaristan'ın başkenti Sofya'yı de iki kez ziyaret eden yazar, Türk Kızılayı'nın faaliyetlerinde ve imparatorluğun dört bir yanındaki yaralıların bakımında aktif rol alan modern tavrılı Türk kadınlarına da iki bölümlük bir makale ayırmıştır.¹⁰

Türk kadınları, Macar Kızılayı Destekleme Komitesi ile Osmanlı Kızılay

3 Jenő Heltai, "Henry Morgenthau", *Pesti Hírlap*, 30 Kasım 1914, s. 6-7.

4 Jenő Heltai, "Talat Bey belügyminiszternél", *Pesti Hírlap*, 10 Aralık 1914, s. 1-2.

5 Jenő Heltai, "Beszélgetés Goltz pasával", *Pesti Hírlap* 30 Aralık 1914, s. 1-2.

6 Jenő Heltai, "A Félhold alatt", *Az Érdekes Újság*, 10 Ocak 1915, s. 2-3.

7 Jenő Heltai, "Törökország Nagy-Rabbija", *Pesti Hírlap*, 20 Aralık 1914, s. 12.

8 Jenő Heltai, "Talat Bey belügyminiszternél", *Pesti Hírlap*, 10 Aralık 1914, s. 1-2.

9 Kont Ödön Széchenyi (1839-1922) 1874 yılında İstanbul'a gelip burada oldukça amatör olan İtfaiye Teşkilatını yeniden düzenlemekle görevlendirilmişti. Görevi geçici olsa da, sonunda ölümüne kadar bu görevde kalmayı tercih etmişti (Kemalettin Kuzucu, *Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi* (1874-1922). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 14 (İstanbul, 2006), s. 31-52).

10 Jenő Heltai, "A török nő I", *Pesti Hírlap*, 1 Haziran 1915, 9; "A török nő II", *Pesti Hírlap*, 6 Haziran 1915, 10.

Cemiyetinin desteğiyle Nisan 1915'te Türkiye'nin başkentine gelen István Dobay'ın (1875-?) ayrıntılı raporlarına da konu olmuştu. Dobay *Budapesti Hírlap*, *Új Idők* ve *A Társaság* gazetelerine çeşitli konularda yazılar göndermişti. Bunlar arasında Pera'nın neredeyse kesintisiz devam eden gece hayatı da önemli bir konu olarak ön plana çıkmıştır. Heltai gibi, Dobay da en önemli Türk milliyetçi örgütlerinden biri olan Türk Ocağı'nın başkanı Hamdullah Suphi (1885-1966) ile tanışıp bir konferansına da katılma şansı bulmuştu. Ayrıca bir selamlığa katılıp Türk başkentindeki en saygın Macar olan Kont Ödön Széchenyi ile de biraz zaman geçirmişti. Dobay ayrıca Kaptan Hellmuth von Mücke (1881-1957) ile mürettebatı, yani "Emden kahramanları"nın,¹¹ İstanbul'da bir hafta boyunca ağırlandıklarından bahsederek, Alman ve Avusturya-Macaristan toplumu ve kuruluşları ve hatta Ayasofya ziyareti hakkında ayrıntılı ve propagandif raporlar göndermişti. Türk Kızılay Cemiyeti başkan yardımcısı Besim Ömer Paşa'nın (1862-1940) tavsiyesi üzerine Dobay'ın Çanakkale Cephelerini ziyaret etmesine resmen izin verildi.¹² Yola çıkmadan önce *Chicago Daily News*'in efsanevi muhabiri Swing (Gram) Raymond (1887-1968) ile tanışmış, kendisi birkaç gün önce bir İngiliz denizaltısı tarafından ele geçirilen Nagara'nın hikayesini anlatmıştı. Dobay, ilk gemisinin denize açılmak üzereyken torpillenmesinin ardından nihayet Numune-i Hamiyet adlı muhripte, *Continental Times*'in muhabiri Alman gazeteci Emil Bleeck Schlombach¹³ ve daha sonra insan hakları aktivizmiyle ün kazanacak olan Alman asker, doktor ve yazar Dr. Armin T. Wegner (1886-1978) ile birlikte Çanakkale Boğazı'na ulaşmayı başarmıştı (bkz. Şekil 2). Şehre güvenli bir şekilde ulaştıktan sonra Dobay'ın ilk işi Cevad Paşa'yı ziyaret etmek ve onunla bir röportaj yapmaktır.¹⁴ Daha sonra birkaç gün boyunca bölgeyi dolaşarak çatışmaların durumu ve

11 SMS Emden'in mürettebatı, Bengal Körfezi'nde gemileri tahrip edildikten sonra, kahramanca Türk başkenti üzerinden eve dönüş yolunu bulmuşlardır. Almanlar bu olayı Alman halkının moralini yükseltmek için bir propaganda aracı olarak kullanmıştı.

12 Resmi raporlara göre, dört Osmanlı gazetecisine ek olarak sekiz ülkeden yirmi dört gazeteci Çanakkale Savaşı hakkında haber yapmıştır (Hamiyet Sezer Feyzioğlu – Selda Kaya Kılıç, "Çanakkale Savaşlarına Şahit Olan Yabancı ve Türk Gazeteciler", *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 21-27 Mart 2015, İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s. 223-238). Ancak, Hacettepe Üniversitesi öğretim üyesi Emre Saral'ın Avusturyalı savaş muhabiri Georg Bittner örneğinde kanıtladığı gibi, Türk makamlarının resmi onayı olmadan da bölgeye gitmek mümkündü. Emre Saral, "Avusturyalı Savaş Muhabiri Georg Bittner'in Çanakkale Cephesi İzlenimleri", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 15/23 (Çanakkale, 2017), s. 133-163. Yabancı gazetecilerle ilgili seçilmiş diğer bazı kaynaklar için bkz. Mustafa Göleç, "Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 13/18 Çanakkale, 2015), s. 593-635. Alman savaş muhabirleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Philip Rance, *The Struggle for the Dardanelles The Memoirs of a German Staff Officer in Ottoman Service*, Pen & Sword, 2017.

13 E. Bleeck Schlombach, *Allah il Allah, mit den Siegesfahnen an den Dardanellen und auf Gallipoli*. Leipzig 1916. Türkçe çeviri için bkz.E. Bleeck Schlombach, *Allah İllallah. Çanakkale Destanında Savaş İmamları*, çev. Rüsten Aslan, İstanbul 2018.

14 Albay İsmail Cevat [Çobanlı] (1870-1938).

Türk ve Alman birliklerinin kahramanlıkları hakkında bilgi verdikten sonra Yüzbaşı Mehmed Ali, Fuad Reşad adlı bir tercüman ve Cemal Bey adlı bir ressamla birlikte Truva harabelerini ziyaret etmişti. Dobay, daha önce yukarıda adı geçen gazete ve dergilerde yayınlanmış olan Türkiye izlenimlerini 1917'de *Törökök* (Türkler) adlı bir kitapta yirmi dört fotoğrafla birlikte yayınladı; bu fotoğraflar arasında, Osmanlı Arşivleri'nde halen mevcut olan izin belgelerinin kopyaları da bulunmaktadır¹⁵ (bkz. Şekil 3). Macaristan'a döndükten sonra, 17 Kasım 1915'te Budapeşte'deki Urania Tiyatrosu'nda Macar Kızılay Komitesi'nin Bulgar Kızılhaç Cemiyeti ile işbirliği içinde düzenlediği, Türk kemancı Haig Gudenian'ın (1885-1972) konserinden önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki deneyimleri üzerine bir konuşma yaptı.¹⁶

Dobay gibi, *Alkotmány* gazetesinin savaş muhabiri Béla Landauer (1870-1922) de Nisan 1915'te, Çanakkale Boğazı'ndaki ilk İngiliz çıkarma girişiminin başarısız olduğuna dair haberlerin başkente ulaşmasının hemen ardından İstanbul'a gelmişti. Landauer, Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin askeri ataşesi Josef Pomiankowski ile birlikte Harbiye Vekaleti'nin merkezi olan Seraskeriat'ı ziyaret etmiş¹⁷ ardından Ayasofya'da istisnai olarak düzenlenen selamlık ve Cuma namazına davet edilmişti. Seyahat için gerekli tüm izinleri aldıktan sonra SS Gülcemal'in (eski SS Germanic) güvertesinde Gelibolu cephesine ulaşmıştı. Çanakkale Boğazı'na vardığında, kendinden son derece emin açıklamalarda bulunan ve Türk askerlerinin kararlılığını bol bol öven komutanlar Liman von Sanders ve Essad Paşa¹⁸ ile görüşmeler yapmıştı. Ertesi gün Helles Burnu'na (Seddülbahir) giderek Cevad Paşa ile görüşme fırsatı bulmuş, ardından da en yoğun çatışmaların yaşandığı Anzak Koyu (*Arı Burnu*) bölgesine gitmiştir. Burada, 57. Alay Komutanı Kemal Bey (1881-1938) adında genç bir subayla bir süre vakit geçirmiş. Mustafa Kemal Macar muhabiri sıcak bir şekilde karşılanmış, Avustralyalı bir savaş esirinin sorgulanması sırasında yanında bulunmasına izin vermişti. Landauer'in de vurguladığı gibi, Mustafa Kemal savaşındaki kişisel rolü konusunda son derece mütevazı ve alçak gönüllüymüş. Landauer daha sonra yaralı askerleri İstanbul'a taşıyan ve daha sonra Kurtuluş Savaşı'nda ün kazanan Bandırma gemisine binip ülkeden ayrılmadan önce Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile görüşmüştü. Talat Paşa, Üçlü İttifak ve savaşın sonucu hakkındaki olumlu

15 István Dobay, *Törökök*. Budapest, 1916. Türkçe özeti için bkz. Yücel Namal – Sezgin Topal Mizrak, "I. Dünya Savaşı'na Ait Bir Eser: Törökök (Türkler)", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, 15/23 (Çanakkale, 2017), s. 1-44. Orijinal belgeler için bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.EUM.VRK, nr. 25/20-1-1; 2-1, 3-1.

16 *Budapesti Hírlap*, 18 Kasım 1915, s. 8.

17 Mareşal Josef Pomiankowski (1866-1929). Anılarıyla ilgili olarak bkz. Josef Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Viyana 1927. Türkçe çeviri için bkz. Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü. 1914-1918. I. Dünya Savaşı*, İstanbul 2014.

18 Kolordu komutanı Mehmet Esad [Bülkat] (1862-1952).

düşüncelerini dile getirirken, Rum ve Ermeni azınlıkla ilgili soruyu şöyle yanıtladı: “Kurallara uymayanlar, onları kabul etmek zorunda kalacaklardır. Bazı çalkantılar meydana gelebilir, ancak bunlar oldukça önemsizdir ve acımasız bir şiddetle bastırılacaktır.”¹⁹ Landauer daha sonra savaş alanında yaşadıklarını 1916 yılında *Glória* adlı kitabında yayınlamıştır.²⁰

Gelibolu cephesini ziyaret eden ve Talat Paşa ile görüşen bildiğimiz diğer tek gözlemci bir gazeteci değil, seçkin bir oryantalist ve Arap bilimcisi olan Gyula Germanus'tur (1884-1979). Gördüğü her şey hakkında anılarını yazmış, daha sonra gözlemlerini *A félhold fakó fényében* [Hilal'in Solgun Işığında] adlı kitapta yayınlamıştır.²¹ Germanus, Türkiye'deki daha önceki ziyaretleri sırasında geliştirdiği hükümet bağlantılarının da yardımıyla, Macar Kızılai Destekleme Komitesi'nin tıbbi sevkياتına İstanbul'a kadar eşlik ederken²² “tarihin bu vahim olayını bizzat deneyimlemek ve gözlemlemek” için Çanakkale'ye gitmek üzere özel izin almıştı.²³ Germanus, Mustafa Kemal ile de tanışarak onun efsanevi birliğiyle ilgili şu satırları yazdı: “Türk kardeşlerim sessizce yürüyorlardı ama Mustafa Kemal'in önünde durup Allahu Ekber diye haykırdılar. Tıpkı geçmişte Romalı gladyatörlerin imparatorlarına haykırdıkları gibi: *Morituri te salutant.*” Ayrıca Çanakkale Boğazı çevresindeki kanlı savaşın dehşetini ve saçmalıklarını da net bir şekilde dile getirmiş:

“Dileğim yerine geldi. Bir savaş gördüm. Bir çalılıkta silahsız olarak saklanırken, Avustralyalı'nın süngüsünü cennette şehit olmak üzere olan bir Türk'ün kalbine saplamasını, Hintli Gurkha'nın *kukrisi* ile bir Türk'ün kafasını kesmesini, bir Türk'ün tüfeğinin dipçığıyle düşmanın kafatasını yarmasını ve bir Kürt'ün elleriyle bir Yeni Zelandalı'nın iç organlarını dışarı çıkarmasını ve bir an sonra ölümcül şekilde yaralanan onun da soluk soluğa yere yığılmasını izledim.”²⁴

19 Béla Landauer, *Glória*, Budapeşte 1916, 215. Daha fazla bilgi için bkz: Lajos Négyesi, “A Hungarian War Correspondent at the Dardanelles”, *On Beşinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 21–27 Mart 2015, İstanbul, Ankara 2017, s. 239–244.

20 Lajos Négyesi, “A Hungarian War Correspondent at the Dardanelles”, s. 239–244.

21 Gyula Germanus, *A félhold fakó fényében*, Budapeşte 1963. Germanus'un anılarıyla ilgili olarak Prof. Dr. Melek Çolak'ın farklı makaleleri bulunmaktadır. Bkz. Melek Çolak, “Macar Gyula Germanus'un Çanakkale Savaşı İle İlgili Anıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23/67–68–69 (Ankara 2007), s. 133–144; Melek Çolak, “Macar Oryantalist Gyula Germanus ile “Konstantinapol'den İstanbul'a Kadar”, 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, *Bildiriler I*, 5–10 Ekim, 2009, İstanbul Tarihi: Medeniyetlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul, Konya 2012, s. 357–384; Melek Çolak, “Macar Kaynaklarında Çanakkale Savaşı”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ağustos (İstanbul 2010), s. 419–447. Bu makalede Çolak, Çanakkale'deki savaşla ilgili Macar gazete makalelerine odaklanmaktadır, ancak seçilen makaleler Macar muhabirler yerine çoğunlukla Alman veya Amerikan kaynaklarına dayanmaktadır.

22 Nakliye 3.000 doz kolera ve tifo aşısından oluşmaktaydı.

23 Germanus, *A félhold*, 107.

24 Germanus, *A félhold*, 110.

Daha sonra birkaç saatliğine İngilizlerin gözetimine alınan Germanus bu süre zarfında 18. İskoç Alayından Teğmen Cameron tarafından sorgulanmıştır. Sonunda Teğmen, Kütahya yakınlarındaki bir kampta Türk gözetiminde tutulan küçük kardeşine 5 sterlin götürmesini istedikten sonra Germanus'u serbest bırakmıştı. Germanus cephede birkaç hafta geçirdikten sonra Türk başkentine dönerek eski dostlarını ziyaret etmişti. O dönemde Osmanlı Kızılay Cemiyeti başkan yardımcısı olan Besim Ömer Paşa'nın ofisindeyken, Macaristan'dan tanıdığı Amerikalı gazeteci Robert Mountsier (1888-1972) ile karşılaşmış, birkaç gün sonra Talat Paşa'yı ziyaret etmiştir. Germanus I. Dünya Savaşı sona ermeden önce bir kez daha Osmanlı başkentine dönerek yardım kuruluşları yararına Sofya ve İstanbul'da çeşitli konserler veren Macar Askeri Kuvvetleri Orkestrasına eşlik etmiştir.²⁵

2. Sina-Filistin ve Irak Cepheleleri

Çanakkale Boğazı'ndaki uzun süreli çatışmalar ve Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin Sırbistan'a karşı kazandığı zafer, Avusturya-Macaristan topçu birliklerinin ve diğer yardımcı birliklerin Balkan rotası üzerinden Türk topraklarına ulaşmasını sağlamıştır. Kasım ve Aralık 1915'te, Beşinci Ordu komutasındaki dört adet 24 cm'lik motorize havan bataryası ve bir adet 15 cm'lik obüs bataryası, birlikleriyle birlikte Trakya'ya ulaşmıştır.²⁶ Bu birliklerin başarıları öylesine örnek teşkil etmiştir ki, Boğazlar'daki çatışmalar sona erdiğinde, Binbaşı Adolf Marno von Eichenhorst komutasında bir dağ obüs taburu daha Türkiye'ye doğru yola çıkmıştır. Avusturya-Macaristan topçuları Haziran 1916'da Suriye'ye varıp Sina-Filistin Cephesine geçmişlerdir.²⁷

Aşağıdaki bölümde Avusturya-Macaristan ordusunun bazı mensuplarının Macarca anılarından bir seçki yer almaktadır. Yazarlar makine mühendisi Dr. Emil Vidéky (1879-1960), ordu cerrahı Dr. László Király (y.n.), papaz György Schrottty (1886-1960) ve mimar György Maróti'dir (1875-1941).

Dr. Emil Vidéky (1879–1960) Macaristan'da dişli çark üretimine öncülük eden bir makine mühendisiydi ve aynı zamanda onlarca yıl önce Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapmış bir doktorun oğluydu. Vidéky 1915 sonbaharında, Türk askeri okulunda okuyan genç Türk subaylarına motor mekanik dersi vermek üzere İstanbul'a atandı. Vidéky derslerini İstanbul'un Şişli semtinde terk edilmiş bir köşkte veriyordu. Daha

²⁵ Konserler, Türk ve Macar Kızılay Komiteleri tarafından Bulgar ve Türk başkentlerinde bağış toplamak ile insanların moralini yükseltmek amacıyla düzenlenmiştir.

²⁶ Oszkár Karojlovic, *Magyarok a világháború török harcterein 2. Hadtörténelmi Közlemények*, 27 (Budapeşte 1926), s. 212–215.

²⁷ Tosun Saral – Emre Saral, *Çanakkale ve Sina-Filistin Cepheleleri'nde Avusturya-Macaristan Ordusu Topçu Bataryaları*, Ankara 2015, s. 58.

sonra Vidéky'ye Musul'a gitmesi emredilmiş, o da birliğiyle birlikte FIAT motorlu araçlarıyla Halep'ten kurak çölü geçerek Musul'a ulaşmıştır. Vidéky, Musul'da askeri üs kampını kurarken yaşadıkları komik olayı anlattı. Beton bir garaj zemini yaptıramadığı için, bölgedeki en ucuz yapı malzemesi olan mermerle garajı döşemek zorunda kalmış. Bir başka kayda değer hikâye de 17 Ağustos 1917'de Kral Karl'ın doğum gününün Musul'daki kutlanmasıyla ilgilidir. Vidéky, daha sonra Macaristan'ın Türkiye'deki ilk orta elçisi olarak atanacak olan László Tahy (1881-1940) ile birlikte etkinlikte Monarşiyi temsil etmiştir. Anma ayininin ardından, yakıcı Irak güneşi altında tebrikleri kabul ederken bunun sonucunda Vidéky bayılıp iki gün boyunca hasta kalmıştı. Stech adlı bir teğmenin durumu daha da vahimdi: Güneş çarpmasının etkisiyle kendi adamlarına ateş etme emri vermiş, ardından bir öfke patlaması yaşayıp kendi adamları tarafından zapt edilmek zorunda kalmıştı. Vidéky, çok yaygın olan sanat eseri sahteciliğine de değinmişti. Orijinal düşündüğü bir çivi yazılı kil tableti elde etmeyi başardığında, Alman bir arkeolog arkadaşı olan Hauptmann'dan böyle bir yorumda almıştı: "Made in Nürnberg."²⁸ Vidéky, 1917 Noel'ine kadar Musul'da kalmıştı. Anılarının son bölümünde, İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgalini ve Avusturya-Macaristan vatandaşlarının zorlu eve dönüş yolculuğunu yazar, bu bölüm Macarca kaynaklar arasında kesinlikle ayrı bir değere sahiptir.²⁹

Avusturya-Macaristan birlikleriyle birlikte gelen bir diğer kişi ise tabib László Király idi. 1916 baharında Türk cephesine atanıp ilk olarak Sina cephesinden gelecek haberleri beklemek üzere İstanbul'daki ihtiyatlar arasına yerleştirilmişti. Király, yirmi iki yıl sonra yayımlanan anılarında çoğunlukla Türkiye'deki sağlık ve hijyen koşullarından bahsetmiştir. Önce Selimiye kışlasına yerleştirilen Király, ihtiyat birlikleri ile Üsküdar'a taşındığında çok sevinmişti, çünkü kışla pis, kokuşmuş, kurt ve böceklerle doluymuş. Király, İstanbul'da kaldığı birkaç ay boyunca çoğunlukla Almanlarla sosyalleşmiş, Türkleri suskun ve düşmanca bulmuş, ama asker olarak onlara büyük hayranlık duymuştu.

Üç aylık bir gecikmeden sonra Király ve birliği, yakıt sıkıntısı nedeniyle birkaç gün süren bir tren yolculuğuyla ünlü geçiş noktası olan Pozantı'ya varmıştı. Burada

28 Vidéky ayrıca El Kef çevresindeki Ezidileri ziyaret eden ve sağsalim geri dönmeyi başaran bir Alman papazdan da bahsetmektedir. Dr Emil Vidéky, *Törökország kalandok a világháborúban*, Budapeşte 1933, 63–67.

29 İstanbul'a ilk kez döndükten sonra, Aclubay Jenő Lénárd (1878-1924) tarafından yönetilen ve Türkiye'nin Karadeniz kıyılarını incelemeyi amaçlayan bir keşif gezisine katılmıştı. Sonunda, mütarekenin imzalanmasının ardından seyahatlerini sonlandırmak ve Türk başkentine dönmek zorunda kalmışlardır. Macarlarının bu kısmıyla ilgili olarak Macar Bilim, Teknoloji ve Ulaşım Müzesi arşivinde el yazısı notları bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. *Györfy István írásai a Balkánról és Törökországról*. Budapeşte 2001; Melek Çolak, "Macar Etnograf István Györfy ve Kuzey Marmara Bölgesi İnceleme Gezisi (1918)", *Belleten* 73/265 Aralık (Ankara 2008), s. 943–954.

geçici çadırlarda konaklayarak, yakınlarda çoğunlukla sıtma, enterit, dizanteri ve tifodan muzdarip hastaları tedavi eden kalıcı bir Alman çadır hastanesi varmıştı. Kaldıkları süre zarfındaki ilginç bir olay da ünlü İsveçli gezgin Sven Hedin'in (1865-1952) ziyaretini³⁰ Diğer seyahatlerin ardından Király sonunda ülkesine dönmek zorunda kalarak kaderin bir cilvesi olarak kendisi de yolculuk sırasında sıtmaya yakalanıp birkaç ay boyunca Macar doktorlar tarafından tedavi edilmek zorunda kalmıştı.³¹

Fransiskan rahip ve askeri papaz Pál Schrotty, Türk eğitim sistemini incelemek ve İstanbul'da bir Macar hacı evi kurulması için hazırlık yapmak amacıyla 1916 yılında İstanbul'a gelmişti. Sina-Filistin cephelerinde görev yapan Macarlara dini ihtiyaçlarını sağlamak üzere Nisan 1917'de Doğu'ya doğru uzun bir yolculuğa çıkmıştı. Tren yolculuğunda durduğu her yerin - İzmit, İzmit, Eskişehir, Akşehir, Konya ve Tarsus - tarihini ve antik çağdaki yerini kapsayan ayrıntılı tasvirlerini yazmış. İlk ayınını Pozantı yakınlarındaki Çamalan adlı bir köyde posta hizmetindeki Macar askerlerine verdikten sonra Halep'e geçerek burada da ayın düzenlemişti. Oradan arkadaşlarıyla birlikte Cerablus, Ras-ul-Ain, Derbessie ve Mardin üzerinden "kara taşların, kara köpeklerin ve kara kalplerin yurdu" Diyarbakır'a geçmiş.³² Durduğu her yerde, Berlin-Bağdat demiryolunda çalışan Macar mühendislerin dini ihtiyaçlarını karşılamış, Diyarbakır'da, zorlu ve sefil koşullar nedeniyle kederli bir durumda olan askerlerle uzun uzun ilgilenmiştir. Ayrıca askerlerin ayinlerinden birini filme almalarına izin verse de ne yazık ki bu filmin akıbeti şu ana kadar bilinmiyor. Oradan Kafkasya'ya geçen Schrotty, burada birkaç subay ve astsubaydan oluşan bir eğitim birimiyle bir araya gelerek,³³ ardından Halep'ten geçip Rayak'ta, Lübnan'ın önemli bir demiryolu kavşağında ve daha sonra Şam'da ayınlar düzenlemiştir. Şam'dan, Macarların önemli bir dostu olarak tasvir ettiği Cemal Paşa'nın özel treniyle Kudüs'e gitmiştir. Ayrıca Macar hükümetinin Hicaz demiryolunu işletmek üzere seksen demiryolu işçisi gönderdiğini ve yolculuğu sırasında Lengváry, Végh ve Hajdú gibi birkaçıyla tanıştığını yazmıştır. Aslında Cemal Paşa'nın özel trenini yöneten de bir Macar makinistti. Schrotty iki aylık bir yolculuğun ardından Osmanlı'nın başkentine döndünce Katholikus Szemle [Katolik İnceleme] dergisinin yedinci sayısı (1917)

30 Sven Hedin, *Bagdad, Babylon, Ninive*. Leipzig 1917.

31 Dr László Király, "Kelet egézségügyi képe a világháborúban", *Magyar Katonai Szemle* 3 (Budapest 1938), s. 201-209.

32 Pál Schrotty, "Kisázsia szivében", *Katholikus Szemle*, 31/7 (Budapeşte 1917), s. 609.

33 Doğu Türkiye ve Kafkasya bölgesine ilişkin gözlemleriyle ilgili olarak şunları eklemiştir: "Sanki donmuş insan kalbi artık hemcinsine karşı merhamet, sevgi, hukuk ve adalet tanıımıymış gibi... Şeytani tutkusu uyanmış ve adil Tanrı'nın hayatta olduğunu ve korkunç bir şekilde hesaba çekileceğini unutarak insanlığı terk etmiştir." A.g.e., s. 610.

için deneyimlerini ayrıntılı bir şekilde yazmıştır.³⁴ İlginçtir ki, bu makalede Schrotty'nin yolculuğu sırasında çektiği fotoğraflardan hiç bahsedilmemektedir, ancak tamamen tesadüf eseri bu fotoğraflara *A Motor* [Motor] dergisinin 1917 tarihli sayılarında rastladık. (bkz: Şekil 4.)³⁵

Anlattıkları ancak bir yıl sonra yayınlanmasına rağmen, Schrotty yine pastoral bakım sağlayarak 1916'da İzmir Körfezi'nin savunmasında yer alan Avusturya-Macaristan topçularını ziyaret etmişti. Önce Truva'ya uğrayıp ardından Menemen'de ilk Macar asker István Szabó ile buluşmuştu. Karaburun köyünde askerler için ayin düzenlemişti. Kral Karl'ın isim günü kutlamalarında, kahramanlıklarıyla ünlü pilot olan ve anılarında İzmir'deki maceralarından kısaca bahseden Yüzbaşı Bölckes ile tanışmıştı.³⁶ Schrotty klasik dünya tarihi hakkında geniş bir bilgiye sahip olup eve dönmeden önce Efes harabelerini ziyaret etmiş, Katholikus Szemle için gözlemlerini özetlemiştir.

Çalışmaları incelenmeye değer son bir isim de, anılarına göre askeri müzede sergilenmek üzere resimler yapmak için Sina-Filistin ve Irak cephelerine gönderilen ressam ve mimar Géza Maróti'dir. Maróti'nin anıları son derece felsefi olup, seyahat ettiği yerlerin klasik ve İncil'le ilgili bağlantıları hakkında çok ayrıntılı bilgi vermektedir. Ayrıca çok açık bir şekilde Alman karşıtı görüşler öne sürmektedir ki bu da Maróti'nin orijinal notlarını ancak yirmi yıl sonra, savaşın sonuçlanmasından epey sonra yazmış olmasıyla açıklanabilir. İstanbul'da birkaç hafta geçiren Maróti, burada önemli binaların karakalem çizimlerini yapıp başta eski öğrencisi olan, ünlü mimar Károly Kós olmak üzere İstanbul'daki Macar Bilim Enstitüsü'nün birçok akademisyeniyle tanışmıştı.³⁷ Sonunda Maróti, Avusturyalı bir topçu yüzbaşısı ve birliğine katılarak Bağdat demiryolu boyunca Suriye ve Lübnan üzerinden Kutsal Topraklara doğru bir yolculuğa çıkmış. O da, Gazze panoramalarından oluşan bir üçleme yapma sözü verdiği Cemal Paşa ile tanışarak cephenin en tehlikeli bölgelerini ziyaret edip birkaç hafta orada geçirmişti. Ayrıca, elimizde fotoğrafları da bulunan, devrilmiş ünlü bir İngiliz tankının çizimini yapıp Türk albay ve Avusturya-Macaristan topçularıyla birçok macerayı paylaşarak almış resim ürettikten sonra Kudüşe dönmüştü. Cemal Paşa için Gazze'nin üçlü panoramasını kopyalayıp Cemal Paşa'nın iki portresini de hazırlamış, karşılığında o da yorgun sanatçıyı Şam'a götürmek için özel bir tren ayarlamıştır. Yine ne yazık ki bu resimlerin akıbeti şu ana kadar bilinmiyor.

34 Pál Schrotty, "Kisázsia szivében", s. 599–614.

35 *A Motor* 51 (Budapest 1917), s. 13–14, 33.

36 Hauptmann Bölckes, *Feldberichte*, Gotha 1917, s. 100.

37 Kós'un İstanbul'daki çalışmaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Károly Kós, İstanbul. Şehir Tarihi ve Mimarisi.

Oradan da fiziksel olarak kötü bir durumda normal yoldan İstanbul'a, oradan da Budapeşte'ye dönmüştü. Yoldaşlarına söz verdiği gibi, savaşta öldürülen iki Avusturyalı askerin son mektuplarını Viyana'daki perişan ailelerine götürmüştü.³⁸ Daha sonra Maróti'nin bazı çizimleri ABD'ye ulaşsa da küçük bir kısmı Macar Ulusal Galerisi'nin arşivlerinde muhafaza edilmektedir.

Sonuç olarak, az bilinen Macarca kaynaklar ve anılar, ilgili ve daha önce işlenmiş İngilizce, Almanca ve Türkçe anılara değerli bir ek katkı olarak kabul edilebilir. Macarca kaynakların birçoğu son derece eğlenceli ve mizahi; diğerleri ise daha düşünceli ve tarihi ayrıntılarla dolu. Benzerlik ve farklılıklara gelince, Macar ziyaretçilerin büyük çoğunluğu, genel olarak İngiliz kültürüne karşı besledikleri olumlu duygulara rağmen, seyahatleri sırasında hem karada hem de denizde İtilaf birlikleri tarafından tehdit edildikleri için İngiliz birliklerinin acımasızlığı konusunda ortak bir görüş paylaşıyorlardı. Bu anıların her bir yazarı aynı zamanda bir ya da daha fazla Türk siyasi ve askerî liderle tanışma şansına sahip olmuştur. Bu nedenle onların çalışmaları bize İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinin ideolojileri ve askeri beklentiler hakkında daha fazla bilgi edinmek için oldukça eşsiz bir fırsat sunabilir. Anıların diğer ortak temaları arasında yazarların ziyaret ettikleri yerlerin Klasik ve İncil'e ait yönlerine yapılan atıflar, İmparatorluğun modernleşmesi ve Türk kadınının rolü yer almaktadır. Bununla birlikte, her bir kaynağın Türk askerlerinin kahramanlığını övdüğünü, çoğu tarafsız ve hatta Alman karşıtı duygulara sahip olduğunu belirtmek gerekir; bu da Almanya ile Avusturya-Macaristan Monarşisi arasında Türk topraklarındaki askeri işbirliğinin belirli sürtüşmelerden arınmış olmadığını açıkça göstermektedir. Son olarak, I. Dünya Savaşı'nın Türk cephelerindeki Türk veya Alman anılarında yukarıda adı geçen Macar yazarlara yapılan atıfları tespit etmek için elimizden geleni yapmaya gayret etsek de belirtilen kaynaklar ve kişiler dışında henüz başka bir bilgiye ulaşamadık.

38 Anı kitabı için bkz. *Lapus Angularis IV. Források a Magyar Épitészeti Múzeum gyűjteményéből. Maróti Géza emlékiratai*. Budapeşte 2002, s. 92–162.

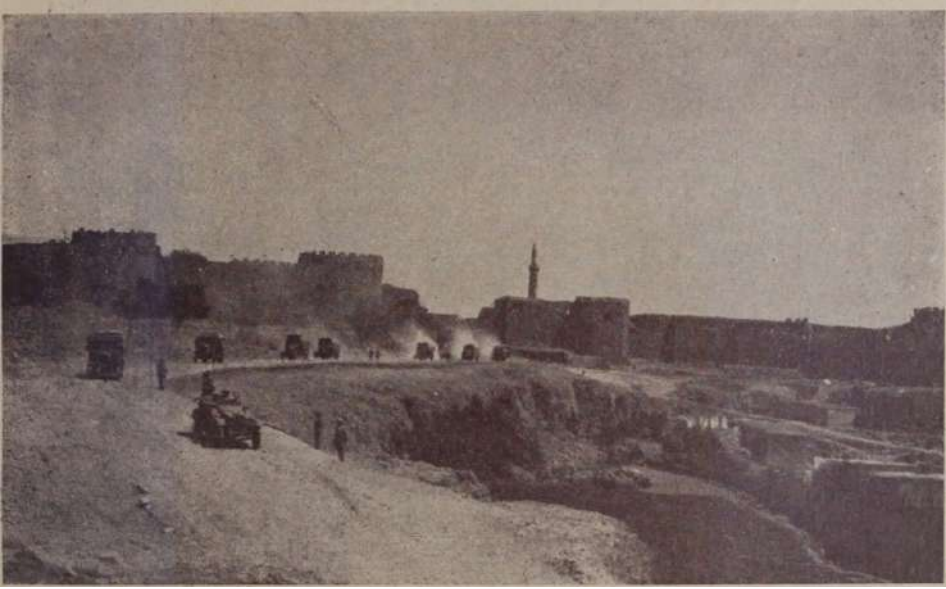
Görsel 1: Liman von Sanders'in Heltai'ye hediye ettiği imzalı fotoğrafı (Jenő Heltai, "A Félhold alatt," *Az Érdemes Újság*, January 10 (1915), 2–3).

Görsel 2: Solda Emil Bleeck Schlombach, ortada István Dobay ve sağda Kemal Edib Bey. Kaynak: *Vasárnapi Újság*, 62 (1915), 35, s. 477.

Görsel 3: Dobay'nın Çanakkale'ye giriş izni. Kaynak: BOA, DH.EUM.VRK, nr. 25/20-1-1

Görsel 4: Pal Schrotty'nin Diyarbakır'da, Suriye çölünde ve Amanos Dağları'nda çektiği görseller. Kaynak: *A Motor*, 51 (1917), s. 33.

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Haymana'da Savunma Noktaları

Hacer GÖL*

Giriş

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalı devletlerin aralarında anlaşamadıkları konulardan birisi “*Şark Meselesi*” olmuştur. Çar Nikola tarafından “hasta adam” olarak adlandırılan Osmanlı Devleti’nin yok edilmesi ve paylaşılması esasına dayanan bu meseleyi gerçekleştirmek için gerekli olan fırsat Birinci Dünya Savaşı sonunda doğdu. Osmanlı Devleti ile imzalanan ve koşulları çok ağır olan Mondros ve daha sonra da Sevr Antlaşması ile dikte ettirilen şartlar vesilesiyle devletin haberleşme, maliye, askeriye ve lojistik gibi önemli alanları Avrupalı devletlerin kontrolü altına alındı. Osmanlı toprakları hızla İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve İngiliz güdümündeki Yunan ordusu tarafından işgal edildi. Özellikle Yunanların Anadolu içlerine doğru kanlı bir şekilde ilerleyişleri karşısında Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde bir direniş hareketi başlatıldı. 1921 yılına gelindiğinde ise 10-24 Temmuz arasında yapılan Kütahya-Eskişehir Muharebeleri’ni Yunanlar kazanmıştı. Böylece yüzyıllar boyu Hint Okyanusu’ndan Atlas Okyanusu’na Sudandan Kafkaslara, Kalmuk’tan Aden’e uzanan Türk devletinin sınırları darala darala Toroslar’a dayanmıştı. 1683 yılındaki II. Viyana Kuşatması’ndan beri devam eden çekilme Sakarya’ya dayanmıştı. Vatanın her yeri işgal edilmiş halk bu yenilginin tesiri altında:

“Ankara’nın Taşına Bak

Gözlerimin yaşına bak

Yunan bizi yaraladı

Şu Feleğin İşine Bak”

Diye türkülerle acısını dile getirmişti.¹

Türk ordusu Kütahya-Eskişehir Muharebeleri’nden sonra kendini toparlayabilmek için Yunan ordusu ile arasına mesafe koymak suretiyle Sakarya Nehri’nin doğusuna çekilmek zorunda kaldı. Buradaki bir diğer amaç da hiç durmadan ilerlemek isteyen düşmanı harekât üssünden uzaklaştırmak ve yeniden destek örgütleri kurmak

* Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, hacergol@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2371-7947.

1 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, İstanbul 1973, s. 49-50

zorunda bırakmaktı.² Bu sırada da muhtemelen ummadığı birçok zorluklarla karşılaşacak olan Yunan birlikleri burada zaman kaybedecekti. Bu durum Türk ordusuna toparlanmak için gerekli süreyi kazandıracaktı.³

Mustafa Kemal Paşa'nın bu ricat kararı oldukça cesur bir karardı. Çünkü geri çekilme genelde başarısızlık olarak algılanıyordu. Araştırmacı Mikusch'e göre böyle hallerde pek az önder olumsuz yönde cesur bir karar verebilirdi. Onu haklı çıkaracak tek olgu ise başarıydı. Liderin yükselmesi de bu kararın başarısı ile olacaktı, devrilmesi de.

“Mustafa Kemal hemen hemen hiç şansı olmayan bir kavgayı üstlenmişti. Başarısızlığa uğrarsa o zaman cesareti cürüm, boyun eğmezliği delilik olacaktı. İçyapısı bakımından; durmuş, oturmuş bir devlet sarsıntılara dayanabilir, fakat bir devrim sırasında geri çekilme o devrimin kendisinde değişimlere yol açabilir.”

Diyerek paşanın aldığı riski dile getirmişti.⁴

Çalışmanın amacı, Kurtuluş Savaşı tarihi yazımında Polatlı'nın gölgesi altında kalan; Sakarya Savaşı'nın en uç noktasını ve önemli bir cephesini teşkil etmekle Yunan birliklerinin püskürtüldüğü son mevki olan Haymana'nın hakettiği tarihî değerini yeniden ortaya koyarak buradaki önemli askerî savunma noktalarını tespit etmektir. Çalışmada ana kaynak olarak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'ne devredilen ATASE belgeleri kullanılmıştır. Ancak bunların kataloglamalarında bazı farklılıklar mevcuttur. Bu nedenle belge kullanımında hali hazırda elimizde mevcut olduğu biçimiyle, belgelerin üzerlerindeki numaralar esas alınmıştır. Arşiv malzemelerine paralel olarak hatırat ve dönemin gazete koleksiyonlarından da istifade edilmiştir. Konumuza ilişkin kimi çalışmalar yayımlanmıştır. Efdal As, Zafer Koylu, Selim Erdoğan, Sinan Koşaroğlu gibi birçok bilim dalına mensup araştırmacıların çalışmaları bu alanda başlıca araştırma eserleri olarak konuyu irdelemişlerdir. Bu çalışmalarda varılan sonuçlar, ana kaynaklarımızdan elde ettiğimiz bilgilerle kıyaslanarak, bütüncül bir bakış açısı oluşturmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın, bu

2 Falih Rifkî Atay, Çankaya, İstanbul 1998, s. 290

3 Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta, bu geri çekilmeyi zorunlu kılan sebep olarak, II. İnönü Muharebesi'nden sonra Yunan ordusunun genel seferberlik yapmış olmasını ve dolayısıyla asker, tüfek, makinalı tüfek ve top sayısı bakımından Türk ordusundan önemli derecede üstün olmasını gösterir. Oysaki Türkler için bu saldırıların başladığı sıralarda ulusal hükümetin ve savaşın gelişimi; genel seferberlik yapma, bütün kaynakları ve araçları toplama ve düşman karşısında toparlanmaya elverişli değildi. Daha detaylı bilgi için bkz. Mustafa Kemal, *Nutuk*, (1920-1927), Ankara 2010, II, 811-813. Bu tespiti İsmet (İnönü) Bey'de hatırlarında doğrular. Daha detaylı bilgi için bkz. İsmet İnönü, *Hatıralar*, Ankara 2009, s. 249.

4 D.V. Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal Avrupa ile Asya Arasındaki Adam*, İstanbul, 1981, s. 280.

araştırmalarla Haymana'nın Kurtuluş Savaşı'ndaki yeri ve önemi hakkında meydana getirilen bilimsel araştırmalar külliyatına, ihtiva ettiği farklı bakış açısıyla katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Haymana Belediyesi tarafından hemen hemen düzenli olarak yapılan sempozyumlarla akademik çalışmaların bu yönde teşvik edilmekte olduğunu da burada vurgulamayı gerekli görmekteyiz.

1. Sakarya Savaşı'na Hazırlık

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nin Türkler tarafından kaybedilmesi ve Eskişehir gibi önemli ve stratejik bir mevkinin Yunanlara bırakılması Türk kamuoyunu derinden etkiledi. Büyük Millet Meclisi'nde (BMM) bunun yankıları şiddetli oldu. Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif olan grup tarafından yapılan değerlendirmelerde işin sorumlusu aranıyor, Mustafa Kemal Paşa hedef gösterilerek işin başına geçmesi ve sorumluluğu alması isteniyordu. Kendisine olan güven ve inançlarından dolayı birtakım milletvekilleri ise samimi düşüncelerle onu ordunu fiilen başında görmek istiyorlardı. Bu tartışmalar Mustafa Kemal Paşa'ya 5 Ağustos 1921 yılında başkomutanlık verilmesi ile neticelendi. Savaş ortamında, cephede kararların etkili ve çabuk alınıp uygulamaya konulabilmesi için BMM yetkilerini 3 ay gibi bir süre ile Mustafa Kemal Paşa'ya devretti.

Bu sırada Yunanlar, 15 Temmuz 1921'de Papulas'ın üslerine verdiği raporundan anlaşılacağı üzere, olası bir saldırı için hazırlanıyorlardı. Bu saldırıdaki amaç Türk kuvvetlerini dağıtmak, sahip olacakları büyük vasıta ve amilleri yok etmek, yeniden topralanmak için daha çok zamana ihtiyaç duymalarını sağlamak ve onları Eskişehir cephesinden uzaklaştırmaktı. Bunu başarmak için Ankara'ya doğru akın yapmaya, Türklerle karşılaştıklarında ise onları "ezmeye", erzak ve mühimmatını imhaya niyetlenmişlerdi. Eğer karşılarında kuvvetli bir Türk mukavemeti olursa, bu kez demiryolunu tahrip ederek Ankara'yı, yani harekâtın siyasi dayanağını pek çok vasıttan yoksun bırakacaklardı. Kendileri de Eskişehir'e geri çekilebileceklerdi.⁵

Yetkileri eline alan Başkomutan Mustafa Kemal Paşa orduyu eli kulağındaki bir Yunan saldırısına çabucak hazırlamalıydı. Bu nedenle genel seferberlik ilan etti. Bunun için milletin gereksinimleri adı altında 7-8 Ağustos 1921'de Tekâlif-i Milliye (Milli Yükümlülük ya da Milli Vergiler) kararlarını aldı. Bu kararlar özetle şunlardı:⁶

1-Bir Tekâlif-i Milliye Komisyonu kuruldu.

5 General Trikupis ve M. Papulas, *Yunan Generallerin İtirafı*, tashih eden: Adnan Şener, Ankara 2001, s. 144

6 Daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Kayıran, "Tekâlif- i Milliye Emirleri", *Atatürk Ansiklopedisi* (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/tekâlif-i-milliyemirleri/?pdf=3337> adresinden 06/08/2024 tarihinde erişilmiştir).

2-Her hane bir kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık hazırlayıp verecekti.

3-Tüccar ve halk elinde bulunan çamaşırlık, bez, kaput bezi, patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi dikmeye elverişli her türlü kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, vaketa, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, dikilmiş veya dikilmemiş çarık, potin, demir kundura çivisi, çerçeve, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nal, mih, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gebre, semer ve urganlara %40'ının bedeli daha sonra ödenmek üzere devlet tarafından el konuldu.

4-Buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvanlar, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay ve mum stoklarından %40'ının bedeli daha sonra ödenmek üzere el konuldu.

5-Ordu için alınan taşıtlardan başka, halkın elinde olan araçlarla bir kez ve ücretsiz olarak 100 km'lik bir mesafeye dek askerî ulaştırma işlerinde taşıma yapması zorunlu tutuldu.

6-Ordunun iaşesi için çeşitli mallara el konuldu.

7- Halkın elinde bulunan savaşa elverişli silah ve cephanenin üç gün içinde verilmesi istendi.

8- Benzin, vakum, gres yağı, makine yağı, don yağı, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil ve kamyon lastiği, lastik yapıştırıcı, soğuk tutkal, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, yalıtkan ve bunlara benzer gereçlerin asit sülfürik stoklarının %40'ına el koyuldu.

9-Demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç ve arabacılar ile bunların iş çıkarma gücünün; kasatura, kılıç, mızrak, eyer yapabilecek ustaların tespit edilmesi.

10- Halkın elinde bulunan dört tekerlekli yaylı araba, dört tekerlekli at, öküz arabaları ile kağı arabalarının bütün donatımı ve hayvanları ile birlikte binek ve topçeker hayvanlar, katırlar, yük hayvanları, deve ve eşeklerin %20'sine el konulmuştu.

Bu kararların uygulanabilmesi amacıyla Kastamonu, Samsun, Konya, Eskişehir ve Ankara'da İstiklal Mahkemeleri kurulmuştu. Anlaşılacağı üzere savaşın kazanılabilmesi için bir aydan az bir zamanda Türk ordusunun bütün ihtiyacı karşılanmaya yönelik olarak önemsiz ve küçük görülen detaylar bile dikkatlice hesaplanmıştı. Tekâlif-i Milliye kararlarından sonra birliklerin teşkili ve silah güçleri de arttı. Silah, top, çok az olan ağır makinelerle, yok sayılabilecek kadar az olan hafif makineli tüfeklerin sayısı memnun edici bir dereceye geldi. Arka arkaya yapılan tatbikatlar, teftişler, tümen ve kolordu manevraları, topçu atışları, teknik kurslar ve tatbikatlar ile Batı Cephesi savaşa hazırlanıyordu.⁷

⁷ İzzettin Çalışlar, *Sakarya'dan İzmir'e Kadar 1. Kolordu*, haz. Zekeriya Türkmen, Alev Keskin, Ankara 2007, s. 7

Sakarya doğusunda yapılacak bu ölüm kalım mücadelesine hazırlanırken geçtikleri Mudurnu ve Nallıhan gibi kazalarda millî kuvvetlere yardım etmek isyen halk hiçbir fedakârlıktan kaçmıyordu.⁸ Ankara Yunan ordusundan kaçıp gelen halkla dolmuştu. Bunlar açık araziye yerleştirilmişti. Yokluk ve sefillik kamplara hâkimdi. Bunlar “*geniş bir kemer gibi*” kenti çepeçevre kuştmışlardı.⁹ Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nden sonra önemli sorunlarından biri olan firar sayısının çokluğu orduya yeni katılımlarla doldurulmuştu.¹⁰ Bu artış Yunan komutanlar tarafından da takip edilmiş ve üslerine verdikleri raporlarına yansıtılmıştı. Bu raporlarda Temmuz harekâtı sırasında Türk fırkalarının azalan kuvvetlerinin yeni ihtiyat ve yeni askerlerin seferber edilmesi ile çoğaltıldığından bahisle her bir fırka 3.000'i muharip olmak üzere yeniden 5.000 mevcuda ulaşmıştı. Türklerin hali hazırda piyade fırkaların her birinin takriben 2.700 muharip mevcudu ile yaklaşık 50.000 piyade ve 5.000 süvariden ibaret savaşa hazır bir kuvvete sahip olduğu tamin ediliyordu.¹¹

Gazetelerde çıkan haberler de Türk ordusuna katılımların olduğunu doğrular nitelikteydi. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi bu savaşa Anadolu'nun her yerinden cepheye gitmek için müracaatlar olduğunu bildiriyordu. Anadolu halkı her yerde muharebelerin kesin zaferlerle kazanılması için dualar ediyordu.¹² Aksaray'da, 5.000 kişinin katıldığı bir miting düzenlenerek orduya destek veriliyordu. Darendede Mustafa Kemal Paşa'nın resimleri açık artırmada satılarak orduya gelir olarak gönderiliyordu. Düzce kız okulunda savaşın kazanılması için mevlit okutuluyordu.¹³ Sivas Hükümet Meydanı'nda da binlerce kadın ve erkeğin katılımıyla bir miting düzenlenmişti. Halkın zafer için her şeyini vermeye hazır olunduğu bildiriliyordu. Ordunun subay ve erlerini saygıyla selamlıyordu.¹⁴

Türk ordusunun işinin bittiği, kaynaklarının tükendiği zannedilen bir zamanda sadece savaş meydanında değil cephe gerisinde de büyük bir iş bölümü içinde çalışmalar mevcuttu. Bu genel seferberlikte “*herkes asker herkes Sakarya Savaşı'nda*” idi. Mesela Kayserililer binek hayvanlarını bile vermişti. Onların verdiği hayvanları orduya ulaştıracak olan kabileler de bölgede erkek nüfusun eksikliğinden dolayı silahlı kadınlardan oluşturulmuştu.¹⁵ Halide Edip'in ordu saflarında görev almak isteği de

8 Kazım Özalp, *Milli Mücadele*, Ankara 1988, I, 192

9 Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal*, s. 282

10 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İzmir 1984, I, 288-289

11 General Trikups ve M. Papulas, *Yunan Generallerin İtirafı*, s.155-156.

12 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Ağustos 1337

13 *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Ağustos 1337

14 *Hakimiyeti Milliye*, 19 Ağustos 1337; *Peyam-ı Sabah*, 22 Ağustos 1337.

15 Hatta bu kabile Niğde'ye yakın bir yerde geceyi geçirmek üzere konakladıkları sırada cep-hanelerini almak isteyen eşkıyaların saldırısına uğramışsa da bu saldırı geri püskürtülmüştü (Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara 2019, II, 583).

Mustafa Kemal tarafından kabul edilerek cepheye başkumandanının karargâhına davet edilmişti.¹⁶

Halk fedakârca davranıyor silah ve cephane Erzurum, Diyarbakır gibi uzak yerlerden devekervanları ile getiriliyordu. Bu takviye kuvvetler uzun yürüyüşten sonra aç, yorgun, uykusuz, bitkin, hasta bir vaziyette dinlenmeye vakit bulmadan fedakârca muharebeye katılıyordu. Asker birçok yerde cephanesi tükenmiş ve süngüsü olmasa bile tüfeğinin dipçığı ile dövüşüyor, ama savaşmayı bırakmıyordu.¹⁷ Savaşta yaralanan Türk askerleri tek hat üzerinden ve odunla işleyen lokomotif ile Konya'ya, Kayseri'ye Çankırı'ya naklediliyorlardı. Bunun nedeni, trenin Ankara'ya kadar bir rotaya sahip olmasıydı. Daha sonra kağnılarla taşınan yaralılar ulaşım güçlüğü sebebiyle birkaç saatlik yolları 4-5 günde kat edilebiliyordu. Buna dayanamayan birçoğu yolda vefat ediyordu. Savaş sırasında doktor, sıhhiye ve ilaç eksikliği çoktu. Basit ilaçları bulmak bile güçtü. Sargı bezi bile oldukça sınırlıydı. Buna karşılık halk gazilere nesi var nesi yoksa sunmaktan çekinmiyor, savaşın içerisinde yer alıyordu. Savaş sırasında yiyecek sıkıntısı da vardı. Haftalar boyunca sıcak yemek yüzü görememiş kıtalara ancak kavrulmuş buğday verilebiliyordu. Bu da mevsim dolayısıyla hasatı yaklaşmış olan tarlalardan toplanabiliyordu.¹⁸

Sakarya Savaşı birçok bakımdan incelenmesi gereken büyük bir meydan muharebesidir. Bu savaşın kazanılmasında ordunun beslenmesi, subay ve erlerin tamamlanması ve cephane ikmalinin mükemmel yapılması önemli etken olmuştu. Eğer her türlü ikmal tam vaktinde yapılmasaydı Anadolu'da Türkler o vakit bir köye kadar küçülebilirdi.¹⁹

Mustafa Kemal Paşa, Sakarya Savaşı'ndan sonra söylediği bir nutkunda savaş sırasında halkın desteğinin önemini açıkça şu şekilde dile getirmişti:

“Bilirsiniz ki savaş ve çarpışma demek iki milletin yalnız iki ordunun değil iki milletin bütün varlıklarıyla bütün malları ile bütün maddi ve manevi güçleriyle karşılaşması ve birbiriyle vuruşması demektir. Bunun için bütün Türk milletini cephedeki ordu kadar düşüncesi ve duygusuyla ve fiili olarak savaşla ilgilendirmeliydim. Millet bireyleri yalnız savaşın karşısında olanlar değil köyde evinde tarlasında bulunan herkes silahla vuruşan savaştı gibi kendini görevli bilerek bütün varlığını savaşa verecekti. Bütün maddi ve manevi varlığını yurt savunmasına vermekte ağır davranan ve titizlik göstermeyen Milletler savaşı ve çarpışmayı gerçekten göze almış ve başarabileceklerine inanmış sayılmazlar”²⁰

Savaş sırasında Yunanların durumları ise İngilizler tarafından kendi

16 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihani, İstiklal Savaşı Hatıraları*, İstanbul 2007, s. 216; *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Ağustos 1336

17 Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s. 288-289.

18 Gündüz, *Hatıralarım*, s. 80-81.

19 Şerif Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İçyüzü*, İstanbul 1958, s. 196-197

20 Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, s.216

hükümetlerine 11 Temmuz'da verilen bir raporda açıkça gösteriliyordu. Yunan ordusunun savaşa hazır olduğundan “*şimdi çok müessir bir savaş makinesidir*” denilerek bahsediliyordu. Yunanlar Mart ayında II. İnönü Savaşı'ndaki başarısızlıktan ders çıkarmıştı. Ordularını yeni baştan düzene koymuşlar, askerin giyimi, kuşamı, ayakkabılarından ulaştırma, muharebeye kadar her şeyi ıslah edilmişlerdi. İyi talim görmüş olan askerin disiplin ve morali de yerindeydi. Ayrıca kralın Anadolu'da hazır bulunması ve askerini desteklemesi onlara moral vermişti. Hâlihazırda bölgede 169.000 askerleri vardı ve ekleneceklerle birlikte harekâtın başında bu sayının 200.000 kişiye ulaşması bekleniyordu.

Anadolu'daki Yunan ordusu 3 kolordu, 11 tümen, 1 süvari tugayı, 2 alay ve çeşitli ulaştırma birliklerinden oluşuyordu. Silah ve cephane durumu da iyiydi. Silahları bakımlıydı Askerler *Mannlicher* marka silahlarla donatılmıştı. 7. tümenin elindeki silahlar *Lebel*, hafif makineli *St. Etien*, ağır makineler ve mermileri *Mannlicher* markaydı. Tüfek başına 900, makineli tüfek başına 25.000 mermi düşüyordu. Bol miktarda yedek mermi kendilerine ulaştırılabilir durumdaydı. Türklere göre daha iyi toplara sahipti. 65 mm'lik 120 top ve her topa 1.700 mermi, 75 mm'lik 48 top ve her birine 1.350 mermi, 75 mm'lik 100 sahra topları ve her birine 2.200 mermi, 120 mm'lik olan sahra topları ise 36 topsub ve top başına 750 mermi düşüyordu. Ayrıca 6 inçlik 12 *Howitzer* topun her birine 360, 105 mm'lik 6 *Şkoda* topunun her birine de 1.400 mermi düşmekte idi. Ulaştırma da iyiydi. Uşak demiryolu faal olarak kullanılıyordu. Ayrıca bölgede 300 ağır 75 hafif kamyon, 1.000 deve, 2.500 araba vardı. Bursa bölgesinde Yunan kuvvetlerinin elinde de 150 ağır 45 hafif kamyonun başka 1.000 deve, 2.500 araba vardı. Yunan ordularının Anadolu'da bir kış daha geçiremeyecekleri yolundaki söylentiler ise oldukça yanlıştı. Bu şartlarda gerekirse 2 yıl ve daha fazla bölgede kalabilir ve savaşabilirlerdi.²¹

Sakarya Savaşı'na katılan Türk ve Yunan kuvvetlerinin durumuna bakıldığında aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Yunan kuvvetleri lehine orantısız bir güç vardı. Durum şöyleydi.²²

	Subay	Er	Makineli Tüfek	Tüfek	Kılıç	Top	Üç Tonluk Kamyon	Bir Tonluk Kamyon	Uçak
TÜRK KUVVETLERİ	5401	96.326	825	54.572	1309	196	-	-	2
YUNAN KUVVETLERİ	3780	120.000	2768	57.000	1350	386	600	240	18

21 Bilal Şimşir, İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e 1921- 1923, Ankara 1982, s. 116-117

22 <https://bolge9.tarimorman.gov.tr/Menu/95/Sakarya-Meydan-Muharebesi-Ve-Onemi>, (Erişim Tarihi: 06.08.2024)

2- Sakarya Savaşı

Kurtuluş Savaşı'nın önemli bir dönüm noktasını oluşturan Sakarya Savaşı 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihlerinde vuku buldu. Sakarya Savaşı, yapıldığı alanının büyüklüğü, süresi, askeri dizilim, kullanılan taktikler gibi nedenlerden dolayı dünyanın en büyük ve en önemli meydan muharebelerinden birisi olarak nitelendirilmiştir.

Muharebenin geçtiği Sakarya bölgesi batıdan gelecek büyük stratejik hareketlerin doğu yaylasına geçişine engel olması ve özellikle Türklerin kurtuluş hareketinin siyasi dayanağı olan Ankara'yı koruyan doğal bir hat içermesi açısından önemliydi. Tarih boyunca bu hat Türklerin Batı Anadolu'da hâkimiyet kurabilmesi için büyük bir önem taşıyordu. Sakarya Nehri bilhassa Bizans İmparatoru VIII. Mikhael Palaiologos'un (1261-1282) hâkimiyetinde Türklere karşı önemli bir sınır hattı oluşturmuştu. Coğrafi olarak bakıldığında bölgenin aşağı ve yukarı kısmı arasında iklim farklıydı. Yukarı Sakarya'nın güneyi çöl tabiatında bir araziye sahipken, doğuya doğru daha susuz ve sıcaktı, meskün yerler azdı. Yukarı Sakarya'nın kuzeyi daha yumuşak bir iklime sahipti. Burada daha fazla yol ve yerleşim yeri vardı. Porsuk çayı kuzeyindeki arazi ise çaya paralel bir dağ şeridi halindeydi. Ulaşım için burada yol mevcut değildi.²³

Sakarya Savaşı sırasında Türk ordusunun düşmanı savaşımaya ittiği arazinin yapısı yukarıdakilerden de anlaşılacağı gibi oldukça iyi seçilmişti. Savaş sonrasında Yunan generali Stratigos bölgenin seçiminin Yunan orduları için büyük bir dezavantaj oluşturduğunu, Sakarya Nehri'nin işlerini zorlaştıran aşılma bir engel olduğunu açıkça dile getirmişti. Irmağın güneyden kuzeye doğru akan kısmı çıkmaz bir bölgeydi. Çengel gibi kıvrılarak düpedüz koskoca bir olta ağı gibiydi. Porsuk ırmağı ise Yunanların fena halde yuttuğu oltanın iğnesi gibiydi.²⁴

Türk ordusunun konuş planlaması doğu-batı istikametinde ilerleyecek bir

23 Savaş meydanının coğrafi durumu kuzeyde, Kuzey Anadolu kenar dağları; batıda, İç Anadolu batı eşiği; güneyde, Batı ve Orta Toroslar, doğuda, Kızılırmak'la çevrelenmişti. Bölge, çevresine göre çukurda kalmaktadır. Ortalama yüksekliği 1000 - 1200 m olan bir düzlüktür. Bölge tek ya da sıradağ şeklinde dağlarla kaplıdır. Tek dağların bir kısmı sönmüş volkanlardır. Diğer bir ifadeyle bölge, Bozdağ'a kadar Kuzey Anadolu kenar dağları - Bozdağ (1371) -Türkmen Dağı -Elmalı Dağı - İlbudak Dağı - Kocatepe (1903) - Sultan Dağları - Akşehir doğusunda Bulgar Dağı - Cihanbeyli Yaylası - Bozdağ (1107) - Paşa Dağı - Kızılırmak'ın çevrelediği alan içerisinde yer alır. Bu dağ şeridinin çevrelediği bölge yayla ve yüksek ovalar şeklinde düzlüklerden oluşur. İç Anadolu'nun batısında Sakarya Nehri'nin kaynaklarının bulunduğu Altıntaş - Bayat Yaylası ile Afyon Ovası ve Eskişehir Ovası gibi düzlükler vardır. Ayrıca harekât alanında Seyitgazi, Emirdağ, Çubuk, Ankara, Haymana ve Cihanbeyli ovaları vardır. Daha detaylı bilgi için bkz. *Kurtuluş Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesi Anıtlar ve Şehitlikleri*, Ankara 2007, s. 8; Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Beylikler Dünyası*, İstanbul 2010, s. 28

24 Şimşir, İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, s.158-159

ordunun genel olarak izleyeceği yollar dikkate alınarak taarruz ve savunma hatlarından oluşturulmuştu. Bu yollar şunlardı:²⁵

- Porsuk kuzeyinden, Mihaliçcik - Eskişehir;
- Porsuk ile Yukarı Sakarya arasından, Polatlı - Sivrihisar - Kaymaz - Eskişehir;
- Yukarı Sakarya güneyinden, Haymana-İnlerkatrancı - Uzunbey -Kaldırım - Vaysal- Seyitgazi - Eskişehir;
- Daha güneyden, Çay - Afyon - Altıntaş - Kütahya - Eskişehir istikametleri.

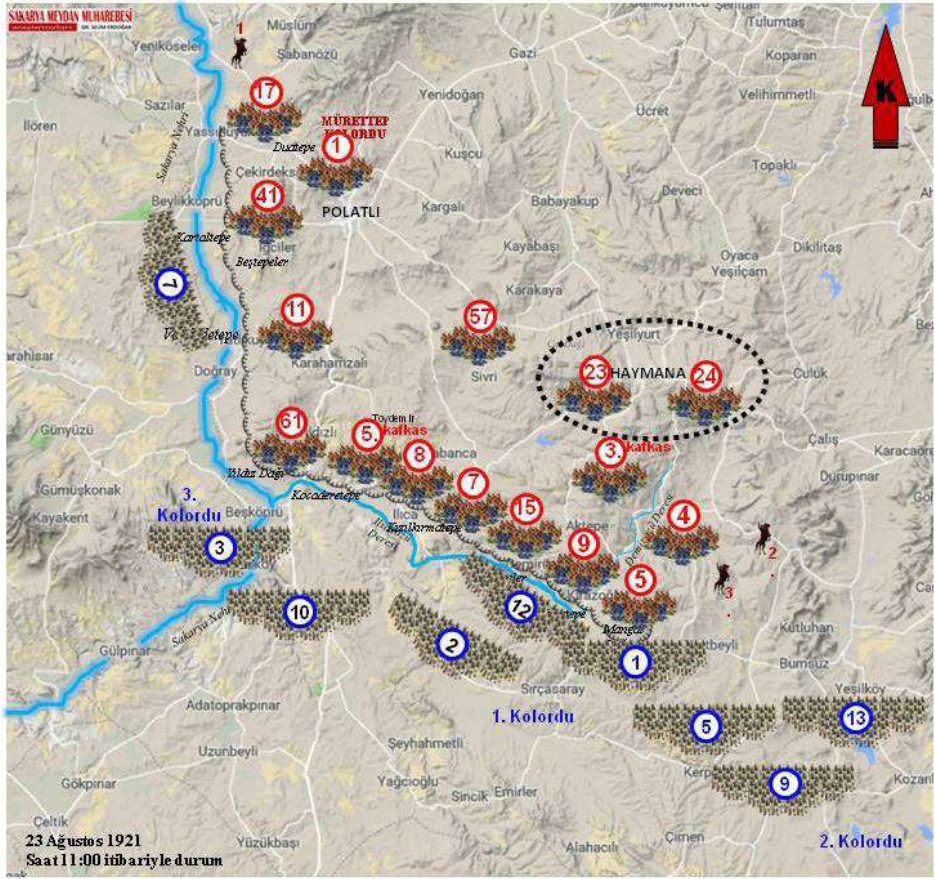
Yapılan son çalışmalar Sakarya Savaşı'nın cephe uzunluğu yaklaşık 120 km, savaşın geçtiği cephe derinliği ise yaklaşık 36 km olarak ortaya koymuştur. Mustafa Kemal Paşa ise cephe uzunluğunu Nutuk'ta 100 km olarak belirterek ne kadar isabetli bir tahmin yapabilme yeteneğine sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Savaşın gidişatına göre askeri dizilim ve taktikler değişiklik göstermişti. Düşmanın müdafaa bölgelerindeki bazı noktaları elde etmesi bütün cephe vaziyeteyim yeniden düzenlenmesini gerektiriyordu.²⁶ 23 Ağustos 1921 günü saat 11:00 itibari ile Yunan ve Türk ordularının konuş ve düzenleri aşağıdaki haritadaki gibiydi:²⁷

²⁵ *Kurtuluş Savaşında Sakarya*, s.10-11.

²⁶ Özalp, *Milli Mücadele*, s. 198

²⁷ Sinan Koşaroğlu, *Sakarya Meydan Muharebesi Alanındaki Şehitlik Alanları ve Savaş Kayıtlılarının Yer Radarı (GPR) ve Manyetik Yöntem Kullanılarak Araştırılması*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2023, s. 44; Ayrıca daha detaylı bilgi ve gün gün muharebeleri takip edebilmek için bkz. Selim Erdoğan, *Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez*, İstanbul 2020, s. 109

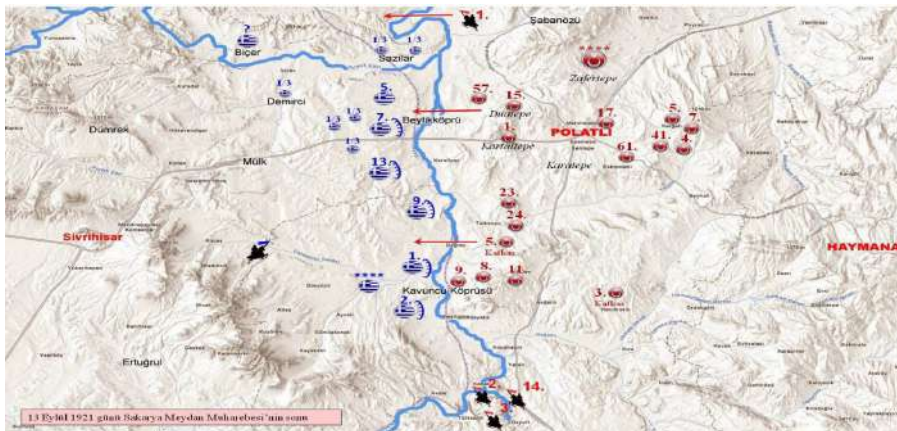
23 Ağustos saat 23:00 itibariyle Türk ve Yunan ordularının konuş ve düzenleri ise şu şekli almıştı:²⁸

28 Koşaroğlu, *Sakarya Meydan Muharebesi Alanındaki Şehitlik Alanları...*, s. 45

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Haymana'da Savunma Noktaları

13 Eylül 1921 de Türk ve Yunan ordularının konuş ve düzenleri ise şu şekildedir:²⁹

29 Koşaroğlu, *Sakarya Meydan Muharebesi Alanındaki Şehitlik Alanları...*, s. 49

Mustafa Kemal tarafından Melhame-i Kübra yani kan gölü, kan deryası adıyla da anılmıştı. Bunun nedeni, çarpışmaların geceli gündüzlü 22 gün 22 gece boyunca sürmesiydi. Muharebe sonunda Türk ordusunun zayıyatı 5.713 şehit 18.480 yaralı 828 esir ve 14.268 kayıp olmak üzere 49.289'dur. Yunan ordusunun zayıyatı ise 3.758 ölü 18.955 yaralı 354 kayıp olmak üzere toplam 23.007'dir.³⁰

Sakarya Savaşı aynı zamanda bir “*Subay Savaşı*” olarak da adlandırılmıştı. Çünkü diğer askerlere örnek oluşturan subaylardan kurulu taarruz grupları oluşturulmuştu. Bunlar cephenin en önünde yer alarak savaş tecrübesi bulunmayan birliklere örnek oluyor ve onları cesaretlendiriyordu.³¹ Dolayısıyla ön safta savaşan subaylardan yüzde sekseni, erlerin yüzde altmışı ya şehit ya yaralıydı. Mesela 42. alayın yüksek kumanda kadrosu ile yüzbaşı, üstteğmen rütbesindeki subayları ya şehit ya yaralıydı. Bu nedenle alayın kumandan vekilliğini bir yedek subay üstlenmişti. 4. tümenin hücum taburunda ise sadece bir subay kalmıştı. Bunun gibi subay ve kumandansız kalan pekçok birlik vardı.³²

Cephede görev yapacak üst kademe komutanlar ve karargâhlar şu şekildeydi: ³³

TBMM Başkanı ve Türk Ordusu Başkomutanı Mustafa Kemal Paşa Başvekil ve Genelkurmay Başkanı: Birinci Ferik Mustafa Fevzi (Çakmak) Başkomutanlık karargâhı Ankara'dır.

Millî Müdafaa Vekili: Mirliva Refet Paşa

Batı Cephesi: Komutanı Mirliva Mustafa İsmet (İnönü) karargâh merkezi Ankara-Polatlı arasında Alagözdedir.

- I. Grup; Komutanı Albay İzzettin (Org. Çalışlar) 1'inci Piyade Tümeni, 1'inci Süvari Tümeni ve grup bağlı birlikleriyle Mihaliççık bölgesinde,
- II. Grup; Komutanı Albay Selahattin (Tüm. Adil) birlikleri, 5'inci, 6'ıncı, 9'uncu Piyade Tümenleri ve Mürettep Tümen ile grup bağlı birlikleri, karargâhı Akşehir'de,
- III. Grup; Komutanı Kur. Alb. Mehmet Arif, Birlikleri 3'üncü Kafkas Tümeni, 24'üncü Tümen, 41'inci Tümen ve grup bağlı birlikleri, karargâhı Basriköy'de,
- IV. Grup; Komutanı Alb. Kemalettin Sami (Korg. Gökçe) Birlikleri 5'inci Kafkas Tümeni, 7'inci Tümen, 61'inci Tümen ve grup bağlı birlikleri, karargâhı

30 Rahmi Akbaş, *Mareşal Fevzi Çakmak 1876-1950*, İstanbul 2008, s. 267.

31 Gündüz, *Hatıralarım*, s. 80.

32 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, 1884-1938, Ankara 2016, I, 184-185.

33 *Kurtuluş Savaşında Sakarya...*, s. 31-32.

Şeyhali'de,

- V. Grup; Komutanı Alb. Fahrettin (Org. Altay) Birlikleri 2'inci, 14'üncü Süvari Tümenleri ile 4'üncü Süvari Tugayı ve bağlı birlikleri, karargâhı Emirdağ'da,
- XII. Grup; Komutanı Alb. Halit (Tümg. Karsıalan) Birlikleri 8'inci, 11'inci, 57'inci Piyade Tümenleri ve grup bağlı birlikleri, karargâhı Yenimehmetli'de,
- **İhtiyat Grubu; Komutanı Mirliya Yusuf İzzet Paşa (Tümg. Met)** Birlikleri 4'üncü, 23'üncü Piyade Tümenleri, karargâhı Zir (Yenikent)'dedir.

Anlaşılabileceği üzere Batı Cephesi Sakarya Nehri doğusunda yedi grup (kolordu karşılığı) hâlinde mevzilenmişti. 1-3 Ağustos 1921 tarihleri arasında Millî Savunma Bakanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığı'nın emirleri ile merkezi Ankarada olmak üzere Ankara Menzil Müfettişliği, buna bağlı olarak Polatlı ve Beypazarı'nda birer menzil hat komutanlığı kurulmuştu. Ayrıca, bunlara bağlı olarak da Sincanköy, Malıköy, Haymana, Kerim, Polatlı, Babayakup, Alaşlı, Yenimehmetli, İnlerkatrancı, Kalecik, Çobanözü Nokta Komutanlıkları kurulmuştu. Ankara Menzil Müfettişliğine Kurmay Yarbay Sadullah tayin edildi.

Yunan ordusu manevra planını sekiz tümeninden oluşan üç kolordu ile Türk savunma mevzilerine güney kanattan Haymana - Ankara genel mihverinde bir kuşatma ile uygulayacaktı. Sakarya güney kolu ile Porsuk arasındaki bölgede bulunan takviyeli 7'inci Tümen de Orta Sakarya kesiminde Türk kuvvetlerini tespit edecekti. Yani güneyden açılarak ve yayılarak Sakarya kavsı içinde yoğunlaşan Türklerin asli kuvvetlerini kuşatarak bunların Ankara ile bağlantılarını keserek imha edeceklerdi.³⁴

Ankara'nın sert iklimi savaş alanına da yansiyordu. Asker, bölgenin coğrafi yapısından dolayı gizlenecek siper bulamamış, diz siperleri denen diz boyunda siperler yapmıştı. Şevket Süreyya durumun vehametini şu şekilde açıklar:

“Ortada ne istihkâm, hatta ne de siper vardır. Bu muharebe açıkta ve boğaz boğaza geçen kanlı bir ölüm kalım savaşıdır ki; hem Yunanlar hem Türkler için sonun başlangıcıdır. Ama Yunanlar için bu son kesin yenilgi Türkler için ise düşmanın vatanın harim-i ismetinde boğuluşu yani vatanın kurtuluşudur. O günlerde dünyanın gözleri Anadolu'nun ortasındaki bu ölüm kalım savaşıdır. Bazı yabancı çevrelere Yunan Ordusu Büyük İskender'in Asya zaferlerini tekrar ediyormuş gibi göründü”.³⁵

Siperlerin bu şekilde olması zaman zaman saflarında birbirine girmesine neden oluyordu. Hatta savaşın bir safhasında ön saflarda koşturan Fevzi Paşa'nın bir ara

34 Aydemir, *İkinci Adam*, s. 181

35 Aydemir, *İkinci Adam*, s. 181

yanlışlıkla kendisini düşman tarafında bulmuştu. Durumu şaşkınlık içerisinde anlayınca sürünerek yeniden kendi tarafına geçmeye çalışmıştı. Ancak asıl tehlike karşısındaydı. Çünkü durumu düşman sızması zanneden Türk askeri yoğun bir ateşe başlamıştı. Fevzi Paşa biraz da gururlanarak bu durumu anlatırken kendini tanıtarak mevzisini almakta epeyce zorlanmıştı.³⁶ Çünkü Türkler sıkı bir savunma yapıyor, içlerine düşman birliklerinin sızsa bile siperlerini terketmiyor, Yunanların en küçük kazancına fırsat vermiyordu.³⁷

Asker buna riayet ediyor bir yerde bir tepe kaybedildiğinde hemen mukabil taarruz emri veriliyor ve tepe geri alınmaya çalışılıyordu. Bu şekilde mevziler durmadan elden ele geçiyordu. Dolayısıyla da muharebe çok kanlı bir şekilde gece gündüz demeden devam ediyordu.³⁸

Bilindiği üzere Yunanlar Türk ordusuna son darbeyi indirmek ve yok etmek amacıyla 14 Ağustos'tan itibaren ileri harekâta başladı.³⁹ 18 Ağustos'tan sonra Sakarya Nehri'ni güneyden geçen Yunanlar, Haymana genel istikametinde kuşatma yapmak amacındaydı. Sivrihisar'dan itibaren güneye çark ederek ilerlemeye başladılar. Bu hareket aslında Yunan ordularını hedefinden gittikçe uzaklaştırdı ve cephelerini genişletti. Güneye doğru ilerledikçe Türk kuvvetlerinin hareket ve manevrasına tâbi oldular. Buna rağmen Sakarya Nehri'nin kuzey - güney doğrultusundaki bölgede zayıf kuvvetler bırakarak güneye doğru hareketlerine devam ettiler. Böylece cephenin de yönü değişti. Ordu'nun cephesi batıya iken güneye arkası Ankara'ya iken kuzeye verildi.⁴⁰

Yunan kuvvetleri 21 Ağustos'ta Sakarya güney kolu üzerindeki Hacı Hüseyin ve Fettahoğlu köprülerinden Sakarya'yı geçerek Mangal Dağı istikametinde ilerlemeye başladılar.

3- Haymana'da Önemli Savunma Mevzileri

Sakarya Savaşı'nın önemli cephelerinden bir de Haymana'dır. Ankara'nın güneyinde yer alır ve takriben 70 km uzaklıktadır. Burada bulunan stratejik açıdan önem taşıyan tepeler Ankara'yı koruyan doğal bir hat gibidir. Bu nedenle bu tepeler Sakarya Savaşı sırasında Türkler tarafından savunma hattı olarak kullanılmıştır. Yunan ordusu cepheyi yararak burayı ele geçirdiğinde rahatlıkla Ankara'ya ulaşabilirdi.

Sözde esir ve mazlum Rumları kurtarma amacıyla olan esasında Büyük

36 Akbaş, *Mareşal Fevzi Çakmak*, s. 259

37 Gündüz, *Hatıralarım*, s. 79

38 İnönü, *Hatıralar*, s. 251

39 Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s. 288

40 Atatürk, *Söylev...*, s. 215; Atatürk, *Nutuk*, s. 825

Yunanistan'ı yaratmak gayesi ile yola çıkan Yunanlar savaşı meşrulaştırmak için *ehl-i Salib*⁴¹ seferinden beri Hristiyanlığın intikamını almak vazifesini üstlendiklerini söylüyorlardı. Bu amaç doğrultusunda bir anlamda bu “*Haçlı Seferleri*”ni düzenliyorlardı. Fener Patrikhanesi'nin beyannameleri, kralları, Hiristosmus'un kutsal asası ile Sakarya önlerine dayanmışlardı. Padişah Vahdettin ise son vatan topraklarını müdafaa edenlere “*Celali*” tabirinden iki harf değiştirerek icat ettiği “*Kemali*” tabiri ile hitap ediyor ve savaşa katılanları “*ölüme mahkûm*” ediyordu.⁴²

Halide Edip'in benzetmesiyle Yunan ordusu kocaman bir canavara benziyordu ve Ankara'ya doğru yaklaşmıştı. Buna karşılık Türk ordusu da kıvrılarak bu canavarın Ankara'yı yutmasına engel olmaya çalışıyordu. Ankara'nın Yunanların eline geçme riski herkesi korkutmuştu. Böyle zamanların birinde Halide Edip, Mustafa Kemal Paşaya düşman Ankara'ya girse ne olacağını sormuş, Başkomutan çok kararlı bir şekilde “*Arkalarından vurarak onları Anadolu'nun boşluğunda mahvederim*” diyerek buna izin vermeyeceğini dile getirmişti.⁴³

Yunan ordusunun Haymana'ya doğru ilerlemesi üzerine Türkler, düşman kuvvetlerini sık sık sık takip ederek, ona göre mevzi almak zorunda kalmıştı. Mürettep fıkra komutanı Ahmet Zeki Bey tarafından 3 Ağustos tarihli bir raporla asgari bir düşman grubunun güneşin doğmasıyla beraber Gazlıgöl istikametinden Afyon'a ulaştığı bildiriliyordu. Düşman tayyaresinin fırka mıntikasından Akşehir'e kadar keşif uçuşu yapması da şüpheliydi. Muhtemel bir düşman hareketine karşı tedbir alınmalıydı. Düşman faaliyete geçmesi, peyderpey toplanmakta olan 2. Kolordu'ya karşı bir önlem olmasa bile beklenen bir durumdu.⁴⁴

Türk uçakları her ne kadar keşif uçuşları yapıyorlarsa da aslında teknolojik olarak iptidai bir seviyedeydi. Bunun en önemli göstergesi Yunan zulümlerini göstermek üzere Batı Cephesi'ne davet edilen Franklin Bouillon'un ziyaretiydi. Fransız diplomat Bouillon, Eskişehir civarında bir Türk uçağını görmüş ve şaşırmıştı. Bunun nedeni, uçağın “*Gnom motorlu, Albatros kanatlı, Patates emayeli bir görünümde*” olmasıydı. Hayretini gizleyemeyerek “*ne delice kahramanlık elbette kazanırsınız azizim*” demişti.⁴⁵

Bu sırada düşmanın çoğunluğunun Sakarya Vadisi ve güneyinden Türk

41 11. yüzyılın sonlarında Avrupa dünyasının “*Kudüs'ü kurtarma*” sloganı ile, Türkler'i Anadolu'dan atmak ve bütün Ortadoğu'yu ele geçirmek için başlattığı siyasi amaçlı askeri harekâta katılanlara verilen isimdir (Işın Demirkent, “Haçlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Asiklopedisi* (=DİA), XIV, 525).

42 Gündüz, *Hatıralarım*, s. 89.

43 Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 220.

44 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (=CDA), *Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi* (ATASE), 1205-76-5.

45 *Sakarya Savaşları Anlatıyor*, (Ed. Ö. Andaç Uğurlu), İstanbul 2007, s. 56.

ordusuna doğru ilerlemesi halinde buradaki köprülerin tahribi meselesi gündeme gelmişti. Köprülerin yıkılmaması yönünde bir görüş vardı. Çünkü esasen bu kısımda nehir dar olduğundan nehrin diğer tarafından pek az bir zamanda düşman istediği yerde köprü yapabilir ve atlı kıtaları için geçit sağlayabilirdi. Hâlbuki bu köprülerin birçoğu eskiden suların yükselmesi ihtimaline karşı yapılmış birkaç gözlü taş köprülerdi. Halkın istifadesine açıktı. Düşmanın ileri harekâta devamı halinde şimdiden tahripleri ileride muhtemel Türk askeri harekâtı için de zararlı olabilirdi. Bu nedenle de tahrip edilmemeliydi.⁴⁶ Anlaşılacağı üzere savaş sırasında bile detaylı, geleceğe yönelik ve halkın menfaatine uygun durum değerlendirilmesi yapılarak kararlar alınmıştı. Gereke medikçe hiçbir yere zarar verilmemişti.

Türklerin keşif uçuşlarıyla da düşman hakkında bilgi edinmeye çalıştıkları oluyordu. Yine 3 Ağustos tarihinde yapılan bir hava keşfinde Alpu ve Ağapınar istasyonlarının kuzeyinde düşman kuvvetleri tespit edilmişti. Bunların durumları şu şekilde idi:⁴⁷

1- Pomaklar olması muhtemel olan köyün 1 kilometre mesafesinde ve köy ile demiryolu arasında düşmanın bir taburu kuvveti açık ordugâh halinde bulunuyordu. Bu kuvvetin cephe ilerisinde müteferrik avcı siperleri vardı.

2- Bahçecik olması muhtemel olan köyün şark kenarında 4 grup halinde 2 tabur düşman kuvveti vardı. Bu kuvvetlerin de cephe ilerisinde ve birkaç hat üzerinde mutasarrıf avcı siperleri mevcuttu.

3- 1. ve 2. maddede adı geçen kuvvetlerin toplamı bir alaydı. Alpu istasyonu ile Ağa Pınar arasında ve hattın kuzeyinde başka düşman kuvveti yoktu.

4- Havadan görüldüğüne göre düşman kuvvetlerinin ilerisindeki siperler esas bir tahkimat hattı teşkil etmemekteydi. Sırf gerideki düşman kıtalarının emniyetini sağlamak için vücuda getirilmişti.

Bir diğer Tayyare'nin uçuş istikameti ise Demir Yunus'u takiben Altuğ istasyonu, Pomaklar Cami, Rıfkıye (Aktepe), Ağapınar, Sivrihisar yolu, Harmandalı, Lütfiye, Kansızoglu, Çukur, Kara Tokat, Karatepe, Osmaniye, Yeşil Kilise, Alpu Köy istikameti ile Sarıköy'de Tayyare Meydanı'ydı. Bu uçuş raporu ise şöyleydi:

1- Bahçecik, Pomaklar köylerindeki düşman kuvvetlerinin hepsi bir alay kadardı. Bu kuvvetlerin ilerisinde müteferrik yani dağınık halde siperler vardı.

2- Alpu İstasyonu'nda binalar arasında iki çadır vardı.

46 CDA, ATASE, 1205-76-4.

47 CDA, ATASE, 1205-76-2.

3- Kara Tokat'ta düşmanın bir fırkalık ordugâhı görülmüştü. Bu ordugâhlarda çoğu kasabanın Garbında olmak üzere etrafındaydı.

4- Kara Tokat gerisinde Eminşehir Köy (İmişhirköy) olması muhtemel olan köy yanında bir alaylık düşman ordugâhı vardı.

5- Harmandalı'nda bir Karatepe'deki bir olmak üzere 2 alaylık düşman ordugâhı daha mevcuttu.

6- Karatepe ilerisinde Dere'de birkaç yerde 3 ila 4 çadır görülmüştü.

7- Düşmanın çoğunluğunun 4 muhtelif vaziyette fotoğrafı çekilmişti. Hava bozuk olduğundan fazla fotoğraf çekilememişti. Düşman üzerinde hayli zaman sarf edildiğinden daha geriye gidilememişti. Harp tayyaresi akşamüzeri Eskişehir'e girecekti.

İşte bu raporlar dikkate alınarak savunma noktaları ve mevziler şekillendiriliyordu. 23 Ağustos'ta çarpışmaların şiddetlendiği sırada Sakarya'nın doğusunda Mürettep Grupla XII'inci Grup bulunmaktaydı. Başlangıçta burada bulunan I.nci Grup Haymana'ya kaydırılmıştı. Sakarya'dan Mangal Dağı'na kadar olan cephe, batıdan itibaren IV, III ve II.nci Gruplar tarafından tutulmuştu. Geride dört tümen cephe emrinde ihtiyatta idi. 3'üncü Süvari Tümeni daha doğuda, 5'inci Süvari grubu ise güneyde, düşmanın gerisinde idi. Düşmanın kuzeyde birçok tümen bıraktığı vaktinde öğrenilemediği için, Sakarya boyunca fazla kuvvet bırakılmıştı. Ancak Yunanlar ilerleyerek cephe hattının en güney ucunda yer alan önemli bir bölgeye yani Haymana'ya doğru gelmişlerdi. Fevzi Bey, 29 / 30. Ağustosta 8. Kolordu'ya hitaben bölgenin önemini şu şekilde dile getiriyordu:

“Haymana'nın gerek menzil ve gerekse hatt-ı müdafaa nokta-i nazarından vaziyeti dolayısıyla en mühim bir istikamet üzerindedir. Düşmanın bu istikamete bir yarma hareketi yapmak istediği anlaşıyor. Düşmanın bu gece veyahut yarın taarruza devam etmesi muhtemeldir. Fırkanız kıtaatının süratle müdafaaya yerleştirilerek bilhassa topçu endahatına tahkimat başlanması ve düşmanın taarruza karşı fevkalade müteyakkız (tetikte) ve müdebbir davranılmasını ve grupla Haymana üzerinden telefonla irtibat tesisini rica ederim.”⁴⁸

Anlaşılabacağı üzere bölge Yunanları doğrudan Ankara'ya götürecek önemli bir mevkideydi. Bölgede ki muharebeler sırasında 1140 rakımlıtepe önemli bir tarassud alanı olarak kullanılmıştı.⁴⁹ Mangaldağı, Gedikli, Türbetepe, Köseaptalı, Harhor, Güzelcekale, Çaldağı'nda muharebeler olmuştu. Ancak Haymana bölgesinde

48 CDA, ATASE, D. 1142 K. 218 B. 2.

49 CDA, ATASE, 1212-66-2,4,6,12

savunma noktaları arasında Mangal Dağı ile Çal Dağı ayrı bir önem taşıyordu.

Mangal Dağı Çal Dağı'nın güneyinde yer almaktaydı. Düşman Mangal Dağı'nın daha doğusundan kuşatma yapmaya çalışırsa; Mangal Dağı miğfer yapılarak düşmanın batı yanından taarruz yapılabilinecekti. Bu karar, cepheyi daha fazla uzatmamak düşüncesiyle alınmıştı.⁵⁰

Esasında bu muharebede çarpışan erlerin çoğu çocuk yaşta ve acemiydi. Çünkü tecrübeli kişilerin pek çoğu 1914-1918 yılları arasında I. Dünya Savaşı'nda kendi anavatanlarından uzakta Yemende Süveyş'te, Nil kıyılarında, Galiçya'da çarpışarak hayatlarını kaybetmişti. Şimdi ise onların asıl anavatanlarını savunmak görevi bu acemi ve gençlere kalmıştı.⁵¹ Mustafa Kemal Paşa Mangal Dağı'nı savunma mevzi içine almıştı. 2 Türk kolordusu 9. Tümen ile beş tümen ile de Mangal Dağı'nı tutuyordu. Mangal Dağı'nı savunmakla 5. Tümen görevliydi arazinin sert ve kayalık oluşundan dolayı birçok yerde boy çukuru dahi kazamamıştı. 30-40 cmlik bir yer kazılarak güneye bakan yamaçlarında grup grup siperler hazırlanabilmişti. Dağın yamaçlarında ihtiyatlar için basit ve az sayıda sığınak ve siperler oluşturulabilmişti. Tepesinde ise hiçbir tahkimat yapılamamıştı. Yunan taarruzu sırasında Türk siperlere karşı esen rüzgâr ve yağın yağmur savunmayı oldukça zorlaştırmıştı. Şiddetli esmekte olan rüzgâr ve yağmurun etkisiyle görüş ve atış olanaklarını tamamen kaybeden 5. Tümen kuzeydoğuya doğru kayan sis ve bulutlar gerisinde Mangal Dağı'nı düşmana bırakmak zorunda kalmıştı.⁵²

İsmet Bey (İnönü) bölgenin önemini “*muharebenin nasıl kazanıldığını anlamak için Mangal Dağı'nın düşmesi üzerine başkumandan Mustafa Kemal'in verdiği emri bilmek gerekir*” diyerek dile getirmişti. Özetle emirler şöyleydi:

“5. tümenin Mangal Dağı'ndaki mevzileri muhafaza edemediğini öğrendim. Bunu bir acemiliğe vermekle beraber suçluların meydana çıkarılmasını emrettim. 5. tümenin bütün subay ve erlerinden yıldırım gibi düşmana saldırarak şan ve şeref kazanmalarını beklerim. Ordumuz her yerde taarruz ve müdafaa ile düşmana üstün olduğunu göstermektedir. Hazırlığımız mükemmeldir. Düşmanın Anadolu içlerinde yok olacağı bugünlerde kıtalarımız son fedakârlıklarını göstermeleri hem ihmal götürmez mecburiyet ve hem de vazife-i diyanet ve hamiyettir. Suçlu kim olursa olsun kanuna çarpılacaktır. Bu emrin 5. Tümenin bütün subay ve erlerine okunacak ve tebliğ olunacaktır.”

50 Kurtuluş Savaşında Sakarya...,s.40.

51 Gündüz, *Hatıralarım*, s. 86

52 Zafer Koşlu, “Haymana Sakarya Savaşı ve Mangal Dağı”, *Sakarya Savaşı ve Haymana III*, haz. Temuçin F. Ertan, Sedef Bulut, Ankara 2015, s. 161-162.

Anlaşılabileceği üzere Sakarya Savaşı'nda çok sıkı kurallar konularak uymayanlara ağır yaptırımlar uygulanmıştı. Çünkü bu savaş Türkler için bütün imkânlarını ortaya koydukları bir ölüm kalım savaşıydı ve herhangi bir ihmal, zaafiyet ve başarısızlığa yer yoktu.

Yunanlar ileri harekât uygulayarak saldırıyordu. Fakat bir türlü istedikleri ilerlemeyi kaydedemiyorlardı. Türk kuvvetleri çekiliyor ama adım adım çekiliyor, sonra yine karşı hücumla geçiyordu. “*Sathı müdafaa*” adım adım, karış karış yapılıyordu.⁵³ Çünkü Türk kıtalarına verilen emirler daima mevzilerin kati surette muhafaza edilmesi yönündeydi. Türklerin başkomutanının emri açıktı:

“Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük büyük her cüz-i tam bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat küçük büyük her cüz-i tam ilk durabildiği noktada tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki cüz-i tamın çekilmeye mecbur olduğunu gören cüz-i tamlar ona tabi olamaz. Bulunduğu mevzide nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur.”⁵⁴

Halide Edip'de anılarında Mustafa Kemal Paşa'nın “*Yunanlar Çal Dağı'nı işgal edinceye kadar korkulacak bir şey olmadığını fakat Haymana'ya girerlerse kapana kısılacaklarını*” söylediğini dile getirmişti.⁵⁵ Anlaşılabileceği üzere Haymana'da önemli bir diğer savunma noktası da Çal Dağı idi. Mustafa Kemal Paşa burayı savaşın odak noktası olarak görmüştü.⁵⁶ Çal Dağı konum ve arazi yapısı açısından hemen hemen bütün hareket bölgesine hâkim, bütün sahayı gören bir konumda bulunmaktaydı.⁵⁷ 30 Ağustos sabahı Yunan ordusu 3. kolordu ve 7. tümeniyle yeniden taarruza kalktı. Hedefleri Çal Dağı'ydı. 31 Ağustos günü Yunan birlikleri Türk savunma hattının en güçlü yanı olan al Dağı önlerine geldi.⁵⁸

Çal dağı birbirinden bir vadi ile ayrılmış doğudan batıya doğru uzanan iki silsileden ibaretti. Çaç cephesi kumandanı Şükrü Bey 2 Eylül'de durumu özetle şu şekilde bildiriyordu:

“*Sağ tarafında bulunan düşman adı geçen iki silsileyi ayıran vadinin sonundaki*

53 Şimşir, İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, s. 169

54 *Nutuk*, s. 412.

55 Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 224-226

56 Akbaş, *Mareşal Fevzi Çakmak*, s. 260

57 Sezgin Cebecioğlu, “Çal Dağı'nın Sakarya Meydan Muharebesi Rolü “Sakarya Melhame-i Kübra”, *Onuncu Yıl Dönümünde Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu Bildirileri (19-20 Ekim 2021)*, ed. Gültekin Yıldız-Mehmet Fatih Baş, Ankara 2022, s. 43-63, 60.

58 CDA, ATASE, 1212-66-12.

hâkim sırtları işgal etmişti. Biri güney diğeri batıya karşı olmak üzere iki cephe vardı. Güney cephesi sol tarafı 32 numaralı cephe emriyle 3. grupla arada uzanan Soğucalı- Eskiçalış- Kadıköy dışındaki yoldan başladığı silsile hattını takiben en yüksek tepede sona ermekteydi. Bu cephe üç alay ile işgal edilmiş ve her alayın 2 taburu cephede bir taburu ihtiyattaydı ve sağ kısmı vadiyi kapatmak üzereydi”.⁵⁹ “Batıya karşıda bir koltuk oluşturmuştu. İkinci silsile 24. fırka tarafından işgal edilmiş ve esas cephesi batıya yönelmi anca sol tarafı güneye karşı 6/30 yönündeydi. İşbu fırkanın 2 Alayı cephede -bir taburu hariç- ve hücum taburu ihtiyattaydı. Emri altında 24. fırka Alayı ile iki hücum taburu vardı”.⁶⁰

Yunanlar Çal Dağı’ndaki Türk cephesinde büyük bir gedik açtıkları halde taarruz güçlerini kaybettikleri için devamını getiremediler. 1 Eylül’de Yunan ordusu Haymana ve Çal Dağı yönlerinde önemli gelişme kaydetti.

Oradaki gedik 4 fırka kumandanı Kemalettin Sami Paşa’nın fırkası tarafından kapatılmıştı. Burada üç Yunan fırkası ile dövüşüyordu. Türk -fırkası 1500 Yunan Fırkası’nın her biri 3 biner kişiydi. Kemalettin Sami’nin fırkası düşman hareketine mani olmak isteyen bir dirsek gibiydi. Bütün çabalara rağmen Karayavşan’ın güneydoğusundan Haymana şosesine kadar ilerleyen düşman Çal mıntıkasına doğru yönelmişti. Karayavşan- Şeyhali- Yümgüllü hattının bölgede Yunanlar tarafından ele geçirilme ihtimali karşısında bölgede tutunamayacaklardı.⁶¹

Başkomutan Mustafa Kemal Çal Dağı’nın düşman eline geçmesi üzerine ümitsizleşen askerine “*Bir asker her yerde muharebe eder. Tepenin üstünde, tepenin altında, derenin içinde muharebe eder*” diyerek geri çekilmeyi değil tam tersi cesurca savaşmayı emretmişti.⁶²

Başkomutan bölgedeki muharebeleri dakikası dakikasına çok az bir uyku ile takip etmişti.⁶³ Savaşı yönetmek dışında bir başka görevinin de ordu içinde savaşan birliklerin arasında savaş safları arasına girmek ve mücadeleyi bizzat yönetmek olduğunu dile getirmişti. Bu işi de gücünün yettiği ölçüde hatta bir kaza sonucu olarak sol kaburga kemiklerimden birinin kırılmış olmasına bakmadan yapmıştı.⁶⁴ Ali Fuat (Cebesoy) bey de bu durumu onaylayarak meydan muharebesi sırasında başkumandan enerjisini bütün kuvvetlerine hissettirmiş olduğunu ve muharebenin kazanılması için gece gündüz büyük emek sarf etmiş olduğunu

59 CDA, ATASE, 1212-66-13.

60 CDA, ATASE, 1212-66-12.

61 Adıvar, *Türk’ün Ateşle İmtihanı*, s. 225.

62 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C. 12, İ, 2 19.09.1337, s. 79.

63 İncelen belgelerin birçoğunda yapılan yazışmalarda saatin yazılmasına özen gösterildiği görülebilir. Bkz: CDA, ATASE, 1142-229-2,3; 1142-232-2; 1146-44-2.

64 Söylev ve Demeçler, s. 216.

söylemişti. Başkomutan savaşın gelişmelerini takip ederek kıtalarına her akşam cephe emri vermişti.⁶⁵ Sadece başkomutan değil bütün komuta kadrosu vazifesinin başında, dinlenmeden, fedakârca çalışmıştı. Bu duruma karargâhtan gelen raporu Fevzi Paşa'ya vermek isteyen bir yaverin onu onu ateş hattında ararken bir taş parçasına kafasını koymuş uyurken bulması örnek gösterilebilir. Karşılaştığı manzardan hem muhabbet hem de acıma duyan yaver onun biraz uyumasını sağlamış daha sonra da uyandırarak raporu kendisine iletmişti.⁶⁶

İsmet (İnönü) anılarında;

*“kıtalarımız her tarafta mevzi kaybetmişler, mukabil taarruzla mevziye almışlar, birbirlerine yardım etmişler, bir büyük Meydan muharebesi'nde hangi tesanüd içinde yapabileceği muharebeyi göstermişlerdir. Esasen kumanda heyetleri, subaylar 1. Cihan Harbi'nin büyük sevk ve idare kadrosunda bulunmuş, bir cihan harbinden çıkmış olan kadrodur. Onun için muharebeleri vaziyete hâkim olarak idare etmişlerdir”.*⁶⁷

Diyerek savaşın kazanılmasında askerin dayanışma ve idari kadronun yeteneklerini vurgulamıştır.

Gelen emirlerin anında uygulanması bu savaşta önemliydi. Verilen birçok emrin üzerinde yazılan saatlerden ve yazışmaların sıklıklarından durumun hassasiyeti anlaşılmaktaydı. Ayrıca birçok belge üzerinde *“Tehiri mucib-i idamdır”*⁶⁸ yazılı olması durumun aciliyetini, önemini ve ihmali durumunda çarptırılacak cezayı göstermesi açısından önemliydi.

Muharebe sırasında verilen emirler daima kısa ve kesin cümlelerle yazılıyordu. Herhangi bir yanlış anlaşılmaya mahal verilmek istenmiyordu. Türk ordusu savaş sırasında haberleşmeyi genel olarak telgraf,⁶⁹ telsiz, telefon,⁷⁰ bazı durumlarda da süvari aracılığı ile yapıyordu. Bölgede savaş olurken Türk süvarileri Yunan nakliyatı durdurulmak için mühimmat depolarına hücum etmiş, tren yollarını bozmuştu. Yani Yunan ordusunun iâşe ve cephane açısından beslendikleri kaynaklar yok edilmeye çalışılmıştı.⁷¹ Bazen ele geçirilen esirlerden de bilgiler alınıyordu. Bunlardan birinde *“Dün gece 8. Fırkanın sol cenahı karşısındaki maktülün üzerinde bulunan evraka nazaran bu fırka cephesinde 12. Yunan fırkasının 41. Alayının mevcut olduğu anlaşılmaktadır”* deniyordu.⁷²

65 İnönü, *Hatıralar*, s. 251; Muharebe sırasında özellikle akşam raporu hazırlarak durum hakkında tespit yapılmıştır. Buna örnek olarak bkz: CDA, ATASE, 1205-76-5.

66 Akbaş, *Mareşal Fevzi Çakmak*, s. 259.

67 İnönü, *Hatıralar*, s. 251.

68 CDA, ATASE, 1212-63-14, İnönü, *Hatıralar*, s. 253.

69 CDA, ATASE, 1201-141 2.

70 CDA, ATASE, 1201-141-2.

71 Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 225.

72 CDA, ATASE, 1212-37-5.

Türk ordusunun en önemli sorunlarından birisi de mühimmat yetersizliği idi. Yazışmalarda “*Gavurkale’de topçu cephaneleri bulunamadığından piyade mevazimizin elinde kalan aksamı bu şeriat dâhilinde pek büyük müşkilatla muhafaza edilmektedir*”⁷³ Ankara’nın sert iklimi Yunanların da zorlanmasına neden oluyordu. Birde buna merkez üsleri olan İzmir’den uzaklaşmış olmaları ve destek alamamaları eklenince muharebeler daha dayanılmaz oldu. Ele geçirilen genç bir Yunan esirin bu durumu ve ümitsizliğini “*Her tepeye hücumda arkasında Ankara var diyorlardı. 6 gün geçti. Ankara görülmedi. Türklerin eline geçerse bizi öldüreceklerini söylüyorlardı. Durmadan da makineli tüfeklerle bizi ileri sürüyorlardı*” diyerek dile getiriyordu.⁷⁴

Destek aldıkları üslerden uzaklaşmış olan Yunanlar Ankara’nın zor doğası ve iklimi karşısında çok yorulmuş bir de buna Türklerle çarpışmalar eklenince daha fazla ileri hareka cesaret edememişlerdi. İsmet (İnönü) Bey’in de Yunan ordusunda Malaya hastalığının yaygın olduğunu bildirerek kısa zamanda ricat edeceklerini bildirmişti. Kısa zamanda da denilen oldu Yunanlar geçtikleri yerleri yakarak ricat etti. 13 Eylül itibarıyla bölgede Yunan ordusundan eser kalmamıştı.

Haymana bölgesinde muharebeler 23 Ağustos 3 Eylül arasında yoğun olarak geçti. Geçtikleri yerleri yağmalayıp, yakıp yıkan Yunanlar yüzünden Haymana halkı bu savaş süresince ve Yunan çekilişi sırasında büyük kayıplar yaşadı. Makalenin sonunda verilen tablolardan da anlaşılacağı üzere durum oldukça vahimdi. Özellikle, Haymana, Sivrihisar ve Mihalicçık kazalarında savaşın zararları ağırdı. Savaşın sonra bölgeye İmdat Heyetleri yollanarak halkın zararları ve ihtiyaçları tespit edildi. 29 Eylül’den sonra artık ordu fedakâr Haymana halkına mümkün olduğunca yardım etti. Kış gelmeden Yunanların yakıp yıktıkları köyleri yeniden inşaa etmeye çalıştı.⁷⁵

Yunan Albay Metaksas bu durumu daha Türklerle savaşmadan önce görüp yetkili makamlara verdiği raporunda belirtmişti. Ona göre Anadolu’ya Yunanların yaptığı bu harekâtı bir maceraydı. Fransa Cezayir’i işgal ederken halkın direnişini kırmak için 15 yıl, Fas için daha uzun yıllar uğraşmıştı. Yine İtalya’da Afrika sahillerinde 20 yıl savaşmak zorunda kalmış ülkenin iç kısımlarını bir türlü ele geçirememişti. Aynı durum Anadolu için de geçerliydi. İzmir Ankara’ya 600, Sivas’a 900, Rus hududuna da 1600 kilometre uzaktaydı. Tıpkı Napolyon’un Moskova’ya kadar 900 kilometre yürümüş olması ve sonunda yenilgiye uğraması gibi burada da durumun böyle olması kaçınılmazdı. Yunanların 1919 Mayıs ayında, 1920’nin Haziran ayında

73 CDA, ATASE, 1212-37-4.

74 Adivar, *Türk’ün Ateşle İmtihani*, s. 225-226.

75 Efdal As, “Sakarya Meydan Savaşında Haymana Civarında Geçen Muharebeler ve Haymana Ahalisini Etkileri”, *Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu*, haz. Timuçin Faik Ertan Kadri Unat, Ankara 2017, s. 153-154.

ve 1921 Temmuz ayındaki başarıları kesin olmaktan uzaktı. Napolyon'un Smolensk ve Borodino'da (1812) yarattığı etkiden çok daha küçüktü. Bu maceraya Venizelos kendisini iyice kaptırmış ve öyle bir politika girdabına kapılmıştı ki artık dönmesi imkânsızlaşmıştı.⁷⁶

Sonuç

Sakarya Savaşı, Türk İstiklal Savaşı'nın önemli bir evresini oluşturur ve bu harbin dönüm noktalarından biridir. Cephesinin uzunluğu ve derinliği, kullanılan stratejiler, savaş alanı, süresi ve muharebelerde çok kan dökülmesi gibi nedenlerden dolayı dünyanın en önemli meydan savaşlarından biridir. Aynı zamanda Türklerin Misak-ı Millileri ile Yunanların "Megali idea"larının Sakarya Nehri kıyısında çarpışmasıdır. Türklerin II. Viyana Kuşatması'ndan (1683) beri devam eden gerilemesinin son bulunduğu savaştır.

Sakarya Meydan Muharebesi, yalnız düşmanın büyük emellerinin gerçekleşmesi konusunda hayal kırıklığı yaşamayı ve geri çekilmesiyle sonuçlanmakla kalmamış aynı zamanda da Türk ordusuna işgal altındaki memleketi bir sene içinde tamamen düşmandan temizleme gücünün oluşmasına neden olmuştur. 2,5 yıldır yurdu düşman kontrolünde olan Türkler artık savunmadan hücumla geçmişlerdir. Bir başka ifade ile Sakarya Savaşı, Yunan ordusunun Anadolu'dan atılmasını sağlayan Başkomutan Meydan Muharebesi'nin hazırlık safhasıdır. Bu savaş o kadar kanlı olmuştur ki taaruz için dahi bir seneye yakın beklenmek zorunda kalınmıştır.

Sakarya Savaşı'nın önemli bir diğer sonuçlarından biri de BMM hükümetinin dünya siyasetinde saygın bir yer edinmesini sağlamasıdır. Bundan sonra yapılan birçok antlaşmada BMM muhatap alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa bilindiği üzere Erzurum kongresi sırasında İstanbul'a çağırılması üzerine "*sine-i millette bir ferd-i mücahit*" olarak çalışacağını söyleyerek çok sevdiği akerlik mesleğinden ayrılmıştı. Rütbeleri de kendisinden alınmıştı. Sakarya Savaşı'ndan sonra halkın temsil ettiği Meclis tarafından kendisine marşallık ve gazi ünvanlarını layık görülerek rütbeleri kendisine iade edilmişti. Bu muharebe aynı zamanda başkomutanından, ordudaki komutanlarına, erlerine kadar fedakârca çalışan bir idari kadronun ve onun etrafında seferber olan halkın birlikte kazandıkları bir varoluş mücadelesi olması açısından önem taşımıştır.

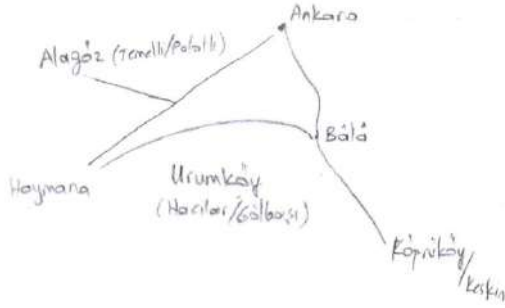
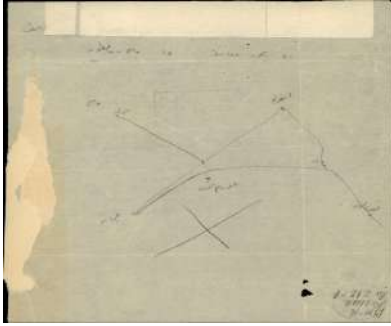
Sakarya Savaşı'nın önemli bir cephesini oluşturan Haymana bu savaşın belirleyicisi olması açısından önem taşımıştır. Bölgede özellikle Mangaldağı, Gedikli, Türbetepe, Köseaptalı, Harhor, Güzelcekele, Çaldağı'nda muharebeler olmuştur. Bunlardan Mangal Dağı ile Çal Dağında olan muharebeler ayrı bir önem taşımaktadır. Stratejik

⁷⁶ Alexander Anastasius Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, İstanbul 1997, s. 50.

olarak önem taşıyan bu yerler Ankara'ya giden yolun önünde bir engel teşkil etmiştir. Sakarya cephesinin güneyinde yer alan ve Yunan ordusunun ulaştığı en son noktayı oluşturması ve düşmanın buradan püskürtülmesi açısından önem taşımıştır.

EKLER

EK 1: Sakarya Savaşı Karargâhı Alagöz Karargahı'nın yerini gösterir kroki⁷⁷ ve Günümüz Türkçesi ile karşılıklarını gösteren tarafımızca yapılan çizim.

EK 2: Haymana kazasının Tırnaksız karyesinin Yunan işgali zamanında vücuda getirdiği zayıt-ı umumiye listesidir.⁷⁸

Aile ve hanece eşya zayıtı						Hayvan zayıtı				Koyun zayıtı			Tahmini tarladaki hasılat zayıtı				Araba	Koşum	Nakud para	ESAMI
Mekulat	Echize	Kemer ve küfe	Takım altın	Elbise	Yekün	Öküz	İnek	At	Yekün	Koyun	Keçi	Yekün	Buğday	Arpa	Yulaf	Bostan				
KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ								KİLO	KİLO	KİLO	KURUŞ				
1000	500				1500	2														Kurmangazi oğlu Selim
2000	1000				3000	1		5	6											Muratoğlu İslam
1000	1000				2000	1	2	1	4											Bör Seyyid oğlu Abdülhakim
1000	2000				3000	2	2	4												Salim oğlu Osman
1300	1000				2300					4		4	8000	4000	1000					Velivullah oğlu Eşref
2000	1500				3500	2	1	4	7	100		100	12000	1000						Can Gazi oğlu Polat
													5000	3000						Eyüp oğlu Yakup
2000	1600				3600	2		2	4	100		100	15000	10000	4000					Ali Osman oğlu Rifat
500					500			1	1				8000	2000						Hasan oğlu Fevzi
1000					1000		1		1				3000							Beyli Alioğlu Beyli Hasan
	1000				1000		2		2				2000							Beyli Alioğlu Beyli Vehhap
	1200				1200		1		1				5000	2000						Abdülbaki oğlu Beyli Zahit
													6000	3000						Abdullahoğlu Habibullah
89500	78700	33500	14000																	Yekün

77 CDA, ATASE, 1142-218-1.

78 CBA, ATASE, 1237-145-2.

EK 3: Sivrihisar Kazasının Tatlıkuyu karyesinden olup Karyemiz işgalinde karyemizde bulunup dışar oldukları zayıyatı irac eder listedir.⁷⁹

Aile ve hanece eşya zayıyatı						Hayvan zayıyatı				Koyun zayıyatı		Tahmini tarladaki hasılat zayıyatı			Nakud para	Araba Koşum		ESAMI	
Mekulat	çehiçe	Kemr küfe	Elbise	Takı Altun	Yekün	At	Öküz	Inek	Yekün	Koyun	Keçi	Yekün	Buğday	Arpa	Yulaf	Kuruş	Araba		Koşum
KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ									KİLO	KİLO	KİLO			
2000	1000			5	8000	1	2	3	6	30		30	10000	2000	600		1	1	Karaman oğlu Ali
3000	2000				5000	1	6	1	20	100		100	12000	6000			1	1	Akmollaoğlu Hacı Vehhab
1500	1000				2500	1			1				1000	1000					Mehmet oğlu Ahmet
1000	6000				7000					23		23	5000	5000					Süleymanoğlu Yunus
					1500	2		6	8										Zalura Bint-i Azmi
2000					3500			3	3	40		40	4000	1000		1500			Esmi Bint-i Adem
2000					2000			2	2				2500	1000					Şaban oğlu Kadrumi
					2000			1	1				3000	1000					Habibe bint-i Abdullah
2000	3000		1000		6000	2		1	3				5000	2000			1		Ali oğlu Osman
						1		1	2				5000	2000					Çantemur oğlu Şerafettin

EK 4: Haymana kazasının Tırnaksız karyesinin Yunan işgali zamanında vücuda getirdiği zayıyat-ı Umumi listesidir.⁸⁰

Aile ve hanece eşya zayıyatı						Hayvan zayıyatı				Koyun zayıyatı			Tahmini tarladaki hasılat zayıyatı				Araba	Koşum	Nakud para	ESAMİ	
Mekulat	çehiçe	Kemr küfe	Takım Altun	Elbise	Yekün	Öküz	inek	At	Yekün	Koyun	Keçi	Yekün	Buğday	Arpa	Yulaf	Bestan					
KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ								KİLO	KİLO	KİLO	Kuruş					
4000	2000			2000	8000	2		3	5	30		30	12000	10000			1	1		Adil Börü oğlu Mehmet Ali	
6000	3000			4000	13000	1	1	4	6	300	50	350	20000	10000	7000		1	1	1500	Hacı Abdülkerim Omer Ağa	
2000	3000	2000		1500	8500		2	1	3				10000	8000	3000					Abdulseyyit oğlu Ruza	
200	2000			1000	3200		2		2	8		8	1500							Abdullah oğlu Kadrumi	
4000	4000			2000	10000		1		1	60		60	1200							Kerim oğlu Süleyman	
2000	1000				30000	1			1				5000	500						Abdulkadir oğlu Hüseyin	
2000	1000			1000	4000	1			1				10000	8500	2000					Hasene bint-i Emrullah	
		8000	9000	7000									3000	1500						Nevrika bint-i Beyli Ali	
1000					1000								3000	1500						Abdülkerim oğlu Gaffar	
2000	1000			1500	4500	2	1	2	5	20		20	20000	10000	5000					Hacı Abdülkerim oğlu Mahmut	
1000	1500			1000	3500		2		2				6000	5000	3000		1	1		Abdurrahmanoğlu Bevlî Seyyit	
2000	1200			2000	5200	4	2	2	8	25		25	4000	10000	9000		1	1		Abdülkerim oğlu Nebi	
1500	2000			1000	4500	2		2	4	50	30	80	15000	7000			1	1		Zahidoğlu Tevfik	

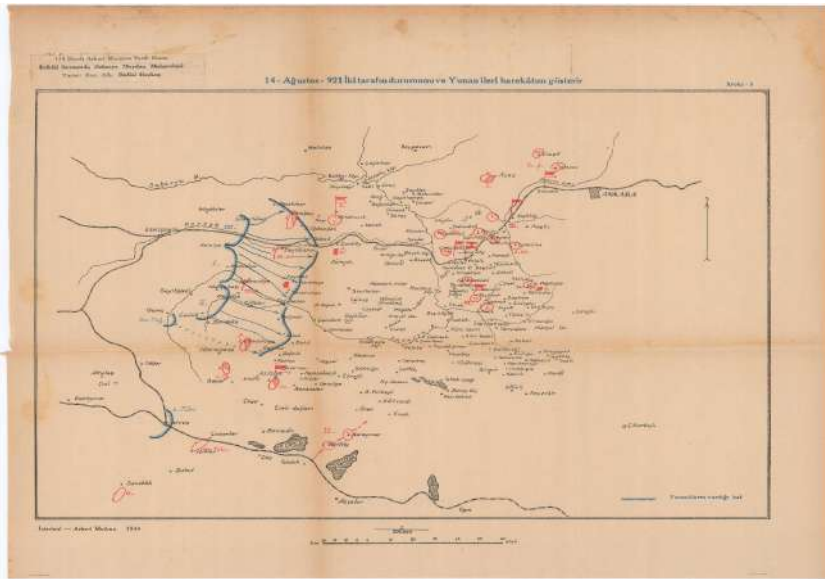
79 CDA, ATASE, 1237-145-2.

80 CDA, ATASE, 1237-145-4.

Ek 5: Haymana kazasının Tırnaksız karyesinin Yunan işgali zamanında vücuda getirdiği zayıat-ı umumi listesidir.⁸¹

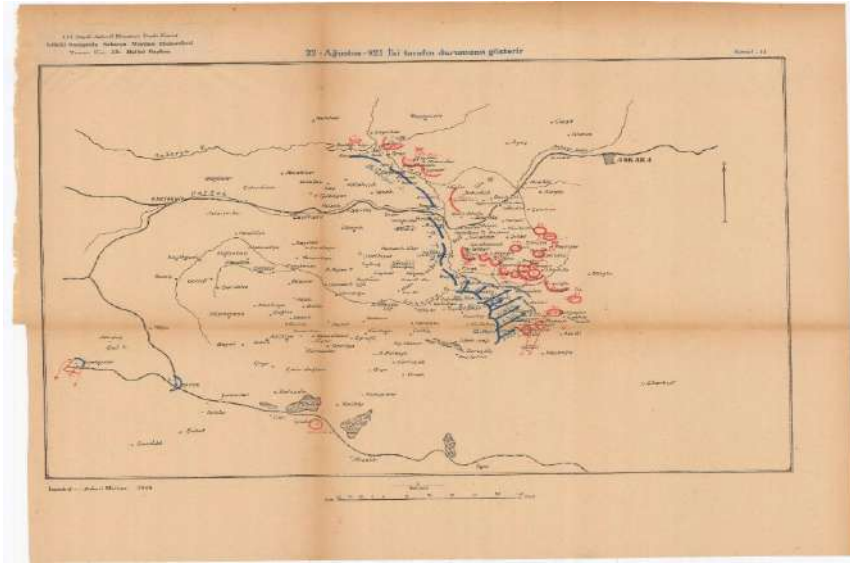
Ale ve hanece esya zayıatı						Hayvan zayıatı				Koyun zayıatı			Tahmini tarladaki hasılat zayıatı						ESAMI
Miskulât	Kılıç	Kırmızı kılıf	Takım	Ehise	Yekün	Okuz	İnek	At	Yekün	Koyun	Keçi	Yekün	Buğday	Arapa	Yulaf	Bostan	Araba	Koyun	
KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ	KURUŞ								KİLO	KİLO	KİLO	Kuruş			
3000	5000	4000		2000	14000	1		4	5	40	4	44	1500	5000	1500		1		Zahid oğlu
																			Süleyman
2000	3000	3000		2000	1000	4	2	4	10	80	20	100	12000	6000	1500				Efendi
2000	1500	3000		1500	8000	1	3	1	5				10000	4000					Hali oğlu
2000	1000			2000	5000	1		2	3				12000	4000					Osman
10000	5500			7000	22500	5	4	8	17				100000	20000	5000	20000	1		Hali oğlu
3000	6000	4000		3000	16000	6	6	3	15	150	40	190	15000	15000	6000				Murteza
6000	10000	3000	5000	6000		4	5	7	16	150	40	190	23000	11000	7000				Seyyit Ali bin
4000	1000	2500		6000	13500	2		2	4				15000	1000	10000		1		Canzan
																			Abdullah oğlu
2000	2000			3000	7000	4	1	2	7				8000	1300			1	1	Hacı Osman
2000	1500	2000			5500		2	2	4				16000	11000					Hilsevin oğlu
1000	1200	2000		1000	52000	2	1		3				16000	8000					Hacı Baybek
2000	3000				5000	6	3	2	11	10		10					1	1	İbrahim oğlu
				2500									3000	1000					Osman
1000	500				1500					15		15	6000	4000					Murat oğlu
																			Omer Efendi
																			Abdullahoğlu
																			beyli Bek
																			Canik oğlu
																			Basim
																			Hacer bint-i
																			Zevullah
																			Hacer bint-i
																			Hacı Eyüp
																			Aske bint-i
																			Bettullah
																			Abdülaziz oğlu
																			Abdülkadir

Ek 6: 14 Ağustos 1921'deki Yunan ve Türk Harekâtını Gösteren Harita.⁸²

81 CDA, ATASE, 1237-145-3.

82 Hulusi Baykoç, İstiklal Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesi, İstanbul 1944, Kroki 3.

Ek 7: 22 Ağustos 1921 Türk ve Yunan Ordularının Mevzilerini Gösteren Harita.⁸³

83 Baykoç, İstiklal Savaşı'nda Sakarya, Kroki 11.

Eben-Emael: Taktik Yeniliklere Boyun Eğen Stratejik Bir Tahkimat

Mehmet Fatih BAŞ*

Giriş

Almanya'nın Fransa ve Benelüks ülkelerine yönelik taarruz planında tali taarruz bölgesi olan Belçika'nın işgali görevi Altıncı Ordu'ya verilmişti. Bu ordunun ilerleme mihveri üzerindeki başlıca kritik arazi arızası Albert Kanalı idi. Kanal üzerinde geçişe izin veren kritik önemi haiz üç köprü bulunmaktaydı ancak Almanların kanala yaklaşma istikametleri 1935 yılında inşaatı tamamlanan ve dönemin en görkemli tahkimat sistemlerinden biri olan Eben-Emael Tahkimatı'nın topları tarafından ateşle kapatılmıştı. 10 Mayıs 1940 sabahı Maas Nehri'ni baskın şeklinde aşırıp Maastricht çıkıntısı üzerinden Belçika'ya girecek olan Altıncı Ordu, Fransız ve İngiliz kuvvetlerini asıl taarruzun bu kesimden geldiğinde inandıracak ve böylece asıl taarruz bölgesi olan Arden Ormanları kesimindeki düşman baskına uğratılacaktı. Harekâtın başarısı bu tahkimatın hızla etkisiz hale getirilerek Belçika'nın işgalinin başlamasına bağlıydı.

Alman yüksek komutası, Eben-Emael'i bir baskınla ele geçirmek için yük planörleriyle tarihte ilk kez icra edilecek bir hava hücum harekâtında karar kıldı. 10 Mayıs 1940 sabahının erken saatlerinde tahkimatın en savunmasız yeri olan tepesindeki düzlüğe özel eğitilmiş bir hücum müfrezesi planörlerle indi. İlk kez bu operasyonda kullanılan çukur imla haklı tahrip kalıpları sayesinde birkaç saat içinde zırhlı kulelerin ve kazamatların büyük bir kısmı etkisiz hale getirildi ve ertesi sabah dost kuvvetlerle temas sağlanana kadar tahkimatın içindeki Belçikalılar kontrol altında tutuldu. Tahkimatı savunan Belçikalı askerler ertesi gün öğlen vakti teslim oldular ve harekât başarıyla tamamlandı.

Eben-Emael Harekâtı'nın ilerleyen yıllarda ortaya çıkan yeni harekât konseptlerini etkileyen üç önemli özelliği vardı. İlki, Almanların etrafından dolaştıkları Maginot Hattı örneğinden farklı olarak kalıcı tahkimatların taarruza uğramaları halinde bile yeni taarruz usulleri karşısında etkisiz kalacağını göstermesiydi. İkincisi, Alman hava indirme birliklerine bağlı paraşütçüler tarafından icra edildiği için çoğunlukla hava indirme harekâtı gibi değerlendirilse de yük planörlerinin kullanılmasından mütevellit, tarihte icra edilmiş ilk hava hücum harekâtı olmasıydı. Üçüncüsü ise derinlikteki düşman ağırlık merkezlerini hedef alan özel birlik harekâtlarının modern manada ilk kez uygulandığı yer olmasıydı. Bu çalışmada, harekâtın planlanması ve icrası, birincil ve ikincil kaynaklardan istifade edilerek incelenecek ve bu üç önemli özellik bağlamında alınan dersler analiz edilecektir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Enstitüsü, Harp Tarihi Anabilim Dalı, mfbas@kho.msu.edu.tr

Almanya'nın Fransa ve Benelüks Ülkelerini İşgal Planı: *Fall Gelb* (Sarı Durum)

Almanya'nın 1939 yılı sonbaharında Polonya'yı, 1940 ise ilkbaharında Danimarka ve Norveç'i önceden eşine rastlanılmamış bir süratle işgal etmesinin ardından Kıta Avrupası üzerindeki Alman hakimiyetinin önünde kalan tek engel Fransa idi. 1940 yılında Fransız kara kuvvetleri Almanya'dan sayıca daha kalabalık olduğu gibi teçhizat açısından da daha moderndi. Bu sebeple Fransa'nın işgalinin kolay olmayacağı Alman Silahlı Kuvvetler Yüksek Komutası (Oberkommando der Wehrmacht – OKW) tarafından bilinmekteydi.¹

Almanya, Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa karşısında eski genelkurmay başkanlarından Kont Alfred von Schlieffen'in hazırladığı sefer ve yığınak planlarını esas alan bir harekât icra etmiş ancak Alman orduları Belçika'nın işgalini güçlükle tamamladıktan sonra taarruzları İngiliz ve Fransız kuvvetleri karşısında yavaşlamış ve nihayet Eylül 1914'te Marne Nehri boylarında bütünüyle durdurulmuştu. Savaşın geri kalanında iki taraf kuvvetleri Atlas Okyanusu kıyılarından tarafsız İsviçre sınırına kadar uzanan mevzilerde bir yıpratma savaşı vermeye mecbur kalmışlardı.²

Birinci Dünya Savaşı'nda alınan derslerden, iki savaş arası dönemde en çok istifade eden orduların başında Alman ordusunun geldiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Savaştan sonra mevcudu azaltılarak taarruz imkân ve kabiliyetini haiz birlikler kurması veya platformlara sahip olması yasaklanmış Reichswehr (Alman İmparatorluk Silahlı Kuvvetleri), Versay Antlaşması'nın getirdiği kısıtlamalara rağmen ileride şartların gevşeyeceği veya büsbütün ortadan kalkacağı öngörüsüyle savaş sonrası bir genelkurmay karargâhı gibi çalışan Truppenamt'in (Askeri Kıtalar Dairesi) başkanı General Hans von Seeckt'in öncülüğünde büyük bir askerî reform başlatmıştı.³

Bu reformu kolaylaştıran ve belki de derinden etkileyen faktörlerden biri de 1922'de Sovyetler Birliği'yle imzalanan Rapallo Antlaşması oldu. Bu antlaşmayla normalleşen iki ülke ilişkileri, von Seeckt'in girişimiyle askerî bir iş birliğinin de önünü açtı. Arazi tatbikatı yapmaktan, uçak ve tank kullanmaktan menedilen Reichswehr, Sovyetler Birliği topraklarında çok sayıda askerî tatbikat icra ettiği gibi Kazan'da kurduğu zırhlı birlikler okulunda tank mürettebatı yetiştirmeye başlamıştı. Ayrıca pilot

1 Adolf Hitler'i Batı'da bir taarruz fikrinden vazgeçirmek için Alman Kara Kuvvetleri tarafından yapılan itirazların detayları için bkz. Erich von Manstein, *Kaybedilen Zaferler*, İstanbul 2022, s. 88-97.

2 Michael Howard, *The First World War*, Oxford 2007, s. 35-9.

3 Gerhard P. Gross, *The Myth and Reality of German Warfare: Operational Thinking from Moltke the Elder to Heusinger*, Lexington 2016, s. 140-3.

yetiştirmek için Lipetsk'te bir uçuş okulu inşa etmişti.⁴ Bu esnada Mikhail Tuhaçevski, Vladimir Triandafillov ve Georgi İsserson gibi harbin operatif seviyesini teorik bir zemine oturtan Sovyet askerî düşünürlerinin, yakın hava desteği ve hava indirme birlikleriyle desteklenen mekanize birliklerin düşman derinliğinde icra edecekleri harekâta dair ortaya koydukları yeni fikirlerden de şüphesiz haberdar oldular.⁵

Adolf Hitler'in Ocak 1933'te iktidara gelmesinin ardından Versay hükümlerini tanımadığını beyan etmesi ve Almanya'nın yeniden silahlanmaya başlamasıyla, Alman silahlı kuvvetleri önceden teorik seviyede kalmış ve ahşap maketlerden imal edilmiş tank ve uçaklarla yapılan komik görünüşlü tatbikatlarda denenmeye mahkûm edilmiş fikirlerini nihayet pratik zeminde uygulama fırsatını buldu. General von Seeckt tarafından kaleme alınarak 1921 ve 1923 yıllarında iki cilt halinde yayımlanan müşterek harekât talimnamesi *H. Dv.487, Führung und Gefecht der verbundenen Waffen*, yeni oluşan şartlara göre derhal güncellenmişti.⁶ 1933 ve 1934 yıllarında iki cilt halinde yayımlanan yeni müşterek harekât talimnamesi *Heeresdienstvorschrift 300: Truppenführung* (Sevk ve Muharebe) savaş bitene kadar Alman Kara Kuvvetleri Komutanlığı (Oberkommando des Heeres – OKH) tarafından hiç değiştirilmeden kullanılacaktı.⁷

Almanların savaşın başında yoğun hava desteği ve mekanize birliklerin etkin kullanımıyla elde ettikleri hızlı zaferlerin dünyada yarattığı şaşkınlığın bir sonucu olarak günümüzde halen geçerliliğini koruyan bir *Blitzkrieg* (Yıldırım Harbi) miti doğmuştu. Esasında Alman ordusu İngiliz gazeteciler tarafından uydurulan bu tabiri hiç kullanmadığı gibi kendi harekât konseptlerini *Bewegungskrieg* (Hareket ve Manevra Harbi) olarak nitelemekteydi. Almanlara göre kendi konseptleri dünyanın geri kalanının iddia ettiği gibi olağanüstü bir vafsa sahip değildi. Almanya'nın jeopolitik konumu ve kaynaklarının kıtlığından doğan durumun yarattığı bir mecburiyetin ürünüydü. Almanya, Avrupa'nın ortasında ve hem doğudan hem batıdan tarihsel düşmanlarına (Rusya ve Fransa) komşu bir ülkeydi ve stratejik olarak iç hat durumundaydı. Uzun soluklu bir yıpratma savaşını kaldıracabilecek imkân ve kabiliyetten mahrum olduğu için kısa ve canlı bir askerî seferle düşmanlarına boyun eğdirmeye mecburdu.⁸

4 Robert M. Citino, *The Path to Blitzkrieg: Doctrine and Training in the German Army, 1920-39*, Mechanicsburg 2008, s. 43; Gross, *a.g.e.*, s. 141.

5 Sovyet askerî düşünürlerin geliştirdikleri operatif seviye ve derin harekât konseptine dair genel bir değerlendirme için bkz. Georgii Samoilovich Isserson, *The Evolution of Operational Art*, Fort Leavenworth 2013, s. VII-XXII.

6 Gross, *a.g.e.*, s. 142.

7 *On the German Art of War: Truppenführung*, ed. Bruce Condell vd., Boulder 2001, s. X.

8 Robert M. Citino, *The German Way of War: From Thirty Years' War to the Third Reich*, Lawrence 2005, s. 267.

Alman ordusunun yeni harekât konsepti Polonya ve İskandinavya'da görece daha zayıf düşmanlar karşısında işe yararmış olsa da asıl sınavını Fransa karşısında verecekti. Fransa'ya yönelik Alman harekât planı, bu gerçek göze alınarak ve Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan hayal kırıklığı hatırdan çıkarılmayarak hazırlandı.

Alman Kara Kuvvetleri'nin *Aufmarschanweisung No.1, Fall Gelb* (1 No.lu Yığınak Direktifi, Sarı Durum) kapsamında geliştirdikleri planın Ekim 1939'da hazırlanan ilk versiyonunun ana fikri Fransa-Almanya sınırında inşa edilmiş Maginot Hattı'na hiç çatmadan Belçika ve Lüksemburg üzerinden yapılacak bir taarruzla Fransız kuvvetlerinin asıl grubunun gerisine sarmak ve nihayetinde kuşatarak imhasını temin etmektir. Plan bu haliyle Birinci Dünya Savaşı'nda uygulanan ve birliklerin beklenen hızda ilerleyememesi yüzünden başarısız olan Schlieffen Planı'nın bir benzeriydi ancak bu sefer zırhlı birlikler ve yakın hava desteğinin bir arada kullanılmasıyla başarı kazanılacağı değerlendirilmekteydi.⁹

Sonradan A Ordular Grubu Kurmay Başkanı Korgeneral Erich von Manstein'in Hitler'e bizzat sunduğu önerileri doğrultusunda yapılan değişikliklerle *Aufmarschanweisung No.4* adıyla Şubat 1940'ta son halini alan plana göre Hollanda sınırında B, Belçika ve Lüksemburg sınırında A ve Maginot Hattı karşısında C Ordular Grubu taarruz için tertipleneceklerdi. B Ordular grubu harekât emrini aldığı anda Hollanda'yı ve ardından Belçika'yı kuzeyden işgale başlayacak bu kesimdeki tali taarruzla Fransız kuvvetleri ve İngiliz Seferi Kuvvetleri (British Expeditionary Corps – BEF) asıl taarruzun bu kesimden geldiğine inandırılacaktı. Asıl taarruz ise A Ordular Grubu tarafından sıklet merkezi Ardenler Ormanı kesiminde olacak şekilde icra edilecekti. Zırhlı birliklerin ormanlık araziden geçmesini ummayan Fransız kuvvetleri bu kesimde baskına uğratılacak ve burada Maas Nehri'ni geçişe müteakip zırhlı birlikler derhal kuzey istikametine dönerek İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin geriyle irtibatını kesecek ve imha gerçekleşecekti. C Ordular Grubu ise Maginot Hattı karşısında gösteriş hareketleri icra ederek buradaki Fransız kuvvetlerini yerinde tespit ederek diğer kesimleri takviye etmelerine engel olacaktı.¹⁰

Alman planının işe yaraması için sürat esastı. İmhanın gerçekleşebilmesi için İngiliz ve Fransızların asıl taarruzun Hollanda ve Belçika üzerinden geldiğine inanması ve olabildiğince fazla kuvveti Belçika içlerine sevk etmeleri gerekiyordu. Burada asıl rol B Ordular Grubu'na bağlı Altıncı Ordu'ya düşüyordu. Altıncı Ordu, Maastricht çıkıntısı üzerinden Belçika'ya girmeden önce Maas Nehri'ni ve ardından Albert Kanalı'nı aşmak zorundaydı. Ancak hem Maas Nehri üzerindeki

9 “Oberbefehlshaber des Heeres, Aufmarschanweisung ‘Gelb’ (19.10.1939)”, *Bundesarchiv-Militärarchiv*, RH 6/1.

10 Manstein, *a.g.e.*, 129-30.

hem de Albert Kanalı üzerindeki kritik köprüler Belçika sınırı içinde o dönemin en kuvvetli tahkimatlarından biri olan Eben-Emael Tahkimatı'ndaki toprakların menzili içindeydi. Bu köprülerin tahrip edilmeden ele geçirilmesi ve kanaldan geçişi tehdit eden Eben-Emael'deki toprakların susturulması planının başarılı olması için hayati öneme sahipti.¹¹ Ancak Eben-Emael o dönem dünyadaki en sağlam ve en modern tahkimat sistemlerinden biriydi ve Almanlar burayı etkisiz hale getirmek için daha önceden denenmemiş yöntemlere başvurmak zorunda kalacaklardı.

Eben-Emael Tahkimatı ve Olası Bir Taarruza Yönelik Savunma Tedbirleri

Eben-Emael, Belçika ordusunun Almanyadan gelecek muhtemel bir tehdide karşı inşa ettiği bir dizi kalıcı tahkimattan oluşan savunma hattının en kuzeyindeki tahkimattı. Tahkimatın savunma kabiliyetini artıran temel özelliği Albert Kanalı'nı tepeden gören hakim arazide inşa edilmiş olmasıydı ve bu sebeple kanaldan ayrı düşünülemezdi.

Belçikalılar Albert Kanalı'nın inşaatına 1931 yılında başlamışlar ve kanalın geçiş güzergâhı üzerindeki en yüksek bölge olan Caestert Platosu'nda 1300 metre uzunluğunda bir yarık açarak kanalı bu yarıktan geçirmişler ve Maas Nehri'yle birleştirmişlerdi. Tam bu birleşme noktasında ve yarığın en yüksek kesiminde Eben-Emael Tahkimatı'nın inşa edilmesine karar verildi ve inşaat 1 Nisan 1932'de başladı. 30 Mayıs 1935'te inşaatın tamamlanmasıyla tahkimat Belçika ordusu tarafından kullanılmaya başlandı.¹²

Dörtgen şeklinde inşa edilen Eben-Emael, kuzeyden güneye 900 metre uzunlukta idi ve en geniş kesimindeki eni 700 metre idi. Toplam 7 dönümlük bir arazi üzerinde yer almaktaydı ve bunun 4 dönümü tahkimatın tepesindeki düzlük alandı. İnşaat esnasında yeryüzü seviyesindeki kazamat, korugan ve diğer mevziler hariç bütün tesisler tepenin doğal yapısının içinde gömülü olarak yeraltına inşa edilmişti.¹³ Eben-Emael'in komutanı bir topçu binbaşı idi. Tahkimatın kadro mevcudu 1322 kişiydi ancak personel dönüşümlü olarak yakınlardaki köylerde konakladığı ve vardiya usulüne göre görev yaptığı için herhangi bir anda tahkimatı koruyan personel sayısı 750'yi geçmiyordu.¹⁴

Tahkimatın batısında Jeker (Geer) Nehri bulunmaktaydı ve olası bir düşman taarruzu öncesi bu kesimde nehrin taşırılmasıyla gerçekleşecek su baskınıyla

11 "Neufassung der Aufmarschanweisung 'Gelb' (11.03.1940)", *Bundesarchiv-Militärarchiv*, RH 20-6/732.

12 James E. Mrazek, *The Fall of Eben-Emael*, Londra 1970, s. 26-7.

13 Clayton Donnell, *Eben-Emael and the Defence of Fortress Belgium, 1940*, Barnsley 2021, s. 7.

14 Mrazek, *a.g.e.*, s. 30-31.

hem tankları hem de piyadeyi engelleyebilecek yapay bir engel oluşturulması düşünülmüştü. Bu kesimde ayrıca 450 metre uzunluğunda ve 10 metre genişliğinde bir tank hendeği inşa edilmişti. Tahkimatın güneyinde ise tahkimat boyunca 10 metre genişlikte ve 4 metre derinlikte bir tank hendeği mevcuttu. Bu hendekler tank engelleri ve tel engellerle tahkim edilmişti. Hendeklerin tamamı tahkimatın sekiz ayrı beton koruganı (Bloc O1, 1, 2, 4, 5, 6, Canal Nord ve Canal Sud) içindeki 60 mm'lik tanksavar topları ve ağır makineli tüfeklerle ateş altına alınabilmekteydi. Bu engeller ve koruganlar tahkimatın çevre emniyetini sağlamaktaydı.¹⁵

Tahkimatın güneybatı ucunda Bloc 1 adı verilen beton korugan mevcuttu. İki katlı bu korugan yer altından tahkimatın içine tek geçiş noktasını teşkil ediyordu. Girişinde indirilip kaldırılabilen ahşap bir köprü mevcuttu ve köprünün altında 4 metre genişliğinde bir hendek vardı. Hendeği aşmaya çalışanlar korugandan atılacak el bombalarının hedefi olacaktı. Bu korugan 5 astsubay ve 23 er tarafından korunmaktaydı. 200 metre kuzeydeki Bloc 2 ile bu korugan tahkimatın güney ve batı yaklaşma istikametlerini ateşle kapatmak için inşa edilmişlerdi. Bloc 1 ve 2 aynı mimari özelliklere sahipti. Bloc 2'de ek olarak karşı taarruz yapılmasını sağlayan bir çıkış noktası mevcuttu. Bloc 2'nin personel mevcudu 4 astsubay ve 22 er idi.

Tahkimatın kanala bakan tarafında Canal Nord ve Canal Sud adı verilen iki korugan mevcuttu. İkisi arasında 800 metre mesafe vardı. Daha kuzeydeki Canal Nord'un aslı vazifesi Kanne Köprüsü'nün emniyetini sağlamaktı. Tahkimatın güneydoğusundaki Bloc 4, kanal kıyısından tahkimatın en güneyindeki Bloc 5'e kadar olan bölgeyi ateş altına alacak şekilde inşa edilmişti ve personel mevcudu 4 astsubay ve 22 er idi. Bloc 5 tek istikamete ateş açabilen 60 mm'lik tek bir tanksavar topuna sahipti. Personel mevcudu 3 astsubay ve 14 er idi. Bloc 6 ise sadece Bloc 1 istikametine olmak üzere tek yöne ateş açabilecek şekilde inşa edilmişti. 60 mm'lik iki tanksavar topuna ek olarak tepesinde 20 mm kalınlığında zırhlı bir gözlem kubbesi mevcuttu. Personel mevcudu ise 3 astsubay ve 17 er idi. Tahkimatın güneydoğusundaki uzantısının en ucunda ise Albert Kanalı ile Maas Nehri'nin birleşim noktasını tanksavar ve makineli tüfek ateşiyle kapatan Bloc O1 mevcuttu.

Tahkimatın en tehlikeli ağır silahları ise iç kesimde kazamatların içine ve zırhlı kulelere yerleştirilmiş ve Almanya sınırına kadar olan bölgeyi ateş altına alabilecek menzile sahip toplardı. Tahkimatın öncelikli hedefi Maastricht şehrinden kanal üzerindeki köprülere uzanan yollardı. Bu yollar 75 mm'lik seri ateşli üçer topa sahip Maastricht-1 ve 2 kazamatlarıyla korunmaktaydı. Maastricht-1, tahkimatın kuzeybatısındaki tepelik kesimdeydi. Maastricht-2 ise onun yaklaşık 150 metre

¹⁵ “Der Handstreich auf die Werk-Gruppe ‘Eben-Emael’ am 10 Mai 1940”, *Bundesarchiv-Militärarchiv*, RL 2 IV/107.

güneyinde idi. 11 km menzilli toplarının ateş sahası 70 derece idi ve -5 ile +37 derece arasında yatık yollu atış yapabilmekteydiler. Her bir topun ateş sürati dakikada 10 atış idi. Hollanda'ya olası bir saldırı durumunda topların Hollanda topraklarına ateş açması için en üst mercilerden izin alınması gerekiyordu. Maastricht kazamatlarının birebir aynısı olan Visé-1 ve Visé-2 kazamatları güneydeki Visé kasabasına bakmaktaydılar ve Maas Nehri'nin güney uzanımı üzerindeki köprüleri ateş almakla görevliydi.

Kazamatların her birinde personel mevcudu 5 astsubay ve 28 er idi. Bunlar duvarları 2,75 metre kalınlığında betondan inşa edilmiş iki katlı yapıları. Üst katta toplar ve mürettebat, alt katta ise cephanelik bulunmaktaydı. Alt kattaki mühimmat vinç mekanizmasıyla bir şaft içinden geçirilerek üst kata çıkarılmaktaydı. Mürettebatın görüşü sınırlıydı ve muharebenin gidişatına göre atış tanzimi yapmaları mümkün değildi. Önceden hazırlanmış ateş planlarına bağlı kalmak zorundaydılar. Kazamatlardan herhangi birinin düşmesi halinde mürettebat derhal yer altına çekilerek çelik kapılarla tahkimatı mühürleyecek ve içeri sızmayı engelleyecekti. Mühimmat depoları ise yeraltında olabildiğince derin seviyelerde tutulacaktı.

Kazamatlar dışında iki adet 75 mm topla mücehhez Coupole Nord ve Coupole Sud adı verilen zırhlı kuleler mevcuttu. Coupole Nord tahkimatın güneydoğu ucunda, Coupole Sud ise en güneyde, Bloc 5 üzerinde yer alıyordu. Bu kulelerin dış kalınlığı 38 cm idi ve içeriden de 2,5 cm kalınlıkta çelik levhalarla takviye edilmişti. Ateş emri alındığında yer seviyesinden 53 cm yükselerek 360 derecelik bir ateş sahasındaki hedeflere ateş edebilmekteydi. 10 km menzilli topları -8 ile +38 derece arasında yatık yollu atış yapabilmekteydiler. Tahkimatın tepesine yönelik olası bir sızma karşısında, içinde 1,5 cm çapında 205 msket bulunan peşrev mermileri de atabilmekteydiler.

Tahkimatın tepesine sızması muhtemel ve kuzeyden gelecek bir düşman piyade tehdidine karşı Mi-Nord ve Mi-Sud (Mitrailleur) adında betondan inşa edilmiş iki ayrı makineli tüfek yuvası mevcuttu. Mi-Nord tahkimatın kuzeydoğusunda, Mi-Sud ise onun yaklaşık 150 m güneybatısında ve Visé-1'e irtibat hendekleriyle bağlı halde bulunuyordu. Her birinde 3 ağır makineli tüfek mevcuttu. Her ikisi de Albert Kanalı'ndan tahkimatın kuzeyindeki köprülere kadar kesintisiz gözetleme ve ateş sahasına sahipti. Personel mevcutları 3 astsubay ve 12 er idi.

Tahkimat hava taarruzlarına karşı da büsbütün savunmasız değildi. En güney ucunda 4 adet 7.65 mm Maxim ağır makineli tüfeğe sahip bir uçaksavar mevzii vardı. Bunlar birbirleriyle 25 metre mesafede bulunan dört ayrı mevzie yerleştirilmişlerdi. Bu mevzilerin hemen yakınında bakım atölyesi olarak kullanılan ahşap bir baraka mevcuttu.

Tahkimatın en ağır silahı tahkimatın tepesindeki düzlüğün ortasında yer alan 120 mm'lik iki topla mücehhez zırhlı kule idi. Coupole 120 adı verilen 5,75 metre çapındaki bu kule kendi etrafında 360 derece dönebilmekteydi. Dışındaki 21 cm kalınlıkta çelik zırh içeride 4 cm kalınlıkta bir demir levhaya kaynatılmıştı. Bu levhanın iç kesimine de 25 cm kalınlıkta bir başka çelik levha kaynatılmıştı. Kule mürettebatı 4 astsubay ve 24 er idi. Topların ilk 5 dakikada ateş süratleri dakikada 2 atış idi. Sonraki 15 dakika boyunca her 40 saniyede 1 atış yapabilmekteydi. Ardından namluların soğuması gerekiyordu. Tahkimatın en kuzeyine bu kulenin bire bir ölçeğinde iki sahte kule inşa edilmişti. Bir sahte kule de tahkimatın güneydoğusuna inşa edilmişti.

Tahkimata yönelik düşmanın muhtemel yaklaşma istikametlerini gözetlemek üzere biri Bloc O1, biri Mi-Nord ve biri de Maastricht-2 üzerinde olmak üzere üç adet gözlem kubbesi (sırasıyla EBEN 1, 2 ve 3) inşa edilmişti. EBEN 1, kanalı, Maas Nehri'ni ve kanal ile nehrin birleşim noktasındaki rıhtımı görmekteydi. EBEN 2, kuzey istikametini ve Kanne Köprüsü'nü görmekteydi. EBEN 3 ise tahkimatın tepesini gözetleyecek şekilde inşa edilmişti.¹⁶

Bütün bu savunma sistemleri, konumu ve düşman yaklaşma istikametlerindeki doğal engelleriyle Eben-Emael hem Müttefikler hem de Almanlar nezdinde Avrupa'nın en zor ele geçirilebilir kalelerinden biriydi. Berlin'deki Amerikalı CBS muhabiri William Shirer, Eben-Emael için, "Fransızların Maginot Hattı'nda veya Almanların Westwall'de inşa ettikleri tüm tahkimatlardan saha sağlamdı" demişti.¹⁷

Eben-Emael'e Yönelik Komando Harekâtının Planlanması ve Hazırlığı

20 Kasım 1939 günü batıya yönelik harekât planının ana hatlarını içeren 8 No.lu Führer Direktifi yayımlanmıştı. Bunun 5'inci maddesinde, Maastricht batısındaki köprülerin ele geçirilmesi için hava kuvvetlerine şifahi emirler verildiği bildiriliyordu.¹⁸ Bu şifahi emir doğrudan Hitler tarafından 7'nci Hava İndirme Tümen Komutanı Tümgeneral Kurt Student'e verilmişti. Hitler, 27 Ekim 1939 günü Student'le şansölyelik binasında baş başa yaptığı görüşmede, Eben-Emael'e paraşütçüler (*Fallschirmjaeger*) tarafından yük planörleriyle bir harekât icra edilip edilemeyeceğini sormuş. Student'in 28 Ekim 1939 günü olumlu görüş beyan etmesi üzerine harekât için hazırlıklara başlanması için şifahi emrini vermişti. 29 Ekim 1939 tarihinde Kara Kuvvetleri Harekât Başkanlığı'ndan Hava Kuvvetleri Harekât Başkanlığı'na gönderilen güncellenmiş yığınak planında Eben-Emael'e DFS-230

16 Donnell, *a.g.e.*, s. 9-12; Chris McNab, *The Fall of Eben-Emael, Belgium 1940*, Oxford 2013, s. 19-26.

17 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, Greenwich 1960, s. 954-5.

18 *Hitler's War Directives 1939-1945*, ed. Hugh Trevor-Roper, Londra 1964, s. 17.

yük planörleriyle bir hava hücum harekâtının icra edileceği ve koordinasyon için hava kuvvetlerinden bir subayın Altıncı Ordu karargâhında görevlendirilmesi bildiriliyordu.¹⁹

Hollandanın işgalinin başladığı dakikalarda eşzamanlı olarak Eben-Emael ve kuzeyindeki Kanne, Vroenhoven ve Veldwezelt köprülerine planörlerle inen paraşütçüler hedef bölgelerinin emniyetini sağlamak zorundaydılar. Harekâtın asıl hedefi Eben-Emael değil, Albert Kanalı üzerindeki köprülerin sağlam ele geçirilmesiydi. Ancak bu hedefe ulaşmak ve hatta Maas üzerindeki köprülerin sağlam ele geçirilmesi için bile Eben-Emael'in mutlaka etkisiz hale getirilmesi gerekiyordu.

Harekâtın icrası için 1'inci Paraşüt Alayı 1'inci Tabur'dan alınan paraşütçüler, 2'nci Paraşüt Alayı 1'inci Tabur'dan alınan istihkâm takımıyla takviye edildi ve bu 440 personel Yüzbaşı Walter Koch emrine verildi. Yüzbaşı Koch 3 Kasım 1939 günü Hannover yakınlarındaki Hildesheim'da eğitimlere başladı. Sturmabteilung Koch adıyla teşkil edilen hücum grubu dört ayrı hedef için dört ayrı hücum müfrezesine ayrılmıştı.²⁰

<u>Sturmabteilung Koch</u>		
Hücum Müfrezesi	Hedef	Personel Mevcudu
Sturmgruppe Stahl (Çelik)	Veldwezelt Köprüsü	2 subay, 79 astsubay, erbaş ve er
Sturmgruppe Beton	Vroenhoven Köprüsü	5 subay, 94 astsubay, erbaş ve er
Sturmgruppe Eisen (Demir)	Kanne Köprüsü	1 subay, 89 astsubay, erbaş ve er
Sturmgruppe Granit	Eben-Emael	2 subay, 28 astsubay, 57 erbaş ve er

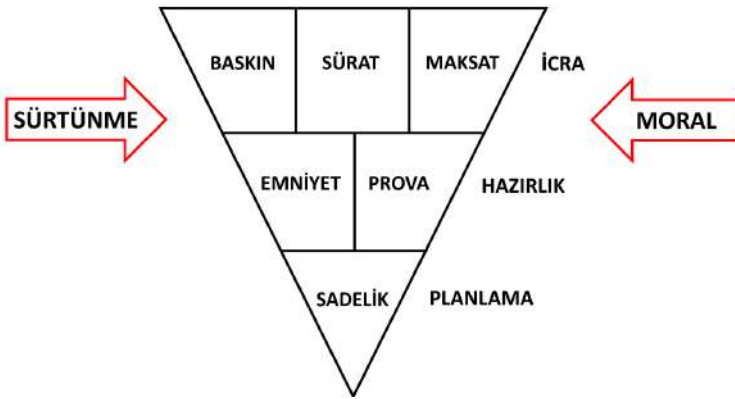
Eben-Emael harekât icra edecek Sturmgruppe Granit, 24 yaşındaki Üsteğmen Rudolf Witzig emrine verilmişti. Witzig, sonraki 6 ay boyunca adamlarını dünyanın en sağlam kalelerinden birini ele geçirmek için hazırladı. Granit'in üç ana görevi vardı. Birincisi, planörlerin tahkimat üstüne inişini ve orada paraşütçülerin hareketlerini engelleyebilecek silahları yok etmek; ikincisi, üç köprüye doğru yönlendirilmiş olan topçu bataryalarını susturmak ve üçüncüsü, garnizonun karşı taarruzlarını engellemek amacıyla tahkimatın giriş ve çıkış noktalarını imha kontrol altına almak. Witzig, sürat ve baskın unsurlarının görevin başarısında kritik olduğunu ve düşmanın

19 Mrazek, a.g.e., s. 33-37; "Neufassung der Aufmarschanweisung 'Gelb' (29.10.1939)", *Bundesarchiv-Militärarchiv*, RH 2-449. Buradan da anlaşılacağı üzere, bu cüretkâr harekâtın fikir babası Adolf Hitler idi.

20 "Einsatz der Fallschirm- und L. S. (Kampf und Lestensegler) Truppe: Der Einsatz Eben-Emael und Albert-Kanal (13.03.1944)", *Bundesarchiv-Militärarchiv*, RL 2 IV/108.

karşı taarruzla müfrezesini ezip geçmesinden önce yalnızca bir saatlik bir süresi olduğunu da anlamıştı. Hava kuvvetlerinden bir irtibat subayı, Teğmen Egon Delica, müfrezeye atandı. Delica, ileri hava kontrolörü olarak bombardıman uçaklarını, avcı uçaklarını ve planlanan ikmal indirmelerini çağırma görevi üstlenmişti, böylece tahkimattaki garnizonunun karşı taarruzlarını durdurmakta yardımcı olacaktı. Plan ayrıca, Albert Kanalı'nı geçtikten sonra 4'üncü Zırhlı Tümen'in öncü unsurlarıyla da temas sağlamayı içeriyordu. 151'inci Piyade Alayı'na bağlı 51'inci İstihkam Taburu, Kanne Köprüsü'nden geçecek ve gerekirse Eben-Emael'in susturulmasına destek ve yardım sağlayacaktı.²¹

William McRaven'in özel kuvvetlerle alakalı tezinde ortaya koyduğu özel birlik harekât modelinin temelinde yatan düstur, "sade bir harekât planının, harekât emniyetine azami surette riayet edilerek dikkatle gizlenmesi ve gerçekçi şartlarda yapılan eğitimle sürekli prova edilmesinin ardından baskın şeklinde, süratle ve komutanlığın maksadını esas alarak icra edilmesi" idi.²² Witzig'in harekâtı planlaması, hazırlığı ve icrası da genel olarak bu düstura uymuştur.

Şekil 3: William McRaven'in Özel Birlik Harekât Modeli

Witzig tahkimata dair, başta hava fotoğrafları olmak üzere, toplanan istihbarat ışığında planını hazırladı. Almanlar sivil yolcu uçaklarına yerleştirdikleri fotoğraf makineleri sayesinde komşu ülkelerin savunma tedbirlerinin havadan keşfini uzun yıllardır yapmaktaydılar ve Eben-Emael'in de bol miktarda hava fotoğrafı mevcuttu. Tahkimatın inşaatının ilk etabında görev alan Alman mühendislik firmalarının verdiği bilgiler de önemli bir istihbarat kaynağı teşkil etmişti.²³

21 James Lucas, *Storming Eagles: German Airborne Forces in World War Two*, Londra 1988, s. 21.

22 William H. McRaven, *The Theory of Special Operations*, Monterey 1993, s. 17.

23 McRaven, *a.g.e.*, s. 67.

Witzig, müfrezesini her biri bir planörle hedefe inecek 11 ayrı manga şeklinde teşkilatlandırdı ve her mangaya biri asıl ve biri tali olmak üzere iki ayrı hedefi tahrip etme görevi verdi. Her bir manga 7 veya 8 kişiden oluşmaktaydı. Her manga makineli tüfekler ve alev makineleriyle teçhiz edilmişti. Witzig'in müfrezesi 28 adet 50 kg'lık ve 28 adet de 12,5 kg'lık çukur imla haklı tahrip kalıplarıyla hedefe inecek ve hedefleri bunlarla imha edecekti. Çukur imla hakkı 1888'de Charles Munroe tarafından icat edilmişti. Çalışma prensibi koni şeklindeki tahrip kalıbının infilak etmesiyle oluşacak yüksek basıncın kalıbın çukur şeklindeki iç kesiminde sıkışması ve ortaya çıkan yüksek ısıdaki alevin temas ettiği yüzeyi delmesine dayanıyordu. 50 kg'lık bir tahrip kalıbı 25 cm kalınlığındaki bir zırhı delebilecek güce sahipti.²⁴ Bu tahrip kalıpları Almanlar tarafından iyi saklanmış bir teknolojik sırdı ve planörlerin kullanılmasıyla birlikte düşman üzerinde baskın etkisini artıracaktı.

Witzig'in müfrezesindeki her bir manganın hedefleri şu şekildeydi:²⁵

Manga	Manga Komutanı	Öncelikli Hedef	Tali Hedef
1	Çavuş Hans Niedermeier	Maastricht-2	Maastricht-1
2	Onbaşı Max Maier	Couple 120	Uçaksavar Mevzii ve Visé-1
3	Onbaşı Peter Arndt	Maastricht-1	Maastricht-2
4	Başçavuş Helmut Wenzel	Mi-Nord	Mi-Sud
5	Çavuş Erwin Haugh	Uçaksavar Mevzii	Couple Nord ve Bloc 4
6	Onbaşı Siegfried Harlos	Sahte Kule 1	Sahte Kule 2
7	Onbaşı Fritz Heinemann	Sahte Kule 2	Sahte Kule 1
8	Onbaşı Otto Unger	Ahşap Baraka	Couple Nord
9	Onbaşı Ewald Neuhaus	Mi-Sud	Mi-Nord
10	Onbaşı Willi Hübel	İhtiyat	İhtiyat
11	Onbaşı Fritz Schwarz	İhtiyat	Couple 120

Plan sade bir biçimde hazırlanmıştı. Müfreze tahkimatın tepesine indikten sonra bütün kuleleri veya kazamatları imha etmeyecek, sadece tahkimat üzerindeki paraşütçülerin hareketini tehlikeye atması muhtemel hedefleri ve ardından Maastricht istikametini ateş altına alabilecek topları imha edecekti. Hedefler ele geçirildikten ve tahrip edildikten sonra Eben-Emael, Alman Altıncı Ordu'nun hareketini tehdit etme vasfını kaybetmiş olacaktı.

Witzig bu görev için hava kuvvetlerinin en iyi planör pilotlarını talep etti. Sivil

²⁴ Gilberto Villahermosa, *Hitler's Paratrooper: The Life and Battles of Rudolf Witzig*, Londra 2010, s. 49-51.

²⁵ McNab, *a.g.e.*, s. 47.

müşabakalarda derece kazanmış sivil pilotlardan da Witzig'in emrine verilenler oldu. Pilotların eğitimi kritikti zira her bir planör gece karanlığında yapacağı intikalin ardından kendi hedef bölgesinin yakınlarına inmek zorundaydı. Ayrıca Witzig, pilotları da mangalara dahil ederek onlara piyade ve istihkam eğitimi aldırdı.²⁶

Sturmabteilung Koch'un bütün unsurlarının Hildesheim'daki eğitimleri büyük bir gizlilikle yürütüldü. Personele izin ve seyahat yasağı getirildi. Telefon ve telgrafla haberleşmeleri yasaklandı. Aileleriyle mektuplaşmalarına izin verilse de bütün mektuplar sansüre uğramaktaydı. Personel yemeklerini müfrezeye ayrılan yemekhanelerde hazırlayıp orada yemektiydi. Kaldıkları tesislere dışarıdan kimsenin alınmaması emredilmişti. Kışla yakınındaki koruluğa gidenlere en az iki kişinin eşlik etmesi emri verilmiş ve personelin, üzerinde paraşütçü işareti bulunmayan hava kuvvetleri üniformaları giymesi emredilmişti. Emniyet tedbirlerine ne kadar dikkat edildiği, kışlaya katılış yapan tüm personele yukarıdaki hususlar konusunda bilgilendirildiklerine dair imzalatılan tutanağın altında yazan şu cümleden anlaşılmaktaydı: "Bu emniyet tedbirlerini ihlal etmem veya görev yaptığım kışla ve birlik hakkında ikinci bir kişiyi sözle, yazıyla veya görsel yollarla bilgilendirmem halinde ölüm cezasına çarptırılacağımı biliyorum."²⁷

3 Kasım 1939 günü Hildesheim'da başlayan eğitime Çekoslovakya'da devam edildi. Personel beton koruganlara taarruz tekniklerini öğrenmek için istihkâm okulunda tahrip kursu gördü. Eski Çekoslovak sınırında ve Polonya'da bulunan terk edilmiş beton koruganlarda uygulamalı taarruz eğitimleri yapıldı. Ayrıca hem Eben-Emael'in hem de kanal üzerindeki köprülerin modelleri inşa edilerek bu modeller üzerinde de gerçekçi eğitimler yapıldı. Mart ayında eğitimler tamamlandı ve planörler büyük bir gizlilik içinde Köln yakınlarındaki Ostheim ve Butzweilerhof hava meydanlarına getirilerek burada harekât gününü beklemeye koyuldular. Personel de Köln yakınlarına konuşlandı. Mayıs ayına kadar burada yükleme provası için alarm eğitimlerine devam edildi.²⁸

Harekâtın İcrası ve Eben-Emael'in Ele Geçirilmesi

10 Mayıs 1940 sabahı Almanya'nın Batı Seferi başladı. 9 Mayıs akşamı saat 19.30'da Yüzbaşı Koch'a ikaz emri verilmişti. Planörler saat 04.30'da kalkacaklar ve Alman kara unsurları Hollanda sınırını geçmeden beş dakika önce 05.25'te hedeflerine eşzamanlı olarak ineceklerdi. Saat 04.50'de harekâtı icra edecek dört ayrı hücum müfrezesini taşıyan 42 planör Ostheim'dan havalandı. Kısa süre sonra telsiz kapattılar. Bu esnada

26 Villahermosa, *a.g.e.*, s. 48.

27 "Einsatz der Fallschirm- und L. S. (Kampf und Lestensegler) Truppe: Der Einsatz Eben-Emael und Albert-Kanal (13.03.1944)", *Bundesarchiv-Militärarchiv*, RL 2 IV/108.

28 Mrazek, *a.g.e.*, s. 59-60.

Üsteğmen Witzig'in de aralarında bulunduğu 11'inci Manga'yı taşıyan planörü çeken halat koptu ve planör Köln dışında boş bir araziye zorunlu iniş yaptı. Uçakların telsizleri kapalı olduğundan paraşütçüler komutanlarının harekâta katılamadığını ancak tahkimata indiklerinde öğreneceklerdi. Dahası 2'nci Manga'yı taşıyan diğer bir planör de Düren yakınlarında halatı koptuğu için zorunlu iniş yapmıştı. Kalan uçaklar gece karanlığında Hollanda sınırına kadar onlara yol göstermek üzere yakılmış büyük kılavuz ateşlerini ve projektör ışıklarını takip ederek yol aldılar.²⁹

Uçakların motor seslerinin baskın unsurunu ortadan kaldıracağı hesaplandığından planörler Aachen'ın kuzeybatısında Hollanda sınırında bırakılacaklardı. Ancak yeterli irtifaya çıkılamadığı için Hollanda hava sahasına girilmek zorunda kalındı ve tüm planörler saat 05.10'da Gulpen semalarında, hedef bölgeye 10 km mesafede bırakılarak hedeflerine doğru yöndüler. Saat 05.25'ten itibaren de hepsi eş zamanlı olarak hedeflerine inmeye başladılar.³⁰

Belçika birlikleri, Hollanda sınırındaki Alman birliklerinin hareketliliği üzerine saat 01.30 sularında ikaz emri almışlardı ancak bunun her hafta yapılan alarm tatbikatlarından biri olduğu kanaatindeydiler. Saat 05.00'ten itibaren köprülerdeki personel, motorları ses çıkarmayan ve milliyeti belirsiz uçakların köprülere yaklaştığını Eben-Emael'e haber verdiler. Uçakların hangi millete ait olduğu anlaşılmadan ateş açmak istemeyen tahkimattaki uçaksavar nişancılar planörleri tepelerinde görene kadar beklemiş ve sonra ateşe başlamışlardı ancak dört uçaksavardan biri arıza yapmıştı. Diğer üç uçaksavar ise yaklaşık kırk ila elli fişek ateşledikten sonra arıza yaptılar. Böylece planörler tahkimatın tepesine ciddi bir direnişle karşılaşmadan indi.³¹

Planörler iniş yaparken Kanne köprüsündeki Belçikalılar köprüyü uçurmayı başardılar. Diğer iki köprü ise sağlamdı. Bu esnada Köln yakınlarına zorunlu iniş yapan Witzig de el koyduğu bir askerî araçla Köln'e gidip yeni bir uçağı planörünün iniş yaptığı alana getirtti. Planörünü bu uçağı bağlatarak tekrar havalandı ve adamlarına katılmak üzere yola çıktı.³²

Eben-Emael'e inen her bir planör kendilerine verilen asıl hedeflere yönelmeye başladı. Müfreze komutanının planörünün gelmediği görülünce emir komutayı Başçavuş Helmut Wenzel aldı ve harekâtı o idare etti. Aslında Teğmen Delica ondan daha kıdemliydi ama kendisi aslen paraşütçü değil, ileri hava kontrolörü olmasından ötürü harekâtı sevk ve idare etmesi mümkün değildi. Wenzel her bir manganın

29 Villahermosa, *a.g.e.*, s. 52-4.

30 Mrazek, *a.g.e.*, s. 75.

31 Donnell, *a.g.e.*, s. 13-6.

32 Villahermosa, *a.g.e.*, s. 57-8.

hedeflerini bildiğinden ötürü müfreze komutanının yokluğunda bütün hedeflere yönelik taarruzları başarıyla koordine etti.³³

Planörler eşzamanlı olarak indikleri için her bir planörün içindeki manganın harekâtı da birbiriyle eşzamanlı şekilde cereyan etti. İlk inen planör, asıl hedefi uçaksavar bataryası olan, 5'inci Manga'yı taşıyordu. Ustalıkla gerçekleştirilen hassas inişle, planörün kanadı bir makineli tüfeği ezdi. Ardından hızla planörden çıkan paraşütçüler, mevzilere el bombaları attılar ve hafif silahlarla ateş açtılar. Kısa sürede makineli tüfekler sustu ve mevzide hayatta kalan Belçikalılar teslim oldu.

Hedefi Coupole Nord olan 8'inci Manga'yı taşıyan planör, hedefin 20 metre yakınına indi. Paraşütçüler planörden çıkar çıkmaz, uçaksavar mevzilerinden gelen makineli tüfek ateşine maruz kaldılar. Açılan bu ateşte bir yaralı ve aralarında manga komutanının da olduğu iki ölü vererek harekâtın ilk zayıyatını yaşadılar. İlk şok atlatıldıktan sonra Coupole Nord'un kubbesine 50 kg'lık bir tahrip kalıbı yerleştirildi ve kapısına da 12,5 kg'lık başka bir tahrip kalıbı konuldu. 50 kg'lık tahrip kalıbı kubbenin zırhını delmeyi başaramadı, ancak kubbe kapısı ve çevresindeki beton yapı çöktü. Kubbeye yerleştirilen 50 kg'lık başka bir tahrip kalıbı da beklenen etkiyi yaratmasa da içerideki topları çalışmaz hale getirdi ve kulenin dönmesini engelledi. Coupole Nord artık tamamen devre dışıydı ve hayatta kalan Belçikalılar tahkimatın derinliklerine çekildiler.

7'nci Manga'yı taşıyan planör tahkimatın kuzey ucuna çok sert bir iniş yaptı ve iki paraşütçü yaralandı. Bu kesimdeki hedeflerin sahte kuleler olduğu kısa sürede anlaşıldı, ancak yine de bunlar tahrip kalıplarıyla yok edildi. Bu esnada yakınlar sert bir iniş yapan 6'ncı Manga da planörden güçlükle çıktıktan sonra asıl hedefi olan kuleyi tahrip etmek için oraya ulaştı ancak her iki sahte kulenin de 7'nci Manga tarafından tahrip edilmiş olduğunu gördü. Hayal kırıklığına uğrayan her iki manga da tahkimatın kuzeybatısından gelebilecek düşman tehdidine karşı bu kesimde savunma tertibi alarak beklemeye başladılar.

Mi-Sud yakınlarına inen 9'uncu Manga tel engelleri keserek hedefine ilerledi. Mi-Sud'un zırhlı kapakları kapalıydı ve bu mevziden ateş açılmadı zira Belçikalı askerler kaçmıştı. Korugana ulaşan paraşütçüler makineli tüfek mazgalına 50 kg'lık bir tahrip kalıbı yerleştirip bu koruganı imha ettiler ve böylece tahkimatın tepesini koruması için inşa edilmiş bu korugan hiç zayıat verilmeden etkisiz hale gelmiş oldu. Yakınlara inen Wenzel'in komutasındaki 4'üncü Manga'nın asıl hedefi de Mi-Nord idi. Ancak çok sert inen planör hedefinden yaklaşık 80 metre uzakta durabilmişti. Alman paraşütçüler planörden çıktıklarında bu mevziden gelen yoğun bir makineli tüfek

33 16 Cases of Mission Command, ed. Donald P. Wright, Fort Leavenworth 2013, s. 147.

ateşiyle karşılaştılar, ancak mesafe kapandıkça ateşin yoğunluğu önemli ölçüde azaldı ve ardından tamamen kesildi. Askerler korugana ulaştığında zırhlı kapaklar açılmıştı. İlk olarak, Wenzel ve iki kişi koruganın tepesine çıkarak EBEN 2 gözlem kubbesine 1 kg'lık bir tahrip kalıbı yerleştirip patlattılar. İçerideki asker yaralandı, ancak Belçikalı makineli tüfek ateşi yeniden başladı. Wenzel, daha güçlü bir tahrip kalıbı kullanmaya karar verdi. EBEN 2'nin üzerine 50 kg'lık bir tahrip kalıbı yerleştirdi. Patlama kubbeyi delmeyi başaramadı, ancak patlamayla oluşan basınç içerideki iki askeri öldürdü ve birkaçını yaraladı. Kubbenin dönmesini de engelleyerek etkisiz hale getirmiş oldu. Savunmacılardan hayatta kalanlar ise tahkimatın derinliklerine çekildiler.

Maastricht-1'e taarruz etmekle görevli 3'üncü Manga'yı taşıyan planör hedefe 25 metre mesafeye inmişti. Paraşütçüler derhal kazamata ulaşp 75 mm'lik topun mazgalına 12,5 kg'lık bir tahrip kalıbı yerleştirmeyi başardılar. Patlama sonucu top imha oldu ve duvarda bir delik açıldı. İçeriye atılan el bombalarıyla savunmacılar etkisiz hale getirildi ve hayatta kalanlar tahkimatın derinliklerine çekildiler. Maastricht-2 yakınlarına inen 1'inci Manga kazamatın üzerindeki EBEN 3 gözlem kubbesinin üzerine tırmanarak 50 kg'lık bir tahrip kalıbı yerleştirdiler. Patlama sonucu kubbenin içindeki iki Belçikalı asker öldü. Maastricht 1'de olduğu gibi, sol taraftaki 75 mm'lik topun altına 12,5 kg'lık bir tahrip kalıbı yerleştirildi ve bu top imha edildiği gibi duvarda da bir delik açıldı. Paraşütçüler gaz maskeleri takarak duman dolu iç mekâna girdiler ve kazamatın emniyetini aldılar. Belçikalılar yine derinlere çekilmişlerdi.

Harekâtın ilk 20 dakikası büyük bir başarı elde edildiğini ortaya koymuştu. Saat 05.50'den itibaren paraşütçülere hava desteği de ulaştı. Bu esnada ihtiyatı teşkil eden 10'uncu Manga'yı taşıyan planör de iniş yaptı. Bu planörle getirilen telsizle Yüzbaşı Koch'un karargâhına ulaşan Wenzel durumun kontrol altında olduğunu bildirdi ve cephane ikmali talep etti. Kısa süre sonra paraşütçülere havadan cephane ikmali de gerçekleşti. Ancak çevredeki diğer Belçika tahkimatlarından açılan topçu ateşi yüzünden, Alman uçaklarının attığı cephane sandıklarına güçlüklerle ulaşılabildi. Dahası Visé-1, Visé-2, Coupole Sud ve Coupole 120 henüz imha edilememişti.

Wenzel, en son ulaşan 10'uncu Manga'ya Visé-1'e taarruz etmesi emrini verdi. Hızla hedefe yönelen paraşütçüler 12,5 kg'lık bir tahrip kalıbıyla kazamatı ve tepesindeki gözlem kubbesini imha ettiler. 5'inci Manga ise Coupole Sud'a taarruz etti. Kule içeri girmiş vaziyetteydi. Tepesine yerleştirilen 50 kg'lık bir tahrip kalıbı patlatıldı. Paraşütçüler kulenin tahrip olduğuna kanaat getirirler de verdikleri zarar sınırlı olmuştu. Kule içerideki inatçı mürettebat tarafından onarılıp tekrar çalıştırılacaktı.

Tahkimatın en tehlikeli silahı olan Coupole 120 ise sağlamdı. Bu hedefe taarruz edecek olan 2'nci Manga yolda zorunlu iniş yaptığı için hedefe kimse taarruz etmemişti.

Diğer mangalar da bu hedefin imha edilemediğinden habersizdiler. Bu kulenin gözlem aralığından açılan tüfek ateşi bu hedefin imha edilmediğinin anlaşılmasını sağladı. Paraşütçüler derhal harekete geçtiler ve kulenin top namlularına 1 kg'lık tahrip kalıpları yerleştirdiler. Patlama sonucunda mürettebat derinlere kaçtıysa da kule imha edilememişti. Ardından 50 kg'lık bir tahrip kalıbıyla toplara daha da ağır hasar verdiler. Buna rağmen içerideki mürettebat toplardan birini tamir edip atışa hazır hale getirdi. Maas Nehri'nin doğusunda toplu halde bulunan Almanlara ateş açmaya hazırlardı ama üst komutanlıktan emir gelmedi. Saat 08.00 sularında paraşütçüler 3 kg'lık tahrip kalıplarıyla topları bütünüyle tahrip etmeyi başardılar. Saat 09.00'da kuleye Almanlar üzerine ateş açılması emri geldiğinde savunmacılar çoktan içeri çekilmişlerdi. Böylelikle tahkimat bütünüyle etkisiz hale getirilmişti.

Üsteğmen Witzig saat 07.30 sularında yanında 11'inci Manga olduğu halde tahkimata ulaşarak emir komutayı devralmıştı. Geldiğinde adamları işin büyük kısmını halihazırda halletmişti. Eben-Emael'de tüm bunlar yaşanırken Veldwezelt ve Vroenhoven köprüleri de Belçikalılar tarafından havaya uçurulmadan önce Alman paraşütçüler tarafından ele geçirilmişti. Günün geri kalanında tahkimatın içine hapsedilen Belçikalı askerler üst üste karşı taarruzlar yaptılarsa da bunlar geri püskürtüldü. Tahkimata yardım için yola çıkan Belçika takviye kuvvetleri ise Alman Hava Kuvvetleri tarafından durdurulmuştu.³⁴

11 Mayıs günü sabahı 151'inci Piyade Alayı'nın öncüleri Albert Kanalı'nı aşarak tahkimata ulaştılar ve paraşütçülerle temasa geçtiler. Tahkimatı geri alamayacağını anlayan Belçikalılar ise saat 12.15'te topluca teslim oldular. Alman paraşütçülerinin zayiatı 6 ölü ve 20 yaralıydı. Belçikalılar ise 23 ölü, 59 yaralı vermişlerdi. Hayatta kalan yaklaşık 700 kadar Belçikalı ise esir alınmıştı.³⁵ Almanların verdikleri zayıat, elde ettikleri başarıya oranla neredeyse yok hükmündeydi.

Almanların Başarısının ve Belçikalıların Başarısızlığının Nedenleri

Alman paraşütçülerin başarısının temelinde yatan başlıca unsur baskını kesin surette elde etmiş olmalarıydı. McRaven'in özel birlik harekât modelinde açıkladığı

34 "Einsatz der Fallschirm- und L. S. (Kampf und Lestensegler) Truppe: Der Einsatz Eben-E-mael und Albert-Kanal (13.03.1944)", *Bundesarchiv-Militärarchiv*, RL 2 IV/108; McNab, *a.g.e.*, s. 43-56; Mrzcek, *a.g.e.*, s. 87-107; McRaven, *a.g.e.*, s. 76-86; Lucas, *a.g.e.*, s. 23-25.

35 Alman zayıyatının detayları için bkz. Mrzcek, *a.g.e.*, s. 180-1; Belçikalıların zayıyatı konusunda farklı kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Binbaşı Otto Zierach'ın harekâta dair 1944'te yazdığı tarihte Belçikalıların kaybı 180 ölü, 1200 esir olarak belirtilmiştir ancak bu rakam abartılıdır. "Einsatz der Fallschirm- und L. S. (Kampf und Lestensegler) Truppe: Der Einsatz Eben-Emael und Albert-Kanal (13.03.1944)", *Bundesarchiv-Militärarchiv*, RL 2 IV/108; Belçikalıların kaybı konusunda genel kabul gören rakam ölü ve yaralı toplamının 80 ila 100 arasında olduğudur. Harekât esnasında tahkimatın personel mevcudunun 750 ila 780 kişi olduğu bilgisinden hareketle esir sayısı 700'den fazla olamaz. McNab, *a.g.e.*, s. 70; Donnell, *a.g.e.*, s. 26.

üzere, özel birlikler hemen her zaman harekât icra ettikleri bölgelerde düşman kuvvetlerinden sayıca daha az olmak mecburiyetindedirler. Harekâtın başında bu dezavantajdan dolayı bir zafiyet alanı ortaya çıkar. Ancak baskın unsurunun elde edilmesine müteakip, harekâtın temposunu düşürmeden icra etmeleri sonucu McRaven'ın “nisbi üstünlük eşiği” adını verdiği eşik aşılarak avantaj yavaş yavaş harekâtı icra eden özel birliğe geçer. Alman paraşütçüleri operasyonel manada baskın elde ettikleri gibi iki yeni askerî inovasyon ürünü sayesinde düşmanı teknolojik olarak da baskına uğratmışlardır. Bunların ilki daha önceden personel nakli için kullanılmamış yük planörlerinin kullanılması olmuştur. İkincisi ise çukur imla haklı tahrip kalıplarının kullanılmasıydı. Belçikalılar paraşütçülerin tahkimatın üzerine inmiş olmalarına rağmen kazamatları, koruganları ve kuleleri hiçbir surette tahrip edemeyeceklerinden emindiler. Ancak tahrip kalıpları sayesinde hedeflerin imha etmeye başlaması Belçikalıları bütünüyle baskına uğratmış ve çoğu hedefte savunmacılar ilk fırsatta tahkimatın derinliklerine çekilmişlerdir. Böylece nisbi üstünlük eşiği aşılarak harekât başarıyla tamamlanmıştır.³⁶

Almanlar harekâtın daha intikal safhasında birlik komutanının zorunlu iniş yapmasıyla zor bir duruma düşmüşlerdir. Ayrıca bir başka planör de Hollanda sınırına ulaşmadan zorunlu iniş yapmıştır. Ancak her bir manga iner inmez kendi hedeflerine yöneldiği için sadece tahkimata ulaşamayan mangaların hedefleri sağlam kalmıştır. Müfreze komutanının gelemediği anlaşıldığında Başçavuş Wenzel derhal emir komutayı üstlenerek kısa bir durum muhakemesinin ardından elindeki kuvvetleri imha edilemeyen hedeflere sevk etmiştir. Burada Alman komuta kontrol anlayışı *auftragstaktik* göze çarpmaktadır. Üst komutanlığın niyet ve maksadını bilen ast birlik komutanının emir beklemeksizin inisiyatif almasını teşvik eden bu anlayış ciddi bir komuta krizinin önüne geçmiştir.³⁷

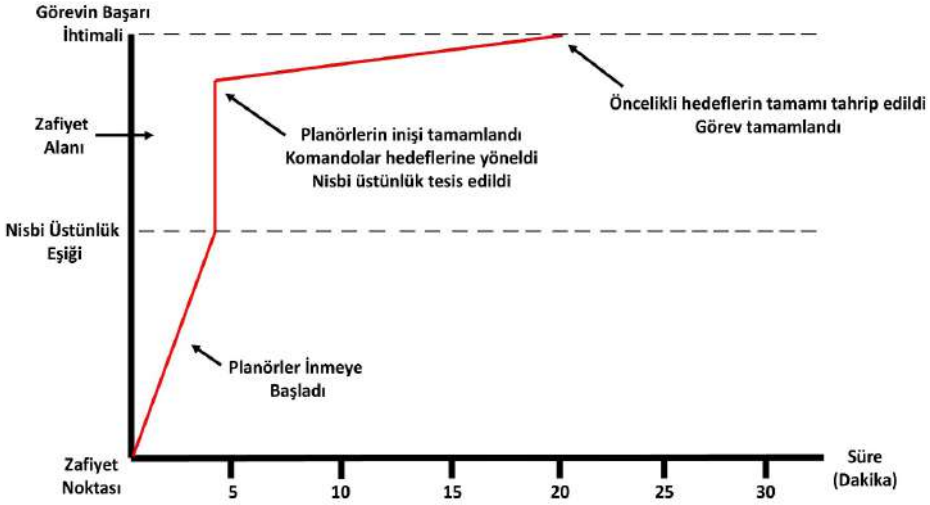
Belçikalıların baskına uğramasının en temel sebebi emniyet tedbirlerine riayet etmemeleriydi. Tahkimat, havadan gelebilecek bir sızma tehdidine karşı tamamen savunmasız olmasa da bu ihtimal göz ardı edilmişti.³⁸ Paraşütçülerin taarruzu başladığında tahkimatın dışarıdan taarruza uğradığı yönünde alarm verilmesi ve personelin tahkimatı saran beton koruganlara sevk edilmesi de savunmayı ciddi biçimde zayıflatmıştı. Durum anlaşıldığında ise paraşütçüler çoktan hedeflerini imha etmiş bulunmaktaydı. Tahkimattaki personel içeride derlenip toplanarak karşı taarruzlara girişler de bunlar bir sonuç vermedi ve ağır zayiata uğradılar. Bunun sebebi de personelin tamamının topçu sınıfından olması ve iyi eğitilmiş Alman paraşütçüleri karşısında piyade gibi muharebeye girince etkili olamamalarıydı.

36 McRaven, *a.g.e.*, s. 96-8.

37 Martin Sonnenberger, *Initiative Within the Philosophy of Auftragstaktik: Determining Factors of the Understanding of Initiative in the German Army, 1806-1955*, Fort Leavenworth 2013, s. 43.

38 Mrazek, *a.g.e.*, s. 170.

Tahkimatın topraklarının Hollanda toprakları içindeki hedeflere ateş açması, çevredeki dost kuvvetlerden takviye kuvvet istenmesi ve yakındaki diğer kalelerden ateş desteği talep edilmesi Liège'deki müstahkem mevki karargâhının iznine tabi olduğundan Belçikalıların reaksiyonu gecikti. Top mürettebatı da inisiyatif almaktan çekinince Maas Nehri'ni geçen Alman kuvvetleri hiçbir tehditle karşılaşmadılar.³⁹

Şekil 4: Harekâtta Nisbi Üstünlük Grafiği

Sonuç

Eben-Emael harekâtı, günümüzde düşmanın derinlikteki ağırlık noktalarını etkisiz hale getirmek için icra edilen komando ve özel kuvvetler operasyonlarının ilk modern örneğini teşkil etmesi açısından önemlidir. Almanlar, Belçika savunmasının ağırlık merkezini isabetli bir biçimde tespit etmişler ve bu noktayı teknolojik üstünlüklerinin de yardımıyla ortadan kaldırarak düşmanın savunma planını bütünüyle çöktürmüşlerdir.

Harekâtın temel başarısı, baskın etkisinin elde edilmesi, hız ve hazırlığın önemini vurgulayan ayrıntılı bir planlama süreci ve yaratıcı taktiklerle sağlanmıştır. Almanlar, yük planörlerini personelin muharebe sahasına taşınması için ilk kez kullanarak Belçika savunmasını beklenmedik bir hava hücum harekâtıyla baskına uğratmışlardır. Harekâtı icra eden personel hava indirme birliklerinden seçilmiş paraşütçüler olduğundan ötürü bu harekât çoğu zaman bir hava indirme harekâtı gibi algılsa da günümüzde helikopterlerle icra edilen hava hücum harekâtının tarihteki ilk örneği olmuştur.

39 McNab, *a.g.e.*, 71-2.

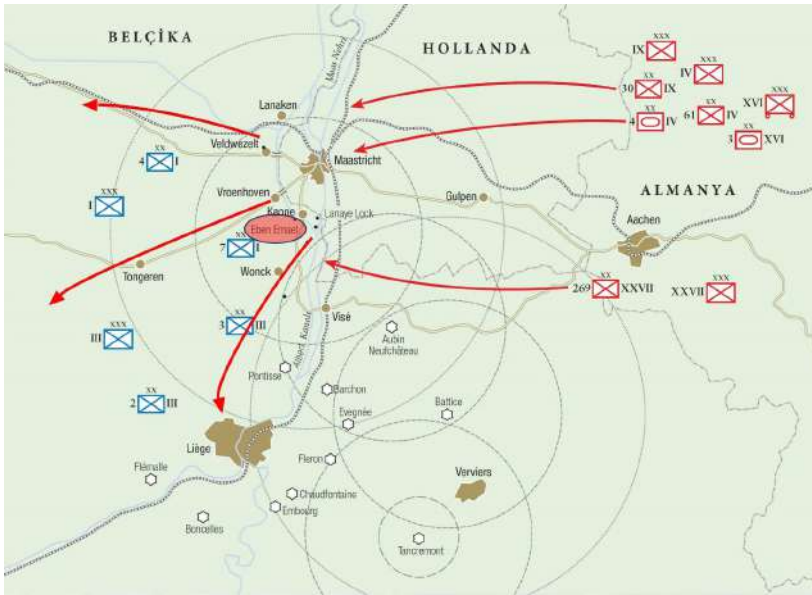
Harekâtın dikkat çekici bir diğer özelliği, komuta ve kontrol anlayışında sergilenen esneklik ve inisiyatifin başarıdaki rolüdür. Planörlerin bir kısmı zorunlu iniş yapmak zorunda kalmasına rağmen, emir komutayı üstlenen bir astsubay harekâtın başarıyla neticelenmesi için gerekli inisiyatifini gösterebilmiştir. Böylece harekâtın başında komutansız kalan müfreze, hızla toparlanarak hedefleri başarıyla imha etmiştir.

Belçika tarafında ise güvenlik önlemlerinin yetersizliği, savunmayı zayıflatan bir faktör olarak öne çıkmıştır. Belçikalıların havadan bir sızma beklememesi, tahkimatın stratejik noktalarının hızla ele geçirilmesine yol açmıştır. Ayrıca, tahkimat personelinin çoğunlukla topçu sınıfından olması ve piyade muharebesi konusunda yetersiz kalması, savunmayı ciddi ölçüde zayıflatmıştır.

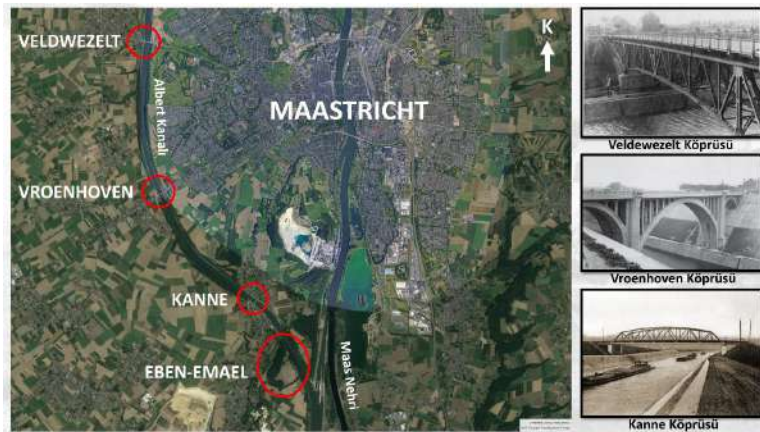
Bu harekâta elde edilen başarı, kalıcı tahkimatların yeni taarruz usulleri ve teknolojik gelişmeler karşısında ayakta kalma şansının olmadığına da ilk önemli göstergesi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda benzer kale ve tahkimatların düşmana karşı aylarca sergiledikleri direnişin bir benzeri İkinci Dünya Savaşı'nda, birkaç istisna hariç, görülmemiştir. Eben-Emael'in düşüşünden birkaç hafta sonra Fransa teslim olacak ve Fransızların ülke güvenliği için bel bağladığı Maginot Hattı Fransız savunma harekâtına hiçbir katkıda bulunamayacaktır.

Bu muharebede Alman hava indirme birliklerinin sergilediği muazzam başarı ve Almanların Batı Seferi'nde hava indirme birliklerinin genel olarak büyük başarılar elde etmesi Alman Silahlı Kuvvetleri'ni daha cüretkâr hava indirme operasyonları icra etme konusunda cesaretlendirmiştir. Lakin bu heves kısa vadede Alman hava indirme birliklerinin de sonunu getirmiştir. Bir yıl sonra Girit adasının sadece hava indirme birlikleri ve yük planörleriyle adaya nakledilen birliklerce ele geçirildiği Merkür Harekâtı başarıyla sona erse de verilen ağır zayıyattan ötürü Almanlar bir daha benzer operasyonlar icra etmekten imtina etmişlerdir.

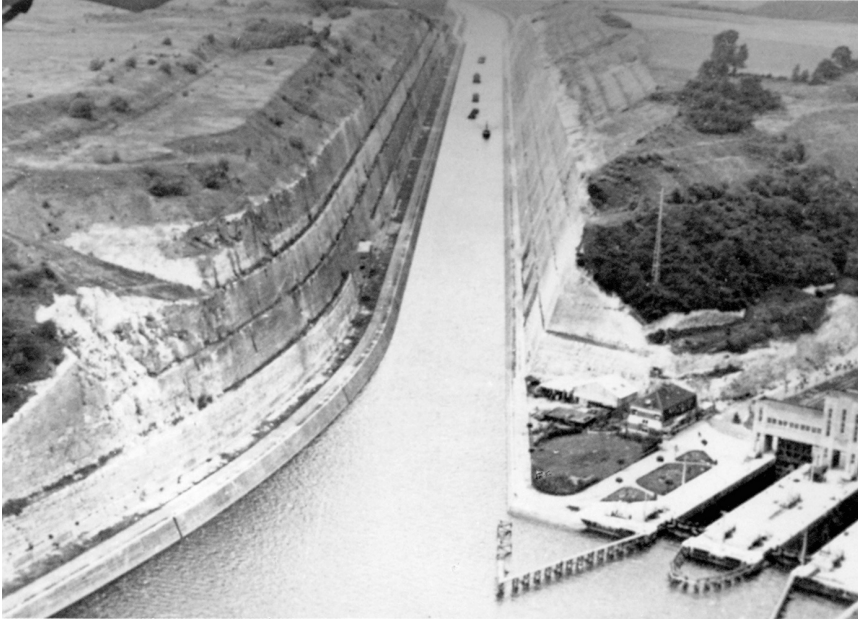
EK-1 Altıncı Ordu harekât planı

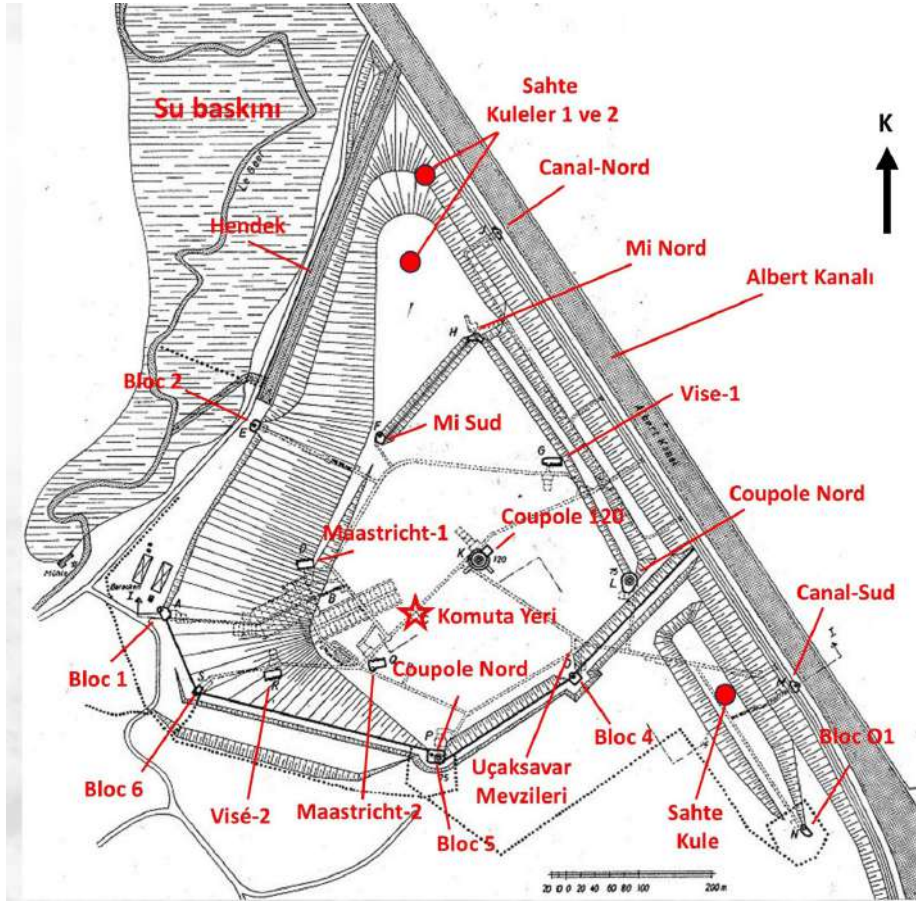
EK-2 Albert Kanalı üzerindeki köprüler

EK-3 Tahkimatın tepesinden kanalın görünüşü (*Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 46/912*)

EK-4 Tahkimat üzerindeki koruganlar ve kazamatlar

EK-4 İntikal ve sızma

EK-5 Tahrip kalıplarının kazamatlarda yarattığı hasar (*Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 46/912*)

EK-6 Harekâtı icra eden subaylar için düzenlenen madalya töreni sonrası (Arka sırada, sol baştaki kişi Üsteğmen Witzig)

Paul Virilio'ya Göre Tahkimatın Temsiliyeti

Oğuzhan KONUK*

Giriş

Bir kale ile hapishane arasındaki farklar nelerdir? Ya da bir nizamiye ile üniversite giriş kapısı arasındaki benzerlikler? İçerisini dışarıdaki tehditlerden ya da dışarısını içerideki tehditlerden korumanın tahkim edilmiş mekânları olarak nitelenebilir. Tahkimatın sözlükteki anlamı; bir yeri düşman saldırısına karşı koyabilecek şekilde sağlamlaştırmak için yapılan hendek, siper vb. çeşitli savunma ve haberleşme tesislerine verilen isimdir¹. Bu tanım mana ve örneklem olarak daha da genişletilebilir. Askerî bağlamda kale, tabya, sığınak, hisar, sur, korugan gibi yapılar da bu tanımın içine girebilir. Yine yukarıdaki sözlük anlamında muharip unsura karşı koymak literatürde de sık kullanılan tanımdır. Hemen her coğrafyada var olan tahkimatın, yapıldığı yerler açısından ele alındığında ana işlevinin muhafaza görevi olduğu görülür. Özellikle kale gibi sınır tahkimatlarında düşman unsura direnmek, kale duvarlarının gerisini emniyete almak ve daha stratejik bir amaç doğrultusunda ileri harekâta lojistik bir üs hüviyetine bürünebilmek temel özelliklerindendir.

Çalışmamızın amacı savaşta, belirli bir alana, belirli bir görev tanımı ile inşa edilmiş bir yapının temsil ettiği başka bir anlamı olup olmadığını Paul Virilio'nun “*Dromoloji Kuramı*” ışığında incelemektir. Muhasım iki tarafın birbirine karşı oluşturduğu asimetri düellosu olarak tanımlanabilecek savaşta, belirli bir alana, belirli bir görev tanımı ile inşa edilmiş bir yapının temsil ettiği başka bir anlam olup olmadığı incelenecektir. Bu incelemede Paul Virilio'nun “*Dromoloji Kuramı*” merkeze alınarak bir değerlendirme yapılacaktır. Dolayısıyla hız ve hareket mefhumları üzerinden bir perspektif sunulup, savaş ve barış dönemlerinde tahkimatın neyi ihtiva ettiği üzerinde durulacaktır. Günümüzde askerî bir karşılığı olmayan kale yapısının, modern şehir, hapishane, fabrika gibi yapılarla ortak hedefleri, denetim kavramı ile değerlendirilecektir. Denetimin icra edilmesindeki dönüşümün bir süreklilik arz ettiği ve özün sabit kalıp araçların değiştiği vurgulanacaktır. Metinde ileri sürülecek fikirleri daha anlaşılır kılmak için örneklemeler statik-kinetik açıdan tasnife tabi tutulup tahkimatın, idarî ve ictimai alanlarda hangi yapılarla benzerlik gösterdiği ortaya konacaktır.

* Arş. Gör., Millî Savunma Üniversitesi Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, ouuzhan.konuk95@gmail.com

1 <https://lugatim.com/s/tahkimat> (Erişim tarihi: 11.05.2024)

Zaman sınırlaması olmamakla birlikte örneklemde muhtelif dönemlerde inşa edilmiş tahkimat veya tahkimat sistemlerine odaklanacaktır. Çalışmanın ilk bölümü teorik altyapı ve Virilio'nun tahkimata atfettiği anlam şerh edilecektir. Bununla beraber askerî, siyasi ve ictimai örneklerin aralarındaki bağlantılar sorgulanacaktır. İkinci bölümde ise tahkimatın askerî rolüne ağırlık verilerek ortaya konulan fikirlerimiz sınanacaktır. Çalışmada kale ve tahkimatların incelendiği araştırma eserler ve felsefi metinlerden faydalanılmıştır.

1. “Hareket” Merkezli Bir Bakış Açısında Statik-Kinetik Ayrımı

Askerî tarih ile mimarlık disiplinlerinin birbirlerine en yakın olduğu sahalardan biri tahkimat gibi görünmektedir. Gerek muhasara gerekse tahkimatın bakım-onarım işleri, teşkilatı gibi konularda iki alan müşterek hareket etmektedir. Öte yandan orduların, hızı bir asimetri olarak hasmına karşı kullanmaları muharebe alanından savaş teçhizatına kadar hemen her parametrenin değişimini beraberinde getirmektedir. Bu açıdan var olan askerî değişimi incelemek bir bakıma, hız ve teknoloji kavramları arasındaki etkileşimi izlemek demektir. Bu açıdan Paul Virilio'nun düşünceleri, yukarıda bahsettiğimiz etmenlere cevap verebilmesi açısından önemlidir.

Paul Virilio, şehir planlaması, mimarî, tarih, sosyoloji gibi konular üzerine eserler vermiş bir Fransız düşünürdür. Yazılarında mimari ve şehir planlarının felsefesi üzerine teori ve kavramlar üzerinden yazar, hız ve hızın algılanması üzerinden var olan değişim-dönüşüm dinamiklerini incelemektedir. Hızı bir bekâ meselesi olarak tanımlamakta², durağanlığı ise hareketin karşısında konumlandırarak bir modern dönem eleştirisi sunmaktadır. Virilio'nun ve dolayısıyla dromolojinin askerî tarihle ilintisi, askerî tarihin mimari ile ilintisine benzemektedir. Virilio, Dromoloji ile hızdaki değişimin sosyal ve politik yaşamı nasıl etkilediğini incelemektedir. Hızın tarihteki rolünü, kentsel ve sosyal yaşam, savaş, ekonomi, ulaşım ve iletişim ile günlük yaşamın diğer yönlerindeki önemli işlevlerini sorgulamaktadır³. Zaman ve mekânı kontrol almayı hedefleyen muktedir ile kontrol altına alınmaya çalışılan unsurlar arasındaki ilişkilerin incelenmesi olarak özetlenebilir.

Virilio, tarih ve medeniyetin şekillenmesinde savaşların rolünün yeterince idrak edilmediğine vurgu yapmaktadır. Ona göre güvenlik ihtiyacı ve harbe hazırlık, müstahkem şehirleri ve savaş lojistiği de modern endüstriyel sistemin

2 Paul Virilio, *Hız ve Politika*, İstanbul 2021, s. 64.

3 Dromoloji, Yunancadaki Akıntı ve yol, yarış gibi anlamlarda kullanılan Dromos kelimesinden türetilmiştir. Dromoloji, yolun, yolculuğun bilimidir. Ian James, *Paul Virilio*, New York 2007, s. 2; John Armitage, *From Modernism to Hypermodernism and Beyond an Interview with Paul Virilio*, *Paul Virilio from Modernism to Hypermodernism and Beyond*, London, 2000, s. 35.

nüvelerini oluşturmıştır. Bu açıdan medeniyet ve kültürün özünde askerî sistem yatmaktadır⁴. Şehirler, kiliseler, fabrikalar, askerî motivasyon mekânı ve ihtiyaçların mekânıdır. Mimari ve askerî alanın kesiştiği yer olan tahkimat Virilio ile yeniden tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Virilio'nun fikirleri burada değer kazanır. Ona göre kendisinin de aşağıda gösterildiği gibi teorilerinin başlangıç noktasında II. Dünya Savaşı'nın hız odaklı saldırı konseptleri ve durağan unsurlar olan şehirlerin bu güce karşı çaresizliği yer almaktadır.

*“Tüm gençliğimi İkinci Dünya Savaşı sırasında çok güç koşullarda geçirdim. Kendimi bir savaş çocuğu olarak görüyorum. Radyonun uzaklarda olduğunu anons ettiği Alman birliklerini, birkaç saniye sonra penceremden görmek, beni hız, zaman ve mekân kavramları üzerine çok düşündürdü... Savaş sırasında oturduğum Nantes şehri, birkaç saniye içinde yerle bir olurken, penceremden görünen yoğun kent dokusu yerini uzak tepelere bıraktı”*⁵

Virilio'nun hız ve teknoloji birlikteliğiyle dünyayı algılama şekli bizatihi modernizme yaptığı eleştirileri de kapsamaktadır. Modernizme farklı bir pencereden bakmasına rağmen benzer bir kanaate sahip olan Bauman'ın “Çağdaş tahakküm mücadelesi, sırasıyla, hareketi hızlandırma ve yavaşlatma silahlarıyla donanmış güçler arasında gerçekleşmektedir”⁶ sözüyle aynı noktaya vurgu yapmaktadır.

Hız merkezli dönüşümü daha anlaşılır hale getirmek için tarafları etken-edilgen olarak tasnif etmek faydalı olabilir. “Hareket” parantezine alırsak unsurlar *statik* ve *kinetik* olarak ikiye ayrılmaktadır. Statik taraf var olan hareketi yavaşlatmak suretiyle denetim altında tutmaya çalışırken kinetik taraf ise manevra kabiliyetini bir asimetri unsuru olarak muhafaza ederek varlığını devam ettirmektedir. Bu açıdan statik unsurun belirgin özellikleri zaman ve mekânı kontrol etmek, hareket bağışlamında daha ağır ve muhafazakâr bir anlayış sahip olmak vardır. Kinetik unsur ise Statige göre daha serbest ve hareketli, mekâna bağlılığı nispeten az ve yeniliğe daha açık bir konumdadır. Dromoloji açısından devlet-toplum, fabrika-İşçi, kışla-asker gibi ikililerin benzer saiklere sahip olduğu söylenebilir. Askerî manada ise iki muhasım tarafın mücadelesinde tahkimatın temsil ettiği burada aranabilir.

2. Virilio'nun Düşünce Dünyasına Tahkimatın Yansıması

Tahkimatın temsil ettiği fenomen, savaş ve coğrafya arasındaki ilişki ile doğrudan alakalı görünmektedir. Muharebe meydanı ve oraya ulaşım, harbe hazırlık

4 Douglas Kellner, “Virilio, War and Technology: Some Critical Reflections”, *Paul Virilio From Modernism to Hypermodernism and Beyond*, London, 2000, s. 106.

5 Paul Virilio, *Hız ve Politika*, İstanbul 2021, arka kapağı.

6 Zygmunt Bauman, *Akışkan Modernite*, İstanbul 2019, s. 181.

safhalarında göz önünde bulundurulmuş bir unsurdur. Bunun nedeni ordunun bir yerden bir yere hareket ettirilmesi ve bu hareket için gerekli malzemelerin lojistiğinin tedarik edilmesi ihtiyacından ileri gelmektedir. Bu sebeple bir sefer organizasyonunda hedefteki alanın coğrafi şekilleri göz önüne alınarak strateji belirlenir. Dağ, tepe, bataklık, akarsu, çay gibi tabii engeller, kuvvetlerin hızını yavaşlatır ve manevra kabiliyetlerini kısıtlar. Bunun yanında en başta bahsettiğimiz tahkimat yapıları da sunî engeller olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tabii engeller ve sunî engeller, orduların hareket kabiliyetini kısıtlama ve savunma durumundaki tarafa taktik üstünlük sağlamak hususunda aynı amaca hizmet etmektedir. Dromoloji'nin kabullerinden biri olan yavaşlatarak tahakküm altına almak ya da hızın kontrolü noktaları burada devreye girmektedir. Balkanlar gibi engebeli, sık akarsuların olduğu ve yer yer bataklıkların hüküm sürdüğü bir coğrafyada büyük kalelerin birçoğunun ticaret ve dolayısıyla yollarında kesişim noktalarında olmasının bir sebebi de bu görünmektedir.

Etimolojik olarak da tahkimat kelimesinin kökünün hükm (حكم) den gelmesi⁷, kalelerin muhkem hale getirilerek barış zamanı bölgenin asayişini, savaş zamanında da düşman saldırılarına karşı güvenliği temsil etmesi açısından önemli bir nüanstır. Buna ilaveten yukarıda bahsedilen statik ayrımında da benzer bir durum söz konusudur. Statik, Yunancadaki *stātikós* (στατικός) kelimesinden türetilmiştir⁸. Benzer bir etimolojik ağaç Latince'de "durmak" anlamında kullanılan "sta" kelimesinden türetilen "state", "statü", "statüko" gibi terimlerde de bulunmaktadır. Bu anlam ilişkisi devletin ve daha doğrusu muktedirin durağanlığına ve yavaşlatarak hakimiyet altına almasına gönderilen bir referans hüviyetindedir. Gözler'in kaleme aldığı makalede de değindiği üzere batı medeniyetinin "State/État/Staat/Stato/Estado" kelimeleri devletin çeşitli dillerdeki karşılığı olmakdır⁹. Virilio'nun anlam dünyası batı merkezli bir beslenme sonucu olduğundan ötürü durağanlık bağlamında devlet-kale ilişkisini ele alırken harekete vurgu yapmaktadır.

Tahkimatın bulunduğu mevkiyi korumasının ötesinde Virilio'ya göre temsil ettiği anlam, denetlemedir. Kalenin hem içindeki ve dışındaki gündelik hayatı düzenlemesini hem de düşmanın seferde karşılaştığı coğrafi şekillerin getirdiği dezavantajları destekleyerek asimetri oluşturmaları benzer faaliyetler olarak

7 Şemseddin Sami, *Kamûs-i Türkî*, İstanbul 1317, s. 386.

8 *Webster's Third New International Dictionary*, ed. Philip Babcock Gove, Massachusetts, 2229.

9 Kemal Gözler, "Devlet Kelimesi Üzerine Bir Deneme", *Türkiye Günlüğü*, sayı 129, (Ankara 2017), s. 6. Yazar devamında, doğudaki devlet kavramının etimolojisini de "dvl" kökünden; hareket eden, el değiştiren anlamına vurgu yaparak "devlet, tedavül eder, state sabit kalır" şeklinde özetlemektedir.

değerlendirir. Denetleme ve tahakkümünü, kinetik olanın manevra kabiliyetini yavaşlatarak tesis eder. Tahakküm ile tahkimatın aynı kökten gelmesi de bu bağlamda anlamı destekleyebilir. Dromolojide tahkimat; hareketsizliğin ve yavaşlatarak denetim altına almanın askeri sembollerinden biridir. Gilles Deleuze ve Felix Guattari'nin “Göçebibiliminde” bu noktadan olayları ele almaktadır. Göçebibilim'in mekânı pürüklü ve pürüksüz olarak ayırması, kinetik kuvvet üzerindeki tahakküme işaret etmektedir. Onlara göre devletin en önemli görevlerinden biri hüküm sürdüğü alanı engebeli hale getirmektir¹⁰. Bu fikirlerini temellendirirken Virilio'ya atıf yaparak, onun düşüncelerinin yanında verdiği örnekleri de tasdik etmektedirler.

Virilio'ya göre modern devlet, iletişim ve sosyal yaşam ile toplumu denetler, onların hareketini kısıtlar. Trafik ışıkları, şehir planlamaları, karayolları, siyasi otoritenin yavaşlatarak denetimde tutma aparatlarıdır. Toplum da her an hareketli ve inovasyonu içinde barındıran bir asimetridir. Bahsedilen denetim mekanizmasını kurarken kaleye benzer bir araç sistemi meydana getirmiştir.

Süvari subayı Guillaute, “Geçişin sıkı bir yasal düzenlemeye tabi tutulmasıyla zamanı ve insanların yaşadığı mekânı şehirli köy arasında düzenleme yoluna gidilirse, yolların ve evlerin belli bir düzene göre sıralanmasına ve yol işaretlerine olduğu kadar saat çizelgelerine de özen gösterilirse, konutların standartlaştırılmasıyla tüm kent saydam hale, yani polis için bilinir hale getirilirse kamu düzeni hüküm sürer ayaklanma gasp kargaşa olmaz.”¹¹

Statik unsur, var olan hareketi zaman ve mekân olarak tahakküm altına almak suretiyle denetlemektedir. Süvari subayının kurguladığı durum bunun somut bir örneğidir. Virilio'nun da Fransızcada kale burcu anlamına gelen *donjon*'un Latince domünus yani egemenlik, mülk sahibi olma hususuna vurgu yaparken buna benzer bir amaç gütmesi muhtemeldir¹². Hakimiyet altına alınan bir yerin askerî bir yapı üzerinden tanımlanması, egemenlik-askeriye algısına göndermedir.

Tahkimatın temsiliyeti, devletin veya devletten kuvvet alan yönetimin hakimiyet tasdiki olarak değerlendirilebilir. Virilio modern şehir ile mazideki kalelerin dromoloji bağlamında aynı araçları kullandığını savunmaktadır. Kaleler ve modern şehirlerin birbirine benzer bir denetim sistemine sahip olmaları ve hareketi yavaşlatarak kontrol altında tutmaları hususu Virilio'nun düşüncesinin merkezinde yer almaktadır. Ona göre “dünyanın her köşesinde şehirlerin otoyolların demiryolların kenarlarında yer

10 Gilles Deleuze ve Felix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 1 Göçebibilimin İncelemesi: Savaş Makinası*, İstanbul 1990, s. 92.

11 Aktaran Paul Virilio, *Hız ve Politika*, s. 23.

12 Paul Virilio, *Hız ve politika*, s. 79. Bunun yanında tahakküm ve tahkimatın etimolojideki bağlantısı “Donjon”, “Dominus” ve “Dominant” kelimelerinde de görülmektedir.

alan en yakın merkezde çalışıp yalnızca yatıp uyumaya gelinen ya da göçmenlere geçici barınak olarak tasarlanan sosyal konutlar başkente giden otoyollar ve paralı geçiş sistemi yakınlarındaki jandarma karargahlarında oluşan tüm bu aygıt, yandan berkitmeli kuleleri, olukları, kapıları üzerindeki metal levhaları seğirdim yolları kapılarındaki içeri alma ve dışarı bırakma sistemleri , şehir savunma organları tarafından sağlanan kitle denetiminden eski kalenin motoruna ait çeşitli parçaların yeniden kurulmasından başka bir şey değildir¹³. “

Denetleme ve dromolojik sonuçlar dünden bugüne devam eden bir olaylar manzumesidir. Amaçlar aynı olmakla birlikte değişen araçlardır. Bu açıdan ticaret yollarının üzerinde, demografik olarak kalabalık kentlerin kaleleri bu perspektiften değerlendirilebilir. Serhad kaleleri bu açıdan hem büyük garnizonlara hem de muhtelif din ve yaşayışa sahip halkların ortak yaşadığı yerler olarak denetleme için önemli örnekler barındırmaktadır.

Vidin Kalesi Tuna Nehri'nin kıyısında, Bulunan bir kale-kenttir. Hem deniz taşımacılığı hem ticaret kervanlarının uğrak yeri olan Vidin, bir müstahkem mevki olmasının yanı sıra Balkanlar'ın en işlek noktalarından biri konumundadır. Dolayısıyla askerî-sivil alan birbiri içine geçmiş halde bulunmaktadır. Paul Virilio, Tocqueville'den yaptığı alıntıda; *“istihkamların idare memurları, devletin sivil görevleri ile askerî görevlerini en ikircikli biçimde bir arada üstlenirler”*¹⁴ der. Temas edilen husus yol tanzimi, şehir planlaması gibi işlerin politik ve askerî amacına yapılan vurgudur. Vidin Kalesi örneğinde kalenin en üst rütbeli askerî, kale muhafızıdır. Kale muhafızının görevler ise düzeni sağlamak, herkesi korumak, zorbalığa izin vermemek, fermanları uygulamak şeklindedir¹⁵. Kale muhafızı, payitahttan aldığı meşruiyetle kalenin askerî fonksiyonunu devam ettirmenin yanında, sosyal ağlar üzerinde de söz sahibi konumundadır. Öte yandan kale muhafızının rolü, askerî, iktisadî ve ictimai bir alanın yönetilmesi olduğu için mesuliyetlerinden birlikte görev yaptığı maiyyetine kadar tipik bir komutandan farklıdır. Hakan Engin'in Anapa Kalesi masraf defterlerini inceyerek muhafızın maiyyetindeki enderun ve birun ağaları, divan kâtibi, kapıcılar kethüdası, hazineदार selam ağası gibi görevlilerle dikkat çekmekte ve kale yönetiminin Osmanlı Saray bürokrasinine benzerliğini vurgulamaktadır¹⁶. Virilio'nun ikircikli yapısında olduğu gibi bir kışanın veya bir

13 Paul Virilio, *Hız ve politika*, s. 24-25

14 Paul Virilio, *Hız ve politika*, s. 25.

15 Mahir Aydın, *Vidin Kalesi: Tuna Boyu'ndaki İnci*, İstanbul 2015, s. 79. Serhadkalelerinin ekserisinde benzer bir görev anlayışı hakimdir. Bazı kalelerin kale muhafızlığı görev ve yetkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mali Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Savunması*, İstanbul 2023, s. 265-278.

16 Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mali Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Savunması*, İstanbul 2023, s. 265.

alayın komutanından ayrılmaktadır. Bölge halkı ile yakın ilişki içinde olan kale komutanı ve neferleri savaş zamanı, savunma konseptinin neferi iken, barış zamanı ise asayiş sağlama aracı ile bölgenin denetiminden mesuldür.

Barış döneminde bu denetim, gündelik hayata yedirilmiş ya da mekân buna göre tasarlanmıştır. Virilio'nun bahsettiği de bu merkezden şekillenir. Süvari subayı Guillaute'a yaptığı atıf, mekânın yeniden tasarlanmasıdır. *Göçebibilim*'de devlete yüklenen misyonlardan biri olan hareketi bölmek, yeniden tasarlamak ve hızı sınırlamaktan kasıt budur¹⁷. Kinetik unsur olan sefer halindeki düşman ya da bir ticaret kervanı coğrafi şekiller sebebiyle kullanacağı yollar ve güzergâh sınırlanmıştır. Bu sınırlı seçeneklerin çevresinde kale, palanka gibi kontrol noktaları inşa edilmesi, devletin hareketi bölme amacının tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Kale hayatında bütün faaliyetler tıpkı, bir okuldaki, ders ve teneffüs zamanlarının giriş-çıkış saatleri gibi önceden belirlenmiş ve mekânlar üzerinden düzenlenmiştir. Aynı durum fabrikadaki vardiya sistemi ve binanın departmanlara ayrılması¹⁸ ya da hapishanedeki, avlu saati, koğuş sistemi, görüş günleri üzerinden taksim edilmesidir. Bahsedilen mekanların hepsinin duvarlarla tahkim edilmesi de tesadüf değildir. Mesele statik unsurun istediği tahdid altına almaktır.

Foucault'nun da kentlerde uygulanacak veba yönetmeliğini baz alarak oluşturduğu örneklem, iktidarın denetim enstrümanının küçük bir evrenidir¹⁹. Virilio, temsil bağlamında kale üzerinden bu durumu değerlendirmiştir. Hatta, yetimhane, imarethane, kışla ve cezaevi yapılarını dolaşım sorununa getirilen bir çözüm olarak değerlendirir²⁰. İki perspektifte de denetim unsurunun hareketi sınırlamak-bölmek ortak payda olarak görülmektedir. Hakimiyet, kinetik unsuru konumlandırabildiği ölçüde geçerlidir.

Mekân ve zamanın taksimi denetime elverişli ortamı oluşturmaktadır. Bir tahkimatın da benimsediği prensip aynıdır. Üsküp Kalesi'nin 19. yüzyıla ait bir planında durum daha açık görülebilir. Bahsedilen tahkimat sınır kalesi değildir.

17 Gilles Deleuze ve Felix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 1 Göçebibilimin İncelemesi: Savaş Makinası*, s. 93.

18 M. Foucault'da verdiği örnek üzerinden fabrikanın manastıra, kaleye, kapalı bir kente benzetmesine değinmektedir. "Muhafız kapıları ancak işçiler girerken açacaktır ve çalışmanın başladığını bildiren zil çaldıktan sonra bundan bir çeyrek saat sonra kimsenin içeri girme olanağı olmayacaktır; gu[n]bitimindeatölyeşeflerianaharlanmanu[n]faktu[n]ru[n]nkapıcısınınateslimetmedurumundadırlar". Michel Foucault, *Hapisanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1992, s. 176.

19 Michel Foucault, *Hapisanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1992, s. 245. Foucault burada olası bir vebada alınacak önlemleri sıralamaktadır. Pandemideki kapanma dönemi hemen hemen aynı saikler üzerine bina edilmiştir.

20 Paul Virilio, *Hız ve Politika*, s. 17.

Yapı, Vardar Nehri'nin kıyısında nehir trafiğine hâkim bir konumdadır. Önünde hendek olan bir tabyalar sistemi, burçlar ve kulelerle ile çevrelenmiştir. Kalenin askerî teşkilatı; Çarşı tabyası, Sancak tabyası, Havale tabyası gibi yapıların içindedir. İç kale, ahır, cephana, koğuş, mutfak, fırın, su kuyusu, cami, anbar gibi yapılar vardır. Kalenin içinde beslenme, barınma ve ibadet ihtiyaçlarının karşılanması için yaşam alanları mevcut iken kalenin dışında da milletlere ayrılmış mahalleler ile çarşı bulunmaktadır²¹. Bu statik unsur, kendi içindeki hareketli yaşamı taksim ettiği mekânlarla ve muhtemelen emir komuta zincirine riayet ederek, kimin nerede olduğu takip eden izin prosedürünü kullanarak sağlamaktadır. Benzer bir durumun bir asır sonra da başka bir tahkimatta görmektediriz.

İki savaş arası dönemde değişen teknoloji ve savaş algısının bir ürünü olan birtakım müstahkem mevkiiler inşa edilmiştir. Bunların en kapsamlısı ve sofistikesi de belki de Maginot Hattı'ydı. Fiilen 1928-1938 arası inşa edilen Maginot²², Virilio'nun tahkimat anlayışındaki yeri yukarıda bahsedilen parametrelerle örtüşmektedir. Tabii unsurların manevra kabiliyetini kısıtlama amacını desteklemek için inşa edilen bu ince hat, aslında bir tahkimat silsilesiydi. Fransa'nın coğrafyasındaki doğal engebeleri göz önüne alarak, topoğrafyaya bağlı ince ve kalın tahkimatlar ve kazamatlarla ile berkitilmişti²³. Sınır boyunca ormanlar, nehirleri dağlık alanlar ve müttefiklik gibi siyasî sebepler, Maginot'un savunma mimarisini etkileyen faktörlerdir.

Almanya sınırında mekanize ve motorize birliklerin manevra yapabileceği alanlar, daha derinlikli ve kalın bir yapıyla, tanksavar silahlar, dikenli teller, güçlü toplar, kazamatlar ve betonarme bir tip yeraltı kaleleri ile tahkim edilmişti²⁴. Bu tahkimatın, askerî fonksiyonlarının yanında içindeki kuvvetlerin gündelik ihtiyaçları ile ilgili kısımlar mevcuttu. Nasıl ki bir kalenin içinde ve civarında barınma, eğlenme, yeme-içme gibi sosyal hayatın temel enstürümanlarını işletecek alanlar varsa Maginot da aynı saikleri içinde barındırıyordu. Bu açıdan tahkimatın yeraltı bölümlerinde, cerrahi operasyonların yapılabilmesi için ameliyathaneleri ihtiva eden hastane, tuvalet, mutfak ve erzak deposu, personel için muhtelif kontenjanlı yatakhaneler, kitap okuyup radyo dinleyebilecekleri dinlenme odaları bulunmaktaydı. Yeraltında kendi kendine yetebilen bir yaşam alanı inşa edilmişti. Askerlerin mesai dışı ve nöbet tutmadıkları zaman için sunulan nimetler dolaylı yoldan iş harici zamanını da planlıyordu. Sabah içtması sonrası kahvaltının yapılacağı yer, sonrasında her askerin görev yeri, boş zamanlarda ve muhtemelen bir saat çizelgesine bağlı olarak açık tutulan kantin,

21 Gönu□l Bektaş, "Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp 1839-1912", *METUJFA*, 1 (Ankara 2020), s. 175.

22 William Allcorn, *Chris Taylor, The Maginot Line 1928-45*, Oxford 2003, s. 5.

23 William Allcorn, *Chris Taylor, The Maginot Line 1928-45*, s. 7.

24 William Allcorn, *Chris Taylor, The Maginot Line 1928-45*, s. 10-11.

dinlenme yerleri hep önceden belirlenmiş ve tanımlanmış kaidelere göre kullanıma sunulmaktaydı. Bu açıdan Maginot, statik unsurun mekânı ve zamanı tahdid ederek hareketi denetim altına almasının tipik bir örneği idi.

Yukarıdaki hususun parametreleri bir fabrika-işçi ilişkisi için de geçerlidir. İşçiler kart okutarak girdikleri turnikelerden kendilerine tahsis edilmiş soyunma odalarına ve ardından çalışacağı departmana giriş yapmaktadır. Belirli saatlerde belirli alanlarda belirli süreli molalarına çıkmakta, öğle arasında yemekhanede yemek yemek ve sonra tekrar bu döngüyü yaşayıp mesaiden tekrar turnike yoluyla ayrılmaktadır. Paul Virilio'nun Maginot'ta görev yapan askerlerin orayı fabrika olarak adlandırmalarına vurgu yapmasının sebeplerinden biri de budur²⁵. Fakat Maginot, fizikî olarak da bir fabrikayı çağrıştırmaktadır. Büyük kısmı yerin altında olan tahkimatta, elektrik jenaratörleri ve dizel motorları ile güç sağlamaktaydı. Boğuk havasının üstesinden havalandırma sistemleri ile gelinmeye çalışılmaktaydı. Makinaların arasında dizel kokusu ve yüksek sesli çalışma ortamı, mesainin rutini halindeydi²⁶. Bu açıdan çalışma alanı olarak bir fabrika işçisi ile askerinin pek farkı yoktu. Komplekslere giriş çıkışlarının kontrolü de yine denetimin farklı bir enstrümanıydı. Tanımlanmış kimlik kartları veya görevli kağıtları ile sisteme giriş düzenlemekte ve kayıt altına alınmaktaydı. Güvenlik memurları ya da askerler tarafından kayıt işlemleri prosedüre bağlı olarak yavaşlatarak sisteme sokmaktaydı. Maginot'daki giriş çıkışların mühimmat-erzak ve personel girişlerinin ayrılması²⁷ fabrikadaki mal kabul-işçi girişlerinin olması var olan benzerliğe bir örnektir.

Statik unsurun durağan karakteri, hareketli unsurdaki yenilikçi karakterin gerisinde seyretmektedir. Bu açıdan Virilio, müstahkem yapılarıdaki ataleti, her an aşılması gereken bir engel olarak görmektedir. Bunu da Albay Delair'den yaptığı “*her kale belli bir kondisyona sahip olmalıdır barış zamanı biz istihkam subayları kaleleri sağlıklı tutmakla yükümlüyüz*” alıntısıyla desteklemektedir²⁸. Müstahkem mevki periyodik veya geliş güzel şekilde birçok tamirat ve tadilatı geçmektedir. Bunun sebebi Virilio'nun temas ettiği “*hareketsiz makine*” olma özelliğindendir. Kondisyonunu diri tutması ve değişen askerî yeniliklere karşı koyabilmesi gerekmektedir. Diğer açıdan 18. Yüzyıldan itibaren ordularda öne çıkan “müfennin zabıt” modeli ve mühendisliğin *kökeninin*, askerî mühendislik ile başlaması da burada

25 Paul Virilio, *Hız ve Politika*, s. 19.

26 J. E. Kaufmann and H. W. Kaufmann, *Fortress France: The Maginot Line and French Defenses in World War II*, London 2006, s. 30.

27 J. E. Kaufmann and H. W. Kaufmann, *Fortress France: The Maginot Line and French Defenses in World War II*, s. 26-27.

28 Paul Virilio, *Hız ve Politika*, s. 18.

zikredilemeye değerdir²⁹. Yukarda değinilen fabrika-tahkimat benzerliği için de bu ayrıntı önemlidir. Öte yandan tahkimatın hep diri tutulması da içerideki askerlerin başıboş kalmama ve ataletle sevk edilmemesi için izlenen bir yol gibi görünmektedir.

Mahir Aydın'ın aktardığına göre Vidin'e görev emri çıkan muhafız için hazırlık yapılmakta, kaleye gelirken geçeceği yolların temizliği ve köprünün onarımı gibi hususlar icra edilmektedir³⁰. Burada bahse konu olan yerlerin ihtiyaca binaen onarıldığı rutin bir temizleme onarma işlemi olmadığı ataletle vurgu olarak; bu tarz işlemlerin kalenin görev tanımı içinde olması da kondisyona yapılan vurgu olarak değerlendirilebilir. Yine Mahir Aydın'ın Faş Kalesi üzerine kaleme aldığı makalesinde tahkimatın ve çevresindeki yolları onarılması, tabya yapımı, dere yatağının genişletilmesi gibi jeopolitik önemi arttıkça uğradığı fiziki değişimi anlatmaktadır³¹.

3. Harekete Sed Çekmek

Tahkimatın veya müstahkem mevkinin iktidar ve denetim kavramları arasındaki ilişkinin beraberinde askerîyeye dahil, orduların yanında ve ordulara karşı tahkimatın neyi temsil ettiğine değinmek gerekmektedir. Tüm unsurları kuşatmalara karşı koymak, muharebeyi alıkoymak, hududu kontrol altında almak ve duvarın ardını emin tutmaktır³². Bunun yanında kendi kuvvetlerinin ileri harekâtında üs olarak kullanılması, lojistik ve irtibat noktasında desteklemesi istenmektedir. Virilio'ya göre de esas üzerinde durulması gereken nokta ise "*Tahkimatın amacı orduları durdurmak ve bastırmak değildir. Hareketlerine hâkim olmak hatta bu hareketleri kolaylaştırmaktır.*"³³ Hasmin hareket kabiliyetini yavaşlatmak, gücünü ve potansiyel

29 Engineer: Askerî yapıların(tahkimat) tasarımcısı ve inşaatçısı olarak tanımlanmaktadır. Aynı sözlükte günümüz mühendisliği, "civilengineering" olarak tanımlanmaktadır. *Webster's Third New International Dictionary*, ed. Philip Babcock Gove, Masssachusetts 1981, s. 413, 752; engineer: istihkam, istihkamcı... Nurhan Sabuncuoğlu, *Ansiklopedik Askerî Terimler Sözlüğü*, Ankara 2018, s. 251.

30 Mahir Aydın, *Vidin Kalesi: Tuna Boyu'ndaki İnci*, s. 78. Ayrıca çevre yolların genişletilmesi ve temiz tutulması ile köprü onarımı, kale sorumluluğundadır. *Aynı eser*, 48.

31 Mahir Aydın, "Kafdağı'nda Türk Kalesi," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 20 (İstanbul 2008), s. 298-300. Bu durum hemen her tahkimat için geçerli bir durumdur. Bilhassa harb yaklaştıkça yapılan bu tamirat ve tadilatlar ile atılığın önüne geçilmektedir. Hem düşman saldırısına hem de kalenin bari zamanındaki işleyişinin devamlılığına katkı sağlamaktadır. Özellikle barış zamanı temzilenmeyen hendeklerin zamanla bozulduğu litaratürde sık rastlanılan bir durumdur. Muhtelif kale tamirat örnekleri için bkz. Ozan Kähya, *Özi Kalesi (1768-1792)*, Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 106-138, 201-223; Cengiz Fedakâr, *Kafkasyada İmparatorluklar Savaşı*, İstanbul 2014, s. 190-216; Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mali Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Savunması*, İstanbul 2023, s. 101-162, 206-219.

32 Colmar von der Goltz, *Millet-i Müsellaha (Ordu millet)*, yay. haz. İsmet Sarıbal, Çankırı 2013, s. 394.

33 Paul Virilio, *Hız ve Politika*, s. 18.

tehdit şiddetini de azaltmaktır. O kadar ki düşmanı imha etmek hareket kabiliyetini sıfıra indirmenin farklı bir izahından başka bir şey değildir.

Kalenin düşmana mukavemet etmesinde tabyasıyla, toprak siperleriyle, şaranpo ve hendekleriyle bütünlük arz etmektedir. Muhasara kuvvetleri kaleyi kuşatırken, dış kaledeki top atışlarına karşı koymak tabyalara nüfuz etmek zorundaydı. Bunun yanında kuşatan taraf kuvvetini ikiye bölüp, kaleye gelecek yardım için civarı gözetleme, köprü ve geçitleri tutma ve gelen desteği caydırarak kuşatma hitamı için gereken süreyi kazandırmak zorundaydı. Hatta Vauban'ın üç paralel sisteminde öne sürdüğü gibi kaleye paralel siperler inşa ederek statik bir hâl alması bile gerekebilirdi³⁴. Defalarca taarruz edip püskürtülmelerine, can kayıplarına göğüs germe durumundaydılar. İşte bu, bir muharebenin esasen kinetik ve statik unsurun düellosuna dönüşümüdür.

Virilio açısından amaç hasıl olmuştur. Onun Vauban'dan hareketle “...delikleri, çıkıntıları, zikzaklı yolları ve yüksek duvarları ile çarpışmayı sonsuza dek uzatmaya olanak sağlamaktadır³⁵” sözleriyle de Ortaçağ kalelerinde bile amacın aynı olduğuna vurgu yapmaktadır. En büyük kayıp vakittir. Aslında burada dikkat edilmesi gereken iki husus vardır: İki daha görünür olarak müstahkem mevki düşsün ya da düşmesin onun tek başına icra ettiği mücadele, işgal eden hasmın zamanını alıkoymaktadır. İkinci olarak ve belki gözden kaçmış bir şekilde, kuşatan tarafın siper kazmak, kaleyi dışardan izole etmek ile tabiatı hilafına da olsa manevra asimetrisinden feragat etmesidir. Kinetik unsur, statik hedefine galebe çalmak için hareketsizleşmiştir. Yani kale, seferî orduyu hareket bağlamında kendine dönüştürmüştür. Buradan yine Virilio ve *Göçebelim*'in argümanlarından zaman ve mekânın sınırlandırılması gerçekleşmiştir.

Projeksiyonu biraz da yukarı kaldırırsak, bir coğrafyada birbirlerine nispi yakınlıktaki kaleler silsilesi halinde veya yekpare bir hat olarak yaptıkları savunma da benzer bir nitelikte değerlendirilebilir³⁶. Yazarın *harekete hâkim olma* amacı burada da geçerlidir. Sefer yapılan coğrafyanın tabii engellerini, sunî engellerle desteklemek ve sefer güzergahını yeniden şekillendirmek, Virilio'nun fikirlerine de uygundur. Bu fikirleri test etmek için coğrafi engelleri sefer için dezavantajlı olan ve irili ufaklı müstahkem mevkiyle örülmüş balkan coğrafyasına ve orada gerçekleşen askerî mücadelelere bakmak faydalı olabilir.

34 Üç Paralel Sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Yiğit Baldan, *III. Selim Döneminde Avrupa'dan Askerî Doktrin Transferi: Vauban Çevirileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 20-22, 79.

35 Paul Virilio, *Hız ve Politika*, s. 20.

36 Keegan bu tarz yapıları istihkamın üçüncü biçimi olarak (stratejik savunma hatları) incelemektedir. J. Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Selma Koçak, İstanbul 2019, s. 198.

18-19. yüzyıllardada gerçekleşen Osmanlı-Rus Harpleri'nin Balkan³⁷ Cephesi tahkimatinin temsiliyeti açısından zengin örnekler barındırmaktadır. Osmanlı Devleti'nin benimsediği konsepti, fizikî coğrafyayı destekleyen bir savunma olarak tanımlamaktadır³⁸. Bölge esas olarak Dinar Alpleri, Karpatlar, Balkanlar ve Rodop dağları olmak üzere dört ana grupta toplanmaktadır. Karpatlar, bugünkü Slovaçya'dan Romanya'ya doğru çok geniş bir alanda uzanmaktadır. Sulak alan bakımından zengin olan Karpatlar, Dinyester, Wisla ve Tizsa gibi önemli nehirler kaynağını ihtiva etmektedir. Diğer grup olan Balkan Dağları bugünkü Bulgaristan'ın merkezinde Karadeniz'e doğru uzanmakta ve Batı Balkanlar, Koca Balkanlar ve Küçük Balkanlar olarak ayrılmaktadır. Koca Balkanlar üzerinde çok sayıda geçit bulunmaktadır. Bunlardan en ünlüsü 1333 metre yükseklikte olan Şipka Geçidi'dir. Balkan Dağları'nın güneyinde yer alan Rodop Masifi'nde Rila, Pirin ve Rodop Dağları bulunmaktadır. Bunların yanında 152 akarsu ve çay vardır. Bunlara ek olarak ormanlar ve göller bulunmaktadır. Kuzey ve orta kuzey kesiminde yağışlar yıl boyu devam etmektedir³⁹. Osmanlı'nın savunma konseptinin statik unsurları ise İbrail, İsakça, İsmail, Karaharman, Kili, Maçın, Toprakkale, Tulça, Adakale, Belgrad, Eski Kule Kalesi, Flordin, Helonik/Kale Kalesi, Hırsova, Lom, Niğbolu, Selanik, Silistre, Slabozi(Ruşçuk), Toprakkale, Toktrakan, Vidin, Yeni Kule Kalesi, Yergöğü Beri Yaka, Yergöğü Öte Yaka, Zıştovive Bosna Eyaleti kaleleri olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁰. Hasım seferi kuvvetlerinin tabiatın şekillendirdiği sefer güzergahı ve stratejik noktaların ile tutulmaktadır.

Balkanlar, tabii ve sunî engellerle tahkim edilmek suretiyle bir savunma hattı haline getirilmiştir. Esas olarak bu, düşmanın manevra kabiliyetini sınırlama, hızını yavaşlatma ve mekânı hasmın aleyhine kurgulama stratejisinin bir sonucudur. Bu “müstahkem cephe⁴¹” her ne kadar istenilen sonuçları vermese de işletilen konsept zikretmeye değerdir. Ruslar, bahsedilen dönemdeki hemen her barış anlaşmasında cephe hattını diğer bir tabii engel olan nehirlerle taşımaktadır. Osmanlı savunması

37 Balkan, kelime anlamı olarak sık ormanlarla örtülü engebeli arazi anlamında kullanılmaktadır. Halil Kurt, Ayşe Yaşar, “Balkan Yarımadası'nın Jeopolitiği”, *Ibaness Konferans Serisi* Tekirdağ 2018, s. 428. başka bir tanım ve tanımın derğerlendirmesi için; Marek Stachowski, “Avrupa Balkan(Lar)I, Türkçe Bal(Yk) Ve Bunların Asıl Anlamları Sorunu”, çev. Mustafa Ağca, *Türkbilgi/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, sayı 15/27, Ankara 2014, s. 158.

38 Gültekin Yıldız, “Kara Kuvvetleri”, *Dünya Savaş Tarihi: Osmanlı Askerî Tarihi Kara, deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, İstanbul 2013, s. 39.

39 Muhammet Kaçmaz, “Balkan Coğrafyası”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya 2013, I, s. 21-18; Halil Kurt, Ayşe Yaşar, “Balkan Yarımadası'nın Jeopolitiği” *Ibaness Konferans Serisi* (Tekirdağ 2018), s. 431-432.

40 Mahir Aydın, “Kaleler”, ed. Gültekin Yıldız, *Dünya Savaş Tarihi: Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul 2013, s. 15.

41 Yazar müstahkem cepheyi, Maginot Hattı için kullanmıştır. E. Kaufmann and H. W. Kaufmann, *Fortress France: The Maginot Line and French Defenses in World War II*, s. 5.

ile Rus ordusunun ilişkisi ise İbrahim Köremezli'nin vurguladığı gibi “*Rus ordusu muharebeleri kazanıyor, kaleleri düşürüyor, birlikleri esir alıyor ancak savaş yine de devam ediyordu*”⁴². Coğrafi derinlik üzerinden hasmın yavaşlatılması, seferberliğin tamamlanması ve Osmanlı'nın diğer coğrafyalarından toplanan askerlerin cepheye sevki için süre kazanması anlamına geliyordu⁴³.

Kırım Harbi'nin Tuna Cephesi'nde de Osmanlı savunmasının tabii ve sunî engeller üzerine kaim etmesi geleneğin bozulmadığına güzel bir örnektir. Ömer Lütfi Paşa, kuvvetlerinin yarısını kale, geçit gibi müstahkem mevkilere statik olarak geri kalanı da Şumnu'da hareketli bir unsur olarak tertip etmiştir⁴⁴. Hareketli birlikler ordu merkezine gelen raporlara göre Rus kuvvetlerinin ağırlık merkezine ve genel saldırı planına göre vaziyet alacak şekilde düşünülmektedir. Tuna Nehri'nin kıyısında kaleler, coğrafi engebeler ve tahkimatlar ile hasmı yavaşlatacak, seferî kuvvetler de tasarruf edilen tahkimat ve geçitlerde destek olacaktır. Bu tertibat kararının sebebi statik unsurun yavaşlatma ve hareketi bölme kabiliyetini stratejik fayda olarak kullanmaktan ileri gelmektedir. Nitekim Silistre Kuşatması'ndaki yavaşlık ve Rus ordusunun istenilen hızda ilerleyememesine sebep olmuştur. Çar I. Nikolay ile General Paskeviç arasında gerginliğe sebep olmuştur⁴⁵.

Tahkimatın askerî-politik ilişkisine vurgu yapan bir başka husus da tahkimatın yıktırılmasıdır. Bir toprak üzerinde tahkimat yapabilmek ve yaptırtmamak dolaylı bir denetim kudretini de temsil etmektedir. Bunun en güzel örneklerinden biri 1828-1829 Osmanlı Rus Harbi'nin sonunda imzalanan Edirne Antlaşması'dır. Ruslar Tuna ve Kafkasya'dan tabii ve sunî engellerin oluşturduğu coğrafi derinliği yararlanarak İstanbul'u tehdit edecek bir mevkiye gelebilmiştir. Edirne Antlaşması ile Memleketeyn özerk bir yapıya bürünürken Tuna'nın sol tarafındaki İbrail, Yergöğü ve Kulle Kaleleri'nin yıkılması kararlaştırılmıştır⁴⁶. Bu, iktidarın sembolü olan askerî

42 İbrahim Köremezli, “Osmanlı-Rus Harpleri”, ed. Gültekin Yıldız, *Dünya Savaş Tarihi: Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul 2013, s. 184.

43 Bu durumun daha küçük ölçeği Çanakkale'de 1915 Nisan'ında gerçekleşmiştir. Yarbay Mustafa Kemal Bey'in Düztepe mevkiinde Yarbay Hüseyin avni Bey komutasındaki 57. Alay'a verdiği emirdir. Tepenin hasmın eline geçmesi tehlikesine karşı geri çekilmekte olan birliğe “*Size ben taarruzu emretmiyorum ölmeği emrediyorum, biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler komutanlar kaim olabilir.*” Bir müstahkem mevkiinin hasmı yavaşlatarak kendi cephe gerisinden takviye ve seferberlik gerekliliklerini tamamlaması için vakit kazanması ile Çanakkale'de 57. Alay'a verilen emir prensip olarak aynı amaca hizmet etmektedir. Ruşen Eşref, *Anafartalar kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, İstanbul 1930, S. 30-31.

44 İbrahim Köremezli, “Kırım Savaşı'nda Osmanlı Stratejisi: Rus Ordusuna Karşı Tuna'yı Savunmak”, *Vakanüvis*6/2, (İstanbul, 2021), s. 761.

45 İbrahim Köremezli, “Kırım Savaşı'nda Osmanlı Stratejisi: Rus Ordusuna Karşı Tuna'yı Savunmak”, s. 776.

46 Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mali Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Savunması*, s. 690-692.

mekân ile dolaşımın denetlenebilmesinden feragat edildiğinin tescillenmesidir. Bu bize tahkimatın politik temsiliyetini de göstermektedir. Politika bağlamında sınır ya da sınır ötesinde tahkimat yapmak veya yıkmak, savaş tazminatı ödemek, iktisadî kapütülasyon vermek ile aynı öze sahiptir.

Osmanlı'nın Balkan savunma anlayışı, bazı noktalarda Maginot Hattı ile benzerlikler arz etmektedir⁴⁷. Maginot da savunma konsepti olarak inşa edilen alanı tamamlayıcı bir hüviyetteydi. Fransa'nın bu müstahkem cepheden beklediği asker tasarrufu ve seferberliğin tamamlanması için gereken süredir⁴⁸. Bu husus, tahkimat-hız ilişkisini vurgulamaktadır. Cephe arkasında askere alma, talim ve terbiye, cepheye kuvvet aktarma-kaydırma için sarf edilen zamanı kazanmanın yolu hasmın hareket kabiliyetini diğer bir deyişle hızını sınırlamaktır. Nitekim Fransa'da yürürlüğe giren 1928 tarihli seferberlik kanununda zorunlu hizmet bir yıla inerken, seferberlik organizasyonunda süreci uzatan birtakım değişiklikler yapılmıştı⁴⁹. Bu durumda bizi şu değerlendirmeye götürmektedir; tahkimatın görevine geri dönecek olursa ilk tanımlarından biri olan duvarın gerisini savunma görevinin onun nihai amacı değil eşyanın tabiatı gereği olduğudur. Savunma organizasyonunda yer alan tahkimatın bir kurgulanmış bir mekân olduğu ordunun bir alternatifi değil yavaşlatma unsurudur.

Müstahkem cephelerin, tarihin daha eski devirlerinde düzenli orduların yanında düzensiz göçlere karşı durmak, devlet içindeki statüleri belirgin hâle getirmek, istenmeyen unsurları dışarıda tutmak ve sınırdaki dolaşımı kontrol altına alabilmekte vazife aldığını görmekteyiz. Keegan'ın "Dünya İstihkâm Bölgeleri" olarak yer verdiği haritada hemen her coğrafyada çeşitli sebeplerle inşa edilmiş hatlar bulunmaktadır⁵⁰. Özellikle ülke halkından olmayan harici (ya da barbar) unsurlarla kendilerini ayırmak için kullanılmıştır. Bu durumun en bariz örneği göçmen ya da yarı göçebe(kinetik) unsurlardır. Yerleşik bir düzende merkezi otoritenin tesis edildiği alan, devlet tarafından işaretlenmiş ve içerideki unsurların denetimini için yasa ve mekânla kodlanmıştır. Göçebe unsur ise kendi parametreleri içinde yersiz

47 Bunun yanında Maginot Hattı'nın farklılaştığı hususlar da mevcuttur. Virilio, 20. Yüzyıl silahlarının değişen karakteri ve karşı konulamaz gücünün, eski dönem tahkimatları ile Maginot'yu birbirinden ayırmıştır. Ona göre duvarların yükseltilmesinin aksine, yeraltına gömülme trendi başladı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Paul Virilio, *BunkerArcheology*, New York 1994, s. 38.

48 E. Kaufmann and H. W. Kaufmann, *Fortress France: TheMaginotLineand French Defenses in World War II*, London 2006, s. 5; EnnoKraehe, "TheMotivesbehindtheMaginotLine", *MilitaryAffairs*, 8/2 (Kansas 1944), s. 112.

49 EnnoKraehe, *TheMotivesbehindtheMaginotLine*, s. 113-114.

50 J. Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 204. Yazarın bahsettiği hatlar; Hadrian, Saxon Kıyısı, Amerika Kitası'ndaki Fransız, İngiliz, İspanyol ve Hollanda'ya ait kıyı şeridi ve istihkamlar, Avrupadaki Roma hattı, Habsburgların Krajinahattı, Rusların Cherta hattı, Afrika'da Avrupa Ticari Tahkimatları, Firavunların Nübye Kaleleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. a.g.e., 198-208.

urdsuz⁵¹ bir kültürün mensubu olarak varlığını sürdürmektedir. Bahsedilen hatlar da devleti “dışarı ve içerisi” olarak bölmektedir. Fizikî olarak alanın güvenliği tesis edilmek istenmiştir.

Sonuç Yerine

Paul Virilo, birey ve toplumun dönüşümünde hız mefhumunun etkin bir rol oynadığını savunmaktadır. Dromoloji adını verdiği bu perspektifle hareketin teknoloji eli ile insanın tüm alanlarına nüfuz ettiğini ortaya koymaktadır. Onun amacı, var olanı anlamlandırma çabasıdır. Bu husus, aktörleri statik ve dinamik olarak iki kategoriye ayrıldığında daha görünür kılmaktadır. Statik unsur, zaman ve mekânı tahdid ederek kinetik olanı yavaşlatmaktadır. Bu durumun askerî bağlamda karşılığını tahkimatlar temsil etmektedir.

Tahkimat, manevra kabiliyetini kısıtlamak ve ona karşı direnmek suretiyle zaman ve mekânı alıkoymaktadır. Barış zamanı ise hâkim olduğu bölgenin gündelik hayatını düzenleyerek bunu gerçekleştirmektedir. Bu sebeple tahkimat, tabii engellerin desteklediği sunî bir engel hüviyetindedir. Ayrıca öz itibarıyla tahkimatın işlevini gören fakat farklı araçlarla donatılmış yapı ve sistemler de mevcuttur. Bu açıdan modern şehir, fabrika, okul, hapisane gibi yapıların özellikleri, denetim bağlamında tahkimat ile aynı saiklere benzetilebilir. Birçok tarihî olay ve mekân Virilio'nun perspektifinden bakıldığında tahkimat ile ortak unsurları içerdiği görülmektedir.

Günümüz olaylarını mekânlarıyla birlikte düşündüğümüzde etrafımızı saran sistemin özünde askerî bir yapıda olduğu görülebilir. Burada yapılan benzetme militer bir nazariyattan çok denetim mekanizmasının askerî mekanizma ile ayrı araçları kullandığıdır. Burada bahsedilen, tahkimatın öteki yüzü ya da temsiliyetidir. Özü itibarıyla hızlanma ve yavaşlama, serbestî ve muhafazakâr, hareketli ve durağan unsurlar arasındaki etkileşimin şekillerdirdiği bir dönüşüm hâlidir.

51 Kavram, Deleuze ve Guattari tarafından imal edilmiştir. Deniz, bozkır ve çöl gibi kaygan mekânın mensubudur. Varlığı farklı parametreler üzerine kaim edilmiş ve harmanlanmıştır. Toprağa bağı yoktur. O sebeple göçmen ile göçebe birbirinden ayrılmaktadır. Gilles Deleuze ve Felix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 1 Göçebebilimin İncelemesi: Savaş Makinası*, s. 28.

İkinci Dünya Savaşı'ndaki Savunma Hatlarının ve Kale Şehirlerin İşlevselliği

Burak ÇINAR*

Giriş

Çağlar boyunca güvenlik alanında önemli yapılar olan kaleler ve diğer askeri tahkimatlar, taktik ve stratejik rol oynayarak seferlerin planlanmasında önemli bir yer tutmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı, bu statik savunma yapıları için oldukça geç bir dönem olsa bile savaş için çok sayıda uzun ve kuvvetli savunma hatları ve kalelere çevrilmiş şehirlere yoğun bir şekilde rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra bazı kalelerden de yararlanılmıştır.

Bu araştırmada İkinci Dünya Savaşı tahkimatları üç kategoride incelenmektedir. Birinci kategoriyi savunma hatları ve savunma duvarları oluşturmaktadır. İkinci kategoride kaleler ve kale özelliği gösteren diğer yapılar bulunmaktadır. Üçüncü kategori ise kale şehirlerle ayrılmıştır. Çalışmada bu savunma yapılarının harekâtlara bağlı olarak örnekler vermek suretiyle taktik ve stratejik açıdan ne derece faydalı oldukları işlenmektedir.

Bu araştırmada örnek olarak sırasıyla Maginot, Siegfried ve Mannerheim hatları; Atlantik Duvarı, Belçika'da bulunan ve stratejik öneme sahip olan Eben Emael kalesi, İtalya'daki Monte Cassino Manastırı ve Polonya'da kale şehir olarak tahkim edilen Breslav ele alınmaktadır. Araştırmanın odak noktasını, tahkimat örneklerinin savaş sırasındaki yararlılıkları ve bunların saf dışı edilebilmesi için geliştirilen ve yararlanılan yöntemler oluşturmaktadır.

Kaleler Ve Tahkimat Sistemleri

Kaleler toplu yaşamı çeşitli tehditlerden koruyabilmek için geliştirilmiş güvenlik sisteminin savunma gücünü muazzam oranda artıran yapılardır. Yerleşik düzen oturduktan sonra zamanla artan tehditlere paralel olarak, M.Ö. 2. binyılda farklı coğrafyalarda yaygınlaşmaya başlayan bu tahkimatlar, ülkelerin idari ve ekonomi merkezlerinin fetihlerini zorlaştırmak suretiyle “devletin” ömrünü uzatan birer yapı oldular. Önceleri komuta-kontrol merkezi ve lojistik merkez rolünün ağır bastığı kaleler, genişleyen ekonomi merkezlerini de içinde almaya mecbur kaldığı için zamanla büyüyen şehirlerin etrafının hisarlarla çevrildiğini görüyoruz. Rönesans dönemiyle birlikte; kaleler, daha çok siyasette önde gelen ailelerin korunaklı merkezleri olurlarken, zamanla daha küçük kalelerin inşa edilmiş ve bunlar korunaklı

* Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Siyaset Bilimi Ve Uluslar arası İlişkiler Bölümü, burakcinar@ohu.edu.tr

lojistik merkezleri olmuşlardır. Bu yapılar çeşitli coğrafyalarda ülkelerin savunma sistemlerinin önemli birer parçası olarak 20. yüzyıla kadar etkinliklerini korudular.

Tarih içerisinde kaleler sisteminin düşman (barbarlar gibi) sızmalarını engelleyemediği bazı coğrafyalarda bunların aralarına duvarlar örülerek savunma sistemi güçlendirilmiştir. Çin Seddi bunlardan en bilinenidir. İngiltere-İskoçya arasındaki Hadrian ve Antonine duvarları gibi Romalıların geliştirdikleri *limes* savunma sistemleri; Ren, Tuna ve Fırat nehirleri bölgelerinde, barbar kabileleri oldukça uzun bir süre sınır dışında tutmayı başarmıştır. Kırım'ın kuzey girişindeki Tatar (ya da Türk) Duvarı gibi başka tahkimatlara da rastlanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında teknolojinin hızla ilerlemesiyle ateş gücü doruğa ulaşmıştı. Bu nedenle 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, kalelerin değeri sorgulanmaya başlandı. Geliştirilen obüsler ve dev obüslerin attıkları yüksek patlayıcı (HE) başlıklı mermiler, kalelerin koruma katsayılarını düşürür nitelikteydi. Bu durumda kale ve benzeri tahkimatlardan vazgeçilmesi beklenirdi. Ancak iki savaş arası dönemde yaşanan gelişmeler bunun tam aksiydi. Fransızlar ve Almanlar, tarihteki kalelerin ve duvarların birleştirildiği ve modern teçhizatla donatıldığı yenilenmiş savunma sistemleri inşa ettiler. Böylece efsanevi Maginot ve Siegfried hatları ortaya çıktı. Böylece tarihin en büyük ateş gücü karşılaşmalarının yaşandığı İkinci Dünya Savaşı'nın beton ve çelik temelli savunma sistemleri doğdu.

Savaş sırasında kaleler artık ikinci planda kalsalar da işe yarıyorlardı. Onların yerlerini ise hatlar ve duvarlar almıştı. Modern silahlarla teçhiz edilen bu tahkimatlar, adeta Romalıların *limes* sisteminin devamı niteliğindeydi. Bu arada eski kalelerde görülen askeri özelliklere baktığımızda; baş kule, takviye kuleleri, surlar, kaleden atış yapabilmek için siperlikli ok mazgalları ve kapı mevcut olduğunu görürüz. İkinci Dünya Savaşı tahkimatları da aynı prensibin devamı sayılabilir. Çünkü burada da komuta-kontrol, gözetleme ve ateş gücünü birlikte, en verimli şekilde kullanan bir savunma sistemi arzulanmaktadır. Ne de olsa, her ikisi de savunma yapmak için daha verimli bir sistem arayışının sonucudur. Amaç ise oldukça az kayıpla, düşmana aşırı kayıp verdiremek suretiyle sahip olunan mevkiyi koruyabilmektir.

İkinci Dünya Savaşı'nda Savunma Amacıyla Kurulan Hatların Ortak Özellikleri

Savaş öncesinde ya da savaş sırasında oluşturulan savunma hatlarının inşası için büyük miktarlarda çeşitli malzemeler kullanılmıştır. Muazzam oranda beton, çelik ve ahşap kullanımının yanı sıra bu hattın teçhizatının sağlanması için de aynı malzemelerin yanında çok sayıda çeşitli silah ve mühimmat mevzu bahisti. Ayrıca burayı savunacak askerlerin konuşlandırılması gerekiyordu.

Bu tahkimatlar; tanksavar hendekleri, ejderha dişlileri, çelik tank engelleri, çok çeşitli koruganlar, sığınaklar, gözetleme noktaları, makineli tüfek yuvaları, obüs siperleri, piyade siperleri, dikenli teller, mayın tarlaları ve güvenli komuta merkezlerinden mürettep bir savunma sisteminin taşıyıcıları durumundaydı. Tahkimatlardaki silah çeşitliliği değişiyordu. Askerlerin öz teçhizatları dışında, eldeki imkân doğrultusunda, bu hatlar tanklar ve obüslerle destekleniyordu. Ayrıca elektrik sağlamak için güç ünitelerine ihtiyaç duyuluyordu. Büyük tahkimatlarda enerji türbinlerinin yanı sıra büyük erzak depoları, sosyalleşme merkezleri ve hastane gibi alanlar da ihmal edilmemişti. Dolayısıyla büyüklüklerine ve uzunluklarına göre bu hatların oluşturulması ciddi bir sermaye gerektiriyordu ki, işletmesi de ayrı bir ekonomik yük demektir.

Tahkimatlar bulundukları bölgenin coğrafyası ile de desteklenmek suretiyle savunma gücünün daha da artırılması amaçlanmıştır. Bunlar kıyılarda önceden tahmin edilen çıkartma alanlarında, Nehir gerilerinde, dağlarda, yol kavşaklarında gibi önemli stratejik noktalarda inşa ediliyorlardı. Yoğun tahkim edilmiş kale-şehirler ise düşman taarruzunun lojistiğini zorlayarak derinlere inmesini engelleme mantığı güdüyordu.

Bu tahkimatlardan bazıları operasyonel, bazıları ise stratejik seviye içinde değerlendirilebilir. Ama kısmen etkileri göz önünde bulundurularak, bir bütün içerisinde değerlendirildiğinde, hepsinin de stratejik sonuca yaklaşma konusunda önemli bir payı olduğu düşünülmektedir inşa edildiğini görmekteyiz.

İkinci Dünya Savaşı'nda Savunma Hatlarına Karşı Uygulanan Faaliyetler

Bu araştırmada bahsi geçen tahkimatlar taarruzu kırmak suretiyle inisiyatifi ele geçirmek ve bu sırada düşman birliklerine ağır kayıplar verdirerek gücünü kırmak suretiyle onları yapmaları muhtemel yeni taarruzlardan caydırmaktı. Dolayısıyla, bunlar stratejik değere sahiplerdi ve savaş öncesinde olası bir savaş için yapılacak hesaplamalara dâhil ediliyorlardı. Bu nedenle, taarruza geçecek bir düşman, saldırı stratejisi içerisinde bu tahkimatlara karşı duruma has taktikler geliştirmeliydi.

Tahkimatların öncelikle yoğun ve verimli topçu ve hava bombardımanı ile vurulmaları gerekiyordu ve tabii bunun için de her şeyden önce bölgesel hava hâkimiyetinin kurulması lazımdı. Genel bombardıman sonrası topçu desteği ve yakın hava desteğiyle birlikte bu tahkimatlara karadan saldırı başlatılırdı. Ancak tahkimatların dayanıklılığının bunların hepsini etkisiz kılma ihtimali vardı. Dolayısıyla her harekâta; öncelikle coğrafya, tahkimat ve savunma birimleri gözetilmek suretiyle özgün bir harekât stratejisinin geliştirilmesi ve uygulanması söz konusudur.

Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nın muharebe alanları sadece zırhlı birlik, piyade ve hava gücünden ibaret değildi. İki savaş arası dönemde müşterek birlik harekâtı, tarihte hiç görülmediği kadar derinlik kazanmıştı. Savunma hatlarının ya da statik tahkimatların gerisine çıkartma yapılabiliyor, çok sayıda paraşütçü indirilebiliyordu. Bu dönemde ileri görüşlü ülkeler en az bir adet hava indirme tümeni kurmuşlardı. 1930'ların başlarında bu işi Kızıl Ordu başlatmıştı ve hava indirme kolorduları oluşturmuşlardı. Onu Amerikalılar ve Almanlar izledi. İngilizler ise elerindeki bir hava indirme tümenini koruyarak, komando alayları kurdular. Almanlarda da komando birimleri mevcuttu. Dolayısıyla özel harekât yapılarak tahkimatların etkisizleştirilmesinin, asıl taarruzdan önce mutlaka denenmesi, ülkelerin doktrinlerinde yer almıştı.

Başvurulan ikinci bir yöntem de tahkimli bölgeyi -mümkünse- pas geçmek suretiyle kuşatma manevralarına başvurmak, teslim olmaya zorlamak, en azından o bölgeyi yalıtma suretiyle etkisizleştirmektir. Ama bunun için eşdeğerde alternatif bir lojistik hattına ihtiyaç vardı. Ne de olsa kale-şehirler gibi bazı tahkimatların inşa edilmesinin lojistik hatlarla yakından ilgisi vardı.

Maginot Hattı

İkinci Dünya Savaşı'nın en büyük tahkimatlarından biri Maginot (Majino) Hattı'dır. Maginot Hattı sayesinde Fransızlar bir bariyer kurarak, Almanları yıpratmak ve böylece hür dünyanın onu çokertecek baskısını bekleyeceklerdi.¹ Bu nedenle hat üzerinde çok sayıda korugan, tel engelleri ve tanksavar engellerinden oluşan, yeraltına derinlemesine inen ve Alman sınırı boyunca Ren Nehri'nin karşısında uzanan sürekli bir duvar olma niteliğine sahip olan Maginot Hattı, Atlantik Duvarı ve Siegfried Hattı'ndan sonra Avrupa'daki en uzun tahkimat olmuştur. Lüksemburg sınırından İsviçre sınırına kadar 458 km boyunca uzanan ve 55 milyon ton çelik harcanan Maginot Hattı ve çevresinde, Mayıs 1940'a kadar 400.000 Fransız askeri konuşlandırılmıştı.² Hat üzerindeki koruganlara eşitli ebatlarda toplar ve çok sayıda makineli tüfek yerleştirilmişti.

Maginot Hattı ismini, aynı zamanda sakat kalan eski bir gazi olan eski Fransız Savunma Bakanı Andre Maginot'tan almıştır. Maginot Hattı'nın planları 1929 yılında yapıldı ve parlamento tarafından onaylandı, inşasına ise 1930'da başlandı.³ Hattın

1 Charles De Gaulle, *The Complete War Memoirs of Charles De Gaulle*, çev. Jonathan Griffin and Richard Howrd, New York, s.8.

2 <https://www.history.com/topics/world-war-ii/maginot-line> Erişim Tarihi: 30.07.2024.

3 William L. Shirer, *The Collapse of the Third Republic An Inquiry into the Fall of France*, London, s.190.

inşası Belçika'nın tarafsızlığı göz önüne alınarak, belli bir noktaya kadar inşa edildi.⁴ Dolayısıyla Sedan'ın güneydoğusundan başlayarak, Belçika sınırı boyunca batıya, Manş kıyısındaki Dunkirk'e kadar uzanan uzun bir kesim hattın dışında bırakılmış ve buralara sadece bazı hafif tahkimatlar yapılmıştır.⁵ Fransa-Almanya sınırını oluşturan Ren Nehri'nin batısında inşa edilmiş ve güçlendirilmiştir. İkinci Ordular Grubu'na bağlı olan üç orduyu hat ve çevresine konuşlandıran Fransızlar,⁶ böylece burada çok kuvvetli bir savunma sistemi oluşturmuşlardı. Fransız Hükümeti ve üst düzey silahlı kuvvetler mensupları Maginot Hattı'na dayandırıdıkları ülkenin savunma sistemine çok güveniyorlar ve buna karşı olan Albay Charles De Gaulle gibi ileri görüşlü subayların düşüncelerine tepki gösteriyorlardı.⁷

Maginot Hattı kötü bir tahkimat örneği değildi. Almanya'dan gelmesi muhtemel bir taarruzu, Ren Nehri'nin gerisinde rahatlıkla önleyebilecek bir şekilde inşa edilmiş ve yeterince personelle de desteklenmişti. Ancak Fransız genelkurmayının buna bağlı olarak Alman Ordusu'nun gerçekleştirilebileceği farklı stratejileri tespit etmedeki askeri ve siyasi öngörüsüzlüğü ve Fransız politikacıların 1930'lar boyunca tutarlı ve verimli bir savaş siyaseti ortaya koyamamasının kurbanı olmuştur. Nitekim bu hattı aşamayacakları düşüncesi, Almanları yeni bir harekât stratejisi arayışına sevk etmiştir. Almanlar bir yolunu bulup, Fransa'nın işgalini bir buçuk ay içinde tamamladıklarında, o kadar sermaye ve emek harcanarak inşa edilmiş olan Maginot Hattı hiçbir işe yaramamıştı. Bu nedenle sonradan birçok tarihçi bu hattın yapımını eleştirerek, bir anlamı olmadığını söylemiştir.

Hattın mevcudiyeti üzerine, Alman Korgeneral Erich von Manstein'in hazırladığı "Manstein Planı"nın revize halini uygulamaya koyan Almanlar, 10 Mayıs 1940'ta başlattıkları taarruzla hattı kuzeyden geçerek, tarafsız olan Lüksemburg Belçika ve Hollanda'yı işgal ettiler. Belçika'nın güneyi ve Lüksemburg üzerinden Kuzey Fransa'ya girerek Paris yönünde değil, Manş Denizi'ne yönelen Alman tümenleri, burada Müttefik ordularının kitlesel bir kısmını çevirmek suretiyle savaş dışı bıraktılar. Alelacele genelkurmay başkanı yapılan Fransız General Maxim Weygand, kuzeyde oluşan cephe sonrasında, 25 Mayıs'ta elinde kalan 60 tümenle, İsviçre sınırından Manş'a kadar 640 km'lik cephe hattını 120-150 Alman tümenine karşı tutmak zorunda olduğunu sanıyordu.⁸ Müttefiklerinden yoksun kalan Fransa, kuzeyde oluşan ve Maginot Hattı'nın sürekliliği olmayan kuzeyinde oluşan yeni cepheye karşı koyamadı ve Paris'in savunması için hattan da batıya doğru birlikler çekmek zorunda

4 Peter Calvocoressi, Guy Wint ve John Pritchard, *The Penguin History of the Second World War*, London, s.129.

5 Shirer, s. 190-192.

6 John Keegan (ed.), *The Times Atlas of the Second World War*, London 1989, s. 44, harita

7 De Gaulle, s. 20-21.

8 Shirer, s. 870.

kaldı. Böylece hat, öncelikli işlevini kaybetmiş oldu. Durumdan yararlanan Almanlar da Maginot Hattı'nın karşısında konuşlanmış olan "C" Ordular Grubu'na bağlı Yedinci ve Birinci orduları harekete geçirerek, 14 Haziran'da kuzeyden, 15 Haziran'da da güneyden zayıflamış olan hattı yarmayı başardılar.⁹ Böylece Paris'i savunmak için Maginot Hattı'ndan batıya çekilen 2. Ordular Grubu'nun üç ordusu, Almanların süratli manevrası sayesinde 22 Haziran'da hattın gerisinde çevrildiler.¹⁰ Fransa, 22 Haziran'da teslim oldu.

Siegfried Hattı (West Wall)

Siegfried Hattı ya da *West Wall* (Batı Duvarı); Almanların Fransa ya da Belçika üzerinden gelmesi muhtemel bir taarruza karşı korunmak için İsviçre sınırından başlayarak Hollanda sınırına kadar inşa ettikleri kuvvetli bir tahkimattır. Hat, 1936-1940 arasında Maginot Hattı'na bir cevap niteliğinde inşa edilmiştir. 22 Haziran 1940'ta Fransa teslim olunca, buradaki sistemler sökülüştür. Ancak 1944'te Müttefiklerin Almanya'ya ilerlemesine karşı koymak için yeniden restore edilmiştir.

Siegfried Hattı 480 km'yi bulan uzunluğu ve üzerinde 18.000'i aşkın koruganın mevcut olan¹¹ hattın inşası için Todt Örgütü'nden 500.000 işçi çalışmıştır. Hattın inşaatı, ülkenin yıllık beton üretiminin üçte birini tüketmesine neden olmuştur.¹² İkinci Dünya Savaşı'nın önemli savunma duvarlarından biri olan hattın içinde uzun tüneller ve hatta paralel uzanan tank engelleri mevcuttu. Hattın mevcudiyeti, Almanların Polonya seferi sırasında, Müttefikleri batıdan Almanya'ya taarruz etmesine engel teşkil etmiştir.

1944'te yeniden faaliyete geçirilen hat, geniş bir alan üzerinde Müttefik taarruzlarını 1944 Eylül'ünden 1945 Mart'ına kadar karşılamayı başardı. Fransa'yı hızla ele geçiren Batılı Müttefikler, Siegfried Hattı önlerinde durmak zorunda kaldılar. Bu durum İngiliz Komutan Mareşal Bernard Montgomery'nin doğudaki Ruhr Havzası yerine kuzey yönüne ilerleyerek, Hollanda'yı ele geçirmeyi düşünmesine yol açtı. Bunun üzerine Market-Garden Harekâtı yürürlüğe kondu. Ancak harekâtın en önemli ileri kesimi olan Arnhem'e yapılan hava indirme harekâtı tam bir başarısızlığa yol açtı ve Müttefikler Ren Nehri'ni geçemediler.¹³ Hattın Batılı Müttefiklerin ilerlemesini geciktirmesinin, önce Kızıl Ordu'nun Berlin'e ve Viyana'ya daha önce ulaşmalarına neden olduğunu söyleyebiliriz.

9 Keegan, Atlas, s. 44, harita

10 Shirer, s.936.

11 <https://www.wwiithenandnow.com/germany/vetschau-aachen-siegfried-line/> Erişim Tarihi: 30.07.2024.

12 *The Oxford Companion to World War II*, ed. I.C.B. Dear, New York, s.995.

13 Calvocoressi, s. 547.

Siegfried Hattı'nın benzeri bir durum ise Sovyetler Birliği'nin savunmasının önemli bir parçası olan Stalin Hattı'nda da yaşanmış, 1939 Eylül'ünde Kızıl Ordu Polonya'nın doğusunu işgal edince Stalin hattı terk edilerek, birlikler ofansif düşünceye dayanılarak daha batıda konuşlandırılmıştı.¹⁴ 1941 Temmuz'unda ise Almanlar işgal kuvveti olarak bölgeye vardıklarında, Ruslar burayı yeniden yeterince tahkim edecek zamanı ve malzemeyi bulamamışlardı.

Mannerheim Hattı

Fin Genelkurmay Başkanı Emil Gustav Mannerheim'in adını taşıyan Mannerheim Hattı; Leningrad'ın kuzeyinde, Fin Körfezi ile Ladoga Gölü arasında, Karelya Kıstağı'nın ortasından uzanan 135 km'lik bir hat olarak,¹⁵ Finlandiya'yı güneyden olası bir Sovyet taarruzuna karşı korumak için inşa edilmişti. Üzerinde betondan yapılan 8 top ve 157 makineli tüfek koruganı bulunan hatta diğer büyük hatlarda bulunan ejderha dişlisi gibi tanksavar engelleri yerine doğal koşullardan yararlanılmıştır. Hattın çoğu ise siperler ve sahra tahkimatından oluşuyordu. Devrilmiş ağaçlar ve kaya parçaları da savunma sistemlerine dahil edilmişti. Finler kamuflaj konusunda ise uzmanlaşmışlardı.

Hat, Sovyet Ordusu'nun 30 Kasım 1939'da başlattığı ilk genel taarruzun Viipuri kentine varmasını ve Ladoga Gölü'nü çevirmesini güneyden önleyerek, Finlandiya'nın savunmasının belkemiği olduğunu ispatladı. Ancak İkinci taarruz daha koordine ve güçlüydü ve Finlerin tek başına buna karşı koyabilmeleri imkânsızdı. Batıdan yardım da gelmeyince, 13 Mart 1940'ta, Rusların lehine bir ateşkes imzalandı. Rusların 10-12 günde tamamlamayı öngördükleri harekât, Mannerheim Hattı sayesinde üç buçuk ay sürmüştür.

Sovyet Ordusu Rus-Fin Savaşı'na 848.570 askerle katılmıştır.¹⁶ Finlandiya'da 84.994'ü ölü olmak üzere, toplam 333.084 verdiği kayba karşılık,¹⁷ Finler, savaş boyunca her cephede toplam 24.923 ölü ve 43.557 yaralı vermiştir.¹⁸ Bu kayıpların çoğu Mannerheim Hattı'nda gerçekleşen muharebelerdedir. Burada savaşan Sovyet Yedinci ve On Üçüncü ordularının ölü kaybı 33.000'i bulmaktadır.¹⁹

Bu hatlardan başka hatlarda mevcut olup, bunlardan önemlilerinden biri Dinyeper Nehri'nin doğu kemsinde oluşturulan Stalin Hattı'dır. 1930'larda inşa

14 Dear, s. 833.

15 <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Mannerheim+Line> Erişim Tarihi: 30.07.2024.

16 *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century*, ed. G. F. Krivosheev, London 1997, s. 65, tablo 44.

17 Krivosheev, s. 68, tablo 46.

18 Osman Öndeş, 2. *Dünya Savaşı*, İstanbul 1976, s.98.

19 Krivosheev, s. 70-71, tablolar 48-49.

edilen hat, Baltık'tan Karadeniz'e kadar uzanan, batıdan gelmesi olası bir istilaya karşı yapılmış ve 13 tahkim edilmiş savunma bölgesinden oluşan bir savunma hattıydı.²⁰ Stalin Hattı, 1939 Eylül'ünde Sovyetler Birliği'nin Polonya'nın doğu kesimini işgal etmesi üzerine, ofansif düşünceler doğrultusunda terk edildi.

Atlantik Duvarı ve “Festung Europa”

Atlantik Duvarı, Hitler'in 23 Mart 1942'de verdiği “40 Numaralı Direktif” ve “*Festung Europa*” sloganıyla²¹ Avrupa'nın İngiltere üzerinden gelmesi olası bir istilaya karşı batıdan bir kale haline getirilmesi için başlatılan; Hollanda'dan İspanya'ya kadar uzanan kıyıları kapsayan, sürekliliği olmayan 2.687 km'lik bir tahkimatlar zincirine verilen isimdir. Duvar, buralardaki kumsallara yapılacak bir Müttefik çıkartmasını engellemeyi amaçlamıştır.²²

Atlantik Duvarı'nın etkin kesimi ise Cherbourg'dan başlayan ve kıyı boyunca Hollanda'ya kadar uzanan, birbirine bağlanan tünellerden ve tahkimatlardan oluşan bir duvar niteliğindedir. Özellikle Cotentin, Normandiya ve Calais sahillerine yapılması muhtemel çıkartmalar öngörülerek, duvar üzerinde buraların yapımına önem verilmiştir. 1943 Nisan'ı başlarında Todt Örgütü'nün 248.000 işçisi Atlantik Duvarı'nın inşasında çalışıyordu.²³ Duvar için iki yılda 1,2 milyon ton çelik ve 13.226.799 küp beton harcanmıştır.²⁴

1944'te duvarın sadece Calais-Boulogne arasındaki kısmında 132 ağır top mevzilendirilmişti.²⁵ Atlantik Duvarı üzerinde binlerce top mevzisi ya kısmen ya da tamamen hazırlanmıştı. Ancak gücüne rağmen, duvara ek sistemler yeterince tamamlanamamıştı. 18 Ocak 1944'te OKW²⁶ aldığı kararla hem Atlantik kıyısındaki hem de Manş adalarındaki tüm ana limanları “kale” olarak belirledi ve her kaleye birer komutan atanarak, bunlara kalelerini ölene kadar savunmaları için yemin ettirildi.²⁷

Atlantik Duvarı'nın Utah, Gold, Juno, ve Sword sahillerindeki çıkartmalara bir saat, Omaha'da ise bir günden az dayandığını söyleyen Stephen E. Ambrose²⁸ gibi önemli D-Day araştırmacıları, bunun tarihteki en büyük gaflarından biri sayarlar. Harcanan malzeme ve teçhizat, buraya konuşlandırılan birlikler için aktarılan

20 Dear, s. 825.

21 Warren Tute, John Costello ve Terry Hughes, *D-Day*, London, s. 45.

22 Dear, s. 54.

23 Martin Gilbert, *Second World War*, London, s. 421.

24 Tute, s. 45.

25 Tute, s. 50.

26 *Oberkommando der Wehrmacht* (Alman Silahlı Kuvvetler Yüksek Komutanlığı).

27 Gilbert, s. 490.

28 Stephen E. Ambrose, *D-Day June 6, 1944 The Climactic Battle of World War II*, New York, s.577.

kaynakların büyüklüğü de bu görüşü destekler niteliktedir. Bununla birlikte, duvarın istenilen seviyeye ulaşmamış olması, buralara yerleştirilen tümenlerin bazı birimlerinin askerlerinin yetersiz ya da isteksiz olmaları ve Omaha Kumsalı gibi en kritik bölgede mühimmatın tükenmesi gibi konular, Atlantik Duvarı'nın daha iyi bir işlerliğe sahip olabileceğini göstermektedir. Sonuçta geçilmiş olmakla birlikte, Atlantik Duvarı'nın varlığının, Müttefiklerin Fransa kıyılarında yeni bir cephe açmasını geciktirmiştir.

Eben Emael Kalesi

Eben Emael Kalesi Belçika'nın kuzeydoğu kesiminde uzanan Albert Kanalı'nın Meuse Nehri'ndeki sonunda bir tahkimatlar topluluğunun birleşimi olan kama şeklindeki büyük bir kaleydi.²⁹ Burası Almanya'dan gelen taarruzun Belçika'nın merkezine geçmesinde ivme kaybetmesi açısından önemli bir engel niteliğindedir. Bunun üzerine Almanlar defalarsa provasını yaptıkları, tarihin ilk planörle hava indirme taarruzunu buraya gerçekleştirdiler.³⁰

10 Mayıs 1940'ın erken saatlerinde, 41 planörle Alman 7. Hava İndirme Tümeni'nin 363 askeri Eben Emael Kalesi'ne harekât düzenledi. On planörle kalenin tepesindeki genişliğe inen Koch Taarruz Müfrezesi'nin 78 muharip istihkâmcısı (sturmpionier), çatıdaki hava deliklerini uçurarak, beton ve çelik koruganları "boşluklu imla hakkıyla (shaped charge)" etkisizleştirdiler ve altı ölü ve 20 yaralı karşılığında, kaledeki 1.200 kişilik garnizonu teslim olmaya zorladılar.³¹ Ardından da Alman 223. Piyade Tümeni birlikleri ulaşana kadar, 24 saat boyunca burayı ellerinde tuttular.³² Dört yıl kadar sonra Müttefikler bölgeye geldiklerinde, Eben Emael kalesi hiç savaşmadan 10 Eylül 1944'te teslim oldu.³³

Savaş sırasında Eben Emael gibi başka kaleler de tahkim edilmiştir. Sivastopol'deki dört kale ve Bug Nehri üzerinde bulunan Brest-Litovsk'taki eski Brest Kalesi örnekleri bunlardan en önemli olanlarıdır. Sivastopol 1941 sonbaharında alınamazken, 1942 Temmuz başına kadar dayanmıştır. İki Sovyet tümeniyle savunulan Brest Kalesi ise Almanların Rusya'ya saldırdıkları 22 Haziran 1941'den, 27 Haziran'a kadar dayanmayı başarmış ve karşılarındaki Alman tümenine ağır kayıplar verdirmiştir.³⁴ Uzakdoğu'da da savaş boyunca kalelerin kullanıldıkları örnekler mevcuttur.

29 Calvocoressi, s. 132.

30 Calvocoressi, s. 132.

31 Dear, s. 248.

32 Calvocoressi, s. 132.

33 Gilbert s. 590.

34 Dear, s. 37.

Monte Cassino Manastırı

Almanların İtalya'da oluşturdukları birçok hattan belki de en kuvvetlisi olan Gustav Hattı, Roma-Napoli yolu ortalarından başlayarak, Adriyatik'e kadar uzanıyordu. Hattın batı kesiminin üzerinde ve kıyından biraz içeride kalan bir noktada bulunan bir yükselti üzerinde kurulu Monte Cassino Manastırı, bölgeye hâkim nokta olarak bir tahkimat görevi görüyordu. Monte Cassino Manastırı Napoli-Roma yolunu içeriden denetleyen bir stratejik noktada kurulmuştu.

Aralık 1943'te Gustav Hattı'na ulaşan ancak buradan öteye geçemeyen Müttefikler, 12 Ocak'ta Monte Cassino yükseltisine taarruz ettiler. Fransız kolordusunun öncülük ettiği taarruz başarıya ulaşmadı.³⁵ Bunun üzerine 17 Ocak 1944'te, İngilizler ve Fransızlar Cassino'ya birlikte taarruz ettiler. Ancak bundan da sonuç alınmadı.³⁶ Bu arada harekâtın paralelinde, 22 Ocak'ta hattın gerisine yaptıkları Anzio Çıkartması'na katılan birlikler, Cassino yönünden gelmesi beklenenlerle birleşemeyince, çıkartma neredeyse felaketle sonuçlanacaktı. Çarpışmalar Monte Cassino çevresinde düğümlenmişti. Amerikan ve İngiliz generallerin itirazlarına rağmen, Müttefik karargâhın emri üzerine manastır 15 Şubat'ta 142 B-17 *Flying Fortress* ağır bombardıman uçağı tarafından bombalandı.³⁷ Mart'ta yapılan iki taarruz da sonuç vermedi. Bunlardan en önemlisi, 15 Mart 1944'te yapılan ve bir binaya karşı yapılan tarihin en büyük hava bombardımanından sonra gelişen taarruzdur. Üç buçuk saat boyunca Müttefik bombardıman uçaklarından bırakılan 992 ton bombanın ardından 195.000 atışlık topçu bombardımanını takip eden taarruz Müttefiklerin ağır kayıplarla çekilmelerine neden oldu. Taarruzda 863 Yeni Zelanda ve binden fazla Hint askeri öldü.³⁸ Bundan sonra Manastır, Müttefik generallerinin olumsuz görüşlerine rağmen, Papa XII. Pius'tan alınan izinle yoğun bir şekilde bombalandı. Yaşanan dört büyük muharebenin sonuncusu 11 Mayıs'ta başladı. Fransız birliklerinin geçişe imkân vermeyen bir arazide başardıkları bir çevirme manevrası üzerine Almanlar 17 Mayıs'ta Gustav Hattı'nı boşaltmaya başladıktan sonra, manastırın bulunduğu tepeyi savunan Alman paraşütçüler de gönülsüzce çekilmeye başladılar.³⁹ Nihayet 18 Mayıs'ta, Polonyalılar manastırın yıkıntılarının olduğu hâkim bölgeyi ele geçirdiler. Böylece Anzio'ya giden yol da açılmış oldu.⁴⁰

Müttefiklere oldukça pahalıya patlayan Monte Cassino Muharebesi'ndeki 17 Ocak-22 Mayıs 1944 arasındaki toplam kayıplar; Almanların 60.000, Müttefiklerin

35 Gilbert, s. 488-489.

36 Gilbert, s. 490.

37 Calvocoressi, s. 535.

38 Gilbert, s. 509.

39 Dear, s. 591.

40 Calvocoressi, s. 535 ve Gilbert, s. 526.

115.000 olarak gerçekleşmiştir.⁴¹ Ayrıca Cassino'nun bulunduğu Gustav Hattı'nın gerisine yapılan Anzio Çıkartması da Almanlara 35.000, Müttefiklere 40.000 kayba mal olmuştur.⁴²

Breslav Kalesi

Günümüzde çoğu Polonya topraklarında ya da Oder Nehri civarında olan; Breslav (Wroclaw), Poznan (Posen), Lodz, Bydgoszcz (Bromberg), Krakov, Kielce, Radom, Oppeln (Opole), Glogau (Glogow), Modlin, Schneidemühl (Pila), Küstrin Frankfurt am Oder, Ratibor, Glatz, Neitse ve Königsberg (Kaliningrad) gibi birçok şehir;⁴³ 1945'te Almanların “kale-şehir (*festung*-)” ilan ederek kuşatmaya karşı yoğun tahkim edilmişlerdir. Hitler bu şehirlerin hep birlikte dayanması sayesinde 1945 başlarında Polonya'ya yapılacak olan Kızıl Ordu harekâtının lojistik zorluklardan dolayı zora gireceğini ve şehirleri ele geçirme girişimlerinin Sovyet ordularına çok ağır kayıplar verdireceğini düşünmüştü. Bunların bir kısmının tahkimatına 1944'ün ikinci yarısında başlanmıştı. Ancak Müttefik ordularının doğudan ve batıdan Almanyayı iyice sıkıştırması üzerine, 1945 başlarında kale-şehirler yeni bir statik tahkimatlar zincirinden oluşan savunma sisteminin önemli bir parçası oldular.

30 Ocak 1945'te Doğu ve Batı cephelerindeki Alman komutanlarına gizli ibaresiyle gönderilen 0850/45 numaralı memorandumda; kaleler (kale-şehirler, kale-adalar, savunma bölgeleri, tahkimli mahaller ve yerel destek noktaları hakkında kısaca bilgilendirme yapıldı.⁴⁴ Bu dönemde bu anlamlandırılabilir, çünkü sürekli geri atılan cephelerde cephe hattını hızla tahkim etmek, artık anavatana olan mesafenin iyice kısılması açısından zorlaşmıştı. Dolayısıyla savaşın bu son döneminde, Almanlar kendilerini çok sayıda savunma bölgesi ya da noktası oluşturan tahkimat sistemleriyle karşı koymak zorunda hissediyorlardı.

Bu kale-şehirlerin önde gelenlerinden biri olan Breslav, nehirler arasında kalan bir doğal savunma bölgesinde kurulmuştur. Almanlar şehrin içini yoğun bir şekilde tahkim etmişler ve ayrıca etrafında da savunma hatları oluşturmışlardı. Almanlar Breslav garnizonu için 15.000'i *Volks grenadier* olmak suretiyle şehrin içine ve çevresindeki hatlara toplam 50.000-80.000 asker yığmışlardı. Şehirdeki sivillerin çoğu tahliye edilse de hâlâ on binlerde kadar sivil kalmıştı. Ancak buradaki Alman birlikleri zırhlı araçtan yoksundu ve top sayısı da oldukça azdı. Ayrıca mühimmat da sınırlıydı. Nitekim kuşatma sırasında şehrin düşmemesi için buradaki birliklere havadan ikmal yapılmıştır.⁴⁵

41 Bryan Perrett, *The Battle Book*, London, s. 66.

42 Perrett, s. 26.

43 Hans Dollinger, *The Decline and Fall of Nazi Germany and Imperial Japan*, New York, s. 31, harita ve Keegan, s.174-175, harita.

44 Dollinger, s. 40.

45 https://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=319 Erişim Tarihi: 30.07.2024.

Savunma Hatlarının İşlevselliği

Taarruz eden taraf, savunma hatlarını aşabilmek için belli ölçüde kaybı göze almak durumundadır. Hatlar ne kadar kuvvetliyse, taarruz eden tarafın kayıp sayısı da buna oranla artar ve hatta karşı daha fazla yığınak yapması icap eder. Bu durum ancak hat delinir ve hattın gerisine sarkılırsa, düşmana verdirilecek daha fazla kayıpla telafi edilebilir. 1939-1940 kışında Mannerheim Hattı Sovyet taarruzunun ilk safhasını başarıyla önlemiş, ancak ikinci safhasında hat aşıldığında, Ruslar istedikleri stratejik hedeflere ulaşmışlardı. Hattın mevcudiyeti savaşı oldukça uzattığı için, Sovyet kayıplarını da muazzam ölçüde artırmıştı. Metaxas Hattı ise Bulgaristan üzerinden taarruz eden Alman kuvvetlerine karşı koyabilecek durumda değildi. 1941 Nisan'ında buradaki muharebeler oldukça kısa sürmüştü.

Eğer hat çok kuvvetliyse, yani coğrafyayı da hesaba katarak sağlam inşa edilmiş ve ateş gücü ve lojistik desteği verimli bir şekilde sağlayacak durumdaysa taarruz eden taraf stratejik seviyede bir yeniliğe başvurmak zorunda kalabilir. Buna en iyi örnek, yukarıda da anlatıldığı gibi Almanların Maginot Hattı'nın varlığı üzerine 1939-1940 kışında geliştirdikleri Manstein Planı olmuştur. Almanlar bu plan sayesinde 10 Mayıs 1940'ta başlattıkları harekât ile Fransa'yı 20 Haziran'a kadar yenmeyi başardılar.

Çıkartmaya karşı yapılan duvarların desteklediği donanımlı statik savunma sistemleri, çıkartma harekâtlarının başarısını tehdit eder niteliktedirler. Kıyı bataryalarından oluşan kıyı savunma sistemlerinin dışında, bu konuda gördüğümüz tek büyük örnek Atlantik Duvarı'dır. 1942'de Hitler'in "*Festung Europa*" düşüncesi ve sloganı üzerine inşasına başlanan; Fransa, Belçika, Hollanda, Danimarka ve Norveç kıyıları boyunca uzanan Atlantik Duvarı, Normandiya Çıkartması ile denenmiş ve geçilmiştir. Atlantik Duvarı, şüphesiz İkinci Dünya Savaşı'nın en kuvvetli tahkimatı olmuştur. Böyle bir tahkimatı aşabilmek için özel harekâtların ve konvansiyonel harekâtların birlikte icrası gerekirdi. Öyle de oldu ve Müttefikler zorla da olsa, Atlantik Duvarı'nı Normandiya kumsallarında delmek suretiyle Batı Avrupada kuvvetli bir köprübaşı elde ettiler. Harekât için üç hava indirme tümeninin katılımıyla o zamana kadar düzenlenen en büyük hava indirme harekâtı, komando ya da *ranger* taburlarının kıyıda giriştikleri kapsamlı özel harekâtlar, çıkartma harekâtını destekler nitelikteydi. Tam deniz ve tam hava desteğinin yanı sıra harekât için geliştirilmiş birçok özel araç ve teçhizat da kara birimlerinin hizmetine sunulmuştu. Her şeye rağmen Atlantik Duvarı'nın stratejik öneme sahip olan Omaha Kumsalı'ndan yarılmasında şansın da payı vardı. Sonuç olarak, bu en kuvvetli tahkimat da bir şekilde aşılabildi. Bununla birlikte, duvarın varlığı verilen Müttefik kayıplarının artmasını sağladı. Hatta duvarın, Normandiya Harekâtı'nın sonrasında, Fransa'nın işgali sayfasında düzenlenen ileri harekâtların gecikmesinde payı olduğu bile söylenebilir.

Bu araştırmada konu edilen tahkimat örneklerinden en başarılısı, tahminen Monte Cassino Manastırı olmuştur. Amacı Müttefik ilerlemesini geciktirmek olan Gustav Hattı'nın uzun bir süre dayanmasını sağlayan manastır, görülmemiş bir bombardıman serisiyle büyük ölçüde yıkılmış, ancak coğrafyanın kendisine sağladığı konumla birlikte yıkıntılı hali tahkimat özelliğini devam ettirmiştir. Buraya düzenlenen harekâtlar Müttefiklerin Roma'ya ulaşmasını yaklaşık beş ay kadar geciktirmiştir. Geneli itibarıyla, İtalya'daki yavaş ve çok kayıplı ilerlemeler, Batılı Müttefikleri Normandiya Çıkartması'na odaklanmaya zorlamıştır.

Kale-Şehirlerin İşlevselliği

Kale-şehirler özellikle Kızıl Ordu'nun Bagration Harekâtı ile tehdit ettiği Polonya'da, 1944 Ağustos'unda ortaya çıkan durum üzerine geliştirilmiştir. Burada birçok kent kale-şehir statüsünde tahkim edilmiştir. *Festung Breslau* bunlar arasından tahkim şekillerine belki de en çok rastlanana ve en iyi şekilde tahkim edilmiş olanıdır. Sadece standart koruganlar inşa edilmemiş; evler, kulübeler ve daha birçok farklı yapı tahkim edilmek suretiyle şehri kapsayan bir savunma sistemi oluşturulmuştur. Bunun dışında

Bu kale-şehirler Kızıl Ordu'nun 1945 başlarında, Polonya'da yürüttüğü harekâtı engelleyemese de lojistik hatların önemli bir kısmı bu şehirlerden geçtiği için harekâtın Oder Nehri üzerinde durmasında belli ölçüde payı olduğu söylenebilir. Böylece Almanya'nın kalbine yapılacak ileri harekât yerine iki aylık bir yeniden toparlanma ve yığınak süreci sonrasında yeniden bir genel harekât yapılması gerekmiştir.

Kale-şehirlerin benzerlerine Fransa'nın kıyı kesiminde de rastlanmaktadır. Batılı Müttefikler, ele geçirmenin ağır kayıplara mal olacağı için buraları pas geçerek, onları cephe hattının oldukça gerisinde bırakarak işlevsizleştirmişlerdir. Lojistik sistemi baltalama oranları Polonya'dakilere nazaran oldukça düşük olan bu kale-şehirlerden bazıları, Avrupada savaşın bittiği gün teslim olmuşlardır.

Kale-şehirlerin varlığı lojistik hatların alternatif yollardan sağlanmasına engel olamamıştır. Dolayısıyla, harekâtların durdurulması için bir çare olmaktan uzak kalmışlardır. Ayrıca buraya yığılan birliklerin sayıları hiç de az değildi. Braslav'da konuşlandırılan Alman garnizonu sayısal olarak bir kolordu düzeyindeydi. Yine de bu tarz tahkimatların düşmanın kısa süreli gecikmesine ve yeniden tertiplenme ihtiyacına yol açtığı üzerinde durulabilir. Ancak bu birliklerin cephe hattında verimli olabilecekleri teçhizata sahip olup, olmadıkları da dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla, kale-şehir stratejisinin verimliliği tartışmaya açıktır.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'ndaki savunma hatları/duvarları ve kale-şehirler düşman taarruzlarını önleyici, etkisini kırııcı ve fazla kayıp vermelerini hedefleyen bir düşüncenin ürünüdür. Araştırmada ele alınan tahkimatların İkinci Dünya Savaşı'nın kendine özgü tarzı içinde önemli savunma sistemlerinin parçası olarak üzerlerine düşeni yapmışlardır. Bu tahkimatların yararlılıklarını bir başarı oranı ile ölçmek oldukça zordur. Çünkü her tahkimat farklı şartlar altında faaliyet göstermiştir. Taarruz edenin daha fazla kayba uğramasına neden olmakla birlikte, bunların sadece harekâtların kesin sonuçlarını geciktirici etki yaptığı görülmektedir. Başka bir deyişle, aslında Birinci Dünya Savaşı'nın savunma düşüncesi üzerine oturtulmuş olan bu sistemler, savaşı kazandıran bir etki yapmaktan uzaktadırlar.

Bu araştırmada İkinci Dünya Savaşı'nın Avrupa Sahnesi içinde hizmet görmüş yedi farklı tahkimat incelenmiştir. Bununla birlikte savaşta çok daha fazla sayıda tahkimatın olduğunu da belirtmek gerekir. Manş adalarındaki ya da Norveç'teki kıyı topçu bataryaları, Rusların ofansif düşünceyle terk ettikleri Stalin Hattı, İtalya'da kurulan birçok hat içerisinde Gotik Hattı, Almanların Tunus'u güneyden savunmak için oluşturdukları Mareth Hattı, Yunanların Bulgaristan'dan gelmesi olası bir taarruzu karşı oluşturdukları Metaxas Hattı, Türkiye'nin batıdan işgal olasılığına karşı oluşturduğu Çakmak ve Çatalca hatları gibi bir çok tahkimat, konunun kısıtlamasından dolayı bu araştırmaya dahil edilmemiştir. Başta Berlin'de olmak üzere savunma amacıyla yapılan Flak Kuleleri gibi tahkimatlar da incelenebilirdi ki, yapım sebebi hava savunması nedeniyle de olsa, cephe hattı Berlin'e geldiğinde bu yapının Eben Emael Kalesi ve Monte Cassino Manastırı gibi işleve sahip olduğu görülmüştür. Yine Breslau gibi Polonya'da ve Fransa'da birçok kale-şehir oluşturulmuştur ki, bunların birçoğunun Avrupada savaşın bittiği güne kadar varlıklarını sürdürmeyi başarmaları ilgi çekicidir.

Bu tahkimatları cephe hattındaki savunma sistemlerinden ayıran stratejik değerlerinin olmasıdır. Taktik seviyede kazanılan başarıların stratejik sonuca ulaşması oldukça zorken, bu tahkimatlar stratejik değerleri sayesinde düşmanın stratejik sonuca ulaşmasını zorlayacak savunma sistemlerinin öne çıkan parçaları olmuşlardır. Mannerheim Hattı on günde bitirilmesi planlanan Sovyet taarruzunun üç buçuk aya ulaşmasına ve Kızıl Ordu kayıplarının muazzam oranda olmasına neden olmuştur. Siegfried Hattı ya da *West Wall*, 1944'te işlevini tekrar kazanmış ve Batılı Müttefiklerin Almanya'ya girmelerini altı ay kadar geciktirmiştir. Atlantik Duvarı'nın aşılması Batılı Müttefikler için o kadar kolay olmamıştır. Duvarın Omaha Kumsalı çevresinde yaşananlar, bu tahkimatlar sisteminin stratejik savunmadaki değerini ortaya koymuştur. Monte Cassino ve çevresine yapılan taarruzlar, bu

tahkimatin hızla ele geçirilerek Müttefiklerin Roma'yı erkenden almasını hedeflemiş; ancak çok yoğun bombalanmasına rağmen manastırın oluşturduğu savunma sistemini aşmaları beş ayı bulmuştur. Breslav kale-kenti savaşın son günlerine kadar dayanarak, bir ila iki Sovyet Ordusu'nu çevresinde tutmuş ve Almanya'ya yapılacak ileri harekâtın lojistiğini güneydoğusundan engellemiştir. Maginot Duvarı ve Eben Emael doğrudan işe yaramamış olsalar bile, Almanların düzenledikleri harekâtlarda yeniliklere yol açmışlardır.

1939'dan başlayarak, en iyi savunmanın taarruz olduğu düşüncesinin askeri felsefede yaygın olduğu günümüzde savaş alanları değişirken, askerler yeniden savunma alanlarına ihtiyaç duymaktadırlar. Bunlar yeniden bir savunma sisteminin parçası olarak, savaş alanlarına yansiyabilir ve böylelikle savunma sistemleri yeniden yükselişe geçebilir. İlkçağlardan beri insanın ihtiyaç duyduğu bu tahkimatların sağladıkları güven duygusunu, geleceğin savaşlarında da arayacağı, gerçekçi bir yaklaşım olur.

